

BIBLIOTHECA INDICA :
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS
PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, Nos. 625, 834, 869, 907, 1008 AND 1074.

न्यायवार्तिकम् ।
THE NYĀYAVĀRTTIKĀM
BY
UDYOTAKARA MIŚRA, PAŚUPATĀCĀRYYA,

EDITED BY
PANDIT VINDHYESVARĪ PRASADA DUBE,
LIBRARIAN, BENARES COLLEGE LIBRARY.

~~~~~
CALCUTTA :
PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1907-1887-1907

IndL 212.113

~~1557 40.115~~
~~28 IndL 212.113~~

1888, March 12-1904, Oct. 17.

Scientific Society of Bengal

। श्रीः ।

न्यायवार्त्तिकस्य विज्ञापनम् ॥

ईश्वरकृष्णप्रणीतायाः “प्रतिविषयाध्यवसाय” इतिकारिकाया व्याख्यायां तत्त्वकौमुद्यां “सर्वं चैतदस्माभिर्न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटौकायां व्युत्पादितं नेहोक्तं विस्तरभयादिति” । चित्तुख्यां द्वितीयपरिच्छेदे “समवायः समवेतः सम्बन्धत्वात् संयोगवदिति प्रयोगे सम्बन्धत्वे सति समवेतत्वे कार्यत्वमुपाधिरिति विषमव्यापकोपाधेरुद्धोतकराचार्यैरङ्गीकारात्” । न्यायकन्दर्खां पृथिवीनिरूपणे “यथा-हेद्धोतकरः समानासमानजातीयव्यवच्छेदो लक्षणार्थः” । द्रव्यकिरणावलीप्रकाशे च “तस्य संस्कारादा कासादा विनाश इति वार्त्तिकविरोधाच्च” । एवं रूपेणान्येष्वपि महानिबन्धेषु न्यायवार्त्तिकस्य तथा तट्टीकायाश्च नाम दृष्ट्वा श्रुत्वा च पण्डितदृष्टेभ्यो न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्यस्य पठनपाठनयोः परमोपयोगित्वं तस्य तथैव परमदुर्लभत्वमपीत्यतस्तद्गुण्यं संजिष्टुर्बहुशः प्रथतमानो मिथिलादिप्रदेशेभ्यो न्यायवार्त्तिकस्य तथा तद्वाख्यानानां च विकल्पान्येव पञ्च पुस्तकानि संगृह्य वाचस्पतिमिश्रविरचितन्यायसूचीनिबन्धानुसारेण तस्यैकं पुस्तकं समाकलय्य यथासम्भवं संग्रोध्य च सम्पादितवान् । ततः परं पूजनीयैः पण्डितवरश्रीमद्देशचन्द्रन्यायरत्नमहाशयादिभिः प्रोत्साहित एशियाटिक्सोसाइटीसभास्यसभानि-

देशेन तमेनं वार्त्तिकनिबन्धं सुद्रयामि । किन्तु सहैव सूत्रभाष्याभ्यामस्य
सुद्रुषोचितापि तयोः पूर्वं सुद्रितत्वादिदानौ सूत्रसहितवार्त्तिकमेव
सुद्रितं भवति भविष्यति च सुद्रिता वाचस्यतिमिश्रविरचिततात्प-
र्यटीकापि यथावकाशमिति सम्भाव्यते । तदच बहुपुस्तकोपल-
ब्धभावेऽप्यस्य दुरुहस्य महानिबन्धस्य सुद्रुषे दोषाः क्षन्तव्याः ।
अत्र वाराणसीस्य-राजकीयविद्यालय-भूषणभूतैस्कार्किकशिरोमणि-
भिरस्रहृद्वरैः श्रीकैलासचन्द्रभट्टाचार्यमहाशयैः पुस्तकसम्पादनसा-
हाय्येन विषमस्यलयाख्यानादिना च परममनुकम्पितोऽस्मि नोषेदस्य
संस्करणं मम साध्यं कथमपि न भवेत् । व्याख्यानपरम्परया सहि-
तस्यास्य निबन्धस्य तथा तत्कर्तृजीवनचरितादीनां च निरूपणं
यथोपलब्धं सप्रमाणं समाप्तेऽस्यसुद्रुषे भविष्यतीति विज्ञापयामीति
शिवम् ॥

ज्यैष्ठ्यमास्य २ सोमे
संवत् १९४४ •
गोवर्द्धनसराय
वेनारस ।

विन्ध्येश्वरीप्रसादशर्मा
द्विवेदोपाध्यः ।

ॐ श्रीगणेशाय नमः ।

न्यायवार्तिके

प्रथमोऽध्यायः ।

यदक्षपादः प्रवरो मुनीनां

शमाय शास्त्रं जगता जगाद् ।

कुतार्किकाज्ञाननिवृत्तिहेतुः

करिष्यते तस्य मया निबन्धः^(१) ॥ १ ॥

प्रमाणादिपदार्थतत्त्वज्ञानाभिः श्रेयसाधिगम इत्येतच्छास्त्रादि-
सूत्रम्^(१) । तस्याभिसम्बन्धवाक्यं प्रमाणतेऽर्थप्रतिपत्तावित्येवमादिं
तस्यानुसन्धानवाक्यं शास्त्रस्य पुरुषश्रेयोभिधायकत्वात् । शास्त्रं
पुनः प्रमाणादिवाचकपदसमूहे व्युत्पन्नमिष्टः । पदं पुनर्वर्णसमूहः
पदसमूहः सूत्रं सूत्रसमूहः प्रकरणं प्रकरणसमूह आह्निकं आह्निकं

(१) “अथ भगवता अक्षपादेन निःश्रेयसहेतोः शास्त्रे प्रवीते सुत्यादित्वात् भगवता
पश्चिच्छामिना किमपरमवशिष्यते यदर्थं वार्तिककारस्य इति शङ्का निराचिकार्यः
सूत्रकारोत्प्रेयोजनानुवादपूर्वकं वार्तिककारप्रयोजनं दर्शयति । अक्षपाद इति
वसपि भाष्यकृता कृतसुत्यादनमेतत् तथापि दिङ्मानप्रभृतिभिरर्थाचीनेः कृते-
सन्मससमत्वापनेन आह्लादितं शास्त्रं न तन्मिषेयाय पद्योक्तमित्युदीतकरे-
कानिवन्दीदीतेन तदपनीयत इति प्रयोजनवानवधारकः” इति वाचस्पतिमिषु ॥

(१) आदिमं सूत्रम्—पा० १ पु० ॥

समूहोऽद्यायः पञ्चाध्यायी ब्राह्मम् । तत्पदार्थाः प्रमाणादयः तस्य
 ब्राह्मस्य पदानामर्थाः प्रमाणादयः षोडशात्मानः तच्छास्त्रं पुरुष-
 श्रेयोऽभिधत्ते । प्रत्यक्षानुमानानधिगतवस्तुतत्त्वान्वाख्यानं ब्राह्म-
 धर्मः तस्य विषयः प्रत्यक्षानुमानानधिगतवस्तुतत्त्व आध्यात्मिक-
 ज्ञानिसम्बन्धुक्तोन्नेवासी । पुरुषः पुनस्तुर्धा भिद्यते प्रतिपन्नोऽप्रति-
 पन्नः सन्दिग्धो विपर्यस्तश्चेति । तत्र प्रतिपन्नः प्रतिपादयिता ।
 इतरे षापेक्षाः सन्तः प्रतिपाद्याः । ते यदेन्द्रियार्थसन्निकर्षमपेक्षन्ते
 तदा प्रत्यक्षेण यदा सिद्धदर्शनस्यत्याद्यपेक्षन्ते तदानुमानेन यदा
 पुनरपदेन्नमपेक्षन्ते तदा ब्राह्मं प्रवर्तते । श्रेयः पुनः सुखमहितनि-
 वृत्तिश्च । तच्छ्रेयो भिद्यमानं द्वेषा व्यवतिष्ठते । दृष्टादृष्टभेदेन । दृष्टं
 सुखमदृष्टमहितनिवृत्तिः । अहितनिवृत्तिरप्यात्यन्तिकी अनात्यन्तिकी
 च । अनात्यन्तिकी कष्टकार्देदुःखसाधनस्य परिहारेण । आत्यन्तिकी
 पुनरेकविंशतिप्रभेदभिन्नदुःखज्ञान्या । एकविंशतिप्रभेदभिन्नं पुनर्दुःखं
 त्रयीरं षड्विंशत्याणि षड्विधयाः षड्बुद्ध्यः सुखं दुःखं चेति । त्रयीरं
 दुःखायतनत्वादुःखम् । इन्द्रियाणि विषया बुद्ध्यश्च तत्साधनभा-
 षत्^(१) । सुखं दुःखानुषङ्गात् । दुःखं स्वरूपत इति । तस्य हानिर्धर्मा-
 धर्मसाधनपरित्यागेन । अस्तुत्पन्नयोर्धर्माधर्मयोरस्तुत्यादेन उत्पन्नयो-
 र्दोषभोगात् प्रस्येजेति । पुरुषा रागादिमन्तो वीतरागाश्च । तत्र
 रागो विषयाभिषङ्गस्यणः स एषामस्ति ते रागादिमन्तः ।
 वीरामं पुनर्भोगानभिषङ्गस्यणं तद्येषामस्ति ते वीतरागाः ।
 प्रवर्ततेद्विविधं^(२) पुरुषभेदानुविधानात् । तेषां पुरुषार्थां प्रवृत्तयस्ताः

(१) तत्साधनमावृत्तं पा० २. पु०

(२) प्रवृत्तेरपि द्विविधस्य पा० २. पु० ॥

पुरुषभेदमनुविधीयमाना उभयरूपा भवन्ति । वीतरागप्रवृत्तिरे-
कधा । तत्र या वीतरागाणां प्रवृत्तिः सा खल्वेकरूपा अनिष्ट-
प्रतिषेधार्था अनिष्टं हास्याम इत्येव ते प्रवर्तन्ते । न पुनरेषां
कश्चिदभिख्यज्ञोऽस्ति । रागादिमत्प्रवृत्तिस्तु द्विरूपा । ये तु रागादि-
मन्तस्तेषां याः प्रवृत्तयस्ता द्विविधा भवन्ति । इष्टानिष्टविषयाधि-
गमप्रतिषेधार्थाः । इष्टमास्यामीति सक्तः प्रवर्तते । अनिष्टं हास्या-
मीति हेवाश्रिवर्तते । रागादिमत्प्रवृत्तेरपि द्वैविध्यं भवति समर्था-
समर्थभेदात् । या खलु रागादिमत्प्रवृत्तिः सा समर्थासमर्था च
भवति । इष्टमास्यामीति प्रवर्तमानो यदा प्राप्नोति तदा समर्था ।
अनिष्टं हास्यामीति प्रवर्तमानो यदा जहाति तदा समर्था यदा
विपर्ययस्तदाऽऽसमर्थेति । ततः पुनः प्रवृत्तिर्द्वैविध्यं प्रमाणस्यार्थवद-
नर्थकत्वात् (?) । प्रमाणं तावदर्थपरिच्छेदकं प्रमाणसामान्यात् प्रमाण-
प्रतिरूपकमपि प्रमाणमित्युपचर्यते । किं पुनः प्रमाणसामान्यं
प्रमाणाभासस्य सामान्यपरिच्छेदकत्वम् प्रमाणेनापि सामान्यं परि-
च्छिद्यते प्रमाणाभासेनापि सोऽर्थं प्रमाता यदा प्रमाणेनावधार्यं
प्रवर्तते तदास्य प्रवृत्तिः समर्था भवति यदा पुनः प्रमाणाभासे-
नार्थमवधार्यं प्रवर्तते तदाऽऽसमर्था तस्याः पुनरर्थवत्त्वं प्रमाणतो-
ऽर्थप्रतिपत्तावित्यादिभाष्यम् । परस्पररापेक्षित्वाद्बुभयासिद्धिरिति चेत् ।
न । अनादित्वात् । यदि प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्तौ प्रवृत्तिसामर्थ्यं यद्वि-
वा प्रवृत्तिसामर्थ्यात् प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्तिः किं पूर्वं किं पश्चादिति
वाच्यम् । यदि तावत् प्रमाणतः पूर्वमर्थप्रतिपत्तिः प्रवृत्तिसामर्थ्य-
मन्तरेण किमिति प्रतिपद्यते । अथ पूर्वं प्रवृत्तिसामर्थ्यमनवधार्यार्थं

किंमिति प्रवर्तते तस्मात् प्रवृत्तेः प्रमाणात् ऽर्थप्रतिपत्तेर्वा परापर-
 भावो नाकल्पत इति । तच्च नैवं कस्मात् अनादित्वात् अनादिरयं
 संसार इति पूर्वाभ्यस्तस्यै प्रतिपादयिष्यामः । आदिमति च संसारे
 एव दोषः किं पूर्वं प्रमाणात् ऽर्थप्रतिपत्तिराशेखित् प्रवृत्तिमामर्थ-
 मिति । प्रमाणाप्रवृत्तयोर्वा वस्त्रावस्त्रजिज्ञासायासुभयसामर्थ्यप्रतिपाद-
 नार्थं वाक्यं लोकाः खलु प्रवर्तमानः प्रमाणेनार्थमवधार्य प्रवर्तते स च
 तथाप्रवर्तमानो फलसुपलभते । तच्चेदं चिन्वते । किं प्रमाणात्-
 ऽर्थप्रतिपत्तिः समर्था आशेखित् प्रवृत्तिरिति । उभयं समर्थं
 तस्मान्तरौथकत्वात् तच्च फलस्य अस्य चार्थस्योपदर्शनार्थं वाक्य-
 मिति । लोकादृत्तास्तुवादे वा सर्वः प्रमाता प्रमाणेनार्थमवधार्य
 प्रवर्तमानः फलसुपलभते इति लोकादृत्तं तदाक्येनानुद्यते । हेय-
 चानोपायाधिगन्तव्यभेदाच्चत्वार्यर्थपदान्तीति । हेयं दुःखं तद्वेतुस्य
 दुःखसुखं हेतुरविद्यादृष्ट्ये धर्माधर्माविति । ज्ञानं तत्त्वज्ञानम् ।
 तन्पुनर्यथार्थावस्थितपदार्थाधिगतिः तच्च प्रमाणम् । उपायः शास्त्रं
 तदप्युक्तम् । अधिगन्तव्योऽपवर्गः स पुनरात्यक्तिको दुःखाभावः ।
 एतस्मिंश्च तदुर्वर्गे प्रमाणाच्च प्राधान्यप्रदर्शनार्थं चेति । कथं पुनरनेन
 वाक्येन प्रमाणाद्विचतुर्वर्गः प्रदर्श्यत इति । प्रमाणाप्रमेयाधिगतयः
 श्रुतिगत्याः प्रमाता तस्मान्तरौथकत्वात् । न हि प्रमातारमन्तरेण
 प्रमाणं सम्भवति तदिदं वाक्यमवयवञ्च उपन्यस्य वर्ण्यते । तच्च
 प्रमाणात् इति तसिर्वचनविभक्त्याग्निप्रदर्शनार्थः । प्रमाणात् इतीयं
 विभक्तिपञ्चमी । अस्याभिधानं वचनव्याप्त्यर्थं विभक्त्याप्त्यर्थं च
 किंच पुनः पञ्चमीत्यतिरेकेण तसिर्कथ्यते सम्भवत इत्याह । आद्यादावुप-

संख्यानादिति । तत् किं सिद्धं भवति वचनव्याप्त्या संज्ञायां व्यवस्था
 च । प्रमाणेन प्रमाणाभ्यां प्रमाणैरिति संज्ञायां गम्यते प्रमाणैर्नैवेति
 व्यवस्था विभक्तियुक्त्या हेतुकरणभावः । प्रमाणादर्थ्याधिगतिर्भव-
 तीति हेतुत्वं प्रमाणेनार्थं साधयतीति साधकतमत्वात् करणार्थं
 इति । संज्ञानुपपत्तिर्विचित्रविषयत्वादिति चेत् । न । अनभ्युपगमात् ।
 स्यान्नतिरेषा विचित्रविषयाणि प्रमाणानि । विशेषविषयं प्रत्यक्षं
 सामान्यविषयमनुमानमिति । एतच्चाधिगन्तव्यं यत् सामान्यं^(१) विज्ञे-
 यस्य न च सामान्यविषयं प्रत्यक्षं न जातुमानं विशेषविषयमिति ।
 एतच्च न अनभ्युपगमात् । न तावत् प्रमाणद्वयं प्रतिपद्यामहे न
 विषयद्वयं नाप्यसङ्करम् । किं कारणम् । प्रमाणानि तावच्चत्वारि
 विषयः सामान्यविशेषतदङ्गदात्वेत् । सङ्करोपेक्षया सर्वैः प्रमाणी-
 रधिगतेरिन्द्रियवदिति । इन्द्रियं खलु अर्थप्रकाशकत्वात् प्रमाणं तच्च
 व्यवस्थासङ्करस्य व्यवस्था गन्धादिषु सङ्करः पृथिव्यादिषु क्षीन्द्रिय-
 याद्वत्त्वात् । सत्तायां गुणत्वे च सर्वेन्द्रियं ज्ञानमिति । अधि-
 गतत्वाद् वैयर्थ्यमिति चेत् । न । अन्यथा तदधिगतेः । स्या-
 न्तं यदि सङ्कीर्णैर्न प्रमाणानि नन्वेकेन प्रमाणेनाधिगतेऽर्थे द्वितीयं
 प्रमाणं व्यर्थमापद्येत । अधिगतं चार्थमधिगमयता प्रमाणेन पिष्टं
 पिष्टं स्यात् । न । अन्यथाधिगतेः न ब्रूमो यथा प्रत्यक्षेणार्थोऽधिगम्यते
 तच्चानुमानादिभिरपीति । अन्यथा प्रत्यक्षेणैन्द्रियसम्बद्धः । इन्द्रिया-
 सम्बद्धोऽनुमानेन । सञ्ज्ञासञ्ज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तिरनुमानेन । सञ्ज्ञो-

(१) बहुलं सामान्यं—पा० १ पु० ॥

ज्ञेयानामनेनेति । विषयान्तरे व्यवसादर्शनान् (१) । न च सर्वस्मिन्नर्थे
 संभवोऽस्तीति अतो न त्रैयर्थ्यमिति । तस्माद्भवस्थितमेतन्नसिर्वचन-
 विभक्तिव्याप्तिज्ञापनार्थ इति प्रमाणस्वरूपावधारणं कर्तव्यम् । किं पुनः
 प्रमाणस्य प्रमाणत्वं किञ्चोक्तं प्रमाणमिति उपसन्धिहेतुः प्रमाणं उपस-
 न्धिहेतुत्वं प्रमाणत्वं यदुपसन्धिनिमित्तं तत् प्रमाणमिति । समानत्वा-
 दस्यत्वंमिति चेत् यदुपसन्धिहेतुः प्रमाणं ननु प्रमादप्रमेययोरपि
 उपसन्धिहेतुत्वात् प्रमाणत्वं प्रसज्येत विशेषो वा वक्तव्य इति । अथ
 विशेषः प्रमाणे प्रमादप्रमेययोश्चरितार्थत्वात् प्रमाणे प्रमाता प्रमेयं
 च चरितार्थम् । अचरितार्थं च प्रमाणं अतस्मादेवोपसन्धिसाधनमिति ।
 अकरणा प्रमाषोत्पत्तिरिति चेत् यदि प्रमादप्रमेयाभ्यां प्रमाणं
 जन्यते अकरणा तर्हि प्रमाषोत्पत्तिः प्राप्नोति । न । इन्द्रियार्थसन्निक-
 र्षस्य अकरणाभावात् नाकरणा प्रमाषोत्पत्तिः प्रमाषोत्पत्ताविन्द्रि-
 यार्थसन्निकर्षमपेक्षमाणाभ्यां प्रमादप्रमेयाभ्यां प्रमाणं जन्यत इति
 नाकरणाप्रमाषोत्पत्तिप्रसङ्गः । यदि तर्हि प्रमाषोत्पत्ताविन्द्रियार्थ-
 सन्निकर्षमपेक्षेते प्रमादप्रमेये अथ तर्हि इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पत्तौ
 किमपेक्षेते इति तस्मिन्नपीन्द्रियमित्येवमगादिः कर्तृकरणभावः यद्य-
 त्पश्चाद्भवति तत्तत्पूर्वभाविमपेक्षत इत्यगादिः कर्तृकरणभावो
 द्रष्टव्य इति । यदि प्रमादप्रमेयाभ्यां सद्भ्यां प्रमाणं जन्यते ततः
 प्रमाणमन्तरेण प्रमादप्रमेयभावस्यासिद्धत्वात् प्रमादत्वं प्रमेयत्वं चा-
 नुपपन्नमिति । कथं प्रमाणमिति यथा कारकशब्दोऽर्थं तथा प्रमाता

(१) विषयान्तरव्यवसायान्—पा० २. पु० ॥

प्रमेयमिति । न च कारकशब्दाः क्रियामन्तरेणात्मानं लभन्त इति । न च द्रव्यमात्रं कारकं न च क्रियामाणमिति । कारकशब्दो हि प्रवर्तमानः क्रियासाधने क्रियाविशेषयुक्ते प्रवर्तते । प्रमादप्रमेयशब्दौ च कारकशब्दौ तावन्तरेण क्रियां न प्रवर्तयेतामिति । न । पाचकादिशब्दवत् चिकालविषयत्वात् न ब्रूमः क्रियासम्बन्धमेव कारकशब्दाः प्रवर्तन्त इति अपि तु चिकालविषया एते यदि क्रियासम्बन्धनिमित्ताः स्युर्न क्रियासम्बन्धमन्तरेण प्रवर्तन्त क्रियासम्बन्धमन्तरेण तु प्रवर्तन्ते किं पुनर्निमित्तं सामर्थ्यं तच्च चिच्चपि कालेऽस्तीति । तस्मादुपपन्नं प्रमादप्रमेयाभ्यां प्रमाणं जन्यत इति तदुपलब्धिसाधनमिति । साधकतमत्वाद्वा न प्रसङ्गः । न चार्थं प्रसङ्गेऽस्ति प्रमाता च प्रमेयं चोपलब्धेर्निमित्तत्वात् प्रमाणं प्रसज्यत इति । कस्मात् साधकतमत्वात् साधकतमं प्रमाणं न तु प्रमादप्रमेये । कः खलु साधकतमार्थः साधकतमं प्रमाणमिति केवलं वाक्यमभिधीयते नार्थ इति । भावाभावयोस्तदन्ता न प्रमातरि प्रमेये वाऽसति प्रमा भवति सति तु भवति न पुनः सति भक्त्येव प्रमाणे तु सति भवन्ती भवत्येव सोऽयमतिशयः साधकतमत्वमुच्यते । यदान्वा प्रमिमीते सोऽतिशयः किंवा न प्रमिमीते प्रमाणवान् प्रमिमीते प्रमाणे सति प्रमिमीते नासतीति सतोर्वाऽकर्तृत्वं यदभावात् । यस्य चाभावात् प्रमादप्रमेये न प्रमां कुरुतः सोऽतिशयः संयोगवचरमभाविता वा यथा वा संयोगः पश्चाद्भावी द्रव्यशक्तिर्भवति तथा प्रमाणं चरमभावि प्रमादप्रमेययोः प्रमाशक्तिर्भवति पश्चाद्भावोऽतिशयः । प्रतिपत्तेरानन्तर्

वा । यदा प्रमाणागन्तरं प्रतिपत्तेर्जन्म स चायमतिग्रह इति ।
 असाधारणकारणता वा प्रमाता तावत् साधारणं कारणं सर्वप्रति-
 पत्तीनां । प्रमेयमप्यत्रेषुपुरुषसाधारणत्वान्नाभूतं प्रमाणं त्वसाधा-
 रणकारणत्वात् । प्रधानम् । प्राधान्यात् साधकतमत्वेनाभिधीयत
 इति । प्रमाकारणसंयोगविशेषकत्वं वा यो वा प्रमाकारणं संयोग-
 क्षय्य प्रमाणमनुग्रहे वर्तमानमतिग्रहसम्बन्धवाच्यम् । अर्थग्रहणं प्रमाण-
 विषयप्रतिपत्तिनिषेधार्थं यतो न प्रमाणविषया प्रतिपत्तिः पुरुष-
 मितिकर्तव्यतायां प्रयोजयति किन्त्वर्थस्य तथाभावविषया यदाय-
 मर्थस्य तथाभावं प्रतिपद्यते अथ प्रवर्तत इति । उपेक्षणीयविषय-
 प्रतिषेधार्थं वा न उपेक्षणीयविषयप्रतिपत्तिः पुरुषमितिकर्तव्य-
 तायां प्रयोजयति किन्त्वर्थस्य सुखदुःखहेतुभावविषया यदायमर्थस्य
 सुखदुःखहेतुभावं प्रतिपद्यते अथ प्रवर्तत इति प्रमाणाग्रहणं गम्य-
 मानत्वादिति चेत् । न । प्रमाणविशेषज्ञापनार्थत्वात् । अर्थप्रतिपत्तौ
 प्रवृत्तिसामर्थ्यादित्यभिधीयमाने गम्यत एवैतत् प्रमाणात् इति न हि
 काचित्^(१) प्रतिपत्तिः प्रमाणमन्तरेण भवति । तत्र नैवं प्रमाणविशेष-
 ज्ञापनार्थत्वात् अस्म्यर्थं प्रमाणशब्दः प्रमाणे वर्तमानोऽस्ति च प्रमाण-
 सामान्यात् प्रमाणाभासे ऽपीति । तद्येव प्रमाणेन प्रतिपत्तिः सा
 प्रवृत्तिसामर्थ्यं प्रतिपादयति प्रमाणं नेतरदिति । न च प्रमाण-
 ग्रहणमन्तरेण पञ्चम्यभिधानं सम्भते । तेन च प्रयोजनं अतस्य
 प्रमाणग्रहणं कृतमिति । अर्थग्रहणेन सुखदुःखहेतुत्वेन सर्वसङ्गुहेर्य-
 माणत्वात्^(२) । सर्वः प्रमाणादिरर्थः सुखदुःखहेतुः सर्वस्यार्थते अर्थ-

(१) कदाचिद्—पा० १ पु० । (२) चर्चमानत्वात्—पा० १ पु० ।

माणत्वादर्थ इति न व्याघातादविवक्षितत्वात् । सर्वैः प्रमाणादिरर्थः
सुखदुःखहेतुरिति ब्रुवता हेयादिभेदाच्चत्वार्यर्थपदान्नीति व्याह्रियेते ।
न च प्रमाणादिहानं ब्रह्मं कर्तुं न च प्रमाणादिहानं विवक्षितं
तस्मादव्याख्यानमेतत् किन्तु सुखदुःखत्वेन तद्धेतुत्वेन च यावता
सङ्गहस्ते ऽभिधीयन्ते अधिकारात् न च संविदो ग्रहणमनधिकारात्
अकर्मत्वात् न संविद्धेया असुखदुःखत्वात् अतद्धेतुत्वात् नाप्यर्थते
फलत्वात् सोऽयं प्रमाणार्थोपरिसंख्येयः इत्यनयं प्रमाणविषय इति
न परिसंख्यातुं ब्रह्मं आनन्त्यात् न उभयस्यापि परिसंख्यातत्वात् ।
एतावानयं प्रमाणार्थो यत्सुखदुःखे तद्धेतुत्वेति तद्योभयं परिसंख्यातं
अतो न युक्तमानन्त्यात् न परिसंख्यातुं ब्रह्मं प्राणभृद्भेदस्यापरि-
संख्येयत्वादपरिसंख्येयः प्रमाणार्थ इत्यसम्बन्धमुक्तमिति । नार्थब्रह्मस्य
प्रयोजनवाचित्वात् प्रमाणार्थोपरिसंख्येय इति । प्रमाणे प्रयोजन-
मपरिसंख्येयमित्ययं वाक्यार्थः कथं स एवार्थः केषांचित्सुखहेतु-
र्भवति केषांचिदुःखहेतुरिति । अर्थवति च समर्थे प्रमाणे अर्थवन्ति
समर्थानीति । अन्यतमत्वार्थः साधकतमार्थो द्रष्टव्यः प्रकरणात्
प्रकरणं हि चतुर्वर्गे प्रमाणं प्रधानमिति वर्ण्यते । यदि पुनर्यथा
श्रुतिवाक्यमर्थवत् स्यात् किं प्रमाणसामर्थ्यं वर्णितं स्यात् तस्माद्यथोक्तं
न्याय्यमिति । प्रमाता स्वतन्त्रः किं पुनः स्वातन्त्र्यं कारकफलोप-
भोक्तृत्वं यस्मात् कारकाणां फलेनायमभिसम्बन्धते । तत्समवायो
वा यदा अग्नेषकारकनिष्पाद्यायाः क्रियायाः पुरुष आश्रयो भवति
तत्प्रयोक्तृत्वमितराप्रयोज्यता वा । यदा परिदृष्टसामर्थ्यानि कारक-
चक्राणि प्रयुक्ते तैश्च न प्रयुज्यते । तन्वपरिसमाप्तिर्विनिधोगयोग्यता

उपेक्ष्यता वा साऽसावविशंवादिता सावधारितस्यार्थस्य विनियोग-
योग्यता सुखसाधनं वा दुःखसाधनं वाऽयमर्थ इति । ज्ञात्वा विनियोगः
समाप्तिस्तन्प्राप्तिस्तन्प्रतिषेधश्च । यदा न सुखसाधनं न दुःखसाधन-
मित्युपेक्षेति किं पुनस्तत् सदसती तत् तस्य भावस्तत्त्वमित्यत्र
तदास्य यस्य भाव इति सदसती तत् प्रमाणविषयत्वेनाधिकारात्
सदसती प्रमाणविषयावित्यधिकृतम् तस्मात् सदसती तदिति तद्भावः
सदसत्त्वं सदसतोः प्रमाणविषयता तन्प्रतिषेधश्च तयोः खलु सदसतो-
र्भावो द्विरूपः विधीयमानः प्रतिषिध्यमानश्च यदेकश्च विधीयते
तदन्यश्च प्रतिषिध्यते तद्यथा गन्धवती पृथिवी अगन्धा आप इति ।
प्रमाणविषयत्वात् सदसद्भावाविशेषप्रसङ्ग^(१) इति चेत् । न । अनैकान्तात्
तत्र भवेदेषा बुद्धिर्यदि प्रमाणेन सदसती गम्येते ततः प्रमाण-
विषयत्वादुभयोरविशेषः प्राप्तः तत्र न अनैकान्तात् सर्वमिदं गोघटादि
द्रव्यजातं प्रमाणगम्यं भेदवच्च तस्मादनेकान्तोचमिति स्तत्पर-
तन्त्रोपसम्बन्धरुपसम्बन्धिकारणभावाच्च विशेषः सत्खलु प्रमाणस्यास्तम्बनं
स्तत्त्वं भवति असत्त्वं परतन्त्रं प्रतिषेधमुखेन प्रतिपद्यते प्रदीपवदिति
यथा प्रदीपोऽपवरकादिस्त्रितं घटादिकमर्थं प्रतिपादयति तदद-
सदपि प्रतिपादयति । न ह्यसत्प्रतिपत्तौ उपायान्तरमास्तीयते
दृश्यमाने हि घटादिकेर्धे नानेन समानजातीयं दृश्यान्तरमस्ति यद्य-
भविष्यदिदमिवाद्द्रव्यत न च दृश्यते तस्माद्दर्शनाभावाच्चास्तीति गम्यते ।
एवं प्रमाणेनापि सति प्रमीयमाणे नानेन समानजातीयं प्रमेयान्तर-
मस्ति यद्यभविष्यदिदमिवामास्यत न च प्रमीयते तस्मान्मानाभावा-

(१) सदसतोऽविशेषप्रसङ्गः—पा० १ पृ० ।

आसीति तदेवं सतः प्रकाशकं प्रमाणमसदपि प्रकाशयति तत्र
स्वातन्त्र्येणसद्भेदा न प्रकाशन्त इति नोच्यन्ते चतुर्वर्गानन्तर्भावाद्वा
भावप्रपञ्चवद्भावप्रपञ्चोप्युद्दिष्टो वेदितव्य इति भाषोपदेयाद्भाव-
प्रपञ्च उद्दिष्टो भवतीति अतश्च नोच्यन्त इति ॥

प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवत-
र्कनिर्णयवाद्जल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रह-
स्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः ॥ १ ॥

सच्च खलु षोडशधा व्यूढमुपदेक्ष्यत इति । व्यूहः संक्षेपः । त
एते सद्भेदा इति सूत्रम् । सर्वपदार्थप्रधानः समासो द्बन्द् इति
किमुक्तं भवति । सर्व एते प्रमाणादयो विज्ञेया इति । अन्यथा
हि समासान्तरपरिग्रहाद्विशेषणत्वेनोपयुक्तानां प्रमाणादीनामविज्ञेयता
स्यात् यथावचनं विग्रहः यदेव निर्देशे वचनभेदोपादाने प्रयोजनं
तदिहापि द्रष्टव्यम् । प्रमाणादीनां तत्त्वमिति शैषिकी षष्ठी । कः
पुनः शेषः कारकाणामविवक्षा शेष इति । यत्र न कारकं कारकार्थो
वा त्रिविध्यते स शेषः तद्यथा ब्राह्मणस्य कमण्डलुरिति । तत्त्वस्य प्रमा-
णादिभ्योऽन्यानन्यत्वे दोषः यदि तावत् प्रमाणादिव्यतिरिक्तं तत्त्वं
न प्रमाणाद्यधिगमान्निःश्रेयसाधिगम इति प्राप्तम् । किं कारणं
तत्त्वविशेषणत्वेनोपादानात् राजपुरुषानयनक्रियावदिति । अथाऽभेद-
स्तत्त्वग्रहणानर्थक्यं यदि प्रमाणादिव्यतिरिक्तं तत्त्वं न प्रतिपद्यसे एवं
तर्हि तत्त्वग्रहणमनर्थकं सम्पद्यते नोभयथाप्यदोषादित्येके । यदि तावत्
प्रमाणादिव्यतिरिक्तं तत्त्वं स्यात् तस्यास्वतन्त्रत्वात् प्रमाणादयोपि
गम्यन्त इति कुण्डे बदरदृष्टिवदिति यथा कुण्डे बदराणां दृष्टिरिति

भावे दीप्तिते भावस्यास्तन्मत्वात् कुण्डे बदराणि वर्तन्त इत्युक्तं भवति । तथेहापि तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इति प्रमाणादीनां ग्रहणं भावस्यास्तन्मत्वादिति । अभेदेपीषुस्त्रितिवक्तृत्वावप्रतिषेधो नार्थान्तरमिति न प्रमाणादिमात्रमुच्यते अपि त्वर्थान्तरं प्रतिषिध्यते । यथेवोः स्थितिरिति नेषुमात्रं स्थितिरपि तु नतिमदर्शान्तरं^(१) न भवतीति । तत्र । अनर्थान्तरत्वादिद्वेः । तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इति तत्त्वं ज्ञायमानं कर्म सम्पद्यते निःश्रेयसमधिगम्यमानं कर्म भवतीति । किं पुनस्तत्त्वं किं वा निःश्रेयसमिति । तत्त्वं पदार्थानां यथावस्त्रितात्मप्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तत्वं यो यथावस्थितः पदार्थः स तथाभूतप्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तं भवति यत्तत्त्वम् । निःश्रेयसं पुनर्दृष्टादृष्टभेदाद्ब्रह्मा भवति । तत्र प्रमाणादिपदार्थतत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसं दृष्टं न हि कश्चित्पदार्थां ज्ञायमानो हानोपादानोपेक्षाबुद्धिनिमित्तं न भवतीति एवं च कृत्वा सर्वे पदार्था ज्ञेयतथोपस्थित्यन्त इति । परन्तु निःश्रेयसमात्मादेस्तत्त्वज्ञानान्भवति दृष्टं प्रमाणादिपरिज्ञानाददृष्टं पुनरात्मादेः प्रमेयस्य परिज्ञानादिति न प्रमाणमस्ति । न नास्त्यर्थस्य तथाभावात् अर्थ एवायं तथाभूतो यदात्मादेः प्रमेयस्य तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसमधिगम्यते । यदा ज्ञानमात्मादि प्रमेयं विपर्ययेणाध्यवसितो भवति । अथ संसारं नातिवर्तत इति । एनं^(२) चार्थं द्वितीयसूत्रे प्रतिपादयिष्यामः । यदि पुनः प्रमाणादिपदार्थतत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसं स्यान्न मोक्ष्यमाणा मोक्षाय घटे-

(१) नतिमन्त्रान्तरं—पा० १५० ॥

(२) एनं—पा० १५० ॥

रन् न हि कस्यचित् कश्चिच्च तत्त्वज्ञानं नास्तीति तस्मादात्माद्येव प्रमेयं मुमुक्षुणा ज्ञेयमिति । पृथगुपदेशाच्च । यदि प्रमाणाद्येव प्रमेयं स्यात् तस्य च परिज्ञानान्निःश्रेयसं भवेत् । नात्मादि प्रमेयं पृथगुप-
दिष्टं स्यात् । प्रमेयार्थावधारणार्थार्था चोत्तरसूत्रप्रक्रियार्था प्रमे-
यस्य विहितत्वादाद्येन सूत्रेषाकुशलः सूत्रकारः स्यात् । तच्चैतदु-
त्तरसूत्रेषानूद्यत इति भाष्यम् । हेयज्ञानोपायाधिगन्तव्यभेदाच्च-
त्वार्यर्थपदानि सम्यग्बुद्ध्या निःश्रेयसमधिगच्छतीति । हेयं दुःखं तस्य
निवर्तकमविद्यादृष्ट्यो धर्माधर्माविति । ज्ञानं तत्त्वज्ञानं तस्योपायः
ज्ञास्तम् । अधिगन्तव्यो मोक्षः । एतानि चत्वार्यर्थपदानि सर्वास्त्वध्या-
त्मविद्यासु सर्वाचार्यैर्वर्णयन्त इति । संग्रहाद्यपहणं पृथक् प्रमेयान्त-
र्भावादिति चेत् । न । विद्याप्रस्थानभेदज्ञापनार्थत्वादिति । संग्रहा-
दयः प्रमेयेन्तर्भवन्तीति पृथक् ते न वक्तव्याः । न । विद्याप्रस्थानभेद-
ज्ञापनार्थत्वात् । चतस्र इमा विद्या भवन्ति तास्य पृथक्प्रस्थानाः
अग्निहोत्रहवनादिप्रस्थाना चयी । हस्तप्रकटादिप्रस्थाना वार्ता । स्वाम्य-
मात्यभेदासुविधायिनी दण्डनीतिः । संग्रहादिभेदासुविधायिनी आ-
न्वीक्षिकी । तस्याः संग्रहादिप्रस्थानमन्तरेणात्मविद्यामात्रमिदं स्यात्
ततः किं स्यात् अथात्मविद्यामात्रत्वादुपनिषद्दिद्यावत् च्यामेवान्त-
र्भाव इति चतुष्टुं निवर्तते^(१) तस्मात् पृथगुपह्यन्त इति । तच्च
संग्रहस्तावदस्तुस्वरूपानवधारणात्मकः प्रत्ययः । अनवधारणात्मकस्य
प्रत्ययस्येति व्याहृत्यते । न व्याघातः स्वरूपावधारणात् स्वरूपमस्या-
वधार्यते अस्ति मे संग्रहज्ञानमिति । वस्तुस्वरूपं तु मानेन परि-

(१) निवर्तते—पा० १५० ॥

च्छिद्यते । तदुभयमनवधारणात्मकस्य प्रत्ययस्येति । स कथं न्याय-
 स्यात् भवतीति । यस्मान्नानुपलब्धे न निर्णीते न्यायः प्रवर्तते । उप-
 लब्धोऽनिर्णीतस्येति व्याहृतम् । यद्युपलब्धो नानिर्णीतोऽथानिर्णीतो
 नोपलब्ध उपलब्धोऽनिर्णीतस्येति व्याहृतम् । नास्ति व्याघातः
 सामान्येनोपलब्धो विज्ञेयतो ऽनिर्णीत इति । एवमपि यथोपलब्ध-
 स्याथाऽनिर्णीत इति व्याघातानिदन्तिः नानिदन्तिः यथा तथेति
 व्यपदेशात् सर्वथा निर्णीते यथा निर्णीतस्तथोपलब्ध इत्यनर्थकं स्यात् ।
 तस्मात् सामान्यत उपलब्धो विज्ञेयतोऽनिर्णीत इति । स चायं
 संग्रह एवभूतः प्रमेयेन्तर्भूत एवमर्थं पृथगुच्यते । अथ प्रयोजनम् ।
 किं पुनः प्रयोजनमिति । येन प्रयुक्तः प्रवर्तते तत् प्रयोजनमिति
 लौकिकोयमर्थः । केन प्रयुज्यते । धर्मार्थकाममोक्षैरिति केचित् ।
 वयं तु पश्यामः सुखदुःखाप्तिहानिभ्यां प्रयुज्यत इति । सुखदुःख-
 साधनभावात्तु सर्वे ऽर्थास्येतनं प्रयोजयन्तीति । तदिदं प्रयोजनं
 न्यायस्याश्रयः क आश्रयार्थः आधाराथस्तावन्न भवति । उपकारक-
 त्वमाश्रयार्थः तन्मूलत्वात् परीक्षाविधेः । प्रयोजने सति परीक्ष्यत इति
 प्रयोजनं परीक्षां प्रवर्तयतीति । का पुनरियं परीक्षा न्यायः कः
 पुनरयं न्यायः । प्रमाणैरर्थपरीक्षणं न्यायः । किमुक्तं भवति । समस्त-
 प्रमाणथापारादर्थ्याधिगतिर्न्याय इति । नैकैकं प्रमाणमर्थपरिच्छेदहेतु-
 भावेन व्यवतिष्ठमानं न्याय इत्युच्यते किन्तु समस्तानि । सोऽयं विप्र-
 तिपन्नपुरुषप्रतिपादकत्वात् परमो न्याय इति वक्ष्यामः । प्रत्यक्षा-
 गमाश्रितमनुमानं प्रत्यक्षागमाश्रितमिति प्रत्यक्षागमाविरोधि यदि
 ह्यनुमानाधिगतोऽर्थः प्रत्यक्षागमाभ्यामनुसन्धीयते अथ स्फुटतरः

प्रत्ययो भवति । यत्र पुनरेतानि प्रमाणानि इतरेतराप्रतिषेधितानि
 ध्यातृत्तानि प्रयुज्यन्ते । न्यायविज्ञवोऽसौ स्थाभपूजाख्यातिकामैस्तीर्थ-
 प्रतिरूपकः प्रवादो वर्धते । यत्पुनरनुमानं प्रत्यक्षागमविरोधि स
 न्यायाभास इति । प्रत्यक्षविद्वद्धं तावत् वक्रिन्मुष्णः क्षतकलाहटा-
 दिक् कः पुनरस्यानुमानस्य विरोधः अनुमानाविषये प्रयोगः ।
 नायमनुमानस्य विषये प्रयोगः नायमनुमानस्य विषयः यस्मिन्
 विषये एतत्प्रयुज्यते स प्रत्यक्षेणापहत इति । अपरे पुनरभावः ब्रह्म-
 इति प्रत्यक्षविरोधं^(१) वर्णयन्ति तैस्तु न प्रत्यक्षस्य विषयो ज्ञातो
 नानुमानस्य विषय इति । किं कारणमिन्द्रियवृत्तीनामतीन्द्रियत्वात्
 आवणत्वं चेन्द्रियवृत्तिः सा कथं प्रत्यक्षा भवति आगमविद्वद्धं शूचि
 नरश्चिरःकपालं प्राण्यङ्गत्वात् शङ्खशक्तिवदिति कथमिदमागमविद्वद्धं
 शूचि नरश्चिरःकपालमिति ब्रुवता शूच्यर्थो वाच्यः किमुक्तं भवति
 शूचीति । यदि स्पष्टुः प्रत्यवायाभावः स कस्येति वाच्यम् । यद्या-
 त्मन इति ब्रूयात् तदागमार्थानुष्ठानतात्पर्येणावस्थानादेवमेतत् ।
 अथ चयीविदामिति ब्रूयात् चय्यभ्युपगमाद्विरोध इति वाच्यम् ।
 शूचि नरश्चिरःकपालमिति कोऽर्थः विशेषविधानमेतत् विशेष-
 विधानं हि शेषनिषेधविषयं यदि शूचि नरश्चिरःकपालमिति
 किमशूचीति वाच्यम् । अथ सर्वमेव शूचीति दृष्टान्तो नास्ति सर्वस्य
 पक्षीकृतत्वादिति^(२) । अथानुमानविद्वद्धं कस्मादनुमानं न भवति
 एकस्मिन्ननुमानद्वयसमावेशस्यासम्भवात् विरोधः । न ह्यन्वयव्यतिरेक-
 सम्पन्ने ऽनुमाने एकस्मिन्नर्थे समाविशतः तस्मान्नानुमानविद्वद्धम् ।

(१) प्रत्यक्षविद्वद्धं—पा० १५० ॥

(२) पक्षमात्—पा० १५० ॥

प्रत्यक्षविरोध्यपि तर्हि न प्राप्नोति । न न प्राप्नोति अन्यथ्यतिरेकसम्-
 न्नस्य प्रत्यक्षेण बाधितत्वात् । अथोपमानविद्वद्धं कस्मात् भवति नोप-
 मानविद्वद्धं पूर्वप्रमाणविरोधात्सुविधानात् । उपमानविरोधः पूर्वप्रमा-
 णात्सुविधायां आगमाहितसंस्कारस्यत्यपेक्षं च साहचर्यज्ञानमुपमान-
 मिति वक्ष्यामः । प्रत्यक्षागमयोर्विरोधादुक्तं तदिति । तच्च वादजस्यौ
 सप्रयोजनाविति भाष्यम् । तस्य कुत उत्थानं तेनानेन प्रयोजनेन
 सर्वे प्राणिनः सर्वाणि कर्माणि सर्वाश्च विद्या ध्याना इति तच्च
 वादजस्यौ किंप्रयोजनाविति युक्तो विचार इत्याह । तच्च वादजस्यौ
 सप्रयोजनाविति । तस्मिन् न्यायाभास इति । वितण्डा तु परी-
 क्ष्यते सप्रयोजना निष्प्रयोजना वेति । एके तावदर्णयन्ति निष्प्रयो-
 जना दूषणमात्रत्वात् । तच्च नैवं न दूषणमात्रं वितण्डा किन्त्वभ्युपेत्य
 पक्षं यो न स्थापयति स वैतण्डिक उच्यते । अथ पक्षमपि न
 प्रतिपद्यते उन्मत्तवदुपेक्षणीयः स्यात् । अथ परपक्षप्रतिषेधज्ञापनं
 प्रयोजनमिति तादृगेवैतत् । एतस्मिन्नपि चतुर्वर्गं चेत् प्रतिपद्यते
 सोऽस्य पक्षः चतुर्वर्गो भाष्य उक्तः । अथ न प्रतिपद्यते पूर्ववदु-
 पेक्षणीयः । प्रतिपक्षस्थापनाहीनं च वाक्यं वितण्डेत्युच्यते । तस्य
 यद्यथं प्रतिपद्यते सोऽस्य पक्षः । अथ न प्रतिपद्यते पूर्ववदोष
 इत्युक्तं प्रयोजनमिति । प्रत्यक्षविषयोऽर्थो दृष्टान्तः । किमुक्तं भवति ।
 सौक्तिकपरीक्षकाणां दर्शनाविघातहेतुरिति । एवं चात्मादिव्याप्ति-
 रिति दर्शनाविघातहेतुत्वेन दृष्टान्ते वर्ण्यमाने चात्मादि ध्यातं
 भवति । प्रत्यक्षादिविषयतायां चात्मादि त्यक्तं भवति । ततश्चोदा-
 हरणसूत्रं व्याह्रन्ते । सोऽयं दृष्टान्तः प्रमेयमुपसन्नविषयत्वात् तस्य

पृथगुपदेशो न्यायस्य तन्मूलत्वात् सति तस्मिन्नुपमागमौ स्यातामसति तु न स्यातामिति पूर्वं प्रत्यक्षदृष्टमर्थमनुमिमते । पूर्वं ज्ञातं चार्थं परस्मै आचक्षते नास्तिकस्य च व्याघातो ऽभ्युपगमे ऽनभ्युपगमे वा तदुक्तं भाष्य इति । अभ्युपगमव्यवस्था सिद्धान्तः । अभ्युपगम इदमित्यभूतं वेति । इदमिति सामान्यत इत्यभूतमिति विशेषत-
 सास्य व्यवस्था इदं सांख्येष्विदं योगेष्विति । सर्वतन्त्रसिद्धान्तस्तर्हि न सिद्धान्तोऽव्यवस्थानात् न ह्यर्थं कचिद्भवतिष्ठत इति । तच्च न योऽर्थं सर्वैरभ्युपगम इत्यमेवं व्यवस्था तस्य प्रमेये ऽन्तर्भूतस्य पृथग्वचनं वादादिविषयत्वात् सिद्धान्तभेदे हि वादजल्पवितण्डाः प्रवर्तन्ते इति ।
 अथावयवा वाक्यैकदेशाः किं पुनर्वाक्यं पूर्वपदस्मृत्यपेक्षो^(१) ऽन्व-
 पदप्रत्ययः स्मृत्यनुपपेक्ष प्रतिसन्धीयमानो विशेषप्रतिपत्तिहेतुर्वाक्यं तस्य भागा एकदेशा इति । ते कियन्तः यावद्भिः सिद्धिः परिष-
 माप्यत इति । का पुनरिद्यं सिद्धिः पदार्थस्य तथाता का परिषमाप्तिः विशेषप्रत्ययः ते समाख्याद्भ्रैरभिधीयन्ते प्रतिज्ञादय इति तथागमः प्रतिज्ञेति न युक्तं आगमस्य तत्त्वव्यवच्छेदकत्वात् प्रतिज्ञार्थस्य च प्रतिपाद्यत्वात् आगमाधिगतस्य प्रतिपाद्यत्वात् आगमः प्रतिज्ञेति न दोषः य एवार्थ आगमेनाधिगतस्तमेव परस्मात्प्राचष्ट इत्यागमः प्रतिज्ञेत्युच्यते । एवं सिद्धदर्शनमात्रे हेतुपचाराद्धेतुरनुमानमिति । यन्तु द्वितीयं सिद्धदर्शनं तत्सम्बन्धस्मृतिव्यक्तिहेतुभावाद्धेतुरित्युच्यते । स्मृतिविषयस्य प्रत्यक्षतः पुनरुपदर्शनादुदाहरणं प्रत्यक्षं यस्मात् पूर्वानु-
 भूतमर्थं स्मरति स्मृतं च विषयमुदाहरणत्वेनादत्ते । तेन पूर्वानुभव-

(१) सर्वैर्नाथं विशेषवाचिपदं सर्वैर्नाथविशेषवचनपदसापेक्षम् ।

प्रसिद्धमनुविधीयमानं प्रत्यक्षमिव प्रत्यक्षमिति । कः पुनरुपमानार्थः
 विप्रतिपत्तिः । यथा प्रत्यक्षे न विप्रतिपद्यते एवमुदाहरणे ऽपीति ।
 यथा तद्येत्युपमानैकदेशे उपमानोपचारादुपमानमुपनय इति ।
 उपमानं खलु यथा तद्येत्युपदेशोपयोगे सति प्रत्यक्षागमस्यतिपूर्वकं
 साहचर्यज्ञानमुपमानमिति तत्रोपमानैकदेशे उपमानमित्युपचरन्ति ।
 सर्वेषामेकार्थसमवाये सामर्थ्यप्रदर्शनं निगमनमिति । कः पुन-
 रेकार्थसमवायः एकवाक्याधारोपः किं पुनः सामर्थ्यं इतरेतर-
 सम्प्रत्यायिताधीपेक्षितम् । एतच्च वक्ष्याम इति । निगम्यते ऽनेन
 प्रतिज्ञादयं एकार्थेन सम्बद्धान्त इति । सोऽयं परमो न्याय इति ।
 कः पुनः परमार्थः विप्रतिपन्नपुरुषप्रतिपादकत्वं एकैक्यः प्रमाणानि
 प्रवृत्तानि न विप्रतिपन्नं पुरुषं प्रतिपादयन्ति वाक्यभावापन्नानि
 पुनर्विप्रतिपन्नमतोऽयं परम इति । किं पुनरवयवाः प्रमाणान्तरसुत
 तेख्यन्तर्भवन्तीति । किं चातः यदि प्रमाणान्तरं परिसंख्यांगमयुक्तं अथ
 तेख्येवान्तर्भवन्ति पृथगभिधानानर्थक्यमवयवानामिति । न प्रमा-
 णान्तरमिति ब्रूमः । संवृत्तानामेतेषां वाक्यपरतन्त्राणां विप्रतिपन्न-
 पुरुषप्रतिपादकत्वेन पृथगुपादानमिति । तएते ऽवयवाः पृथगभवन्तो
 वादजल्पवितप्टाणां प्रवृत्तिहेतवो भवन्ति । तत्त्वव्यवस्थायास्वाश्रयां
 भवन्तीति । क आश्रयार्थः । विशेषप्रतिपादकत्वमिति । तर्को न
 प्रमाणसंगृहीतो न प्रमाणान्तरमपरिच्छेदकत्वात् । प्रमाणं परि-
 छेदकं न तर्कः । तस्मान्न प्रमाणं न प्रमाणान्तरमप्यत एव ।
 प्रमाणविषयविभागात् प्रमाणानामनुयाहकः । यः प्रमाणानां विष-
 यसं विभजते । कः पुनर्विभागः युक्तयुक्तविचारः इदं युक्तमिदम-

युक्तमिति । यत्तच्च युक्तं भवति तदनुजानाति न स्वधारयति ।
 अनवधारणात् प्रमाणान्तरं न भवति । तस्योदाहरणं भाष्ये । कर्म-
 निमित्तं जन्मेति । कथं पुनः कर्मनिमित्तं जन्म भेदवत्त्वात् । कः
 पुनर्भेदः सुगतिर्दुर्गतिश्चेति । सुगतौ देवो मनुष्य इति मनुष्यत्वे
 पुमानितर इति पुंस्त्वे ब्राह्मणोऽन्य इति ब्राह्मणत्वे पद्विद्विद्यो
 ष्टद्विद्विद्य इति पद्विद्विद्यतायामुच्चाभिजनो नीचाभिजन इति
 उच्चाभिजनतायां सकलो निष्कल इति साकल्ये विद्वान्मुखं इति
 विद्वन्तायां समान्तासी परिचस्त इति समान्तासे वन्नी परायत्त
 इति । दुर्गतावपि तिर्यङ् नारक इति नारकत्वेपि कूटब्राह्मणस्यास्यः-
 कुम्भमिति । तिर्यक्तायां गौरितर इति । सोऽयं भेदेनेकमवस्थित-
 मन्वित्यनेकद्रव्यं प्रत्यात्मनियतं निमित्तमन्तरेण न युक्तः किं कारणं
 पृथिव्यादीनां सर्वपुरुषसाधारण्यात् पृथिव्यादिगतस्य च नियम-
 चेतारभावात् सर्वं सर्वात्मकं प्रसज्येत । दृष्टञ्च नियमभेदस्तस्मात्
 कर्म नियामकमिति । सोऽयमित्यश्रुतसर्क उपलब्धिविषयत्वात्
 प्रमेयम् । निर्णयस्तत्त्वज्ञानं प्रमाणानां फलं कदा पुनर्निर्णयः प्रमाणानां
 फलमिति । यदा वस्त्वन्तरपरिच्छेदेहेतुत्वेन नोपादीयते तदा
 फलं यदा तेन परिच्छिनन्ति तदा प्रमाणमिति न व्यवतिष्ठते
 प्रमाणफलभावः । एतच्च वक्ष्यामः । प्रमेयता च तुल्यप्रामा-
 ण्यवदित्येतस्मिन् सूत्रे निमित्तद्वयसमावेत्तादेकं वस्तु द्विशब्द-
 वाच्यमिति । तावेतौ तर्कनिर्णयौ लोकयानामुदहत इति बुद्ध्या
 बुद्ध्या^(१) लोकः प्रवर्तमानसर्कनिर्णयार्था हेयं जहाति उपादेयं

(१) बुद्ध्या—पा० १ पु० ॥

सोपादत्ते अस्यान्तर्भावः प्रमाणेषु प्रमेयेषु वा यदा फलं तदा प्रमेयं
 यदा तेन परिष्कृति तदा प्रमाणाति। वादो ज्ञानाप्रवक्तृक
 इति । सिद्धान्तभेदानुविधानाज्ञानावक्तृक इति प्रत्यधिकरणसाध-
 नोऽन्यतराधिकरणनिर्णयावसान इति । अधिकरणमधिकरणं प्रति
 प्रत्यधिकरणं अथ साधनमिति किमुक्तं भवति । उभाभ्यां साधनं
 वक्तव्यमिति । अन्यतरस्मिन्नधिकरणे निर्णयः । एतच्च वक्ष्यामः ।
 सोऽयं किंरूपो वादः वाक्यसमूह इत्याह । ननु च प्रमाणातर्क-
 साधनोपास्य इति श्रूयते प्रमाणानि च ज्ञानात्मकानि इन्द्रियार्थ-
 चक्षिकर्षोत्पन्नं ज्ञानमित्येवमादिना प्रक्रमेण प्रमाणानि ज्ञाना-
 त्मकानीत्युक्तं तर्कसोहः स चोहो ज्ञानात्मक एव तस्माद्वाक्यसमूहो
 वाद इत्ययुक्तम् । न । प्रमाणातर्कसाधनोपास्यन्यायव्याख्यानात् ।
 तच्च सूत्रं वर्षथिव्यन्तो वक्ष्यामः । तद्विशेषो जल्पवितण्डे इति ।
 कः पुनर्विशेषोक्त्याधिक्यमङ्गहानिसेति । क्लृप्तजातिनिगृहस्थान-
 ज्योत्स्नादधिको जल्पः स प्रतिपक्षस्वापनाहीनस्तु वितण्डा एतावता
 विशेषेण कक्षामार्गभेद इति विषयभेदाच्च भेदः शिष्यादिविषयो वादः
 शिष्यमात्रविषये जल्पवितण्डे इति । अन्यतमस्त्रिङ्गधर्मानुविधानेन
 प्रवर्तमाना अहेतवः सन्तो हेतुवदाभासन्त इति हेत्वाभासाः ते च
 निगृहस्थानं निगृहस्थानप्राप्तानां पुनरेषां पृथगुपदेशो वादे देवनीय-
 तादिति भावम् । यस्मात् क्लृप्ते वादे देव्यन्ते अतः पृथगुप-
 दिश्यन्ते ओभयथाप्यसम्बन्धात् न वादे देवनीयत्वं पृथगुपदेशा-
 विनाभवि पृथगुपदेशो वा वादे देवनीयत्वाविनाभावोति । यदि
 तावद्यः पृथगुपदिश्यते स वादे देव्यत इति सर्वे पदार्था वादे

देहनीयाः प्रसञ्जन्त इति । किं कारणं सर्वे पृथगुपदिष्टा इति ।
 अथ वादे देह्यन्ते ते पृथगुपदिश्यन्त इति । तदपि नानेकान्तात् ।
 न तावन्नियहस्त्वान्नेभ्यो न्यूनाधिकयोः पृथगुपदेशोऽथ च देह्यन्ते
 वादे तस्माद्वादे देह्यनीयत्वादेर्षां पृथगुपदेश इति यत्किञ्चिदेतत् ।
 एतदेव तु न्याय्यं पृथगुपदेशप्रयोजनं विद्याप्रस्वानभेदज्ञापनार्थत्वा-
 दिति । अथ कस्मान्नियहस्त्वान्भावापन्नानां हेत्वाभासानां पृथगुप-
 देश इति । प्रमाणसामान्यात् पृथगुपदेश इति । अथ कस्माद्वादे
 देह्यन्ते प्रमाणसामान्यात् । प्रमाणानि वादे ऽभिधीयन्ते प्रमाण-
 सामान्यं च हेत्वाभासेक्षीति । अतः प्रमाणसामान्याद्वादे ऽभिधीयन्त
 इति । अथ वादे नियहस्त्वानि कानिचित्सन्ति कानिचित्सेति
 किमर्थं पदार्थानां नियोगः । अथ तथाभूतानामन्वाख्यानमिति किं
 चातः यदि तावन्नियोग एव भवतेवं मा भवतेति एवं पदार्थाननुयु-
 ज्ञानो भवानुपेक्षणीयः । अथ स्वरूपत एवावस्थिताः पदार्थास्ताननुजा-
 नाति भवान् कस्मान्नियहस्त्वानि कानिचिद्वादे भवन्ति कानिचित्सेति
 वक्तव्यं न स्वरूपपरतन्त्रत्वादर्थतथाभावस्वेति ब्रूमः । न पदार्था वक्तृ-
 नियोगमनुविधीयन्ते । यथा तु भवन्ति तथाभूता एवार्था अन्वा-
 ख्यायन्ते । सोऽर्थं स्वरूपपरतन्त्रत्वमाचक्षाणो नाभ्याख्येयः पदार्था
 भवता नियुज्यन्त इति वादस्य शिष्यादिविषयत्वम् । न च शिष्यादिभिः
 सह वादं कुर्वन्नेनापि अप्रतिभादिदेशना कार्या तावदस्याभिधेयं
 यावदसौ बोधित्वे भवतीति । प्रमाणप्रतिरूपकत्वाद्हेत्वाभासानाम-
 विरोध इति । किं कारणं भ्रान्तेः पुरुषधर्मत्वात् पुरुषधर्म एव
 भ्रान्तिरिति । सोऽर्थं भ्रान्त्या प्रमाणं ब्रुवन् प्रमाणाभासमपि ब्रूते

अतोऽस्य नियम इति । कः पुनः श्रित्याचार्ययोर्नियमः विवक्षितार्थाप्रतिपादकत्वम् । न्यूनाधिकापक्षिद्वान्तानां वादे कथमवतारः प्रमाणसामान्यादेव । न्यूनस्यापि प्रमाणसामान्यमधिकस्यापि । अथयवविहीनतावयवाधिक्यं वाक्यस्य भ्रान्त्या भवतीत्यस्यावतारः । अल्पवितण्डयोस्तु नियमस्त्वानानीति विजिगीषुभिर्जल्पवितण्डाभ्यां प्रत्यवच्छेयम्^(१) । तस्य यथासम्भवं नियमस्त्वानानि वक्तव्यानीति गोपेक्षणीयः । क्लृप्तातिनियमस्त्वानानां स्ववाक्ये परिवर्जनं परवाक्ये पर्यनुयोगः परिज्ञानार्थमेव केवलम् । क्लृप्तातिनियमस्त्वानानि स्वयं न प्रयोक्तव्यानि जातेषु स्वयं सुकरः प्रयोग इति । न । व्याघातात् स्ववाक्ये परिवर्जनं सुकरस्य प्रयोग इति व्याहृतं यदि सुकरः प्रयोगो न स्ववाक्ये परिवर्जनं अथ स्ववाक्ये परिवर्जनं न सुकरः प्रयोग इति व्याघातः न व्याघातः प्रश्नापाकरणार्थत्वात् । स्वयं च सुकरः प्रयोग इति किसुक्तं भवति । परेण जातौ प्रयुक्तार्थां प्रश्निकान् ब्रवीति जातिरनेन प्रयुक्तेति तएनं पर्यनुच्छीरन् कथं जातिष्कतमा^(२) जातिरतो जात्यभिन्नः ब्रूतेति वक्तुमेवं जातिरियं जातिरिति । एवं च सुकरः प्रयोग इति । तस्मादेते संबन्धादयः पदार्थाः प्रमाणे प्रमेये ज्ञान्तर्भवन्तो विद्याप्रस्नानभेदज्ञापनार्थं पृथगुपदिष्टाः । सेधमा-
न्वीचिकी न्यायविद्या प्रमाणादिभिः पदार्थैर्विभज्यमाना प्रदीपः सर्वविद्यानां भवति प्रकाशकत्वात् प्रदीपवत् प्रमाणादिप्रतिपादितमर्थमितरा विद्याः प्रतिपद्यन्त इति । किमितरासु विद्यासु प्रमाणा-

(१) विजिगीषुभिर्जल्पवितण्डाभ्यां प्रत्यवच्छेयः—पा० १ पु० ॥

(२) कतमा सा जाति—पा० २ पु० ॥

दीनि न सन्ति न सन्तीत्याह । कथं न सन्ति अनधिकारात् ।
न ताः विद्याः प्रमाणादिपरिज्ञानेनाधिक्रियन्ते इति प्रमाणादि-
प्रकाशिते त्वर्थे ताः प्रवर्तन्त इति । उपायः सर्वकर्मणामिति । प्रका-
शितानां करणादुपायः यस्मात् प्रमाणादिप्रकाशितमर्थमितरां विद्याः
सुर्वन्ति^(१) । आश्रयः सर्वधर्माणामिति । सर्वविद्योपकारकत्वादाश्रयः ।
सर्वासां विद्यानामिद्यमुपकरोति उपकारित्वादाश्रयो राजभृत्यवदिति ।
तदिदं तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसाधिगमस्य यथाविद्यं वेदितव्यमिति ।
सर्वासु विद्यासु तत्त्वज्ञानमस्ति निःश्रेयसाधिगमस्येति । अर्थां तावत्
किं तत्त्वज्ञानं कस्य निःश्रेयसाधिगम इति । तत्त्वज्ञानं तावदग्नि-
होत्रादिसाधनानां स्वागतादि^(२)परिज्ञानमनुपहृतादिपरिज्ञानं च ।
निःश्रेयसाधिगमोऽपि स्वर्गप्राप्तिः तथाश्च स्वर्गः फलं श्रूयते इति ।
अथ वार्तायां किं तत्त्वज्ञानं कस्य निःश्रेयसाधिगम इति । भूम्यादि-
परिज्ञानं तत्त्वज्ञानं भूमिः कष्टकाद्यनुपहृतेत्येतत्त्वज्ञानं कृष्याद्यधि-
गमस्य निःश्रेयसमिति तत्फलत्वात् । दण्डनीत्यां किं तत्त्वज्ञानं कस्य
निःश्रेयसाधिगम इति । सामदानदण्डभेदानां यथाकाशं यथादेशं
यथाशक्तिं विनियोगस्तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसं पृथिवीजय इति । इह
त्वध्यात्मविद्यायामात्मज्ञानं तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसाधिगमोऽपवर्गप्राप्ति-
रिति । अत्युनः प्रमाणादितत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसं न तद्विवक्षितं मदमाना-
दिनिमित्तत्वादादादिपरिज्ञानस्य नाभिसम्बन्धो निःश्रेयसेनेति केचित् ।
न शानभिसम्बद्धं प्रतिपादयतीत्युक्तमुक्तं प्रमाणादितत्त्वज्ञानान्निःश्रेय-

(१) विषयं विधेयतया निषेधतवेति शेषः ॥

(२) विशुद्धोपायेन ब्रह्माननः ॥

समिति । न । सूचार्थोपरिज्ञानात् । सूचार्थं न व्यङ्गासीर्यदेवं
 प्रत्येपत्वाः । क एवं सूचार्थं वर्णयति प्रमाणादिपदार्थतत्त्वज्ञानान्निः-
 श्रेयसमिति । अपि तु यत्परिज्ञानान्निःश्रेयसं तदुत्तरसूत्रे वक्ष्यामः ।
 :सन्नां चात्मादेः प्रमेयस्य तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इति । यत्सेद-
 सुच्यते मदमानादिनिमित्तं वादादय इति । एतच्च न । असति
 भावात् सति चाभावात् । असति वादादिज्ञाने रागादयः सन-
 कादीनां भवन्ति^(१) सति च तत्त्वविदां न भवन्ति तस्मान्न वादादि-
 परिज्ञानं रागादीनां निमित्तमिति ॥

न तत्त्वपरिज्ञानादपवर्गं उभयथा दोषात् । यदि तत्त्वज्ञाना-
 नन्तरमेवापवर्गः स्यात्तदतामवस्थानं न स्यात् । तदतां चावस्थानं
 दृष्टं कुतः ब्राह्मणसम्प्रदायाऽविच्छेदात् सम्प्रदायो नाम शिष्योपाध्याय-
 सन्तन्त्रस्याविच्छेदेन ब्राह्मणप्राप्तिः । यदि तत्त्वज्ञानादपवर्गः स्यात् ।
 ब्राह्मणसम्प्रदायो विच्छेद्येत । यस्य यदा तत्त्वज्ञानं दृप्तं स तदैवा-
 पवृत्त इति । अथोत्पन्नतत्त्वज्ञानोऽवतिष्ठते न तत्त्वज्ञानं कारणं
 सत्यभावात् । सत्यपि तत्त्वज्ञाने यस्याभावान्नापवृज्यते सोऽन्योर्थ
 इति । कारणं हि तद्भवति यस्मिन् सति यद्भवति यस्मिंश्चासति यन्न
 भवति । अनधिगतार्थपूर्वं वा ब्राह्मणं स्यात् । अथ तत्त्वज्ञानानन्तर-
 गपवर्गं वातपुत्रीयं^(२) ब्राह्मणं स्यात् न तत्त्वदृक्पूर्वकमिति । न ।
 निःश्रेयसस्य परापरभेदात् । यत्तावदपरं निःश्रेयसं तत् तत्त्वज्ञाना-
 नन्तरमेव भवति । तथा चोक्तम् । जीवन्नेव हि विद्वान् संवर्षाया-

(१) सनको नदादिप्रधानो दासः । सनपत्ति—पा० १ पु० ॥

(२) पूर्वप्रचीनम् ॥

साध्यां विमुच्यत इति । अयं ब्राह्मणार्थ इति । परं च निःश्रेयसं तत्त्वज्ञानात् क्रमेण भवति क्रमप्रतिपादनार्थं चेदं सूत्रं दुःखजन्म-प्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामित्येवमादि ॥

दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः ॥ २ ॥

एतत्सम्बन्धेनैवार्थवत्पदार्थस्तु वक्तव्यः तत्रात्माद्यपवर्गपर्यन्तं प्रमेयं ज्ञेयम् । तत्र मिथ्याज्ञानमनेकप्रकारकं वर्तते^(१) । को वृत्त्यर्थो विषयार्थः । तत्रायं भेदः । तत्रात्मनि तावन्नास्तीति । आत्मा तावदस्तित्वेन प्रमाणसामर्थ्यादधिगतः । अस्तित्वेनाधिगते नास्तीति विज्ञानं मिथ्याप्रत्ययः । तस्यानुपपत्तिः सदसतोः सारूप्याभावादिति चेत् । न । प्रमाणगम्यतोपपत्तेः । न हि सदसती सारूपे यतोऽसत्त्वात्मादसद्गुर्मारोपेणात्मनि मिथ्याप्रत्ययः स्यादिति । तत्र नैवं प्रमाणगम्यतोपपत्तेः । सदसतोः प्रमाणगम्यत्वं सारूप्यं क्रियागुणव्यपदेशसद्भूतता च विशेषः सोऽयमसद्गुर्मान् सत्यात्मन्यारोप्य विपर्येति नास्त्वात्मेति । एवमनात्मनि शरीरे आत्मेति । किं पुनरनात्मनः शरीरादेरात्मना साधर्म्यं यत एतद्भवति अनात्मन्यात्मेति । अहङ्कारविषयत्वं सारूप्यम् । इच्छाद्याधारानाधारतेति^(२) विशेषः । यथैवात्माहङ्कारस्य विषयस्तथा शरीरादयोऽपि । कथं पुनः शरीरे ऽहङ्कारः शरीरवाचकशब्दसामानाधिकरण्यात् शरीरे ऽहङ्कारो गौरोऽहमित्यादि । इच्छाद्याधार आत्मा न शरीरादय इति विशेषः ।

(१) तत्र प्रमेये मिथ्याज्ञानमनेकप्रकारं वर्तते प्रमेयविषयं भवतीत्यर्थे ।

(२) इच्छाद्याधारानाधारतेति—पा० १५० ॥

एतच्चोपरिष्ठादृच्छ्यामः । सोऽयमात्मधर्मान् इच्छादीन् प्ररीरादिस्व-
 ध्यारोप्य विपर्येत्यहमेत इति । एवं सामान्यविशेषपरिज्ञाने षति
 तद्विपरीतधर्माध्यारोपेण विपर्ययः सर्वत्र भवति । कः पुनरयं विप-
 र्ययः । अतस्मिंस्तदिति प्रत्ययः । शेषं भाष्ये । त इमे दुःखादयो
 मिथ्याज्ञानपर्यवसाना अविच्छेदेन प्रवर्तमानाः संसार इति । कः
 पुनरयं संसारः दुःखादीनां कार्यकारणभावः । स चानादिः । पूर्वा-
 परकासानियमात् । न च शक्यं वक्तुं पूर्वं दुःखादयः पश्चान्मिथ्या-
 ज्ञानोत्पत्तिरिति पूर्वं वा मिथ्याज्ञानं पश्चाद्दुःखादय इति न शक्यं
 वक्तुमिति । यदा तु तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानमपैति । कथमपायः समान-
 विषये तयोर्विरोधात् । यस्मान्मिथ्याज्ञानं तत्त्वज्ञानं च एकस्मिन्
 विषये विरुद्धोते वस्तुनो द्वैरूप्यासम्भवात् न द्वैकं वस्तु द्विरूपं भवति ।
 तस्मान्मिथ्याज्ञानं तत्त्वज्ञानेन निवर्त्यते इति । कथं पुनः पूर्वोत्पन्नं
 मिथ्याज्ञानं पश्चादुत्पद्यमानेन तत्त्वज्ञानेन निवर्त्यते मिथ्याज्ञानस्या-
 ऽसहायत्वात् मिथ्याज्ञानमसहायमतो निवर्त्यते सम्यग्ज्ञानस्य च
 विषयो सहायी भवति कस्मात् तथात्वेनावस्थानात् तथाभूतोऽसौ
 विषयो यथा तत्र तत्त्वज्ञानमिति । प्रमाणान्तरानुसन्धाच्च आगमानुमा-
 नादिप्रमाणं तत्त्वज्ञानस्य सहायी भवति । यदा ह्ययमनुमानागमयोः
 प्रतिबंधितयोर्विषयं भावयति समाहितोऽनन्यमनास्मिन्नयति^(१) ततो-
 ऽस्य विपद्यमाने ध्याने विविक्तार्था ध्यानभावनायां तस्मिन्नर्थे तत्त्व-
 प्रतिबोधि ज्ञानं प्रत्यक्षमुत्पद्यते इति । सोऽयमागमानुमानप्रत्य-
 क्षार्था विषयं प्रतिपद्यमानस्तत्त्वमेतदिति प्रतिपद्यते । तत्त्वप्रतिपत्तेरस्य

(१) आचरति—पा० २ पु० ४

मिथ्याज्ञानं निवर्तत इति । निवृत्ते च मिथ्याज्ञाने न पुनस्तद्विषयं
मिथ्याज्ञानमुत्पद्यत इति विरोधादित्युक्तम् । कः पुनर्विरोधः
सहासम्भवः मिथ्याज्ञानाभावे रागादयोऽप्यन्तीति कार्यकारण-
भावादेव कारणं मिथ्याज्ञानं कार्याः रागादयः न च कारणं विना
कार्यं भवितुमर्हति । ये तावदनुत्पन्ना रागादयस्ते कारणा-
भावान्माभूवन् । ये तदनुत्पन्नास्ते कथं तेषामपि वैराग्यान्निवृत्तिः ।
किं पुनर्वैराग्यं भोगानभिस्वङ्गलक्षणमित्युक्तं असक्तिस्य सक्तिं बाधते
तत्पुनर्वैराग्यं कथं भवति तत्त्वज्ञानाद्विषयदोषदर्शनादिति । दोषा-
भावे प्रवृत्त्यभावः । यदास्य सम्यग्ज्ञानवतो दोषा अपयन्ति अथ
दोषाभावे प्रवृत्तिर्निवर्तत इति । का पुनरियं प्रवृत्तिः । धर्माधर्मौ
जन्मसाधनत्वात् नास्मिन् सूत्रे क्रिया प्रवृत्तिशब्देनोच्यते अपि तु
धर्माधर्मौ तत्साधनभावात् । जन्मसाधनं धर्माधर्मौ न प्रवृत्तिः
क्रियायाः लक्षिकत्वात् । धर्माधर्मयोस्तु प्रवृत्तिशब्दः प्रवृत्तिसाधन-
त्वादिति । यौ तावदनागतौ धर्माधर्मौ तयोर्दोषाभावादभावो युक्तः ।
यौ तौ वर्तमानौ तयोर्न युक्तः किं कारणं निर्दोषस्यापि भावात्
निर्दोषोप्ययमवतिष्ठते धर्माधर्मयोस्तु फलं भुङ्क्ते इति । नानागतयोः
साधनाभावेनेष्टत्वात् । न ब्रूमो यौ वर्तमानौ धर्माधर्मौ तौ दोषा-
भावान्न भवत इति । अपि तु यावनागतौ तौ कारणाभावान्नो-
त्पद्येते इति । वर्तमानयोः पुनः कार्यावसानात् प्रसङ्गः यौ तौ
वर्तमानौ धर्माधर्मौ तयोर्दोषावसानिकं कार्यं तेन व्यावृत्तिः प्रवृत्त्य-
भावे जन्मापायः अत्रापि धर्माधर्मयोर्व्यावृत्तयोर्दोषाच्छरीरं तन्न
भवति न पुनर्वर्तमानं न भवतीति । अथ वर्तमानस्य कथं निवृत्तिः

संस्कारणयात् यावदस्य स्थितिहेतुः संस्कारो धर्माधर्मसमाख्यातो-
 ऽवतिष्ठते तावदवतिष्ठते इति । जन्माभावे दुःखाभाव इति निरा-
 यतनस्यानुत्पत्तेः न हि निरायतनं दुःखसुतपन्तुमर्हति । एतच्च तदा-
 ऽर्थ्यावदात्मनि धर्माधर्मौ तावदायुः शरीरमिन्द्रियं विषयास्त्रेति
 षोडशं मिथ्याज्ञानादिकलापेन सर्वतो वियुक्तो^(१) विमुक्त इत्युच्यते ।
 तत्तज्ज्ञानं तु खलु मिथ्याज्ञानविपर्ययेण व्याख्यातम् । स्वरूपतस्तु यथा
 अक्षयितपदार्थाधिगतिरित्युच्यते । कस्मात् पुनरयं ज्ञाता सुखदुःखे
 जहाति न पुनः सुखमादाय दुःखं जहातीति । विवेकज्ञानस्या-
 ब्रह्मत्वात् । न हि विवेकज्ञानं ब्रह्मं कर्तुं शतः सुखसुपभोक्तृकामेन
 दुःखमपि भोक्तव्यम् । दुःखं वा जिहासता सुखमपि ज्ञातव्यं सविषाद-
 वदिति । सुखं दुःखानुषक्तमनादेयमिति । अनुषङ्गोऽविनाभावः यच्चैकं
 तत्तेतरदिति । समाननिमित्तता वानुषङ्गः यान्येव सुखसाधनानि
 तान्येव दुःखसाधनानीति । समानाधारता वानुषङ्गः यच्च सुखं तच्च
 दुःखमिति । समानोपलभ्यता वानुषङ्गः येन सुखमुपलभ्यते तेन
 दुःखमपीति^(२) ॥

चिद्विधा चास्य ब्राह्मस्य प्रवृत्तिरिति भाव्यम् । प्रवृत्तेस्त्वैविविधं
 कृतं अर्थस्य तथाभावात् नामी पदार्था वक्त्रा चेधा व्यवसाय्यन्ते
 एवं भवतीति । किन्त्वर्थ एवायं तथाभूतो येन चेधा भवतीति ।
 नामधेयेन पदार्थमात्राभिधानमुद्देश इत्ययुक्तं प्राणादिसूत्रव्याघातात् ।
 प्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणीति सप्तषण्णम् । न चेदं नाम-

(१) मुक्तो—पा० १ पृ० ॥

(२) इति द्विरुच्यते चित्तविकल्पिकं १ पृ० ॥

धेयेनोद्देश्यमाचारिण्यति माचयत्तसामर्थ्यादप्रसङ्गः पदार्थमाचारि-
 धानमित्युक्तं न च घ्राणादीनां पदार्थाभिधानमाचयत् कारकशब्दत्वात्
 कारकशब्दा एते घ्राणादीति तस्मान्नोद्देश्यप्रसङ्गः । उद्दिष्टस्य विभागो
 हेधा भवति । सञ्चितस्यासञ्चितस्य । सञ्चितस्य^(१) कृत्वादेरसञ्चितस्य^(२)
 प्रमाणादेरिति । अथोद्दिष्टविभागद्वारेण^(३) सूत्रम् । प्रत्यक्षानुमा-
 नोपमानशब्दाः प्रमाणाणीति ॥

प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणाणि ॥ ३ ॥

सूत्रार्थो निगदेनैव व्याख्यातः । उद्दिष्टविभागानर्थक्यम् । व्याघा-
 तान् । त्रिविधा चास्य ब्राह्मणस्य प्रवृत्तिरित्युक्तमुद्दिष्टविभागस्य न
 त्रिविधायां ब्राह्मणप्रवृत्तावन्तर्भवतीति । तस्मादुद्दिष्टविभागो न
 युक्तः । न । उद्दिष्टविभागस्योद्देश्य एवान्तर्भावान् । उद्दिष्टविभाग
 उद्देश्य एवान्तर्भवतीति । कस्मात् । सञ्चयसामान्यात् । समानं सञ्चयं
 नामधेयेन पदार्थाभिधानमुद्देश्य इति । किं पुनर्विभागेन प्रयोजनम् ।
 नियमः । यदि प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणाणीति विभागो न
 क्रियेत नियमो^(४) न गम्येत चत्वार्येव प्रमाणाणीति । सञ्चयतस्तुष्ट्या-
 धिगतिरिति चेत् । न । सञ्चयस्येतरव्यवच्छेदहेतुत्वात् । स्यादेवा बुद्धिः
 सञ्चयतः प्रमाणास्तुष्टुं गम्यत इति । यस्माच्चतुर्णां सञ्चयसुक्तमिति ।
 न । सञ्चयस्येतरव्यवच्छेदहेतुत्वात् । सञ्चयं खलु सञ्चयं समाना-
 समानजातीयेभ्यो व्यवच्छिन्नन्ति नियमं तु न ब्रूवतीति कर्तुमन्यार्थ-

(१) सामान्यतः ॥

(२) विज्ञेयतः ॥

(३) विभागादपि प्रमाणाणां नियमं सूत्रम् ॥

(४) नियमे ऽपि—पा० २ पु० ॥

त्वादिति । अन्यासम्भवस्य ततोऽधिगतेः । न हि लक्षणतोऽन्यासम्भवे-
 ऽधिगम्यते । ततश्चतुर्णामभिधाने चतुर्णां लक्षणोपदेशात् संशयः
 स्यात् । किं विद्यमानानि न लक्षितानि आहोस्विदविद्यमानानीति ।
 तस्मात् संशयनिवृत्त्यर्थं युक्तो विभागोद्देश इति । अत्रत्याक्षर
 प्रतिविषयं वृत्तिः प्रत्यक्षमिति । अयं च सूत्रविवक्षायामवयवीभावः
 समासः । अन्यथा तु वस्तुनिर्देशो न समासः समासे हि अत्रस्येति
 षष्ठी न श्रूयते । क्रः पुनरयं समासः । प्रादिसमासोऽयं द्रष्टव्यः प्रति
 गतसत्त्वं प्रत्यक्षमिति यथोपगतो गोभिरुपगुरिति । एवमनुमानादिषु
 द्रष्टव्यम् । मितेन सिद्धेन सिद्धिगौर्यस्य पश्चान्मानमनुमानमिति
 न युक्तम् । फलाभावात् । एतस्मिन् व्याख्याने ऽफलमनुमान-
 मिति । किं कारणम् । अर्थस्य मितत्वात् । नैष दोषः । मितेन
 सिद्धेन अर्थस्य पश्चान्मानं भवति यत इत्यर्थः । भवतु वाय-
 मर्थाः सैद्धिकी प्रतिपत्तिरनुमानमिति । ननु च फलाभावो दोष
 उक्तः । न दोषः । हानोपादानोपेक्षाबुद्धीर्ना फलत्वात् । सर्वं च
 प्रमाणं स्वविषयं प्रति भावसाधनं प्रमितिः प्रमाणमिति । विष-
 यान्तरं प्रति करणसाधनं प्रमीयते ऽनेनेति प्रमाणम् । यदि
 भावसाधनः प्रमाणशब्दः किं फलं विषयस्याधिगतत्वात् । उक्तं फलं
 हानादिबुद्ध्य इति । ज्ञाते तद्भावात् । ज्ञाते स्ववर्त्ये चिधा
 बुद्धिर्भवति हेयो वोपादेयो वोपेक्षणीयो वेति । केचित्तु सन्निकर्ष-
 नेव प्रत्यक्षं वर्णयन्ति । न तद्व्यायं प्रमाणाभावात् । सन्निकर्ष एव
 प्रमाणमिति न प्रमाणमस्ति । उभयं तु युक्तं परिच्छेदकत्वात् ।
 उभयं परिच्छेदकं सन्निकर्षो ज्ञानं च । एकान्तवादिनस्तु दोष इति ।

सामीप्यमानमुपमानमिति न युक्तम् । उपमानस्यान्यथाव्याख्या-
नात्^(१) । समाख्यासम्बन्धप्रतिपत्तिरुपमानार्थं^(२) इत्युक्तमिदानीं
त्वच्यते सामीप्यमानमुपमानमिति व्याघातः नास्ति व्याघातः सामीप्य-
मानेन समाख्यासम्बन्धप्रतिपत्तेरिष्टत्वात् । यस्मादयमुपयुक्तोपमानो
गोदर्शी आगमप्रत्ययाहितस्मृतिपूर्वकं गवा सादृश्यं प्रत्यक्षेण प्रतिप-
द्यास्य गवयशब्दः संज्ञेति संज्ञासंज्ञिसम्बन्धं प्रतिपद्यते तस्मान्न व्याघात
इति । शब्दविषया प्रतिपत्तिः शब्दप्रमाणं फलं तदेव । केचित्तु क्रम-
प्रयोजनं वर्षयन्ति । आदौ प्रत्यक्षग्रहणं प्राधान्यात् । तदनन्तर-
मनुमानं तत्पूर्वकत्वात् । तदनन्तरमुपमानं तत्साधर्म्यात् । अन्ते शब्दो
महाविषयत्वात् । तच्चायुक्तमित्यपरे मन्यन्ते । क्रमाभिधानस्य न्याय-
प्राप्तत्वात् । न्यायप्राप्तं क्रमाभिधानं क्रमवृत्तित्वादाच्च इति । महा-
विषयत्वाच्च शब्दस्यादावभिधानप्रसङ्ग इति । एतच्चायुक्तम् । क्रम-
वृत्तित्वादाचो ऽयुगपदभिधानं युक्तं पूर्वापराभिधाने तु न साधन-
मेतत् । तस्मादन्या न्यायो वक्तव्यः । स चाद्यं न्यायः प्रत्यक्षं पूर्वं
प्राधान्यादिति । महाविषयत्वादादौ शब्दोपदेश इति । न । उभयं
महाविषयं शब्दः प्रत्यक्षं च । कथमिति । प्रत्यक्षेणापि सामान्य-
विशेषतदतां ग्रहणं शब्देनापि । तत्र किं शब्दस्यादावुपदेशो भवतु ।
आहोस्मिन् प्रत्यक्षस्येति । प्रत्यक्षस्येति युक्तम् । किं कारणम् । सर्व-
प्रमाणानां प्रत्यक्षपूर्वकत्वादिति । किं पुनरेतानि प्रमाणानि संभवन्ते
अथ प्रतिप्रमेयं व्यतिष्ठन्त इति । उभयथा दर्शनं तच्च प्रमाणत

(१) अन्यथाव्याख्यातत्वात्—पा० १ पु० ॥

(२) उपमानम्—पा० १ पु० ॥

इत्यथैव दर्शितम् । चेद्यं प्रामितिः । प्रत्यक्षपरेति । प्रत्यक्षेषाधिगतेर्धे
 प्राक्काङ्क्षाभावात् तत्परा । यथायं लौकिकोऽसुखाग्निरित्यातो-
 पदेमादग्निं प्रत्याहितप्रत्ययस्तं द्वेभ्रं गच्छति । प्रत्यासीदत् पुनर्धूम-
 विशेषणं धूमाङ्गत्वेन व्यवस्थितं ऊतभुजं प्रतिपद्यते । आसन्नतरस्त्रि-
 दशमीमिन्द्रियार्थसन्निकर्षादग्निप्रत्ययं करोति तदा निराकाङ्क्षो भव-
 तीत्यतः प्रधानं प्रत्यक्षमिति । यत्र संश्रवस्तथैवम् । यत्र पुनर्थवस्था तत्र
 गुणप्रधानता न चिन्त्यत इति । इति त्रिसूचीवार्तिकम्^(१) ॥

अथ विभक्तानां सन्निकर्षवचनमिति तत्र प्रत्यक्षसन्निकर्षसुच्यते ।
 इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमित्यादि सूत्रम् ॥

इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमध्यपदेश्यमध्यभि-
 चारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम् ॥ ४ ॥

सुच्यते । समानासमानजातीयविशेषकत्वम् । अथ पदानामर्थः
 कः । इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमिति । इन्द्रियेणार्थस्य सन्निकर्षाद्य-
 दुत्पद्यते ज्ञानं तत्प्रत्यक्षमिति । इन्द्रियाणि पुनर्वक्ष्यमाणानि ।
 अर्थस्य । सन्निकर्षः पुनः षोढा भिद्यते । संयोगः संयुक्तसमवायः संयुक्त-
 समवेतसमवायः समवायः समवेतसमवायो विशेषणविशेष्यभावश्चेति ।
 तत्र चक्षुरिन्द्रियं रूपवान् घटादिरर्थः । तेन सन्निकर्षः संयोगस्त-
 थोर्द्रव्यस्त्वभावत्वात् । अद्रव्येषु च तद्गतरूपादिना संयुक्तसमवायः ।
 यस्माच्चक्षुषा संयुक्ते द्रव्ये रूपादि वर्तत इति । वृत्तिस्तु समवायः ।
 रूपादिवृत्तिना सामान्येन संयुक्तसमवेतसमवायः सन्निकर्षः । एवं

(१) इति नोपरमर्षिभारद्वाज्जौमदुदुसोतकरन्यायाचार्याचार्यप्रचीनं न्यायत्रिसूची-
 वार्तिकं सम्पूर्णे—पा० १ पु० ॥

प्राणादिषु गन्धवदादिद्रव्येण संयोगः तत्समवेतेषु गन्धादिषु संयुक्त-
समवायः तद्वर्तिषु च सामान्यादिषु संयुक्तसमवेतसमवायः । तद्वर्तिषु
समवायः । अयं खलु शब्दः संयोगविभागयोनिराद्यः तत्र कतमः
शब्दः संयोगयोनिः कतमस्य विभागयोनिरिति । आकाशगुणत्वात्
शब्दस्याकाशवृत्तिः संयोगः कारणं गुणकर्मस्वारम्भ्येषु सापेक्ष इति
सापेक्षो न निरपेक्ष इति । किमपेक्षते । भेर्याकाशसंयोगः तावत्
शब्दस्य कारणं तस्यानुयायको भेरीदण्डसंयोगो दण्डगतवेगापेक्ष
इति । यदि पुनर्भेरीदण्डसंयोग एव शब्दस्य कारणं स्यात् अङ्घ्रि-
करणः संयोगः शब्दकारणमिति सर्वत्रोत्पत्तिप्रसङ्गः । विभागाच्छब्दः
वंशदलविभागानुगृहीताद् वंशदलाकाशविभागाच्छब्द इति । स
उत्पन्नः शब्दः सर्वदिक्कानि शब्दान्तराणि करोति तान्यपि प्रत्येकं
शब्दान्तराणि तावद् यावत् कर्णशक्नुलीमत्याकाशदेशे इति । यः
कर्णशक्नुलीमत्याकाशदेशे समवेति स समवायादुपलभ्यते तद्गतेषु
च सामान्येषु समवेतसमवायात् । समवाये चाभावे च विशेषण-
विशेष्यभावादिति । सोऽयं सन्निकर्षशब्दः संयोगसमवायविशेषण-
विशेष्यभावव्यापकत्वादुपात्त इति । सोऽयं सन्निकर्षः प्रत्यक्षस्य कारणं
भवतीति लक्षणत्वोच्यते । यदीन्द्रियार्थसन्निकर्षः प्रत्यक्षस्य कारण-
त्वादुपदिश्यते अत्यल्पमिदमुच्यते अन्यान्यपि बहूनि सन्ति तान्यपि वक्त-
व्यानि । तद्यथा । आत्ममनःसंयोगः इन्द्रियमनःसंयोगो विषयप्रकाशसं-
योगो विषयस्थं रूपं विषयसंयोगिस्थं च महत्त्वमनेकद्रव्यत्वसुपलम्बि-
फलः^(१) संस्कार इति । कस्मात् तद्भावे भावात् तदभावे चाभावादिति ।

(१) चेतुः—पा० १ पु० ।

तद्यदि कारणाभावादिन्द्रियार्थसन्निकर्षग्रहणमेतान्यपि कारणानि
 वक्तव्यानि । न वक्तव्यानि । नेदं कारणावधारणार्थं सूत्रमपि तु
 समामिसमानजातीयविशेषणार्थम् । यत्प्रत्यक्षस्यासाधारणं कारणं
 तदभिधीयते न पुनः साधारणं कारणं निवर्त्यत इति । इन्द्रियमनः-
 संयोगस्तर्कसाधारणत्वादुपसंख्येयः न ह्ययमनुमानादिज्ञानानां कारणं
 भवति । नानेनैव तस्योक्तत्वात् । इन्द्रियार्थसन्निकर्षग्रहणेनेन्द्रियमनः-
 संयोग उक्तो वेदितव्यः । किं कारणमुभयोरसाधारणत्वात् न च
 साधारणं कारणं तावत्सर्वमभिधातव्यमित्यर्थः । अपि त्वन्यतरे-
 ष्वपि भिद्यत इति अन्यतरोपादानम् । इन्द्रियार्थसन्निकर्षग्रहणं
 वा विशेषकत्वात् । यदिन्द्रियार्थसन्निकर्षादुपजायते विज्ञानं तस्या-
 न्यतरद्विशेषकं भवति । इन्द्रियमर्था वा तद्विशेषकं तेन व्यपदिश्यात्
 यस्मादिदं ज्ञानमिन्द्रियेण वा व्यपदिश्यते अर्थेन वा रूपविज्ञान-
 मिति चक्षुर्विज्ञानमिति वा । न पुनरिन्द्रियमनःसंयोगेन व्यपदिश्यते
 न हि भवति त्वपासम्बन्धे ज्ञाने मनोज्ञानमिति । यदा त्वात्ममनः-
 संयोगात्मानस्यो बुद्धयः प्रवर्तन्ते तदात्मना व्यपदिश्यन्ते मनसा च ।
 यथासाधारणं तद्व्यपदेशभाग्यं भवति । तद्यथा । अलादिकारण-
 सन्निकर्षात् प्रादुर्भवत्कुरो गर्लादिभिर्यपदिश्यते अपि त्वसाधा-
 रणेन बीजेन व्यपदिश्यते यवाकुर इति तथेहापीत्यदोषः । इन्द्रिय-
 मनःसंयोगस्य वाऽग्रहणं भेदे ऽभेदात् । यस्मात् प्रत्यक्षज्ञानभेदे इन्द्रि-
 यमनःसंयोगो न भिद्यत इति । यद्यभेदादग्रहणं इन्द्रियार्थसन्निकर्ष-
 स्थापि तर्कग्रहणम् । एकेन्द्रिययाज्ञेषु अभेदादिति प्राप्तं यथा ऽक्तो
 गौर्गच्छतीति । न वक्तव्यम् । उक्तोत्तरत्वात् । उक्तोत्तरमेतत् । नेदं

कारणावधारणार्थं सूत्रमिति । अनभ्युपगमाच्च । इन्द्रियमनःसंयोगस्य
वाऽग्रहणं समानत्वात् । केन समानत्वादिति वाच्यम् । आत्ममनः
संयोगेन समानत्वात् । किं पुनस्तत् व्यपदेशाभाव इत्युक्तम् । अती- *indefensible* *subject*
न्द्रियाधारता वा सामान्यं यथात्ममनःसंयोगोऽतीन्द्रियाधार एव- *do not pertain to the perceived object*
मिन्द्रियमनःसंयोगोपीति । विषयावृत्तित्वं वा । यथात्ममनःसंयोगो *belong to the mind*
विषयावृत्तिः तथेन्द्रियमनःसंयोगोपीति । मनोवृत्तित्वं वा । यथा
वात्ममनःसंयोगो मनोवृत्तिरेवमिन्द्रियमनःसंयोगोपीति । तस्मा-
दिन्द्रियमनःसंयोगस्यात्ममनःसंयोगेन सामान्यादन्यतराभिधानेन वा *all necessary will be completed*
परितार्थत्वादनभिधानमिति । इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमित्युक्तम् । *operates without actually getting at it*
इन्द्रियस्याप्राप्यकारित्वात् । अप्राप्यकारिणी चक्षुःश्रोत्रे इत्येके । *attaches to things at a distance*
तत्र च न्यायं भवते । अप्राप्यकारि चक्षुः सान्तरग्रहणात् पृथुतर- *at a distance from the object*
ग्रहणाच्चेति । सान्तरस्थार्थस्य विप्रकृष्टदेशावस्थितस्य ग्रहणं दृष्टम् ।
न च चक्षुषस्तेनार्थेन प्राप्तिरस्ति । भूतविशेषस्यैन्द्रियभावात् । *on some special order and of material*
एवायं कृष्णसारलेक्षणी भूतविशेषः स बाह्यभूतविशेषप्रसादानुगृही- *in the shape of the dark spot*
तस्तत्तृष्णापूर्वककर्मोपेक्षः चक्षुरित्युच्यते । तथा चोक्तम् । रूपोपल- *desire to see* *of color*
क्षिसंवर्तकेन कर्मणा तत्तृष्णापूर्वकेन चक्षुरभिनिर्दत्तमतो रूपोपल- *which is conducted which is brought into existence*
कारणं भवतीति । एवं शेषेषु । न च भूतविशेषानुगृहीतस्य गोलकस्य
प्राप्तिर्विशेषास्ति । तस्मात् सान्तरग्रहणादप्राप्यकारौति । अपरे
तु सान्तरग्रहणं हेतुं वर्णयन्ति । न हि प्राप्यकारिषु प्राणादिषु सान्तर
इति ग्रहणं दृष्टं दृष्टं तु चक्षुषि । पृथुतरग्रहणाच्च रात्रवनादिरूपं च
मद्वेषुपलभ्यते । न चादृष्टोस्तथा पृथ्ववभास इति युक्तम् । दिग्देश्यप- *mention of part*
देशाच्च यदि प्राप्यकारि चक्षुर्भवेत् दिग्देश्यपदेशो न तस्मात् न हि *color* *in which*

प्रायकारिषु प्राणादिषु तद्भवति सञ्चिह्नविप्रकृतयोस्तुल्यकालपर-
 चात् । यत् खलु गतिमद्भवति तन्नां गतिमभिन्दन् सञ्चिह्नमाशु
 प्राप्नोति विप्रकृतं चिरेण । प्राणाचन्द्रमसोस्तुल्यकालपरणं दृष्टं
 तस्मादप्रायकारीति । यत् तावत् सान्तरग्रहणादिति । तदयुक्तं
 विकल्पानुपपत्तेः सान्तरग्रहणमिति कोऽर्थः किं तावत्सान्तरस्याप्राप्तस्य
 ग्रहणमित्ययमर्थः । आहोस्वित् सदान्तरेण ग्रहणं सान्तरग्रहणमिति ।
 अस्तु तावत् पूर्वः पक्षः अप्राप्तस्य ग्रहणं सान्तरग्रहणमिति । नन्वयं
 प्रतिज्ञार्थ एव ततश्च हेत्वभावः किं कारणं हेत्वर्थस्य प्रतिज्ञार्थेना
 चिन्तनात् । एतदुक्तं भवति । अप्रायकारि चतुः अप्रायग्रहणादिति
 न प्रतिज्ञार्थमिच्छते । अथ ब्रूषे सदान्तरेण ग्रहणमिति । किं
 तदन्तरं नाम यच्चतुषा विषयेण सहोपसम्भृत इति । किमाकाश-
 मभावो ब्रूयान्तरं वा । यद्याकाशं तत्र चतुषो विषयः । न ह्याकाशं
 चतुषा गृह्यते अरूपित्वात् वाय्वादिवत् । अथ रूपवद्द्रव्यमन्तरब्रह्म-
 वाच्यं तस्य व्यवधायकत्वात् तेन सह ग्रहणमनुपपन्नम् । अथाभावो-
 न्तरब्रह्मवाच्यः स क्षतम्बस्यचतुर्विधयो न भवतीति तेन सहोपसम्भवा-
 दनैकान्तिकम् । न चान्या गतिरस्ति । तस्माच्छून्यमभिधानं सान्तर-
 ग्रहणादिति । धैरपि विद्वद्यमानैः सान्तरग्रहणादित्यस्य सान्तर
 इति ग्रहणमित्येतद्वाक्यानां क्लियते । तदय्ययुक्तम् । सान्तर इति
 ग्रहणस्यान्वयनिमित्तत्वात् । अन्यथैतत्सान्तर इति ग्रहणं भवति ।
 शरीरावधिनिमित्तत्वात् । शरीरमवधिं कृत्वा सान्तरनिरन्तरे भवतः
 न पुनरिन्द्रियप्राप्त्यप्राप्तिनिमित्ते भवतः यत्र शरीरमिन्द्रियं सोभय-
 मर्थेन सम्बन्धते तत्र निरन्तर इति ग्रहणं भवति । यत्र पुनरिन्द्रिय-

मात्रं सम्बन्धते तत्र साम्तर इति । तस्मात् साम्तर इति पक्षेऽप्यान्व-
निमित्तत्वात् साम्तरमिति पक्षेऽप्राप्यकारिता सिद्ध्यतीति । यदपि
वृत्तुतरपक्षेऽदिति तदप्ययुक्तम् । सम्बन्धमात्रेण महदस्त्वोर्षेऽप्युक्तम् ।
सम्बन्धमात्रेणैव महति वापौ च विषयभेदानुविधायां प्रत्यय उच्य-
जायते तस्माद्देवमेतदपीति । यत्पुनरेतदुक्तं दिग्देवप्रत्ययपदेऽदिति
तदपि शरीरावधिनिमित्तत्वात् प्रत्युक्तम् । यत्रेन्द्रियं शरीरं चार्थेन
सम्बन्धते तत्र दिग्देवप्रत्ययपदेऽज्ञो न भवति । दूरान्तिकानुविधानं वा ।
यत्र लिङ्ग्रियमेव केवलं सम्बन्धते तत्र शरीरमवधिं कृत्वा संयुक्तसंयो-
गात्पीयस्वं भूयस्वं वापेक्ष्यमाणस्य दिग्देवप्रत्ययाः सन्निकृष्टविप्रकृष्ट-
प्रत्ययाश्च भवन्ति । यत्पुनरेतत् शाखाचन्द्रमसोः तुल्यकालस्य-
पक्षेऽदिति । तदपि न । अनभ्युपगमात् । को हि स्वस्वात्मा शाखा-
चन्द्रमसोस्तुल्यकालस्यपक्षे प्रतिपद्यते कालभेदापक्षेऽपिऽप्याप्रत्यय एव
उत्पलदलव्रतव्यतिभेदवदिति । कथं पुनरवगम्यते कालभेदापक्षे-
निमित्त एव धुगपत्प्रत्ययो न पुनरेककाल एव । इदमनुमानं अत्रि-
रणानुपपत्तेरिति । यद्यप्राप्यकारि चतुर्भवति न कुत्रैकटाईरावरणस्य
सामर्थ्यमस्तीत्यावरणानुपपत्तिः स्यात् न च व्यवहितार्थोपलब्धिरस्ति
तस्मान्नाप्राप्यकारोति । दूरान्तिकानुविधानं चानुपलब्धुपलब्धयोर्न
स्यात् । अप्राप्य चतुरर्थं गृह्णातीति । यदिहमस्य दूरे अपक्षेऽप्य-
नित्ते च पक्षेऽनुभयमेतन्न स्यात् । इष्टं तु तस्मान्नाप्राप्यकारोति ।
विषयीभावोऽदिति चेत् । न । सम्बन्धमन्तरेण विषयीभावानभ्युप-
गमात् । अथापीदं स्यात् । यः चतुर्षोर्विषयी भवत्यर्थः स उपल-
भ्यते । यस्य न भवति नासावुपलभ्यत इति । न च व्यवहितानां

दूरावस्थितानां वार्थानां चक्षुषो विषयीभावोऽस्ति तस्मान्न ते
 गृह्यन्त इति । तच्च मैवं सम्बन्धमन्तरेण विषयीभावानुपगमात्
 कः ॥ सम्बन्धव्यतिरेकेण विषयीभावः केवलं भवतः सञ्ज्ञामात्रं
 भिद्यते नार्थ इति । मयोच्यते सम्बन्ध इति भवताभिधीयते विषयी-
 भाव इति न कश्चित् विशेष इति । अथ प्राप्यकारित्वे चक्षुषः किं
 प्रमाणम् । इन्द्रियत्वमेव । प्राप्यकारि चक्षुरिन्द्रियत्वात् । घ्राणादिवत् ।
 घ्राणादीन्द्रियं प्राप्तकारि दृष्टं तथा च चक्षुस्तस्मात् प्राप्यकारीति ।
 अथ पुनर्न किञ्चिदिन्द्रियं प्राप्यकारि प्रतिपद्यते तदा सर्वाणि
 पक्षीकृत्य करणत्वादिति वाच्यम् । करणं वाग्नादि प्राप्यकारि
 दृष्टं तथा चेन्द्रियाणि तस्मात् प्राप्यकारीणीति । अथ पुनर्वैयात्यात्
 सर्वानेवार्थानप्राप्यकारिणः प्रतिपद्यते तदा कथं सोपि दृष्टसामर्थ्यानां
 कारणानां सर्वत्र कार्यानुत्पत्त्या प्रत्यवस्थेयः यदि स्वप्नेतानि कार-
 णानि परस्परप्राप्यनपेक्षाणि स्वयमनुपजातवृत्तिकानि कार्यमारभन्त
 इति कस्मात् कार्यं सर्वत्र न भवतीति वक्तव्यं अतो न कारण-
 मप्राप्यकार्यस्तीति । अनेकदृष्ट्यपेक्षाद्युदाहरणं शोकइति । तस्मान्नव-
 स्थितमेतदिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमिति ॥

अथ ज्ञानग्रहणं किमर्थं सुखादिव्यवच्छेदार्थम् । इन्द्रियार्थ-
 सन्निकर्षात् सुखदुःखे अपि भवतः तद्गुदासार्थमाह ज्ञानमिति ।
 तत्रेन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानं विषयनामधेयेनाभिधीयत इति
 भाव्यम् ॥ तत्रप्रतिषेधार्थमाह अव्यपदेशमिति । यदिदमनुपयुक्त-
 ऋद्धार्यसम्बन्धस्य विषयभेदानुविधाद्यि विज्ञानं तत्रत्यस्यं कृतऋद्धार्य-
 सम्बन्धस्यापि तदनुत्पत्तिकाले तादृगेव । अपरे तत्रव्यपदेशमित्यनेनानु-

मानं निराकुर्वन्ति । तच्च नैवम् । कस्मात् इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्न-
मिति वचनात् न ह्यनुमेयस्येन्द्रियेण सन्निकर्षादनुमानं भवति । अतो
न प्रसङ्गोऽनुमान इति । यीशे मरीचय इति भाष्यम् । तत्प्रतिषेधा-
र्थमिदमुच्यते अव्यभिचारोति । किमिदं व्यभिचारोति । यदतस्मिंस्त-
दिति भवति । किं पुनरत्र व्यभिचारि किमर्थः आहो ज्ञानमिति ।
एके तावदर्णयन्ति । अर्थस्य व्यभिचारः अर्थस्तु तथा न भवतीति
तद्व्यभिचारात् तद्विषयं ज्ञानमपि व्यभिचारोत्युच्यते इति । तच्च
नैवम् । कस्मात् अर्थस्य तथाभावात् । यत्तदुदकादि ज्ञानमुपजायते
मरीचिषु स्पन्दमानेषु न तत्रार्थो व्यभिचरतीति । न हि तेन
मरीचयो न वा स्पन्दन्ते किन्तु ज्ञानं व्यभिचरति । अतस्मिंस्तदिति
भावादिति । न हि तत्रोदकमस्ति । तांस्तु मरीचीनिन्द्रियोपघात
दोषादिन्द्रियेणाख्यो विपर्येति इति ज्ञानस्य व्यभिचारो नार्थस्येति ।
दूराच्छब्दुषार्थं पश्यन्नावधारयतीति भाष्यं तद्भुदासार्थमाह व्यवसाया-
त्मकमिति । न । संग्रयस्थानिन्द्रियार्थसन्निकर्षपूर्वकत्वात् । न हीन्द्रि-
यार्थसन्निकर्षात् संग्रयज्ञानं भवति किन्तु मानसः प्रत्ययः । संग्रोतिः
संग्रय इति । तच्च नैवम् । संग्रयस्योभयनिमित्तत्वात् । उभयन्तु
संग्रयस्य निमित्तं आत्मान्तष्करणसंयोग इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्येति ।
तच्च यदिन्द्रियार्थसन्निकर्षानवधारणपूर्वकं मनसानवधारणं तदिह
सम्बध्यते । तस्य हीन्द्रियार्थसन्निकर्षः कारणम् । पूर्वं तु न सम्बध्यते ।
यदात्मान्तष्करणसंयोगाद्भवतीति । तस्मादस्ति विषयो विशेषणस्येति
युक्तं व्यवसायात्मकमिति । इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमित्येवमादिष्वप्य-
मात्मादिषु सुखादिषु च नास्ति । मनसोनिन्द्रियत्वादव्यापकमेतत्

प्रत्यक्षज्ञानमिति । कथं पुनरिन्द्रियं मनो न भवति । इन्द्रियसूत्रे-
 ऽपठितत्वात् । परिपठिताभिः प्राणादीनीन्द्रियाणि । न च तेषु मनः
 पठितम् । तस्मान्नमो नेन्द्रियम् । पृथक् चानभिधानाच्चास्ति मनस
 इन्द्रियत्वे प्रमाणं ततश्च नेन्द्रियं मनः न चैवं प्रत्यक्षाः सुखादयो
 भविष्यन्तीति । प्रत्यक्षास्यैते नानुमानिकाः सिद्धाभावात् । न हि
 सिद्धमन्तरेणानुमेयार्थो गम्यते । नाप्यन्यत् प्रमाणं प्रतिपादकमस्ति
 सुखादीनाम् । न च तेषामनुमेयत्वम् । न चान्या गतिरस्ति ।
 तस्मात्कार्त्तयं सुखादीनां प्रत्यक्षेण यद्व्युत्पत्तिसंस्थानमिति । कश्चैवमाह
 न प्रत्यक्षाः सुखादय इति । इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यप्रत्यक्षवाद्याह ।
 नैव दोषः । मनस इन्द्रियत्वादिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पत्तयं सुखादिज्ञान-
 मिति । यत्तु सूत्रे ऽनभिधानं तद्वैधर्म्यात् । किं तद्वैधर्म्यं सर्व-
 विषयत्वासर्वविषयत्वे । सर्वविषयं मनोऽसर्वविषयताणीतराणि । सर्व-
 विषयं तु मनः । स्मृतिकारणसंयोगाधारत्वात् आत्मवत् सुखयाहक-
 संयोगाधिकरणत्वात् समस्तोन्द्रियाधिष्ठातृत्वाच्च आत्मवत् । भौति-
 काभौतिकत्वं तु न विरोधात् । न हि भौतिकं मनो नाप्यभौतिक-
 मिति । कार्यधर्मादेतौ भौतिकत्वमभौतिकत्वं च । न च कार्यं मनः
 तस्माच्च भौतिकं नाप्यभौतिकमिति । ओषे चासम्भवः यदि भौतिक-
 ताभौतिकत्वस्यैवैधर्म्यादपरिपाठः सूत्रे मनसः ओषमपि सूत्रे
 न पठितव्यम् । तर्हि न हि ओषं भौतिकं नाप्यभौतिकमिति ।
 स्वार्थं प्रत्ययविधानमिति चेत् । न । प्रत्ययवैधर्म्यात् । स्वादेवा बुद्धिः
 स्वार्थिकः इव प्रत्ययो भूतमेव भौतिकमिति । तच्च न । प्रत्ययवै-
 धर्म्यात् न हि भौतिकमित्यनेन कश्चित्सिद्धितार्थो लभ्यते । तस्माद्

व्यर्थमेतत् स्वार्थे प्रत्ययविधानमिति । यत्पुनरेतत् वृत्तगभिधानं
 नास्तीति । न नास्ति युगपज्ज्ञानानुपपत्तेरिति । युगपज्ज्ञानानु-
 त्पत्तिर्मनसो लिङ्गमित्युच्यते तेन च प्रतिपादितमेतन्मनसः करणत्व-
 मिति । सगुणानामिन्द्रियभावो वैधर्म्यमित्येतदप्युक्तम् । ओषान-
 भिधानप्रसङ्गादेव । तस्मात् सर्वविषयत्वासर्वविषयत्वमेव वैधर्म्यमित्येत-
 देव व्यायः । तन्मान्तरसमाचाराच्च । तन्मान्तरे मन इन्द्रियमिति
 पच्यते । तच्चेह न प्रतिषिध्यते । अप्रतिषेधादुपात्तं तदिति । न
 शेषाभिधानवैयर्थ्यात् । शेषाण्यपीन्द्रियाणि तैः परिपठितानि तस्मात्
 तान्यपि न वक्तव्यानि यद्यप्रतिषेधादुपादानं स्यादिति । न । तन्म-
 युक्त्यनवबोधात् । न भवता तन्मयुक्तिः परिज्ञायते । परमतमप्र-
 तिविद्धमनुमतमिति हि तन्मयुक्तिः न च यस्य स्वमतपरिग्रहो
 नास्ति तस्य स्वमतं परमतं वा भिद्यते । भवता च परमतानुरोधेन ^{on the ground that etc}
 सर्वं स्वमतं निवार्यत इति । तन्निवारणात् स्वमतं परमतमित्येतदेव
 न स्यात् । तस्मादस्ति मन इन्द्रियं चेति । तदुपपन्नमिन्द्रियार्थ-
 सन्निकर्षोत्पन्नं सुखादिज्ञानमिति व्यापकं लक्षणम् । समस्तमसंमस्तं
 चेति सन्देहः । किमिदं प्रत्यक्षलक्षणं समस्तमाहो असमस्तमिति
 सन्देहः कुत उभयथा दर्शनात् समस्तं लक्षणं भवति व्यक्तं च ।
 इच्छाप्रयत्नदेषसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गमिति व्यक्तलक्षणमेकत्रः
 प्रतिपादकत्वात् तथा समानानेकधर्मोपपत्तेरित्येवमादि व्यक्तम् । समस्तं
 पुनः वचनविघातोर्थविकल्पोपपत्त्या ह्यस्तिमिति । समस्तोनेन ह्यसं
 लक्ष्यते । प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानमिति च । लक्षणं चेद-
 मतः सन्देहः किं समस्तसुतासमस्तमिति । समस्तमित्याह । यस्मादे-

कस्मैतुमानुसुखब्राह्मविपर्ययसंश्रयज्ञानानिः जिवत्यन्त इति । यदीन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमित्याद्येकत्रः पदमभिधीयते । योयमेकेन पदेनार्थः । सङ्गृहीतः स प्रत्यक्षः स्यादिति तेन पूर्वाक्तानामनुमानादीनां प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः स्यादिति । एवं द्वयोः पदयोः उपादाने तैरुपात्तस्य प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः । एवं त्रयाणां पदानां उपादाने तैरुपात्तस्य प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः । एवं चतुर्णां पदानां उपादाने तैरुपात्तस्य प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः । तस्मादेकद्विचिचतुष्यदपर्युदासात् पञ्चपदपरिग्रहेण चिन्मकोटीर्षुदस्य समस्तं लक्षणमित्युच्यते । तत्रैकपदपरिग्रहेण तावत्पञ्चकोटयः द्विपदपरिग्रहेण दश चिपदपरिग्रहेणापि दशैव चतुःपदपरिग्रहेण पञ्च । एकचिन्मत्तमी पुनः समस्तपरिग्रहेणोपात्तेति । कस्माद्विभेषविधिप्रतिषेधयोः श्लेषप्रतिषेधविध्यभ्यनुज्ञाविषयत्वात् । अयं खलु विभेषविधिः प्रवर्तमानः श्लेषं प्रतिषेधति यथा दक्षिणेनात्तण पश्यतीति । विभेषप्रतिषेधस्य श्लेषाभ्यनुज्ञाविषयो भवति । यथा वामेनात्तण न पश्यतीति । तथेहाप्येकदेशाभ्युपगमे श्लेषप्रतिषेधः श्लेषविधानं वा गम्यत इति व्यवस्थितं प्रत्यक्षमिति । अपरे पुनर्वर्णयन्ति । ततोर्थादिज्ञानं प्रत्यक्षमिति । तत्र । ततोर्थादिति यस्यार्थस्य यदिज्ञानं व्यपदिश्यते यदि तत एव तद्भवति मार्यान्तराद्भवति तत् प्रत्यक्षम् । एतेनानुमानादिज्ञानमपच्छिन्नं भवति । न हि तत एव तद्भवति किं तर्हि ततश्चान्यतस्य तद्भवति । तत्र तावदर्थग्रहणं न कर्तव्यमिति ततो विज्ञानमित्युच्यमाने गम्यत एव तदर्थादिति । अवधारणार्थार्थशब्द इति चेत् । स्यान्मतिरेषावधारणार्थार्थशब्दो भविष्यतीति । यदुक्तं भवति तत एवेति तदुक्तं भवति ततोर्थादि-

ति । तन्न युक्तमेकपदस्यावधारणार्थस्य दृष्टत्वात् । अम्बुच(१) इति
यथा । एतेनानुमानादिव्युदासोऽपि प्रत्युक्तः । यत् पुनरेतत् संवृ-
तिज्ञानं अनेनापक्षिप्तमिति तदेतन्न बुध्यामहै कथं तदपक्षिप्तमि-
ति । यदि ब्रूषे रूपादिभ्य उत्पन्नं ज्ञानं घटस्य व्यपदिश्यते न ततो
भविष्यतीत्यपक्षिप्तं तन्न युक्तम् । न हि रूपादिभ्य उत्पन्नं ज्ञानं
घटस्य व्यपदिश्यते रूपादिभ्य उत्पन्नं रूपादीनां घटादिभ्य उत्पन्नं
ज्ञानं घटस्येति न प्रसङ्गः । अथाप्येवं मनोरथो न रूपादिभ्यो
व्यतिरिक्ताः पटादय इति । मनोमोदकोपभोगमात्रमेतत् । यथा
तद्व्यतिरिक्ता घटादयः तथोपरिष्ठाद्वक्ष्यामः । सर्वं च स्वविषयाद्
विज्ञानं भवतीति ततोऽपहणमनर्थकमिति । ननु च(२) मिथ्याज्ञान-
मत्स्मादपि भवति । न ह्यतस्मात्तद्भवतीति किं तर्हि अतस्मिंस्तद्भव-
तीति । न भवता मिथ्याज्ञानमपि व्यज्ञायि । ततोऽपहणमर्थपहणं
चान्तरेण विज्ञानमात्रमवशिष्यते । तथा च न लक्षणमुक्तं स्यात् ।
सर्वं च ज्ञानं प्रत्यक्षं स्यात् । यद्यप्येतत्सूत्रं यथाश्रुति भवति तथा-
पि शास्त्रपाठकज्ञानयोर्युगपद्भावाज्ज्ञानं अप्रत्यक्षं स्यात् । नात्रोत्पा-
दौ सममिति चेत् । तच्च नोदाहरणाभावात् । न हि समं नात्रो-
त्पादे किञ्चिदुदाहरणमस्ति विनष्टस्यार्थः प्रत्यक्ष इति स्यात् । तुल्य-
मिति चेत् स्यान्मतिर्भवतां युगपदवस्थाने किमुदाहरणमिति । तच्च
नैवमुक्तोत्तरत्वात् । उक्तोत्तरमेतत् । स्फटिकादिसूत्र इति । अपरे

(१) अम्बुकाररचितो 'अम्बु' इति टीकाकारस्य मतः पाठः ।

(२) सर्वत्र—इत्यधिकम् १ पु० ॥

तु मन्यन्ते प्रत्यक्षं कल्पनापोढमिति । अथ केयं कल्पना नाम
 सातियोजनेति । यत् किञ्च न शाखाभिधीयते न च जात्यादिभि-
 र्भेदप्रदिस्यते विषयस्वरूपानुविधायिपरिच्छेदकमात्मसंवेधं तत् प्रत्यक्ष-
 मिति । त्वे इदं प्रष्टव्याः । अथ प्रत्यक्षशब्देन कोर्थाभिधीयत इति
 अदि प्रत्यक्षं कथमज्ञायं । अथ न प्रत्यक्षं अवाचकस्यार्हे प्रत्यक्षशब्दः
 अथ प्रत्यक्षशब्देन सामान्यमुच्यत इति । एतदपि सामान्यं किं प्रत्य-
 क्षयतिरेक्याद्योक्तिद्वयतिरेकीति । यदि प्रत्यक्षयतिरेकि न प्रत्य-
 क्षमुक्तं अथायतिरेकि कथं नोक्तम् । कल्पनापोढशब्देनापि अदि
 प्रत्यक्षमुच्यते तदा व्याघातः अथ नोच्यते तथापि कल्पनापोढवचनं
 अर्थं प्रत्यक्षं कल्पनापोढमिति च ब्राह्मणम् । अथास्य वाक्यस्य कोर्था
 अदि प्रत्यक्षं व्याघातः कथं प्रत्यक्षं कल्पनापोढमिति चानेन वाक्ये-
 त्त्राभिधीयते न चाभिधेयमिति तेनान्यो भदन्तादक्तुमर्हति । अथ न
 प्रत्यक्षमस्यार्थः त्रिणीश्वरणमात्रं तर्हीतद्वाक्यं प्रत्यक्षं कल्पनापोढमिति ।
 अनित्यादिशब्दविषयत्वाच्च न सर्वथाऽवाच्यम् । अनित्यं प्रत्यक्षं दुःखशू-
 न्यमनात्मकं च प्रत्यक्षमित्येषां श्लेषशब्दानां विषयतासुपयाति कथ-
 मवार्थं अथतोपैति सर्वं संस्कृतमनित्यमित्येतत्तथागतेन नास्व्यातम् ।
 अथ स्वरूपतो न स्यप्रदेशमित्येष कल्पनापोढशब्दार्थः । सर्वे ऽर्थाः
 तर्हि प्रत्यक्षाः प्राप्नुवन्ति किं कारणम् न हि कश्चित् सुसिद्धितोपि
 पदार्थानां स्वरूपं निर्देष्टुं शक्नोति । असामधिकत्वात् । सर्वस्य च
 वस्तुनो द्वावाकारौ सामान्याकारो विशेषाकारश्च । तच्च वस्तु सामा-
 न्यनैवाकारेणाभिधीयते न विशेषाकारेण । विशेषानभिधानाश्लोकं
 भवति । न हि मनुष्यशब्दस्य ब्राह्मणो न ब्राह्मणः । ये तु तस्यासा-

धारणधर्माः पुरुषान्तरव्यावृत्तप्रत्ययहेतवो न च तैः सहानभिधानाश्रोक्तो भवति । एवं ज्ञानमपि^(१) सामान्यविशेषाकारवत् तस्य विशेषाकारेण नाभिधानं सामान्याकारेण त्वभिधानमेव । यदि च विशेषाकारेणानभिधानं यत् तल्लक्षणं प्रत्यक्षस्य न केवलं प्रत्यक्षस्य वैलोक्यस्यैतल्लक्षणमिति । एवं प्रत्यक्षलक्षणं नेक्तं स्यात् । अथ कल्पनापोढब्रह्मेण प्रत्यक्षस्य स्वरूपमभिधीयते । एवमयनिवृत्तो व्याघातः स्वरूपं चानभिधेयं इत्यनेन ब्रह्मेणाभिधीयत इति । अथानेन ब्रह्मेण नैव किञ्चिदभिधीयते । किमस्य ब्रह्मस्योच्चारणसामर्थ्यं प्रत्यक्षं कल्पनापोढमिति । अप्रतिपादकत्वान्मूकस्वप्नसदृशमेतत् । एवं यथायथेदं लक्षणं विशार्यते तथातथा न्यायं न सहत इति । सत्संयोगे पुरुषस्त्रिद्वयाणां बुद्धिजन्म तत् प्रत्यक्षमिति । एतदपि संशयाद्युत्पत्तिनिमित्तत्वादलक्षणमिति । तथा शोक्तं प्रत्यक्षलक्षणं वर्षयङ्गिरिति । एतेन प्रत्यक्षमिन्द्रियार्थसन्निकर्षमनः प्रकाशविशेषेषु सत्त्विति प्रत्युक्तम् । तथा ओजादिदत्तिरिति । किं कारणं पञ्चपदपरिग्रहेण प्रत्यक्षलक्षणमुक्तं यत्तान्यतरपदपरिग्रहे नास्ति तत्प्रत्यक्षाभासमिति । एवमनेन न्यायेन यान्यप्यनुक्तानि लक्षणानि तान्येतस्माल्लक्षणात्तन्मिद्यमानानि न लक्षणानीति व्याख्यातं प्रत्यक्षलक्षणमिति ॥

अथ तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानं पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतोदृष्टं च ॥ ५ ॥

(१) अत्रादर्शपुरुषं अविभक्षितमिति 'आश'मित्यत्रादर्शं शीघ्रादर्शनात् समु-
च्यतम् ॥

अथ तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानमिति । अथेत्यानन्तर्ये । अनुमानविशेषणार्थं सूत्रम् । तत्पूर्वकमित्यनेन समानासमानजातीयेभ्योनुमानं व्यवच्छिद्यत इति । तानि ते तत्पूर्वं यस्य तदिदं तत्पूर्वकम् । यदा तानीति विग्रहः तदा समस्तप्रमाणाभिसम्बन्धात् सर्वप्रमाणपूर्वकत्वमनुमानस्य वर्णितं भवति । पारम्पर्येण पुनस्तत् प्रत्यक्ष एव व्यवतिष्ठत इति तत्पूर्वकत्वमुक्तं भवति । यदापि विवेकात्^(१) ते पूर्वं यस्येति ते द्वे प्रत्यक्षे पूर्वं यस्य प्रत्यक्षस्य तदिदं तत्पूर्वकं प्रत्यक्षमिति । ते च द्वे प्रत्यक्षे । लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धदर्शनमाद्यं प्रत्यक्षं लिङ्गदर्शनं द्वितीयम् । बुभुत्सावतो द्वितीयालिङ्गदर्शनात् संस्काराभिव्यक्त्युत्तरकालं सतिः सत्यनन्तरं च पुनर्लिङ्गदर्शनमयं धूम इति । तदिदमन्तिमं प्रत्यक्षं पूर्वाभ्यां प्रत्यक्षाभ्यां सत्या चानुगृह्यमाणं परामर्शरूप^(२)मनुमानं भवति । कः पुनरनुमानार्थः । अनुमीयते ऽनेनेति करणार्थः । किं पुनरस्य फलमग्निविषया प्रतिपत्तिः । कथं पुनरन्यविषयं करणं अन्यविषयां क्रियां करोति । ब्राह्म्यादिविषयस्य सुब्रह्मादेः करणस्य ब्रह्मात्मे ऽभिद्यतिर्भवति । नाग्निमादिति यद्विषयं करणं तद्विषया क्रियेति न नियमोऽस्ति । दृष्टा हि दृष्टादिविषयस्य ह्येदेनस्यावयवक्रियेति । दृक्षः क्षिद्यते अवयवे क्रियेति । क्वचित् पुनर्यद्विषयं करणं तद्विषयैव क्रिया । तद्यथा तण्डुलाः पच्यन्ते पाकसोखेव । क्वचित् पुनरात्मैव भवति कर्ता करणं क्रिया तस्यैव । तद्यथा दृक्षस्तिष्ठतीति । दृक्ष आत्मना तिष्ठति । किमुक्तं भवत्यात्मनैवेति । यस्मादयं स्वस्त्रितौ

(१) यथापि 'विवेकादि'ति क्वचिन्निमित्तमाहरेत्पुत्रवे ।

(२) लिङ्गपरामर्शरूपमिति पाठः १५० ।

करणान्तरं न प्रयुक्ते । एवमन्यविषयस्य करणस्थान्यविषया क्रियेति ।
 कश्चित् पुनर्यद्विषयं प्रमाणं तद्विषयैव क्रिया । यदा स एवार्थः
 प्रमीयत इति । किं पुनस्तस्य प्रमीयते प्रमितत्वात् । प्रमीयते
 हेतुत्वेनोपादेयत्वेनोपेक्षणीयत्वेन वावगम्यत इति । तन्न । प्रमाण-
 फलयोर्विषयभेदानभ्युपगमात् । यदा पुनस्तापूर्वं यस्य तदिदं तत्पू-
 र्वकमिति तदा भेदस्याविवक्षितत्वात् । लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धदर्शनान-
 न्तरं लिङ्गदर्शनसम्बन्धस्यतिभिर्लिङ्गपरामर्शो विनिश्च्यते तस्य तत्पूर्व-
 कत्वात् किं पुनस्यैरनुमीयते । शेषोर्थ इति । अनुमानमित्यत्र किं
 कारकं भावः करणं वा । यदा भावस्तदा हानादिबुद्ध्यः फलम् ।
 यदा करणं तदा शेषवस्तुपरिच्छेदः फलमिति । लिङ्गलिङ्गिसम्बन्ध-
 स्यतिर्लिङ्गदर्शनं वा इति सन्देहः । एके तावदर्णयन्ति लिङ्गलिङ्गि-
 सम्बन्धस्यतिरनुमानमिति । इतरैर्लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धदर्शनादिभिरनु-
 मत्तमाणा । अपरे तु मन्यन्ते लिङ्गपरामर्शोऽनुमानमिति । वयं
 तु पश्यामः । सर्वमनुमानमनुमितेस्तस्मान्तरौथकत्वात् । प्रधानोपस-
 र्जनताविवक्षायां लिङ्गपरामर्श इति न्याय्यम् । कः पुनरत्र न्यायः ।
 आनन्तर्यप्रतिपत्तिः यस्मात्लिङ्गपरामर्शादनन्तरं शेषार्थप्रतिपत्तिरिति
 तस्मात्लिङ्गपरामर्शो न्याय्य इति । स्यतिर्न प्रधानं किं कारणं स्यत्यन-
 न्तरमप्रतिपत्तेः । न हि भवति यत्र धूममद्राक्षं तत्राग्निमद्राक्षमिति ।
 एतस्यास्य स्यतेरनन्तरं तस्मादग्निरिति शेषार्थग्रहः^(१) इति युक्तं वक्तुम् ।
 तस्मात् स्यत्यनुमत्तहीतो लिङ्गपरामर्शोभीष्टार्थप्रतिपादको भवतीति ।
 एवं चोपनयस्यार्थवत्ता यदिचायं स्यत्यनुमत्तहीतो लिङ्गपरामर्शोऽनु-

(१) 'शेषार्थग्रह' इति कश्चिद्विद्वान्माहर्षिपुत्रेण ।

मार्गं भवति । एवं सत्युपनयोर्भवामिति । एवं च सति वाक्याङ्गत्व-
सुपनयस्योक्तं भवति । तस्माद् व्यवहितमेतत् । तत्पूर्वकमनुमान-
मिति । यदि प्रत्यक्षपूर्वकमनुमानं संस्कारे निर्णये च प्रसङ्ग इति ।
प्रत्यक्षपूर्वको भावनास्थः सतिहेतुः संस्कारः निर्णयस्य प्रत्यक्षपूर्वकत्वा-
दनुमानं प्रसज्यत इति नैषदोषो विज्ञानस्याधिकृतत्वात् । इन्द्रियार्थ-
सन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमिति ज्ञानाधिकारो वर्तत इति तेन न संस्कारे
ऽतिप्रसङ्गः । निर्णये त्वभयथा कदाचित् प्रमाणं कदाचित् फलम् ।
स्वविषयपरिच्छेदकत्वात् फलम् । शेषपरिच्छेदकत्वात् प्रमाणमिति ।
त्रिविधमिति । अन्वयी व्यतिरेकी अन्वयव्यतिरेकी चेति । तत्रा-
न्वयव्यतिरेकी विवक्षिततज्जातीयोपपन्नौ विपक्षावृत्तिः यथा अनित्यः
शब्दः सामान्यविशेषवत्त्वे सत्यसदादिषाङ्गकरणप्रत्यक्षत्वाद् घटव-
दिति । अन्वयी विवक्षिततज्जातीयवृत्तित्वे सति विपक्षहीने यथा
सर्वानित्यत्ववादिनामनित्यः शब्दः कृतकत्वादित्यस्य हि विपक्षो
नास्ति ॥ व्यतिरेकी विवक्षितव्यापकत्वे सति सपक्षाभावे सति विप-
क्षावृत्तिः । यथा नेद जीवश्चरीरं निरात्मकं अप्राणादिमत्त्वप्रसङ्गा-
दिति । अथवा त्रिविधमिति । पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतोद्दृष्टं चेति ।
पूर्वं साध्यं तद् व्याप्या यस्यास्तीति तत् पूर्ववत् । साध्यतज्जातीयः शेषः
तद्यस्यास्तीति तत् शेषवत् । पूर्ववन्नाम साध्यव्यापकं शेषवदिति समा-
नेति । सामान्यतस्याद्दृष्टम् । शब्दात् प्रत्यक्षागमाविरुद्धं चेत्येवं
चतुर्लक्षणं पक्षक्षयमनुमानमिति । अथवा त्रिविधमिति । पूर्व-
वत् शेषवत् सामान्यतोद्दृष्टं चेति । तत्र पूर्ववन्नाम यत्र कारणेन
कार्यमनुमीयत इति भाव्यम् । किं पुनरिदमुक्तं भवति कारणेन

कार्यमनुमीयत इति । यदि तावद्यमर्थः कारणदर्शनात् कार्यास्ति-
 त्वं प्रतिपद्यत इति तत्रास्ति न हि कारणं गृहीत्वा स्वस्यात्मा
 कश्चित् कार्यं प्रतिपद्यत इति तथा च व्याहृतं भवतीति । अथ
 पुनरेवमनुमीयते यत्र कारणं तत्र कार्यमिति । एतदपि नास्ति ।
 कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वात् । तन्मघः स्वावयवेषु अंगेषु पटः तन्मु-
 ख्विति कारणदर्शनाच्च कार्यमनुमीयते इति ब्रुवाणो ऽनुमानमुद्रां
 भिनन्ति । का पुनरियमनुमानमुद्रा नानुपसन्धे न निर्णीति न्यायः
 प्रवर्तत इति । यदि कारणदर्शनात् कार्यमनुमीयते अनुपसन्धेर्ये
 न्यायः प्रवर्तत इति स्यात् । तथा च व्याहृतं स्यात् । नानभ्यु-
 पगमात् । क एवमाह कारणदर्शनात् कार्यास्ति त्वं प्रतिपद्यत इति ।
 को वा ब्रवीति यत्र कारणं तत्र कार्यमिति । कार्यं तु कारण-
 विशेषणत्वेनोपयुक्तं गुणभूतमनुमीयत इति सूत्रार्थः । तथा च न
 मुद्राभेद इति । एवं शेषवदादिष्वपि द्रष्टव्यम् । अत्रापि कारणं
 कार्यस्वाङ्गभूतमनुमीयत इति । कथं पुनः शेषशब्देन कार्यमुच्यते ।
 दयोरनुमानभावेनोपक्षिप्तयोः कारणस्योपयोगात् अनुपयुक्तं कार्य-
 मिति । कार्यं शेषशब्दवाच्यम् । उदाहरणं मेघोन्नत्या भविष्यति
 दृष्टिरिति कारणेन कार्यानुमानम् । कथं पुनरस्य प्रयोगः । दृष्टि-
 मन्त एते मेघाः गम्भीरध्वानवत्त्वे सति वज्रसवलाकावत्त्वे सति
 अशिरप्रभावत्वे सति उन्नतिमत्त्वात् दृष्टिमन्मेघवदिति । नद्याः
 पूर्णत्वं शेषवदुदाहरणं कथं पुनरेतन्नदीपूरे । नद्यां वर्तमानोऽपरि
 दृष्टिमद्देशमनुमापयति व्यधिकरणत्वात् । नैवोपरि दृष्टिमद्देशानु-
 मानं नदीपूरः किं तर्हि नद्या एवोपरि दृष्टिमद्देशसम्बन्धित-

मनुमीयते नदीधर्मेषु । उपरि दृष्टिमद्देवसम्बन्धिनी नदीस्रोतः
 शीघ्रमेव सति पूर्णफलकाष्ठादिवहनवत्त्वे सति पूर्णत्वात् पूर्णदृष्टि-
 मन्नदीवदिति । भविष्यति भूता वेति काष्ठास्याविवक्षितत्वात् । यः
 कश्चित् काष्ठा उपादेय इति । सामान्यतोद्दृष्टं नाम अकार्याकारणी-
 भूतेन यथाविनाभाविना विशेषणविशेष्यभाषो धर्मा गम्यते तत्
 सामान्यतोद्दृष्टं यथा बलाकया सखिसानुमानम् । कथं पुनर्वला-
 कया सखिसानुमानं यावानस्य देवो बलाकयाऽजहदृणित्वेन प्रसिद्धो
 भवति तावन्मन्तभाष्ये दृष्टादिकमर्थं पक्षीकृत्य बलाकावत्त्वेन
 साधयति । अपरे तु मन्यन्ते सामान्यतोद्दृष्टं आदित्यस्य गत्यनुमान-
 मिति । तन्न बुद्ध्यामहे । कथमनुमीयते यदि तावद् गतिमानादित्य
 इति अस्य गतिरनुमीयते तत्केन प्रतिपद्यते । न ह्यादित्यस्य गतेः
 किञ्चित् सम्बन्धिष्विष्टमस्ति न चासम्बद्धोऽर्थोऽनुमातुं शक्यत इति
 सर्वं सर्वेष्वनुमीयेतेति । अथ देवान्तरप्राप्तिर्षिष्टमिति तस्मा-
 द्दृष्टत्वात् । न हि सवितुः कस्यिद्देवान्तरप्राप्तिं पश्यति । देवान्तरं
 कस्याकाशादिदिग्देवो वा । उभयं चाप्रत्यक्षम् । न चान्या गति-
 रस्ति । तस्माद्देवान्तरप्राप्तिदर्शनमशुक्तम् । सर्वत्र स्वल्पमादित्यस्य
 मन्त्रस्यमेव केवलमुपसभते न च वस्तुमात्रदर्शनादनुमानं युक्तम् ।
 अपि च केनचित् प्रकारेण आदित्यस्य गतिः शक्या द्रष्टुं उपसम्बन्धि-
 क्षणप्राप्तत्वात् । न पुनर्देवान्तरप्राप्तिर्नित्यातीन्द्रियत्वात् । न हि
 कदाचित् प्रत्यक्षाप्रत्यक्षवृत्तिः संयोगो भवति प्रत्यक्षः । अथ देव-
 दत्तस्य देवान्तरप्राप्तिदर्शनेनादित्यस्य गत्यनुमानं सामान्यतोद्दृष्टमिति
 मन्त्रेषु न केवलमादित्यस्य सर्वार्थानां गत्यनुमाने हि भवानपि

गण्यतीत्येवं किमिति वास्तुमीयते । नैवेदमादित्यगत्यनुमानं साक्षात् किं तर्हि देवान्तरप्राप्तिमनुमाद्य तथा गत्यनुमानमित्यदोषः । देवान्तरप्राप्तिमाणादित्यः द्रव्यत्वे सति अथद्विप्रत्ययाविषयत्वे च प्राप्नुवोपसम्भवे च तदभिसुखदेवसम्बन्धादनुत्पन्नपादविहारस्य परि-
 चय्य तत्प्रत्ययविषयत्वात् मण्यादिवदिति मण्यादावेतत्सर्वमस्ति च च देवान्तरप्राप्तिमान् एवं चादित्यः तस्माद्देवान्तरप्राप्तिमानिति । अनया देवान्तरप्राप्त्या अनुमितया गतिरनुमीयत इति । देवान्तर-
 प्राप्तिमत्त्वे वास्तुमानं देवान्तरप्राप्तिमाणादित्यः अचलचक्षुषो व्यव-
 धानानुपपत्तौ दृष्टस्य पुनर्दर्शनाविषयत्वात् देवदत्तवदिति । एके तावद् दिक्प्रत्ययत्वे ऽनुमानं ब्रुवते । प्रत्यक्षा दिक् अङ्गुष्ठा व्यप-
 देवाच्चन्द्रवदिति । तच्च न । अरूपित्वात् । अरूपा दिक् कथं बाह्य-
 करणप्रत्यक्षा भविष्यति कथं तर्हि अङ्गुष्ठा व्यपदेशो दिग्देवसम्बन्धिषु
 वृक्षादिषु दिग्व्यपदेशात् । ये दिग्देवसम्बन्धिगो वृक्षादयस्मान् दिग्नि-
 त्युपचरन्ति । आदित्येन सहोपसम्भेः प्राचीत्यसं ब्रह्मः आदित्यसम्बन्ध-
 विभिन्नदिग्देवे वर्तते । तेनाद्येनादित्यदर्शनेन सह वृक्षादीनुपसम्भते
 तान् प्राचीत्युपचरन्ति उपचर्य चाङ्गुष्ठा व्यपदिशन्ति । अथवा त्रिविध-
 मिति त्रिषु प्रसिद्धसदसन्दिग्धतामाह प्रसिद्धमिति पक्षे व्यापकं
 सदिति सजातीये ऽस्ति असन्दिग्धमिति सजातीयाविनाभावि ।
 अथवा त्रिविधमिति नियमार्थं अनेकधाभिन्नस्वानुमानस्य त्रिविधेन
 पूर्ववदादिना संग्रह इति नियमं दर्शयति । कथमनेकधाभिन्नमिति ।
 अन्वयव्यतिरेकिद्विधासजातीये सदेव सदस्य । अन्वयव्यपि द्विधैव ।
 एवं व्यतिरेक्येकरूपम् सपक्षाभावात् । तदिदं पञ्चधाभिन्नमनुमानं

कासभेदेन पक्षद्वया भवति । तदपि पुनः पुंस्वभेदानुविधानात्
 ऋषिभेदं भवति तस्य त्वात्तर्गणिको ऽनन्तभेद इति । सोऽयमनु-
 सागभेदः एवं भिन्नस्त्रिविधमित्यनेन संगृहीत इत्यतो नियमार्थं
 त्रिविधग्रहणमिति । पूर्ववदित्युक्तं किं पुनरत्र पूर्ववत् । किं कार्यं उत
 कारणं अदि पूर्वमस्यासीति पूर्ववत् कार्यं पूर्ववत् प्राप्नोति ।
 ततश्च कारणेन कार्यानुमानमिति व्याघातः । पूर्वमस्यासीति पूर्वव-
 दिति भ्रूमो न पुनः कार्यं किं तर्हि ज्ञानं ज्ञानस्य पूर्वं विषयः ।
 तदिदं पूर्ववदिति तेन कार्यानुमानमिति । एवं शेषवदादिष्वपि
 तद्विषयाणि ज्ञानानीत्युक्तं भवति । अथवा पूर्ववदिति वतिप्रत्यय एषः
 यथा पूर्वं प्रत्यक्षेण दृष्टोर्थः तथातुमानेनापि तमेवार्थं प्रतिपद्यत
 इति पूर्ववद्दृष्टो भवति । अन्ये पुनरन्यथा वर्णयन्ति । यथा तेनैव
 धूमेनाग्निं प्रतिपद्यत इति । किं पुनरनेन धूमेन प्रतिपद्यत इति
 किमग्निं उत देशं उत सत्ता उताग्निमन्तं देशम् । तत्र न तावदग्निं
 प्रतिपद्यते । धर्मधर्मिभावानुपपत्तेः । नाग्निर्धूमस्य धर्मः न वाग्निधर्मो
 धूमः प्रतीतत्वाच्चाग्नेर्नानुमेयत्वमस्ति । एतेन सत्ता देशस्य व्याख्यातः ।
 अग्निस्त्वायाः प्रतीतत्वात् देशस्य चेति । अग्निमान् देश इति चेत्
 न धूमस्यातद्भूमत्वात् अथापीदं स्यात् अग्निमान् देशो धूमेनानु-
 मीयते । तत्र नैवम् । कस्मात् अतद्भूमत्वात् न हि धूमोऽग्निमन्तं
 देशस्य धर्मः । न वाग्नेर्देशमात्रसम्बन्धो न प्रतीतः । अथमग्निमानिति
 चेत् । न । तस्यादृष्टत्वात् । देशविशेषोऽग्निमन्तयानुमीयते न देश-
 मात्रं न तस्यादृष्टत्वात् । न अयं देशविशेषं पश्यति केवलं तु
 अन्यमभिधानमुच्चारयति । अयं देशोऽग्निमानिति न च धूममात्र-

भग्निप्रतिपादकं धूममात्रे वाचं पश्यति । अतो देग्निविशेषो मानुसेवः
 अविनाभावेन प्रतिपादयतीति चेत् । अथापीदं स्यात् अविनाभावोग्नि-
 धूमयोरतो धूमदर्शनादग्निं प्रतिपद्यत इति । तन्न । विकल्पानुपपत्तेः ।
 अग्निधूमयोरविनाभाव इति कोर्थः किं कार्यकारणभावः उतैकर्थ-
 समवायः । तत्सम्बन्धमात्रं वा अस्तु तावत् पूर्वः कार्यकारणभाव
 इति । तन्न । अतद्वृत्तित्वात् । न हि धूमोऽग्नौ वर्तते नाप्यग्निर्धूमे ।
 स्वकारणवृत्तित्वात् । अतो न कार्यकारणभावः । नैकार्थसमवा-
 योपि । ताभ्यामन्यस्थानारम्भात् । न हि भिन्नजातीयाभ्यां द्रव्यमारभ्यते ।
 न च तावन्यत्र वर्तते स्वकारणवृत्तित्वादित्युक्तम् । सम्बन्धमात्रं
 तत्र वर्तत इति । तदप्यनुमातुं न शक्यत इति । कथं यदि तावदद्यं
 कुरुते अस्ति सम्बन्धोऽग्निधूमयोरिति । तन्न । अप्रतीतत्वात् ।
 अग्निकस्यापि धूमस्य दर्शनात् सम्बन्धानुमानम् । रूपस्यैवत् साह-
 चर्यं भविष्यति । न । उभयोर्व्यभिचारित्वात् । अग्निरधूमो दृष्टो-
 ऽधूमश्चाग्निरिति । उभयं व्यभिचारि तस्मान्न साहचर्यमिति । यत्र
 धूमस्तत्र वज्जिरित्यनेनैव प्रत्युक्तम् । न चान्या गतिरिति । तस्मान्न
 धूमेन वज्जिरनुमीयते । लोका विरोध इति चेत् । यदि धूमेनाग्ने-
 रनुमानं न भवेत् । ननु लोको विरुद्धत इति चेत् । नास्ति विरोधो
 धूमविशेषेणाग्निविशेषणस्य धूमस्य प्रतिपाद्यत्वात् । कथं पुनरयमग्नि-
 धूमविशेषणं भवति । यदा गुणभूतो भवति । अनुमेयोग्निमानं च
 धूम इति । धूमविशेषेणासाधारणेनानुमीयत इति । उभयं हि तदा
 प्रत्यक्षं धूमस्य तद्गतास्य सातत्यसंहत्यूर्द्धगतिस्वभावादयो धर्मा इति ।
 ते चैते धूमधर्मा धूमवृत्तयोऽप्रसिद्धं धूमधर्ममनुमापयन्ति । सर्व-

आरुमेयस्य वस्तुनो धर्मो प्रतिपादकस्य धर्मः प्रसिद्धो भवति यथा
 ब्रह्मसात्मसत्ता प्रसिद्धा ह्यतकलं च धर्मस्त्वनित्यत्वस्य च षोऽप्रसिद्ध
 इति । तद्विशेषणोऽयमनुमीयत इति । विशेषज्ञान परिशेष इति
 भाष्यम् । न कर्मब्रह्मः ब्रह्मान्तरहेतुत्वादित्युभयव्यावृत्तेरसाधारणं न
 हि ब्रह्मान्तरहेतुत्वं कर्मणि नाकर्मणीति । नान्यार्थत्वात् । ब्रह्मा-
 न्तरहेतुत्वमित्यस्य समानजातीयारम्भकत्वादित्यर्थः । तथा च न दोषः ।
 सामान्यतोद्दृष्टं नाम यथाप्रत्यक्षे सिद्धसिद्धिगोरिति भाष्यम् ।
 सिद्धसिद्धिगोः सम्बन्धोऽप्रत्यक्ष इति किं यदाऽनुमीयते तदा अप्रत्यक्ष
 आहो न कदाचित्प्रत्यक्षो यदि यदाऽनुमीयते तदाऽप्रत्यक्षः सर्वमनु-
 मानमेवमिति विशेषणमनर्थकम् । अथ न कदाचित् प्रत्यक्षः कथं
 तर्ह्यनुमानमत्र प्रवर्तते । व्याहृतं च भवति नानुपसब्धे न निर्णीत इति ।
 न विशेषणभूतस्याप्रत्यक्षस्य सर्वदाऽनुमेयत्वात् । यदितरधर्मदर्शनात्
 धर्मिणोऽधिगतिसाधनं तस्यामान्यतोद्दृष्टं यथा इच्छादिभिरात्मा
 इच्छादयः खलु धर्मिणो भवन्ति । आत्मा च विशेषणं गुणभूत
 इति इच्छादीनां गुणत्वं प्रतीतो धर्मः । तेन धर्मेणात्मगुणविशिष्टानेव
 इच्छादीननुमिमीते । परतन्मा इच्छादयो गुणत्वात् रूपवत् पारतन्म्य-
 प्रतिपत्तिरस्मादनुमानात् आत्मतन्मता तु कुतः आत्मतन्मतापरि-
 शेषात् आत्मसंबन्धत्वात् बाह्यकरणाप्रत्यक्षत्वाच्च न पृथिव्यादिवु
 पृथिव्यादिगुणाः आत्मपरात्मप्रत्यक्षाः बाह्यकरणप्रत्यक्षाश्च आत्मा-
 ऽबाह्यकरणप्रत्यक्षाश्चेच्छादयः तस्माच्च पृथिव्यादिस्वाकाशान्तेषु न
 दिक्कात्मनःसु तद्गुणानां तद्दतीन्द्रियत्वात् । न च ब्रह्मान्तरं
 त्रिव्यते । आत्मा शेषः । तस्मात् तत्तन्म इति । सद्दिव्यं च प्रत्यक्षं यद-

सद्विषयं चानुमानमिति भाष्यम् । किं तावद्भूमिणमभिप्रेत्याद्यं भेद-
 खत धर्ममिति । यदि तावद्भूमिणमभिप्रेत्य न कदापिदसद्विषय-
 मनुमानम् । न ह्यनुपलब्धसामान्ये अर्थे अनुमानं प्रवर्तत इत्युक्तं
 न चासतः सामान्यदर्शनमस्ति । अथ धर्ममभिप्रेत्य ब्रूवे धर्मा अपि-
 चिविधा भवन्ति । विधीयमानाः प्रतिषिध्यमानाः स्तत्पन्नास्वेति ।
 तत्र विधीयमानो धर्मः पृथिव्यां गन्धवत्त्वं प्रतिषिध्यमानोऽपृथिव्यां
 गन्धवत्त्वं स्तत्पन्नः समवायिनी समवाय इति । कथं पुनः स्तत्पन्नः
 समवायः समवायान्तराभावात् । अद्धि यत्र वर्तते तदुक्त्या वर्तते न च
 समवायान्तरं समवायस्य वृत्तिरस्ति अथ समवायान्तरं स्यात् सम-
 वायस्य तस्यापि समवायान्तरकल्पनायामनवस्था स्यात् व्यवस्थाया-
 माद्य एव व्यवस्था किमिदं अहध्यानेन प्रतिपन्नव्यमनाश्रितः समवाय
 इति आहोस्त्रिग्यायो वाप्यस्ति । न सन्देहः अस्यैव न्यायः पञ्च-
 पदार्थवृत्तिभ्रष्टविषयत्वात् । परमाणुवदनाश्रितः समवाय इति
 न्यायः व्यापकत्वे सतीह बुद्धिमितिस्तत्वात् । आत्मवत् । यदि पुनः
 राश्रितः समवायः स्यात् ततः किं स्यात् । कार्यमनाधारं स्यात् ।
 कथमिति । पूर्वं तावत्कार्यमात्मानं लभते पश्चात् कारणेषु समवायेन
 वर्तत इति प्राग्दत्तेरनाश्रितं प्राप्नोति । समवायस्य कार्यकारणयो-
 र्वर्तत इति । वृत्तिरस्य वाच्या न हि वर्तमानं किञ्चिद्वृत्तिमद्बुद्धं
 प्राप्तिनात् संयोगवद्वर्तत इति चेत् । न । व्याघातात् । प्राप्तिः संयोगो-
 र्वर्तत इति किमर्थं प्राप्तिधर्मः आहोस्त्रित् कार्यधर्म इति । वयं च
 ब्रूमः कार्यधर्मो न प्राप्तिधर्म इति । तथा कार्यान्तरास्यपि प्राप्तिमन्ति
 सन्तीति यदि पुनरिदं वृत्तिः प्राप्तिधर्मोभविष्यत् प्राप्तेरपि प्राप्-

कारमभविष्यदित्यनवस्वादोषः । प्राप्तेर्दृष्टिसत्त्वात् । न सैतामनवस्वा-
 कश्चिच्छक्तः प्रतिपादयितुं प्रमाणाभावादिति । समवायस्य सम-
 वायान्तरेण वर्तते इति भ्रुवायः श्राप्यं बाधते तत्त्वभावेन व्याख्यात-
 मिति । सम्बन्धिनिवृत्तौ सम्बन्धोऽवतिष्ठत इति न प्रमाणावस्थिति ।
 न नास्ति ख्यातिनिमित्तानां निवृत्तेः ख्यातिनिमित्तान्यस्य निवर्तते ।
 न समवायः अकृतकत्वात् । अकृतकः समवाय इति च कार्यस्याधार-
 वत्त्वेनास्तुमीयते । यद्ययं कृतकः स्यात् कार्येण सहेपादानादनाश्रितं
 कार्यं स्यात् । अथ कार्यात् पूर्वं भवतीति । तथापि कस्येति
 वाच्यम् । अथ पश्चाद् भवतीति कार्यानाधारतादोषस्तदवस्थाः
 तस्मात् स्वतन्त्रः समवाय इति सिद्धम् । तच्च प्रतिषिध्यमानधर्म-
 विषयमस्तुमानं असद्विषयं न पुनर्विधीयमानस्वतन्त्रविषयं भव-
 तीत्यसद्विषयमिति चेत् भवति जायत इत्येकोऽर्थः । न जाय-
 मानार्थानभ्युपगमात् भवति विद्यत इति । एवं तावद् व्यवस्थित-
 मेतत् तत्पूर्वकमस्तुमानमिति । अपरे तु भ्रुवते नान्तरीयकार्य-
 दर्शनं तद्विदोनुमानमिति । अस्यार्थः । योर्थो यमर्थमन्तरेण न
 भवति च नान्तरीयकः नान्तरीयकस्यासावर्थस्येति नान्तरीयकार्यः ।
 तस्य दर्शनं तद्विदोनुमानं यस्तं वेद तस्मान्तरीयकोयमिति । अकार्य-
 ग्रहणमतिरिच्यते । न हि नान्तरीयकः स्यात्कार्य इति नान्तरीय-
 कार्य इति च समासपदमेतत् । तच्च यदि षष्ठीसमासो नान्तरीय-
 कस्यार्थ इति नान्तरीयकं तावत् कृतकत्वं तस्यार्थो धर्मः । प्रयोजनं
 वा यदि धर्मः कृतकत्वस्यार्थः । सत्त्वमेयत्वाभिधेयत्वाद्यनुमानं
 प्राप्तम् । अथ प्रयोजनमनित्यत्वप्रतिपत्तिर्हेतुः प्राप्तः । अथ बह्वर्थादिः

नान्तरीयकोर्थां यत्नेति तथापि कृतकत्वं नान्तरीयकं तद्यत्ने च हेतुः
 प्राप्तः तच्च कृतकत्वं घटादेः ब्रह्मस्थानित्यत्वस्य वा यदि घटादेः
 घटादिहेतुः प्राप्तोऽनित्यः ब्रह्मो घटादिति । अथ ब्रह्मस्य ब्रह्मो हेतुः
 प्राप्तः अनित्यः ब्रह्मः ब्रह्मात् अथानित्यत्वस्य साधनभावेन कृतकत्वं
 धर्मः तथाप्यनित्यः ब्रह्मोऽनित्यत्वादिति प्राप्नोति अनित्यत्वस्यार्थः
 कृतकत्वमिति । सर्वथा कृतकत्वमनित्यत्वेन हेतुः । अथ सामानाधि-
 करणं नान्तरीयकस्यासावर्थस्येति तथाप्यसमर्थः समासः विशेषणवि-
 शेष्यनियमासम्भवात् । उभयपदव्यभिचारे सति सामानाधिकरणी
 भवति नीलोत्पलवत् । नीलब्रह्मस्थायनेकार्थवृत्तित्वात् उत्पलब्रह्म-
 स्थापि तथाभावात् सामानाधिकरण्यं भवति न पुनरिह नान्तरीयक
 इत्युक्ते अस्ति व्यभिचारोर्थानर्थ इति यतोर्यपहणं समर्थं स्यादिति ।
 एकपदव्यभिचारेऽपि दृष्टं सामानाधिकरण्यं यथा पृथिवी द्रव्यं
 अत्रापि उभयपदव्यभिचारः प्रधानाङ्गभावभेदेन द्रव्यब्रह्मेन द्रव्य-
 मुच्यते द्रव्यत्वं च पृथिवीब्रह्मेनापि प्रधानाङ्गविवक्षायां द्रव्यमुच्यते
 पृथिवी पृथिवीत्वं चात उभयपदव्यभिचारात् पृथिवी द्रव्यमिति
 युक्तमुक्तम् । इदं पुनर्न युक्तं नान्तरीयकार्थदर्शनमिति । कस्मादर्थप्रत्या-
 यनार्थत्वाच्च प्रयोगस्य अर्थप्रत्यायनार्थं हि ब्रह्मप्रयोगमिच्छन्ति
 नान्तरीयकमित्युक्ते अर्थो गम्यते । अतो न युक्तो ऽर्थब्रह्म इति
 तद्विद इति च न युक्तं नैवान्यथा नान्तरीयक इति न हि नारि-
 केखद्वीपवासिनो धूमदर्शने नान्तरीयकमिति ज्ञानमस्ति अतस्तद्विद
 इत्यपि न वक्तव्यम् । एतेन तादृगविनाभावि धर्मोपदर्शनं हेतुरिति
 प्रत्युक्तम् । कोतिदेवार्थः । यथा नान्तरीयकार्थदर्शने ऽर्थपहणमयुक्तं

तथा धर्मपक्षमपीति । उदाहरणं तु यथा धूमोऽग्निरिति । एतच्च
 न सम्भवतीत्यनेकधा वर्जितम् । अपरे तु मन्यन्ते । असुमेये ऽथ
 तत्तुल्ये सङ्गावो नास्मिताऽसतीत्यनुमानम् । एतेनासुमेयैकदेश्चत्प-
 रपि सङ्गुहीतत्वादसत्त्वम् । यथाऽनित्याः परमाणवो गन्धवत्त्वाद्
 घटवत् असुमेये सङ्गाव इत्यभिधानादप्रसङ्गः । नाप्रसङ्गः एकदेश-
 चत्पत्तेस्तदुक्तत्वात् विपक्षैकदेश्चत्पत्तिवत् । यथा विपक्षैकदेशे वर्तमानो
 न विपक्षे नास्ति एवं पक्षैकदेशे वर्तमानो न पक्षे नास्तीत्येतद्गुदाये
 यत्रः कर्तव्यः । न कर्तव्योऽवधारणाच्चित्तनेः । असुमेये सङ्गाव
 इत्यवधारणे हे किमसुमेय एव सङ्गावोऽथानुमेये सङ्गाव एव किं
 पुनरनेन पूर्वेषावधारणेन क्लियते किमसम्भवो निवर्त्यते अथ सम्भवो
 ज्ञाप्यते उभयथापि नावधारणार्थो विनापि तदधिगतेर्विनाप्य-
 वधारणेनाथमर्थो गम्यते असुमेये सङ्गावोऽसङ्गावो नेति । न चैक-
 देश्चत्पत्तिर्निराकृत इत्यवधारणं व्यर्थं उत्तरपदवाधा च अद्योत्तर-
 मवधारणमवगम्यते तस्य व्याप्तिरर्थः तथाप्यसुमेयमवधारितं व्याप्या
 न धर्मो यत एव करणं ततोन्वयावधारणमिति । सम्भवव्याप्या
 चासुमेयं नियतं व्याप्यतिव्याप्तिभ्यां च सम्भवः प्रसृतः तस्य द्वौ रात्री
 त्रिष्यमाषौ तत्तुल्यो विपरीतस्य तच्च नास्मिताऽसतीत्यनेन विपरी-
 तास्तिवर्त्यताम् तत्तुल्ये सङ्गाव इति किमर्थमारभ्यते न ह्यनेनाप्राप्तं
 किञ्चित् प्राप्यते तत्तुल्ये च सम्भवमात्रं विवक्षितमिति । सम्भवमात्रं
 च व्याप्यतिव्याप्तिभ्यामनियतेन सम्भवेन क्लियते । अथ तत्तुल्ये सङ्गाव
 इत्येतदप्यवधारणार्थमारभ्यते । किं पुनरचावधार्यते किं तत्तुल्य एव
 सङ्गावः तत्तुल्ये सङ्गाव एवेति । यदि तत्तुल्य एव सङ्गाव इति

सङ्गावोऽवधारितः । तदा पूर्वोत्तरपदे बाधिते भवतः न हि भवति
 देवदत्तमेव भोजय यज्ञदत्तं च तथेहापि तत्तुल्य एव सङ्गावः अनु-
 मेये चेत्युग्रान्तवाक्यम् । अथ तत्तुल्ये सङ्गाव एव तत्तुल्यैकदेवदत्त-
 हेतुत्वं यस्तस्मात्तीयस्यैकदेवदत्तः प्रथमनाम्नरीयकत्वादिस्तेन स हेतु-
 रिति प्राप्तं असति नास्तिनेति चासम्प्रधार्य प्रोक्तं यदसत्स्वरूपमेव
 तन्नास्ति न ह्यसदाधारो भवति यतस्तत्प्रतिषेधः स्यात् एतदप्यव-
 धारणार्थमारभ्यते । किमवधार्यते नास्तितावासत्येव वेति । यदि
 तावन्नास्तितावाऽसतीति व्यर्थं अनुक्तेपि तदधिगतेः । अनुक्तेयेतद्गम्यते
 ऽसति नास्तीति । अथ पुनरसत्येव नास्तिता गौर्विषाणित्वादित्यथ-
 मपि हेतुः प्राप्नोति । एवं ह्यसत्येव नास्ति न पुनर्नास्त्येव यदप्येक-
 द्विपदपर्युदासेन सन्निकासम्भवे षट्प्रतिषेधमुक्त्वा निलक्षणो हेतु-
 रभिधीयते एतदपि द्विपदयुक्तयोरन्वयिनोर्हेतुत्वात् । द्विपदयुक्तस्य
 च व्यतिरेकस्य एकस्य हेतुत्वादयुक्तमनभ्युपगतमित्यपस्य कृतकत्व-
 प्रथमनाम्नरीयकत्वे द्विपदयुक्ते एव विपक्षाभावाद्धेतु भवतः व्यति-
 रेक्यपि तत्तुल्यासम्भवात् द्विपदयुक्तस्य भवति हेतुस्वेति । यथा नेदं
 निरात्मकं जीवच्छरीरं अप्राणित्वप्रसङ्गात् । अतोऽव्यापकत्वादस्यस्य-
 मेतदिति । एतेन सम्बन्धादेकस्मात् प्रत्यक्षाच्छेषसिद्धिरनुमानमिति
 सस्यं प्रत्युक्तम् । कथमिति । न ह्येकस्मात् प्रत्यक्षादनुमानं भवति ।
 अथापि सम्बन्धादेकस्मात् प्रत्यक्षादिति । एतदपि नैव न ह्ययं तदा
 सम्बन्धं पश्यति यदानुमिमीत इति । अथ पूर्वं दृष्टमिति तथाप्य-
 नुपसम्भक्तिङ्गस्यानुमानं प्रसज्येत न चान्या गतिरस्ति । रूपेण च
 स्वर्णानुमाने स्मृष्टिव्याकोपः । न ह्ययं रूपस्पर्शयोः सम्बन्धमुपसभते ।

नयैकार्थसमवाचः सम्बन्ध इति । सोऽपि स्मदर्थनव्याप्तातावयुक्त इति ।
 न हि रूपस्यार्थान्नेकस्मिन्नर्थे वर्तते यत्र रूपं तत्र स्वर्थ इति । एतदपि
 नास्ति न कश्चिद्रूपं स्वर्था वा परस्वराधाराधेयत्वेन स्मादिति चेत् ।
 परस्वराधाराधेयभावेपि न रूपं स्वर्थं न स्वर्था रूप इति । एतेन
 सप्तविधः सम्बन्ध इति प्रत्युक्तम् । न हि कार्यकारणभावादीनां
 सम्बन्धानां रूपस्वार्थयोरन्यतरः सम्बन्ध इति रूपेषु स्वर्थासुमानं
 युक्तमित्यतोऽव्यापकत्वात्सत्त्वमिति निश्चितमनुमानम् ॥

।। अद्योपमानम् । प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानमिति ॥

।। प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम् ॥ ई ॥

।। सूचार्थः पूर्ववत् । प्रसिद्धसाधर्म्यादिति प्रसिद्धं साधर्म्यं यस्य
 प्रसिद्धेन वा साधर्म्यं यस्य सोऽर्थं प्रसिद्धसाधर्म्या गवयः तस्मात्
 साध्यसाधनमिति । समाख्यासम्बन्धप्रतिपत्तिरुपमानार्थः । किमुक्तं
 भवति । आनमाहितसंस्कारस्युत्पत्तेः साध्यज्ञानमुपमानम् । यदा
 ह्यनेन अतः भवति यथा गौरेवं गवय इति प्रसिद्धे गोगवयसाधर्म्ये
 पुनर्गवा साधर्म्यं पश्यतोऽस्य भवत्ययं गवय इति समाख्यासम्बन्ध-
 प्रतिपत्तिः । प्रत्यक्षागमाभ्यां उपमानं भिद्यते । कथमिति । यदा
 तावुभौ गोगवयौ प्रत्यक्षेण पश्यति तदा ह्ययमनेन सरूप इति प्रत्य-
 क्षतः प्रतिपद्यते । यदापि शृणोति यथा गौरेवं गवय इति तदास्य
 द्रष्टव्य एव बुद्धिरुपजायते केचिद् गोधर्मा गवयेऽन्वयिन उपस-
 भवतो केचिन्न्यतिरेकिण इति अन्यथा हि वच्चा तथेत्येव न स्नान्
 भ्रयस्तु सादृश्यं गवा गवयस्य इत्येवं प्रतिपद्यते । तस्मात्सोपमानं
 प्रत्यक्षागमाभ्यां भिद्यत इति । गवा गवयसादृश्यं प्रतिपद्यते गवय-

सत्ता वेति । अज्ञो प्रमाणाभिज्ञता भद्रतस्य गवा गवस्यस्यैव
प्रतिपत्तेस्तु सञ्ज्ञासञ्ज्ञिसमन्तं प्रतिपद्यत इति सूचार्थः । तस्माद्-
परिज्ञाय सूचार्थं चत्किञ्चिदुच्यते ॥

अथ ब्रह्मः । आत्तोपदेवः ब्रह्म इति ॥

आत्तोपदेवः शब्दः ॥ ७ ॥

न ब्रह्ममात्रमिति सूचार्थः । आत्तः खलु साक्षात्कृतधर्मा ।
साक्षात्करणमर्थस्याग्निः तथा सद्य वर्तत इत्यात्तः । स्वर्गापूर्वदेवतादिवृ-
पदेवो न प्राप्नोति अतीन्द्रियत्वात् । यदि साक्षात्करणमर्थस्याग्निः
स्वर्गापूर्वदेवतादीन् कश्चित् पश्यतीति तत्प्रतिपादको व्यवहारो न स्यात् ।
तस्मादात्तस्यासावुपदेवस्येति युक्तं नात्तस्योपदेव इति नैक दोषः ।
न ब्रूमोऽसादादीनां प्रत्यक्षाः स्वर्गादयः इति अपि तु यत्क प्रत्यक्षाः
तस्योपदेव इति । कः पुनरत्र न्यायः स्वर्गादयः कस्यचित् प्रत्यक्षा
इति ब्रूमः सामान्यविशेषवत्त्वात् आश्रितत्वात् कस्यचित्प्रत्यक्षा
इति । यदाश्रितं तत्कस्यचित् प्रत्यक्षमिति । परार्थत्वात् । यत्परार्थं
तदपि कस्यचित्प्रत्यक्षमिति । वस्तुत्वादागमविषयत्वात् । यदसु यत्
कथ्यते तत् कस्यचित्प्रत्यक्षं भवति यथा घटादि । अगित्यत्वात् कस्य-
चित्प्रत्यक्षा इति । अत्रिब्रूमपूर्वस्यानित्यत्वम् । न । प्रत्यक्षानुपपत्तेः ।
यदि धर्माधर्मौ नित्यौ भवतः कस्य प्रत्यक्षात्प्रत्यक्षमिति । यदि
पुनरनित्यौ विपश्यमानयोरुपभोगात् प्रत्यक्षे सति विपश्यमानस्य
कर्माश्रयान्तराभावात् पूर्ववरीरात् प्रत्यक्षं मनस्युत्पत्तद्वरीरे संस्प्रा-
प्तिश्चेति जन्ममरणे स्तः तस्मान्न नित्याविति । नित्ये वापूर्वे पदिक-
स्थिते तस्य साधारणता असाधारणता वा वक्तव्या । यदि साधारणता

सर्वप्राणिनाधारणोभ्युदयः स्यात् न वान्वन्त्रियामकमसि क्रियाविलोप-
 सेति । नित्यत्वे व्यञ्जकभेदाज्ञोभयदोषः नित्यत्वे साधारणत्वे वा अ-
 दृष्टस्य न साधारणोऽभ्युदयो नापि क्रियाविलोप इति । कस्माद्ब्रह्म-
 कभेदास्त्रियमप्यपूर्वं चोभिव्यक्ति तस्य फलमभिव्यक्त्या क्रियेति ।
 अतो न क्रियाविलोप इति । येन यदभिव्यज्यते तस्यैव तत्फलदाह
 भवतीति दृष्टम् । न दृष्टम् । न हि देवदत्तप्रकाशितं घटं यद्दत्तो
 न पश्यति । नित्यस्य वापूर्वस्य काभिव्यक्तिः किमुपसम्भिः अथ
 फलप्रदानसामर्थ्यं आहोस्त्रिदावरणापगमः । यद्युपसम्भिः सा नास्ति ।
 न हि कदाचिदप्ययमपूर्वं पश्यति अतीन्द्रियत्वात् । अथ फलप्रदान-
 सामर्थ्यमभिव्यक्तिः फलप्रदानसामर्थ्यं किमपूर्वमथापूर्वधर्म इति ।
 अथपूर्वं न हि किञ्चित्कृतं अथापूर्वधर्मः तद्भ्रतिरेकेषाप्यन्वदपूर्वमित्यथ
 किंप्रमाणम् । वयं तु पश्चामः यतः फलं तदपूर्वमिति । अथावरणाद्य-
 प्रग्नोभिव्यक्तिः किमस्यावरणमिति वक्तव्यं न ह्यतीन्द्रियाणामर्था-
 नामावरणसम्भवाद्यन्वयौ चिन्त्येते । एतेन प्रतिपुष्टं नित्यत्वं प्रतिषिद्धं
 नेदितव्यम् । कथमिति । तथापि क्रियाविलोपदोषः व्यञ्जकस्य
 चासामर्थ्यमिति । उत्कर्षार्था च प्रवृत्तिरदुक्ता नित्यस्याभेदात्वादिति ।
 व्यञ्जकभेदारुविधानाद्भेद इति चेत् । न । एकस्मिन्नदृष्टत्वात् अथा-
 पीदं स्यात् एकमप्यपूर्वं व्यञ्जकभेदारुविधानाद्भिन्नमिव भवति तद्भे-
 दादुत्कर्षापकर्षो भवत इति । एतदपि नास्ति । एकस्मिन्नदृष्टत्वात् ।
 न ह्येकं किञ्चिद्व्यञ्जकभेदारुविधायि दृष्टं यत एवं स्यादिति । ननु च
 खड्गादिभेदान्मुखभेदः तदनुविधानाद् दृष्टो न दृष्ट इति ब्रूमः ।
 किं पुनस्तथादि न दृष्टं मिथ्या प्रत्ययः स इति ब्रूमः । भिन्नमिव

तत्र पुनर्भिक्षमेव एकस्थानेकरूपस्यासम्भवात् । न ह्येकमनेकरूपं सम्भवति । तन्नादपूर्वस्यैकत्वं वा हातव्यं उत्कर्षापकर्षहेतुत्वं वेति प्रति पुरुषमनेकं नित्यं वेति । अथायं पक्ष आश्रीयते प्रतिपुरुषमनेकत्वं नित्यत्वं वाऽपूर्वस्य । अनिष्टतो व्याघातः प्रायणानुपपत्तिप्रसङ्गदोषः क्रियाविलोपस्य न व्यापते । अभिव्यक्तिसु फलं ददातीति किं यदाभिव्यक्तिसदाफलं ददाति उत क्रियानिष्टान्तरकालमिति । यदाभिव्यक्तिसदा फलं ददाति तत्र दृष्टम् । न ह्ययमेधक्रियानन्तरमेव स्वर्गप्राप्तिर्भवति । अथोत्तरकालं असती क्रिया व्यञ्जिका तथा चानुगृह्यमाणं ददातीति चिन्म न हि किञ्चिदपूर्वं नाभिव्यक्तमिति सर्वं सर्वदा फलदाह स्यादिति । अथापि स्वप्नरिरञ्जयिवया क्रियानित्यत्वमपि प्रतिपद्येथा एवमप्यनिष्टतो व्याघातः क्रियाविलोपादिक इति । तदेवं यथायथा अपूर्वस्य नित्यत्वं प्रतिपद्यते तथोपपत्तिं न सहत इति । आप्तोपदेन्न इति किमाप्तानामविसंवादित्वं वा प्रतिपाद्यते आहोस्त्रिदर्थस्य तथाभाव इति । यथाप्तानामविसंवादित्वं प्रतिपाद्यते तदनुमानात् । अथार्थस्य तथाभावः सोऽपि प्रत्यक्षेण । यदा ह्ययमर्थं प्रत्यक्षेणोपलभते तदा तथाभावमर्थस्य प्रतिपद्यत इति । तत्र । सूचार्थापरिज्ञानात् । नायं सूचार्थः । आप्तोपदेन्नः ब्रह्म इति । अपि त्विन्द्रियसम्बन्धासम्बन्धेष्वर्थेषु या ब्रह्मोक्तेरेण प्रतिपत्तिः सागमार्थः । तस्मादसम्बन्धोऽर्थविकल्पः ॥

स द्विविधो दृष्टादृष्टार्थत्वात् ॥ ८ ॥

स द्विविध इति नियमार्थम् । अनेकधाभिन्न आगमः प्रत्यक्षानु-

स्मानविषयतायामेव व्यवतिष्ठत इति । वक्तृभेदेन वा द्वैविध्यं दृष्टा-
दृष्टार्थप्रवक्तृकत्वात् । प्रत्यक्षत उपलब्धार्थो दृष्टार्थः । अरुमानोप-
लब्धार्थोऽदृष्टार्थः । अर्थानामेतत्समानं लक्षणमिति । सर्वेषा-
न्मागमेव व्यवहारदर्शनान्दण्डनियमः । एवं चत्वार्येतानि प्रमाणाणि
सर्वैरेवमनुष्यनिरक्षी व्यवहारः कस्यत इति ॥ इति प्रमाणा-
वार्तिकम् (१) ॥

अथ प्रमेयम् ॥

आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभाव-
फलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम् ॥ ६ ॥

(१) विशेषविषयत्वात् नायं प्रमेयविशेषः प्रमेयमात्रस्य * * लक्ष-
णोद्देशेन बोधितत्वात् * * विशेषावधारणा * * तत्प्रमेयम् । यदनेन
यथावत्परिज्ञायमानमपवर्गायापरिज्ञायमानस्यासावात्मेति (?) । एत-
दर्थप्रकाशनायात्मादिसूत्रम् । अयमेव च सूत्रार्थ इति । अत्रापि
समान * * वचनं विग्रहः । उभयावधारणप्राप्तान्वयतरावधारणे
दोषः । किं पुनरात्मावधार्यते । किमात्माद्येव प्रमेयं अथ प्रमेय-
मेवात्मादीति । यस्यात्माद्येव प्रमेय * * दीनां सामान्यविशेषसम-
वायानां सूत्रे ऽभिधानादव्यापकं अथ पुनः प्रमेयमेवात्मादि तथा
च प्रमेया च तुल्यप्रामाण्यदिति (२) व्याघातः । तत्र सुवर्णादि-

(१) 'इति प्रमाणावार्तिक' मिति १ पुस्तके नास्ति ।

(२) द्वितीयादर्शनेपुस्तके ऽथ कश्चिदव्याघातो विपत्तितः प्रथमसूत्रोपादनेपुस्तककार-
ण्यप्रकारे कश्चित्मातृ तत्र कश्चिदव्याघातो विपत्तितः च भवति । एवं * एवं
विपत्तितत्वात् कश्चित्प्रामाण्यं विपत्तितत्वात् विपत्तितत्वात् विपत्तितत्वात्

(३) सूत्रं तु "प्रमेयता च तुल्यप्रामाण्य" इति पठितम् ।

द्रव्यपरिच्छेदसाधनत्वात् परिच्छेदत्वाच्च प्रमाणप्रमेयशब्दाभिसाध्यत्वं ।
 लोकविरोधश्च एकस्थानेककारकवाच्यत्वात् दृष्टसिद्धतीति । यथा
 तत्रैकं दृष्टाव्यं वस्तुनेकेन कारकशब्देनोच्यते तस्य तस्य निमित्तस्य
 सञ्जिपातात् । एवं प्रमेयं प्रमाणमिति न सूचार्थापरिज्ञानात् ।
 आत्माद्येव प्रमेयं यथावत्परिच्छिद्यमानमपवृत्तये भवतीत्यर्थं सूचार्था
 न प्रमेयान्तरनिराकरणार्थः सूचारम्भः । प्रमेयमेवात्मादीति न
 दोषः किमुक्तं भवतीति सुसुक्ष्मा प्रमेयमेवात्मादि बोद्धव्यमेव ।
 नास्य प्रमेयत्वं विधीयते नान्यस्य च प्रमेयत्वं निराक्रियते अपि तु
 सुसुक्ष्मा बोद्धव्यमेवैतदित्यगूह्यते तस्मादुभयमवधार्यते । न च यथो-
 क्तदोषः । उपेत्य ब्रूमो दिगाद्यप्यत्रैव सभ्यते उपपत्तिसामर्थ्यात् का
 पुनरुपपत्तिः प्रवृत्तेर्विज्ञतिभेदात् तत्संस्कारकत्वेपि न दिगाद्योऽपि
 सभ्यन्ते सामान्यविशेषसमवायाच्च विशेषणविशेष्यभावेन आत्मादयो
 विशेष्यत्वेनोपदिष्टाः तेषां चेतरेतरव्यवच्छेदकभावेन सामान्यविशेष-
 समवाया विशेषणं कृतं^(१) सूत्रे इति । न पुनरिदं प्रमेयावधारणार्थं
 सूत्रं न तु प्रमेयविशेषावधारणार्थं प्रमेयमात्रावधारणार्थं च प्रवृत्तौ
 विहितविधानादकुत्रसः सूत्रकारः स्यात् आद्येन वा सूत्रेण प्रमेयं
 विहितमिति पुनर्विधानादुन्मत्तवाक्यमिदं स्यात् एनं चार्थं •••
 कं सूत्रकारस्तुशब्दमाह । अन्यदपि प्रमेयमस्ति यस्य तु तत्त्वज्ञानान्नि-
 श्रेयसं तदिदं प्रमेयमिति तुशब्देन ज्ञापयति । सुखं पुनः कस्मादच
 मोक्षम् । किमभावादन्यत उपलब्धेर्वा न तावदभावात् प्रत्यात्मवेद-
 नीयत्वात् प्रत्यात्ममेव वेदनीयं सुखमुपलभ्यमाणं न ब्रह्मं नास्तीति

(१) भवतीति नै उक्त्वा भवतीत्यर्थादिभिर्दिपचक्षम् ।

वक्तुम् । न चान्यत उपसम्भिरस्मादेव । अनभिधानं तु वैराग्यज्ञाप-
 नार्थं कथं नार्थं मोक्षमाणः सर्वं दुःखं भावयेदिति तस्य दुःखभाव-
 नार्थः सुखस्थानपदेनः सर्वं दुःखं भावयतस्त्रैलोक्यस्थानभिरतिसञ्ज्ञा
 भवति, तां चोपासीनस्य त्रैलोक्यविषया दृष्ट्या विच्छिद्यते दृष्ट्या-
 नामपुनर्भवप्रार्थना वास्य सर्वं दुःखमिति भावयतो न भवति न
 हि कस्यिदुःखं प्रार्थयते दृष्ट्याप्रहाषाद्यानि पुनर्भवसाधनानि तानि
 नोपादत्ते तदनुपादानादनागतौ धर्माधर्मौ न भवतः यावद्युत्पन्नौ
 तावद्युपभोगात् स्वयं गच्छतः । सोऽयं धर्माधर्मसङ्घस्य संसारबीजस्य
 उच्छेदादपवृष्यते न पुनर्जायत इति अस्यार्थस्य प्रदर्शनार्थं सुखान-
 भिधानमिति ॥

आत्मनः समानासमानजातीयविशेषार्थं सूत्रम् । इच्छेति ॥

इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गमि-
 ति^(१) ॥ १० ॥

आगमस्यानुमानेन प्रतिसन्धानार्थं वा आगमेन प्रतिपन्न आत्मा
 तस्यानुमानेन प्रतिसन्धानार्थम् प्रमाणसंभवस्योदाहरणार्थं वा यत्त-
 दवोचाम प्रमाणाणि संभवन्ते इति तस्यायं विषयः । यज्जातीय-
 स्थार्थस्य सन्निकर्षादिति भाव्यम् । तच्चेच्छादीनां प्रतिसन्धानमात्मा-
 स्तित्वप्रतिपादकम् । तच्चेदं विचार्यते । कथमिच्छाद्यनुपसम्भमान-
 मात्मानं गमयति स्मृत्या सदैकविषयभावात् यस्मादेवेच्छादयः स्मृत्या
 सदैकविषया भवन्ति तस्मादेककर्तृकत्वं प्रतिपादयन्ति । न हि

(१) 'इति' रक्षितः पाठो इतिकारजन्यसंज्ञात् ॥

नामाकर्तृकाणां नामाविषयाणां नामा^(१)निमित्तानां च प्रतिबन्धा-
नमस्ति न हि रूपरसगन्धस्पर्शप्रत्ययाः प्रतिबन्धीयन्ते न हि भवति
यद्रूपमद्राचं सोऽयं स्पर्श इति । नापि भवति यत्स्पर्शमस्याचं तद्रूपं
पश्चामीति नापि देवदत्तदृष्टे यद्देवदत्तप्रतिबन्धानं दृष्टम् । न हि
भवति देवदत्तो यमद्राचीत् यद्देवदत्तसमद्राचमिति । किं कारणं
बुद्धिभेदानां प्रतिनियतविषयत्वादिति प्रतिनियतविषया इतरेतरव्या-
वृत्तिरूपा गैराक्यवादिनो न भवन्तीति न युक्तं प्रतिबन्धानं तस्माद्यः
प्रतिबन्धाता स आत्मेति । कार्यकारणभावात् प्रतिबन्धानमिति
चेत् अथापि मन्येथा नैककर्तृकत्वात् प्रतिबन्धानं किं तर्हि कार्य-
कारणभावात् पूर्वपूर्वबुद्धिविशेषादुत्तरसुत्तरं बुद्ध्यन्तरं पूर्वबुद्धिब्रह्मसु-
विधानात् सकलाहितशक्तिकलापमुत्पद्यते अतो नामात्वेपि बुद्धीनां
कार्यकारणभावात् प्रतिबन्धानं बीजादिवदिति तद्यथा शालिगुटि-
काद्यनन्तरमद्गुरः प्रादुर्भवति तस्य शालिब्रह्मसुविधानं तत्पूर्वकतया
व्यवतिष्ठते अनन्तरं महाभूतैरसुगृह्यमाणसुत्तरशालिबीजं जनयति न
यवबीजं अतत्पूर्वकत्वात् तथेहाप्येकसान्तानिकीनां बुद्धीनां कार्यका-
रणव्यवस्थानात् प्रतिबन्धानं अतत्पूर्वकत्वात् न सन्तानान्तरबुद्धीनां
न पुनरेककर्तृकत्वात् प्रतिबन्धानमदर्शनात् तदिदं प्रतिबन्धान-
मन्यथाभवन्नात्मनः सन्तां प्रतिपादयितुं शक्नोति न नामात्वाव्याधा-
नात् कार्यकारणभावात् प्रतिबन्धानं भ्रुवन् न नामात्वं बाधते किं
कारणं कार्यकारणभावस्य नामात्वाधिष्ठानात् कार्यकारणभावः खलु
नामात्वाधिष्ठानः उभयपक्षसम्प्रतिपक्षे च नामात्वे न प्रतिबन्धानं दृष्टं

(१) 'प्रत्ययाना'मित्यधिकं १ पृष्ठके ॥

कस्मात् अन्येनातुभूतस्थान्येनास्मरणात् न चास्मत्, प्रतिषन्नातुं न्नकोति
 नकार्यकारणभावेत्तुप्रपन्नेः न शून्यः कार्यकारणभावे दृष्टं, प्रतिषन्नातुं
 अपि त्वकार्यकारणभावे न दृष्टमिति अतत्पूर्वकत्वादित्युक्तम् । तस्मा-
 द्यथार्थीयसुपासन्न इति । तदयुक्तम् । विवादकारणाव्यतिरेकादिति ।
 एवं भुवाप्सो भवान् न कारणमतिरेचयति मयोक्तं नानात्वे न दृष्ट-
 मिति । त्वं न शून्ये ऽकार्यकारणभावाज्ञानात्वे न दृष्टमिति । अनै-
 कान्तिकत्वात् विवादकारणमतिरिच्यते । तुष्यं भवतोऽपि नानात्वे
 ऽदर्शनादिति भुवता न विवादकारणमिति रेचितं भवति । अभ्युप-
 गमादनुत्तरं तुष्यमिति भुवताभ्युपगतं भवति नासाधनात् न मया
 कार्यकारणभावात् प्रतिषन्नातुं साध्यते अपि त्वन्नथैव तद्ववतीति
 हेतोरसिद्धार्थता दोषोभिधीयत इति । न । हेतुर्थापरिज्ञानात् ।
 न भवता हेतुरूपं विशेषतो कश्चापि केवलं हेतुसामान्यात् अन्यथैव
 भवतीति हेतुदोषोभधापि । विशेषितं चैतत् प्रतिषन्नातुं सत्या सद्य
 पूर्वापरप्रत्ययैकविषयत्वेन प्रतिषन्नातुं सा च स्यतिर्भवत्पक्षे ऽतुपपन्ना
 कस्मात् अन्येनातुभूतस्थान्येनास्मरणात् न अन्येनातुभूतस्थान्येन स्मरणं
 न अन्येनातुभूतसन्त्यः स्मरति अस्ति च स्यतिः तस्माच्चस्मिन् पक्षे स्यतिः
 संभवति तच्च प्रतिषन्नातुमिति न्यास्यम् । भवानस्मान् सत्यतुपपन्ना
 भावयति च हि नः पक्षे स्यतिर्न संभवति कथमिति कार्यकारणभा-
 वादेव (१) सत्कायचित्तसन्ताने स्यतिरनुभवो वोत्पद्येते च कायचित्त-
 सन्तानः स्यतिं चातुभविता च भवति । तास्त्रिरत्नादुद्धीनां स्त्रिरं हि
 वासकेन वास्यमानं दृष्टं न च बुद्धीनां स्त्रिरत्वमस्ति असन्नत्वात् अस-

(१) सत्कायचित्तस्यतिप्रभवेऽनुभवः स्मरत्स्यतिव्यधिर्न १ पु. ॥

मद्वं च वासकेन वास्यमानं^(१) दृष्टं न च वासकेन सम्बन्धो बुद्धीनामस्ति
 शक्तिविशिष्टचित्तोत्पादो वासनेति चेत् अद्याप्येवं कल्प्येत पूर्वचित्त-
 सङ्गाप्तेनाविशेषात् पूर्वशक्तिविशिष्टं चित्तमुत्पद्यते चेत् शक्तिविशिष्ट
 चित्तोत्पादो वासनेत्युच्यते । अत्रोक्तमस्त्रिरत्वादासकेनासम्बन्धाच्चेति
 यस्यासौ चेतनाविशेषः पूर्वचित्तसङ्गाभावो स नापि वर्तमाने चेतस्यु-
 पकारं करोति नाप्यनागते कथमिति वर्तमानं तावदविकार्यं यथा-
 भूतं जायते तथाभूतमेव नश्यति अनागते सापि न सम्बन्धते न
 चासम्बद्धं वासयतीत्युक्तम् तस्मात् कार्यकारणभावात् स्यतिरित्य-
 विश्रितो वासनमिति । इतश्च न भवत्यप्ये स्यतिः भावस्य भविष्य-
 पेक्षत्वात् सर्वो हि भावो भवितारमपेक्षते क्रियात्माद्युत्पत्तिवदिति
 स्यतेश्च भविता कर्म वा भवेत् कर्ता वा तदुत्पत्त्यां पाप्क इति
 कर्मणि देवदत्तस्य गतिरिति कर्तारि तत्र तावत्कर्मण्यसतोपि सम्भ-
 वात् यदा विद्यमानं स्मरति तदानाधारा स्यतिः प्राप्नोति अथ
 कर्त्ताधारा सा तदाऽस्त्यप्ये प्रयुक्ता न भवत्यप्ये कस्मात् कर्तृर-
 नभ्युपगमात् न हि भवन्तः कर्तारं स्यत्यर्थकं प्रतिपद्यन्त इति । अना-
 धारैव स्यतिरिति यदायं पक्षो भवति तदानुमानं नास्ति कार्यस्या-
 नाधारस्यादर्शनादिति कार्यं सर्वमाधारवद्दृष्टं रूपादि तत्र स्यतिः
 तस्मादाधारवती कार्यकारणयोर्भावभविष्यवहारः कार्यक्षणेभावः
 कारणक्षणे भवितेति । एवं च किमन्येन भविष्या कल्पितेनेति
 तत्र न कासभेदात् कार्यकारणयोर्भिन्नकासत्वादाश्रयान्त्रितभावानुप-
 पत्तेः कुण्डलदरादिवदिति । अथापीदं स्यात् उत्पत्तिर्भावः उत्पत्त्याः

(१) वासमानं—पा० १ पृ० ॥

भवितेति स्मृतिरप्युत्पद्यते यस्मात् तस्या अप्युत्पत्तिर्भावो भविष्यति
स्मृतिरप्युत्पत्तौ भवितेति । तच्च न विरोधादनभ्युपगमाच्च । यदि
स्मृतिव्यतिरिक्तोत्पत्तिर्याप्तं भवति स्वरूपं च वक्तव्यं न हि भवन्न
उत्पत्तिमद्भ्यतिरेकेणोत्पत्तिं मन्यन्ते । व्यतिरिक्तां चोत्पत्तिं मन्यमानेन
भवता तस्याः स्वरूपं वक्तव्यम् । स्वरूपं च निरूप्यमाणं तन्मं
बाधते कथमिति उत्पत्तिः स्वकरणसत्तासम्बन्धः सत्ता वा स्वकारण-
सम्बन्धविशिष्टा उभयं च तन्नेषामभ्युपगतमिति विरोधः । अथ स्मृत्य-
व्यतिरिक्तोत्पत्तिपूर्वकं किं क्व वर्त्तत इति शून्यमभिधानम् । उत्पत्ति-
र्भावः । उत्पत्तौ स्मृतिरिति यदा चोत्पत्तिः स्मृतेर्भावत्वेन विवक्षिता
भवति तदैव वक्तुं न्याय्यम् यदा तु स्मृतिर्भावस्तदा भविषा भवि-
तव्यम् कक्षाज्ञावस्य भविष्येत्त्वादित्युक्तम् तस्मात् कथञ्चन भवत्यचे
स्मृतिः सम्भवतीति स्मृतिमन्तरेण न प्रतिषन्धानमस्तीति अस्ति चेदं
प्रतिषन्धानं तस्माद्यत्कर्मकमेतत्सोर्थीत्येक आत्मोति । अथवा न्यये-
गान्यः सूचार्थोभिधीयत इति देवदत्तस्य रूपरसस्पर्शप्रत्ययाः एका-
नेकनिमित्तकाः स्मृत्या सह मयेति प्रतिषन्धानात् कृतसङ्केतानां
दृष्टानामेकस्मिन् गर्तकीभूषेपे युगपदनेकप्रत्ययवत् यथा नामा-
कर्तृकार्षां कृतसङ्केतानां नामाभूताः प्रत्यया निमित्तस्य भूषेपक्षी-
कत्वात् प्रतिषन्धीयन्ते तथेहापि नामाविषया निमित्तस्य एकत्वात्
प्रतिषन्धास्यन्ते यत्तस्मिन् स आत्मोति । अथवेच्छादेवप्रथमसुख-
दुःखज्ञानान्यात्मने स्मिन्नित्यन्यथा वर्णयन्ति । गुणा इच्छादयः
गुणाः परतन्मा भवन्तीति न्यायः गुणत्वं पारिश्रेयात् न सामान्य-
विशेषसमवाया अनित्यत्वात् । न द्रव्यं कर्म वा व्यापकद्रव्यसमवायात्

अद्वैतवदित्यादिसामन्यतोद्बृष्टमित्येतस्मिन्ननुमानं व्यवस्थितम् । एतेना-
 नित्यत्वात् पारतन्त्र्यमिच्छादीनां कार्यत्वाच्च रूपादिवदित्युक्तम् ।
 अथावद्ब्रह्मभावित्वेन शरीरे गुणत्वप्रतिषेधः तन्प्रेतिषेधाच्चात्मगुणत्व-
 मिति परिशेषात् सिद्ध आत्मेति ॥

चेष्टेन्मिन्द्रियार्थाश्रयः शरीरम् ॥ ११ ॥

चेष्टेन्मिन्द्रियार्थाश्रयः शरीरमिति । का पुनरियं चेष्टा चिन्ताहित-
 प्राप्तिपरीक्षारार्थः स्यन्दः । सुखसाधनोपसन्नौ तदीयाप्रयुक्तस्य चः
 िरिष्यन्दः सा चेष्टेति गम्यते । एवं दुःखसाधनोपसन्नौ तज्जिहा-
 सानुष्ठानसक्षयः परिष्यन्द इति । कथमिन्द्रियाणां शरीरमाश्रयः
 सकारणवृत्तित्वाद्दृष्टित्वाच्च यानि तावत्कार्याणीन्द्रियाणि तानि
 सकारणवृत्तौनि यदकार्यं तददृष्टिं घ्राणादीनि त्वकर्षणानि
 कार्याणि ओचमनसी त्व कार्यं न च घ्राणादिमनःपर्यन्तमिन्द्रियं
 शरीरवृत्तिं तस्मादयुक्तमिन्द्रियाश्रयः शरीरमिति । शरीरानुविधान-
 मिन्द्रियाश्रयत्वं ब्रूमः न पुनराधाराधेयभावेनेन्द्रियाणि शरीरे वर्तन्त
 इति । अपि तु शरीरस्योपघातानुविधानमिन्द्रियाश्रयत्वस्यार्थः शरी-
 रानुपघेणानुपघ्नन्ते तदुपघाते चोपघ्नन्ते इत्ययमाश्रयार्थः तस्मा-
 दययार्थ आक्षेप इति । एतेनार्थानामाश्रयार्थ उक्तो वेदितव्यः किं
 कारणं न हि गन्धादयोर्थाः शरीरवृत्तयः यन्तु तेषां कार्यं सुख-
 दुःखोपसन्नभिनिमित्तत्वं तस्मादतिशरीरे भवतीति शरीराश्रया उ-
 च्यन्ते । यथा यामीषा यामस्यमाश्रिता इति । कथं पुनरेते चेष्टा-
 दयः सामान्यब्रह्माः सन्तो विशेषवृत्तयो भवन्तीति सामान्यब्रह्मा-
 नामपि विशेषवृत्तित्वं सामर्थ्यात् सामर्थ्यं प्रकरणादि ब्राह्मणान् भो-

अथेति । अद्याऽऽज्ञेयब्राह्मणभोजनस्यान्नकालात् विज्ञेयेषु सन्निधौसमानं प्रकरणापत्तं ब्राह्मणविज्ञेयमाह । एवं घेष्टादिब्रह्मणांमपि सामर्थ्यादि-
 ज्ञेयत्वज्ञानम् । सामर्थ्यं च लोकात्सादधिगतिः प्रमाणासम्भवो वा लोकात्सावत् घेष्टाब्रह्मं न क्रियामात्रे प्रयुक्ते किन्तु विज्ञेय इति यथा स्पन्दते सर्पति धावतीति यथेति स्पन्दादिब्रह्माः क्रियावाचकाः सन्तः क्रियाविज्ञेयत्ववतिष्ठन्ते तथा चायं घेष्टाब्रह्मः सामान्यवाच्यपि प्रमाणासम्भवात् क्रियाविज्ञेये वर्तते न क्रियामात्राधारस्य प्ररीर-
 व्यक्तित्वत्वं सम्भवतीति । एवं च घटादिव्यप्रसङ्गः धैर्यवाचादिपद-
 प्रयोगे घटादिव्यप्रसङ्ग इति देयं क्रियते तदप्यनेन व्याख्यानेन प्रत्युक्तम् । सति तु प्रसङ्गे समस्तपदप्रयोगे ऽपि न परमाणुषु प्रसङ्गो वार्थत इति । यथा त्वस्माभिर्वर्षितं तथा न क्वचिदपि प्ररीरादन्यत्र वर्तत इति ॥

ब्राह्मणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्यः ॥१२॥
 ब्राह्मणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्य इति सूत्रम् । सच-
 षण्श्रोत्राणि समानासमानजातीयविज्ञेयार्थानि सर्वाणीति सूत्रार्थो
 द्रष्टव्यः । अदेवसामान्यालक्षणाभिधानं नामधेयेन पदार्थाभिधान-
 मात्रमुद्देश इत्युद्देशलक्षणमुक्तं इदं च तथाभूतं तस्मादलक्षणमिति ।
 नेदं तथा करणभावात् स्वविषयग्रहणलक्षणत्वमिन्द्रियाणां करण-
 स्वभावकानीन्द्रियाणीति तेषामतीन्द्रियाणामिन्द्रियाणां यत् स्व-
 विषयग्रहणं तेन लक्ष्यन्त इति स्वविषयग्रहणलक्षणत्वं वेदितव्यम् ।
 असाधारणत्वादिति । भूतेभ्य इति पृथिव्यादिकारणोपदेशो नियमार्थः ।
 कः पुनरयं नियमः भूतगुणविज्ञेयग्रहणसाधनत्वं न सर्वमिन्द्रियं

सर्वभूतगुणविशेषं गृह्णातीति अपि तु यज्जातीयमिन्द्रियं भवति तस्य यो गुणविशेष इतरेतरभूतव्यवच्छेदहेतुर्गन्धादिः स तेनैवेन्द्रियेण गृह्यत इत्ययं नियमः ऐकात्म्ये पुनरयं नियमो न स्यात् । यदि पुनरिन्द्रियाख्येकात्मकानि एककारणकानि स्युः कारणस्वभावानु-विधाभादेकात्म्यादिष्वयथैव न स्यात् सर्वं सर्वार्थमेकं वा सर्वार्थ-मिति स्यात् एककारणानामपि स्वभावभेदो रूपादिवदिति चेत् । अथ मन्येथाः दृष्ट एककारणानां पाकजरूपादीनां स्वभावभेदः कतमत् पुनरेकं कारणं रूपादीनां अग्निसंयोग इति न सिद्धान्ता-परिज्ञानात् न ब्रूमोऽग्निसंयोगादेकस्मारूपपादय इति अपि तु पूर्व-रूपादिविशेषापेक्षात् यद्व्यर्थं पच्यतेऽग्निसंयोगेन तस्य ये पूर्वरूपा-दयस्तेषां यः स्वगतो विशेषस्तमपेक्षमाणोऽग्निसंयोग उत्तरान् रूपादीन् विप्रिष्टानारभते । एवं च कृत्वा परमाणोः पकतरतमा-दिभेदः तस्मान्नैककारणपूर्वका रूपादय इति न किञ्चिदप्येककार-णकं कार्यं दृष्टमिति । सर्वं हि कार्यं प्रादुर्भवत् समवाय्यसमधि-निमित्तकारणेभ्यो भवतीति । एकं कर्म संयोगविभागकारणं दृष्ट-मिति चेत् नानभ्युपगमात् स्यान्नतिर्ननु च दृष्टं कर्म संयोगविभा-गकारणकमिति नानभ्युपगमात् नैतदभ्युपगच्छामो निरपेक्षं कर्म संयोगविभागयोः कारणमिति । यदि तर्हि कर्मापि सापेक्षं संयोग-विभागौ करोति कर्मलक्षणहानिः यन्निरपेक्षं संयोगविभागकारणं तत्कर्मैत्युक्तं तद्दीयेत लक्षणहानेस्य न कर्म ततस्य संयोगविभागौ न कर्मपूर्वकाविति । नैषदोषः न ब्रूमो निरपेक्षं कर्म कारणमिति न किञ्चिदपेक्षत इति अपि तु परमभाविनिमित्तान्तरं नापेक्षत

इत्यर्थं निरपेक्षार्थः । यथा द्रव्यजातं समानजातीयद्रव्यसंयोगं च परम-
भाविगमपेक्षमाणं द्रव्यमारभते नैवं कर्मजातीयं पञ्चाङ्गाविनिमित्त-
मपेक्षते अपि तु कर्म सत्संयोगविभागाशरभते तस्मान्न कर्मलक्षण-
ज्ञानिः न चैकपूर्वकत्वं संयोगविभागयोरिति ॥

• पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशमिति भूतानि ॥ १३ ॥

गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाः पृथिव्यादिगुणास्तदर्थाः ॥ १४ ॥

गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाः पृथिव्यादिगुणास्तदर्था इत्येतत्सूचम् ।
पृथिव्यादिगुणा इत्येतस्मिन् पदे ऽनेकः समासः सम्भवति । कथमिति ।
पृथिव्यादीनां गुणा इति षष्ठीसमासः । पृथिव्यादीनि च गुणास्वेति
द्वन्द्वः । पृथिव्यादयो गुणा येषामिति बहुव्रीहिः । एवमनेकसमासोप-
पत्तेः संग्रहः । किमत्र तत्त्वमिति । द्वन्द्वः समास इति तत्त्वम् । षष्ठी-
समासस्तावन्न पृथिव्यादीनामनिन्द्रियार्थत्वप्रसङ्गात् । यदि पृथिव्या-
दीनां गुणा इति षष्ठीसमासः स्यात् पृथिव्यादीनां गन्धादिगुण-
विशेषणत्वेनोपयुक्तानामिन्द्रियार्थत्वं न स्यात् विशेषणवैयर्थ्यं च
स्यादिति । गन्धरसरूपस्पर्शशब्दा इत्युक्ते पृथिव्यादिगुणा गम्यन्ते
ततश्च पृथिव्यादिपदद्वयं व्यर्थम् । न हि गन्धादीनां देहात्मनश्चि
पृथिव्यादिगुणत्वं चान्यगुणत्वं च यतो^(१) विशेषणमर्थवत् स्यात् तस्मान्न
षष्ठीसमासः । गुणिनामसिद्धेर्न बहुव्रीहिः पृथिव्यादयो गुणा येषां के
ते गुणिनो येषां पृथिव्यादयो गुणाः न च पृथिव्यादीनां गुणत्वं प्रकथं
प्रतिपादयितुम् न चान्यथा बहुव्रीहिः प्रायेणार्थं समानाधिकरणपूर्वा
भवति यथा चिचगुरिति गोमन्तायां प्रसिद्धार्थां चिचगुणसम्बन्धे

(१) चरतो—पा० १ पु० ॥

सुप्रसिद्धे गवां चित्रगुरिति वज्रघ्नोद्भिः न पुनरिह गुणी प्रसिद्धः।
 नापि पृथिव्यादीनां गुणत्वं प्रसिद्धम् । विशेषणत्वाद्गुणाः पृथिव्यादय
 इति स्यात् । तन्न । सर्वो गुण एव स्यादेतस्यां कल्पनार्थां न हि
 कल्पयित् कश्चित् विशेषणं विशेष्यो वा न भवतीति सर्वगुणत्वप्रसङ्गः
 तस्माद्द्वज्रघ्नोद्भिरपि न । उभयसमासप्रतिषेधादन्यसमासाभावाच्च इन्द्रः ।
 यस्मात् षष्ठीतत्पुरुषवज्रघ्नोद्भौ प्रतिषिद्धौ समासान्तरं च न सम्भ-
 वतीति त्रिव्यमाणस्य इन्द्रः तस्माद्द्वन्द्वः समास इति । न इन्द्रः समासः
 ब्राह्मण्युक्तयोर्भावात् यद्यद्यं इन्द्रो भवति ब्राह्मणं युक्तिर्वा पृथिव्या-
 दीनामिन्द्रिधार्थत्वे वक्तव्ये इति । न । उभयस्याप्युपत्तेरिति ।
 उभयं पृथिव्यादीनां इन्द्रिधार्थत्वे ब्राह्मणं युक्तिश्च सम्भवति । ब्राह्मणं
 तावत् दर्शनस्यर्शनभावमेकार्थग्रहणादिति । युक्तिरपि दर्शनस्यर्शनयो-
 रेकविषयत्वेन प्रतिबन्धानं यमहमद्राघं तं स्पृशामीति दृष्टिस्यर्शन-
 विषया युक्तिः । ब्राह्मणमप्यस्मिन् पक्षे सम्भवतीति ऐन्द्रियकत्वाभि-
 धानाच्च सामान्यस्येति तस्मात् सिद्धं पृथिव्यादीनि च गुणास्येति
 इन्द्रः समास इति । पृथिव्यादिग्रहणेन पृथिव्यग्नेर्जांसि बाह्यकरण-
 ग्राह्याण्यपदिशन्ते गुणग्रहणेन च सर्वं आश्रितो गुण इति संख्या-
 परिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वस्त्वेहवेगकर्मसामान्यविशेषा अ-
 नाश्रितस्य समवायस्तद्गुर्मत्वाद्गुण इति । गन्धरसरूपस्यर्शब्दास्तर्हिः
 पृथक्त्व वक्तव्याः गुणग्रहणेन ग्रहणात् । पृथिव्यादिगुणास्तर्था इति
 सूत्रे वक्तव्यम् । एषु चैवं भवतीति स एवार्थः सेत्स्यतीति न
 कर्तव्यम् । गन्धरसरूपस्यर्शब्दानां पृथगभिधानमिन्द्रियविशेषनिघ-
 मज्ञापनार्थम् । इन्द्रिधाषि गन्धरसरूपस्यर्शब्देषु तस्मान्येषु

नियतानि अन्यथानियतानि । तत्र पृथिव्यग्नेर्जासि दीर्घिद्ययाद्वाणि
 शेषस्य गुणरात्रिः सप्तागुणत्वे च सर्वेन्द्रियग्राह्ये समवायोऽभावस्य ।
 तथा दर्शनस्यर्जनाभ्यामेकार्थग्रहणादित्येतददृश्यमाणः पर आह ।
 स्पर्शग्रहणमेव स्पर्शनेन रूपग्रहणमेव चक्षुषेति । स पर्यनुचोष्यः ।
 अथ रूपस्यर्ज्ञा चक्षुःस्पर्शनाभ्यां गृह्येते इति कथमवगम्यते । यस्माच्च-
 क्षुःस्पर्शनाभ्यां तद्विभ्रिटः प्रत्ययो भवति । अनास्यदसार्धि प्रतिषेधः
 घटादावपि तद्विभ्रिटप्रत्ययदर्शनात् घटादिकमर्थं दर्शनस्यर्जनाभ्या-
 सुपक्षभमानस्य तद्विभ्रिटं घटादिकमर्थं प्रतिपद्यते । तस्मादसम्प्रधा-
 रितः प्रतिषेध इति । रूपादिभ्यस्तथासन्निविष्टेभ्यो घटादिंप्रत्यय
 इति चेत् यदिदं भवतापदिश्यते दर्शनस्यर्जनाभ्यामर्थं घटं प्रति-
 पद्यत इति । मिथैतत् रूपादय एव तेन तेनाकारेण सन्निविष्टन्ते
 तानथसुपक्षन्था तथाकारान् प्रतिपद्यमानो घट इति प्रपद्यते न
 पुना रूपादिथतिरिक्त्वा घटादय इति नाकारार्थानभिधानात्
 अतथाभूतस्य तथाभूतेन सामान्यमाकारशब्दस्याभिधेयम् । तद्यथा
 स्थाप्लाकारः पुमानित्यपुरुषस्य स्थाणोराकारः पुरुषेण यत्
 सामान्यं स आकारशब्दस्यार्थः स्थाणुपुरुषप्रसिद्धौ सत्यां भवतीति ।
 न पुनर्भवतां घटाकारा रूपादय इति रूपादिषु घटाकारबीजं
 किञ्चिदस्ति । तस्मात् घटाकारा रूपादय इति यत् किञ्चिदेतदिति ।
 रूपादिमात्रे च घटादिवृत्तभावः यस्य रूपादिमात्रं घटादयः तस्य
 तेषां समानत्वात् याता माबुद्धयो विविक्त्वा गौरशो घट इति
 तानवाप्नुवन्ति रूपादिगतस्य बुद्धिनियामकस्य विशेषस्य हेतोर-
 भावात् । संज्ञानभेदोद्भेदप्रत्यय इति चेत् केनचित् संज्ञानविशेषेणा-

वतिष्ठमाणा रूपादयः संस्वागभेदानुविधानाद् घटादिबुद्धिहेतवो भवन्तीति नैतदस्ति संस्वागस्यानन्यत्वे संज्ञाभेदमात्रत्वात् व्यर्थाभिधानप्रसङ्गाच्च यदि संस्वागं रूपादिभ्योन्वद्रव्यम् तदिति संज्ञाभेदमात्रम् अथानन्यत्तथापि रूपादीनां संस्वागभेदानुविधानात् घटादिप्रत्यया इति व्यर्थमभिधानम् । घटादिप्रत्यया मिथ्याप्रत्यया इति चेत् स न मन्येत घटादिप्रत्ययाः सम्यक्प्रत्यया इति । किन्तु ब्रह्मवासनावान्निष्ठ्याप्रत्यया भवन्तीति । तदयुक्तम् । मिथ्याप्रत्ययानां सम्यक्प्रत्ययानुकारित्वात् यत्र ते मिथ्याप्रत्यया लोके भवन्ति सर्वत्र ते सम्यक्प्रत्ययानुकारिणो भवन्ति न पुनर्घटादिप्रत्ययानां मिथ्याप्रत्ययत्वेन कल्पितानां वीजमस्ति न चैते निर्वाजाः प्रादुर्भवन्ति तस्मान्न मिथ्याप्रत्यया इति । मिथ्याप्रत्ययाश्चैत इत्यव्यतिरेके प्रमाणोपपत्तौ सत्यां सिद्धति न चाव्यतिरेकप्रतिपादकं प्रमाणमस्ति । न नास्ति तदग्रहे तदुद्भवात् यद्यस्मादनर्थान्तरं भवति तदग्रहे तस्यग्रहो दृष्टः तथा यूपस्य पङ्केश्च । यच्च यतोर्थान्तरं भवति तदग्रहे तस्य ग्रहो दृष्टः तद्यथा रूपाद्यग्रहे बालग्रह (?) इति । नायं हेतुरनैकान्तिकत्वात् ये घटादिभावमापन्नाः पृथिव्यादयस्तेषां पृथिव्यां संगृह्यमाणायामर्थान्तरभूतानामवादीनामग्रहणम् । अथ चार्थान्तरभूताऽवाद्यो न दर्शनविषयभाजो भवन्ति तस्मादनेकान्तः अथ न चत्वारि महाभूतानि तथा सन्निविष्टानीति पक्षस्तथापि रूपं चत्वारि महाभूतानीति वचनं व्याहन्यते अथ ब्रूषे नैव नो रूपादिव्यतिरिक्ताः पृथिव्यादय इति तथाप्यस्य वाक्यस्यायमर्थो भवति रूपादयो रूपमिति ततश्च कामेऽष्टद्रव्यकोणुरिति व्याहन्येत अथ पृथिव्यादीनां

संघातमात्रे रूपादिव्यवहारः तथापि न रूपं पृथिव्यादयो वस्तुतः सन्ति । कथमिति । पृथिव्यादीनां संघातो रूपं पृथिव्यादयश्च रूपादिसंघात इति संहन्यमानस्याभावान्न संघातोऽस्ति सर्वः संघातः संहन्यमानतन्मो दृष्ट इति सर्वथा न व्याघातान्मुच्यते तदग्रहे तदुद्भवावादिति तच्छब्दार्थानुसृततावसम्भूतार्थम् । यदा तच्छब्द-
 स्यार्थानुस्रियते तदा तदग्रहे तस्मैवाग्रहे इति प्राप्तम् । तच्चासम्भूतार्थं यदा पृथिव्यादि रूपादिविशेषणं साध्यते तदा तदग्रहे तदुद्भवावादि-
 त्यस्य हेतोः पृथिव्याद्यग्रहे पृथिव्यादिवुद्भवावादिति हेत्वर्थः प्राप्नोति किं कारणं पृथिव्यादिविशेषणानां रूपादीनां तच्छब्देनानभिसम्बन्धात् । एतेन पृथिव्यादिविशेषणा रूपादयः प्रत्युक्ताः । अत्रापि रूपाद्यग्रहे रूपादिवुद्भवावादिति हेत्वर्थः प्राप्नोति । तच्छब्दस्य प्रधानसम्-
 बन्धित्वात् । एवं रूपादिमात्रं पृथिवी पृथिवीमात्रं रूपादय इति पृथिव्येव रूपादयो रूपादय एव पृथिवीति पूर्ववत् प्रसङ्गः । सर्वत्र प्रतिज्ञापदयोर्ब्याघातो वचनभेदात् पृथिवीत्येकवचनं रूपादय इति बहुवचनं वचनभेदानुविधानं च यत्र तत्रार्थभेदः । तद्यथा मन्त्राणि ब्रवीति । अस्ति चात्रापि वचनभेदः तस्मादत्राप्यर्थभेदेन भवितव्यं नम्येकस्मिन्नर्थे वचनभेदो दृष्टस्तद्यथा चत्वार आश्रमास्तातुराश्र-
 म्यमिति । तस्मान्भ्युपगमात् । नायं वचनभेदः कश्चिदेकत्वे दृष्टः चातुराश्रम्यमिति चतुर्णामाश्रमाणां समानं धर्मसाधनत्वमभिधीयते । एतेन सदेव गुणाः साङ्गुल्यं विशेष एव वैशेषिकमिति प्रत्युक्तम् । तदग्रहे तदुद्भवावादिति चासिद्धोप्यर्थं हेतुः कथमसिद्धः रूपाद्य-
 ग्रहे द्रव्यग्रहात् यस्माज्जीसाद्युपधानभेदानुविधायिनः स्फटिकमणे

रूपात्पक्ष्मण्यौ स्फटिक इति प्रत्ययो वृष्टः योप्यथ वृष्टान्तो धूषवत्
 पङ्क्तिवचेति तन्न भवता यूषो व्यञ्जायि न पङ्क्तिः । यूषो हि नाम
 उत्पन्नपाकजानां द्रव्याणां कालविशेषानुग्रहे सति द्रव्यान्तरसंघृ-
 त्तानां पाकजोत्पत्तौ यः संयोगः स यूष इति स चार्थान्तरवदि-
 त्यसिद्धो वृष्टान्तः । एतेन पाककास्त्रिकविवेकावकारादयः प्रत्यक्षाः ।
 पङ्क्तिरप्येकदिग्देशसम्बन्धिषु परापरप्रत्यासत्त्यमुद्गृहीतेषु वधारितान-
 वधारितेयत्तेषु भिन्नाभिन्नजातीयेष्वाधारेषु वर्तमाना बह्वत्त्वसंख्यै-
 वोच्यते । एवमनियतदिग्देशसम्बन्धिषु गजतुरगस्यन्दनेषु परप्रत्या-
 सत्त्यमुद्गृहीतेषु वधारितानवधारितेयत्तेषु वर्तमाना बह्वत्त्वसंख्यैव
 सेनेत्युच्यते । एवं जातित्रिभिष्टपुरुषोपग्रहेण वर्तमाना परिषत् प्र-
 जितविशेषोपग्रहेण वर्तमाना सङ्घः । एवं यथासम्भवं पूगवनयूथ-
 ब्राह्मणगणशब्दा अपि द्रष्टव्याः । एवमनियतदिग्देशसम्बन्धिस्वनाद्य-
 न्तेषु मध्यगून्येषु वर्तमाना कुण्डलकं बह्वत्त्वसंख्यैवेति । तस्मात् पङ्क्ति-
 रमर्थान्तरमित्यसिद्धो वृष्टान्तः । अर्थान्तरं किं प्रमाणमिति
 उपलभ्यस्य समसैरुपलभ्यैर्ध्वपदेशः यद्विदं चन्दनमुपलभ्यते तस्य श्वेतं
 रूपं तिक्तो रसः पटुर्गन्धः शीतः स्पर्श इति । यस्यायं प्रत्यक्षस्य
 प्रत्यक्षेण ध्वपदेशः सोर्थान्तरे वृष्टो यथा ब्राह्मणस्य कमण्डलुरिति ।
 न खल्वेवं प्रतिपद्यते यद्विदं श्वेतं रूपं तदनुमीयमानरसगन्धस्पर्शा-
 नामिति । सेनावनादिभिरनेकान्त इति चेत् अथापि स्यादुद्धिः
 वृष्टोर्नर्थान्तरेऽपि ध्वपदेशः सेनाया इक्षी काननस्य वृक्ष इति ना-
 सिद्धत्वात् असिद्धमेतत् अनर्थान्तरत्वं सेनायाः काननस्य च यथा च
 तर्थान्तरं सेना वनं वा तदुक्तमिति तदसत्त्वमिति चेत् अथाप्येवं

कथ्येत संख्यैव तावन्नास्ति कुतोऽर्थान्तरभाव इति । नैव संख्या
 नास्तीति प्रथमा एकानेकप्रत्ययानां विधीयमानं प्रतिषिध्यमानं वा
 निमित्तमुपादेयम् । कस्मात् एकानेकप्रत्ययानामप्रत्याख्येयत्वात्
 विभिन्नैश्च प्रत्यया भवन्तो न निमित्तप्रत्याख्यानेन भवितुमर्हन्ति
 किं कारणम् कुम्भप्रत्ययान्यनिमित्तक एकानेकप्रत्ययः कुम्भप्रत्ययवि-
 लक्षणत्वात् नीलप्रत्ययवत् तस्माद्यत्तत्प्रत्ययनिमित्तं वा संख्येति ।
 तत् प्रत्ययविषयनिमित्तप्रत्ययव्यतिरेकेण ततोऽन्यस्य तद्विभिन्न-
 प्रत्ययस्योत्पत्तौ निमित्तान्तराकाङ्क्षित्वात् यः प्रत्ययविषयनिमित्त-
 प्रत्ययव्यतिरेकेण प्रत्ययो भवति तस्य निमित्तान्तराकाङ्क्षित्वं दृष्टम् ।
 तद्यथा वस्त्रचर्मकम्बलेषु वस्त्रचर्मकम्बलप्रत्ययास्तएव भवन्ति तेषु
 तु धोन्वो नीलमिति प्रत्ययः स निमित्तान्तराङ्गवन् दृष्टः तथा च
 घटादिष्वपि घटाविषयनिमित्तव्यतिरेकभाक् तत्र कादिप्रत्ययाः
 तस्मात्तैरपि निमित्तान्तराङ्गवितथम् । यन्निमित्तं ते संख्यादय इति ।
 महत्पुष्पितब्रह्माभ्यां सामानाधिकरण्यात् संख्या सेना वनं वा
 भवितुमर्हति । यदि संख्या सेना वनं वा महती सेना पुष्पितं वनं
 प्राप्नोति न संख्याया महत्त्वमस्ति न पुष्पयोग इति नैषदोषः ।
 महती सेनेति किमुच्यते तानेव गजादीन् संख्यामवधारितावधारिते-
 यत्नान् खान्यङ्गान्तरोपपद्ये^(१) सति महती सेनेत्यपदिगन्ति । तत्रेयं
 संख्यामिषु महत्त्वद्वयैश्चपचयोपकरणात् बह्वत्संख्या महती-
 त्युच्यते । पुष्पितमित्यत्रापि पुष्पसम्बन्धिषु दृष्टेषु पुष्पसम्बन्धैर्नैका-

(१) संख्यायापानवधारितावधारित्वेयत्नान् खान्यङ्गान्तरोपपद्ये—पा०
 १५० च चापुस्तकः ॥

र्थसमवायमनुभवन्ती बह्वलसंख्यैवाभिधीयते । यथा मधुरो रसः ।
 तिक्रो गुह्येति । अत एव व्यपदेशात् संख्यादीनामप्यर्थान्तरभावः ।
 अस्ति दर्शनात् हेतुः यथा गर्त्तच्छिद्रमिति नापरिज्ञानात् गर्तो
 हि नाम रूपादिमङ्गिः सावयवारम्भकार्थैर्मध्यगून्यैः संख्यानविशेषो-
 पहितमाकाशमिति । एतेन छिद्रं व्याख्यातम् । एकस्मिन्नपि दर्शनात्
 व्यपदेशादर्थान्तराभावो न युक्तः । तद्यथा खदिरस्य स्थाणुरिति ।
 बह्वु वाऽसंयुक्तेषु दर्शनात् तद्यथा प्रासादानां माहेति । संयुक्तेषु
 वाऽसंजातीयेषु दर्शनात् त्वयताव्युदकतेजांसि (?) विवेक इति
 यन्नावदेकस्मिन्नपि दर्शनादिति । तद्युक्तम् । खदिरशब्दस्य जाति-
 विभिन्नद्रव्यवाचित्वात् खदिरशब्देन जातिविभिन्नं द्रव्यमुच्यते स्थाणु-
 शब्देनापि संख्यानविशेषोऽभिधीयते संख्यानविशेषस्य प्रथयास्यः संयोगः
 स चार्थान्तरमिति । एतेन सर्पकुण्डलकं प्रतिमायाः शरीरं सुवर्ष-
 स्थाणुरीयकं त्रिस्रापुषकस्य शरीरमित्यादिकं भेदावकमित्युक्तं भवति ।
 प्रासादानां माहा पल्लिवद्द्रव्या संयोगे विवेक इत्युक्तमेतत् गुणसमु-
 दायव्यतिरेकेणापहणादिति चेत् । अथानुमन्येथाः यदि रूपादि-
 व्यतिरिक्तं द्रव्यं स्यात् तद्रूपादीनन्तरेण पृथगुपलभ्येत न त्वपलभ्यते
 तस्मान्नास्ति अग्रहणस्य दिग्निमित्तत्वाद्नेकान्तः किमिदमग्रहणं पादा-
 स्थाभावादाहो गृहे हेत्वभाव इति सन्दिह्यते । पादाभावादिति चेत्
 प्रतिज्ञार्थेन हेत्वर्थस्याच्चेपाद्युक्तो हेतुः गृहणाभावादिति चेत्
 न व्यतिरेकप्रतिषेधः यस्य यद्यगृहे तदुद्भावादिति । हेतोर्दोषः
 सोऽपि द्रष्टव्य इति । सोऽयमनन्यत्वं वादो यथा यथा विचार्यते
 तदा तदा स्पष्टमन्यत्वं प्रतिपादयति प्रमाणात्नेकपोषपत्तेः एकस्य

वानुपपत्तेरिति । तस्माद्भावस्थितमेतत् पृथिव्यादीनि गुणास्तेति
इन्द्रः समासः ॥

अथ बुद्धेरवधारणाया लक्षणापदेशदारेण सूत्रम् ॥

बुद्धिरपक्षध्विर्ज्ञानमित्यनर्थांतरम् ॥ १५ ॥

बुद्धिरपक्षध्विरित्यादि । एतैः पर्यायशब्दैर्याभिधीयते पदार्थः
सा बुद्धिरिति । पर्यायशब्दाः कथं लक्ष्यम् व्यवच्छेदकेतुत्वात् सर्वं हि
लक्ष्यमितरेतरपदार्थव्यवच्छेदकमेतैश्च पर्यायशब्दैर्नान्यः पदार्थोऽभि-
धीयत इत्यवधारणलक्षणलक्ष्यम् । उपपत्तिसामर्थ्यात् पर्यायशब्दाभि-
धानाद्बुद्धिरनेर्निराकरणम् । य आहुः बुद्धेर्ज्ञानं वृत्तिरात्मन उप-
पत्तिरिति । तस्मिन्निराकरणार्थं समानार्था एते शब्दा इति
बुद्धिरितिः पृथक्निराकृता भवति । का पुनरुपपत्तिर्भवति
आत्मोपपत्तये बुद्धिर्ज्ञानीत इति प्रवक्ष्याम्येतेष्वेतन्मं प्रतिपद्यते
उपपत्तये च प्रत्ययव्यवस्थानुमानं स्यात् । यदि बुद्धिचेतना आत्मा
चेतनो न बुद्धवसितानर्थानात्मोपपत्तये किं कारणं चेतनोपपत्तयाम्
चेतनात्तरस्याप्रतिपत्तेः अस्ति च प्रतिपत्तिः तस्मादेकचेतन इति
बुद्धिरपक्षध्विर्ज्ञानात् आहुवृत्तौ कल्पितायामात्मनः स्वरूपं वक्तव्यम् ।
बुद्धिरपक्षध्वस्त्यात्मा चेतयत इति चेत् अथापीदं स्यात् यथा बुद्धि-
रर्थानपक्षध्वस्तिति तथात्माऽधिदेशमधिकांशं चोपपत्तयत इति । अपक्ष-
ध्वस्त्युपपत्तयत इति पर्यायशब्दौ न च पर्यायशब्दैः पदार्थानामात्मं
युक्तम् यथा ध्वनिर्नाद इति अन्यथा हि ध्वनिर्नाद इत्यपि
नामात्मं स्यात् अथात्मा चेतयते बुद्धिर्ज्ञापयतीति चहु बुद्ध्या
ज्ञानीतेः पुरुषो न बुद्धिः बुद्धिर्ज्ञापयतीति बुद्धिर्ज्ञानसाधनं भवतीति ॥

स्रष्टाद्युमानागमसंबन्धप्रतिभासप्रज्ञानोहा इति भाष्यम् । एते
स्रष्टादयो मगसो सिद्धं भवन्ति । किमेत एव किं तर्हि इयं च
युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मगसो सिद्धम् ॥

युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मगसो सिद्धम् ॥ १६ ॥

यस्मादिन्द्रियार्थसंज्ञिकर्षेत्यपि युगपज्ज्ञानानि सम्भवन्ति । अतो
गम्यते अस्ति तदिन्द्रियसंयोगिसहकारिनिमित्तान्तरमव्यापि चक्षु
संज्ञिधानासंज्ञिधानानुविधानात् ज्ञानस्योत्पत्त्यनुत्पत्ती भवत इति ।
कुतः कारणवैकस्ये कार्यप्रतिबन्धादिति सूत्रार्थः । कथं पुनः स्रष्टा-
दयो मगसो सिद्धं भवन्त्यत्र वर्तमाना इति । न ब्रूमः स्रष्टादयो
मगोदृष्टित्वात्प्रमगसो सिद्धं भवन्ति अपि तु गन्धादिक्रियाव्यत्ये सति
क्रियात्वात् करणान्तरप्रयोजकत्वम् या गन्धादिभ्योन्या क्रिया सा
करणान्तरप्रयोव्या दृष्टा । यथा रथादिक्रिया । क्रिया चेत्
स्रष्टादिका तस्मादिद्यमपि करणान्तरं प्रयोजयति । सुखादयो
रागान्वत्ये सति विषयत्वाच्चसुरादिव्यतिरिक्तकरणान्तरप्रयोजिका रथा-
दिवदिति । तद्यथा रथादयो विषयाः सुरादिव्यतिरिक्तं करणं
वासा सादिति प्रयोजयन्ति विषयाश्च सुखादयः तस्मात्तैरपि कर-
णान्तरं प्रयोजयितव्यम् । अथायुगपज्ज्ञानोत्पत्तिर्ज्ञानधर्मः सा कार्यं
मगसोसिद्धं भवति । अथायुगपज्ज्ञानमपि सिद्धमिष्यते सर्वं सर्वस्य सिद्धं
स्यात् अस्यात्मा काकस्य कर्षादित्यपि स्यात् । न त्वेवं भवति
तस्मात्तथायुगपज्ज्ञानमपि सिद्धमिति । अथायुगपज्ज्ञानमपि सिद्धं भवतीत्येके चेत्
प्रत्ययवरावदर्शनं कुसासावृत्ति कुसास्यद्वावं गमयति भागिमस्यक-
मदर्शनं चेति । तत्र । नैवात्र कुसास्यद्वावो बोद्धव्यः किन्तु देव

एवादूरकुशासवत्वेन साध्यः तस्य प्रत्ययत्ररावत्वं धर्मः ध्यान्मिमक्षक-
 तेनापि देवोऽविदूरकुशासवत्वेन साध्यते तस्मात्साधम्यद्वयमनुमानं
 कश्चिदिति । युगपदज्ञानानुत्पत्तिस्तर्हि कथं मनसाऽसम्बद्धा मनो-
 सिद्धं भवति । युगपदज्ञानोत्पत्तेरेव पक्षीकरणात्साधम्यद्वयं कथमिति
 रूपादियदृशानि चक्षुरादिव्यतिरेकेषाधिष्ठायकान्तरापेक्षाणि अयु-
 गपदुत्पत्तेः । तद्यथा अनेकत्रिव्यपर्यवदातस्थानेकं वास्यादि युगपत्
 सन्निधानेनोपस्थितं दृष्ट्वाधिष्ठायकापेक्षं न युगपदनेकरथादिक्रियां
 निवर्तयति यथा चक्षुरादि न युगपदनेकं ज्ञानं करोति तस्मात्तद-
 यधिष्ठायकान्तरमपेक्षत इतीन्द्रियाणि वा पक्षीकृत्य वक्तव्यम् । कथ-
 मिति चक्षुरादीन्द्रियं आत्मप्रयुक्तावधिष्ठायकान्तरापेक्षं अयुगपत्प्रवृत्तेः
 त्वास्यादित्तदिति । यदि तर्हि चक्षुरादीन्द्रियं मनःसन्निधानापेक्षम-
 र्थानामयुगपद्ग्राहि य एकेन्द्रिययाज्ञास्त्रेषु कथमयुगपद्ग्राहणं न हि
 न तत्रासन्नचित्तं मन इति । सम्बन्धिभेदादिति चेत् युगपत्सम्बन्धिषु
 कथं भवतु तावन्नौष्णादिभेदेषु सम्बन्धिभेदादयुगपद्ग्राहणं अयं ये
 युगपत्सम्बन्धको कथं गृह्णो गौर्गच्छतीति प्रत्यक्षाः युगपत्प्राप्नुवन्ति
 बुभुक्षाभेदादयुगपद्ग्राहणमित्येके एके तावद् भ्रुवते सम्बद्धोप्यर्थेषु-
 भ्रुवितत्वाच्च गृह्णात इति । तच्च । मनोवृत्तिप्रसङ्गात् एवं तर्हि मनः
 परित्याज्यम् यदि बुभुक्षाभेदादयुगपद्ग्राहणानि भवन्ति । अन्यथा-
 बुभुक्षाभेदो न दृश्यवारित इति मन इदानीमगर्थकं परित्याज्यम् ।
 यस्यां च बुभुक्षायामयुगपद्ग्राहणे न्यायोन्वोधधारणीयः तस्मादन्य-
 निमित्तमयुगपद्ग्राहणमिति किं पुनर्निमित्तं करणम् यथैवायं
 करणधर्मो नाप्रधिष्ठितं करणं प्रवर्तते इति । तथा सम्बद्धस्याप्य-

नेकक्रियाकारित्वं नास्ति न हि करणं सम्यङ्मपि सदेकदानेकां क्रियां भिन्नां प्रकरोति कर्तुम् । यदि पुनरात्मैवाधिष्ठाता भवेत् तथाप्यात्मनो युगपद्नेकेन्द्रियसम्यङ्स्थानिवेधाद्युगपज्ज्ञानोत्पत्तौ न्यायोन्वोवधार्यः । स च नाज्ञरेण मन इति सिद्धं मनः ॥

प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भ इति ॥ १७ ॥

प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भ इति । शरीरेण मनसा वाचा च । खेयं प्रवृत्तिः प्रत्येकं द्वाविधा पुण्या च पापा च । पुण्या कायेन परिचायं परिचरणं दानमिति । वाचा सत्यं दितं प्रियं स्वाध्याय इति । मनसा दया स्मृहा अह्वा चेति । विपर्ययेषु पापा द्वाविधैव । अशुचिक्त्वात् प्रवृत्तेर्जन्मकारणत्वानुपपत्तिः खेयं प्रवृत्तिः अशुचिक्त्वात् च सती न जन्मकारणमिति युक्तम् । ततश्च द्वितीयसूत्रव्याघातः न प्रवृत्तिफलं प्रवृत्त्युपचारात् । प्रवृत्तिफलं धर्माधर्मौ धर्मिन (?) सूत्रे प्रवृत्तिरित्युच्यते कस्मात् तत्साधनत्वात् अथ वै प्राणिनः प्राणा इति ॥

प्रवर्तनासङ्ख्या दोषाः ॥ १८ ॥

प्रवर्तनासङ्ख्या दोषाः । का पुनरियं प्रवर्तना चयाऽवन्नः प्रवर्तते तं प्रवर्तमानं रागादयः^(१) प्रवर्तयन्तीति । खेयं प्रवृत्तिहेतुत्वात् प्रवर्तनेत्युच्यते चया कारणा हारणेति । सा पुनरियं प्रवर्तना कथं गम्यते प्रत्यात्मं प्रत्यक्षा परशरीरे त्वानुमानिक्यात्मवेदिति । प्रवृत्त्यात्माहकारविषयत्वेनावतिष्ठमानः प्रत्यात्मं प्रत्यक्षो भवति । न हीय-महकारबुद्धिरानुमानिकौ । नागमिकौ । कथं नानुमानिकौ सिद्धा-

(१) चारणः—पा १ पु० । स च प्राणादिकः ॥

भावात् । कथं नोपदेक्षिकी अनुपदिष्टार्थप्रतिपत्तेः तस्माद्भूपात्रिवत्
प्रत्यात्ममात्मा प्रत्यक्ष इति । प्रवृत्तिनिवृत्त्यनुमेयस्य परस्परौ र इति ॥

॥ पुनरुत्पत्तिः प्रेत्यभावः ॥ १९ ॥

पुनरुत्पत्तिः प्रेत्यभावः । पूर्वापान्तस्त्रीरादिपरित्यागादन्यस्त्री-
रोपसंक्रान्तिः स प्रेत्यभाव इति । पुनरीक्षणं संसारानादिलक्षणपना-
र्थम् । पुनः पुनर्लक्ष्यमरणे भवत इत्यनादित्वं संसारस्य दर्शयति । कः
पुनरर्थं संसारः दुःखादीनां मिथ्याज्ञानपर्यन्तानामविच्छेदेव कार्य-
कारणभावः संसार इति । स चानादिः । पूर्वापरकालनिवृत्तभावात् ।
यदि पूर्वं दुःखं तज्जन्मना विना न युक्तम् । अथ पूर्वं जन्म तदा
धर्माधर्मात्तन्तरेण न युक्तम् । अथ पूर्वं धर्माधर्मौ तावपि विना
रागद्वेषाभ्रां न युक्तौ । अथ पूर्वं रागद्वेषौ न मिथ्याज्ञानाद्भूते तयोः
प्राप्तुर्भाव इति । मिथ्याज्ञानं तर्कादिः तदपि स्त्रीरादीनकरेण न
युक्तम् । सोऽर्थं दुःखादीनां मिथ्याज्ञानपर्यान्तानां कार्यकारणभावो-
ऽविच्छिन्नः संसार इति । आकारंस्त्रीभाव इति प्रोचते । सोऽर्थं
संसारः किमात्मन आप्तो मनस इति । यदि क्रियामधिकृत्योच्यते
तदा मनसस्तद्भि संसरति । अयोपभोगमधिकृत्योच्यते तदात्मनः स
चि सुखदुःखे उपभुङ्क्त इति ॥

॥ प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलम् ॥ २० ॥

प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलम् । स्त्रीरादिजन्यं सर्वं फलं धर्मा-
धर्मप्रवर्तकत्वात् सुखकल्पनायां सुखदुःखोपभोग एव तदवसानात्
वसाद्भूमाधर्मयोः सुखदुःखोपभोग आवसाधिकं फलं तस्य तु ज्ञान-

रेण प्ररीरादीनसम्भव इति ज्ञात्वा प्ररीरादीनि धर्मोधिर्भवारम्भ
सुखदुःखोपभोगं कुरुत इति । सोऽयं फलशब्दः सुखदुःखोपभोगे
सुख्यः प्ररीरे गौण इति ॥

बाधनालक्षणं दुःखमिति ॥ २१ ॥

बाधनालक्षणं दुःखम् । एतदेव प्ररीरादि बाधमौनुषङ्गाद् दुःख-
मित्युच्यते । स्वभावतस्तु दुःखमेव दुःखं लक्षणमिन्द्रियभुक्त्वाद्यर्थः । सर्वमिदं
प्ररीरादि दुःखानुषङ्गमिति । अत्र प्ररीरं दुःखस्य निमित्तं निमित्त-
त्वाद्यनुषङ्गः । इन्द्रियाणि विषया बुद्ध्य इति बाधनं बाधमौनुष-
ङ्गः । सुखं दुःखाविनाभावि अबाधविनाभावोऽनुषङ्गः । स्वरूपतस्तु
दुःखं दुःखमिति । सर्वं स्वरूपतो दुःखमिति केषित् । न प्रत्यक्ष-
विरोधात् । न हि प्रत्यक्षं सुखं अक्षयं प्रत्याख्यातुम् । दुःखविकल्प-
इति चेत् अर्थापीदं स्यात् दुःखविकल्प एव सुखमिति । न पुनः
स्वरूपतोऽस्तीति न विकल्पेन नञप्रयोगाभावात् । न विकल्पीन-
नञवर्तमानो वृष्टः न हि ब्राह्मणविशेषे भवत्यब्राह्मण इति । दुःखं
दुःखविशेषे ऽदुःखमिति न स्यात् । यदि च स्वं न स्याद्भ्रमवैयर्थ्यम् ।
किं कारणं सुखसाधनं धर्म इति सुखं च नास्तीति व्यर्थो धर्मः
दुःखप्रतिषेधः फलमस्तीति न युक्तम् । धर्मस्याभावफलत्वप्रसङ्गात्
अभावफलो धर्म इति प्रवृत्तिर्द्वैतं च लोके वृष्टं तत्र स्यात् ।
हितमास्यामीत्येकः प्रवर्तते । अनिष्टं हास्यामीत्यपरः प्रवर्तते हित-
स्याभावात् प्रवृत्तिर्द्वैतं च न स्यात् दुःखभावनोपदेशी न स्यात् प्रति-
पक्षाभावात् स ह्यभावः न हि कश्चिद्दुःखे सञ्चय इति । तस्मान्न सुख्यः
सर्वं दुःखं दुःखभावनोपदेशेन च दुःखमित्युच्यते ॥

तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः ॥ २२ ॥

तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्ग इति । तेन श्रीरादिना दुःखेनात्यन्तिको विधोग इति । आत्यन्तिकी सुखाभिव्यक्तिरित्येके एके त्वात्यन्तिकीं सुखाभिव्यक्तिं सुक्तिं ब्रुवते । तन्न । प्रमाणासम्भवात् । सुकस्यात्मनो नित्यं सुखमिति न प्रमाथमसि । न नासि निधामकत्वादिति चेत् अनेक-कारणनिव्यञ्जसुखस्यात्मनि समवायो निधामकमन्तरेण न युक्तः तस्मादात्मनि नित्यं सुखमसि । धेनेदं सुखं निधन्वमानमात्मान-माश्रयत इति चेत् न सर्वोत्पत्तिमत्प्रसङ्गात् सुखवदात्मनि दुःखमपि नित्यं कल्पयितव्यं दृष्ट्वादयश्चेति । अनेकान्तिकता वा अभिव्यक्त्य-र्थानभिधानाच्च । नित्यं सुखमभिव्यव्यत इति कोभिव्यक्त्यर्थः ज्ञान-मिति चेत् नित्यमनित्यं वेति कल्पनानुपपत्तिः । अनित्यमिति चेत् कारणं वक्तव्यम् । आत्ममनःसंयोगो वा कारणं^(१) तस्यापेक्षा-कारणं वक्तव्यम् । यदि मन्यसे आत्ममनःसंयोगो ज्ञानस्य कारणं तस्य तर्ह्यपेक्षाकारणं वक्तव्यम् । न हि द्रव्यगुणकर्मस्वारम्भेषु संयोगो निरपेक्षं कारणमिति । आत्ममनःसंयोगः सुखापेक्ष इति चेत् न कैवल्यविरोधात् । अथ मन्यसे आत्ममनःसंयोगो नित्यमात्मनि व्यवस्थितं सुखमपेक्षमाप्तो ज्ञानकारणं भवतीति तन्न युक्तं कैवल्य-विरोधात् । यथायमात्ममनःसंयोगो विषयमात्रमपेक्षमाप्तो निमि-त्तान्तरनिरपेक्षः सुखज्ञानं करोति । एवं रूपादीनामपि विषयान-पेक्षमात्रं तद्विषयाणि ज्ञानानि कुर्यात् । ततश्च कैवल्यं निवर्तते ।

(१) संयोगः काकारणं—पा० १पुस्तके च च प्रमादिकः ।

सर्वगर्धानयमात्मा लभत इति नित्योपलब्धिप्रसङ्गाच्चेति । योगज-
धर्मासुगृहीते नित्ये सुखे ज्ञानं करिष्यतीति चेत् न युक्तम् । तत्क्षये
तदभावात् यदा योगजो धर्मः क्षीणो भवति तदास्य किमसु-
ग्राहकमिति वाच्यम् योगजधर्मो न क्षीयत इति चेत् न युक्तम् ।
उत्पत्तिधर्मकस्य सर्वस्यानित्यभावात् सर्वसुत्पत्तिधर्मकमनित्यं दृष्ट-
मिति । नित्योसौ योगसमाधिजो धर्म इति चेत् योगजसमाधिजस्य
नित्यस्येति व्याहृतं नित्यं ज्ञानमिति चेत् । न । सुखत्रय प्रमाणा-
भावात् मुक्तसंसारस्योरविशेषप्रसङ्गाच्च^(१) । सुखदुःखसंवेदनपर्यायस्य
न स्यात् नित्यमयं सुखमुपलभेत ततश्च मोक्षार्थः प्रयासो व्यर्थः
स्यात् न चायं सुखं जिहासति विवेकज्ञानस्याशक्यत्वात्, दुःखं
जिहासमानः सुखमपि जिहासति । न चायं कदाचिद्दुःखमुपलभत
इति कस्य हानार्थं प्रवर्तते शरीरादिप्रबन्धादप्रसङ्ग इति चेत् नित्यं
सुखमुपलभत इति नास्ति प्रसङ्गः यस्माच्छरीरादयो नित्यसुखस्योप-
लब्धेः प्रतिबन्धका भवन्तीति न शरीरादीनामुपभोगार्थत्वात् नित्य-
शरीरादिप्रसङ्गाच्च । यथा मुक्तस्य नित्यं सुखं कल्प्यते एवं
शरीरादयोपि नित्याः कल्पयितव्याः । एवमस्य वैकल्यं-साधीयो
भवति शरीरादीनां नित्यत्वं दृष्टविरुद्धमशक्यं कल्पयितुमिति चेत्
न सुखस्यापि तर्ह्यसदादेरदृष्टविरुद्धमनित्यत्वं शक्यं कल्पयितुम् ।
प्रमाणाभावादित्युक्तम् तच्च नास्ति कस्मात् दृष्टार्थाधिगमार्थत्वात्
दृष्टार्थं लोकः प्रवर्तमान इष्टाधिगमार्थं प्रवर्तते प्रवर्तन्ते च मोक्ष-

(१) 'मुक्तसंसारिष्वोर्' 'मुक्तसंसारवतोः'—पा० १ पृ० ।

माणा^(१)लोमामपीष्टाधिगमार्थया प्रवृत्त्या भवितव्यम् चेद्यं प्रवृत्ति-
 नित्यसुखेऽर्थवती नान्यथेति । न । प्रवृत्तिर्देतदर्शनात् । हे प्रवृत्ती
 लोके दृष्टे दृष्टाधिगमार्थानिष्टहानार्था च । तचेद् पारिभाष्यं किमि-
 ष्टाधिगमार्थमाहेतिष्टहानार्थमिति चन्दिद्यते आगमादिति चेत्
 आगमादेतद्भवते मुक्तस्यात्मनो नित्यं सुखमिति मुक्तः सुखी भवतीति
 श्रूयते । आगमोऽप्येवं विचारणीयः किमर्थं नित्येन सुखेन योगमाह
 उत दुःखेनात्यन्तिकवियोगमाहेति । दृष्टस्य दुःखाभावेऽपि सुखबन्ध-
 प्रयोगे बन्धा लोका इति । एवं च च्चरादिवियोगे सौकिका व्या-
 चक्षाणा^(२) भवन्ति सुखिनः संवृत्ताःस्य इति । यदि पुनरयं सचक्षाणको
 मोचे नित्यं सुखमिति सुखरागेण प्रवर्तते न सुच्येत कक्षात् रागस्य
 बन्धनसमाञ्जानात् बन्धनसमाञ्जातो राग इति यद्यपि देषात्
 प्रवर्तते दुःखं हास्यामीति तथापि न सुच्येत देषस्य बन्धनसमा-
 ज्ञानादिति रागदेधौ हि बन्धनमिति नाप्रतिकूलत्वात् । अप्रतिकूलं
 दुःखदानं भवति न पुनरयं दुःखं देष्टि अद्विषंसाद्यं प्रवर्तमानो-
 ऽप्रतिकूलं दुःखदानमधिगच्छति । चिन्तं विमुच्यत इत्यन्ये रागादीनां
 तत्र सामर्थ्यात् । यद्वागादिवर्गं चिन्तमात्मनान्तरगत्यकारेषूपद्यते
 न पुनरात्मनि रागादीनां सामर्थ्यमस्ति । न । अथने तन्निष्ठेः । ये
 चिन्तस्यात्तुत्पादनं विरोधं वापवर्गमिच्छन्ति तेषामथने सिद्धो
 मोक्षः किं कारणं जन्मनो विनाप्रार्थत्वात् जातं विवक्ष्यदयने सिद्धं
 सक्ततेरत्तुत्पादोपवर्ग इति चेत् । न । तस्याप्रवृत्त्यात् । सक्तते-

(१) मोक्षमाणा इति चाधुः ।

(२) वाचसनायः—पा० १ पु० आमादिनाम् ।

इत्यादौ न ब्रह्मते कर्तुम् । कार्यकारणभावप्रवाहस्य सन्नतिभावात्
अनागतानुत्पादः क्रियत इति चेत् अनागतानुत्पादस्य विद्यमान-
त्वात् किं क्रियत इति सर्वथा न चिन्तस्वापवर्गः सिद्धतीति कस्य
तर्ह्यपवर्गः योऽपदृश्यते कोऽपदृश्यते आत्मा । अथ कापट्टिकः
दुःखादिभिर्विचोग इति ॥

प्रमेयानन्तरं प्राप्तिः संग्रहस्य स्थानवतो लक्षणवचनमिति या
प्रमेयानन्तरं क्रमप्राप्तिः साभिधीयते ॥

समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्धनुपलब्ध-
व्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संग्रहः ॥ २३ ॥

समानानेकधर्मोपपत्तेरिति सूचम् । तत्र समानधर्मोपपत्तेरेक-
धर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेः संग्रहः । त्रिविध एव संग्रह इतरपदविशेषणाद्
भवतीति सूचार्थः । समानधर्मदिभ्य उत्पन्नो विषयस्य विषयस्य
विशेषं नावधारयति यः स संग्रह इत्युच्यते । प्रत्ययो नावधारणा-
त्मकश्चेति व्याहृतं/प्रत्ययस्यैतत् यद्दत् विषयावधारणात्मकत्वं न चेदं
विषयस्वरूपमवधारयति प्रत्ययत्वं व्याहृतं भवति । न स्वरूपप्रत्याय-
नात् स्वरूपस्य प्रतीयते न पुनरयं विषयस्वरूपमवधारयति, अतस्य
संग्रहः, प्रतीयत इति प्रत्यय उच्यते । समानशब्दः साधारणार्थः
समानस्य धर्मोपपत्तेरिति साधारणश्चेति यावत् । किं पुनरयं साधा-
रणं किं गुण आहो सामान्यमिति । यदि गुणः स न साधारणः
कस्मात् एकद्रव्यवृत्तित्वात् परिमाणस्य, एकद्रव्यवृत्ति परिमाणं तत्
कथं साधारणं भविष्यतीति । सामान्यमपि न शुक्तं द्रव्यावृत्तित्वात्

न ह्यूर्ध्वत्वं द्रव्ये वर्तते किन्तु गुणे । न ह्यूर्ध्वत्वं परिमाणे प्रवर्त्तमानं सामान्यं द्रव्ये संबन्धं कर्तुमर्हति कस्मान्गुणस्यावधारितत्वात् यदुक्ति सामान्यं बोधधारित इति न साधारणार्थस्यान्यथाव्याख्यानात् । न क्रमो गुणः साधारण इति । नापि सामान्यमपि तु सादृशार्थः । यावद्दमर्थो पूर्वमद्राचं तथोर्यो धर्मः ऊर्ध्वत्वसङ्गणो वर्तते तेन धर्मेण सदृशोऽयं धर्म उपसभत इति तस्योपपत्तिरध्यवसायः यदुक्तं भवति सदृशस्य धर्मस्योपसभेत्वादुक्तं भवति समानस्य धर्मस्योपपत्तेरिति यस्मात् पुनरेवं गोच्यते समानधर्मोपसभेति अयुक्तमपि यस्माद् गम्यते^(१) गम्यमानस्याभिधानं व्यर्थं केन पुनरेतद् गम्यत^(२) इति विशेषापेक्ष इति वचनेन कथं विशेषस्यापेक्षा आकाङ्क्षा सा सातु-पसभ्यमानविशेषे युक्ता । यदि सायं विशेषं न पश्यति विशेषातु-पसभेर्गम्यत एव सामान्यं पश्यति अथ पुनर्नायं सामान्यं विशेषं पश्यति विशेषापेक्ष इति व्यर्थं वचनं स्यात् अनेन सामर्थ्येन गम्यते सामान्यसुपसभत इति । अथ योपसभिपर्याय एवोपपत्तिशब्द इति उपपत्तिः प्रमाणागम्यता वा योपसभिः यः पुनरनुपसभ्यमानसङ्गावो धर्मः सोऽविद्यमानवद्भवतीति । का पुनर्विद्यमानस्याविद्यमानेन समा-नता प्रमाणासासम्बन्धत्वम् । अविद्यमानमपि प्रमाणासासम्बन्धं स्वतन्त्रं न भवति तदप्यनुपसभिसङ्गणप्राप्तमिति विषयशब्देन वा विषयिणं प्रत्याह समानधर्मोपपत्तिशब्देन वा विषयी प्रत्ययो विधीयते सौक्तिकं वा न्यायमनेन वाक्येनावरणद्वीति यथा लोके वक्तारो भवन्ति ।

(१) गम्यते—पा० १ पु० ।

(२) गम्यते—पा० १ पु० ।

धूमेनाग्निरनुमीयत इति न च वाक्ये दर्शनशब्दः श्रूयते । अर्थ-
 प्रत्यायकत्वात् वाक्ये दर्शनशब्दमनुजानाति धूमं दृष्ट्वाऽथाग्निरनुमी-
 यत इति । अव्यवच्छेदहेतोरिति वक्तव्यम् । यदिदं समानधर्मेप-
 पत्तेरिति पदमेतन्न व्यवच्छेदहेतोः समानधर्मेपपत्तेरिति वक्तव्यम् ।
 न हि केवला समानधर्मेपपत्तिः संग्रहकारणमन्यथा कृतकत्वादि-
 नापि संग्रहः स्यात् समानं कृतकत्वं सर्वाजित्यानामिति व्यवच्छेद-
 हेतुत्वात् भवति । न । समानार्थापरिज्ञानात् । व्यवच्छेदहेतुस्य भवति
 समानस्य धर्म इति न युज्यते व्यवच्छेदहेतुर्नाम विवक्षिततज्जातीय-
 वृत्तिले सति यो विजातीयवृत्तिः स व्यवच्छेदहेतुः तस्य च समा-
 नार्थता नास्ति । समानो हि धर्मे यो विवक्षिततज्जातीयवृत्तिले
 सति अन्यजातीयवृत्तिः तस्मादव्यवच्छेदहेतोरिति न वक्तव्यम् ।
 सोऽयं साधारणो धर्म उपलभ्यमानः संग्रहहेतुः किं केवल इति न
 केवलः किं तर्हि उपलब्धनुपलब्धव्यवस्थितेऽपि । यदि चोपलब्धनु-
 पलब्धौ न व्यवस्थिते भवत इति किमेतावन्मात्रं साधनमिति
 नेत्युच्यते । यदि विशेषाकाङ्क्षा भवति समानधर्ममुपलभते । उप-
 लब्धनुपलब्धौ न व्यवतिष्ठते । इदं तु यावानिदन्तया वा विशेषा-
 काङ्क्षार्था च सत्यामर्थसन्देहो भवतीति । किमिदं समसं कारण-
 मसमसं वा समस्तमिति ब्रूमः । यदि समानधर्मेपपत्तेरिति केवल-
 मुच्यते । उपलब्धविषयस्यापि सामान्यत उपलब्धिरस्तीति तस्या-
 ऽपि संग्रहः स्यात् । यदि पुनरुपलब्धनुपलब्धव्यवस्थितिः संग्रह
 इत्येतावदुच्येत अनुपलब्धसामान्यस्यापि कश्चिदुपलब्धनुपलब्धव्यव-
 स्थास्तीति संग्रहः स्यात् । विशेषापेक्ष इत्येतावति चोच्यमाने ऽनुपलब्ध-

सामान्यस्यापि क्वचिद्विशेषस्यतिरस्तीति संग्रहः स्यात् । एवं समान-
 धर्मोपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थितिश्चेति पदद्वयेऽपि नौयानप्रेङ्गलादिगतस्य
 न भवति संग्रहः । एवमुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातो विशेषापेक्ष इति
 पदद्वये विधीयमाने ऽन्यत्राप्यनुपलब्ध्यर्थे संग्रहः स्यात् । समानधर्मोप-
 पत्तेर्विशेषापेक्ष इति चोच्यमाने समानदर्शने सत्यपि विशेषाकाङ्क्षायां
 सत्यानुपलब्ध्यनुपलब्ध्यर्थव्यवस्थानास्य भवति संग्रहः । यदाद्यं द्रष्टा पूर्वं
 सामान्यविशेषवन्तमुपलभते तत्र चोपलब्ध्यनुपलब्धी व्यवतिष्ठेते सोऽयं
 द्रष्टा तस्मात् स्नानात् यदापैति ततोऽस्यापगमादिप्रकर्षाच्चिमिप्ता-
 दक्ष्यविषयविशेषानामासन्ते मद्भाविषयं सामान्यमाभासते उप-
 लब्ध्यनुपलब्धी पुनर्व्यवतिष्ठेते विशेषानुस्यतिस्यासि न च सन्दिह्यते
 तस्मादेकदिपदपर्युदासेन समस्तं लक्षणमुच्यते इति । समानधर्मोप-
 पत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थानस्य विशेषापेक्ष इति कैकपदपर्युदासः
 कृतः । समानधर्मोपलब्धेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थानस्य समानधर्मोप-
 पत्तेर्विशेषापेक्ष इति च उपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातो विशेषापेक्ष
 इति च द्विपदपर्युदासः कृतः । समस्तपदपरिग्रहेण यस्मात् समान-
 धर्मोपलब्धेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थानस्य विशेषापेक्षो विमर्षः संग्रह्य
 इत्याह । तेन ज्ञापयति समस्तमेतल्लक्षणमिति । विमर्ष इति
 नामार्थावमर्षणं विमर्षः । उभावर्थौ नृग्रतीव^(१) संग्रहीतिः संग्रह्य
 इति भावसाधनम् । करणसाधनं वा । संग्रह्यते ऽनेनात्मा सुप्त इव
 भवति क उपमार्थः अर्थानवधारणमुपमार्थः । एतेनानेकधर्मोप-
 पत्तेर्विप्रतिपत्तेश्चेति व्याख्यातम् । केतिदेवार्थः यथाद्यपदे चिपद-

(१) नृग्रतीव—पा० १ प० ।

परिग्रहेण एकपदे द्विपदपरित्यागः कृतः । तथाद्यानन्तरयोरपि
द्रष्टव्यमिति । अनेकधर्मोपपत्तेः संग्रह इति । अनेकस्यानेकस्य धर्म
इति चेत् अनेकस्य धर्मोऽनेकधर्मः । अनेकस्य द्रव्यगुणकर्मलक्षणस्य
संयोगजत्वं धर्मः अनेकस्य धर्मः संयोगजत्वनिर्गुणत्वनिष्क्रियत्ववृषि-
कत्वानि शब्दे तदेवमनेकधर्मोपपत्तेः संग्रह इति चेत् तद्युक्तम्
समानधर्मोपपत्तेरित्यत्र चरितार्थत्वात् । समानधर्मोपपत्तेरित्यनेनैव
यस्यैकोनेकवृत्तिस्यानेकवृत्तिः स लभ्यत इति चरितार्थत्वात् । न
पुनरनेकधर्माभिधानेन प्रयोजनमस्तीति । अथानेकधर्मशब्दस्य कौर्थः
असाधारणो धर्मः कथं पुनरसाधारणो धर्मोनेकधर्म इत्यनेन
समानपदेनाभिधीयते समानासमानजातीयविशेषकत्वात् समाना-
समानजातीयं चानेकं तस्माद्विशेषकौ धर्मः अनेकस्माद्विशेषोऽनेक-
धर्म इति तस्य वानेकस्य धर्मो यथा स्वं सोऽयमनेकधर्म इति ।
एकानेकप्रत्ययहेतुर्वा धर्मोऽनेकधर्मः यत एव प्रत्ययो भवतीदमेक-
मनेकमिति । तत्रैकप्रत्ययहेतुरभेदः । अनेकप्रत्ययहेतुधर्मो विशेषः
यथा शब्दस्य विभागजत्वम् । सामान्यविशेषसमवायेभ्यः शब्दस्य
सदादिना विशेषेण निर्भक्तस्य तस्मिंस्तु द्रव्यं गुणः कर्म वेति विभाग-
जत्वात् संग्रहः । न हि द्रव्यगुणकर्मणामन्यतमं विभागाज्जायमानं
दृष्टं सर्वत्रासम्भवात् विभागजत्वं संग्रहं करोति सर्वतो व्यावृत्ते-
रिति । ननु च विभागजो विभागो विद्यते गुणः । अनभ्युपगतं-
विभागजविभागस्यैतदेवं भवति । यः पुनरनभ्युपगतविभागजविभागः
तस्यायं निर्णयहेतुः गुणः शब्दो विभागजत्वात् विभागजविभागव-
दिति । अस्तु वा तस्यापि विभागजविभागासमवायिकारणत्वात्

त्रिभागजविभागसमवाधिकारणः शब्दो नान्यः पदार्थ इति । तदेवं
 विभागजविभागसमवाधिकारणत्वं न ते शब्दाङ्गवतीति
 सर्वतोऽप्युच्यतेः संग्रहहेतुः तुल्यजातीयेष्वर्थान्तरभूतेषु विशेषस्थो-
 भयथा दृष्टत्वादिति । समानधर्मेपयोगादाऽसमानानेकधर्मो भवति ।
 यथा यस्य संग्रहकारणत्वेनापनीतस्य समानधर्मस्यासमानस्य च
 समानस्य धर्मस्थोपयोगादनुपयुक्तोऽसमानः सेनेकशब्दस्य विषय-
 विशेष इति कस्मात् पुनरेकमेव नोच्यते समानासमानधर्मेपपत्ते-
 रिति नैव शक्यमभिधातुम् अनेकस्माद्वाच्यतो यो धर्म इति अथ
 विग्रहो न सम्भते साधनं वा प्रयोजनमेकाक्षरापचयात् साधनं
 प्रयोजनमाश्रित्याभिधानं वा । यद्यनेकधर्मार्थसाधारणार्थः असा-
 धारणस्य धर्मः संग्रहकारणमिति । नेदं निरात्मकं जीवच्छरीरं अप्रा-
 षादिसत्त्वप्रसङ्गादित्ययमप्यसाधारणत्वात् संग्रहहेतुतः प्राप्तः नैषदोषः
 यथैव साधारणो धर्मः संग्रहहेतुरिति नान्वयिनः साधारणत्वे सति
 संग्रहहेतुत्वं भवति । अन्वयव्यभिचारादेवं व्यतिरेकिणोपि सत्यसाधा-
 रणत्वे सति व्यभिचाराव्यभिचारौ संग्रहनिर्णयहेतव । यो व्यभिचारौ स
 संग्रहहेतुः योऽव्यभिचारौ स निर्णयहेतुरिति यदि तर्ह्यभयोर्थ्यभिचारि-
 त्वात् संग्रहहेतुत्वं नन्वसमानधर्मेपपत्तेरित्यनेनैव गतमेतत् गतार्थत्वात्
 न संग्रहहेतुत्वेनाथं पृथक् । सत्यम् । व्यभिचारितामन्तरेण नान्येन
 न संग्रहकारणमपि तु व्यभिचारितायां सत्यां विधीयमाने व्यभिचारः
 प्रतिषिध्यमानव्यभिचारश्चेति भेदः समानधर्मेपपत्तेरित्यनेन विधीय-
 मानव्यभिचार उपदिश्यते विभागजत्वादित्यनेन प्रतिषिध्यमानव्यभि-
 चार इति । एतावता पृथगभिधानम् । नञः पर्युदासविषयत्वाद्-

व्यभिचारिधर्मद्वयोपनिपातोऽनेकधर्म इति केचित् । एके त्वनेकधर्म इत्यन्यथा व्याचक्षते एकस्मादन्योऽनेकधर्म इति । एवं च विरुद्धाव्यभिचारिधर्मद्वयोपनिपातो लभ्यते यं प्रति तर्कमाहुः स च संग्रह-हेतुः यथा आवणत्वकृतकले शब्दस्येति । तदयुक्तम् । असम्भवात् । न ह्यव्यभिचारिणौ विरुद्धावेकस्मिन्नर्थे धर्मौ सम्भवतः वस्तुनो दैर्घ्यासम्भवात् यद्युभावव्यभिचारिणौ स्याताम् एकतमं वस्तु ज्ञात्मकं भवेत् न चैतदस्ति तस्मान्नोभावव्यभिचारिणाविति । न चायं प्रयोगो युक्तः । कथमिति । यदि तावदयं प्रयुक्ते यथा प्रयुक्ते नो हेतुः तथायमपीति । प्रसिद्धेन व्यपदेशा भवन्तीति सिद्धं सर्वस्याहेतुत्वम् विरुद्धार्थप्रतिपत्तिबाधितत्वादुत्तरस्थानभिधानम् । अथैवं क्रियते यथैव द्वितीयमनुमानं न भवति तथा प्राक्तनमपीति एवं प्रतिपन्नं द्वितीयानुमानस्यासाधकत्वम् अत्र विरुद्धधर्मावेकच सम्भवत इति सम्भावान्न विरुद्धौ । कस्य विरुद्धार्थः किं सहासम्भवः आहो विरुद्धार्थसाधकत्वम् अथ स्वरूपमिति । यदि सहासम्भवः स नास्ति दर्शनात् । अथ विरुद्धार्थसाधकत्वं विरोधः तदपि न युक्तम् वस्तुनो ज्ञात्मकत्वासम्भवात् यदि विरुद्धार्थसाधकत्वमनयोर्धर्मयोर्भवेत् एकं वस्तु ज्ञात्मकमापद्येत । अथ स्वरूपमनयोर्विरुद्धमिति न किञ्चिद्बाधित-भावति यस्मात् कृतकत्वं न आवणत्वं आवणत्वं वा न कृतकत्वं तस्मान्न संग्रह इति । उपेत्य वा विरोधं यदि विरुद्धार्थाभ्यां कृतकत्वआवण-त्वाभ्यां शब्दे संग्रहः क्रियते विशेषदर्शनादुपजातः कस्य दर्शनाभि-वर्तते न हि विशेषदर्शने सति विशेषाकाङ्क्षा भवति यथोपसन्न-सामान्यस्य विशेषाकाङ्क्षा भवति । प्रत्यक्षतो निवर्तिष्यत इति चेत् ।

न । सोऽनुमानाभ्यां सन्निपाताभ्यामर्थे संग्रहः स प्रत्यक्षाभिवर्तिष्यत इति । तत्र युक्तम् । प्रत्यक्षाविषयत्वात् । नायमर्थः प्रत्यक्षविषय इति । किं शब्दोऽनित्यो वेति । आगमाभिवर्तिष्यत इति चेत् । न । आगमस्य च विचार्यमाणत्वात् आगम एवायं विचार्यते किं शब्दो नित्योऽपानित्य इति । न चायं प्रत्यक्षविषयो नागमविषयः अनुमानाभ्यां च नायं परिच्छेत्तुं शक्यते सोऽयमनित्यः संग्रहः प्राप्तः । भवतु किं नो बाध्यते कथं न बाध्यते । यदा वस्त्वन्तरपरिच्छेदकमनुमानं न भवति यथाऽनित्या बुद्धिः कृतकत्वादिति इदं खलु कृतकत्वं शब्दे दृष्टं स चानवधारितस्वभावो नित्योऽनित्य इति । तत्र सोप-
 लभ्यमानं कृतकत्वमन्यत्र बुद्ध्यादौ संग्रहहेतुरिति सर्वमनुमानम-
 नित्यत्वसाधनं न स्यात् सर्वं चानुमानमयं न्यायो बाधत इति यत्र न्यायोऽनुमानमूलसुच्छिन्नन्ति नायं न्यायो बाधितुं युक्तः नित्यासम्भ-
 वात् नायमस्माद्यायो बाधते यत्र नित्यं किञ्चिदस्ति तत्र विरुद्धा-
 व्यभिचारी भवति । अस्माकं तु पचे नित्यं किञ्चिन्नास्तीति । न ।
 बाधापरिज्ञानात् न भवता बाधविषयोऽवस्योक्तिः किन्तु नित्य-
 मस्माकं नास्तीति एतावन्मात्रेण परपचे दोषोऽभिधीयते भवतामपि
 पचे विरुद्धाव्यभिचारी कृतावकाशः कथं सप्रतिषं विज्ञानं सत्त्वा-
 द्रूपवदित्येकः सप्रतिषं विज्ञानं स्वरूपत्वाद्देनावदित्यपरः । तदेव-
 मव्यभिचारिधर्मदयोपनिपातात् सप्रतिषं नाप्रतिषं सिद्धेत् तस्मा-
 दपन्यायोऽयं विरुद्धयोश्च धर्मयोः सन्निपाताच्छब्दे संग्रह इति ।
 धर्मयोः सातत्यादभिज्ञापानुपपत्तिः नायमतद्गर्भा कदाचिदपि
 शब्द उपलभ्यते सततं तु तद्गर्भा भवति आवयः कृतकत्वेति

अभिलापो न स्यात् नित्योऽनित्य इति । न हि कदाचिदर्थं द्रष्टा
 एकस्मिन् वस्तुनि स्नापुपुरुषधर्मावुपलभमानः शक्रुधादक्तुम् स्नापुर्वा
 पुरुषो वा । नैवं भविष्यतीति व्याहृतमुच्यते । ननु च भवताभि-
 धीयते नित्य इति मथाप्यभिधीयते अनित्य इति कथं नाभिसृप्यते
 सोऽयं विरुद्धाव्यभिचारिन्यायो विचार्यमाणः सर्वयानुमानं बाधत
 इति असमनेन । अथ कृतकत्वप्रावणत्वे सहिते हेतु भवत इति
 तथापि कृतकत्वप्रावणत्वे सहिते न विभागजत्वाद्भिद्येते यथैव
 विभागजत्वमन्यादृष्टित्वात्साधारणं शब्दे संग्रहं करोति तथा कृत-
 कत्वप्रावणत्वेऽपि शब्ददृष्टित्वादन्यथासम्भवात् संग्रहहेतु भवतः
 सोऽयमसाधारण एव न धर्मान्तरं तद्ग्रहणेनैव सङ्गृहीत इति तस्मा-
 देकस्मादन्यो धर्मोऽनेकधर्म इति वक्तव्यमिति । यदा पुनरेवम्भूतौ
 धर्मावेकस्य वस्तुनो भवतः तदा तेनोपलब्धा तस्य वस्तुनः किं
 प्रतिपत्तव्यं तदा तयोरेव धर्मयोः सामर्थ्याधिगतौ यत्नः कर्तव्यः
 नोभावेतौ साधने कतरोऽत्र साधनं कतरस्यासाधनमिति सामर्थ्या-
 धिगमे यत्नः करणीय इति । यत्नस्य क्रियमाणोऽनित्यसाधनेष्वेवाव-
 तिष्ठते कुतो नित्यत्वस्य प्रमाणबाधितत्वात् तन्नोपरिष्टादप्यज्ञानः ।
 तदेवं व्यक्लिप्तमेतत् अनेकधर्मोपपत्तेरसाधारणात् धर्मात् संग्रहा
 इति विप्रतिपत्तेः संग्रह इति व्याहृतार्थप्रवादो विप्रतिपत्ति-
 शब्दस्यार्थो व्याहृतार्थप्रवादविषयत्वमुपलभमानस्योपलब्ध्यनुपलब्ध्योसा-
 व्यवस्थाने सति तद्गतविशेषार्थस्यतौ सत्यां संग्रहो भवतीति ।
 तत्र समानोऽनेकस्य धर्मो ज्ञेयस्य उपलब्ध्यनुपलब्धौ पुनर्ज्ञादृष्टे इति
 भाव्यम् । तन्नोपलब्ध्यनुपलब्ध्योसावत् पृथक् संग्रहकारणत्वं न भव-

तीति चर्चितमेतत् । समानोऽनेकस्य धर्मो ज्ञेयस्त इत्येतदपि न बुद्ध्यामहे । किमत्र धर्मः संग्रहकारणमत्र ज्ञानमिति । न धर्मः संग्रहकारणमित्यनेकधा समर्चितम् । समानानेकधर्मज्ञानं तु संग्रहकारणं तत्र ज्ञातरि वर्तते इति नास्ति भेदः । समानानेकधर्मयोस्तु पृथगभिधानं^(१) युक्तं प्रयोजनम् विधीयमानप्रतिषिध्यमानधर्मभेदादिति । विप्रतिपत्तेरित्ययं वक्तृगतः संग्रहहेतुः । नैऽत्र सम्यक्प्रतिपत्त्याः के मित्येति श्रोतुः सन्देहो भवति एतावता भेदेन पृथगभिधानम् । समानधर्मः स एवायमिति चेत् समानधर्मोपपत्तेर्विशेषापेक्षो विमर्षस्य प्रतिपत्तेः इति^(२) सर्व एवायं समानधर्मोऽभिधीयते तस्माद्देवर्थात् पृथगनेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेः इति न प्रयोजनमस्ति । अत एव वक्तव्यम् । समानधर्मोपपत्तेर्विशेषापेक्षो विमर्षः संग्रह इति न सूत्रार्थापरिज्ञानात् सूत्रार्थमपरिज्ञायैतद्देश्यते । यथा च भेदः समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेः इति तथा वर्णितम् । अपरे पुनः समानधर्मोपपत्त्यादिभिः पदैः पृथक् पञ्चविधं संग्रहं वर्णयन्ति । समानधर्मोपपत्तेर्विशेषापेक्षो विमर्षः संग्रह इति एवं शेषेषु पदेषु तत्र युक्तम् उपसङ्ख्यनुपसङ्ख्यव्यवस्थायाः पूर्वपदविशेषणत्वात् समानधर्मोपपत्तौ सत्यानुपसङ्ख्यनुपसङ्ख्यव्यवस्थायां च सत्यां विशेषापेक्षो विमर्षः संग्रह इति सूत्रार्थः । एवमनेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेः इति वाच्यम् । तस्मान्नोपसङ्ख्यनुपसङ्ख्यव्यवस्था पृथक् संग्रहकारणमिति । उपसङ्ख्यनुपसङ्ख्योर्द्विविधात् संग्रहो न युक्तः कुतः लोकविरोधात्

(१) पृथगभिधाने—इति साधुः ।

(२) समानधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेः इति—पा० १ पु० । अथनेव साधुः । विमर्षेति क्वचित् । एवमेव ऽपि ।

उपलब्धनुपलब्धोर्द्वैविध्यात् संग्रहो भवतीति ब्रुवाणो लोकां बाधते ।
 कथमिति यत्किञ्चिदयमुपलभते सर्वत्रास्य संग्रहो न^(१) भवितव्यम् ।
 किं कारणम् उपलभ्यमानं देधा भवति । उपलब्धोर्द्वैविध्यात्तु यः
 संग्रहो भवतीति तस्य कुतो निवृत्तिः विशेषदर्शनाभिवर्त्तत इति
 चेत् विशेषेष्वप्येवं य एते विशेषा उपलभ्यन्ते किमेते सन्त आहोऽसन्त
 इति यावदुपलब्धिर्द्वैविध्यात् संग्रह इत्यनिवर्त्यः संग्रहः । एवमनुप-
 लब्धिर्द्वैविध्येऽपि वक्तव्यम् न चास्य कश्चित् समाश्रयः स्यात् । यदाय-
 मपवरकादौ सर्पादीनुपलभते तदा सर्पवत् तदेव्य उतासर्पवदिति
 संग्रहः अथमपि संग्रहोऽनिवर्त्य एवेति सर्वत्राश्रयो न स्यात् । येषां च
 पञ्चविधः संग्रह इति सूत्रार्थः तैरस्य कारणकृतो भेदो वक्तव्यः
 स्वभावकृतो वा । तद्यदि कारणकृतो न पञ्चविधोऽनेकरूपः संग्रहः
 इति प्राप्तम् । अथ स्वभावभेदात् स्वभावभेदस्यासम्भवादेकरूपः
 संग्रहीतिः संग्रह इति । तस्मात् पञ्चविधः संग्रह इति न सूत्रार्थः
 समानधर्मपक्षणात् संग्रहो धर्मिविषयत्वात् यदिदमुच्यते समानधर्मा-
 पपत्तेः संग्रह इति । तदयुक्तम् । धर्मिविषयत्वात् । न हि समाने
 धर्म उपलब्धे धर्मिणि संग्रहो (न) युक्तः धर्मधर्मिणोर्भेदात् । न हि
 गवि दृष्टे अश्वे संग्रहः (धर्मिणस्यादृष्टत्वात् । नानुपलब्धे न निर्णीते
 संग्रहो भवतीति च व्याघातः । धर्मधर्मिभावात् संग्रह इत्येके ।
 एके तावत् परिहारं ब्रुवते धर्मं दृष्टे धर्मिणि संग्रहः^(१) धर्म-
 धर्मिभावानुपपत्तेः न हि धर्मधर्मिभावेन नानालं निवर्तते । अथ

(१) संग्रहेन—इति साधुः ।

(२) परीवारं—पा० १ पु० । ( ) एतन्मथस्यः पाठोऽनुपयुक्त इति स्वचितं १ पु० ।

धर्मधर्मिभावे नियामक इच्छादिसूत्रं तर्हि व्याचक्षते कथमिति
 इच्छादयः प्रतिबन्धानादात्मानं गमयन्तीति सूत्रार्थः । तत्र परः
 प्रत्यवस्थितः कार्यकारणभावात् प्रतिबन्धानमिति न नामालम्ब्या-
 वधानादित्येतेन निवर्त्यते । इह पुनर्भवता धर्मधर्मिभावादिति
 पुनर्भवता नामालम्बेव धर्मधर्मिभावविशिष्टं नियामकमुच्यते इति
 शक्यतात् परोऽपि वक्तुं कार्यकारणभावो नियामक इति तस्मादप-
 व्याख्यानमेतत् धर्मधर्मिभावात् संग्रह इति । अथ समानधर्मीप-
 ष्वन्धेरन्यस्मिन्पक्षे धर्मिणि संग्रहो भवतीति कः परिहारः ।
 अथ परिहारः ब्रह्मज्ञीहिः समाख्योऽतो धर्मिणोऽभिधानं समान-
 धर्मीपपत्तेरित्यनेन पदेन ब्रह्मज्ञीहिस्मात् धर्मैव व्यपदिश्यते कथं
 समानो धर्मी यच्च स भवति समानधर्मा समानधर्मण^(१) उपपत्तिः
 समानधर्मीपपत्तिः किमुक्तमिति समानधर्मवतो धर्मिणो दर्शना-
 दिति । विशेषापेक्षो विमर्षः संग्रह इति विशेषापेक्षो विशेषस्मृत्य-
 पेक्ष इति । अथ सा विशेषस्मृतिः किंविशेषविषया उतान्यविषयेति
 योसौ संग्रहश्च विषयः तं समानधर्माणमुपलभते तस्यायं विशेषा-
 ननुस्मरति उतान्यस्येति । यदि तावत् तच्च तत्र युक्तं तद्विशेषाणां
 क्वचिदननुभवात् खोऽर्थः पूर्वमुपलब्धविशेषः तद्वतान् विशेषाननुस्मर-
 तीति युक्तम् तद्विशेषाणामनुभूतत्वात् यदा पुनरथमनुपलब्धविशेषे
 सामान्ये उपलब्धमानः सन्दिश्यते तत्र विशेषानुस्मृतिः कथम् तद्विशे-
 षाणामनुभूतत्वादिति । न । सामान्यवचनत्वात् । विशेषापेक्ष इति

(१) समानधर्मवत इति—पा० १ पु० । स च प्रासादिकः ।

सामान्यवचनं पुनरनेनावधार्यते तस्य वान्यस्य वेति यदा तद्गता
विशेषाः सुसूक्ष्मता भवन्ति तदानुभूतेषु विशेषस्मृतिः यदा त्वनुप-
सन्नपूर्वं संग्रयः तदा सादृश्यादन्यगतान् विशेषान् सुसूक्ष्मते एवं
तावद्भवस्थिते त्रिविधः संग्रय इति । अनेन च संग्रयलक्षण्येन यान्य-
न्यानि विरुद्धानि तान्यपि संगृहीतानि । यथा काश्चपीथम्^(१) ।
सामान्यप्रत्यक्षात् विशेषाप्रत्यक्षात् विशेषस्मृतेस्तु संग्रय इति । अस्मार्थः
सामान्यप्रत्यक्षादिति सामान्यवतः प्रत्यक्षादिति विशेषाप्रत्यक्षत्वम-
व्यवस्थितविशेषत्वं नास्य विशेषा व्यवस्थिता इति विशेषस्मृतेस्तु संग्रय
इति समानम् । कथं पुनरनेन सूत्रेणासाधारणो लभ्यते इति
लभ्यते च व्यभिचारित्वात् व्यभिचारौ साधारणः तच्चासाधारणे
ऽपि व्यभिचारित्वमस्तीति लभ्यते । अनेकधर्मापपत्तिस्तर्हि पृथक्
पठितव्या^(२) अन्वयव्यतिरेकभेदविवक्षायां पृथगभिधानं पुनः संग्रय-
कारणभेदविवक्षयेति । ये त्वच विशेषाप्रत्यक्षाद्विशेषास्मृतेस्तेतिपदयोः
पौनहत्वं वर्णयन्ति । सामान्यप्रत्यक्षाद्विशेषस्मृतेस्तु संग्रय इत्यभि-
धीयमाने किल गम्यत एतद्विशेषाप्रत्यक्षादिति न हि कश्चिद्विशेषान्^(३)
प्रत्यक्षान् स्मरति । तन्न । सूत्रार्थापरिज्ञानात् । नायं सूत्रार्थः
विशेषाणामप्रत्यक्षत्वमिति । अपि त्वव्यवस्थितविशेषत्वत्वं विशेषाप्रत्य-
क्षत्वमित्यतो नायं दोष इति । अन्ये तु संग्रयलक्षणमन्यथा व्याचक्षते ।
साधर्म्यदर्शनाद्विशेषोपल्लिप्तोर्विमर्षः संग्रय इति । तैरपि साधर्म्यस्या-
वधारितत्वात् संग्रयस्तु विषयो वक्तव्यः । धर्माति चेत् नमूक्तः संग्रयस्तु

(१) काश्चपी चित्तिरित्यमरः ।

(२) पाषितव्या—पा० १ पु० ।

(३) प्रत्यक्षान्—इति केचित् ।

विषयो धर्मो सत्ययुक्तो न पुनर्युक्तः कथं न युक्तः यदि तावद्धर्म-
व्यतिरिक्तं धर्मिणमभ्युपैति व्याहृतं भवति । धर्मधर्मिणोश्च नामा-
त्वाभ्युपगमे धर्मस्यावधृतत्वात् धर्मिणस्यादृष्टत्वात् न ह्यन्यस्मिन् दृष्टे
ऽन्यत्र संग्रहो भवति । अप्याप्यस्माद्दिग्वा साधर्म्याभिधानेन धर्म्यवोच्येत
तत्र युक्तं सधर्मणो भावः साधर्म्यं साधर्म्यमिति च भावाभिधानेन
धर्मोभिधीयते न धर्मो न च युक्तोऽन्यस्य दर्शनादन्यत्र संग्रह इति ।
अपार्थान्तरभावं नाभ्युपैति तथापि साधर्म्यस्यावधृतत्वात् क संग्रह
इति । यदि चायं धर्मिणं नोपलभते कस्यायं विशेषमुपलक्ष्येत ।
न हि साधर्म्यस्य विशेषाः सम्भवन्तीति । अथ सामान्यवतो विशेषा
इति तत्र तथास्यादृष्टत्वादित्युक्तम् । न सामान्यविशेषाः सन्तीति
सामान्यवतो विशेषा भवन्तीत्येवं ब्रुवता सामान्यविशेषतद्गता भेदो-
त्तज्ञातो भवति व्यर्थस्याभिधानं न सामान्यविशेषास्तदतो विशेषा
इति । उपलब्ध्यनुपलब्धिव्यवस्थाने च साधर्म्यदर्शने सत्यपि विशेषो-
पलक्ष्यार्या च न संग्रहो भवतीति उपलब्ध्यनुपलब्धिव्यवस्थात इति
वक्तव्यम् अनेकधर्मदर्शनादिति च समानानेकधर्मोपपत्तेरित्येव-
मादिवाक्यं संग्रहसूत्रं तद्विचार्यते किन्तावदयं कारणोपदेश
आहो संग्रहस्वरूपावधारणमिति । यदि कारणनिर्देशोत्पत्तिमिद-
मुच्यते समानानेकधर्मादिभ्य इति अन्यान्यपि संग्रहकारणानि
तान्युपसंख्येयानि । यथात्ममनःसंयोग आन्तरस्य आत्ममनःसन्निकर्ष
इन्द्रियार्थसन्निकर्षो वाच्येति । अथ स्वरूपावधारणं कारणं नि-
र्देशोऽनर्थकः संग्रहीतिः संग्रह इति वक्तव्यम् । अस्तु तावत् कारणा-
वधारणम् ननु कारणांतरमप्युपसंख्येयमिति न नेदं कारणाव-

धारणार्थमपि त्वसाधारणकारणनिर्देशोऽयम् तस्मादिन्द्रियार्थसम्बि-
कर्षादीनामप्रसङ्गः प्रत्यक्षसाधारणत्वात् स्वरूपनिर्देशो वा भवतु
इदमेवास्व स्वरूपं समानधर्मादिभ्यो जन्मेति सोऽयमेवम्भूतः संग्रहो
विचाराङ्गतयोपादीयते । संग्रहवद्विपर्ययोऽपि विचाराङ्गम् सोऽपि
पदार्थत्वेन वक्तव्यः सत्यमसौ पदार्थो न तु विचाराङ्गमित्यतो
नाभिधेयः कथं न विचाराङ्गं यथा सन्दिग्धस्तद्विशेषप्रतिपत्तये
यतते नैवं विपर्यस्त^(१) इति न्यायविद्यानङ्गत्वात् अतो नाभिधीयते ॥

यमर्थमधिकृत्य प्रवर्तते तत् प्रयोजनम् ॥ २४ ॥

यमर्थमधिकृत्य प्रवर्तते तत् प्रयोजनम् । यमर्थमधिकृत्येति ।
व्यवसायोधिकारः । कस्य व्यवसायः सुखदुःखसाधनागाम् । इदं
सुखसाधनमिति ज्ञात्वा सुखाप्तये प्रयतते इदं सुखसाधन^(१)मिति
चाधिगम्य दुःखहानायेति । सुखदुःखयोरवाप्तिहानाभ्यामर्थं शोकः
प्रसज्यत इति । सुखदुःखाप्तिहानौ प्रयोजनमिति । अनेन च प्रयो-
जनेन सर्वे ऽर्थाः संगृहीता भवन्तीति । एकस्मिंश्च सूत्रार्थं परस्व
दोषविवक्षया चोद्यमानस्य वक्तुमशक्यस्य व्यवहारो लौकिकोऽयमर्थः
प्रसज्यते ऽनेनेति प्रयोजनमिति । न चानेन न्यायस्य किञ्चित्
क्रियत इति न्यायाङ्गभावो नास्तीति यस्तावत्लौकिकोऽयमर्थ इति न
ते^(२) प्रकृत्युक्तार्थिकादन्यो वक्तुमर्हति । अयमेव च पदार्थो लौकिको
न प्रमाणादय इति कस्यासौ लौकिक इति । यदि प्रमाणापपन्न-

(१) विपर्ययस्त—इति १ पु० । (२) दुःखसाधनमित्यनुमीयते ।

(३) न क्वचित्—इति शब्दः ।

मित्ययमर्थः अतिदोषोऽयं प्रमाणोपपन्नं न वक्तव्यमिति । अथा-
 लौकिकग्रन्थार्थः तन्न बुध्यामहे कथमन्य इति तदपि प्रयोजनं
 न्यायसाङ्गं न भवतीति । तदयुक्तम् । या खलु निःप्रयोजना चिन्ता
 सा न न्यायाङ्गमिति परीक्षाविधेस्तु प्रधानाङ्गं प्रयोजनमेव तन्मूल-
 नात् परीक्षाविधेरिति ॥

लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स
 दृष्टान्तः ॥ २५ ॥

लौकिकपरीक्षकाणामिति सूत्रम् । बुद्धिसाम्यविषयो दृष्टान्त
 इति सूत्रार्थः । एवं साक्षात्साधवबोध इति यदि पुनरेवमवधार्यते
 लौकिकानां परीक्षकाणां च यो विषयः स दृष्टान्त इत्यलौकि-
 कार्थो न दृष्टान्तः सादाकाशादिरिति उदाहरणत्वेन तु लौकिक-
 परीक्षकविषयसाभिधानात् न तु लौकिकपरीक्षकाणामेवेति । सोऽयं
 दृष्टान्तः साहचर्यव्युत्पत्त्यर्थं वा सादसिद्धसाधनार्थं वा यदि तावत्
 साहचर्यव्युत्पत्त्यर्थस्तदा नोपमानाङ्गिद्यते अथासिद्धसाधनार्थं नोदा-
 हरणाङ्गिद्यते यद्युपमानं प्रमाणेऽन्तर्भावः अथोदाहरणमवयवमिति
 न वृथक् दृष्टान्तोऽस्तीति । इदं तत्सरमप्रतिषमाधेयमिति पश्चामः ।
 कस्मात् तथसाध्यविज्ञानात् । एवं भ्रुवता न दृष्टान्तो नोदाहरणं
 नोपमानं विज्ञातमिति । साहचर्यव्युत्पत्त्यर्थं तावदुपमानं न भवतीति
 वर्णितम् । दृष्टान्तः साहचर्यव्युत्पत्त्यर्थः असिद्धसाधनार्थं वेति दृष्टान्तो
 न भवति उदाहरणार्थमुदाहरणं वर्णयन्तो वक्ष्याम इति ॥

तन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिः सिद्धान्तः ॥ २६ ॥

सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थित्यर्थान्तर-
भावात् ॥ २७ ॥

इदमित्यन्भूतं चेति भाष्यम् । इदमिति सामान्यतोऽवगममाह । इत्यन्भूतं चेति विशेषतः । एतदुक्तमभवति । सामान्यविशेषवदर्थान्भ-
तुञ्जा सिद्धान्त इति । अस्यार्थस्य प्रदर्शनार्थं^(१) सूत्रम् । तन्त्राधिकर-
णाभ्युपगमसंस्थितिः सिद्धान्त इति । किं पुनरिदं सूत्रं लक्षणार्थ-
माहो विभागार्थमिति । किं चातः यदि लक्षणार्थं तन्त्राधिकरण-
ग्रहणं न कर्तव्यं एतावद्भवत्वभ्युपगमस्यवस्था सिद्धान्त इति । अथ
विभागार्थं सर्वतन्त्रग्रहणं कर्तव्यं प्रतिज्ञादिवत् यथा प्रतिज्ञाहेतुदा-
हरणोपनयनिगमनान्यवयवा इति समस्ताभिधानम् । एवं सर्वतन्त्र-
प्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिरिति वक्तव्यम् । लक्षणार्थं च सूत्रा-
न्तरं वक्तव्यम् । सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राभ्युपगमसंस्थित्यर्थान्तरभावादित्यस्य
सूत्रार्थो^(२)ऽन्यो वक्तव्यः । अथेदं विभागार्थं तथापि^(३) पूर्वसूत्रं परि-
त्यज्यताम् अथ विभक्तानां पुनर्विभागः त्रिविधा चास्य शास्त्रस्य
प्रवृत्तिरिति व्याहृतम् । विभागस्य नियमार्थः । विभक्तानां विभागः
किमर्थः । यदि नियमार्थः आद्येन सूत्रेण कृतत्वात् प्रयोजनमस्तीति
तस्मात् पूर्वमुत्तरं वा सूत्रमनार्थमिति । नानार्थम् । आद्यस्य लक्ष-
णार्थत्वादुत्तरस्य विभागार्थत्वादिति । विभागस्य नियमार्थं इत्युक्तम् ।
एतेन अनेकधा भिन्नस्य सिद्धान्तस्य चतुर्धासंग्रह इति नियमं
दर्शयति । अथाद्यं सूत्रं कथं लक्षणार्थमिति । तन्त्राधिकरणाना-

(१) अस्यार्थः प्रदर्शनार्थम्—पा० १ पु० ।

(२) सूत्रस्यार्थो—इति साधुः ।

(३) यथापि—पा० १ पु० । यथापीति केचित् ।

मर्त्यानामभ्युपगम इति सूत्रार्थः । तन्ममधिकरणं तेषामर्त्यानां भवति ते तन्माधिकरणाः तेषामभ्युपगमसंस्थिति^(१)रित्यन्नावयवस्वा-
धर्मनियमः सिद्धान्तो भवतीति किमुक्तमभवति षोडशी न प्राप्तः
तस्माभ्युपगमो न सिद्धान्त इति ॥

सर्वतन्माविरुद्धस्तन्त्रेऽधिज्ञतोऽर्थः सर्वतन्त्रसिद्धान्तः ॥२८॥

सर्वेषां सम्प्रतिपत्तिविषयः^(२) सर्वतन्त्रसिद्धान्त इति । यथा
प्रमाण्यानि प्रमेयसाधनानि न दृष्टान्तात् सर्वतन्त्रसिद्धान्तो भिद्यते
तत्राप्यविप्रतिपत्तिरिहापीति भिद्यत इत्याह । दृष्टान्तो हि वादि-
प्रतिवादिभ्यामेव निश्चितः न पुनरेवं सर्वतन्त्रसिद्धान्त इति ।
अनुमानागमयोराश्रयो दृष्टान्तो नैवं सर्वतन्त्रसिद्धान्त इति ।
यद्यनुमानागमयोराश्रयो दृष्टान्त इति प्रत्यचेऽपि प्रसङ्गः प्रत्यक्षमप्य-
नुमानागमयोराश्रयः तत्कारणत्वात् यः प्रत्यक्षविषयः षोडशी दृष्टान्तो-
ऽधिगतार्थः कथ्यत इत्यनुमानागमयोराश्रयः । अधिगमसाधनं तु
प्रत्यक्षं तस्मात् प्रत्यक्षे प्रसङ्गः ॥

समानतन्त्रसिद्धः परतन्त्रासिद्धः प्रतितन्त्रसिद्धान्तः ॥२९॥

सामान्यविशेषतदतां नियमेनाभ्युपगमः प्रतितन्त्रसिद्धान्त
इति । यथा भौतिकानौद्भियापीति योगानामभौतिकानौति
सांख्यानमिति ॥

यत्सिद्धावन्यप्रकरणसिद्धिः सोऽधिकरणसिद्धान्तः ॥३०॥

(१) अभ्युपगमं स्थितिः—पा० १ पु० ।

(२) सम्प्रतिपत्तिर्विषय इति क्वचित् ।

वाक्यार्थबिद्धौ तदसुषुप्ती चोऽर्थः सोऽधिकरणसिद्धान्त इति तस्योदाहरणं भाष्ये । यथेन्द्रियव्यतिरिक्तो ज्ञाता दर्शनस्पर्शनाभ्या-
मेकार्थग्रहणादिति ॥

अपरीक्षिताभ्युपगमात् तद्विशेषपरीक्षणमभ्युपगम-
सिद्धान्तः ॥ ३१ ॥

अपरीक्षिताभ्युपगमादिति सूत्रम् । अपरीक्षितोऽसूचित इति चोऽर्थः सूत्रेषु नोपनिबद्धः शास्त्रे चाभ्युपगतः सोऽभ्युपगमसिद्धान्त इति । यथा नैयायिकानां मन इन्द्रियमिति । वैशेषिकाणां नैयायिकानां च ओचमाकाशमिति । अपरीक्षितः शास्त्रानभ्युप-
गतः स्वबुद्धतिशयचिख्यापचिषया परबुद्धवज्जानाच्च प्रवर्तत इति न युक्तम् । कुतः परावज्ञानस्यायुक्तत्वात् । यदि तावत् परस्यासामर्थ्यं बुद्ध्या नायं समर्थ इति प्रवर्तते तदानेन न परः प्रतिपादितो भवति किन्तु विप्रतिपादितः यस्याज्ञः किं तस्य प्रतिपादयितव्यम् । अथ परिज्ञातसामर्थ्यं पुरुषमवजानाति तदापि नातिशयबुद्धिमतो-
वज्ञानस्यायुक्तत्वात् तस्मात्नायं सूत्रार्थोऽग्राक्षिताभ्युपगमः सिद्धान्त इति । सर्व एवायं पक्षः स्वसुखेनार्थापत्त्या वा विधीयत इति कि-
मनेनातिविस्तृतेनेति केचित् । पक्षपर्याय एव सिद्धान्त इत्यपरे । पक्षस्य क्लिष्टायं पर्यायः सिद्धान्त इति सिद्धान्तः पर्यायोऽयमिति न बुद्ध्यामहे सिद्धान्त इत्युपपन्नप्रमाणकोऽयमर्थः तत्रत्ययादभ्युपगमः पक्ष इत्यन्यतरवादिविप्रतिपन्नस्थान्यतरं प्रति कर्मतया वस्तुनो यदु-
पादानं स पक्षः यस्य कारकशब्दो यस्य वस्तुशब्दो नैतौ पर्यायौ अन्यथा परशुष्केदनमिति परशुरिति कदाचिदभिधीयते यदा

पुरुषव्यापारनिरपेक्षं वस्तु सन्निधौयमानतयावतिष्ठते हेदनमिति
 च यदोद्यम्योद्यम्य दारुणि निपात्यते तावेतौ हेदनपरशुग्रब्धौ
 वस्तुनः क्रियासम्बन्धासम्बन्धापेक्षौ प्रवर्तते इति तथा सर्व एव
 कारकशब्दा न द्रव्यमात्रे न वा क्रियामात्रे वर्तन्ते । किन्तु किं क्रिया-
 साधने क्रियाविशेषयुक्त इति कारकशब्दस्य पक्षो न सिद्धान्तः ।
 स कथं पर्यायो भवतीति सर्वतन्त्रसिद्धान्तस्य पक्षपर्याय इति ।
 अहो पर्यायशब्देषु कौशल्यं भदन्तस्य पक्षो विचारणायामिष्टोऽर्थ
 इति चाभिधीयते अविचारणीयस्वार्थः पक्षेऽन्तर्भवतीति चिचम् ।
 अथ पुनः सर्वतन्त्रसिद्धान्तं नैव प्रतिपद्यते तेनापि सर्वतन्त्रसिद्धान्तं
 निम्नवानेन तदसत्त्वप्रतिपादको न्यायोऽभिधेयः यस्यासौ न्यायाभ्युप-
 गमः स सर्वतन्त्रसिद्धान्त इति व्याहृतम् । सर्वतन्त्रसिद्धान्ते नास्तीति ।
 अथ न्यायमपि न प्रतिपद्यते अनिष्टतो व्याघातः वचने ऽवचने च
 यदि तावन्न्यायोऽस्तीति ब्रवीति प्रतिपादयति नास्ति चेति व्याहृतम् ।
 अथ ब्रवीति अवचनेऽस्यार्थो न सिद्धः^(१) तस्मात् सर्वतन्त्रसिद्धान्तो
 नास्तीति सन्नमत्याहृतम् । इदं तावत् भवान् प्रष्टव्यो जायते किं
 पक्षः सिद्धान्तसामान्यं भवतु अथ संग्रहः पक्षशब्देन सिद्धान्तस्य
 अथ सिद्धान्तस्य पक्षशब्दः पर्याय इति तद्यदि तावत् सिद्धान्तसामान्यं
 तस्मात्सव्यापकत्वात् न हि पक्षः सर्वतन्त्रसिद्धान्तं व्याप्नोति असाध्य-
 त्वात् यथा सत्ता द्रव्यगुणकर्माणि व्याप्नोति व्यापकत्वात् सामान्यं
 भवति नैवं पक्ष इति । पर्यायशब्दोऽपि न भवतीत्युक्तम् । यदि च
 पक्षः सिद्धान्तपर्यायः सर्वतन्त्रसिद्धान्तः साध्यो जायते सर्वतन्त्रसि-

(१) चिचः—पा० १ पु० ।

द्वान्तः साध्यसेति व्याघातः अर्थापत्तितोऽधिकरणसिद्धान्तस्याभेद इति चेत् अथापि न मन्येद्यः अर्थापत्तितोऽधिकरणसिद्धान्तो न भिद्यते भिद्यते वाक्यार्थप्रतिपत्तौ तद्विपरीतवाक्यार्थप्रतिपत्तिरर्थापत्तिर्वाक्यानुषङ्गी योऽर्थः सोऽधिकरणसिद्धान्त इति ॥

प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवाः ॥ ३२ ॥

प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवाः । अवयवानां विभागोद्देशार्थं सूत्रम् । विभागोद्देशस्य नियमार्थः । किं नियन्तव्यं दशावयवं अथवयवं च वाक्यं^(१) एके तावद्भुवते दशावयवं वाक्यम् । अपरे अथवयवमिति । उभयनियमज्ञापनार्थः प्रतिज्ञादीनां विभागोद्देश इति । कथं पुनर्जिज्ञासादयोऽवयवा न भवन्ति पराप्रतिपादकत्वात् । परप्रतिपादका ये वाक्याङ्गभूता इतरेतराप्रत्यायितेनार्थनार्थवन्तो वाक्याङ्गतामुपयान्ति ते ऽवयवाः । वाक्याङ्गत्वमवयवार्थः किं पुनर्वाक्यम् यस्य प्रतिज्ञादिभिरुपहतस्य^(२) विशेषावस्थापनमर्थः तद्वाक्यं वाक्यार्थं संहत्यैते पञ्च निष्पादयन्तीत्यवयवा इत्युच्यन्ते न पुनर्जिज्ञासादयः परप्रतिपादका इत्यतो न वाक्यस्यावयवा इति निश्चितत्वाच्च । निश्चितस्य साधयिता भवति । न तस्य जिज्ञासासंशयौ स्तः प्रयोजनमपि साधनादेव गम्यते अक्षयप्राप्तिसेति न अक्षयप्रयोजकं वा कश्चिन् साधयतीति तस्मात् प्रयोजनअक्षयप्राप्ती अपि न वाक्यावयवौ । प्रकरणे तु जिज्ञासादयः समर्था इति भाव्यम् । प्रकरणमेते उत्थापयन्तीति । न हि जिज्ञासादीनन्तरेण

(१) वाक्यं—पा० १ पु० ।

(२) इत्यस्य ।

प्रकरणस्योत्थानमस्तीति प्रकरणोत्थापका अवयवा जिज्ञासादय इति ।
परप्रतिपादकत्वानु प्रतिज्ञादीनामयमधिकार इति ते उपदिश्यन्ते ।
अवयवमपि वाक्यं तथा न भवति तथोपनयनिगमनयोरर्थान्तर-
भावं वर्णयन्तो वक्ष्यामः ॥

साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा ॥ ३३ ॥

तेषां त्वयवलेन सामान्येन संगृहीतानामितरेतरविशेषकं
लक्षणमुच्यत इति । साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति । तत्र प्रज्ञापनीयधर्म-
विशिष्टो धर्मो साध्यस्तस्य निर्देशः प्रतिज्ञा परिग्रहवचनमुदाहरण-
मनित्यः शब्द इति । सिद्धत्वाद् धर्मिणो न साध्यतेति केचित् । धर्मो
किञ्च धर्मलक्षणः सिद्ध एव सिद्धस्य साध्यो न भवति नैष
दोषः प्रज्ञापनीयधर्मविशिष्टेति वचनात् । न ब्रूमो धर्मिमात्रं
साध्यमपि तु प्रज्ञापनीयधर्मविशिष्टो धर्मोति । यदि प्रज्ञापनीयो
न विशेषणम् अथ विशेषणं न प्रज्ञापनीयः नासिद्धं विशेषणं
भवतीति सिद्धेनायं विशिष्यते न साध्येनेति । सत्यमप्रज्ञातं विशेषणं
न भवतीति प्रज्ञातं त्विदमनित्यत्वं घटे शब्दस्य साध्यमिति । एवं
तर्हि शब्दस्थानित्यत्वं साध्यं न शब्द इति शब्दस्येति विशेषणस्य
दोषः शब्दस्येति ब्रुवता नानित्यत्वमात्रं साध्यत्वेनाभिज्ञायते न
धर्मिमात्रं किं तर्हि धर्मिणः शब्दस्य प्रज्ञातस्य नित्यत्वस्याधर्मत्वेन
द्यो विशेषणविशेष्यभाव इतरैतरनियामकत्वेनानियमः स साध्यः
स चोभयाम्भितो भवति । उभयाम्भयत्वे सति किमुक्तमभवति धर्मो
विशेषणं धर्मो वा विशेषणमिति शब्दस्थानित्यत्वमनित्यत्वस्य वा
शब्द इति धर्मो विशिष्यत इति युक्तम् । सामान्यतोऽधिगतत्वा-

द्विशेषतो ऽनधिगतत्वाच्च विशेषप्रतिपादकत्वाच्चानुमानस्य न च पुन-
 र्धर्मस्य सामान्याधिगमोऽस्ति न नास्ति किमयं धर्मः शब्दस्य उता-
 न्यस्येति । एवं तर्हि शब्दे ऽनित्यत्वमित्ययमर्थः साध्यः तस्य च न
 कृतकत्वादियोग इति युक्तम् । प्रज्ञापनीयधर्मविशिष्टो धर्मो साध्यः
 तस्य निर्देशः प्रतिज्ञा उभयावधारणप्राप्तावन्यतरावधारणे च दोषः ।
 यदि साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति प्रतिज्ञालक्षणं व्यतिरेकित्वादिति
 अत्र साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञैव साध्यनिर्देशोऽवधृतः न च प्रतिज्ञा साध्य-
 निर्देशो नान्यथास्तीति एवमपि साध्यनिर्देशो न प्रतिज्ञालक्षणम्
 अव्यापकत्वात् । यदपि व्यतिरेकि तदप्यलक्षणम् यथा विषाणित्वं गोः
 यदप्यव्यापकं तदप्यलक्षणं यथा गन्धवत्त्वं द्रव्यस्य । अथ पूर्वोक्ते
 ऽसाधारणे^(१) न क्रियेते तथापि किल वाक्यमनर्थकं भवति न चान्या
 गतिरस्ति तस्मात् साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति न युक्तम् । सर्वस्मिन् वाक्ये-
 ऽसाधारणमिति तु न बुद्ध्यामहे तद्यथा गोपालकेन मार्गं ऽपदिष्टे
 एव पन्थाः श्रुतं^(२) गच्छतीति नावधारणस्य विषयं पश्यामः अव-
 धारणस्य तु विषयः सामान्यश्रुतौ नियमः येन वाक्येन समान-
 श्रुत्यानेकार्थं गम्यते तच्चातिप्रसक्तावतिप्रसङ्गनिराकारणार्थमवधारण-
 मिति न पुनः साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेत्युक्ते कश्चित् प्रसङ्गोऽस्ति यन्नि-
 राकरणावधारणं क्रियते सर्वत्र च साधारणं कुर्वाणो लोकं बाधत
 इति । अत्र च विशेषणस्यावकाशस्तत्रावधारणस्यापीति नायं दोषः
 पूर्वोक्तेऽवधारणे न कल्प्येते इति । ननु साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेत्युक्ते
 साध्ययोर्हेतुबुद्धान्तयोरपि प्रसङ्गो यथाऽनित्यः शब्दस्याव्युपत्वात्

(१) अवधारणे—इति शानुः । (२) श्रुतं ननरत् ।

नित्यः शब्दोऽस्यर्थात्तद्विवक्षेति न सूचार्थापरिज्ञानात् साध्यनिर्देशः
 प्रतिज्ञेति प्रज्ञापनीयधर्मविशिष्टस्य धर्मिणः परिग्रहवचनम् । न च
 चाचुषत्वं प्रज्ञापनीयधर्मविशिष्टस्य धर्मिणः परिग्रहवचनमपि तु
 धर्मनिर्देशोऽयम् चाचुषत्वादिति । तथा बुद्धेर्नित्यत्वमिति । अथ
 पुनः साध्यनिर्देशग्रहणादसाध्यनिर्देशनिवृत्तिः साध्यनिर्देशग्रहणात्
 क्रियासाध्यनिर्देशो निवर्त्यते असाध्यं च द्वेषा सिद्धमनुपपद्यमान-
 साधनं च । तत्र साध्यनिर्देश इत्यनेन वचनेनोभयं निवर्त्यते सिद्ध-
 मनुपपद्यमानसाधनं च तत्रानुपपद्यमानसाधनं चाचुषत्वं बुद्धि-
 वित्यत्वं च तस्माच्च तत्र प्रसङ्गः न पुनः कृतकत्वाद्यन्तरपक्षसिद्धं
 साध्यतथोपनीयते तदा कृतकत्वादेः साध्यनिर्देशस्य प्रतिज्ञालं प्राप्त-
 मिति वैष दोषः विकल्पात्तुपपत्तेश्च यदि तारं त्रवीति^(१) कृतकत्वं
 साध्यमिति तदा सूचार्थापरिज्ञानादिति परिहारः । अथ कृतकः
 शब्द इत्येतत् साध्यमित्येवं प्रत्यवतिष्ठते तदाभ्युपगम एव दोषत्वेन
 दर्शित इति न किञ्चिद्वाध्यते । अत्रेदमुच्यते । असाध्यनिर्देशनिवृ-
 त्तिदारेण साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेत्युच्यत इति तद्विधीयमानप्रति-
 धिद्यमानशब्दार्थाभ्युपगमाधिक्यमो न युक्तः कश्चिदाक्ये विधीय-
 मानोऽर्थोऽभिधीयते कश्चित् प्रतिधिद्यमान इति एकान्तवादिनस्तु
 दोषः तथा च न प्रतिधिद्यमान एव पदार्थो भवति तत्रोपरिष्ठा-
 न्प्रमाण इति । साध्यनिर्देश इति च प्रतिज्ञार्था साध्ययोर्द्वैतदृष्ट्या-
 नायोः प्रसङ्ग इति न प्रसङ्गः सिद्धान्तविशेषणत्वात् साध्यशब्दस्य
 सिद्धान्तविशेषणोऽयं साध्यशब्दः न साध्यमात्रं तथा च कः प्रसङ्गो

(१) तारं त्रवीति ।

हेतुदृष्टान्तयोः सिद्धान्तस्यानन्तरोक्त्वा साध्यग्रन्थस्य विशेषणं भवति सिद्धान्तोऽनन्तरमवधारितत्वात् यद्यनन्तरोक्त्वा सिद्धान्तो विशेषणं तन्निर्देशः प्रतिज्ञेति कार्यं न सर्वतन्त्रसिद्धान्तनिराकरणार्थत्वात् । यदि तन्निर्देशः प्रतिज्ञेत्युच्यते सर्वतन्त्रसिद्धान्तोऽपि प्रकृतत्वात् तच्छब्देनासुक्थ्येतेति तन्निर्देशोऽपि प्रतिज्ञेति स्यात् अतः साध्यग्रहणेन साध्यः सिद्धान्तः सम्बन्धते न सर्वतन्त्रसिद्धान्त इति सामर्थ्यात् सर्वतन्त्रसिद्धान्तनिराकरणमिति । यद्यप्ययं सामान्यग्रन्थः तन्निर्देशः प्रतिज्ञेति तथापि सामर्थ्यात् सर्वतन्त्रसिद्धान्तो निरीक्रियते सर्वतन्त्रसिद्धान्तस्यासाध्यत्वात् इतरस्य च प्रतिज्ञादेरवस्थायां साध्यत्वादिति । उदाहरणम् ब्राह्मणान् भोजयेति अग्नेष्वाम्नाणभोजनस्याग्रक्यत्वात् सामर्थ्याच्चयम इति । यदि सामर्थ्यमास्तीयते समस्तस्यानभिधानं तन्निर्देशः प्रतिज्ञेत्येतदपि न कर्तव्यम् प्रतिज्ञेति वक्तव्यम् । सामर्थ्यतो नियमो गम्यत इति नावोचः किञ्चो बाध्यत इति कथं न बाध्यते यद्भुपगतं तन्निवर्तते तन्निर्देशः प्रतिज्ञेति जिज्ञासादिविशेषणादा न प्रसङ्गः साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति जिज्ञासादिविशेषणादा न प्रसङ्गः साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति जिज्ञासादिभिः प्रकरोत्यापनावथवैर्विशेषितमिदं वाक्यं साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति यस्मिन्नर्थे जिज्ञासादयः सोऽर्थः साध्य इति तस्य निर्देशः प्रतिज्ञेति । तथा च हेतुदृष्टान्तयोः कः प्रसङ्गः अर्हत्यर्थे वा कृत्याभिधानं साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेत्यर्हत्यर्थे कृत्यः साधनमर्हतीति साध्यः तस्य निर्देशः प्रतिज्ञा । न च हेतुदृष्टान्तौ साधनार्हावतो न प्रसङ्गः कर्मकरणयोर्दूर्भेदादा अन्यः कर्मधर्माऽन्यः करणधर्म इति कर्तु-

रीषिततमं कर्मेति कर्मधर्मः न चेतरस्य धर्म इतरधर्मा भवितुमर्ह-
 तीति कर्मनिर्देशस्यायं साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति करणनिर्देशस्यानुष-
 न्नादिति अतो न प्रसङ्गः । साध्यासिद्धसिद्धभेदाद्वा अन्यत् साध्य-
 मन्यत् सिद्धमन्यसासिद्धमिति साध्यमन्यतरपक्षसिद्धमन्यतरं प्रति
 कर्मतया यदुपादीयते उभयपक्षासम्प्रतिपक्षमसिद्धम् उभयपक्षसम्प्र-
 तिपक्षं सिद्धमिति तेन यथा सिद्धमित्युक्तेन साध्येनासिद्धे च प्रसङ्गः
 तथा साध्यमित्युक्तेनासिद्धे सिद्धे च प्रसङ्गः अथाप्रसङ्गमपि दिश्यते
 सर्वे ऽर्थाः सिद्धा अपि प्रतिज्ञालेन देग्ननीया भवन्ति । अथवा
 साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति प्रतिज्ञास्यवयवविषयो योऽर्थः स साध्यः यः
 प्रतिज्ञादीनामवयवानां विषयो धर्मो प्रसिद्धधर्मविशिष्टः स धर्मा-
 न्तराधिकरणत्वेन साध्यते न तथा हेतुदृष्टान्तयोः प्रसङ्गः न चेदयं
 प्रसङ्गोऽस्ति तस्मादिष्टग्रहणमनर्थकं साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति किञ्च
 साध्यस्येष्टग्रहणेनाविग्रेषितत्वात् साध्ययोर्हेतुदृष्टान्तयोः प्रसङ्ग इति
 मन्यमानैः कैश्चिदन्यथा पक्षलक्षणानि क्रियन्ते तद्यथा पक्षो यः
 साध्यतुमिष्ट इति । अचेष्टग्रहणं तावदनर्थकं साध्यपदेन हेतु-
 दृष्टान्ताभासोक्तेर्निराकृतत्वात् तन्निराकरणार्थमिष्टग्रहणमित्ययुक्तम्
 कर्मग्रहणाच्चावाप्तमेतदिष्टमौषितमिति चानर्थान्तरम् अथाप्यनिष्ट-
 पक्षव्युदासार्थमिष्टग्रहणं क्रियते अर्थतः किञ्चास्य नेष्टं भवति यत्
 स्ववचनादिना विरुध्यत इति यथा च वाचकाः शब्दा इति अवाच-
 कत्वं च शब्दानां प्रतिज्ञायते शब्दा एवार्थप्रत्यायनायोच्चार्यन्त
 इति व्याहृतम् अनुष्णोऽग्निरिति प्रत्यक्षविरोधः अत्रावणः शब्द इति
 प्रत्यक्षविरोधं केचिदर्थयन्ति तदयुक्तम् इन्द्रियदृष्टीनामतीश्रियत्वात्

इन्द्रियवृत्तयोऽतीन्द्रिया इदमनेनेन्द्रियेण गृह्यते नेदमनेनेति न कस्यचित् प्रत्यक्षमस्ति किन्तु तद्भावाभावानुविधानात् । रूपादि-
 ज्ञानादिन्द्रियवृत्तयोऽनुमीयन्ते तस्मान्नेदसुदाहरणम् उदाहरणम्-
 सुष्योऽग्निरिति युक्तम् । आगमविरुद्धमिति वैशेषिकस्य नित्यः शब्द
 इति यथा इदमपि नागमविरुद्धमिति पश्चामः । न हि वैशेषिकेण
 शब्दानित्यत्वमागमतः प्रतिपन्नम् अपि त्वनुमानात् कारणतोऽधि-
 कारादित्येवमादेः तदप्यनुमानविरुद्धमेव । अथ सूत्रकारवचनात्
 प्रतिपन्न इत्यागमविरोधः ननु च नित्यो घट इत्यथमप्यागमविरोधः
 प्राप्तः तस्माद् ब्राह्मणेन सुरापेयेत्यागमविरोधः प्रसिद्धिविरुद्धं तु
 न बुद्धान्ने कोऽयं प्रसिद्धिविरोध इति प्रसिद्धिः प्रत्यक्षादीनां
 प्रमाणाणामन्यतमेनार्थप्रतिपत्तिः यथा चन्द्रः शशीति । तस्मात्
 पूर्वप्रमाणविरोध एवान्तर्भवतीति न प्रसिद्धिविरोधाभिधाने श्रयक्
 प्रयोजनं पश्चामः शक्यन्तु प्रतिपत्तुम् सर्व एवायं प्रसिद्धिविरोध
 इति तदर्थनिराकरणार्थमिष्टग्रहणं पठन्ति । एतच्च सर्वं न युक्त-
 मिति पश्चामः । कथं स्वार्थापवादादिदोषाणां प्रतिज्ञादोषत्वेना-
 भ्युपगमात् सर्व एते^(१) स्वार्थापवादादिदोषाः प्रतिज्ञादोषत्वेन सम्भव-
 न्तीति न पचे दोषत्वेन कथमिति अर्थस्य तादवस्थ्यात् यथाभू-
 तोऽर्थोऽभिधीयमानः तथाभूत् एवानभिधीयमान इति वचनमपि
 तर्ह्येवेति वचनेऽप्येते दोषा माभूवन् सत्यमनौ नायंदोषाः न
 वचनदोषाः किन्तु पुरुषदोषाः ये हि कर्तृदोषास्ते क्रियादारेण
 उद्गायन्त इति क्रियायां कर्तृदोषमुपपत्त्यं दुष्टा क्रियेत्युच्यते

(१) सर्वत्र ते—पा० १ पु० ।

एवं वक्तृदोषान् वचने उपचर्य दुष्टं वचनमित्युच्यते । वस्तुतस्तु पक्षदोषो नार्थं न वचन इति अर्थस्य क्रियासामर्थ्यात् सर्वोऽर्थः स्वस्थां स्वस्थां क्रियायां समर्थः स तु स्वक्रियाव्यतिरेकेण क्रियान्तरे विनियुव्यमानः कर्तुरेवाकौशलं प्रकाशयति । एवं वचनमपि स्वस्मिन्नर्थं समर्थं विषयान्तरे तु प्रयुव्यमानं वक्तुः संमोहं प्रकटयति । प्रतिज्ञायाः पक्षविषयत्वात् प्रतिज्ञादोषाः पक्षदोषा इत्युच्यन्ते नैतद्युक्तम् हेत्वादिदोषाणामपि पक्षदोषत्वप्रसङ्गात् । एवं सति हेत्वादयोऽपि पक्षविशेषा इति कृत्वा हेत्वादिदोषा अपि पक्षदोषा भवन्ति ततश्च दूषणं पक्षदोष इति वक्तव्यं न पुनर्दूषणानि न्यूनतावयवोत्तरदोषा-क्षेपतयोद्भावनामीति^(१) । अथ वाच्यवाचकभावेन नियमो भविष्यतीति न साध्यसाधकभावेनेति न युक्तम् प्रमाणाभावादिति साधनविषयत्वेनावतिष्ठते पक्षो वचनविषयत्वेन च तत्र वाच्यवाचकभावनियमाद्वचनदोषाः पक्षे भवन्तु, माभूवन् साध्यसाधकभावात् । साधनदोषाः पक्षदोषा इति न प्रमाणमस्ति वचनदोषास्तु पक्ष उपचर्यन्ते । न हि सम्भवे सत्युपचारो सम्भवते तद्यथा मञ्जाः क्रोगन्तीति क्रोगनक्रियाया मञ्जे ऽसम्भवात् सौकिकवाक्याख्यानां कुर्वता मञ्जस्त्रा इति स्थानिषु पुरुषेषु न^(२) मञ्जशब्दमारोप्य प्रमाणासम्भवेनोपचारः क्रियते मञ्जाः क्रोगन्तीति । न पुनः प्रतिज्ञादिदोषाः प्रतिज्ञायां न सम्भवन्ति यतस्तथासम्भवन्तोऽवश्यमन्वाख्येयतया व्यवस्थिताः पक्षे उपचर्येरन्निति आकस्मिकं च सुख्यार्थव्यतिक्रमं कुर्वाणो यदुक्तं नैयायिके हेतुप्रतिषेधे नाकस्मिको सुख्यार्थव्यतिक्रमो सम्भवत इति

(१) उद्भावनामानि—पा० १ पु० । (२) नकारोऽसम्भवः ।

तद्वाच्येत । अथेष्टपक्षेण लौकिकोऽभिधीयते दृष्टमभिप्रेतमिति ।
 अथमपर्यः साधनादेव गम्यते न हि कश्चिदमिष्टं साधयति
 योऽप्यमिष्टं भयात् साधयति तस्माप्यमिष्टमिष्टत्तिरिष्टेति नांमिष्टं
 साधयति तस्मादिष्टपक्षमनर्थकम् । एवं विचारणायामिष्टोऽर्थः
 पक्ष इत्यत्राप्येष्टपक्षमनर्थकम् का चेयं विचारणा यदि साधन-
 दूषणप्रयोगः तत्रानेकार्थसम्बन्धपाते न ज्ञायते कथमिष्टमिति किं
 साध्यत्वेन साधनत्वेन दूषणत्वेन दूष्यत्वेन वेति । अथ संग्रहो विचारणा
 तद्यथा आत्मनोऽस्तित्वनास्तित्वविचारणायामिति आत्मनोऽस्तित्वना-
 स्तित्वसंग्रह इति यावदुक्तं भवति तावदुक्तं भवति आत्मनोऽस्तित्व-
 त्वनास्तित्वविचारणायामिति संग्रहो विचारणापदस्य नाथमर्थः न
 विचारणा संग्रहपदस्य विचारणा हि नाम संग्रहोत्तरकास्यभाविनी
 साधनदूषणप्रयोगरूपान्यतराधिकरणनिर्णयावसाना सा न संग्रह
 इति संग्रहः न पुनरवधारणात्मकः प्रत्यय इति न च वादे संग्रहो
 भवति तथोर्निश्चितत्वान् निश्चितौ हि विवादं कुत इति
 तेन साध्यत्वेनेषितः पक्ष इति प्रत्युक्तम् । ईषितपक्षेणानिष्ट-
 निराकरणार्थत्वान् विरुद्धार्थानिराकृत इति न शक्यम् । पक्षो
 यः साधयितुमिष्ट इत्यथेष्टपक्षेणानिष्टपक्षनिराकरणमिष्टाप्येष्ट-
 पक्षेणादमिष्टपक्षनिरास इत्युत्तरकारिकार्द्धौ न शक्यो विरुद्धा-
 र्थानिराकृत इति । अथ विरुद्धार्थानिराकृत इत्यनेनानिष्टाः
 पक्षदोषा निराक्रियन्त ईषितपक्षं तर्हि व्यर्थम् । अथोभय-
 नीषितपक्षं विरुद्धार्थानिराकृत इति च पक्षदोषाणां निरा-
 कर्तं न वा पक्षो यः साधयितुमिष्ट इत्यत्रापि विरुद्धार्थानिराकृत

इति कर्त्तव्यम् । सर्वथेते पक्षस्यचक्षणे विचार्यमाणे एकस्य न्यूनमेक-
 स्याधिक्यं स्थापयत इति । स्त्रयं साध्यत्वेनेष्यत इति च स्त्रयङ्गुह्यं
 न कर्त्तव्यम् । किङ्कारणम् । कर्मणः कर्त्तव्यत्वात् यथा कर्त्ता वृत्तं
 हिनत्तीत्युक्ते स्त्रयमिति गम्यते न ह्यन्यस्य ह्येद्यमन्यम्भिनन्ति । एवं
 यस्य साध्यं स साध्ययितेति^(१) स्त्रयमिति गम्यते । सोऽयं परस्वाच-
 राधिक्यदोषानविविच्य स्त्रयवचनयोगेषु संमूढ इति । यदपि वाद-
 विधानटीकायां साध्ययतीति शब्दस्य स्त्रयं परेष च तुस्यत्वात्
 स्त्रयमिति विशेषणं साध्ययतीति किञ्चायं शब्दः प्रयोष्ये प्रयोक्तारि
 च तुस्यरूपो भवतीति । सत्यम् । तुस्यरूप एव शब्दो न पुनः
 साधारणप्रयोगे प्रयोजनं पश्यामः । अत एवं वक्तव्यम् । पक्षो यः
 साध्ययितुमिष्ट इति । तत्त्वभाक्तयोश्च तत्त्वसम्प्रतिपत्तेः प्रयोक्तव्य-
 सम्प्रतिपत्तेः यद्यप्ययं तुस्यरूपः शब्दस्तथापि प्रयोष्ये एव सम्भवति
 साध्ययतीति न प्रयोक्तारि भाक्तत्वात् प्रयोष्ये चास्त्रयत्वात् तुसुनस्य
 समानकर्त्तव्ये नियमात् साध्ययितुमिति तुसुनः प्रयोगोऽयम् स चायं
 समानकर्त्तव्येव दृष्टः । तद्यथा स्त्रातुं गच्छामीति न पुनरतुस्यत्त
 एवं ब्रूयात् स्त्रयं स्त्रातुं चामीति तथेहापि । यद्यपि साध्ययतिशब्द-
 स्त्रयरूपस्तथापि तुसुना विशेषितत्वात् प्रयोक्तव्यनतिप्रसङ्गः यदपि
 स्त्रयशब्देन^(२) शास्त्रानपेक्षमभ्युपगमं दर्शयतीत्येवोक्तम् । किमुक्तम् ।
 परावज्ञानस्त्रायुक्तत्वादित्येवमादि किं पुनः शास्त्रं यदपेक्षमभ्युपगमं
 दर्शयति ननु शास्त्रं प्रत्यक्षागमाभ्यामविरुद्ध आगमस्तदनपेक्षमभ्युप-
 गमं दर्शयतीति नुवताऽप्रमाणैकमर्थमभ्युपैतीत्युक्तम् । यथाप्रमाण-

(१) विचारयतिवेति—पा० १५० । (२) स्त्रयं शब्देन—इति कश्चित् ।

कोऽभ्युपगमो नासावभ्युपगमं स्वस्वात्मना^(१) युक्तः नापि प्रतिपाद-
यितुं युक्त इति । यदपि वादविधौ साध्याभिधानं प्रतिज्ञेति
प्रतिज्ञासङ्गणमुक्तं तदप्युभयथा दोषान्न युक्तम् । कथमिति । यदि
तावत् पूर्वप्रकृतपक्षमपेक्षमाणेनेदमुच्यते साध्याभिधानं प्रतिज्ञेति तदा
साध्यग्रहणानर्थक्यम् । प्रकृतः पक्षस्तच्छब्देनाभिसम्भगस्यत इति तदभि-
धानं प्रतिज्ञेति वक्तव्यम् । अथ पक्षानपेक्षं स्वतन्त्रमेतत्तत्तत्तथापि
यो नैयायिकप्रतिज्ञार्थां दोष उक्तः स इह प्रसक्तः यस्तु तत्र भवता
परीक्षारः^(२) क्रियते ममापि स एव परीक्षारो भविष्यतीति न वक्त-
व्यम् । मयानभ्युपगमात् भवता चाभ्युपगतत्वात् यथा नाम कश्चित्परं
ब्रूयात् माता तव बन्धकी^(३) स्त्रीत्वादिति स तस्योत्तरं ब्रूयात् । न
बन्धकीत्वे स्त्रीत्वं हेतुः किन्तु स्वपुरुषव्यतिरेकेण पुरुषान्तरसम्बन्ध
इति स्त्रीत्वाद्बन्धकीत्वं ब्रुवाणस्य मातुर्बन्धकीत्वमपरिहार्यम् । अथ
परपुरुषसम्बन्धं हेतुमभ्युपेयात् स्त्रीत्वाद्बन्धकीत्वं व्याहतमिति तथा
भवतोऽपि व्याघातः साध्ययोर्हेतुदृष्टान्तयोः निर्देशः प्रतिज्ञा प्राप्नो-
तीति तस्मादपेतसर्वदोषमिदं वाक्यं साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति ॥

उदाहरणसाधर्म्यात् साध्यसाधनं हेतुः ॥ ३४ ॥

हेतोरवसरप्राप्तस्य सङ्घणापदेशद्वारेणोदाहरणसाधर्म्यमिति सू-
चम् । उदाहरणेन साधर्म्यमुदाहरणसाधर्म्यम् । किं पुनरुदाहरणं
वक्ष्यमाणकं तेन साधर्म्यं समानधर्मता यो धर्मः साध्ये भवति
तथाभूत एवोदाहरणे ऽपीति न पुनः स एव अन्यधर्मस्थान्यचावृत्तेः

(१) स्वस्वात्मना—पा० १ पु० ।

(२) 'परिहार'शब्दस्य स्थाने तादृशपक्षपक्षके सर्वत्र परीक्षार इति पाठः ।

(३) बन्धकी पुंल्लि ।

न ह्यन्यस्य धर्मोऽन्यत्र वर्तते किन्तु तत्तुल्यः स एवेत्युच्यत इति । यदि पुनः साधर्म्यं हेतुरित्येतावन्मात्रमुच्येत भवत्येवं विवचितार्थसिद्धि-रनिष्टप्रतिषेधस्तु न स्यात् साधर्म्यमात्रं हेतुः स्यादित्यतोऽनिष्टप्रति-षेधार्थमुदाहरणग्रहणम् उदाहरणसाधर्म्यग्रहणादनुदाहरणसाधर्म्य-मर्थाभिराकृतं भवति अवधारणेन वा निराक्रियते उदाहरणेनैव साधर्म्यं न पुनरनुदाहरणेनापि साधर्म्यमेव^(१) पुनर्वैधर्म्यमपीति । कस्य पुनरनुदाहरणेन साधर्म्यं कस्यान्यस्य पुनः स्यात् साध्यस्य प्रकृतत्वात् प्रत्यासत्तेः प्रकृतं प्रत्यासत्तं च साध्यं तस्मादुदाहरणसाधर्म्यं साध्यस्य । अपि च साध्येन साधर्म्यमिति साधर्म्यमेवेत्यवधार्यते किं पुनरने-नावधारणेन सम्भते साध्येकदेशवृत्तिरहेतुरिति सम्भते । सोऽयं हेतुः साध्योदाहरणाभ्यां प्रतिबंधितः किं पुनरस्य प्रतिसन्धानं साध्ये व्यापकत्वम् उदाहरणे चासम्भवः एवं द्विसप्तचण्डसिप्तचण्डस्य हेतुर्लभ्यते उदाहरणेनैव साधर्म्यमित्येवं ब्रुवतामभ्युपगतविपक्षस्याप्युदाहरणेनैव साधर्म्यमिति द्विसप्तचण्डोऽपि हेतुर्भवतीत्युक्तम् । यदा पुनर्विपक्षमभ्यु-पैति तदाप्युदाहरणेनैव साधर्म्यान्नुदाहरणेनेति तप्तचण्डो हेतुरि-त्युक्तं भवति । तदेवं द्वावप्यन्वयव्यतिरेकिणौ यथा वैशेषिकस्थानित्यः शब्दः कृतकत्वात् सामान्यतोऽस्मदादिवाङ्मकारणप्रत्यक्षत्वादेति द्वाव-न्वयिनौ यथा सर्वाणित्यवादिनः अनित्यः शब्दः प्रमेयत्वात् अमूर्तत्वाच्च तदेवमन्वयव्यतिरेकिभेदवान्त्वयवांसत्तुःप्रकारो हेतुरित्युक्तं भवति । तदेवं हेतुस्वरूपावधारणाद्धेलाभासा निराकृता भवन्ति । तत्रोदा-हरणेनैव साधर्म्यमित्यनेन विपर्ययहेतोरनैकान्तिकस्य च निराकरणम् ।

(१) साधर्म्यमिरेति क्वचित् ।

साधर्म्यमेवोदाहरणेनेत्यनेनावधारणेन साध्यावृत्तिः साधैकदेशवृत्तिश्च निराकृत इति । तच्च तावद्विपर्ययहेतुरस्यो विषाणित्वात् गौर्विषाणित्वादित्यनैकान्तिकः साध्यावृत्तिस्त्रासुषत्वादित्यः शब्द इति । साधैकदेशवृत्तिरमित्याः परमाणवो गन्धवत्त्वादिति स्वरूपतत्सार्धनैकान्तिकादिप्रहणं न कर्त्तव्यम् । यद्यनेन हेतुसङ्घणेन एवंभाव्यमानेनानैकान्तिकहेत्वादयो निराक्रियन्ते । गन्धनैकान्तिकः स्वव्यभिचार इत्येवमादिसूत्रानारम्भः नातिप्रसक्तस्य नियमार्थत्वात् । अनेकधा हेत्वाभासाभिज्ञा इति तेषां नियमज्ञापनार्थमनैकान्तिकादिप्रहणमिति । उदाहरणसाधर्म्याच्च किमन्यत्साध्यसाधनमित्येके । न किलोदाहरणसाधर्म्यव्यतिरेकेण साध्यसाधनमस्तीत्यत एव कर्त्तव्यम् । स्वत उदाहरणसाधर्म्यं हेतुरिति । अथ पुनः साध्यसाधनशब्दोपादानमुदाहरणसाधर्म्यविशेषणार्थमेवमपि पञ्चम्यपदेशोऽनर्थक इति । न हि भवति नीलादुत्पत्तमिति । अन्ये तु पञ्चम्यपदेशादनर्थकमन्यथा^(१) वर्णयन्ति । अर्थात्तरे दृष्टत्वादित्यनर्थक इति । अर्थात्तरे किल पञ्चमी दृष्टा यथा यामादागच्छति । न पुनरुदाहरणसाधर्म्यव्यतिरेकेण साध्यस्य साधनमस्तीत्यतः पञ्चम्यपदेशोऽनर्थक इति । साध्यसाधनविशिष्टं चोदाहरणसाधर्म्यं हेतुत्वेन ब्रुवाण्येनाभिधेयो हेतुरित्युक्तं भवति । तथा च साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति व्याहृतं भवति न चाभिधानाभिधेयात्मकः समुदायो दृष्ट इति नैवोभयेषामवयवत्वम् । तत्रैव दोषो न परीक्षारान्तरं प्रयोजयति तेनैवापाकृतत्वात् उदाहरणसाधर्म्यात् साध्यसाधनवचनं हेतुरित्येवं व्याचक्षणेन समस्त एव दोषोऽपाकृतो भवतीति । अतो न परीक्षारान्तरं प्रयोजयति साधर्म्यस्य व्यभि-

(१) पञ्चम्यपदेशानर्थकमन्यथा—इति साधुः ।

अर्थव्यभिचारित्वात् विशेषणयोगो न तद्वचनस्वाप्रकारकत्वात् यत्त-
 त्प्रकारवत्तद्विशेष्यते साधर्म्यं चैतदस्ति न च वचस्येति वचसः कार-
 कत्वं न भवतीति न बुद्ध्यामहे यथैवार्थः प्रकारवान् तथा वचन-
 मपीति । अर्थस्त्वावत् कथं प्रकारवान् उभयथाभावात् यस्मादयमर्थ
 उभयथा भवति नित्योऽनित्यः मूर्त्तोऽमूर्त्तश्च वचनमपि तदुभयथा
 भवतीति तुल्यम् । नित्यानित्यमूर्त्ताऽमूर्त्तग्रन्थाभिधेयमिति । दृष्टश्च
 ग्रन्थे विशेषणयोगः यथा किमयमाह गौरित्ययमाह इतिपरतया
 ग्रन्थः ग्रन्थान्तरादव्यवच्छिद्यते स्वयं वचनविशेषकाणि बहूनि वाक्यानि
 प्रयुक्तानि । तद्यथा स्वपरपक्षयोः सिद्धसिद्धार्थं वचनं वाद् इति । अथ
 वचनं नैवविधमिति^(१) सिद्धसिद्धार्थं वचनं वाद् इत्येवमादि व्याह-
 तम् । सोऽयं सूत्रोऽधिकया परस्य दोषानभिधानो लोकादप्यपभ्रष्ट
 इति । यद्यप्यर्चान्तरे दृष्टत्वादित्यनर्थकः पञ्चम्यपदेश इत्येवं ब्रुवाणः
 स्वसिद्धान्तं बाधते न हि भवन्तः सेनावनादीन्यर्थान्तरभूतानि प्रति-
 पद्यन्ते अथ च पञ्चम्यपदेशो भवति वनादयं वृत्त आनीतः सेनातोऽप्य
 इति । दृष्टश्च तन्त्रान्तरे पञ्चम्यपदेशोऽनर्थान्तरे सन्धिविपहाभां
 चार्गुष्यं सम्पद्यते । अनभ्युपगतार्थान्तरविशेषश्च च हेतुर्विपचादिशेष
 इति । पञ्चम्या अर्थान्तरवाचकत्वं कुतः यदप्युदाहरणसाधर्म्यस्येति
 वक्तव्यम् नोदाहरणसाधर्म्यादिति तदपि न विवक्षातः कारकग्रन्थ-
 प्रयोगात् यदा साधर्म्यमभिधीयमानतया विवक्षितं भवति उदा-
 हरणसाधर्म्यस्येति युक्तम् । यदा तदाहरणसाधर्म्यस्य निमित्तभावे
 वचने विवक्षितस्तदोदाहरणसाधर्म्यादिति निमित्तपञ्चमी युक्ता कथं

(१) नैव विधम्—पा० १७० ।

पुनरुदाहरणसाधर्म्यस्य निमित्तभावः सति भावात् यस्मादुदाहरण-
साधर्म्यं बुद्ध्या विवक्षाप्रयत्नवायूदीरणतास्वाद्यभिघातादयः शब्दस्य
निमित्तं भवन्ति अतः पारम्पर्येणोदाहरणसाधर्म्यमपि निमित्तमिति
तस्मात् पञ्चम्यभिधानमेव व्यायः उदाहरणमनित्यः शब्द उत्पत्ति-
धर्मकत्वात् उत्पत्तिधर्मकमनित्यं स्थास्यादि दृष्टमिति । किं पुनर-
नित्यं नाम यस्यानित्यत्वं तदनित्यम् अयानित्यत्वं किम् उभया-
न्नावच्छिन्नवस्तुसत्तासम्बन्धः सत्ता वा तद्विशेषणा अथोत्पत्तिधर्मकं
किम् उत्पत्तिधर्मा यस्य स उत्पत्तिधर्मा उत्पत्तिधर्मेवोत्पत्तिधर्मकः
का पुनरियमुत्पत्तिः असद्विशेषणस्य सतोऽत्यन्तमभावभावप्रतिषेधः
सदसद्विशेषणं सङ्गवति तत्पूर्वं नासीत् पश्चाद्भवतीति गम्यते तस्या-
त्यन्तमभावोऽत्यन्तस्य भाव इति प्रतिषेधो यः स उत्पत्तिशब्दार्थः
सत्ता वैवंविशेषणा वाक्यार्थाभ्यनुज्ञानाच्च पदार्थाभ्यनुज्ञातो यो वा-
क्यस्यार्थोऽभूत्वा भवतीति स पदस्यार्थ उत्पद्यत इति । सोत्पत्तिधर्मा
यस्य स भवत्युत्पत्तिधर्मक इति ॥

तथा वैधर्म्यात् ॥ ३५ ॥

किमेतावद्वेतुलक्षणमिति नेत्युच्यते किं तर्हि तथा वैधर्म्यात् ।
अत्राप्युदाहरणवैधर्म्यादित्युदाहरणेनैव वैधर्म्यं नास्युदाहरणेनेति वैध-
र्म्यमेवो^(१)दाहरणेन साधर्म्यमपीति उदाहरणमनित्यः शब्दः उत्पत्ति-
धर्मकत्वात् अनुत्पत्तिधर्मकं नित्यं दृष्टम् आत्मादिद्रव्यमिति भाव्यम् ।
एतच्च न समञ्जसमिति पश्यामः प्रयोगमात्रभेदात् प्रयोगमात्रं हि
भिद्यते नार्थ इति । न च प्रयोगमात्रभेदादस्वस्वरं भवितुमर्हतीति

(१) वैधर्म्यमिति क्वचित् ।

उदाहरणमात्रभेदाच्च उदाहरणमात्रं केवलं भिद्यते आत्मा षट् इति । यदि सोदाहरणभेदाङ्गभेदा भवति तथा वैधर्म्यादिति न पठितव्यम् । किं कारणम् । उदाहरणभेदादेव भेदा गम्यते उदाहरणसूत्रं च भेदकमस्ति तद्विपर्ययाद्वा विपरीतमिति तस्मान्भेदसुदाहरणं न्याय्यमिति । उदाहरणं तु नेदं निरात्मकं जीवच्छरीरं अप्राणादिमत्त्वप्रसङ्गादिति । यदुभयपक्षसम्प्रतिपक्षमप्राणादिमत्त्वसर्वं निरात्मकं दृष्टम् न चेदमप्राणादिमद्भवति तस्मान्भेदं निरात्मकमिति । सोऽयमवीतः परपक्षप्रतिषेधार्थ एव भवति तावेतौ वीतावीतहेतुः साव्यभिचार्यां पृथगभिहितमिति । तच्च स्वरूपेणार्थपरिच्छेदकत्वं वीतधर्मः अवीतः पुनः परपक्षप्रतिषेधेनैव प्रवर्तते इति । एकस्य विधीयमानोऽर्थ इतरस्य प्रतिषिध्यमानः कथं पुनरयमवीतोऽर्थपरिच्छेदक इति । अथ योऽभवत्तुच्चातो वीतोऽर्थपरिच्छेदकः स कथम् अन्यथादिति चेत् वीतो हेतुरन्वयेन प्रतिपादयति । अथ प्रमेयत्वं कस्मान्न हेतुः यद्यन्वयस्यैतत् सामर्थ्यम् व्यभिचारात् प्रमेयत्वं न हेतुः न तर्कान्वयः प्रतिपादकः अपि त्वय्यभिचारः यदि साव्यभिचाराद्हेतुरर्थं प्रतिपादयति तदा अदेयमेतत् कथमवीतः प्रतिपादक इति अवीतस्यापि व्यतिरेकाव्यभिचारित्वात् प्रतिपादकत्वमिति । कथं यावदप्रमाणादिमत्^(१) तत् सर्वं निरात्मकं दृष्टमिति अप्राणादिमत्त्वं च जीवच्छरीराभिवर्तते तस्मान्तदव्यभिचारिनिरात्मकत्वमपि निवर्त्यतीति । अथ पुनरप्राणादिमत्त्वनिवृत्तिरेव प्रतिपाद्यते न पुनर्निरात्मकत्वस्य न युक्तमेवं भवितुं किं कारणम् पक्ष

(१) अप्राणादिरिति साधुः ।

एवं सति व्यभिचारो दर्शितः स्यात् पञ्चव्यभिचारोपदर्शने सति
 शक्यं वक्तुम् अन्वयिनि तु हेतौ शब्दे नित्यत्वमस्तु सति ह्यतकत्व
 इति तस्माद्यथान्वयिनोऽन्वयसम्बन्धाव्यभिचारः प्रतिपादकः तथा
 व्यतिरेकिणोऽपि व्यतिरेकाव्यभिचार इति । एतेन यथाऽवीतहेतोर-
 व्यभिचारिण एकस्य धर्मस्य दर्शनादितरधर्मानुमानमेवं वीतहेता-
 वपि एकधर्मनिवृत्तिदर्शनादितरधर्मनिवृत्त्यनुमानमिति । सर्वात्म-
 कत्वप्रसङ्ग इति चेत् न विकल्पानुपपत्तेः यद्येकधर्मनिवृत्तिदर्शनादि-
 तरधर्मनिवृत्तिरनुमीयते तन्नित्यत्वा च सात्मकत्वं सिद्धतीति मन्यते
 एवं च सर्वात्मकं शरीरं प्राप्नोति किङ्कारणम् अप्राणादिनिवृत्तेर-
 डित्यादिनिवृत्तिप्रतिपादकत्वात् मेदमडित्यवच्छरीरं प्राणादिमत्त्व-
 प्रसङ्गादेवमडित्यादिप्रतिषेधोऽपि वक्तव्य इति । तच्च नैवं विकल्पा-
 नुपपत्तेः इदं तावत् भवान् पृष्टो व्याचष्टाम् किमवधारितकार्यस्वभावः
 पदार्थो डित्यशब्दवाच्यः आहो नेति । यद्यवधारितकार्यस्वभावः
 संज्ञाभेदमात्रमात्मा स इति । अथानवधारितकार्यस्वभावः तस्य
 व्यावृत्तिरशक्या प्रतिपादयितुम् व्यावृत्तिप्रधानं चेदं वाक्यं तस्माद्-
 वीतहेतोरर्थमबुद्धा सर्वात्मकता देय्यत इति । यदि तर्ह्यसाधारणो
 धर्मो हेतुर्नित्या पृथिवी गन्धवत्त्वादित्यादयो हेतवः प्राप्नुवन्ति न
 हेत्वर्थापरिज्ञानात् सत्यमसाधारणो वैधर्म्यहेतुः न पुनर्वैधर्म्य
 व्यभिचारि गन्धवत्त्वं च नित्यानित्यव्यभिचारि तस्मादन्वयिनो व्यति-
 रेकिणस्य नान्वयव्यतिरेकौ हेतुभावे निमित्तम् किन्त्वन्वयव्यतिरे-
 कयोरव्यभिचार इति । यः पुनरसाधारणो धर्मः पञ्च एव केवलं
 यस्य तत्तुल्यविपक्षौ न स्तः स कस्मान्न हेतुः यथा सर्वं नित्यं सत्त्वात्

सत्यमद्यमसाधारणो न व्यावृत्तः अव्यावृत्ते^(१) हेतुरिति एतेन यः
 पक्षैकदेशवृत्तिरविद्यमानसपक्षविपक्षः स न हेतुरित्युक्तं भवति ।
 यथा सर्वं नित्यममूर्त्तत्वादिति यः पक्षैकदेशे वर्तते अविद्यमानसपक्षो
 विपक्षाच्च निवर्तते यथामभ्युपगतमित्यपक्षस्य नित्ये वाङ्मनसे आव-
 च्छत्वादिति स कस्मान्न हेतुः अयमपि न हेतुः सूचार्थनापोदितत्वात्
 सूचार्थस्यैवा वैधर्म्यादिति अत्र च वैधर्म्यमुदाहरणेनैव वैधर्म्यमेव
 बोदाहरणेन न पुनरिदं वैधर्म्यमेव तस्मान्न प्रसङ्गः । एवमनयोर्वीता-
 वीतहेत्वोः पृथगर्थप्रतिपादकत्वमाकुमारं प्रसिद्धेः यदुक्तं वीतावीतौ
 न पृथक् प्रतिपत्तिहेतु इति तत्संमूढेनाक्तं हेतुर्विपक्षादिगेष इत्यन्ये ।
 अन्येतदन्यथा सख्यं व्याचक्षते हेतुर्विपक्षादिगेष इति यदि पुनरे-
 तावन्मात्रमुच्येत हेतुर्विगेष इति किं स्यात् विगेषमात्रं हेतुः स्यात्
 साधर्म्यमात्रनिराकरणं च स्यात् साधर्म्यमात्रनिराकरणे विगेषमात्र-
 परिग्रहे च इष्टानिष्टसंग्रह इति । अतोऽनिष्टहेतुनिराक्रियायै विपक्ष-
 ग्रहणम् विपक्षाद्यो विगेषः स हेतुः विपक्षादिगेषो हेतुरित्येतावति
 बोध्यमाने विपक्षादिगेषमात्रस्य हेतुत्वं स चानेकभेदः तस्मिन्वृत्त्यर्थं
 विपक्षादेवावधार्यते अवधारणे चैतस्मिन् विपक्षैकदेशवृत्तिरेको-
 तुष्यते गौर्विधाणित्वात् स हि विपक्षादेव विगेष इति नाय-
 मनेनावधारणेन निराक्रियत इति तस्मिन्वृत्तौ द्वितीयमसाधारणं
 विगेष एव च विपक्षाच्च त्वयं विगेष एव विपक्षैकदेशवृत्तित्वात्
 सामान्यमपि तदेवमाभ्यामवधारणाभ्या^(२)मन्वयव्यतिरेकीचिस्त्वचणो
 हेतुर्लभ्यत इति । सत्यमेकस्त्रिस्त्वचणो हेतुर्लभ्यते समानपक्षैकदेश-

(१) अत्राहतो हेतुरिति साधुः । (२) अत्रवारणाभ्यां—पा० १ पु० ।

वृत्तिः एकस्त्रिलक्षण एव निराक्रियत इति । कथमिति । आद्ये-
 नावधारणेन विपक्षादेव यो विगेषः स हेतुरिति ब्रुवता यस्तुल्यैक-
 देशवृत्तिः स निवर्तितो भवति न ह्ययं विपक्षादेव विगेषः किन्तु
 सपक्षैकदेशादपीति विपक्षैकदेशवृत्तिप्रतिषेधात् समानपक्षाद्यो विगेष
 एव स हेतुरित्युक्तमभवति यथाश्लोऽयं विषाणित्वात् न पुनरयं प्रयत्ना-
 नन्तरीयकत्वादिर्विपक्षादेव विगेषः किन्तु तत्तुल्यैकदेशादपि यथा
 श्रूयमाणेनार्थेनावधारणेऽर्थवती । एवञ्च सति तुल्यैकदेशवृत्तिवत्
 साध्यैकदेशवृत्तेरपि हेतुत्वप्रसङ्गः येनैव सामर्थ्येन तत्तुल्यैकदेशवृत्ति-
 र्लभ्यते तेनैव सामर्थ्येनातुमेतैकदेशवृत्तिरपि हेतुः प्राप्तः । यथा
 नित्याः परमाणवो गन्धवत्त्वादिति । ते एतेऽवधारणे यदि ताव-
 द्यथाश्रुते भवतस्तत इष्टः प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिर्न हेतुः । अन्यान्यथा
 श्रूयते अन्यथा प्रकल्प्यते अभिप्रेतार्थसिद्ध्यर्थं तथाप्यभिप्रेतप्राप्तिवद्-
 निष्ठोऽपि गन्धवत्त्वादिर्लभ्यत इति उभयं च लक्षणदोषः अभिप्रेत-
 हानिरनिष्टप्रसङ्गश्च । नैष दोषः वृत्तौ विगेषितत्वात् अनिष्टस्य गन्ध-
 वत्त्वादेः प्राप्तिरित्यतो दोषः । यस्माद्ब्रुत्तावाह यो धर्मः पक्षस्येति । अनेन
 चाचुषत्वादिः पक्षासम्भवी निराक्रियते पक्षैकदेशवृत्तिस्तु कथम् न
 ह्यसौ न पक्षधर्मो न भवति तथा विपक्षैकदेशवृत्तिर्न पक्षस्य धर्म इति
 तस्मादन्यथा निराकरणे यत्नः कर्तव्य इति न कर्तव्योऽवधारणास्त्रिवृत्तेः ।
 अवधारणादेकदेशवृत्तिर्निवर्तिष्यते किं पुनरवधार्यते किं धर्म एव
 पक्षस्य उत पक्षस्यैव धर्म इति वस्तु तावद्धर्म एव पक्षस्येति किं पुन-
 रस्यावधारणस्य सामर्थ्यं किमनेन सम्भवो ज्ञायते उतासम्भवो
 व्यावर्त्यते उभयथापि नावधारणस्य सामर्थ्यमस्ति सम्भवज्ञप्तेरसम्भव-

नित्यत्वेऽवधारणमन्तरेणाप्यवगतेः न चैकदेशवृत्तिर्निराक्रियत इति
 अर्थमवधारणम् । अथ पुनर्याग्निरवधारणस्यार्थः धर्म एव पक्षस्येति
 न पुनरधर्मोऽपि यः पुनः पक्षैकदेशवृत्तिरवधारणोऽपि सत्यमनेनैक-
 देशवृत्तिर्निराक्रियत इति एतस्मिन्नप्येकं सन्धित्सत इदमन्यत् प्रच्यवते ।
 भवत्येकदेशवृत्तेर्निराकरणं सपक्षे सिद्धे एतत्पदं किमर्थमारभ्यत इति
 कथं पुनरिदमनारभ्यं यस्माद् व्याप्त्यर्थनावधारणेन चरितार्थत्वात् ।
 धर्म एव पक्षस्येति पक्षो नियतो धर्मोऽनियतः तस्यानियतस्य व्याप्त्य-
 यन्निर्भां तन्मुक्त्यपचगतिः तत्र विपक्षे नास्तीति सपक्षे सिद्ध इत्येतत्पदं
 माभूत् । अथ पुनरिदमवधारणमन्यथा^(१) क्रियते पक्षस्यैवेति । एव-
 मन्तरे दे अपि पक्षे सिद्धो विपक्षे नास्तीति च बाधिते भवतः कथं
 सपक्षे सिद्ध इत्येतदवधारणार्थबाधितम् पक्षस्यैव धर्मः सपक्षे सिद्ध
 इति । न हि लोके एवंप्रकाराणि वाक्यानि प्रवर्तन्ते देवदत्तमेव
 भोजय यन्नदत्तं च उत्तरं तु पदं विपक्षे नास्तीति गम्यमानत्वादकार्यं
 केन गम्यमानत्वादित्यवधारणेन पक्षस्यैव धर्मः सामान्यस्येति गम्यत
 इति विपक्षे नास्तीत्येतन्न कर्तव्यमिति न च पक्षैकदेशवृत्तिर्निरा-
 क्रियत इति अर्थमवधारणं स एवार्थो हीयत इति । अथ पुनः
 सपक्षे सिद्ध इत्येतदपि पदमवधारणार्थमेवारभ्यते सपक्ष एव सिद्धः
 सिद्ध एव सपक्ष इति किं पुनरस्मिन् पदेनावधारणेन सम्भते यदि
 सम्भवः सोऽनवधारितोऽपि गम्यते सपक्षे सिद्धः । अथ व्याप्तिः तज्जातीय-
 स्यैकदेशवृत्तिरहेतुरिति प्राप्तम् । अथ सपक्ष एव सिद्ध इति तथापि
 पूर्वोक्तरे पदे व्याहृते भवतः पक्षस्य धर्मो विपक्षे नास्तीति अव-

(१) अवधारणार्था—पा० १ पु० ।

धारणार्थबाधितत्वात् पूर्वमनारम्भं गम्यमानत्वादुत्तरमपि । अथ वि-
पचे नास्तीत्येतदप्यवधारणार्थमेवेति । अत्रापि किमवधार्यते विपच
एव नास्तीति नास्त्येव विपच इति । यदि विपच एव नास्ति तदा
गौर्विषाणित्वादिति हेतुः प्राप्तः स हि विपच एव नास्तीति ।
अथ विपचे नास्त्येवेति न पुनर्मध्यमस्य पदस्थानारम्भः तत्र पूर्वपदं
व्याप्यर्थं उत्तरपदं विपचैकदेशवृत्तिप्रतिषेधार्थम् अथ सपचे सिद्ध
इत्येतत्पदं किमर्थमारभ्यत इति यदि सम्भवार्थं व्याप्यर्थेनाद्यावधार-
णेन^(१) सम्भवो लभ्यत इति व्यर्थम् । तदेतस्मिन् लक्षण्ये सदृष्ट्या
विचार्यमाणे ऽनिष्टहेतूपनिपातो वा इष्टहेतुपरित्यागो वाभिप्रेत-
यस्तद्वाभिर्वेति दोषः हेतुर्विपचादिशेष इति । यदा सौचाम्निकपच-
माश्रित्य लक्षणं विचार्यते तदा विपचासम्भवाद्हेतुर्विपचादिशेष
इति विपचार्यो वक्तव्यः न ह्यसति विपचे विपचार्यं पश्याम इति ।
न चासति पञ्चम्याः प्रयोगः सम्भवति विपचादितिपञ्चमीविषयो
वाच्यः असति विपचे नाधिकरणार्थः सम्भवति इति विपचे नास्तीति
सप्तम्यर्थो वक्तव्यः विपचासम्भवे सति पञ्चतज्जातीयव्यापकत्वात् कृत-
कलादेर्विशेषोऽर्थश्चिन्त्यः । कृतकलादिति तदासाधारणत्वमसामान्यं
न विशेष इति । तदेतल्लक्षणं स्वसिद्धान्तेनासङ्गतत्वादल्लक्षणमिति
तदपि हेतुवार्तिकं कुर्वाणेनोक्तम्^(२) । सन्निकासम्भवे षट्प्रतिषेधादेक-
द्विपदपर्युदासेन त्रिलक्षण्यो हेतुरिति तदप्युक्तम् द्विपदलक्षण्युक्त-
योर्हेतुत्वात् तत्र किञ्च सन्निका सम्भवति पञ्चस्यैव धर्मः समान एव

(१) चायेवधारणेनेति—पा० १ पु० ।

(२) हेतुवार्तिकं—पा० १ पु० । वार्तिकं कुर्वाणेनेति तु सचाभाष्ये जीमद्वीयस्वाचेति-
बदित्यनुमीयते विश्वरज्जु भूमिकायाम् ।

सिद्धः । विपक्ष एव नास्ति । पक्षस्य धर्मः समाने च सिद्धः । पक्षस्य धर्मा विपक्षे नास्ति । समान एव च सिद्धः, विपक्षे नास्ति पक्षस्य धर्मः, समाने च सिद्धो विपक्षे च नास्तीति । तदेवं सप्तिकासम्भवेति षट्प्रतिषेधसुक्ता यदयं त्रिपदपरिग्रहेण त्रिसङ्ख्यस्य हेतुतां ग्राहति तेनैकद्विपदपर्युदासं ज्ञापयतीति । तच्च नैवम् । द्विसङ्ख्ययुक्तयोर्हेतुत्वादिति अनभ्युपगतमित्यपक्षस्य कृतकत्वादित्ययं दाभ्यां सङ्ख्याभ्यां युज्यते प्रथमानन्तरीयकत्वादिति चानयोर्हेतुभावो न स्यात् यस्यायं व्यतिरेकी हेतुः नेदं निरात्मकं जीवच्छरीरं अप्राणादिमत्प्रसङ्गादित्येवमादिः स न हेतुः स्यात् द्विपदयोगादिति तस्माद्धेतुर्विपक्षाद्विशेष इत्येतसङ्ख्यं विशार्यमाणमभिमतं वा हेतुमापादयति इष्टं बाधते यस्तं निराकरोति ग्राह्यं बाधत इति । तत्र यः समानजातीये द्वेषा चासंसदत्यय इत्यन्ये सन् सजातीये द्वेषा चासंसदत्यय इत्यसपक्षे नास्ति । एतावता च किञ्च सङ्ख्येन त्रिसङ्ख्यो हेतुर्लभ्यत इति यथाश्रुति न लभ्यते । यदि तावदेतसङ्ख्यं यथाश्रुति भवति विपक्षे विद्यत इति केनेतसङ्ख्ये इति । ननु चोक्तं हेतुः तदाभावो वा प्रायः पक्षधर्म एव भवति । सङ्ख्येन पुनरनेन पक्षधर्मा हेतुरिति लभ्यते किं त्वपक्षधर्मा न हेतुः न हेत्वाभास इति । अथाप्यर्थतो लभ्येतापक्षधर्मा हेतुर्न हेत्वाभास इत्ययं यदि वाक्यार्थी भवति अर्थाद् गम्यते हेतुर्हेत्वाभासस्य पक्षधर्म इति सत्यमर्थात् पक्षधर्मा गम्यते न तु व्यापके नियतो लभ्यतइति । अपक्षधर्मनिवृत्तिमात्रत्वेन सम्भवमात्रं लभ्यत इति । तच्च द्वेषा व्यापकमव्यापकं च । तथाव्यापकोऽनिष्टो हेतुः प्राप्तः न प्राप्तः पक्षधर्म

एवेत्यभिधानात् यः पञ्चस्र धर्म एव स हेतुः प्राप्तः न त्वयं पञ्चधर्म
 एव एकदेशदृष्टित्वादिति नावधारणस्थान्यार्थत्वात् अन्यार्थमवधारणं
 भवन्तः कल्पयन्ति किमर्थं हेतुहेत्वाभासनियमज्ञापनार्थम् तद-
 वधारणमन्यार्थं सत् कथमव्यापकं निवर्तयिष्यति । अथोपकारि
 भवत्यव्यापकनिवृत्त्यर्थं हेतुहेत्वाभासनियमज्ञापनार्थं च तथापि
 सम्प्रजातीये द्वेधा चेत्यकरणीयम् । कथम्, व्याप्यर्थनावधारणेन
 पञ्चोऽपि नियतो धर्मस्र नियत इति । अनियतस्र व्याप्यव्याप्तिर्भां
 धर्मस्र द्वौ राशौ शिष्यमाप्तौ सजातीयस्तदत्ययः तच्चातिप्रसङ्गेरसं-
 स्तदत्यय इति सन् सजातीय इति किमर्थम् । यदि सम्भवार्थं
 तन्न अनियमात् व्याप्यव्याप्त्योः सम्भवो गम्यत इति किमनेन सन्
 सजातीय इति द्वेधा चेति सर्वथा न वक्तव्यम् । इदं तावत्
 गम्यमानत्वात् सन् सजातीय इति न कर्तव्यम् । सच्छब्देन व्याप्य-
 व्याप्त्योः सामान्येनाभिधानात् द्वेधा चेति प्रमत्तवाक्यम् । अथ मन्येत
 सन् सजातीय इत्यवधारणार्थमारभ्यत इति अवधारणेऽर्थो युक्त
 आरम्भः अवधारणं न युक्तम् । कथमिति यदि तावदेवमवधार्यते
 सन्नेव सजातीय इति प्रथमानन्तरीयकत्वादिस्तेन हेतुः यस्मात्
 प्रथमानन्तरीयकत्वादिः सन्नसन्नपि द्विधा चेति तदवधारणार्थ-
 बाधितम् । न हि भवति ब्राह्मणमेव भोजय सन्नियं चेति ।
 अथ सजातीय एव सन्नित्यवधार्यते तथापि पूर्वान्तरे बाधिते भवतः
 कथम् । एकमवधारणार्थमबाधितं एकं गम्यमानत्वात् । अथ पुन-
 र्द्विधा चेत्यवधारणार्थम् । अत्रापि किमवधार्यते किं सजातीय
 एव द्विधा द्विधैव सजातीय इति । यदि तावत् सजातीय एव द्विधा

नान्यत्र पक्षे न तदत्यये तद्विधेत्युक्तमभवति यद्येवं सन् सजातीयमपि न कर्तव्यम् । प्राप्त्यर्थेनावधारणेनान्यपदे सजातीये सम्भवस्योक्तत्वात् द्विधा चेत्यन्यपदद्विधामिष्टत्तिपरत्वात् द्विधा चेत्यभिधानात् सम्भवो गम्यत इति सन् सजातीय इति सर्वथा न वक्तव्यम् सजातीय एव द्विधा चेत्यनेनैवावधारणेन पक्षव्याप्तिर्लभ्यत इति धर्म एव पक्षश्चेति व्याप्त्यर्थमवधारणमयुक्तम् । नाभूत् सर्वपदावधारणव्याघात इति नागवधारणे तथापि मध्यमे द्वे पदे अपि न कर्तव्ये । सोऽयं गडु-प्रवेद्याचितारकामिर्गमन्याय इति । अथ पुनर्द्विधैव सजातीय इति तथापि कृतकत्वादिर्न हेतुः न ह्यथौ सजातीये द्विधैव चित्तचक्षणं च हेतुं ब्रुवाणेन स्वसिद्धान्तोपात्तयोर्द्विपदयुक्तयोरहेतुत्वमिति प्राप्तम् । व्यतिरेकी च न हेतुरिति प्राप्तम् । नैव हेतुरिति चेत् कृतस्तस्य हेतुत्वे यत्र इत्यनुत्तरम् । अथ पुनरवधारणानि न क्रियन्ते तथापि पक्षैकदेशवृत्तिरनैकान्तिकस्यानुपपन्न इति । एतेन याज्ञधर्म-स्यदंशेन व्याप्त्योर्हेतुरिति^(१) प्रत्युक्तम् । अनेनाव्यापकादिर्लभ्यत इति उक्तोत्तरमेतदपीति । असंसदत्यय इत्येतदपि विपक्षे नास्तीत्यनेन समानमिति । तादृगविनाभाविधर्मोपदर्शनं हेतुरित्यपरे । तादृग्रा-विना न भवतीत्यनेन किञ्च द्वयं सम्भते विपक्षासत्त्वं तादृगसत्त्वं च उपदर्शनपक्षेन किञ्च पक्षे सत्त्वं सम्भत इत्येवं चित्तचक्षणप्रविभावि-तात्मा पक्षो सम्भत इति । यत्तावन्तादृगविनाभाविद्यदृषाद्विपक्षे-ऽसत्त्वं तादृक्सत्त्वं च सम्भत इति न युक्तम् । तादृग्राविना न भवतीति एतस्माद्विपक्षेऽसत्त्वं गम्यते तादृग्रे तु सम्भव इत्येतदेव कुतः न ह्ययं निधमो यो विपक्षे नास्ति सोऽवच्छेदं तज्जातीयेऽस्तीति ।

(१) चाग्रे हेतुरिति तात्पर्येणैवायम् ।

एवं च आवणत्वाद्यपि हेतुः प्राप्तः आवणत्वाद्यपि तादृशाविना न भवतीति । भवतु तावत्तादृगविनाभाविग्रहणे तत्तज्जातीये सम्भवतः स पुनः पक्षे सम्भवतीत्येतत् कुतः । ननुपदर्शनग्रहणादेतत्सम्भते न सम्भते उपदर्शनग्रहणस्याभिधानार्थत्वात् उपदर्शनग्रहणमभिधानार्थम् उपदर्शतेऽनेनेति न पुनरस्येतत् सामर्थ्यमस्ति पक्षे ऽन्यत्र चेति क्व पुनरन्यत्र स्याद्यत्र सम्भवः क्व चास्य सम्भवः तज्जातीये । तस्मादेतदुक्तमवति तज्जातीयाविनाभाविनः तज्जातीय एवाभिधानहेतुरिति । एवं च ते चाक्षुषत्वं हेतुर्भवति न हि चाक्षुषत्वमनित्यत्वेन विनाभावि उपेत्य वा भवतु तादृगविनाभाविनो धर्मस्य पक्ष उपदर्शनमिति । तथापि पक्षैकदेशदृष्टिं केन निराकरोषि उपदर्शनग्रहणेनेति चेत् न तस्य सम्भवमात्रज्ञापनार्थत्वात् । अथ मन्येत उपदर्शनग्रहणेन व्याप्तिर्लभ्यत इति न युक्तम् उपदर्शनग्रहणस्य सम्भवमात्रज्ञापनार्थत्वात् उपदर्शनग्रहणेन सम्भवमात्रं ज्ञायते पक्षे स पुनर्व्यापक इति न युक्तम् । अथाचापि केनचिद्वायेनावधारणानि क्रियेरन् तान्यव्यापकहेतुनिराकरणेन समर्थानीति पूर्ववत् प्रसङ्गः यत्त्विदमुदाहरणमेतस्मिन् प्रथज्ञानन्तरीयकत्वादिरनित्यत्वस्याग्नेर्धूम इति । तत्र धूमस्तावद्ग्रेरप्रतिपादक इत्युक्तम् । प्रथज्ञानन्तरीयकमप्यहेतुः कुतः प्रथज्ञानन्तरीयकत्वस्य पक्षादृष्टित्वात् न हि प्रथज्ञानन्तरीयकत्वं शब्दधर्मः न हि कश्चिच्छब्दः प्रथज्ञानन्तरीयकोऽस्ति संयोगविभागयोर्नित्वाच्छब्दस्य । अथ पारम्पर्यक्रमेण प्रथज्ञः शब्दकारणम् पारम्पर्येण सर्वेऽर्थाः शब्दकारणमिति विशेषणमयुक्तं प्रथज्ञानन्तरीयकत्वादिति अनित्यः शब्दो यतस्तदुत्पत्तेरिति वक्तव्यम्

यत्तदं प्रयत्नानन्तरीयकत्वं शब्दस्थानित्यत्वे कारणं भावाभिधानेनो-
 च्यते किं पुनस्तत् किं जन्म उत्तोपलब्धिरिति । यदि तावज्जन्म
 तन्नैव समर्थमिति प्रयत्नानन्तरीयकत्वग्रहणं व्यर्थम् । न हि भवत्य-
 नित्यः शब्दो देवदत्तकृतकलादिति । अत एव वक्तव्यं जन्मवत्त्वादिति
 यदि चेदं जन्म व्यभिचारि भवेत् ततः प्रयत्नानन्तरीयकत्वग्रहण-
 मर्थवत् किं कारणम् व्यभिचारिणि विशेषणान्यर्थवन्ति भवन्ति ।
 अतोपलब्धिः प्रयत्नानन्तरीयकत्वादित्यनेन भावाभिधानेनोच्यते
 एवमप्युपलब्धेरेव सामर्थ्यमस्तीति व्यर्थं विशेषणम् । न ह्युपलब्धमानं
 देधा भवति नित्यमनित्यं प्रयत्नानन्तरीयकमन्यथा चेति । अथ ब्रूषे
 प्रयत्नानन्तरमुपलब्धमानं घटत्वं नित्यमिति त्वथैवैतद्वाभ्युपलब्धिः तदिति
 शब्दानित्यत्वासुमितौ प्रयत्नानन्तरीयकत्वं हेतुः अव्यापकं च प्रयत्ना-
 नन्तरीयकत्वं शब्दराग्रेः पक्षीकृतत्वात् । अथ शब्दविशेषं पक्षी-
 कृत्योच्यते तथाप्याद्य एव प्रयत्नानन्तरीयकत्वं सम्भवति न द्विती-
 यादिव्यति अव्यापकत्वमनिवृत्तम् । अथ यः प्रयत्नानन्तरीयकः
 सोऽनित्य इति तथाप्यन्यो हेतुर्वक्तव्यः । हेतोः पक्षविशेषणत्वेनोपा-
 न्तत्वात् यदप्युक्तमप्रयत्नानन्तरीयकस्य चयीगतिरिति किञ्चिन्नित्य-
 माकाशाद्यन्येषां किञ्चिदनित्यं विद्युदादि किञ्चिदेवाकाशसुसुमादि
 इदं महानैयायिकत्वं महावादित्वं च यत्तावदसदप्रयत्नानन्तरीयकं
 च किञ्चिच्चेति चिचम् । नित्यं तु किञ्चिद्भवति न पुनरप्र-
 यत्नानन्तरीयकत्वम् न ह्याकाशं प्रयत्नानन्तरीयकमिति शक्यं वक्तुम्
 अप्रयत्नानन्तरीयकस्य जन्मविशेषितत्वात् न चाकाशस्य जन्मास्ति
 तस्माच्च प्रयत्नानन्तरीयकमाकाशमिति । एतेनाभावो व्याख्यातः

अभावेऽप्येवमेवेति । तदेवमेतानि न हेतुलक्षणानि सम्भवन्तीदमेवाप्यं
हेतुलक्षणं न्याय्यमिति ॥

साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणम् ॥३६॥

साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणमिति सूत्रम् ।
अस्योदाहरणोपलक्षणमर्थः । साध्यस्य साधर्म्यं साध्येन समानधर्मता ।
अत्रापि साध्येनैव साधर्म्यं न पुनरसाध्येनापि साधर्म्यमेव साध्येन
पुनर्वैधर्म्यमपि यस्मात् साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावी भवति । किं
श्रुतस्यैव साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावी न भवति न भवत्यपि यथा
अमूर्त्तत्वादेः कर्मणः तस्मात् साध्यसाधर्म्याच्च तद्धर्मो भवति स
भवति तद्धर्मभावी योऽयं दृष्टान्तः साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावित्वेन
विशेषणेन युज्यमान उदाहरणं भवति उदाहरितेऽनेन धर्मयोः
साध्यसाधनभाव इत्युदाहरणम् । ननु च करणकारकपरिग्रहाद्वचन-
मुदाहरणं दृष्टान्तस्यार्थो न जानयोः सामानाधिकरण्यं युज्यते न
हि विषाणादिमदित्यभिधानं गवा सामानाधिकरणं भवति । नैव
दोषः वचनविशेषणत्वेन दृष्टान्तस्योपादानान्न स्वतन्त्रो दृष्टान्त उदाह-
रणम् । किन्तु साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावित्वे सति अभिधीयमान
इति । तद्धर्मभावी तस्य धर्मः तद्धर्मः तस्येति साध्यस्य । साध्यस्य
देहा भवति धर्मो धर्मो च । एकदा धर्मो विशेषणत्वेनान्यदा धर्मो
विशेषणत्वेनेति तस्येति धर्मिग्रहणं युक्तम् । न पृथक् धर्मस्य ग्रहणात्
यस्माद्धर्मिणो धर्म उत्पत्तिधर्मकत्वादयः न धर्मस्य धर्मं च साध्ये
उदाहरणसाधर्म्यादिति व्याघातः । न हि धर्मस्योदाहरणेन किञ्चि-
त्साधर्म्यं किन्तु साध्यसाधर्म्यस्योदाहरणस्य धर्मिण एव साध्ये चोप-

संचारी धर्मिष्वेव तस्माद्भूमीं साध्य इति तस्य धर्मिषः साध्यस्य
 यो धर्मः साध्यः स यस्मिन् दृष्टान्ते भवति विद्यते स दृष्टान्त
 उदाहरणम् । उदाहरणं साध्यादिद्रव्यमिति तदुत्पत्तिधर्मकं
 सागित्यं दृष्टमिति ॥

तद्विपर्ययाद्वा विपरीतम् ॥ ३७ ॥

तद्विपर्ययाद्वा विपरीतम् । साध्यवैधर्म्यादतद्भूमभावी दृष्टान्त
 उदाहरणमिति । उदाहरणमवीतहेतौ द्रव्यमिति । अन्ये तु
 साध्यसाधर्म्यात् तद्भूमभावित्वं दृष्टान्तस्येति सूत्रं पठन्ति । तेषां त्वय-
 मभिप्रायः दृष्टान्तोदाहरणयोर्माभूदेषामिति । किं पुनस्तद्भूम-
 भावित्वं साध्यसाधनाभ्यां योगः साध्यसाधनयोगे च तद्भूमभावी
 भवति अतो भावाभिधानेन साध्यसाधनाभ्यां योगोऽभिधीयत इति ।
 एतच्च सूत्रमपरे दूषयन्ति । अस्माकन्तु नायं सूत्रपाठः तस्मात्सायं
 दोष इति तस्मिन्नापि पाठे किञ्च भाविग्रहणमनर्थकम् । कस्मात्
 सर्वावयवानां साध्यधर्मभावित्वात् । यस्मात् किञ्च सर्वावयवाः
 साध्यधर्मभावितो भवन्ति भावयन्ति गमयन्तीति नायं सूत्रार्थ
 इति । अन्ये तु तद्भूमभावीत्येतत्पदमन्यथा निराकुर्वन्ति तद्भूम-
 भावी भवत्युष्णभोजिन्यायेन^(१) वा भवेत् दण्डिन्यायेन वा भवेत्
 तद्यदि तावदुष्णभोजिन्यायेन उष्णं भोक्तुं ग्रीष्मस्येत्युष्णभोजी तद्भूम
 वा भावयितुं ग्रीष्मस्येति तद्भूमभावी । अत्रापि भावयितुं गमयितुं
 यावदुक्तं सादिति । नायं सूत्रार्थ इति न किञ्चिदेतत् दण्डि-
 न्यायस्य दण्डो यस्यास्तीति स दण्डी तद्भूमभावो यस्यास्ति स

(१) उष्णभोजीति कश्चित् ।

भवति तद्गर्मभावी । अत्र भाविपक्षमनर्थकं तद्गर्मभावीति कश्च-
मिति तद्गर्मसाधौ भावश्चेति तद्गर्मभावः स यस्यास्ति स भवति
तद्गर्मभावी । एवं सति विशेष्यविशेषणभावानुपपत्तेः तद्गर्मभावीति
युक्तम् न हि तद्गर्मस्य स्यादभावस्य स्याद्यतो विशेषणविशेष्यभावः
समर्पितः स्यादिति । अतस्तद्गर्मीति किल वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् ।
तद्गर्माणासुभयथाभावात् उभयथा भवन्ति धर्मा विधीयमानाः
प्रतिषिध्यमानाश्च । तत्रान्वयिनि विधीयमानधर्मवान् दृष्टान्तपक्षम्
यथा स्याद्यामुत्पत्तिधर्मकत्वमनित्यत्वं च विद्यमानौ धर्माविति
तस्मात्तद्गर्मसाधौ भावश्चेति युक्तं सामानाधिकरण्यम् यत् पुनरेत-
द्गर्मीति वक्तव्यम् एतदपि न परिज्ञातम् । न हि वज्रग्रीहे पुन-
र्मन्त्रघौघो लभ्यत इति । अथावच्छं वयं शिष्यवित्त्याः । तत्र एवं
तद्गर्मेति वक्तव्यमिति । सन्ति चैवंवादिनो येषां कृतकत्वानि-
त्यत्वेऽभाव इति । तन्निराकरणार्थं चेदं वक्तव्यं तद्गर्मसाधौ भावश्चेति ।
तदेतस्मिन्नवयवत्रये एवं लक्षणेनोपपादिते तेषां त्रयो दुर्विभावा
इति । अनेन वाक्येन महानेयाधिकत्वमात्मनः स्थापितं भवति ।
तथा सिद्धो दृष्टान्त इत्यन्ये । कथं पुनरस्यार्थः यथा साध्यः साध-
यितुमिष्टसाधयमसिद्धोऽनित्यत्वेन यथा च विशिष्टः प्रत्यक्षभेद-
भेदित्वेन तथा यः सिद्धः स दृष्टान्तः साध्यसाधनवामिति । अत्र
विस्फूर्जितापि स्रसिद्धान्तमत्यजता कृतकत्वानित्यत्वयोः न प्रक्यः
सम्बन्धो दर्शयितुं कृतकत्वानित्यत्वयोः काश्चभेदादसुबाधनाच्च ।
अन्यदा कृतकत्वमन्यदा चानित्यत्वमिति यदा च वस्तु न तदा प्राक्-
प्रध्वंसाभावौ स्त इति । एतेन तयोः सम्बन्धिनिदर्शनं दृष्टान्त इति

प्रत्युक्तम् । साध्येनातुगमो हेतोः साध्याभावे च नास्तितेति च ॥

उदाहरणापेक्षस्तथेत्युपसंहारो न तथेति वा साध्य-
स्थोपनयः ॥ ३८ ॥

उदाहरणापेक्षस्तथेत्युपसंहारो न तथेति वा साध्यस्थोपनयः ।
एवं चायं कृतक इति यथा तथेति प्रतिबिम्बनार्थम् किं पुनरत्र
प्रतिबिम्बनम् दृष्टान्तगतस्य धर्मस्याव्यभिचारित्वे सिद्धे तेन साध्य-
गतस्य तुल्यधर्मता एवं चायं कृतक इति साध्ये वा सम्भव उप-
नयार्थः । ननु च कृतकत्वादित्यनेन सम्भव उक्तः साध्यसाधनभाव-
निर्देशात् साध्यसाधनभावमात्रनिर्देशः कृतकः कृतकत्वादनित्यः
शब्दो भवति । तत् पुनः शब्दे कृतकत्वमस्ति नास्तीत्युपनयेन सम्भवो
गम्यते अस्ति च शब्दे कृतकत्वमिति स यदा धर्मोदाहरणं तदा
तथेति यदा वैधर्म्येण तदा न तथेति ॥

हेत्वपदेशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनम् ॥ ३९ ॥

हेत्वपदेशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनम् । प्रतिज्ञायाः पुन-
र्वचनमिति । प्रतिज्ञाविषयस्यार्थस्याशेषप्रमाणोपपत्तौ साध्यविपरीत-
प्रसङ्गप्रतिषेधार्थं यत् पुनरभिधानं निगमनमिति । एतस्मिन् सूत्रार्थे
परस्यावकाशो नास्तीति अभ्युपेत्य तद्दोषनिराचिकीर्षया वाक्य-
सुपक्षिप्यते । उपनयनिगमने नावयवान्तरे अर्थाविशेषादितदात्म्यं
यथाश्रुति न केनचिदर्थेन सम्बध्यते अथ हेत्वपनयावेकेन पक्षी-
कृत्यार्थाविशेषादिति हेतुः स विपक्षद्वन्द्वित्वादिपर्ययहेतुरर्थाविशेष-
सौकर्येऽदर्शनादिति नामाले च दर्शनादिति । यथा बहूनां घटाना-

मेकोऽर्थाङ्कारणादिर्न चैकत्वमिति । अथैकप्रयोजनकत्वेन पक्षीकृत्य
 ब्रूयादेकत्वमेकप्रयोजनत्वमिति । तथापि हेतुर्नास्ति प्रतिज्ञार्थेना-
 चिन्नत्वात् हेतूपनययोरेकार्थत्वमिति प्रतिज्ञार्थः । अर्थाविशेषादिति
 हेत्वर्थोऽपि स एव अन्यस्य हेत्वर्थः अन्यस्योपनयार्थ इत्यसिद्धोऽप्यर्थं
 हेतुसादृष्टितं पक्षधर्मत्वसम्बन्धसाध्योक्तेरन्यवर्जनमित्येतदनेनैव प्रत्युक्तम् ।
 यदपि यथा तथेत्युपसंहारे कृते तथेत्यनेन शब्देन सर्वसामान्यं वा
 कृतकत्वसामान्यं वाभिधीयते कृतकत्वविशेषो वा सर्वसामान्यं तावन्न-
 युक्तम् तथेतिव्यपदेशाशक्यत्वादिति कृतकत्वविशेषोऽपि न युक्तः अन्यथा-
 शब्दस्य कृतकत्वापरिशेषात् कृतकत्वसामान्यं तच्च हेतुनैवोक्तमिति ।
 तदप्युक्तम् । उपनयस्योपमानार्थत्वात् उपमानार्थं उपनय इति तस्यो-
 पमानं न सर्वथा साध्यसाधनभावावाश्रित्य प्रवर्तत इति यत्किञ्चि-
 देतत् । कृतकत्वसामान्यं तु शब्दसन्निधावभिधीयत इति चिन्मि-
 दम् कृतकत्वं स्वल्पशब्दसन्निधावभिधीयत इति शब्देन च विशेष्य-
 माणं कथं सामान्यं भविष्यति तस्मात् सामान्यविशेषवान् हेतुरिति-
 गतार्थत्वात्तस्योपनय इत्यनेन प्रत्युक्तम् । यदप्युक्तं यथा तथेत्युपमानमेत-
 दुपमानं सोपनयो न दृष्टान्त इति एतेन निगमनं प्रत्युक्तम् । ते-
 एते वीतावीतवाक्ये स्तत्त्वे पञ्चावयवेन पुनरेकमन्वयव्यतिरेकि चेति॥

अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे कारणीयपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थमूह-
 स्तर्कः ॥ ४० ॥

अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे कारणीयपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्क इति
 सूत्रम् । अस्यार्थः पूर्ववत् अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे इति । यथा सोऽर्थो भवति
 सोऽस्य तथा भावस्तत्त्वम् एतस्मिन्नविज्ञाते सामान्यतोऽवगम्यते कुतः

पुनरेतत् सामान्यतोऽवगतमिति । अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे प्रत्यभिज्ञानात्
 यस्माद्ग्रमाद्याविज्ञाततत्त्वं इति तेन ज्ञापयति सामान्यमवगतमिति ।
 अदि पुनः सामान्यमपि नाधिगतं स्यात् ब्रूयादविज्ञाततत्त्वं इति
 अविज्ञात इत्येवं ब्रूयादिति अविज्ञाततत्त्वं इति समासोऽर्थं न चार्थो
 गम्यते किमविज्ञातं तत्त्वं येन उताविज्ञातं तत्त्वं यस्त्वं कस्याच विशेषः ।
 अथविज्ञातं तत्त्वं येन सोऽर्थमविज्ञाततत्त्वं परिच्छेत्ता तस्मिन्विज्ञा-
 ततत्त्वे परिच्छेत्तरि तदवगतार्थमूहसत्कं इति प्राप्नोति । अथाविज्ञातं
 तत्त्वं यस्त्वं तदविज्ञाततत्त्वं अस्मिन्विज्ञाततत्त्वं इति षष्ठीविग्रहेण
 युक्तमेतत् । विशेषहेतुभावाच्चाधिगमः नात्र विशेषहेतुरिति किमर्थं
 द्वितीयाविग्रहेण समास उत षष्ठीविग्रहेणेति युक्तम् अर्थग्रहणसाम-
 र्थात् यस्मादविज्ञाततत्त्वं इति अर्थसार्थमापत्वात् कर्म तेन ज्ञापयति
 षष्ठीसमासोऽद्यम् । द्वितीयाविग्रह इति अर्थग्रहणमन्तरेणापि सा-
 मान्यतोऽवगतेरविज्ञातं तत्त्वं यस्त्वेत्यप्यतुक्तेऽप्यर्थं गम्यत एवैतदर्थं इति ।
 एवमपि समासे चन्द्रेऽतादवस्त्यम् । माभूत् समासो वाक्यमेवास्तु
 अविज्ञातं तत्त्वमस्येति भवत्येवाभीष्टार्थप्राप्तिः साधवार्थं तु समास-
 करणम् अतुक्तेऽप्यर्थं सामर्थ्याद् गम्यते अविज्ञातं तत्त्वमस्येति अचोक्तं
 चन्द्रेऽ एवं स्यादिति समस्तानभिधानप्रसङ्गाच्च । अदि च सामर्थ्य-
 माश्रित्यार्थग्रहणं प्रतिप्रियते तदैवं युक्तमूहसत्कं इति सामर्थ्यतः
 शेषं गम्यत इति तस्मादर्थग्रहणं ज्ञादनिराकरणार्थमिति । माभूत्
 यस्मात्सामान्यं किञ्चो वाच्यते न बुद्धिधर्मनिराकरणार्थत्वात् उभयथा
 कल्पयन्मूर्खो भवति विज्ञाततत्त्वेऽविज्ञाततत्त्वे च तत्र तावद्विज्ञाततत्त्वं
 अर्थः इत्युवाचव्यपधारणविज्ञानोदापोऽतत्त्वाभिनिवेशा बुद्धिधर्मा

इति तत्त्वमवष्टृतं विजानाति विज्ञातमूह इति किमुक्तमवति ।
 थोऽसावर्थः पूर्वमनेन विज्ञातस्त्वमेवोह इति पूर्वानुभूतपरिच्छेद
 ऊह इत्युच्यते न त्वयं तर्कः यः पुनरविज्ञाततत्त्वेऽर्थे ऊहः स तर्कः ।
 षष्ठ्यभिधानमधिकरणार्था^(१)सम्भवादविज्ञाततत्त्वस्यार्थस्येति वक्तव्यम्
 अविज्ञाततत्त्वोऽर्थो ज्ञायमानः कर्म भवति कर्मणि च षष्ठ्येव व्यायची
 यथा घटस्य विज्ञानमिति । न । विभक्तियत्ययात् । षष्ठीस्यस्य एवैषा
 सप्तमी द्रष्टव्या यथान्यत्र इषावयुगपत् संयोगविशेषाः कर्मान्यत्वे
 हेतव इति व्यत्ययः कस्मात् यदि व्यत्ययेन कश्चिदर्थो सम्भवे युक्तो
 व्यत्ययः यथा यस्मिन्नेवायुगपत् संयोगविशेषा इति अधिकरणार्थं
 इषोरपि येऽवयवास्तेषामपि संयोगविशेषास्तेऽपि कर्मान्यत्वे हेतव
 इति । न पुनरिह व्यत्ययेन फलं पश्यामः तस्माद्युक्तो विभक्ति-
 व्यत्यय इति । न न युक्तः । सामान्याधिगतस्य विशेषज्ञापनार्थं
 यत्सैव सामान्यमधिगतं तदन्तिगो विशेषा अयवगन्तव्या इति ते च
 विशेषाः संयोगिनः समवायिनश्च भवन्तीति कारणोपपत्तितः प्रमा-
 णोपपत्तितश्च । उपपत्तिः सम्भवः सम्भवत्यस्मिन्नर्थे प्रमाणमिति
 भवेद्यमर्थ इति । उदाहरणं थोऽर्थं ज्ञाता ज्ञातव्यमर्थं जानाति तं
 तत्त्वतो जानीयेयमिति किमुत्पत्तिधर्मकोऽयानुत्पत्तिधर्म इति
 यावत् । एक उभयं जानातीति भाव्यम् । अनुत्पत्तिधर्मकेनानेन
 भवितव्यमिति य ऊहः स तर्क इति । नन्वेतत् तत्त्वज्ञानमेव किमु-
 च्यते तत्त्वज्ञानार्थमिति नेदं तत्त्वज्ञानमनवधारणात् । न ज्ञायमव-
 धारयत्येवमेवेति किं त्वनुत्पत्तिधर्मकेन ज्ञात्वा भवितव्यमिति

प्रमाणविषयमनुजानीति कथं पुनरयं तत्तद्विज्ञानार्थं भवति प्रमाण-
विषयोविवेचनात् प्रमाणविषयमनेन विविनक्ति अयमर्थो युक्त इति
प्रमाणानि प्रवर्तमानानि तर्कविविक्तमर्थं तथाभूतमवगच्छन्तीति
सूत्रः संग्रयनिर्णयाभां न भिद्यत इति केषित् । अयं किञ्चोदः
संग्रयो वा यदि संग्रहस्तेन संगृहीतत्वात् पृथक् न पठितव्यः अथ
निर्णयस्तेन संगृहीत इति । अपरे त्वनुमानं तर्क इत्याहुः । हेतु-
स्त्वर्थो न्यायोऽप्येवा इत्यनुमानमाख्यायत इति । अपरे त्वनुमानमेव
तर्कं युक्तपेचं वर्णयन्ति यन्तावन्निर्णयसंग्रयाभां नोहो भिद्यत इति ।
तत्र प्रत्ययस्वरूपानवबोधात् । अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे भवतीति सामान्ये-
नास्मिन् भवान् सत्यमविज्ञाततत्त्वे भवतीति न पुनः प्रत्ययस्वरूपं
व्यज्ञाद्यि भवता अनवधारणात्मकः प्रत्ययः संग्रयः किञ्चिदिति ।
अवधारणात्मकः प्रत्यय एवमिदमिति निर्णयः । अयन्तु संग्रयात्
प्रच्युतः कारणोपपत्तिरस्ति निर्णयं चाप्राप्तो विशेषादर्शनाद्विशेष-
दर्शनात्निर्णयो भवति न चास्मिन् विशेषदर्शनमस्ति । एतेनानुमानं
तर्क इत्येतदपि प्रत्युक्तम् । विशेषादर्शनादिति किं पुनरस्य स्वरूपं
भवेदित्येव प्रत्यय इत्येतस्य स्वरूपमिति धैर्यनुमानं युक्तपेचं तर्कं
इत्युच्यते तैरप्यनुमानात् तर्कभेदः स्वयं वक्तव्यः युक्तिः प्रमाणोप-
पत्तिः प्रमाणोपपत्तिमपेक्षमाणो यः प्रत्ययः स तर्क इति केवलं
सङ्ज्ञाभेदमाचम । अथ न प्रमाणोपपत्तिर्युक्तिः अनुमानं युक्तपेच-
मित्यपेक्षासामर्थ्यं वक्तव्यम् । स्वविषयाधिगमे चानुमानं किमपेक्षते ।
अथेतरप्रमाणापेक्षा युक्तिरित्युच्यते एवमप्यर्थयद्दार्थी वक्तव्यः । कथं
प्रत्यक्षागमाभ्यामनुमानमनुगृह्यत इति । अथानुमानस्य प्रत्यक्षाग-

नैकविषयत्वं तथापि तर्कः नीक्ष्येतानि प्रमाणविषयतया प्रतिसंहिता-
नीति भवेत् । अवधारणप्रत्ययौ भिन्नमिमिक्तौ विशेषवत्त्वात् प्रत्य-
क्षानुमानप्रत्ययवत् अनुमानं तर्कः सिद्धसिद्धिसम्बन्धस्यत्यपेक्षत्वात्
अनुमानवत् न तर्कस्वरूपानवबोधात् नैव सिद्धसिद्धिसम्बन्धस्यत्यपेक्षः
तर्कः कथमिति द्वयस्थानधिगतेः यच्च द्वयमधिगम्यते धर्मो साधन-
धर्मस्य तत्रानुमानं प्रवर्तते यच्च पुनर्दूर्निर्माणाधिगतिर्न सिद्धाधि-
गतिरस्ति सत्कर्मविशेषे इति । तस्मात्सिद्धसिद्धिसम्बन्धस्यत्यपेक्षत्वम-
नुपपन्नम् अनुमानं च धर्मिगतधर्मोपलब्धौ प्रवर्तते न पुनस्तर्कः तर्क-
स्त्वन्यगतधर्मप्रदर्शनेनापि प्रवर्तते यथा भवितव्यमनेन पुरुषेषेति यथा-
स्मिन् देशेऽस्या वाङ्मन इति अश्ववाहनं पुरुषधर्मः सोऽयमन्यगतधर्मो-
पपत्त्या स्थाप्यव्यवच्छेदमात्रमूह इति । सोऽयं तर्कः प्रमाणानिसंधत्त इति
प्रमाणसहितो वादेऽपदिष्टः न पुनरयं प्रमाणपरिच्छेदकत्वादिति ॥

विमृष्य^(१) पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णयः ॥४१॥

एतस्मिन् तर्कविषये विमृष्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णय
इति सूत्रम् । सम्बन्धोऽर्थस्य पूर्ववदिति । विमृष्येति । विमर्षं कृत्वा
पक्षान्यप्रतिपक्षाश्च पक्षप्रतिपक्षाभ्यां पक्षग्रन्थेन पक्षविषयं साधन-
मुच्यते प्रतिपक्षग्रन्थेन प्रतिपक्षविषयस्य साधनस्योपासनाः ताभ्यां
साधनोपासनाभ्यां अर्थावधारणं स निर्णय इति । क पुनरयं
नियमः किं तावन्निर्णये आहोस्वित् पक्षप्रतिपक्षाभ्याम् अथ विमृ-
ष्येवेति यदा विमृष्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामेव निर्णय इति निर्णये
नियम इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमित्यस्य व्याघातः । एतेन

(१) विमृष्येति कथित् ।

विमृश्यैवेति प्रत्युक्तम् । अथ पक्षप्रतिपक्षाभ्यां निर्णय एव उभया-
 मयो निर्णयः प्राप्नोति तर्कविषये नियमो नान्यत्र योऽयं तर्कस्य
 विषय एतस्मिन् तर्कविषये विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामेव निर्णयो
 भवति पक्षप्रतिपक्षाभ्यामेव निर्णयो विमृश्यैवेति सामान्यनिर्णय-
 सङ्घर्षमेतत् कुतोऽयं नियमस्तर्कविषय इति तर्कस्यानन्तरोद्देशात्
 तर्कविषय इति नियमः अन्यथापि निर्णयभावात् निर्णय इति ।
 अथ निर्णयस्य किं सङ्घर्षम् अर्थपरिच्छेदोऽवधारणं निर्णय इति
 योऽयं निर्णयः प्रमाणविषये भवस्येकग्रः प्रमाणैः क्रियते संहृत्य च
 तर्कविषये संहृत्यान्यथैक इति वादे शास्त्रे च विमर्षवर्जं वादे पक्ष-
 प्रतिपक्षाभ्यामेव न शास्त्रे वादे वा विमर्षोऽस्ति उभयोर्निश्चितत्वात्
 शास्त्राभ्युपगतपदार्थस्य निश्चितत्वाच्च । पक्षप्रतिपक्षग्रन्थेन साधनोपा-
 स्याभ्योर्घृणमित्युक्तं प्रमाणाभावात् पक्षप्रतिपक्षग्रन्थेन साधनोपा-
 स्याभावुच्येते इति । किं प्रमाणम् कस्मात् पुनर्यथाश्रुति न भवति
 पक्षप्रतिपक्षयोः कर्मत्वात् न च कर्मार्थपरिच्छेदकं परिच्छेद्यत्वात्
 तस्मात् पक्षप्रतिपक्षग्रन्थेन परिच्छेदकयोः साधनोपास्यभ्योर्घृणम्
 तयोरेकस्मात् तयोरेकस्मात् घृणमेवं वक्तव्यम् विमृश्य साध-
 नोपास्यभ्यामभ्यामवधारणं निर्णय इति । एवं सति स्वविशिष्टोऽर्थो
 भवति । न च साधनवक्तव्यः कश्चिद्विशेष इति नैकविषयज्ञापनार्थत्वात्
 यदिष्यौ साधनोपास्यभ्यौ तदिषयो निर्णयः । अन्यथा हि साधनो-
 पास्यभ्याभ्यां निर्णय इत्युक्ते न ज्ञायते क पुनर्निर्णय इति । पक्षप्रति-
 पक्षग्रन्थाभ्यां च साधनोपास्यभ्योर्घृणं तदिषयस्य चेति । अर्थघृणं
 तर्हि न कर्तव्यम् गम्यमानत्वात् केन गम्यमानत्वात् विमृश्य पक्ष-

प्रतिपक्षाभ्यामेवावधारणमित्युक्ते गम्यते ऽर्थस्येति तस्मादर्थग्रहणं न कर्तव्यम् । श्रुतिसामर्थ्यादन्यतरनिर्णयज्ञापनार्थम् गम्यमानमर्थग्रहणं यत् करोति तेन ज्ञापयत्यन्यतरस्मिन् पक्षे निर्णय इति । पक्ष-प्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणमित्युक्तम् कस्मात् एकस्मादधिगतः नेदं पक्षप्रतिपक्षाभ्यां सह ताभ्यामवधारणं किं तर्ह्येकस्माद्योवतिष्ठत इति उभाभ्यामेवेत्याह । कथमिति । उभयनिवृत्तावनिवृत्तौ हि विमर्षो उभयावस्थाने चानिवृत्त इति यदा त्वेकोऽवतिष्ठत एको निवर्तत इति तदा निर्णय इति अतः संहृत्य पक्षप्रतिपक्षौ निर्णयहेतु इति । एतस्मिन् विषये कदा निर्णयो भवति किं प्रथमे उत द्वितीये उत तृतीये इति । सर्वत्र भवत्यर्थस्य तथाभावात् अथवा तृतीय इति युक्तम् । कथमिति । एकस्मावत् साधनेन पक्षमवस्थापयति द्वितीयः साधनं दृष्ट्वा निवर्तते साधनाभासं वा बुद्ध्वा साधनदोषादिभावविषया प्रवर्तते तस्मिन्नित्यर्थं साधनं ब्रूते प्रथम इदानीं निश्चितं^(१) साधनमिति । यदि मन्यते न प्रवर्तते अथ दूषणाभासमिति बुद्ध्यते तदुद्भावगार्थं प्रवर्तते तस्मिन्नित्यौ द्वितीयपक्षसाधनमपि निवर्तते । किं कारणम् प्रथमपक्षसाधनस्य निर्द्दीपत्वात् निर्द्दीपे च प्रथमपक्षसाधने न द्वितीयस्यावकाश इति निवर्तते न द्वितीयः पक्ष इति यत्रावतिष्ठते तस्मिन्नित्यर्थः स निर्णयः सम्भवासम्भवाभ्यां पक्षप्रतिपक्षयोः संहृत्य क्रियते । निर्णयोऽनुमानमेवेति केचित् । केचिद्वर्णयन्ति निर्णयोऽनुमानमेव न पदार्थान्तरमिति । न । सिङ्गलिसिङ्गिसम्बन्ध्यपेक्षत्वादानुमानस्य निर्णये च तदभावः प्रमाण-

(१) निश्चितं—पा० १५० ।

फसत्वात् प्रमाणमनुमानम् प्रमाणफलं तु निर्णयः निर्णयः स्वविषय एव अनुमानं तु स्वविषयेऽन्यत्र च। यथा धूमदर्शनं धूमपरिच्छेदेनानुमानमपि निर्णय इति। यदा च परिच्छिन्नमिति धूमेन तदानुमीयतेऽनेनेत्यनुमानमग्निपरिच्छेदः फसत्म्। यदा च भावसाधनमाश्रित्योच्यतेऽनुमानं निर्णय इति तदाभ्यनुज्ञया वर्तितव्यम्। यदा च कारणसाधनतामाश्रित्योच्यतेऽनुमानं निर्णय इति तदा प्रतिषेधो वचनीयः कार्यकारणयोर्भेदात् कारणमनुमानं कार्यं निर्णयः तस्मान्नानुमानं निर्णय इति ॥

इति—सौद्योतकरे न्यायवार्तिके^(१) प्रथमस्याध्यायस्याद्यमाह्निकम् ॥

अथ द्वितीयमाह्निकम् ।

तिस्रः कथा भवन्ति वादो जस्यो वितण्डेति । नाथं कथा नियमः किं तर्हि विचारवस्तुनियमः यदस्य विचार्यते तत् चेधा विचार्यते । तत्र विचारो वादो जस्यो वितण्डेति । तत्र गुवादिभिः सह वादः । विजिगीषुणा सह जस्यवितण्डे । तत्र ययोहेत्रं सप्तषापदेशः वादस्य सप्तषमुच्यते तत्र प्रमाणतर्कसाधनोपासम्भ इति सूत्रम् ॥

(१) परमर्षिभारद्वाजेऽद्योतकरीये न्यायसूत्रवार्तिके—इति कथित् ।

यदस्यपादप्रतिभो भाष्यं वात्स्यायनो जनो ।

सकारि मन्त्रस्यस्य भारद्वाजेन वार्तिकम् ॥

इति पञ्चमाध्यायान्तस्यं वचनं तु भूमिकायां समाप्तोपविद्यामः ।

प्रमाणतर्कसाधनोपासम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चा-
वयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः ॥ ४२ ॥^(१) (१)

तत्र वादः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहः कौ पुनरेतौ पक्षप्रतिपक्षौ
वस्तुधर्माविकाधिकरणौ विरुद्धावेककालावनवसितौ वस्तुधर्माविति
वस्तुविशेषौ वस्तुनः सामान्येनाधिगतत्वात् विशेषतोऽनधिगतत्वाच्च ।
विशेषावगमनिमित्तो विचारः तस्माद्वस्तुधर्माविशेषावेकाधिकरणौ
नानाधिकरणौ विचारमप्रयोजयतः उभयोः प्रमाणोपपत्तेः तद्यथा
अमित्या बुद्धिर्मित्य आत्मेति । अविरुद्धावप्येवं यौ विरुद्धौ तौ
विचारं प्रयोजयतो नाविरुद्धाविति तद्यथा क्रियावद्भ्यं गुणवच्चेति ।
तत्र कालाविति निर्णयोत्तरकालं विचाराभावात् तावेतौ विरुद्धा-
वेवं विशेषणौ धर्मौ पक्षप्रतिपक्षौ तयोः परिग्रह इत्यभावनियमः ।
एवंधर्मायं धर्मौ नैवंधर्मेति सोऽयं पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः ।
अस्य कथा माकुतयेऽपि^(२) समानत्वात् विशेषणार्थं प्रमाणतर्क-
साधनोपासम्भ इति प्रमाणैस्तर्केण च साधनमुपासम्भस्यास्मिन् क्रियत
इत्यस्मिन् भवतीति अस्मिन्निति सप्तमीनिर्देशो विषयज्ञापनार्थः ।
अस्मिन् विचारे कथं पुनः तर्केण साधनमुपासम्भश्च अप्रमाणात्वात्
प्रमाणानुपाहकत्वात् न प्रमाणसंगृहीतस्तर्को न प्रमाणान्तरमित्यु-
क्तम् । सोऽयमप्रमाणात्मकः सन् कथं सिद्धुपासम्भयोः करणं भविष्यति
न ब्रूमस्तर्कः सिद्धुपासम्भयोः करणमपि तु प्रमाविषयविवेचना-
त्तर्कः प्रमाणान्यनुगृह्णातीति तर्कविविक्तं विषयं प्रमाणानि प्रवर्त-
मानानि परिच्छिन्दन्ति । सोऽयं प्रमाणानामनुपाहकत्वात् प्रमाण-

(१) यद्यपि न्यायसूचीयन्यानुसारेण प्रत्याह्निकं सूत्राङ्ग भिन्ना एव तथापि सुप्रित-
खनभाष्यपुस्तके ऽप्राक्प्रसभेदाभावात्प्राक्प्रसभेदः कृतः ।

(२) कथात्रये ऽपीत्यनुमीयते ।

सन्नितौ वादेऽपदिष्ट इति । साधनसुपासन्नसुपासन् भवतीति किं तावत् सिद्धिः साधनसुपासन्नसुपासन्नः । अथ साध्यतेऽनेनेति साधनम् उपासन्नभते ऽनेनेत्युपासन्नः । यदि तावद्भावसाधनौ साधनोपासन्नशब्दौ तदा प्रमाणैस्तर्कैश्च न युक्तौ प्रमाणानां तर्कस्य च पराप्रतिपादकत्वात् प्रमाणान्यात्मप्रतिपत्तिसाधनानि परप्रतिपादनार्थसाध्यं विचारः तस्मान्न प्रमाणैस्तर्कैश्च सिद्धुपासन्तौ भवतः अथ करणसाधनौ तथापि पञ्चावयवोपपन्न इति पृथक् न पठितव्यम् । किं कारणम् प्रमाणतर्कसाधनोपासन्न इति करणसाधनेन पदेनाशयवार्थस्योक्तत्वात् नान्यार्थत्वात् पञ्चावयवोपपन्न इत्यस्यान्योऽर्थः तथा च वक्ष्यामः । अथैतौ साधनोपासन्नशब्दौ भावसाधनौ किंविषयौ प्रमाणैस्तर्कैश्च च क्रियेते । ननुक्तं पञ्चविषयाविति पञ्चविषयं साधनम् प्रतिपञ्चविषय उपासन्नः सत्यसुक्तम् न पुनर्युक्तसुक्तम् । का पुनर्युक्तिदानिरथ उपासन्नस्य प्रतिपञ्चाविषयत्वात् प्रमाणतर्कसाधनसिद्धिः पञ्चस्य भवतु न पुनरुपासन्नस्य प्रतिपञ्चो विषयः न ब्रूमः प्रतिपञ्चविषय उपासन्न इति किन्तु साधनविषयः प्रतिपञ्चस्य यत् साधनं तद्विषय उपासन्न इति । कथं पुनः प्रतिपञ्चसन्निधावपदिष्टमान उपासन्नशब्दः प्रतिपञ्चव्यतिरेकेण साधनेन सम्बद्ध्यते सामर्थ्यादिसामर्थ्याच्च यदुपासन्नयोग्यं तदुपासन्नभते न च प्रतिपञ्च उपासन्नयोग्यः कथमिति उपासन्नभमानस्य चानुपासन्नभमानस्य च वस्तुनस्तथाभावात् तथाभूतमेव वस्तुपासन्नभमानं त***^(१) इत्यानानि सभ्यन्ते ।

(१) अथ कश्चिदर्थो निपतितः प्रथमवर्तीयादर्शपुस्तकवैरथ्य च्छित्तत्वात् न किञ्चन्यकारणाभिन्नोद्गर्भी निश्चयो न भवति तानि इतिपत्ते यथासम्भवं प्रदर्शयिष्यामः ।

(१५० क)

(षष्ठे १५० पङ्क्तौ १० * * * रवंचिह्नितशब्दे
ऽधोलिखितस्य पाठस्य योगः कर्तव्यः)

—याभूतमेवानुपास्यमानं साधने ऽपि तर्हि तुल्यम् साधनमपि
करणं तदपि स्वरूपं न कदाचिज्ज्ञाति । तस्मात् साधनस्या-
युपास्यमानो न युक्त इति । एवमनुपास्यमानः करणे न कर्मणि कर्मणः
स्वविषये सामर्थ्यात् सर्वं कर्म स्वविषये समर्थं करणमप्येवं तस्य तु
विषयान्तरे न सामर्थ्यमस्ति । यच्च विषयान्तरे ऽसमर्थं न तेन
कर्मणः करणस्य वा वैगुण्यम् । कस्य तर्ह्ययमुपास्यमानो यो निगृह्यते ।
कस्य निगृह्यते पुरुषः । अप्रतिपत्तिविप्रतिपत्तौ पुरुषस्य न कर्मणो
न करणस्य सोऽयं प्रतिपाद्यितासमर्थयोः कर्मकरणयोरुपादानाग्नि-
गृह्यते । प्रतिपत्तापि यथाभिहितपदार्थाप्रतिपत्त्या । सोऽयं पुरुष-
धर्मो वचनद्वारेणोद्भाव्यत इति वचनमुपचर्य पुरुषधर्मवचनमुपास्यमान
इति । कथं पुनरयमर्थः सूत्रपदेन लभ्यते लभ्यत इत्याह । कथम्
प्रमाणतर्कसाधनः प्रमाणैस्तर्कैश्च साधनस्योपास्यमानः प्रमाणतर्क-
साधनस्य प्रमाणतर्कसाधनोपास्यमानस्य प्रमाणतर्कसाधनोपास्यमानः एकस्य
साधनशब्दस्य गम्यमानार्थत्वाज्ञोपः यथोद्भूतमुच्यते । अथ प्रमाण-
तर्कसाधनोपास्यमान इत्यनेन पदेन जल्पवितण्डाभ्यां कथं वादो
विश्लिष्यते । नन्विदं पञ्चप्रतिपक्षपरिग्रहवत् चयाणामपि समानं
भवति । न समानं वादे प्रमाणं वादे प्रमाणतर्कसाधनोपास्यमानस्य
नियतत्वात् प्रमाणतर्कसाधनोपास्यमान एव वादः । कृत्वादिसाधनोपास्यमाने
जल्पवितण्डेव । यथा विषाणिलं गवि गवये च समानमपि संवृत्त-
कण्ठतथा सास्त्रादिमन्तथा च विश्लिष्यमाणमुभौ गोगवयौ विश्लिष्यति

(१५० ख)

तथा प्रमाणतर्कसाधनोपासम्भ इति । कृष्णजातिनियहस्त्रानसाधनो-
पासम्भो अक्ष इत्यभिधानाद्वादे नियहस्त्रानप्रतिषेधो विशेषविधा-
नात् ततस्तानुपासम्भो वाद् इति । प्रमाणतर्कसाधनोपासम्भ इत्यभि-
धानाद्वादे ऽपि नियहस्त्रानानौत्यदोषः । उपासम्भग्रहणात् समस्त-
नियहस्त्रानप्रसक्तौ सञ्ज्ञाभेदमात्रम् । यद्युपासम्भग्रहणाद्वादे नियह-
स्त्रानानि विद्यन्ते इति मन्यसे ननु सञ्ज्ञाभेदमात्रं अस्याद्वादस्य न
विशेषः । तथापि नियहस्त्रानानीहापीति नोत्तरयोर्नियमार्थत्वात् ।
यस्मादेवोपासम्भग्रहणेन समस्तानि निय-

अत एवानियमार्थं उत्तरे पदे आरभ्येते सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चा-
वयवोपपन्नश्चेति । सिद्धान्तविरुद्ध इत्यनेन किल पदेन विरुद्धो
हेत्वाभासो लभ्यते तस्मान्न्यतोऽधिगतेः अन्य एवायं लभ्यते पञ्चावय-
वोपपन्न इति पञ्चपदहणात् न्यूनाधिके लभ्येते अवयवपदहणात् तदा-
भावो^(१) लभ्यन्त इति । लभ्यमानस्यार्थस्य पुनरभिधाने पिष्टं पिष्टं
स्यात् तस्मान्नायमर्थः । अथ किमिदं पदं सिद्धान्ताविरुद्ध इत्य-
नर्थकमेव (तस्मान्नायमर्थः)^(२) नानर्थकमपसिद्धान्तावरोधात् सिद्धान्त-
मभ्युपेत्यानियमात् कथाप्रसङ्गोपसिद्धान्त इति सोऽनेनावरुह्यते
तस्मान्नायमर्थकं कस्मात् पुनरयं नियमो वादे अवयवाभासापसिद्धान्तस्य
नियदृष्टानमिति । गुर्वादिभिः सह वादोपदेशान्नियमः यस्मादर्थं
तत्त्वबुभुत्सुर्गुर्वादिभिः सह भिविधं फलमाकाङ्क्षन् वादं करोति
ततोऽस्य बुभुत्सावतस्त्रावत्साधनं वक्तव्यम् यावदनेन ज्ञातव्यमप्रतिदन्दि-
त्वात् प्रतिदन्दिना सह न वादः किं तु जल्पः तत्र समस्यनियदृ-
ष्टानप्रयोग इति युक्तम् । प्रमाणतर्कसाधनोपासकस्य इत्यभिधानात्
उभयोः सिद्धसिद्धिप्रसङ्गः यदि प्रमाणतर्कसाधनोपासकस्यो वादः
उभयोर्वादिप्रतिवादिनोः प्रमाणतर्कसाधनोपासकस्यभिधाने नाधिकार
इत्युभयपक्षसिद्धसिद्धिप्रसङ्गः । नैव दोषः अप्रतिज्ञानात् नेदं प्रति-
ज्ञायते उभयोर्वादिनोः प्रमाणाणि सन्तीति अपि तूभाभां साधनं
वक्तव्यमेतन्नियम्यते न पुनः साधनमेवैतद्भवतीति दूषणमप्येवम् ।
अपरे तु स्वपरपक्षसिद्धसिद्धयर्थं वचनं वाद इति वादस्वरूपं वर्ण-
यन्ति । अत्र च पक्षविशेषणार्थमुपात्तयोः स्वपरपक्षयोरनुपपत्तिर्वि-

(१) तदाभासाः—इति साधु । (२) एतन्नियमः पाठोऽयुक्त इति स्वचितम् १५० ।

कस्यानुपपत्तेः समासासम्भवाच्च । एतौ खलु खपरग्रन्थौ परिग्रह-
वर्जनार्थौ वा स्याताम् साधनीयदूषणीयार्थौ वा पूर्वोत्तरपक्षार्थव्यव-
स्थापकौ वा पक्षप्रतिपक्षावद्योतकौ वा प्रथमद्वितीयपक्षाभिप्रायकौ
वा एकस्य वानेकविशेषणाभिसन्धिनाऽनेकग्रन्थाभिधानमिति । तत्र
परिग्रहपरिवर्जनार्थता तावदनुपपत्त्या किमोर्यासम्भवात् । न परि-
ग्रहार्थतायां किमोर्यः सम्भवति कस्यायं खो भविष्यति कस्य खार्थं
इति खीकरणं परिग्रहार्थः यस्य खीकारो भवति तस्य ख इति ।
तदेव चिन्त्यते किं तत् खीकरणमिति । मनेति प्रत्ययोत्पत्ति-
कारणभावाभावौ खपरग्रन्थार्थः निर्दिष्टः स्वार्थो नरस्य खं न हि
ग्राह्यकारस्य खः परो वा सम्भवति यदर्थमिदं स्यादिति । यच्च
खस्य खं भवति तन्नस्याधिक्यार्थं किञ्चिदुपकरोति न पुनः स्वामिनः
पक्षेण कश्चिदुपकारः क्रियते तस्मात् परिग्रहवर्जनार्थौ तावत्
खपरग्रन्थौ न भवतः । साधनीयदूषणीयार्थौ खपरग्रन्थाविति
चेत् अथापीदं स्यात् साधनीयः खपक्षो दूषणीयः परपक्ष इति ।
अहो ग्राह्यार्थकौग्रहं साधनीयः साध्यः स्यात् साधनीयः खपक्ष
इति कुत एतत् खपक्षं चैतत् पक्षस्य साधयितुमिष्टः पक्ष इति साध-
नीयग्रन्थेनापि तदेवोच्यते व्यवच्छेदार्थं चेदमुच्यते खपक्षः परपक्ष
इति परपक्षाज्ञायं खग्रन्थेन व्यवच्छेद्यमानेन समानमर्थं शक्नोति
वक्तुम् अर्थं वा विशेषणम् सामान्यग्रन्था अपि विशेषे वर्तन्त
इत्यदृष्टमेतत् न ते सामान्यग्रन्था ये विशेषेषु वर्तन्त इति किन्तु
प्रमाणादिभेदानुविधाद्यिनो विशेषग्रन्था एव अपि च साधनीयः
पक्षः खपक्षः दूषणीयः पक्षः परपक्षः । एतदपि न बुद्ध्यामहे साधनीय-

शब्दस्य पञ्चविषयत्वात् साधनीयः पक्षो भवतु दूषणं तु न कदा-
चित् परपक्षेण सम्बध्यते परपक्षस्य तादवस्थ्यात् । अथ दूषणस्य को
विषयः कस्यचित् स्थापनाविषय इति किञ्चिद्दूषणं स्वपरपक्षाभ्याम-
सम्बद्धमेव । कतमद्दूषणं स्थापनया सम्बध्यते का चेयं स्थापना चेति
स्थापना पञ्चावयवं पञ्चासाधकं वाच्यम्^(१) वाक्यदोषो दूषणं तदाक्यं
न्यूनमधिकं च भवति अवयवाभाषोपपन्नस्य तदुद्भावनं दूषणमेतत्
स्थापनया सम्बध्यते तद्विषयत्वात् । श्रेयं तु दूषणं न स्थापनया न
स्वपरपक्षाभ्यां सम्बद्धम् उत्तरदोष आक्षेपभावस्येति । सत्यं न साक्षात्
पक्षस्य दूषणेनाभिसम्बन्धः स्थापनानिवृत्तिद्वारेण तु प्रवर्तमानं
दूषणं न पक्षं निवर्तयति स्थापनानिवृत्तेः परपक्षं दूषयतीत्युच्यते
उपचरितशब्दप्रयोगो आक्षेपेऽनुपपन्नो आक्षेपस्य तत्त्वविषयत्वात्
तत्त्वव्यवच्छेदकं आक्षेपम् न पुनरुपचरितशब्दप्रयोगेन व्यवस्थासि ।
यदि च पारम्पर्येण प्रवृत्त्या प्रवर्तमानं दूषणं परपक्षं निवर्तयति
तदैवं वक्तुं कर्तुं परपक्षाद्भयं वचनं वाद् इति । एवमभिधीयमाने
किं भविष्यतीति आक्षेपे च सूचं भवतीत्युभयोश्च साधनदूषणयोः
पारम्पर्येण परपक्षासिद्ध्यर्थेति । अथ माभूदुभयत्र पारम्पर्यमिति
स्वरूपत एव वक्तव्यम् । पक्षस्थापनासिद्ध्यासिद्ध्यर्थं वचनं वाद् इति ।
एवं हि स्पष्टता आक्षेपस्य यथाविषयं चाभिसम्बन्ध इति स्थापनापि
न पूर्वं दूषणं सम्बध्यत इति दोषतादवस्थ्यम् कस्यचित् सम्भवात् ।
किञ्च दूषणं स्थापनया सम्बध्यत इति सामान्याभिधानेऽपि साम-
र्थ्यास्त्रियमः तस्मादिदमनुपपन्नम् । साधनीयदूषणीयार्थौ स्वपर-

(१) वाक्यम्—पा० १ प्र० ।

शब्दाविति स्वरग्रन्थौ पूर्वोत्तरपञ्चार्थौ भविष्यत इति यदुक्तमभवति
 पूर्वोत्तरपञ्चाविति न युक्तमेतदपीति साधनदूषणयोर्नियमाभ्युप-
 गमात् तेन साधनदूषणैरित्येतस्मिन् सूत्रे साधनदूषणयोर्नियमा-
 भिधानं स्वरग्रन्थसाधनं परपञ्चे दूषणमिति । एतस्मिंश्च नियमत उत्तर-
 विषयं प्राप्नोति तेनोत्तरपञ्चवादी स्वमेव पञ्चं दूषयतीति प्राप्तम् ।
 स्वरग्रन्थोत्तरवादिनः पूर्वपञ्चादन्य इति स्वरपरे शब्दाभ्यां^(१) पूर्वोत्तर-
 पञ्चयोरभिधानमिति न पदार्थो न परिभावे रूढिः । एतेन पञ्च-
 प्रतिपञ्चार्थता प्रथमद्वितीयपञ्चार्थता च व्याख्याता । एक एवायं पञ्च
 इति विशेषणद्वययोगात् साध्यतया दूष्यतया च विशेष्यमाणः स्वर-
 ग्रन्थवाच्य इति युक्तमेतद्विवचनं तु न युक्तम् । एकस्थानेकविशेषण-
 योगो न प्रतिषिध्यते द्विवचनं तु न भवतीति ब्रूमः न स्त्रेकस्था-
 नेकविशेषणाभिसम्बन्धे सति द्विवचनवञ्जवचने भवतः नहि देवदत्तं
 कृषदृष्ट्याभ्यां समुपसन्नं वक्त्रारौ भवन्ति^(२) इतिदृष्टिनावागताविति
 तदेवं विकल्पानुपपत्तेः स्वरग्रन्थानुत्पत्तिः समासासम्भवाच्च । स्वर-
 पञ्च इति समासपदमेतत् तच्च तावद्विशेषणविशेष्यस्वरूपानवगते^८
 षष्ठीसमासः यच्च पुनः षष्ठी समस्यते तच्च विशेषणं विशेष्यात्
 पृथगवधार्यते यथा राजपुरुष इति भेदाच्च यच्च च विशेषणविशेष्य-
 भाव इति तच्च भेदो दृष्टो राजपुरुषवदेव असत्यपि भेदे दृष्ट इति
 चेत् असत्यपि भेदे दृष्टः षष्ठीसमासः तद्यथा सेनापतिः पान-
 काङ्गमिति तच्च ज्ञानभ्युपगमात् को हि सुखात्मा पानकाङ्गशब्दार्थ-
 मङ्गेषो नार्थानारं प्रतिपद्यते सेनां च सैनिकेषु इति । यथा च

(१) स्वरग्रन्थाभ्याम् ।

(२) वदन्तीति साधुः ।

सेमादीन्यर्थान्तरभूतानि तथोक्तं गुणगुणवाद् इति । अथ मन्यसे
 नार्थः शब्दस्यार्थः पञ्चशब्दस्येति तस्मापोदितत्वात् । यथा स्तार्थवाचकः
 शब्दो न भवति तथोक्तम्, तस्मान्न षष्ठीसमासः । एतेन कर्मधारयः
 प्रत्युक्तः । स्तार्थासौ पञ्चस्येति विशेषणस्वरूपासिद्धेर्भेदाभावाच्च । एतेन
 बज्रग्रीहिरपि प्रत्युक्तः । साधयिद्विविषयश्च साधनं प्राप्नोति अतो
 न बज्रग्रीहिः । ननु च साधनीयता स्तार्थः पञ्चविशेषणत्वेन सम्भ-
 वति न सम्भवति पर्यायत्वात् साधनीयः पञ्च इति पर्याय एव न च
 पर्यायशब्देः समानाधिकरणो बज्रग्रीहिः सम्भवति नहि भवति
 वृत्तस्वरं क्लिन्तीति विरोधाच्च । यदि तावदयं पञ्चशब्दः स्तार्था-
 द्भिद्यते परपञ्चवचनं प्रतिज्ञेति व्याघातः । किं कारणम्, प्रति-
 ज्ञायाः स्तार्थविषयत्वात् । अथाभिन्नस्तार्थापीदं न प्राप्नोति स्तार्थ-
 पञ्चयोः सिद्धसिद्धार्थं वचनं वाद् इति न चान्यः समासः सम्भवति
 न चेदं वाक्यम्, तस्मात् स्तार्थपरपञ्चयोरित्यसारम् । आस्तां तावत्
 स्तार्थशब्दार्थो विशेषणविशेष्यभावश्च स्तार्थशब्दयोः । अथ समासः
 कस्मान्न क्रियते स्तार्थपरपञ्चसिद्धसिद्धार्थं वचनं वाद् इति किमेवं
 कृते भवति स एवार्थो ज्ञातव्यं च । अथ केचित् परिहारं ब्रुवते ।
 यदि किञ्च समासः क्रियते उभयाश्रिते सिद्धसिद्धौ भवतः न
 दोषतादवस्थ्यात् नार्थं दोषः समासकरणेन परिद्विद्यते कथमिति
 स्तार्थसिद्धसिद्धपरपञ्चसिद्धार्थं स्तार्थपरपञ्चयोः सिद्धसिद्धार्थमिति
 नासामर्थ्यात् न ह्ययं समासः समर्थः स्तार्थसिद्धसिद्धार्थमिति
 कस्मात् व्याहृतत्वात् यदि सिद्धार्थं यततेऽसिद्धार्थमिति व्याघातः
 यद्यसिद्धार्थं यतते सिद्धार्थमिति व्याघातः यद्यसामर्थ्याच्च समासः

समासोऽपि^(१) तर्ज्जसामर्थ्यात् नोभयपक्षसिद्धासिद्धिप्रसङ्गः । एक-
 वचनमङ्गवचनप्रसङ्ग इत्यन्ये । यदि किल समासः कियेत समासो-
 ऽनभिव्यक्तवचनभेदः तस्माद्वचनभेदव्यक्तनिमित्तासमासः । कश्चं नाम
 स्वरूपस्योः सिद्धासिद्धार्थं वचनं वादः स्यात् न स्वरूपस्यार्थां न
 स्वरूपस्येति नासम्भवादेकस्य सिद्धार्थं वचनम् नैवास्ति स्वरूप-
 स्यार्थां साधनसन्तुमानमेकमिति तथाप्येषा नाख्यातोऽस्याने आशङ्का ।
 अनित्यः समासविधिरित्यपरे । अपरे समासविधेरनित्यतां वर्ष-
 षमिति । एवमाङ्गः । नायमवश्यं विधिः सर्वत्र समास इति । कश्चित्
 समासः कश्चित् वाक्यम् अथा च राज्ञः पुरुषः राजपुरुष इति
 समासः । न ह्युभयप्राप्तिरसमासः कस्मात् अनित्यः समासविधिरिति
 एवं न्रुवतोक्तं भवति प्राप्तसुभयम् अथोभयप्राप्तौ कस्मादसमास
 इति समासः कस्मादनित्यत्तोलुयोगः नानित्यत्तो साधवार्थत्वात्
 समासे साधवा^(२) समासे गौरवम् अनुगत्यर्थं च शब्दानामुपा-
 दानमिति गुर्वभिधाने प्रायोजनं वाच्यम् । वर्षे गुरुसाधवानभ्युप-
 गम इति चेत् नाथं परिहारोऽस्तुयोगस्यानित्यत्तेः वर्षे गुरुसाधवा-
 नुयोगं न प्रतिपद्यामह इति चेत् न निवर्त्यतेऽस्तुयोगः कस्मादिति
 शास्त्रत्वेन च वादाभिधानमभ्युपगम्यते न च वर्षे गुरुसाधवमाश्रीयत
 इति च युक्तम् सिद्धासिद्धार्थमित्येतदपि न युक्तम् कस्मात् देधा-
 नुपपत्तेः अथ खल्वसिद्धिशब्दः कल्प्यमानो देधा कल्प्येत व्यक्ता-
 नुत्पत्तौ वा तत्र तावदुत्पत्तौ युज्यते प्रतिज्ञादिकस्य साधनस्य
 साधनत्वानिप्रसङ्गात् नहि प्रतिज्ञादिसाधनेषु वस्तुत्पाद्यते किं तु

(१) समासोऽपि—इति शास्त्रस्थितिसम्मतः पा० ।

(२) साधवमसमासे इति साधुः ।

विद्यमानप्रकाशकलं साधनार्थः स हीयते सिद्धावुत्पत्तौ कश्चिदाया-
मिति । व्यक्ताविति चेत् नाधिकरणाधारत्वात् । अथ मन्यसे सिद्धा-
सिद्धिर्यक्तिर्नोत्पत्तिः युक्तमेतदुत्तरं तु व्याहृतं भवति अधिकरण-
प्रत्यायनं सिद्धासिद्धौ इति ये चैतेऽधिकरणप्रत्यायनस्य च पक्षे सिद्धासिद्धौ
तेऽधिकरणे वर्तमाने पक्षस्य कथं सपक्षस्य भवत इति पक्षयर्थी
वाच्यः स चायं दुर्वचः तद्विषयत्वात् तयोः सिद्धासिद्धोः पक्षो
विषयः अतस्तद्विषयत्वात्तस्येति । न युक्तमेतत् । ये एते सिद्धासिद्धौ
पक्षविषये किं तावत् पक्षे सिद्धे उतासिद्धे यदि तावत् सिद्धे नाधि-
करणप्रत्यायनं सिद्धिः किन्महिं यतस्तत्प्रत्यायनं स सिद्धिः कुतश्च
तद्भवत्यर्थस्य तथात्वात् यस्मात् सोऽर्थस्तथा भवति कथं तथा भवति
यथा प्रमाणैरभिसम्बद्ध इति यत् प्रमाणैरविसंवादितं स तथा-
भाभावः^(१) । अथासिद्धे पक्षेऽधिकरणप्रत्यायनं भवति साधनप्रयोगात्
प्रागधिकरणप्रत्यायनमस्तीति वादवैयर्थ्यं स्यात् पक्षस्य सिद्धिरधि-
करणप्रत्यायनम् असिद्धिस्तु कथम् नहि परपक्षसिद्धिर्दूषणेन
क्रियत इत्युक्तम् स्थापनानिष्ठनेरुपचार इति चेत् स्थापतिर्दूषणं^(२)
प्रबुध्यमानं साक्षात् स्थापनां निवर्तयति स्थापनानिष्ठनेस्तु परपक्ष-
निष्ठत्तिरुपसर्धत इति न प्रयोजनाभावात् । नहि प्रयोजनमन्तरेण
सुख्यार्थव्यतिक्रमो लभ्यते अपि तु प्रमाणासम्भवेनोपचारो मद्वाः
क्रोग्नीति यथा लोकप्रयुक्तशब्दविषयस्योपचारः लोकगत्याः
शब्दार्थः न चेदं सौक्तिकं वाक्यं स्वपरपक्षयोः सिद्धासिद्धौ वचनं
वादः । अपरे तु प्रतिज्ञातार्थास्त्वापनं पक्षस्यासिद्धिं वर्षयन्ति तद्वा-

(१) तथाभाव इति वाच्यः ।

(२) स्थापतिरिति वाच्यः ।

धिकरणविषयं न निवर्तते प्रसङ्गः कथं पक्षस्यासिद्धिरिति सिद्धि-
 वत्प्रसङ्गः तस्मात् सिद्धासिद्धौ पक्षस्य धर्माविव यत एतद्भवति सिद्धः
 पक्षोऽसिद्धश्चेति एवं सति द्रष्टृस्ते व्याघातः । यदि सिद्धासिद्धौ
 पक्षधर्मौ द्रष्टृस्ते सिद्धासिद्धौ इति व्याहतं भवति । अथ माभू-
 द्ध्याघात इति द्रष्टृस्ते एव ते तथापि पक्षस्य व्यक्तव्यक्तौ सिद्धासिद्धौ
 इति व्याहतम् । अथ तथा तथा ते पदार्थस्य सिद्धासिद्धौ तथा-
 प्यधिकरणप्रत्यायनं सिद्धासिद्धौ इति व्याहतं भवति । के पुनरेते
 व्यक्तव्यक्तौ वस्तुधर्मावभिधानप्रत्ययहेतु य एतावभिधानप्रत्ययौ
 व्यक्तो व्यक्तश्चेति भवतः ते व्यक्तव्यक्तौ इति । अर्थशब्दानुपपत्ति-
 र्विकल्पानुपपत्तेः । अर्थशब्दः खलु प्रवर्तमानस्त्रेधा प्रवर्तते उद्देश-
 प्रयोजनाभिधेयविषयत्वेन उद्देशे तावदर्थशब्दो यथा ब्राह्मणार्थं
 भक्त इति । एवं चतुर्विधवाक्यं सङ्गहः प्रयोजनेऽर्थशब्दः किमर्थमा-
 गतोऽसौति अभिधेयेऽर्थशब्दो यथा गौरित्यभिधानस्य कोऽर्थ इति ।
 तत्र तावदुद्देशे सम्भवति युक्तायुक्तत्वेनेति विग्रेषितत्वात् स्वपक्षस्य
 युक्तत्वेन परपक्षस्यायुक्तत्वेनेत्येवं विग्रेषिते उद्देशशब्दार्थः न ह्यर्थं
 युक्तायुक्तशब्दो दूषणाभासे वा साधनाभासे वा सम्भवति साधन-
 योगो युक्ता दूषणयोगोऽयुक्ततेति । अथ पुनः शब्दार्थस्य तथा-
 त्वातथात्वे युक्तायुक्तत्वे युक्तत्वं तथाभावोऽयुक्तत्वमतथाभाव इति तथापि
 तयोः कर्मतयोपादानात् युक्तत्वेनाधिकरणप्रत्यायनमयुक्तत्वेन वेति
 व्याघातः नहि प्रत्याय्यं प्रत्यायनं भवतीति । अथ प्रयोजनेऽर्थशब्दः
 तथापि साधनदूषणाभासवादिनोऽवादिता स्यात् । किं कारणम्, सा-
 धनदूषणाभासयोः सिद्धासिद्धप्रयोजनत्वात् नहि साधनदूषणाभासयोः

सिद्धसिद्धौ प्रयोजनम् । एवं च तद्वादी अवादी स्यात् तथा चावादी
 निगृह्यत इति दोषः । अत्राभिधेयेऽर्थग्रन्थप्रयोगः अभिधानस्वभावा-
 नवधृतेरित्ययुक्तमेतदपि नहि घन्यकारभाव्यकाराभ्यां विग्रेषित-
 मेवं प्रकारमभिधानं सिद्धसिद्धोर्वाचकमिति । ननु विग्रेषितं येन
 सिद्धसिद्धौ अभिधीयते तत्तयोर्वाचकतेति सत्यमुक्तम्, एवं तु
 सिद्धसिद्धौ इत्येतेऽभिधाने वादः प्राप्तः न चान्योऽर्थग्रन्थस्यार्थ इति ।
 तस्मादर्थग्रन्थोऽप्ययुक्त इति । सिद्धसिद्धर्थं वचनं वाद् इति ब्रुवाणेन
 पूर्वसुत्तरं वा नालोचितम् नैयायिकहेतुप्रतिषेधेन विग्रेष्यं वचन-
 मित्यभ्युपगमसिद्धं पुनः सूत्रमिति । समस्तवचनविग्रेषणार्थमिति
 व्याघातः । तदेवमेतानि सूत्रपदानि विचार्यमाणानि स्वतन्त्र-
 व्याघातकानीति लोकं च बाधन्त इति । एवं तावत् शौचाणि
 पदानि स्वेन न्यायेनासमर्थानि यथा च वृत्तिपदानि असम्बद्धानि
 तथेदमुच्यते स्वस्य पक्षस्येति स्वार्थासिद्धेरयुक्तम्, स्वार्थस्य प्रतिषिद्धः
 अतोऽर्थं स्वस्य पक्षस्येति यदपि षष्ठीसप्तमीवचनयोस्तस्यरूपत्वात्
 षष्ठीत्वज्ञापनार्थं स्वस्य पक्षस्येति तदप्ययुक्तम् । अधिकरणार्थासम्भवात्
 नहि पक्षव्यतिरेकेण पक्षे किञ्चित् साध्यं सम्भवति तस्मादप्रसक्तः
 सप्तम्यर्थः तदप्रसक्तौ विग्रेषणानर्थक्यमिति युक्तायुक्तत्वेऽनुपपत्तिस्य
 विकल्पानुपपत्तेः युक्तायुक्तत्वे साधनदूषणे वा स्याताम् साधन-
 दूषणाभ्यां वा योगः पदार्थस्य वा तथा तथा चेति । तत्र तावत्
 साधनदूषणे युक्तायुक्तत्वे कस्मात् साधनदूषणयोः पृथगभिधानात्
 ते साधनदूषणैरिति पृथगुक्ते साधनदूषणे युक्तायुक्तत्वग्रन्थाभ्यां च
 साधनदूषणयोरभिधानमिति ते साधनदूषणैरिति सूत्रमुच्चार्यम्

परितार्थत्वादिति । अथ मन्यसे तथोरेव युक्तायुक्तयोर्विग्रेषणार्थं
 न साधनदूषणैरिति न प्रथमाभिधानप्रसङ्गात् । यदि युक्तायुक्तल-
 विग्रेषणार्थं ते साधनदूषणैरिति सूत्रं प्रथमैव न्याय्या ते साधन-
 दूषणानीति नहि विग्रेषणविग्रेष्यभावे भवति नीलसुतपक्षैरिति ।
 द्योग इति चेत् । अथ साधनदूषणाभ्यां द्योगो युक्तायुक्तत्वे इत्येवं
 सेवामन्यसे तस्मान्निर्द्देशात् साधनदूषणाभ्यां द्योगो निर्दिष्ट एवविध
 इति अनिर्द्देशाद्युक्तमेतत् साधनयोग इति च कदा भवति
 अदासौ निष्पीतः पदार्थः तदा च न साधनार्थः कश्चिदस्तीति न
 युक्तायुक्तत्वेनाधिकरणप्रत्यायनमिति व्याघातादतो न द्योगः । अप-
 दार्थस्य तथातातथाते युक्तायुक्तत्वे तदपि न करणार्थस्यासम्भवात्
 चे तथात्वातथात्वस्यैव युक्तायुक्तत्वे ते व्यवच्छेद्ये न तु व्यव-
 च्छेदस्य साधने तस्मात् करणार्था नास्वतो युक्तायुक्तत्वस्येति युक्तं
 वक्तुमिति । अधिकरणप्रत्यायनमिति तु न युक्तम् ग्राह्यसम्बन्धा-
 सङ्गतत्वात् ग्राह्यं सम्बन्धं कुर्वाणोक्तं सन्देहविपर्ययप्रतिषेधार्थः
 ग्राह्यस्वारम्भ इत्येतन्निरपेक्षेणोदसुच्यते अधिकरणप्रत्यायनं सिद्ध-
 सिद्धी इति न च प्रात्रिकेषु संग्रहविपर्ययौ सः परिच्छेदकत्वात्
 तस्मान्न प्रात्रिकाः प्रत्याय्या इति यच्चोक्तं प्रात्रिकप्रत्यायनादेव प्रति-
 वादिप्रत्यायनं कृतं भविष्यतीति । किं कारणम्, प्रतिवादी किञ्च
 पञ्चरागात् सन्तमप्यर्थं न प्रतिपद्यते सन्तमप्यर्थं न प्रतिपद्यते इति
 व्याहृतमुच्यते कथं चान्यथा प्रतिपन्नः सन्नित्यभिधीयते । अथ प्रति-
 पद्यमानोऽपि परस्य न कामकारं ददाति तथापि न प्रतिपद्यत इति
 व्याहृतमुच्यते यच्च प्रात्रिकप्रत्यायनात् तन्नप्रत्यायनमिति तदपि न

प्रतीतेः करणभेदात् प्राञ्जिकप्रतीतेरन्यानि करणानि अन्यानि प्रतिवादिप्रतीतेरिति न चान्यविषयस्य करणस्य क्रियेति नियमाभावाच्च । नाथं नियमः प्राञ्जिकप्रत्यायनार्थ एव वादः प्राञ्जिकानन्तरेणापि गुर्वादिभिः सह वादो दृष्ट इति । यदा त्वयं न तत्त्वबुभुक्षु-र्त्साभपूजास्त्रातिकामो वाद्मारभते तदा प्राञ्जिकैः प्रयोजनमस्तीति सत्यमस्ति प्रयोजनं वादस्तु न भवतीति न चैविद्यानभ्युपगमात् एक एवायं कथामार्गः तस्य प्रयोजनं तत्त्वावबोधो ज्ञाभादयस्य न प्रतिषेधात् प्रसिद्धस्तुतिमानसाभस्तिष्ठोर्वादः यदपीदमुच्यते न चैविद्यानभ्युपगमादिति ज्ञानभ्युपगमायत्तः पदार्थसङ्गावः अपि तु सङ्गावे सत्यभ्युपगम इति यथा च चैविध्यं कथामार्गस्य तथा सञ्च-भेदाद्वा जल्पवितण्डयोर्भेदमुपपादयिष्यामः । तस्माद्भ्राता विशेष-मुच्यते चैविद्यानभ्युपगमादिति यत्कोक्तं पञ्चसिद्धिविषयं प्रत्यायनं पञ्चसिद्धिग्रन्थेनोपचरितं यथा शून्यताविषयः समाधिः शून्यतेति न कामत उपचारो लभ्यते अपि तु प्रमाणसम्भवेन लोकप्रयुक्तशब्दा-स्त्रानमुपचारः उक्तं च नोपचरितशब्दप्रयोगो सञ्चणे उपपन्न इति । तदर्थं वचनमित्येतदपि किञ्च चतुर्विधवाक्यज्ञापनार्थमुक्तम् साधनं साधनाभावो दूषणं दूषणाभासस्य सम्भन्त्यत इति । तदयुक्तम् युक्ता-युक्तत्वेनेतिविशेषितत्वात् एवं विशेषिते तस्मिन् कुतश्चतुर्विधवाक्य-संग्रह इति अधिकरणं पुनर्यथा वादिप्रतिवादिभ्यामधिकृतं इत्य-धिकरणार्थो वक्तव्यः न हि वादे प्राञ्जिकार्थं किञ्चिदस्तीति प्रत्या-यनाधारत्वादधिकरणमिति चेत् नोक्तोत्तरत्वात् पञ्चविषयं प्रत्यायनं न प्राञ्जिकविषयमिति तस्मिन् सति भावादिति चेत् नान्यथापि

दर्शनात् अन्यथापि गुर्वादिभिः सह दृष्टो वाद इति तद्वादे परीक्षा
 का कश्च क्तेति वक्तव्यम् । साधनदूषणप्रयोगः स्थापनाविषयो वाद
 इति तस्य परीक्षा साधनदूषणतदाभासपरिज्ञानम् तदर्थमधि-
 कारः तस्मिन्निति सप्तम्यर्थी नास्ति यदपि प्राञ्जिकप्रतिवादिनोः
 प्रियाप्रियवचसि वादप्रसङ्ग इति चोद्यं कृत्वा प्रतिसाधनमुक्तम् त-
 त्स्मिन्नासिद्धिभ्यां साक्षात् पारम्पर्यसाधनान्वाद्युक्तायुक्तविशेषणाद्यास-
 नद्वसुत्तरेष्वसङ्गतपदार्थाभिधायिनो दत्तः कश्चलः पूर्वापरयोर-
 सम्बन्धादिति । यदि त्वसङ्गतस्याप्युत्तरं वाक्यम् तत एवं वक्तव्यम्
 न सूत्रार्थापरिज्ञानादिति तदेतस्मिन् विचार्यमाणं सहवार्तिकं न
 युक्ता सङ्गच्छत इति यथान्यायमेवास्तु ॥

यथोक्तोपपन्नमूलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपासम्भो
 जल्पः ॥ ४३ ॥ (२)

यथोक्तोपपन्नमूलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपासम्भो जल्पः । समस्तं
 वादकक्षयं कूलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपासम्भो जल्प इति^(१) । यथो-
 क्तोपपन्न इति न युक्तम् जल्पनिग्रहस्थाननिग्रहस्थानभ्युपगमात्
 यद्येवमुच्येत स न तर्कसाधनोपासम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावय-
 वोपपन्नः पञ्चप्रतिपक्षपरिपक्षः कूलजातिनिग्रहस्थानोपासम्भो जल्प
 इति न युक्तमेवं भवितुम् । सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्न इति
 च पदयोरोपासम्भभवणात् समस्तनिग्रहस्थानप्रसक्तौ नियमार्थत्वात्
 नियमार्थं एते पदे सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्न इति जल्पे
 च नियन्तव्यं न किञ्चिदस्ति तस्मान्नियमार्थं एते पदे नातिदृष्ट्ये

(१) साधनोपासम्भमूलजल्प—पा० १५० ।

इत्यतो न वक्तव्यम् यथोक्तोपपन्न इति नैष दोषः सम्भवतोऽतिदेशात्
यत्र सम्बध्यते तदतिदिश्यते किञ्च सम्बध्यते प्रमाणात्कसाधनोपा-
सम्भ इत्येतत् तस्माद्यथोक्तोपपन्न इति लक्षणमात्रस्यातिदेशः यथा-
न्यचानेकद्रव्येण समवायाद्रूपविशेषाच्च स्वरूपोपसम्भिरित्यनेन सम्बन्ध-
स्पर्शेषु ज्ञानं व्याख्यातमिति न स्वरूपविशेषोऽतिदिश्यत इति अपि
त्वनेकद्रव्यद्रव्यसमवायमात्रं स्वगतो विशेषः सामर्थ्यात् तथेहापि यत्
समर्थं तदतिदिश्यते समर्थं च लक्षणं तस्मात् तदतिदिश्यते न
नियमार्थं पदे नियन्तव्यस्य बाधात् । अथवा यथोक्तोपपन्नेनोपपन्नो
यथोक्तोपपन्नोपपन्न इति प्राप्ते गम्यमानत्वादेकस्योपपन्नशब्दस्य लोपः
यथा गोरय इति केन पुनरयं गम्यत इति उक्तं सामर्थ्येनेति ।
न हि नियमार्थयोः पदयोर्जल्पसम्भवः तस्मान्न ते अपदिश्येते इति
भाष्यमिदानीं कथं न सूत्रपाठानुक्रमज्ञापनार्थत्वाद्भाष्यस्य एतस्मिन्
सूत्रे यदुपपन्नं लक्षणत्वेन तदतिदिश्यत इति । ह्यजातिनिग्रहस्थानै-
र्नैकस्य कस्यचित् साधनसुपासम्भो वा युक्तोऽयुक्तोत्तरत्वात् । ह्यस्यै
तावत् न साधनोपासम्भायासम् कस्मात् अयुक्तोत्तरत्वात् अयुक्तसु-
त्तरं ह्यस्य तन्न साधनोपासम्भायेति एवं जातिः । अङ्गभाव इति
चेत् अथापीदं स्यात् यत्तत् प्रमाणात्कैः साधनोपासम्भः तस्यैतानि
प्रयुज्यमानानि ह्यजातिनिग्रहस्थानानि रक्षणार्थत्वाद्भ्रं भवन्तीति
तदप्ययुक्तोत्तरत्वाद्नुपपन्नम् । किमर्थं तर्हि प्रयोगः यद्येतानि ह्यजा-
जातिनिग्रहस्थानानि साधनोपासम्भयोर्न साधनमङ्गं वा किमर्थ-
नेतेषामुपपादनमिति साधनविघातार्थम् साधनं विहनियामीति
अनया धियापहतः प्रवर्तते यत्र चैतानि ह्यजातिनिग्रहस्थानानि

प्रसुष्यन्ते न स वादः न पुनरेतदभिधीयते क्लृप्तजातिनियमस्थानानि
 साधनमङ्गानि वेति साधु साधनोपादाने परेषास्तुल्यतुल्यः क्लृप्त-
 वादी नियुक्ते कदाचिच्छब्दादिभिरास्तुल्योक्तस्य पराजयोऽपि स्यात्
 न पुनरेतानि तत्त्वबुद्ध्युक्तानां वक्तव्यानि किं तु विजिगीषुषेति ।
 सोऽयं पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहश्च क्लृप्तजातिनियमस्थानप्रयोगाप्रयोगाभ्यां
 भिद्यमानो वादो जल्पो वितण्डा च भवति । अत्रापि विरुद्धौ
 धर्मावेकाधिकरणत्वाविति समानम् विरुद्धयोर्धर्मयोरेकाधिकर-
 णत्वात्पपत्तिः उभयस्यभावासम्भवात् यदि विरुद्धावेकाधिकरणौ
 धर्मौ भवतः तदेकं वस्तुभयस्यभावम् न चैतदस्ति तस्मात् विरुद्धौ
 धर्मावेकाधिकरणत्वाविति । नाध्यारोपितस्वरूपधर्मप्रतिपत्त्या तदुपपत्तेः
 एकस्य च धर्मः स्वरूपत एकस्य चाध्यारोपितस्वरूपप्रवृत्तिः तस्मादुभय-
 धर्मा धर्मौ किमुक्तं एकधर्मिण्यौ विरुद्धार्थावित्येतदपि न बुद्ध्यामये
 को विरुद्धार्थ इति न स्वरूपविपर्ययोपपत्तेः न स्वरूपमात्रविपर्ययो
 विरोधः पुनर्बाधा वध्यघातकभावो वेति ॥

स प्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डा ॥ ४४ ॥ (३)

स प्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डा । प्रतिपक्षस्थापनाहीन इति
 श्रावदुक्तमभवति द्वितीयपक्षवादी वैतण्डिको न किञ्चित् पक्षं
 स्थापयति । अपरे तु ब्रुवते दूषणमात्रं वितण्डेति । दूषणमात्रमिति
 चात्र शब्दप्रयोगाद्वैतण्डिकस्य पक्षोऽपि नास्तीति युक्तं चैतत् तद-
 र्थस्याभ्युपगमात् दूषणसम्युपगच्छन् दूष्यमभ्युपेति अत्रार्थावबोधं
 प्रतिपद्यते प्रतिपादयितारं प्रतिपत्तारं च दूषणमात्राभ्युपगमे सति

सर्वमेतन्न स्यात् दूषणमात्राभ्युपगमाच्छेषमर्थतोऽवगम्यत इति वितण्डा
वितण्डेत्येवं वक्तव्यम् यथा वितण्ड्यते सा वितण्डेत्यनुगतार्था स-
न्त्यैव परप्रतिपत्तिविघातः क्रियत इति तस्मात् यथा न्यासमेवास्तु
न्याय्यम् ॥

सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमातीतकाला Ny 5.
I. 2.
हेत्वाभासाः ॥ ४५ ॥ (५)

हेतुलक्षणभावाद हेतवोऽहेतुसामान्याद्धेतुवदाभासमानास्त इमे
सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमातीतकाला हेत्वाभासाः । किं
पुनर्हेतुभिरहेतुतां सामान्यं येन हेतुवदाभासत इति । प्रति-
ज्ञानन्तरं प्रयोगः सामान्यं यथैव हेतवः प्रतिज्ञानन्तरं प्रयुज्यन्ते
एवं हेत्वाभासा अपीत्येव सामान्यम् अन्यतमसिद्धधर्मानुविधानं वा
यदा तत्साधनस्य सिद्धस्य चैविध्यम् तत्रैकतमधर्मानुविधानम्
दिलक्षणस्यान्यतरधर्मानुविधानं विवक्षितम् । साधकासाधकत्वे तु
विशेषः हेतोः साधकत्वं धर्मोऽसाधकत्वं हेत्वाभासस्य किं पुनस्तत्
समस्तलक्षणोपपत्तिरसमस्तलक्षणोपपत्तिश्च कः पुनरस्य सूत्रस्यार्थः ।
विभागोद्देशो नियमार्थं इत्युक्तम् । किं पुनर्विभागोद्देशेन नियन्त-
व्यम् अनेकधा प्रसृतस्य हेतुहेत्वाभासस्य विस्तरः संक्षेपव्यप्तिः
क्रियता पुनर्भेदेनायं हेतुहेत्वाभासः प्रसृत इति । कास्तपुरुषवस्तु-
भेदानुविधानेनापरिसंख्येयः सामान्यतः साध्यवस्तुपरिग्रहेतुहेत्वा-
भासभेदः प्रपञ्च्यमानः ¹⁷⁶ षट्सप्ततिप्रतम् । तत्र साध्यव्यापकधर्मभेदः
षोडशधा । साध्येकदेशवृत्तिधर्मोऽप्येवम् । एवं साध्यावृत्तिधर्मभेद इति ।

विशेषणविशेष्याधिङ्गभेदात्तुःषष्टिः । एवं समर्थासमर्थविशेषणवि-
 शेष्यभेदादिति । तत्र साध्यव्यापकधर्मभेदानां षोडशानामुदाहर-
 णानि साध्यतज्जातीयान्यव्यापकः प्रमेयत्वान्मित्योऽनित्यो वेति ।
 साध्यतज्जातीयव्यापको विपचैकदेश्चत्तिः गौरिचं विषाखिलात् ।
 साध्यतज्जातीयव्यापको विपचात्त्तिः अनित्यः शब्द उत्पत्तिधर्मक-
 त्वात् । साध्यव्यापकसज्जातीयात्त्तिः विपचव्यापकः नित्यः शब्दः
 उत्पत्तिधर्मकत्वात् । साध्यव्यापकसज्जातीयात्त्तिः विपचैकदेश्चत्तिः
 नित्यः शब्दः सामान्यविशेषवत्त्वे सत्यस्यदादिवाङ्मकरप्रत्यक्षत्वात्
 द्युक्तवत् । साध्यव्यापकसज्जातीयविपचात्त्तिर्यथा नित्यः शब्दः
 सामान्यविशेषवत्त्वे सति आवक्षत्वात् घटादिवत् । साध्यव्यापकसज्जा-
 तीयेकदेश्चत्तिः विपचव्यापकश्च अगौरिचं विषाखिलात् । साध्यव्या-
 पकसज्जातीयविपचैकदेश्चत्तिः नित्यः शब्दोऽस्यर्गवत्त्वात् । साध्य-
 व्यापकसज्जातीयेकदेश्चत्तिर्विपचात्त्तिः अनित्यः शब्दः सामान्य-
 विशेषवतोऽस्यदादिवाङ्मकरप्रत्यक्षत्वात् सामान्यविशेषवत् सामान्य-
 विशेषमवयवानां निराकरणम् अस्यदादिप्रत्यक्षत्वादिति परमाणूनां
 वाङ्मकरप्रत्यक्षत्वादित्यात्मनः साध्यतज्जातीयव्यापकोऽविद्यमान-
 विपचः सिद्धान्तभेदेनैकान्तवादिनः अनित्यः शब्द उत्पत्तिधर्मक-
 त्वात् । साध्यव्यापकसज्जातीयेकदेश्चत्तिरविद्यमानविपचः अनित्यः
 शब्दो वाङ्मोक्षियप्रत्यक्षत्वात् । साध्यव्यापकसज्जातीयात्त्तिरविद्यमान-
 विपचः अनित्यः शब्दः आवक्षत्वात् । साध्यव्यापकोऽविद्यमानसजातीयो
 विपचव्यापकः नित्यः शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वात् । साध्यव्यापकोऽविद्य-
 मानसजातीयो विपचैकदेश्चत्तिः नित्यः शब्दो वाङ्मोक्षियप्रत्यक्ष-

त्वात् । साध्यव्यापकोऽविद्यमानसजातीयो विपश्चादृत्तिः नेदं निरात्मकं जीवच्छरीरम् अनिन्द्रियाधिष्ठानत्वप्रसङ्गात् पञ्चव्यापकोऽविद्यमान- सपञ्चविपश्चः सर्वं नित्यं प्रमेयत्वात् । त एते पञ्चव्यापकाः षोडश । एषां पञ्च हेतवः शेषा हेत्वाभासाः तत्रान्वयव्यतिरेकिणौ द्वौ विप- चादृत्तौ द्वितीयगवमौ एकान्तवादिगोन्वयिणावेव दृग्भेकादृगौ व्यतिरेकौ पञ्चदश इति ।

अथ साध्यैकदेशदृत्तयः साध्यैकदेशदृत्तिस्तज्जातीयविपश्चव्यापकः पृथिव्यग्नेजोवाय्वाकाशानि अनित्यानि अगन्धवत्त्वादिति साध्यैक- देशदृत्तिस्तज्जातीयव्यापको विपश्चैकदेशदृत्तिश्च सामान्यविशेषवद- स्मदादिवाङ्मकरणप्रत्यये वाङ्मनसे अनित्यत्वात् साध्यैकदेशदृत्ति- स्तज्जातीयव्यापको विपश्चादृत्तिः अनित्ये वाङ्मनसे उत्पत्तिधर्मक- त्वात् साध्यैकदेशदृत्तिस्तज्जातीयादृत्तिः विपश्चव्यापकः अनित्ये वाङ्मनसे उत्पत्तिधर्मकत्वात् साध्यैकदेशदृत्तिस्तज्जातीयादृत्तिः वि- पश्चैकदेशदृत्तिः सामान्यविशेषवदस्मदादिवाङ्मकरणप्रत्यये वाङ्मनसे नित्यत्वात् साध्यैकदेशदृत्तिस्तज्जातीयविपश्चादृत्तिः अनित्यः शब्दो विभागजविभागसमवायिकारणत्वात् साध्यतज्जातीयैकदेशदृत्तिः विपश्चव्यापकः अनित्याः परमाणवोऽगन्धवत्त्वात् साध्यतज्जातीयवि- पश्चैकदेशदृत्तिः अनित्ये वाङ्मनसे अमूर्तत्वात् साध्यतज्जातीयैकदेश- दृत्तिर्विपश्चादृत्तिः अनित्ये वाङ्मनसे सामान्यतोऽस्मदादिवाङ्मकरण- प्रत्यक्षत्वात् साध्यैकदेशदृत्तिः तज्जातीयव्यापकः अविद्यमानविपश्चः सिद्धान्तभेदाश्रयेण अनित्ये रूपविज्ञाने अमूर्तत्वात् वेदनादिवत् साध्यतज्जातीयैकदेशदृत्तिरविद्यमानसजातिः अनित्ये चक्षुर्विज्ञाने

अमूर्तत्वात् रूपादिवदिति साध्यैकदेशदृष्टिस्तज्जातीयदृष्टिर्विद्यमानविपक्षः अनित्ये शब्दमनसौ आवणत्वात् साध्यैकदेशदृष्टिर्विद्यमानसजातिर्विपक्षव्यापकः अनित्ये वाङ्मनसे उत्पत्तिधर्मकत्वात् साध्यैकदेशदृष्टिर्विद्यमानसजातिर्विपक्षैकदेशदृष्टिस्तन्नित्ये चतुर्विज्ञाने मूर्तत्वात् साध्यैकदेशदृष्टिर्विद्यमानसजातिर्विपक्षदृष्टिः नेदं निरात्मकं शरीरमनिन्द्रियाधिष्ठानत्वप्रसङ्गात् साध्यैकदेशदृष्टिर्विद्यमानसपक्षविपक्षः सर्वमनित्यं मूर्तत्वादिति एते च साध्यैकदेशदृष्टन्तयः षोडश यथोक्ताः सर्वे हेत्वाभाषाः ॥

अथ साध्यादृष्टन्तयः । साध्यादृष्टिस्तज्जातीयविपक्षव्यापकः अनित्या पृथिवी गन्धवत्त्वात् साध्यादृष्टिस्तज्जातीयव्यापको विपक्षैकदेशदृष्टिः अनित्यः शब्दोऽवणत्वात् साध्यादृष्टिस्तज्जातीयव्यापको विपक्षदृष्टिः अर्थः शब्दः अत्रोच्यमानसामान्यवत्त्वात् साध्यज्जातीयदृष्टिर्विपक्षव्यापकः अर्थः शब्दः असामान्यवत्त्वात् साध्यतज्जातीयदृष्टिर्विपक्षदृष्टिस्तन्नकारणवान् शब्दोऽर्थत्वात् साध्यतज्जातीयविपक्षदृष्टिः नित्यः शब्दोऽवत्त्वात् साध्यादृष्टिस्तज्जातीयैकदेशदृष्टिर्विपक्षव्यापकः अस्यर्गः शब्दो द्रव्यत्वात् साध्यादृष्टिस्तज्जातीयविपक्षैकदेशदृष्टिः कारणवान् शब्दो मूर्तत्वात् साध्यादृष्टिस्तज्जातीयैकदेशदृष्टिर्विपक्षदृष्टिः स्थात्रयवान् शब्दश्चावृषत्वात् शैलूक्षपक्षे साध्यादृष्टिस्तज्जातीयव्यापकोऽविद्यमानविपक्षः सिद्धान्तभेदाग्र्येष अनित्यः शब्दोऽवणत्वात् साध्यादृष्टिस्तज्जातीयैकदेशदृष्टिर्विद्यमानविपक्षः अनित्यः शब्दो मूर्तत्वात् साध्यतज्जातीयदृष्टिर्विद्यमानविपक्षः अनित्यः शब्दोऽवत्त्वात् साध्यादृष्टिर्विद्यमानसजातिर्विपक्ष-

ध्यापकः नित्यः शब्दोऽप्रावणत्वात् साध्यावृत्तिरविद्यमानसजाति-
 विपचैकदेशवृत्तिः नित्यः शब्दोऽपत्वात् साध्यावृत्तिरविद्यमान-
 समानविपचः अनित्यं सर्वमसत्त्वात् त एते षोडशसाध्यावृत्तयो
 हेत्वाभासाः विशेषणविशेष्यासिद्धभेदावृत्तयः षड्भिर्भवन्तीत्युक्तम् ।
 तत्कथं व्यापकाव्यापकविशेषणयोगात् य एव साध्यव्यापकाः षोडश
 तथैव च पचैकदेशवृत्तयः ते विशेषणविशेष्यासिद्धभेदेन चतुः-
 षष्टिर्भवन्तीति । तत्र व्यापकानां तावदुदाहरणानि । अनित्यः
 शब्दोऽनभिधेयत्वे सति प्रमेयत्वात् विशेषणासिद्धः प्रमेयत्वे सत्यभि-
 धेयत्वादिति विशेष्यासिद्धः । एवं सर्वेषु साध्यव्यापकेषु विशेषण-
 विशेष्यभेदो द्रष्टव्यः नान्येव षोडाहरणानि साध्यैकदेशवृत्तीनामु-
 दाहरणम् । पृथिव्यग्नेजोवाय्वाकाग्रान्यनित्यानि अनभिधेयत्वे सति
 अगन्धवत्त्वात् विशेषणासिद्धेः अगन्धवत्त्वे सत्यनभिधेयत्वादिति
 विशेष्यासिद्धेः । एवं सर्वेषु साध्यैकदेशवृत्तिषु । एवमसमर्थविशेषणास-
 मर्थविशेष्यास्यतुःषष्टिरेव द्रष्टव्याः । यथा अनित्यः शब्दः कृतकत्वे
 सति प्रमेयत्वात् प्रमेयत्वे सति कृतकत्वादिति । एवं विशेषेषूदा-
 हरणेषु । एवं सन्दिग्धविशेषणविशेष्यभेदा अपि द्रष्टव्याः । यथा
 मधुरशब्दोऽयं षड्जादिमत्त्वे सति अवर्णात्मकत्वात् अवर्णात्मकत्वे
 सति षड्जादिमत्त्वात् त एते उभयपक्षसम्प्रतिपक्षाविद्यमानसाध्य-
 धर्मा उदाहृता इति । एवमन्यतरासिद्धा व्यापकाव्यापकभेदेन
 द्वाविंशकं^(१) शतम् । ते च पुनर्यधिकरणविशेषणविशेष्यसन्दिग्धा-
 समर्थविशेषणविशेष्यभेदेन द्वागवतंशतम् । यथाग्निमान् देशो धूम-

(१) द्वाभ्यामुक्ता विंशदिति आह्वानं तात्पर्येणैकार्यां वाच्यसतिविधिः ।

वत्तात् अस्ति चात्मा इच्छादिगुणत्वात् असमर्थाव्यापकासिद्धविशेष-
 षणानामुदाहरणम् अनित्यः शब्दः प्रथमानन्तरौयकत्वे सति कृत-
 कत्वात् । अव्यापकासमर्थविशेषव्याणामुदाहरणम् अनित्यः शब्दः प्रमेय-
 भेदभेदित्वे^(१) सति उपलभ्यमानत्वात् । व्यधिकरणविशेषव्याणामुदाह-
 रणम् अस्ति प्रधानं भेदानामन्वयदर्शनात् । व्यधिकरणविशेषणाना-
 मुदाहरणम् रूपादिशब्दासन्दनशब्दादत्यन्तभिन्नार्थाः समुदायसमु-
 दायसम्भवे सति तेन व्यपदेशात् । एवमेव व्यधिकरणस्य विशेष्यस्यो-
 दाहरणम् विपर्ययेषु अन्यथा विरुद्धोदाहरणम्^(२) अन्येषां अभ्यासा-
 न्नित्यः शब्दः सन्दिग्धाप्रसिद्धविशेषणामुदाहरणम् यथा सन्दि-
 ग्गमानधूमादिभावोऽग्निमान् देशो धूमवस्त्रे सति प्रकाशकत्वात्
 विपर्ययेषु सन्दिग्धविशेष्या वक्तव्याः । एवं सन्दिग्धाप्रसिद्धाप्रसिद्धा
 लभयान्यतरसिद्धा व्यापकाव्यापकभेदेन चतुःषष्टिर्भवन्तीति । ते च
 पुनः पूर्ववद्भेदेन त्रयत्रयं चतुरशीतम् । एवमन्यथासिद्धभेदो द्रष्टव्यः ।
 एवं विरुद्धविशेषणविरुद्धविशेष्यासु सर्व एव द्रष्टव्या इति । एषां
 तद्दाहरणानि हेलाभासवार्तिके द्रष्टव्यानि स्वयं सायूच्यानि । त
 एते ऽहेतवो^(३) हेलाभासास्त्रासङ्गीर्णविशेषणविशेष्यभेदेन द्वे सङ्घे
 दाचिंशके^(४) असिद्धादिसमुच्चयेनागन्तो भेद इति । साध्याष्टमथस्व-
 यत्वाच्च विशेषणयोगिन इत्यतो नाभिधीयन्ते । एते विद्यमानसाध्य-

(१) प्रत्यक्भेदभेदित्वेनेति तात्पर्यटीकायां वाचस्पतिमित्राः ।

(२) अन्यथासिद्धोदाहरणमिति तात्पर्यटीकायात् ।

(३) तत्र तेषु हेलाभावो—पा० १५० । एलाभावो—इति क्वचित् ।

(४) द्वाचिंशके द्वे सङ्घे भवत इति तात्पर्यटीकायात् ।

व्यापकाव्यापकधर्माः । प्रपञ्च उक्तः । तत्र मुख्यासिद्धभेदाः षोडश
 तथेते पञ्चाष्टतयः । अनैकान्तिकास्त्वसङ्कीर्णा मुख्यतः षडेव साध्य-
 व्यापकवर्गं विरुद्धास्त्वार एव तस्मिन् अन्तिमसु पञ्चमाचधर्मत्वात्
 अनुपसंहार्यैव शेषा हेत्वाभासाः तेऽसिद्धानैकान्तिका विरुद्धाव्यापक-
 प्रसिद्धाव्यापकभेदेन सङ्कीर्णा उदाहरणेषु स्वयमूह्या इति । केषिन्तु
 विरुद्धाव्यभिचारिणमनैकान्तिकं वर्णयन्ति । तन्नासत्त्वात् । नाथमस्ती-
 त्युक्तम् । उपेत्य तस्य पञ्चविंशतिधा भेदः पञ्चानां हेतूनां सरूपा-
 सरूपप्रतिसन्धानात् पञ्चपञ्चका भवन्तीति । तेषां तु सर्वेषां मोदा-
 हरणानि सन्तीति मोदाद्विद्यन्ते । त एते हेत्वाभासाः संक्षेपेणैता-
 वता भेदेन भेदवन्तस्तेषां सप्तद्वयं हेत्वाभासानां विभागोद्देशार्थं
 सूत्रम् । लक्षणसूत्र एव पञ्चलं गम्यत इति चेत् यथेतानि पञ्चहेत्वा-
 भासानां लक्षणसूत्राणि तैरेव पञ्चलं गम्यत इति नियमार्थं सूत्र-
 मनर्थकम् । नानर्थकम् लक्षणस्येतरैतरव्यवच्छेदकत्वात् व्यवच्छेदकं
 लक्षणं न पुनर्नियमार्थम् न हि नियमो लक्षणेन गम्यत इति ॥

अनैकान्तिकः सव्यभिचारः ॥ ४६ ॥

तेषामनैकान्तिकः सव्यभिचारः । एतस्मिन्नन्ते नियत ऐका-
 न्तिकः । कः पुनरयं व्यभिचारः साध्यतज्जातीयान्यवृत्तित्वम् । यत्
 स्वसु साध्यतज्जातीयवृत्तित्वे सति अन्यत्र वर्तते तद्व्यभिचारि
 तद्वृत्तित्वं व्यभिचारः सर्वोऽयं पदार्थभेदोऽन्तद्व्येवतिष्ठते अन्यत्र
 प्रमेयात् नित्यस्रानित्यः व्यापकस्याव्यापकस्य इत्येवमादि । तत्र यो
 हेतुत्वात् उभावन्तावाभित्य प्रवर्तते सोऽनैकान्तिकः अनैकान्तिक

इति । किं पुनरयं पर्युदास एत प्रसव्यप्रतिषेध इति किं ज्ञातः ।
 यदि पर्युदासः सर्वनैकान्तिकता ऐकान्तिकादन्योऽनैकान्तिक इति
 ज्ञवतः सर्वनैकान्तिकः प्राप्तः । एवं चैको हेत्वाभास इति प्राप्तम् ।
 अथ प्रसव्यप्रतिषेधः तथाप्यैकान्तिकाभावोऽनैकान्तिक इति प्राप्तम् ।
 तस्य सन्निवारोऽर्थो नास्तीति अयुक्तोऽनैकान्तिको हेत्वाभासः नायं
 पर्युदासपक्षः किन्तु प्रसव्यप्रतिषेधः प्रसव्यप्रतिषेधे ऽभाव इति चेत्
 नाभावो धर्मविशेषकत्वात् धर्मोऽयं विशिष्यते य एते सन्नियतो धर्म
 इति न भवति न पुनरभावः अभावे विशेषणविशेष्यासम्भवात्ता-
 भाव एकान्तः सन्नियतो नानैकान्तिकः सन्नियतः कथम् अन्राष्ट्राण-
 वदिति । यथा अन्राष्ट्राणशब्दः प्रसव्यप्रतिषेधविषयत्वेन प्रवर्तमानो
 यदुत्तरे तत्प्रतिषेधतीति न पुनरभावं प्रतिपादयति तथेहापीत्य-
 दोषः । उदाहरणं गित्यः शब्दः अस्यग्रवत्त्वात् शब्दस्यास्यग्रत्वमिति
 वक्ष्या भेदः प्रदर्शयते किं पुनस्तत् स्यर्गानामथस्य स्वात्मसत्तानुभवो
 ऽस्यग्रत्वम् स्यर्गानाधारस्य सत्तासम्बन्धो वा सभयं च शब्दव्यति-
 रिक्तमित्यर्थवती वक्षी । कृतः पुनरेतत् तद्भावे भावात् तद्भावे-
 ऽभावादिति यत् खलु स्यग्रवत् सत्तामनुभवति न तथास्यग्रशब्दः
 प्रसव्यत इति यच्चासत् तत्रापि न प्रसव्यते यदस्यग्रं सत्तानुभावि
 तत्र प्रसव्यत इति । वाक्यार्थानुष्ठानाच्च पदार्थाभ्यनुष्ठा स्यर्गाना-
 धारस्य वस्तुनः सत्तासम्बन्ध इति यो वाक्यार्थः स एवास्यग्रवत्त्व-
 शब्दस्यार्थः । अतिदेशानुपपत्तिरयुक्तत्वादिति चेत् अनैकान्तिकः
 सव्यभिचार इति न कश्चिदनैकान्तिक उक्तः इहानैकान्तिकपक्ष-
 चात् सव्यभिचारो गम्यते अतो न युक्तमनैकान्तिकः सव्यभिचार

इति नेदमयुक्तम् लोकतस्तदधिगतेः । यत् पुनर्लोकतो न गम्यते
 तच्च शास्त्रमर्थवत् यत् पुनर्लोकत एव गम्यते तच्चोपदेशोमर्थकः
 लोकतश्चैतद्गम्यते उभयान्तसम्भियतोऽनैकान्तिक इति । यदि च
 यल्लोकतो गम्यते तद्युक्तमिति मन्यसे दुःखादीन्यपि देश्यित-
 व्यामि किमिदं दुःखमिति तस्मात् परिपेक्षवनेतदिति अत्राप-
 कत्वादलक्षणमेतदिति अथापीदं स्यादनैकान्तिकलक्षणम् न सर्वो-
 ऽनैकान्तिको गम्यते यथा असाधारणेनेति जानेनेव संघटात् कथ-
 मिति व्यावृत्तिद्वारेणाभिधीयमानोऽयमुभयान्तव्यावृत्तेरनैकान्तिक
 इति । अपरे पुनः प्रकरणसममनैकान्तिक एवान्तर्भावयन्ति कथ-
 मिति अमित्य आत्मा ग्ररीरादन्यत्वादिति ग्ररीरादण्यन्यमित्य-
 ममित्यं च बृहमतोऽनैकान्तिक इति । तैस्तु न लक्षणव्यभिचारोव-
 गतो गोदाहरणव्यभिचार इति अनैकान्तिकः सव्यभिचार इत्ये-
 तल्लक्षणम् व्यभिचारिणः यदि जानेन प्रकरणसमसंघटो भवति
 प्राप्तस्वर्हि लक्षणस्य व्यभिचारः न पुनरुदाहरणव्यभिचारोऽनैका-
 न्तिकलक्षणव्यभिचार इति न लक्षणस्य त्वभयं दोषः लक्ष्याव्याप्तिर-
 लक्ष्यव्याप्तिश्चेति वक्ष्यमाणकं प्रकरणसमस्य लक्षणमीहितव्यम् ॥

सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्धः ॥ ४७ ॥

सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्ध इति । कोऽस्य सूत्रस्यार्थः ।
 अभ्युपगतार्थविरोधी विरुद्धः । एवं च सर्वानुक्तविरुद्धसंग्रहः ।
 यावान् कश्चन विरुद्धभेदः सर्वोऽसावनेन संगृहीत इति तस्माद्-
 भ्युपगतं बाधते अभ्युपगतेन बाध्यते । नन्वेवमेको हेत्वाभासो विरुद्धः

प्राप्नोति सत्यमेक एव हेत्वाभासो विद्वद्भ्यः तस्य तु सामान्येन
 विद्वद्भ्यः संगृहीतस्य पञ्चधापदेशो यथा प्रमेयमित्यनेन षोडश-
 पदार्था इति । पृथग्भिधानं तर्हि विद्वद्भ्यः न कर्तव्यम् सामान्यतो-
 ऽधिगतस्य विशेषज्ञापनार्थं यथा प्रमेयस्यैव तत्रानैकान्तिकादि-
 हेत्वाभासो द्विरूपोऽनैकान्तिकादिर्विद्वद्भ्यः एतस्मिंस्तु विद्वद्भ्यतैवेत्य-
 साधारणतया द्रव्योत्पत्त्यादिन्यायेन निष्कृत्याभिधानम् । तस्मादनै-
 कान्तिकादिषु निमित्तसमावेगात् सञ्ज्ञाद्वयसमावेगः विवक्षित-
 तज्ज्ञातीयान्यदृष्टिलेनानैकान्तिकत्वम् हेतुविषयस्वरूपवाधारूपेण तु
 विद्वद्भ्यः । एवं सर्वधोदाहरणम् तदेतत् चैसोक्तं व्यक्तेरपैति नित्यत्व-
 प्रतिषेधात् अपेतमप्यस्ति विनाशप्रतिषेधात् विनाशप्रतिषेधादित्य-
 नेन न नित्यमभ्यनुज्ञातं नित्यत्वप्रतिषेधादित्यनेन प्रतिषिद्धम् । एते-
 ते वाक्ये परस्परार्थबाधिते तयोश्च परस्परार्थबाधाविरोधः प्रतिज्ञा-
 हेत्वोर्वा विरोधः यो वा प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः स विद्वद्भ्यो हेत्वा-
 भासः । ननु प्रतिज्ञाविरोधः पृथगुपदिष्टो निगदस्थाने पृथक् क
 हेत्वाभासः तस्माच्च प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधो वक्तव्य इति । नैष दोषः
 उभयाश्रितत्वादिरोधस्य । विषयातोऽन्यतरनिर्द्देशः प्रतिज्ञाहेत्वो-
 र्विरोध इति प्रतिज्ञाहेत्वाश्रित्य उभयाश्रितो भवति तत्र यदि
 प्रतिज्ञया विरोधो विवक्षितस्तदा प्रतिज्ञाविरोध इत्युच्यते यदि
 प्रतिज्ञया हेतुविरोधो हेत्वोर्वा प्रतिज्ञाविरोधकत्वं तदा विद्वद्भ्यो
 हेतुरित्यतः प्रतिज्ञाविरोधो हेतुविरोधो वेत्यदोषः । हेतुविरो-
 धोदाहरणम् नित्यः शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वात् प्रतिज्ञाविरोधस्यो-
 दाहरणम् नास्वात्मैति प्रतिज्ञाहेतुविरोधोदाहरणम् गुणव्यतिरिक्तं

द्रव्यम् अर्थान्तरस्यानुपलब्धेः हेतुविरोधोदाहरणम् नास्वेको भावः
समूहे भावशब्दप्रयोगादिति समूह इति ब्रुवाणैकैकान्तिकोऽभ्युप-
गतो भवति एक समुच्चयो हि समूह इति ॥

यस्मात् प्रकरणचिन्ता स निर्णयार्थमपदिष्टः प्रक-
रणसमः ॥ ४८ ॥

यस्मात् प्रकरणचिन्ता स निर्णयार्थमपदिष्टः प्रकरणसमः ।
कस्मात् प्रकरणचिन्ता तत्त्वानुपलब्धेः यस्मादुपलब्धतत्त्वे निवर्तते
चिन्ता तस्मात् सामान्येनाधिगतस्य या विशेषतोऽनुपलब्धिः सा
प्रकरणचिन्ता प्रयोजयति । उदाहरणम् नित्यः शब्दोऽनित्यधर्मानुप-
लब्धेः अत एव प्रकरणमित्यतो न हेतुः । नन्वयं साध्याविशिष्ट एव
यथा शब्दस्य नित्यत्वं साध्यं तथाऽनित्यधर्मानुपलब्धिर्नपीति नावि-
शिष्टः तस्यैव प्रकरणप्रवृत्तिहेतोर्धर्मस्य हेतुत्वेनोपादानात् यत्र
साध्येन समानो धर्मो हेतुत्वेनोपादीयते स साध्याविशिष्टः । यत्र पुनः
प्रकरणप्रवृत्तिहेतुरेव प्रकरणसमः ये तु संग्रयहेतुत्वात् प्रकरण-
समानैकान्तिकं वर्णयन्ति तेषां प्रत्यक्षानैकान्तिकप्रकरणसमानाम-
भेदः प्राप्नोति प्रत्यक्षमपि संग्रयकारणमिति समूहः संग्रयस्य कारण-
मित्यतो न प्रत्यक्षप्रसङ्गः । सामान्यदर्शनं विशेषाव्यवस्था विशेषस्वरतिस्य
समूह इति संग्रयस्य कारणम् नैकं प्रत्यक्षमतो न प्रत्यक्षप्रसङ्गः
समूहः कारणमित्यभिधानादप्रतिषेधः समूहः कारणमित्येवं ब्रुवता
न प्रत्यक्षस्य संग्रयकारणत्वं प्रतिषिद्धं भवति तस्मात् प्रसङ्गतस्तदवस्था
एवेति उभयधर्मानुपलब्ध्यावन्यतरधर्मोपादानं प्रकरणसमार्थः । यत्र

खलुभयविशेषानुपपन्नभिन्नान्यतरविशेषस्योपादानम् यत्प्रकरणाप-
नोदाय स प्रकरणसमो हेलाभावः उभयविशेषानुपपन्नैरभिधा-
नाग्रक्यत्वात् न खलुभयविशेषोऽनुपपन्नः प्रक्यो दर्शयितुम् शरीरा-
दन्यत्वं तु न सूत्रार्थः न ह्ययं शरीरादन्यत्वसुपपन्नभमानोऽपि यदा
तत्सुपपन्नभते तदा प्रवर्तत इति तदा तत्त्वं नोपपन्नस्यते शरीरा-
दन्यत्वसुपपन्नभमानोऽपि तदा प्रवर्तत इति । शरीरादन्यत्वं च नैका-
निकं अतस्य न सूत्रार्थः ॥

साध्याविशिष्टः साध्यत्वात् साध्यसमः ॥ ४६ ॥

साध्याविशिष्टः साध्यत्वात् साध्यसमः । साध्येनाविशिष्टो यः
साधनधर्मः साध्यवत् प्रज्ञापयितव्यः स साध्यसमो हेलाभावः ।
तस्योदाहरणम् द्रव्यं ह्याया गतिमत्त्वादिति । यथैव द्रव्यं ह्यायायाः
साध्यं तथा गतिमत्त्वमपीति । गतिमत्त्वं देशान्तरदर्शनादिति चेत्
तथापीदं स्यात् गतिमत्त्वाया देशान्तरे दर्शनादिति । यत् खलु
देशान्तरेषूपपन्नभते तद्गतिमत् यथा कुम्भः तथा ह्याया तस्माद्
गतिमती नाश्रयासिद्धत्वात् । एवमप्याश्रयासिद्धो हेतुः सति द्रव्य-
भावे ह्यायाया देशान्तरे दर्शनं समर्थं स्यात् द्रव्यभावस्तसिद्धः
तस्मादाश्रयासिद्धो हेतुः उपेत्य देशान्तरे दर्शनं तस्मान्यथासिद्धेर-
सिद्धेः यत्तु देशान्तरे दर्शनं ह्यायायास्तदन्यथा भवति अन्यथाभव-
कार्थं बाधति^(१) कथमन्यथा आवरणसन्तानादसन्निधिसन्तानतेजसि
धावने द्रव्येऽपसर्पति तेजसोऽसन्निधिविशिष्टं द्रव्यं यदुपपन्नभते तत्तु

(१) बाधते—इति शाशुः ।

हायेत्युच्यते । सोऽयमसिद्धस्वेधा भवति प्रज्ञापनीयधर्मसमान
 आश्रयासिद्धः अन्यथासिद्धश्चेति । नित्यः शब्दोऽस्पर्शवत्त्वादित्येव
 नोदाहरणम् न ह्यस्पर्शत्वं शब्दस्य ज्ञापनीयं नाश्रयासिद्धं नान्यथा-
 सिद्धमिति यथा चास्माभिः सूत्रं वर्णितं तथा नोदाहरणम् । तथा-
 यमसम्बद्धो दोषः न सूत्रार्थो विज्ञातो नाश्रयार्थो न हेलाभासो
 न दृष्टान्ताभास इति ॥

कासात्ययापदिष्टः कासातीतः ॥ ५० ॥

कासात्ययापदिष्टः कासातीतः । यस्यापदिष्टमानस्य कासा-
 त्ययेनैकदेशो युज्यते स एकदेशात्ययात् कासात्ययापदिष्टः कासा-
 तीत इत्युच्यते । उदाहरणं नित्यः शब्दः संयोगव्यङ्गत्वादिति उप-
 लब्धिकाले संयोगो नास्ति सोऽयं संयोगो हेतुविशेषणत्वेनोपात्त
 उपलब्धिकासमत्येति यदोपलभ्यते तदा संयोगो नास्ति दारुप्रश्ने
 दारुपरशुसंयोगनिवृत्तौ शब्दोपलब्धिरिति । नन्वयमनैकान्तिक एवं
 संयोगव्यङ्गत्वादिति अनित्यमपि संयोगेन व्यज्यमानं दृष्टम् यथा
 घट इति संयोगव्यङ्गत्वेनानवस्थानस्य साध्यत्वात् न भ्रूमो नित्यः
 शब्द इति अपि त्ववतिष्ठते शब्द इति प्रतिज्ञार्थः तथा च संयोग-
 व्यङ्गत्वादित्ययं हेतुनैकान्तिकः । न ह्यनवस्थितं किञ्चित् संयोगेन
 व्यज्यमानं दृष्टमिति अवयवविपर्यासवचनमपि न सूत्रार्थः सामर्थ्यात्
 न हि पश्चाद्भिधीयमानो हेतुरुदाहरणसाधर्म्यादित्येतद्धेतुलक्षणं
 जहाति अजहत्वे तु लक्षणं न हेलाभासो भवितुमर्हतीति अवयव-
 विपर्यासवचनमप्राप्तकालमिति निषेधस्यानसुक्तम् । तदेव पुनरुच्यते

इति समीकृतेऽभिधानाभिप्रायस्यानमिति चेत् अथ मन्यथे यस्मात्
 समीकृते पक्षे पश्चादभिधीयते ततो निगद्यस्यानमिति केन समी-
 कृत इति वक्तव्यम् हेतुनभिधानेन समीकृतः । यदि हेतुनभिधानेन
 समीकृतः किमत्र हेतोरसामर्थ्यम् एतदस्यासामर्थ्यं यदयं पश्चादभि-
 धीयत इति नैतद्धेतोरसामर्थ्यं यदयं पश्चादभिधीयत इति अपि तु
 वक्तुरिति न हि स्तन्मो हेतुः साधनमपि तु साधयित्तन्मत्वात्
 हेतुदोषः सामर्थ्याच्चेत्युक्तम् तस्मादवयवविपर्यायवचनं न सूचार्थं न
 समीकृताभिधानमिति ॥

वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या ह्यसम् ॥ ५१ ॥

तत् त्रिविधं वाक्छलं सामान्यच्छलमुपचारच्छलं
 चेति ॥ ५२ ॥

अविशेषाभिहितेऽर्थे वक्तुरभिप्रायादर्थान्तरकल्पना
 वाक्छलम् ॥ ५३ ॥

वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या ह्यसम् । वचनविघातो यः
 क्रियते सामान्यस्य शब्दस्य विशेषानेकसम्बन्धिले सति अविवक्षिता-
 रोपेण ह्यसं तद्देदितव्यम् । तन्निविधमिति नियमार्थम् पूर्ववदनेकधा-
 भिन्नं ह्यसं संश्लेषत इति । अविशेषाभिहितेऽर्थे इति सूत्रम् अवि-
 शेषाभिहितं सामान्यश्रुति वाक्यं पदं वा अविशेषाभिहितमित्युच्यते
 वाक्यं सामान्यश्रुति यथा नवकम्बलोऽयमिति पदं सामान्यश्रुति यथा
 अश्वोऽय इति अविशेषशब्दानभिधानं प्रयोगाभावात् न ह्यविशेष-
 शब्देन कश्चिदभिधानं सम्भवति न चास्य प्रयोगो युक्त इति वाक्यं

च सर्वसुखरदिशेषमेव प्रत्याययतीति सामान्यप्रत्यायनमयुक्तम् नै
 प्रकरणादीनामन्तरेण भ्रुतिमात्रान्तदुपपत्तेः यदा प्रकरणादिगिरपेक्षं
 वाक्यसुच्चार्थते श्वेती धावतीति तदा वाक्यभ्रुतिसामान्यात् श्रोतुः
 सम्बोधः सम्बोधे सत्यविवक्षितमर्थमधारोप्य प्रतिषेधति । एवं पदे-
 ऽपीति । अर्थग्रहणं शब्दनिराकरणायार्थविषयं क्लृप्तम् न शब्दविष-
 यमिति न श्रयं प्रतिषेद्धं शक्नोति नायं नवकम्बलशब्द इति तस्य
 प्रत्यवस्थानं ज्ञात्वाऽज्ञात्वा वा प्रयोगात् प्रतिषेधानुपपत्तिः । यदि
 तावन्नवकम्बलस्यार्थं बुद्ध्वा नायं नवकम्बल इति प्रत्यवतिष्ठते तदा-
 र्थान्तरमाह अन्यदुद्घातेऽन्यत्प्रतिषिध्यत इति । अथ पुनर्नैव नव-
 कम्बलस्यार्थं बुद्ध्यते तथाप्यज्ञानमिति ॥

सम्भवतोऽर्थस्यातिसामान्ययोगादसम्भूतार्थकल्पना
 सामान्यच्छलम् ॥ ५४ ॥

सम्भवतोऽर्थस्यातिसामान्ययोगादसम्भूतार्थकल्पना सामान्यच्छलम् ।
 सामान्यस्य विवक्षितार्थातिक्रमेतिसामान्यमुदाहरणम् विद्याचरण-
 सम्बन्धो ब्राह्मण इति परन्तु ब्राह्मण्यं विद्याचरणसम्बन्धे हेतुरिति
 क्त्वा प्रत्यवतिष्ठते स्तुत्यर्थं वाक्येऽन्यथाकारं प्रत्यवस्थानम् उभयथा
 दोषो बुद्ध्वाबुद्ध्वा वेति ॥

धर्मविकल्पनिर्देशे ऽर्थसङ्गावप्रतिषेध उपचारच्छलम्
 ॥ ५५ ॥

धर्मविकल्पनिर्देश इति सूत्रम् । धर्मविकल्पनिर्देशशब्देना-

भिधानधर्मा देधाभिधीयते प्रधानं भाक्तस्य मक्षा इति काष्ठ-
 वंघ्रातेषु प्रधानम् मक्षग्रन्थः क्रोशमक्रियाया असम्भवमीक्षित्वा
 क्षागिषु पुरुषेषु भाक्तः सोऽयमभिधानाभिधेयप्रकार एवं श्ववति-
 हते य एतस्मिन्नन्यथाकारप्रतिषेधः तदुपचारच्छलमिति । अस्यापि
 पूर्ववत् प्रतिषेधो ज्ञात्वाऽज्ञात्वा वेति ॥

वाक्छलमेवोपचारच्छलं तद्विशेषात् ॥ ५६ ॥

न तदर्थान्तरभावात् ॥ ५७ ॥

वाक्छलमेवोपचारच्छलमिति सूत्रम् । एकत्वमविशेषात् को-
 ऽविशेषः इहाप्यर्थान्तरकल्पना तच्चापीति न तदर्थान्तरभावात् अ-
 विशेषादित्यस्य हेतोरनेन सूत्रेणासिद्धतासुझावयति । कथमसिद्धिः
 एकत्र वस्तुसुझावः प्रतिषिध्यते नैव क्रोष्टारो मक्ष इति एकत्र वस्तु-
 भ्यनुज्ञाय कम्बलयोगमभ्युपगम्य कम्बलस्थानेकता धर्मः प्रतिषिध्यत
 इति । यत्र धर्मः प्रतिषिध्यते यत्र धर्मी सोऽयमतिमहान् विशेषः
 कथं मन्यसे किं तेऽनेन विशेषेण इहाप्यर्थान्तरकल्पना तच्चापीति ॥

अविशेषे वा किञ्चित्साधर्म्यादेकच्छलप्रसङ्गः ॥ ५८ ॥

अविशेषे वा किञ्चित्साधर्म्यादेकच्छलप्रसङ्गः । कोऽस्य सूत्रस्यार्थः
 विरोधः द्वित्वमभ्यनुज्ञायमाणं निवर्तयति कतमेन पुनन्यायेन द्वित्व-
 मभ्यनुज्ञायमाणं वाक्छलमेवोपचारच्छलं तयोरेकत्वं त्रुवता सामा-
 न्यच्छलमन्यदभ्यनुज्ञातं भवति विशेषणार्थक्यं वा यदि सर्वं छलमे-
 वेत्यभ्युपगमः वाक्छलमेवोपचारच्छलं तद्विशेषादिति व्यर्थं विशे-
 षणम् कथमेकत्वप्रसङ्गः किञ्चित्साधर्म्याद्यद्यनर्थान्तरकल्पना अविशेषा-

देकत्वम् सर्वच्छलमेकं प्राप्नोति किञ्चित्साधर्म्यादिति किं पुनस्तत्
वचनविघातः अर्थविकल्पोपपत्तिश्च तस्मिंश्चल इति ॥

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः ॥ ५६ ॥

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः । साधर्म्येण प्रत्यवस्थानं वैध-
र्म्येण प्रत्यवस्थानं जातिरिति । प्रथमपचानुयोगं दर्शयति स्थापनायां
सत्यां प्रतीपमवस्थानं प्रत्यवस्थानं प्रतिपन्नवदिति । सूत्रार्थस्तु यथाश्रुति
न पुनरुदाहरणसाधर्म्येण उदाहरणवैधर्म्येण वेति किमर्थमिदमुच्यते
व्यापकार्थं यदि यथाश्रुति सूत्रार्था भवति तदा सर्वजातयो
व्याप्यन्ते येन केनचित् साधर्म्यं येन केनचिद्वैधर्म्यमिति लक्षणे जाती-
नामव्यापकत्वं तु दोषः । भाष्ये उदाहरणसाधर्म्यमुदाहरणवैधर्म्यं
चोदाहरणार्थमिति यथा चोदाहरणेन एवमनुदाहरणेनापीति ॥

विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम् ॥ ६० ॥

विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम् । अन्यथास्त्रितस्यान्यथा-
भिहितस्य अप्रतिपत्तिर्विप्रतिपत्तिश्च स्वपरार्थोत्तरा सम्प्रतिपत्तिर-
प्रतिपत्तिः समर्थं साधने निग्रहस्थानमप्राप्तौ कथमप्रतिपत्तिः विप्र-
तिपत्तिः । यदायं साधयिता समर्थेन साधनेनोपात्तेन परेषु जात्या-
दिभिराकुलीकृतः ज्ञानं प्रतिपद्यते तदा कथमप्रतिपत्तिः कथं वा
विप्रतिपत्तिरिति तदा साधनस्यैव सामर्थ्यापरिज्ञानादसमर्थमेतत्
साधनमित्यप्रतिपत्तिर्विप्रतिपत्तिरिति ॥

तद्विकल्पाज्जातिनिग्रहस्थानबहुत्वम् ॥ ६१ ॥

तद्विकल्पाप्यातिनियहस्त्रानवञ्जलम् । ता एता जातयः कियत्यो
भवन्ति कियन्ति वा नियहस्त्रानानि इत्यवधारणार्थमाह । तद्वि-
कल्पाप्यातिनियहस्त्रानवञ्जलमिति । साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्त्रानस्य
विकल्पात् तयोश्च विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योर्विकल्पाद्द्वयो जातयो वद्भन्ति
नियहस्त्रानानि भवन्ति । कतमा जातयः साधर्म्यप्रत्यवस्त्रानात् कत-
मास्य वैधर्म्यप्रत्यवस्त्रानात् कतमानि नियहस्त्रानानि विप्रतिपत्ति-
विकल्पात् कतमानि वाऽप्रतिपत्तिविकल्पाद्भवन्तीति प्रतियोगं^(१)
विशेषलक्षणेपूत्रेचक्षीयानीति । एते प्रमाणादयः पदार्था उद्दिष्टा
सञ्चितास्य यथोद्देशं च यथासक्षरं च परीक्षा वर्त्तिष्यत इति ॥

तन्मप्रतिपत्त्यासंभारसञ्चित्तिस्य संविदा ।

उद्देशो लक्ष्यं चैव तत्त्वानामिह कीर्तितम्^(२) ॥

इति—श्रीद्वयोतकरे न्यायसूत्रवार्तिके प्रथमाध्याये
द्वितीयमाह्निकम्^(३) ॥

समाप्तश्चायं प्रथमोऽध्यायः ॥

(१) पर्यन्तवोजमिति क्वचित् ।

(२) कीर्तितम्—पा० १ पु० ।

(३) श्रीद्वयोतकरे न्यायवार्तिके प्रथमोऽध्यायः समाप्तः—पा० १ पु० ।

न्यायवार्तिके

द्वितीयोऽध्यायः ।

ॐ नमः परमात्मने ।

त्रिविधा चास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिः उद्देशो लक्षणं परीक्षा चेत्युक्तम् । तत्रोद्देशलक्षणे पूर्वाध्याय एव व्याख्याते परीक्षा वर्तित्व्यत इति । तत्र यथोद्देशस्तथा लक्षणं तथा परीचेति स्थानवतां परीक्षा-वचनमिति पूर्वं प्रमाणमुद्दिष्टं लक्षितं च पूर्वमेव तत्परीक्ष्यत इत्यवसरप्राप्तानि तानि विलङ्घ्य संग्रहः परीक्ष्यते । किमर्थं क्रमभेदः परीक्षाङ्गत्वात् पूर्वं संग्रहः परीक्ष्यते तथा चोक्तम् । विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णयः । ननु चोक्तं नायं निर्णये नियमो विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यां सर्वत्र निर्णय इति वादे पक्षप्रतिपक्षाभ्यामेव शास्त्रे च विमर्षवर्जमिति शास्त्रे चायं विचारः तस्मात् संग्रहपूर्वक इति संग्रहपूर्वको विचारस्तर्कविषय एव । नायं तर्कविषय इति । सत्यम् । न निर्णये नियमो विचारे हि नियमो निर्णय एवं चान्यथा च विचारः संग्रहपूर्वक एव यद्युक्तम् वादे शास्त्रे च विमर्षवर्जमिति वादिप्रतिवादिनावधिस्तस्य तदुक्तम् शास्त्राभ्युपगमे च वादिप्रतिवादिनोर्च संग्रहः उभयोर्निश्चितत्वात् । शास्त्रे च न संग्रहः । निश्चितस्य वस्तुनः शास्त्राभ्युपगमेनाभ्युपगमात् । तत्र वादिप्रतिवादिनौ तावद्विचारयतः किं नित्यसाधनं बलीयः आहो-ऽनित्यसाधनमिति । शास्त्रेऽपि च विचारः साधनसामर्थ्यासामर्थ्य-

परिज्ञानार्थस्तत्र संग्रह इति । तस्मात् संग्रहपूर्वक एव विचारस्त-
 न्मूलकत्वात् परीचाविधेः संग्रहः पूर्वं प्ररीक्ष्यत इति । तत्र संग्रहो
 वस्तुस्वरूपानवधारणात्मकः प्रत्ययः । निरुक्तव्याघात इति चेत् ।
 अनवधारणात्मकस्य प्रत्ययस्येति व्याहृतम् । न प्रत्ययस्य स्वरूपानव-
 धारणादव्यवच्छेदात्मकत्वं स्वरूपमस्य परिच्छिद्यते । न पुनरनेन
 विषयस्वरूपमवधार्यत इति सोऽयं संग्रहः समानधर्मोपपत्तेरित्ये-
 वमादिर्यस्तस्याच्चेपः ॥

**समानानेकधर्माध्यवसायादन्यतरधर्माध्यवसायाद्वा
 न संग्रहः ॥ १ ॥**

समानानेकधर्माध्यवसायादित्येवमादि सूत्रम् । तस्य यथा-
 न्युत्पत्यागमिति समानस्य धर्मस्याध्यवसायात् संग्रहो न समानधर्म-
 मात्रादुपलभ्यमानो धर्मः संग्रहहेतुरिति धर्मधर्मिग्रहणेन वा
 संग्रहाभाव इति समानमनयोर्धर्मसुपलभत इति धर्मधर्मिग्रहणे
 न संग्रह इति धर्मिणोऽर्थान्तरभावत्वात् न संग्रहः न ह्यन्यस्मिन्नुप-
 लब्धेऽन्यत्र संग्रह इति । अथवा न समानधर्माध्यवसायः संग्रहस्य
 कारणं व्यवच्छेदात्मकत्वात् संग्रहे च तदभावादिति । एतेनानेक-
 धर्माध्यवसायादिति व्याख्यातम् । अधिगतानधिगतयोर्न संग्रहः
 अधिगते वस्तुनि संग्रहो न युक्तः निर्णीतत्वात् नानधिगते
 अदृष्टत्वात् न समानधर्माध्यवसायात् संग्रहः सत्यप्यभावात् सत्यपि
 समानधर्माध्यवसाये न दृष्टः संग्रहः यथा कृतकत्वाच्छब्दे न समान-
 धर्मान्धवसायादेव संग्रहोऽन्यथापि भावात् अन्यथापि दृष्टः संग्रहः

यथा विरुद्धाद्यभिचारिधर्मदयसन्निपाते तत्त्वानुपलब्धेः संग्रहः ।
यथा प्रकरणसमे एकवृत्तित्वाच्च न समान एकवृत्तिरयं धर्मो न
त्रैकवृत्तिः समानो भवितुमर्हतीति ॥

विप्रतिपत्त्यव्यवस्थाध्यवसायाच्च ॥ २ ॥

विप्रतिपत्तौ च सम्प्रतिपत्तेः ॥ ३ ॥

एतेन विप्रतिपत्त्यव्यवस्थाध्यवसायादिति प्रत्युक्तम् । विप्रतिपत्ते
व्यवस्थाध्यवसायात् संग्रहो न विप्रतिपत्तिमात्रादव्यवस्थामात्रादा
विप्रतिपत्तौ च सम्प्रतिपत्तेः न विप्रतिपत्तिरस्तीति सूचार्थः ॥

अव्यवस्थात्मनि व्यवस्थितत्वाच्चाव्यवस्थायाः ॥ ४ ॥

अव्यवस्थात्मनि व्यवस्थितत्वादा व्यवस्थाया नाव्यवस्था वेद्यत
इति सूचार्थः ॥

तथात्यन्तसंशयस्तद्धर्मसातत्योपपत्तेः ॥ ५ ॥

तथात्यन्तसंशयस्तद्धर्मसातत्योपपत्तेः समानधर्मादीनां सात-
त्याभित्यः संग्रह इति सूचार्थः ॥

अस्योत्तरम् ।

यथोक्ताध्यवसायादेव तद्विशेषापेक्षात् संशये नासं-
शयो नात्यन्तसंशयो वा ॥ ६ ॥

यथोक्ताध्यवसायादेव तद्विशेषापेक्षात् संग्रहे नासंग्रहो नात्यन्त-
संग्रहो वा न सूचार्थापरिज्ञानादिति सूचार्थः । यत्पुनरेतद्धर्म-
धर्मियहणे संग्रहाभाव इति तत्रापरिज्ञानात् न ब्रूमो योऽथौ धर्म्युप-

सम्भ्यते तस्य धर्मसुपसन्न इति अपि तु यौ मया पूर्वं स्थाणुपुरुषा-
 वुपसन्नौ तथोरथं समानो धर्म उपसन्नयत इति । एतेनैकवृत्तित्वा-
 दिति परिहृतम् । यत्पुनरेतन्नार्थान्तराध्यवसायादन्यत्र संग्रह इति
 नानभ्युपगमात् । अपरे अर्थान्तरभावमात्रं मया संग्रह्येत्तुल्येन
 गोपादीयते किं लर्थान्तरविशेषः कः पुनरथौ विशेषः धर्मधर्मि-
 भावः धर्म उपसन्ने धर्मिणि संग्रह इति परिहारं मन्यन्ते न पुनः
 रूपस्यग्रयोर्धर्मधर्मिभाव इति पश्चामः । तच्च न किं कारणम् ।
 अर्थान्तरभावस्थानित्तेर्यथैव रूपस्यग्रयोरर्थान्तरभावस्तथा धर्म-
 धर्मिणोरिति न युक्तोऽर्थान्तरदर्शनादर्थान्तरे संग्रहः अत्रापि
 तदेवोत्तरम् नानभ्युपगमादिति । न ब्रूमोऽर्थान्तरदर्शनादर्थान्तरे
 धर्मिणि सन्देहः अपि तु समानधर्मादिविशिष्टधर्मिदर्शनादविशेष-
 वति धर्मिण्येव संग्रह इति । यद्यप्येतत्साहचर्याभावादिति विशेषा-
 नवधारणसुभयोः साहचर्यम् यथैव समानधर्मदर्शनेन विशेषो नाव-
 धार्यत इति तथा संग्रहेनापीति । कारणसङ्गावात् कार्यसङ्गाव इति
 न साहचर्यनिर्देशोऽयमपि तु कार्यकारणधर्मनिर्देशः तथा च
 कार्यान्तरेष्वप्येतदक्षीति । न हि किञ्चित् कार्यं कारणसङ्गावम-
 न्तरेण सम्भवतीति । एतेनानेकधर्माध्यवसायादिति प्रतिषेधः परि-
 हृतः । य एव समानधर्माध्यवसाये परिहारः स एवानेकधर्माध्य-
 वसायेऽपीति । यत्पुनरेतदधिगतानधिगतयोरभावादिति तथा-
 परिज्ञानादिति न ब्रूमोन्यस्मिन्नधिगते ऽन्यत्र संग्रह इति अपि च
 सामान्यतोऽधिगते धर्मिणि विशेषानवधारणात्मकः प्रत्ययः संग्रह
 इति । यत्पुनरेतत् सत्यप्यभावादिति न समानार्थापरिज्ञानात् ।

न हि कृतकत्वं समानो धर्मोऽन्यथा समानधर्मस्थाभिधानात्
समानो धर्म इति विवक्षिततज्जातीयान्यवृत्तिर्यः समानो न
पुनः कृतकत्वमेवं यत्पुनरेतन्न समानधर्माध्यवसायादेवान्यथाऽपि
दर्शनादिति तन्न प्रतिषेधादनवधारणाच्च । विरुद्धाव्यभिचारि-
धर्माध्यवसायात् संग्रह इति प्रतिषिद्धमेतदनवधारणेनैव तत्त्वा-
नुपलब्धेरिति प्रत्युक्तम् । न चैतदवधार्यते समानधर्मदर्शनादेव
नान्यस्मादिति अन्यस्मादपि संग्रहोऽनेकधर्माध्यवसायादित्युक्तम् वि-
प्रतिपत्त्यव्यवस्थाध्यवसायादेवेत्यनेनैव प्रत्युक्तम् । नैवं ब्रूमो विप्रति-
पत्तिमात्रादव्यवस्थामात्रात् संग्रह इति न चाव्यवस्थातः संग्रह उप-
लब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थायाः पूर्वपदविशेषणत्वात् पूर्वपदविशेषणमुप-
लब्ध्यनुपलब्धी न स्तत्त्वे संग्रहकारणम् तच्च सूत्र एवोक्तमिति ।
यत्पुनरेतद्विप्रतिपत्तौ सम्प्रतिपत्तेरिति न संज्ञान्यथात्वादर्थस्थान्य-
थालम् यस्माद्विप्रतिपत्तिशब्दार्थस्य निमित्तान्तरसम्प्रिपाते सम्प्रति-
पत्तिरिति नाम कृतम् न तावता विप्रतिपत्तिर्नास्ति विप्रतिपत्ते-
स्तथाभावात् संग्रहहेतुत्वमिति । यत्पुनरेतदव्यवस्थात्मनि व्यवस्थित-
त्वाच्चाव्यवस्थाया नाव्यवस्थास्तीति न तदपि घ्याघातात् अव्यवस्था
नास्त्वव्यवस्थात्मनि च व्यवस्थितत्वाच्च घ्याघातः न च निमित्तान्तर-
सम्प्रिपातेनार्थस्य संज्ञान्तरकरणमर्थतथाभावं बाधते यथाभूत
एवार्थः संज्ञान्तरकरणे तथाभूत एवाकरणेऽपीति । यत्पुनरेत-
न्नथात्यन्तसंग्रहस्तद्धर्मसातत्योपपत्तेरिति तदपि न सूत्रार्थाप्रतिज्ञा-
नादित्युक्तम् । नायं समानधर्मादिभ्य एव संग्रहः किं तु तद्विष-
याध्यवसायादुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थाने च त्वति विशेषस्तत्सिद्धि-

तादिवं च सति नासंग्रयो नात्यन्तसंग्रयः अन्यतरधर्माध्यव-
सायादिति न युक्तम् । नेतस्मात् संग्रय इति न हि कदाचिदन्य-
तरधर्माध्यवसाये सति संग्रयः अन्यतरधर्माध्यवसायस्य निर्णय-
हेतुत्वादिति ॥

यत्र संग्रयस्तत्रैवमुत्तरोत्तरप्रसङ्गः ॥ ७ ॥

यत्र संग्रयस्तत्रैवमुत्तरोत्तरप्रसङ्गः । कोऽस्य सूत्रस्यार्थः स्वयं न
संग्रयः प्रतिषेद्धव्यः परेषु तु संग्रये प्रतिषिद्धे एवमुत्तरं वाच्यमिति
शिक्षं शिक्षयति ॥

अपेक्षानीमवसरप्राप्तानि प्रमाण्यानि परीक्ष्यन्ते इति किं पुन-
रेषां परीक्ष्यम् । आदौ तावत् सम्भवः किं प्रमाण्यानि सम्युत न
सन्तीति सदसतोः सामान्यात् प्रमेयत्वादिशेषादर्शनाच्च संग्रयः
युद्धस्य संग्रयं परः पक्षपरिग्रहेण प्रत्यवतिष्ठते ॥

प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं चैकाख्यासिद्धेः ॥ ८ ॥

प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं चैकाख्यासिद्धेरिति । अस्यार्थः त्रिष्वपि
कालेषु प्रमाण्यानि नार्थं साधयन्तीति ॥

**पूर्वं हि प्रमाणासिद्धौ नेन्द्रियार्थसन्निकर्षात् प्रत्यक्षे-
त्यन्तिः ॥ ९ ॥**

पूर्वं हि प्रमाणासिद्धाविति सूत्रम् । नेन्द्रियार्थसन्निकर्षात्
प्रत्यक्षं ज्ञानमुत्पद्यत इति सूत्रार्थं व्याघातो दोषः यदि पूर्वं ज्ञानं
नेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य कारणमिति । यदुक्तमिन्द्रियार्थसन्निकर्षा-
त्पक्षमिति तद्वाच्यते ॥

पश्चात् सिद्धौ न प्रमाणेभ्यः प्रमेयसिद्धिः ॥ १० ॥

पश्चात् सिद्धाविति सूत्रम् । न प्रमाणनिमित्ता प्रमेयसंज्ञेति
व्याघातः न प्रमाणमन्तरेण प्रमेयमात्मानं लभत इति न प्रमा-
णायत्ता प्रमेयसिद्धिः ॥

युगपत्सिद्धौ प्रत्यर्थनियतत्वात् क्रमवृत्तित्वाभावे
बुद्धीनाम् ॥ ११ ॥

चैकाल्यासिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिः ॥ १२ ॥

युगपत्सिद्धाविति सूत्रम् । इन्द्रियार्थानां बुद्धीनां च सञ्चि-
पाते सति युगपद्भाव इति क्रमवृत्तित्वं दृष्टं न स्यादिति व्याघा-
तस्य दोषः युगपत् ज्ञानानुत्पत्तिरिति व्याहृत्यते । अत्र समाधिः ।
उपलब्धिहेतोर्दुपलब्धिविषयस्य चार्थस्य पूर्वास्तिरसदभावानियमा-
दिति वाक्यस्यासिद्धतोद्भावनमर्थः प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यमिति च
प्रतिज्ञापदयोर्व्याघातः प्रत्यक्षादीनि नार्थं साधयन्तीत्यथमर्थः ।
अयं च व्याहृतः कथमिति प्रत्यक्षादीनि च नार्थं साधयन्ति च
अथेदं वस्तु नोपलभ्यत इति इदं च नोपलभ्यत इति व्याघातः । एवं
प्रत्यक्षादीनि च नार्थं साधयन्तीति च । कथं वान्यथा प्रत्यक्षादीनि
न प्रत्यक्षादिग्रन्था अर्थसाधकमन्तरेण कृतार्था भवन्तीति धर्मप्रति-
षेधाच्च प्रत्यक्षाद्यभ्युपगमः प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यमित्येवं भ्रुवता न
प्रत्यक्षादीनि प्रतिषिद्धानि अपि तु प्रमाणत्वं धर्म इति । अत्र
भावस्यास्त्वत्तत्त्वात् तान्यपि प्रतिषिद्धानि प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्य-
मिति भावाभिधानमेतत् अस्त्वत्तत्त्वं भाव इति भावप्रतिषेधात्
तद्वतां प्रतिषेध इत्येवमप्यनिवृत्तो व्याघातः । प्रत्यक्षादीनामभावः

प्रतिपाद्यः प्रत्यक्षादीनि च न यन्तीति प्रेक्षाभावं प्रतिपादयति न प्रत्यक्षाद्यभावेऽन्यः प्रतिपादनोपाधिः कश्चिदस्ति विशेषप्रतिषेधाच्च प्रमाणात्तराम्भ्यनुज्ञा प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यमित्येवं भ्रुवता प्रत्यक्षादिव्यतिरेकिप्रमाणमभ्यनुज्ञातं भवति व्यर्थं वा विशेषणं प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यमिति । अथ न प्रमाणात्तराम्भ्यनुज्ञायते किमस्य विशेषणस्य सामर्थ्यं प्रत्यक्षादीनि न प्रमाणाणीति नैव प्रमाणाणि यन्तीत्येवं वक्तव्यमित्येतदपि व्याहृतम् प्रमाणाणि नैव सृजन्ति प्रतिपादयन्ति चेति । यदपि तत्प्रमाणात्तराम्भ्यनुज्ञायते तथापि त्रैकाख्यासिद्धेरित्ययमनुपपत्तो हेतुः यच्च चिन्वपि कालेषु न प्रतिपादयति कथं तच्च प्रमाणात्वमित्यनिवृत्तो व्याघातः । अथ धर्मप्रतिषेध एवाद्यं तथापि यानि प्रामाण्यव्यतिरिक्तानि प्रत्यक्षादीन्यभ्यनुज्ञायन्ते राजपुरुषप्रतिषेधन्यायेन कसेषां स्तभाव इत्यनुवृत्तावनुयोगो व्याघातस्य । चर्यान्तरानभुपगमे षष्ठ्यास्तद्धितस्य चार्थो वक्तव्यः यदि प्रत्यक्षादिव्यतिरिक्तं न प्रामाण्यमस्ति प्रत्यक्षादीनामिति षष्ठ्यर्थः कः ततोऽवश्यं विधीयमानः प्रतिषिध्यमानो वा धर्मोऽभ्युपेयः तदभ्युपगमे च प्रत्यक्षादीनां वृथक् स्वरूपं वक्तव्यमित्यनिवृत्तो व्याघातः । एतेन तद्धितार्थो व्याख्यातः । यस्याद्यं हेतुस्तैकाख्यासिद्धेरित्ययमपि व्यतिरेकस्यैकाख्याविषयत्वात् चिकास्य भावस्यैकाद्यं तस्यासिद्धिरिति न प्रामाण्यधर्मः अथाद्यमर्थस्त्रिन्वपि कालेषु न प्रमाणात्यर्थं^(१) साध्ययन्तीति तथापि हेत्वर्थो नास्ति प्रतिज्ञार्थेनास्ति सत्त्वात् य एव प्रतिज्ञार्थो न प्रमाणात्यर्थं^(२) साध्ययन्तीति य हेत्वर्थस्त्रिन्व कालेषु

(१) प्रमाणात्यर्थ—पा० १५० ।

(२) प्रमाणात्यर्थमिति क्वचित् ।

नार्थं साधयन्तीति । यत्पुनरेतत्प्रमाणेन प्रमीयमानोऽर्थः प्रमेयमिति
 भवतीति समाख्यायास्त्रैकाख्यायोगादप्रतिषेधः प्रमाणप्रमेयमिति
 चाख्याः समाख्याया मिमित्तं त्रिकाख्ययोगि प्रमाख्यते प्रमीयते
 प्रामाथि वानेन प्रमाणं प्रमाख्यते प्रमीयते प्रामाथि वेति प्रमेयम् । एवं
 च सति प्रमाख्यते अयमर्थः भविष्यत्यस्मिन् हेतुभिरुपलब्धिरिति प्रमेय-
 मिदमिति सिध्यति अनभ्यनुज्ञाने व्यवहारार्थानुपपत्तिरिति विरोधो
 दोषः । तस्य त्रैकालिकं प्रमाणप्रमेयव्यवहारं न प्रतिपद्यते तस्य
 पाचकमानयेत्यादिव्यवहारो विरुध्यत इति । प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं
 त्रैकाख्यासिद्धेरित्येवमादिवाक्यं प्रमाणप्रतिषेधः । अथानेन प्रत्यक्षा-
 दीनां किं क्रियते किं सम्भवो निवर्त्यते अथासम्भवो ज्ञायते
 किञ्चातः यदि तावत् सम्भवो निवर्त्यते तत्र युक्तम् । व्याघातात्
 प्रतिषेधार्थापरिज्ञानाच्च । सम्भवो निवर्त्यत इत्येवं भ्रुवाणेन प्रमा-
 णान्यभ्यनुपगतानि भवन्ति न ह्यसतो वृत्तिनिवृत्तिर्भवतीति । न च
 प्रतिषेधस्यैतत्सामर्थ्यं यद्विद्यमानं पदार्थमन्यथा कुर्यात् ज्ञापकत्वाच्च
 न सम्भवनिवृत्तिः ज्ञापकोऽयं प्रतिषेधो न सम्भवनिवर्तक इति ।
 अथासम्भवो ज्ञायत इति प्रमाणलक्षणप्राप्तसार्धं प्रतिषेधः एवं
 त्रैकाख्यासिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिरिति । अयमपि प्रतिषेधस्त्रिष्वपि
 कालेषु नोपपन्न इत्ययं सूत्रार्थः व्याघात इति प्रमाणानि नार्थं
 साधयन्तीति प्रतिषेधस्य प्रमाणलक्षणाभ्यनुज्ञानादिति त्रैकाख्या-
 सिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिरित्येवमभिदधानेनाभ्युपगतं भवति प्रत्य-
 खादीनामप्रामाण्यं त्रैकाख्यासिद्धेः नैष दोषः तस्य स्ववचनस्य व्या-
 घातादेश्चनात् स्ववचनव्याघातो मया देश्यते नाभ्युपगम्यते कथ-

मिति । यत् खलु चिच्चपि कालेषु न साधकं तदसाधनमिति
 नुवता प्रतिषेधस्यासाधकत्वं खवाचैवाभ्युपगतं भवति । यथा कश्चित्
 स्नातृस्त्रिज्वास्तथा परं दिधक्षुः स च परं दहेद्वा न वा स्नातृस्त्रि-
 दाहमनुभवति । यस्यायं प्रतिषेधः प्रत्यक्षादीनि नाथं साधयन्तीति
 किमयं प्रत्यक्षादीनां सामर्थ्यप्रतिषेधः उत सन्ताप्रतिषेध इति । यदि
 सामर्थ्यप्रतिषेधः न प्रत्यक्षादीनि प्रतिषिद्धानि तेषां च सामर्थ्य-
 प्रतिषेधात् प्रत्यक्षादीनां स्वरूपं व्यक्तव्यमिति पूर्ववत्प्रसङ्गः^(१) । अथ
 सन्ताप्रतिषेधः तथापि कथं न सन्तीति किं सामान्यतोऽथ विशेषत
 इति । यदि सामान्यतः प्रत्यक्षादिग्रहणं व्यर्थम् एवं वक्तव्यं न प्रमा-
 षानि सन्तीति । न च धर्मिणां प्रतिषेधे कश्चिद्व्याय इति । अथ
 विशेषप्रतिषेधः तथापि प्रमाणांतराभ्युपगमः न ह्यनभ्युपगत-
 सामान्यस्य विशेषप्रतिषेधोऽवकाशं सभत इति । प्रत्यक्षादीनाम-
 प्रामाण्यं चैकाग्र्यसिद्धेः प्रत्यक्षादीनां प्रामाण्यं चैकाग्र्यसिद्धेरिति
 वाक्ययोरेकार्थता वा स्यात् भिन्नार्थता वा । यद्येकार्थता प्रत्यक्षा-
 दीनां प्रामाण्यं चैकाग्र्यसिद्धेरित्येवमेव वक्तव्यम् अभिन्नार्थं च एते
 वाक्ये कुतः प्रतिपत्तिरिति यदि प्रमाणातोऽनिवृत्तो व्याघातः
 अथान्यतस्तत्रप्रामाण्यमिति संज्ञाभेदमाचमम् । अथ भिन्नार्थं तत् केना-
 वगतः चैकाग्र्यसिद्धेरिति चानयोर्वाक्ययोर्भिन्नोऽर्थ इति प्रत्यक्षा-
 दीनि न सन्तीति नास्ति नासमानाधिकरणः प्रत्यक्षादिग्रहस्य न
 प्रत्यक्षादीनामभावं शक्नोति वक्तुम् । न ह्ययं नास्ति नासमानाधि-
 करणो घटादिग्रहो घटाभावं प्रतिपादयति अपि तु गेहघट-
 संयोगं वा काष्ठविशेषं वा घटस्य सामर्थ्यं वा प्रतिषेधति । एव-

(१) पूर्ववत् प्रसङ्गः प्राप्त इति कश्चित् ।

मनेनापि प्रमाणसमानाधिकरणेन नास्तिना प्रमाणानां नाभावः
 शक्यः प्रतिपादयितुम् । अपि स्वनेनापि तन्त्रान्तराभ्युपगतानां प्रति-
 षेधः स्यात् सामर्थ्यप्रतिषेधो वा कालविशेषप्रतिषेधो वेति सर्वथा
 प्रमाणानि अभ्युपगतानि भवन्ति तानि चाभ्युपगतान्यनेन प्रतिषेधेन
 प्रतिषिध्यन्त इति व्याघातः । प्रमाणानां वाऽसत्त्वं प्रतिपाद्यमानं कथं
 कश्च^(१) प्रतिपाद्यते कश्च प्रतिपादयिता अप्रतिपन्नः प्रतिपाद्यत इति ।
 प्रतिपन्नश्च प्रतिपादयिता केन प्रतिपन्नः यदि प्रमाणेन व्याघातः
 प्रमाणानभ्युपगमात् अथान्यथा न दृष्टान्तोऽस्ति प्रतिपाद्यप्रतिपादक-
 योश्च भेदाभ्युपगमे व्याघातः यदि प्रतिपाद्यं प्रतिपादयितारं च
 भेदेन प्रतिपद्यसे भेदप्रतिपादकप्रमाणाभ्युपगमाद्वाघातः । अथ भेदं
 न प्रतिपद्यसे क्व किं प्रतिपाद्यत इत्यनिवृत्तो व्याघातः । प्रमाणानि
 न सन्तीति प्रतिजानानः पर्यनुयोज्यः कथं न सन्तीति यदि प्रमाणं
 ब्रवीति व्याहतम् । अथ न ब्रवीति अर्थो नास्ति सिध्यति^(२) तदेव-
 मेतद्वाक्यं यावद्यावद्विचार्यते तावत् तावत् प्रसीद्यत इति ॥

सर्वप्रमाणप्रतिषेधाच्च प्रतिषेधानुपपत्तिः ॥ १३ ॥

सर्वप्रमाणप्रतिषेधाच्च प्रतिषेधानुपपत्तिः । कैकास्यासिद्धेरित्यस्य
 हेतोर्ददाहरणमुपादीयते न वा यद्युपादीयते व्याघातो भवति
 प्रत्यक्षादीनां चाप्रामाण्यस्याभ्युपगमादुपादीयमानमपि नार्थं साध-
 यतीति व्यर्थम् । अथ साधयतीति व्याघातः अथ नोपादीयते
 अप्रदर्शितं हेत्वर्थस्य साधकत्वमिति अप्रदर्शितदृष्टान्तो हेतुर्न साधक
 इति सोऽयं हेतुः सर्वैः प्रमाणैर्विप्रतिषिद्धो विरुद्धो भवति सिद्धान्त-

(१) कश्चेति चत्वार्यवे ।

(२) नास्ति स्यात्—पा० १ पु० ।

मभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्ध इति वाक्यार्थांश्च सिद्धान्तः स च वाक्यार्थः प्रमाणाणि नार्थं साधयन्तीति । इदं च प्रमाणानामुपादानमर्थसाधनाय प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं चैकाख्यासिद्धेरिति बुद्धि-विवक्षाप्रयत्नवाच्यद्वीरक्षतात्त्वभिघातौष्ठ्यप्रस्यन्दादीनि अवर्ज्यन् बुद्ध्या वाक्यसुस्यारयसि स्थाणुकष्टकसर्पादीन् परिहरन् पादविहरणादीनि करोषि ते एते वाक्यप्रवृत्तौ प्रमाणप्रतिषेधात् संभवत इति ॥

तत्प्रामाण्ये वा न सर्वप्रमाणविप्रतिषेधः ॥ १४ ॥

तत्प्रामाण्ये वा न सर्वप्रमाणविप्रतिषेधः । अथ स्ववाक्याश्रित-प्रमाणव्यतिरेकेण प्रमाणाणि प्रतिषिध्यन्ते एवं सति न सर्वं प्रमाणं प्रतिषिद्धं भवति यस्य न्यायः स्ववाक्याश्रितप्रमाणाभ्युपगमे स एवान्याश्रितप्रमाणाभ्युपगमे ऽप्येति वीत्ययसुपसर्गो विशेषप्रतिषेधे न व्याघात इति किमुक्तं भवति कानिचित्प्रमाणाणि प्रतिषिध्यन्ते कानिचिदभ्यनुज्ञायन्त इति यानि स्ववाक्याश्रितानि तान्यभ्यनुज्ञायन्ते यानि परवाक्याश्रितानि तानि प्रतिषिध्यन्त इति । यच्चैदं वाक्यं प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं चैकाख्यासिद्धेरिति किमिदं प्रमाण-स्वरूप^(१)मय नेति यदि प्रमाणस्वरूपं^(२) तदा व्याघातः अथ न तथापि मानेन कश्चिदर्थः प्रतिपाद्यत इति व्यर्थम् ॥

चैकाख्याप्रतिषेधश्च शब्दादातोद्यसिद्धिवत् तत्-
सिद्धेः ॥ १५ ॥

चैकाख्याप्रतिषेधश्च शब्दादातोद्यसिद्धिवदिति सूत्रम् । यत् तत्पूर्वसुक्तसुपसर्गसिद्धेतोरुपसर्गविविषयस्य चार्थस्य पूर्वापरसहभावा-

(१) प्रमाणरूप—पा० १ पु० ।

(२) प्रमाणरूपं—पा० १ पु० ।

नियमाद्यथादर्शनं विभागवचनमिति तदुत्थानज्ञापनार्थमतः सूचान्तरस्योत्थानमिति । कस्मात् पुनस्तत्रैवेदं सूत्रं नोक्तमिति । अविशेषात् तत्र चाभिधीयते इह वा न कश्चिद्विशेष इति सर्वथा तावद्यमर्थः प्रकाशयितव्य इति । एकां च विधासुदाहरति शब्दादातोद्यसिद्धिवदिति शेषयोस्तु विधयोर्यथोक्ते उदाहरणे वेदितव्ये । यथा पूर्वसिद्धमातोद्यं पश्चात् सिद्धेन शब्देनानुमीयते वीणावाद्यते वेणुः पूर्यते इति योऽसौ वीणावेणुशब्दयोरसाधारणो धर्मः वीणादिनिमित्तत्वं तदुपलभमानः शब्दस्य वीणाशब्दो वेणुशब्द इति प्रतिपद्यते पूर्वसिद्धमातोद्यं पश्चात् सिद्धः शब्द इति । सहभावस्योदाहरणम् धूमदर्शनादग्निं धूमविशेषणं प्रतिपद्यते पूर्वसिद्ध उपलब्धिहेतुरादित्यः पश्चात् सिद्धानां प्रकाशक इति प्रमाणं प्रमेयमिति चेयं समाख्या समावेगेन भवति समाख्यानमित्तवशात् समावेगो नियमः समाख्यानमित्तवशात् समाख्यानमित्ततन्मत्वादिति प्रमाणप्रमेयसंज्ञयोर्निमित्तमुपलब्धिहेतुत्वमुपलब्धिविषयत्वं च । यदा पुनरेकमनेकनिमित्तसम्बन्धि भवति तदा कथम् तदा निमित्ततन्मत्वात् समाख्यायास्तद्वस्तु (अनेकेन निमित्तेन सम्बन्धेन सति^(१)) अनेकशब्दाभिस्रायं^(२) अस्य चार्थस्य ज्ञापनार्थं सूत्रम् ॥

प्रमेयता^(३) च तुलाप्रामाण्यवत् ॥ १६ ॥

प्रमेयता^(४) च तुलाप्रामाण्यवदिति । किमुक्तं भवति यथा गुरुत्वपरिज्ञानसाधनं तुलाद्रव्यं समाहारगुरुत्वस्येयत्तापरिच्छेदनिमित्त-

(१) सम्बन्धे सति—इति सायुः ।

(२) शब्दाभिस्रायं—पा० १ पु० ।

(३) प्रमेया च—इति ऋषित् ।

(४) प्रमेया—पा० १।१ पु० ।

त्वात् प्रमाणं सुवर्णादिना च परिच्छिद्यमानेयत्तैषा तुल्येति परि-
 च्छेदविषयत्वेन व्यवतिष्ठमाना प्रमेयम् उदाहरणं चैतत् एवमनवय-
 वेन तन्नाथो वेदितव्यः यथा च प्रमाणप्रमेयसमाख्ये तथा कारक-
 शब्दाः सर्वे निमित्तसमावेगनियमेन^(१) वर्तन्ते तथा च लौकिक-
 सुदाहरणम् । एकमनेकेन कारकशब्देनाभिधीयते वृक्षस्तिष्ठतीति
 स्तिष्ठितौ स्नातग्न्यात् कर्ता किं पुनर्वृक्षश्च स्तिष्ठितौ स्नातग्न्यं
 कारकान्तरानपेक्षितम् न हि वृक्षस्तिष्ठन् स्तिष्ठितौ कारकान्तरं
 प्रयुक्त इति यदायं स्थितिशब्दो गतिनिषेधवचनो भवति तदैवं
 यदायस्योरभिधायकस्तदायस्येव्यक्तिनिमित्तत्वेनावतिष्ठमानोऽस्ति अ-
 नन्तीति कर्तृत्युच्यते यदा तु गेहसम्बन्धा^(२)यभिधायको भवत्यस्ति-
 शब्दो^(३) यथा गेहे देवदत्तस्तिष्ठतीति प्रतिनिर्दिष्टोऽस्तीति गम्यते
 तदा न सत्तामाह न गतिप्रतिषेधम् । अपि तु^(४) गेहसम्बन्धं तदापि
 देवदत्तगेहसम्बन्धानुभवक्रिया तस्यामपि न कारकान्तराणि प्रयुक्त
 इति स्तन्मो भवति यदायमभग्नवचनः स्थितिशब्दस्तिष्ठति वृषो
 न भग्न इति तदापि स्तिष्ठितौ न कारकान्तराणि प्रयुक्त इति
 स्तन्मो भवति समुदायैकदेशं वा स्तिष्ठितौ प्रयुक्ते वृषो मूलैस्ति-
 ष्ठतीति प्रासादसम्यैभिंधत इति पूर्वापरप्रत्ययैकविषयता वा स्थितिः
 यदस्तु प्राक् सिद्धं पुनर्निमित्तान्तरसन्निधाने सति उपसभ्यते यत्
 तस्यानेकायुगपत्कासप्रत्ययविषयत्वं सा स्थितिः तस्यां स्थितावस्य
 यत्सहकारिसाधनं चक्षुरादि तत्करणमिति चक्रभ्रान्तिप्रदौपत्यय-

(१) समावेगनियमात्—पा० १ पु० ।

(२) गेहे सम्बन्धा—पा० १ पु० ।

(३) स्थितिशब्दो—इति मुरवः ।

(४) देवदत्त—इत्यधिकम् १ पु० ।

वन्मिथ्याप्रत्यय इति चेत् । अथ मन्यसे नैकं वस्त्वयुगपत्कासानेक-
प्रत्ययविषयो भवति यदि न भवति कथं तर्हि स एवायं वृत्तस्तिष्ठ-
तीति प्रत्ययः । न हि कदापिदाद्येन च दर्शनेन स एवायं वृत्तस्तिष्ठ-
तीति प्रत्ययो भवति दृष्टोऽन्यत्वेऽपि स्थितिप्रत्ययः चक्रं भ्रमन्तिष्ठती-
ति^(१) प्रदीपो ज्वलंस्तिष्ठतीति अगवस्त्रितेषु नागाभूतेषु चक्रभ्रान्ति-
प्रदीपादिषु च एते तद्भावप्रत्यया अतस्त्रिंशदिति मिथ्याप्रत्यया
एते यथा चैते मिथ्याप्रत्यया एवं वृत्तादिस्थितिष्वपीति न प्रमाणा-
भावात् नहि भवता प्रमाणं किञ्चिद्दृष्टादीनां नागत्व^(२)प्रतिपादकम-
भिधीयते मिथ्याप्रत्ययाश्च सम्यक्प्रत्ययानुकारेण भवन्तीति ज्ञामौ
सम्यक्प्रत्यया भवन्तीति वक्तव्यम् । अथ भवतः कासान्तरावस्थाने किं
प्रमाणम् उक्तं प्रमाणम् रूपरसस्पर्शप्रत्ययानामेकानेकप्रत्ययनिमित्त-
त्वप्रतिसन्धानादिति कार्यस्थाधारत्वेन वा कारणस्य कार्यकासानुभ-
वनमिति । यद्यस्थाधारो भवति तत् तस्य सद्भावकालमनुभवति यथा
क्षीरस्य कुण्डम् । कारणं कार्याधिकरणमतस्तेनापि कार्यकासोऽनुभ-
वनीय इति । अनाधारमेवेति चेत् अथ मन्यसे ऽप्रतीत्य कारणं^(३)
कार्यमुत्पद्यते इति क्व किं वर्तत इति तत्र दृष्टान्ताभावात् नहि
कश्चिदुभयपक्षसंप्रतिपक्षो दृष्टान्तः कार्यमनाधारमस्तीति कार्यमा-
धारवदित्यत्रापि न दृष्टान्तोऽस्तीति समानम् । समानमित्यनुत्तर-
मभ्युपगमात् अभ्युपगतं तावद्भवता नास्मात्पक्षे दृष्टान्तोऽस्ति किं तु
भवत्पक्षेऽपि नास्तीति विरोध इति चेत् । अथ मन्यसे न मया-

(१) चक्रभ्रमन्तिष्ठतीति—इति नुरवः ।

(२) दृष्टादीनामसत्त्वे—पा० १ पु० ।

(३) अप्रतीत्याधिकरणं—इति सायुः ।

भ्युपगम्यते दृष्टान्ताभावः किं तु भवत्यचे विरोधो देयते कथमिति
 योऽनुपपद्यमानदृष्टान्तः स पक्षोऽसाधीयानित्येवं ब्रुवाणः स्वसिद्धान्तं
 बाधते तस्मात्परिज्ञानात् न भवताऽस्मत्पक्षो व्यञ्जायि न स्वपक्षः ।
 अस्मत्पक्षे तावत् कार्यमाधारवदिति एतत्प्रसिद्धं^(१) भवत्यचेऽपि
 रूपादयः कार्यासाधारवन्तसेत्यभ्युपगमविरोधः भूतभौतिकसमुदायो
 द्रव्यमिति यदि रूपादीननाश्रितान् मन्यसे कोऽस्य तद्धितस्यार्था
 भौतिका रूपादय इति यच्चोक्तं मणिः प्रभाया आश्रयस्तद्गतिस्थिति-
 विकारात्तुविधानात् कृष्णं बदराणामाश्रयस्तद्गतेनापातात्^(२) तैस्त्व
 तिष्ठा आश्रयस्तद्गतेनाश्रयान्दनादित्येवमादि तद्ग्राह्यते अनाश्रितास्य
 रूपादयः स्वतन्त्रा एकसुपनिबन्धनं वस्वन्तरेण तिस्रसुद्गमाषादिवदि-
 भ्येरेन् न तु विभज्यन्ते तस्मात् परतन्त्रा इति तस्माद्भवस्थितमेतत्
 स्यत्या सह पूर्वापरप्रत्ययैकविषयता वा स्थितिरिति दर्शनेनाप्तुमि-
 व्यमाणात्वात् वृक्षः कर्म कर्मणि कः कारकार्यः क्रियाविषयत्वं यत्
 स्वसु क्रियाविषयभावेन व्यवतिष्ठत इत्येतत्कर्म एतेन कर्मसञ्चयेन
 तथा युक्तं वानोपितमिति संगृहीतम् अनन्तर्यप्रतिपत्तिः करणस्य
 साधकतमत्वार्थः वृक्षेण चन्द्रमसं ज्ञापयतीति वृक्षं गृहीत्वानन्तरं
 चन्द्रमसं प्रतिपद्यत इति वृक्षः करणकारकशब्दवाच्यः कर्मणामुभौष्टं
 सम्यदानम् यदस्य कर्मणा प्राप्तुमभिप्रेतं भवति तत् सम्यदानसञ्चकम् ।
 वृक्षायोदकमासिञ्चतीति आसिञ्च्यमानसुदकं कर्म तेन कर्मणोदकेन
 वृक्षं प्राप्नोतीति वृक्षः सम्यदानं भवतीति अपगच्छत्यवतिष्ठते^(३) यत्

(१) एतत् सिद्धम्—पा० १ ५० ।

(२) तद्गतेनापतनादिति सम्यक् ।

(३) अपगच्छत्यवतिष्ठते—पा० १ ५० ।

तदपादानम् यथा वृक्षात् पततीति वृक्षोपादानसंज्ञकः । यत् पतति तदपगच्छति तस्मिन्नपगच्छति अवतिष्ठते वृक्ष इति । धृतिहेतुर-
धिकरणम् यस्मिन् यदाधेयं तदाधेयस्य यद्भृतिहेतुस्तदधिकरणम्
वृक्षे वयांसीति वृक्षसम्बन्धो वयसां गुरुत्वप्रतिबन्धे कारणमिति
वृक्षोऽधिकरणशब्दवाच्यः । एवं च सति न द्रव्यमात्रं कारकं न
क्रियामात्रम् किमुक्तं भवति नायं कारकशब्दः क्रियामात्रे वर्तते
न द्रव्यमात्रे नहि द्रव्यं शङ्क^(१)मुपलभमानः कारकशब्दं प्रयुञ्जे नापि
क्रियां केवलामपि तु यदा क्रिया द्रव्यसम्बन्धमुपलभते तदा
सामान्येन कारकशब्देनाभिधत्ते^(२) कारकमिति । सामान्यं च कार-
काणां क्रियानिमित्तत्वम् अविवक्षिते विग्रेषे क्रियानिमित्तत्वे केवले
विवक्षिते कारकमितिशब्दः प्रवर्तते यदा तु विग्रेषो विवक्षित-
स्तदा त्वसाधारणेन कारकधर्मेणैतरेतरव्यावृत्तेन स्वातन्त्र्यादिना
विग्रेषेण विग्रीब्यमाणं वस्तु कर्ता कर्म करणमिति व्यपदिश्यते सर्वस्य
च कारकस्य स्वक्रियानिमित्तः कर्तव्यपदेशः प्रधानक्रियासव्यपेक्षस्तु
कारकशब्दप्रयोगः । एवं च शास्त्रं कारके जनके निर्वर्तके कस्याः
क्रियाया इति तथा व्यपदेशः तस्मान्नेदं स्वक्रियामात्रमपेक्ष्योक्तम्
किं तु प्रधानक्रियाम् तस्यामेव प्रधानक्रियायां किञ्चिदारादुप-
कारकं किञ्चिदासन्नोपकारकमिति किञ्चित्कथञ्चिदुपकरोति तद-
पेक्षाश्च कर्त्तादिशब्दा इति । तदुक्तं पुरस्तात् । यदि क्रियासम्बन्ध-
निमित्तकः कारकशब्दप्रयोगः पक्षत्येव पाचकशब्दः प्रवर्तते तेना-
पाचीत् पाचकः पच्यतीति पाचक इति न शक्तेस्त्रिकालावस्थानात्

(१) द्रव्यस्वरूप—पा० १ पु० ।

(२) कारकशब्दानभिधत्ते—पा० १ पु० ।

शक्तिस्त्रिभुवपि कास्त्रेभ्यवतिष्ठते शक्त्येष्वसातीतानागतयोः कारक-
 शब्दव्यपदेशः पचत्यपाचौत् पच्यतीति शक्तेस्त्रिकाशावस्थानात् शि-
 कास्त्रव्यक्तिरयुक्ता यथैव द्रव्यं चिकासयोगि तथा शक्तिरपीति यथा
 द्रव्ये चैकास्त्रं न व्यथ्यते तथा शक्तावपीति अपचत्यपि पचतीति स्यात्
 पच्यति पाचकोऽपाचौत् पाचक इत्येव न स्यात् नैष दोषः क्रिया-
 सम्बन्धश्च शक्तिव्यक्तिहेतुत्वात् क्रियेत्यनेन शब्देन धात्वर्थोऽभिधीयते
 तस्य यत् प्रधानसाधनं स कर्ता योऽयं कर्ता यदा क्रियया सम्बन्धते
 तदा शक्तिं व्यनक्ति का पुनरियं शक्तिः क्रियाकर्तृव्यतिरिक्तः कर्तृधर्मः
 सामर्थ्यसुपायपरिज्ञानं च क्रियासम्बन्धेन व्यतिष्ठते^(१) यदोपायवि-
 ज्ञानसामर्थ्यक्रियासम्बन्धास्तदा^(२) मुख्यतः कारकशब्दः प्रवर्तते पचति
 पाचक इति यदा तु क्रियासम्बन्धमन्तरेणोपायपरिज्ञानसामर्थ्यमा-
 चोपादानेऽन्यतमवैकल्यात् पाचकशब्दः प्रवर्तते तदोपचारतोऽपाचौत्
 पाचकः पच्यति पाचक इति । कारकशब्दस्यायं प्रमाणं प्रमेयमिति
 कुतः क्रियाविशेषयोगात् यथैवामी पाचकादिशब्दाः क्रियाविशेषयोगे
 सति प्रवर्तन्ते तथा प्रमाणप्रमेयशब्दावपीति । अथ भोः^(३) कारक-
 शब्दानां निमित्तसमावेशान्निवृत्तः प्रत्यक्षादीनि प्रमाणाणि संवेद्य-
 मानानि प्रमेयं उपलब्धिविषयत्वात् तच्चेदं चिन्त्यते । किमेतानि
 प्रत्यक्षादीनि स्तोपलब्धौ प्रत्यक्षादिव्यतिरिक्तं प्रमाणान्तरम् (प्रसिद्धे-
 र्थेदि प्रमाणं साधनं प्रमाणान्तरं प्राप्नोति) प्रयोजयन्ति अथ
 निःसाधनैव प्रमाणेषूपलब्धिरिति ॥

(१) बन्धने—पा० १ पु० । (२) यदोपायविज्ञानं च सामर्थ्यं क्रियासम्बन्धास्तदा—
 पा० १ पु० । स च प्रमाणाधिकः । (३) अथ भोः—पा० १ पु० ।

**प्रमाणतः सिद्धेः प्रमाणानां प्रमाणान्तरसिद्धि-
प्रसङ्गः ॥ १७ ॥**

किं चातः प्रमाणतः सिद्धेः प्रमाणानां प्रमाणान्तरसिद्धिप्रसङ्गः प्रमाणविषयायाः सिद्धेर्यदि प्रमाणं साधनं प्रमाणान्तरं प्राप्नोति प्रत्यक्षादीनां साध्यत्वान्न साध्यं साधनं भवतीति । अथ प्रमाणान्तर-मन्तरेण निःसाधनैव प्रमाणेषूपलब्धिः ॥

तद्विनिवृत्तेर्वा प्रमाणान्तरसिद्धिवत् प्रमेयसिद्धिः ॥ १८ ॥

तद्विनिवृत्तेर्वा प्रमाणसिद्धिवत् प्रमेयसिद्धिः । यथा प्रमाणानि स्त्रोपलब्धौ निवर्तन्ते एवं प्रमेयसिद्ध्यावपि ॥

अस्योत्तरम् ।

न प्रदीपप्रकाशवत् तत्सिद्धेः ॥ १९ ॥

न प्रदीपप्रकाशसिद्धिवत् तत्सिद्धेरिति । प्रदीपप्रकाशो घटा-
द्युपलब्धिसाधनस्त्राङ्गत्वात् प्रमाणम् स च प्रत्यक्षादिभिरेवोपलभ्यते
नासावात्मोपलब्धौ प्रत्यक्षादिव्यतिरेकिप्रमाणं प्रयोजयति तैरेवं
उपलभ्यते तथा प्रमाणान्यपि प्रत्यक्षादिभिरेवोपलभ्यन्त इति दृष्टा-
न्तमाचमेतत् कोऽत्र न्याय इति । अयं न्याय उच्यते । प्रत्यक्षादीनि
स्त्रोपलब्धौ प्रमाणान्तराप्रयोजकानि परिच्छेदसाधनत्वात् प्रदीपवत्
यथा प्रदीपः परिच्छेदसाधनं स्त्रोपलब्धौ न प्रमाणान्तरं प्रयोजय-
तीति तथा प्रमाणानि तस्मात् तान्यपि प्रमाणान्तराप्रयोजकानीति
सिद्धम् । सामान्यविशेषवत्त्वाच्च^(१) यत् सामान्यविशेषवत् तत् स्त्रोपलब्धौ

(१) विशेषवद्भावाच्च—पा० १ उ० ।

न प्रत्यक्षादिव्यतिरेकिप्रमाणं प्रयोजयति यथा प्रदीप इति संवेद्य-
त्वात् यत् संवेद्यं तत् प्रत्यक्षादिव्यतिरेकिप्रमाणात्तराप्रयोजकं यथा
प्रदीप इति । आश्रितत्वात् करणत्वाद्देत्येवमादि प्रदीपवद्विध्याद-
द्योऽपि प्रत्यक्षात्त्वत्वात् प्रत्यक्षादिव्यतिरिक्तप्रमाणात्तराप्रयोजका इति
समानम् । तेनैव तस्याग्रहणमिति चेत् । अथ मन्यसे प्रत्यक्षादिभिः
प्रत्यक्षादीनामुपसन्नौ तेनैव तदेव गृह्यते इति प्राप्तम् न चैतदस्ति
नहि साध्यं साधनं भवतीति नैष दोषः । अर्थभेदस्य लक्षणसामान्यात्
प्रमाणलक्षणेनानेकोऽर्थः संगृहीतः तत्र केनचित्कस्यचिद्ग्रहणमित्यदोषः ।
यथोद्भूतेनोद्भवेनाग्रयस्यस्य यथोद्भूतमुदकं गृहीत्वा आग्रयस्यमध्येवं
भूतमिति प्रतिपद्यत इति न पुनरेवमभिधीयते तेनैव तस्य ग्रहण-
मपि तु तथाभूतेन तथाभूतस्य न साधमेकान्तः न तेनैव तस्य ग्रहणं
भवतीति भवत्यपि कदाचित् यथात्मनि स एव ज्ञाता ज्ञेयो भवति
यदात्मानं जानीत इति । निमित्तभेदोऽचेति चेत् अथ मन्यसे यदा-
यमात्मा ज्ञाता तदान्यन्निमित्तम् यदा ज्ञेयस्तदान्यदिति समानम्
यथैव ज्ञाता सुखादिसम्बन्धापेक्षसद्विशेषणमात्मानं प्रतिपद्यते अहं
सुखी अहं दुःखी चेति तथा प्रमाणमपि प्रमाणविषयत्वेनावतिष्ठमानं
प्रमेयमिति प्रत्यक्षादीनां साविषयस्थानुपपत्तेः । यदि कश्चिद्विषयः
प्रत्यक्षाद्यविषयः स्यात् प्रतिपद्येमहि प्रत्यक्षादिव्यतिरिक्तं प्रमाणं
स च न शक्यः केनचित्प्रतिपादयितुम् सर्वमिदं सञ्ज्ञासञ्ज्ञ प्रत्यक्षा-
दीनामेव विषयः तस्मात् प्रत्यक्षादिभिरेवोपसन्नभवे । अपरे तु
चेतुविशेषपरिग्रहमन्तरेण दृष्टान्तमात्रं प्रदीपप्रकाशसूत्रेणोपाददते
यथा किञ्च प्रदीपप्रकाशः प्रदीपान्तरप्रकाशमन्तरेण गृह्यते तथा

प्रमाणान्यपि प्रमाणान्तरमन्तरेण ग्रहीष्यन्त इति तात् प्रतीदस्युच्यते ॥
 क्वचिन्नित्तिदर्शनादनित्तिदर्शनाच्च क्वचिदनेकान्तः ।^(१) यथा प्र-
 दीपप्रकाशस्तथा प्रमाणानि न पुनर्यथा स्थास्यादिरूपं तथा प्रमाणा-
 नीति कोऽत्र नियमहेतुः । स्थास्यादिरूपप्रकाशने च प्रदीपप्रकाशो
 न निवर्तते कस्मादेवं न प्रमाणापीति अथं च प्रदीपप्रकाशदृष्टान्तः
 प्रमाणपक्षे भवतु माभूत् प्रमेयपक्ष इति तत्रापि^(२) नियमहेतु-
 र्वक्तव्यः प्रदीपप्रकाशो दृष्टान्तो भवतु माभूत् स्थास्यादिदृष्टान्त
 इत्यत्रापि नियमहेतुर्वक्तव्यः । सोऽयमुभयथानेकान्तो विशेषहेतुम-
 न्तरेण दृष्टान्तः प्रसक्तः विशेषहेतुपरिग्रहे सत्युपसंहाराभ्यनुष्ठानाद्-
 प्रतिषेधः यदि पुनरथं प्रदीपप्रकाशो दृष्टान्तो विशेषहेतुना प्रका-
 शत्वादिना संगृहीतः । तत एकस्मिन् पक्षेऽभ्यनुष्ठायमानो न शक्यः
 प्रतिषेद्धुमित्यनेकान्त इत्यथं दोषो न भवति प्रत्यक्षादीनां प्रत्यक्षा-
 दिभिरूपसम्भवनवस्था स्यादिति चेत् यदि प्रत्यक्षादीनि प्रत्यक्षा-
 दिभिरूपसम्भन्ते तान्यप्यन्यैस्तान्यप्यन्यैरित्यनवस्था अनवस्थायां वाऽऽद्य-
 प्रमाणाधिगमो न स्यात् । अथ व्यवस्थासि आद्यप्रमाणाधिगतिरप्र-
 माणं^(३) प्रसज्येत् नैष दोषः । संवित्तिविषयनिमित्तानामुपसम्भवा
 व्यवहारसिद्धेः संवित्तिविषयं संवित्तिनिमित्तं चोपसम्भमानस्य संवि-
 त्तेर्विषयम् प्रमेयं संवित्तिनिमित्तं प्रमाणं प्रमाणप्रमेययोरुपसम्भवा
 व्यवहारः सिध्यति धर्मार्थसुखापवर्गप्रयोजनस्तत्प्रत्यगीकपरिवर्जनप्रयो-
 जनस्य न त्वनवस्थासाधनीयं किञ्चित् प्रयोजनमस्ति येनायं प्रयुक्तो-

(१) न्यायसूचीनिबन्धे इदं वाक्यं रूपमेनावधारितम् ।

(२) अत्रापि—पा० ६ पु० ।

(३) अप्रमाणा—पा० ६ पु० ।

ऽनवस्त्रासुपाददीत । तस्मात्प्रत्यक्षादिभिः प्रत्यक्षादीनामुपसन्धिः न चागवक्षेति ॥

एवं तावत् सामान्यतः समधिगतमेतत् सन्ति प्रमाण्यानि प्रमेय-
साधनानि । अथेदानीं सामान्यतोऽधिगतानां विशेषपरीक्षा । तत्र
प्रत्यक्षमादावुक्तम् तत्परीक्ष्यत इति ॥

प्रत्यक्षलक्षणानुपपत्तिरसमग्रवचनात् ॥ २० ॥

प्रत्यक्षलक्षणानुपपत्तिरसमग्रवचनात् । यदिदं भवता प्रत्यक्षल-
क्षणमुच्यते इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमिति तदसमग्रम् कस्मात् अन्या-
न्यपि प्रत्यक्षस्य कारणानि सन्ति तानि मोक्तानि यथात्ममनः-
संयोग इत्येवमादीनि । अथेन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमित्येतन्नक्षणमिति
लक्षणमप्येतन्न भवति कस्मादुत्पत्तिकारणापदेशात् इन्द्रियार्थसन्नि-
कर्षोत्पन्नमित्येतत् कारणमपदिश्यते न च कारणापदेशो वस्तुनो
लक्षणम् । नहि घटादेः कार्यस्य मृत्पिण्डादिप्रमोत्पत्तिस्तन्नक्षणमिति
नोभयथाप्यदोषः यदि कारणं तथापि न दोषः अथ लक्षणं तथापि
न दोषः कथं कारणपक्षे तावदुक्तं भवति नेदं कारणावधारणार्थं
सूत्रम् । अपि तु प्रत्यक्षस्य प्रमाण्यास्य यदसाधारणमनुमानादिव्यव-
च्छेदकं तदुक्तमिति । नात्ममनःसंयोगादिषु प्रसङ्गः इन्द्रियमनः-
संयोगस्तर्ह्युपसंख्येयः यद्यसाधारणत्वादिन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य ग्रहणम् ।
न लेतस्मादेवेन्द्रियमनःसन्निकर्षोऽप्युपसंख्येय इति उक्तमप्यापि न था-
वदसाधारणं तत्सर्वं वक्तव्यम्^(१) । अपि त्वन्यतरग्रहणेनापि विशेषित-

(१) वक्तव्यम्—पा० १ ५० ।

मेतत् । लक्षणपक्षेऽपि न दोषः असाधारणत्वादिन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य इन्द्रियार्थसन्निकर्षः प्रत्यक्षोत्पादकत्वात् कारणं च समानासमानजा-
तीयेभ्यो विशेषकत्वाच्च लक्षणं चेति । अर्थतो वाभिधानम् । आत्म-
मनःसंयोगस्य इन्द्रियमनःसंयोगस्य च कथमिति ज्ञानोत्पत्तिदर्शना-
न्नासंयुक्ते द्रव्ये संयोगजस्य गुणस्योत्पत्तिरिति मनःसंयोगानपेक्षं
चेदिन्द्रियं प्रवर्तते इति युगपदनेकोपलम्भिः स्यात् न भवत्यतो
मनःसन्निकर्षोऽपि कारणमिति । तदिदं सूत्रसुक्तभाष्यम् ॥

नात्ममनसोः सन्निकर्षाभावे प्रत्यक्षोत्पत्तिः ॥ २१ ॥

नात्ममनसोः सन्निकर्षाभावे प्रत्यक्षोत्पत्तिरिति । आत्ममनसोः
सन्निकर्षाभावे नोत्पद्यते बुद्धिरिन्द्रियार्थसन्निकर्षाभाववदिति । नो-
क्तोत्तरत्वात् उक्तोत्तरमेतदिति नेदं कारणावधारणार्थं सूत्रमपि तु
विशिष्टकारणवचनमिति । ये च सति भावात् कारणभावं वर्णयन्ति
यस्मात् किलेन्द्रियार्थसन्निकर्षे सति ज्ञानं भवति असति न भवति
तस्मादिन्द्रियार्थसन्निकर्षः कारणमिति ॥

दिग्देशकालाकाशेष्वप्येवंप्रसङ्गः ॥ २२ ॥

तेषां दिग्देशकालाकाशेष्वप्येवंप्रसङ्गः । दिग्देशकालाकाशेषु
सत्त्वपि ज्ञानं सम्भवति सति भावात् तान्यपि कारणमिति प्राप्तम् ।
कतमेन पुनर्न्यायेन दिगाद्यकारणं सामर्थ्यानुपलब्धेः नहि ज्ञानोत्पत्तौ
दिगादेः सामर्थ्यमुपलभ्यते तस्मादकारणं सन्निधिमात्रादिति चेत्
अथ मन्यसे दिगादि सन्निधिमात्रेण^(१) ज्ञानोत्पत्तेः कारणमिति

(१) सन्निधिमात्रेण—पा० १ पु० ।

तदयुक्तम् । सन्निधेरवर्ष्नीयत्वात् । नित्यं दिगादि व्यापकं चेति ।
 नित्यत्वाद्वापकत्वाच्च न शक्यः सन्निधिः परिवर्जयितुमिति । तत्र
 कारणभावे हेतुर्वक्तव्यः नहि सन्निधिमात्रं हेतुत्वे कारणम् । कथं
 रूपोपसम्भेः तेजःस्यर्गसङ्गाववदिति । यथा रूपोपसम्भौ तेजसो रूप-
 विग्रहो हेतुः न पुनस्तेजःस्यर्गः सन्निधिमात्रेण सामर्थ्यादर्शनाद् रूपस्य
 पुनर्दृष्टं सामर्थ्यं तद्भावाभावानुविधानादुपसम्भेः यस्माद्यत्र रूपं भवति
 तत्रोपसम्भिः यत्र न भवति न तत्रोपसम्भते तस्माद्रूपमेवोपसम्भेः
 कारणं न स्यर्ग इति । यथा चान्द्रमसं रूपं विना तेजःस्यर्गोपसम्भेन
 प्रकाशयति । अपवरकादिस्थितं चैष्यं विना रूपेण न प्रकाशयति ।
 एवं चात्मेन्द्रियमगोऽर्थसन्निकर्षेभ्यो ज्ञानं भवन्न दिगादिभ्यो भवति
 सन्निधिमात्रत्वात् । इतरेषां सामर्थ्यादर्शनादिति । यद्येवमात्ममनः-
 संयोगस्तर्ह्युपसंख्येयः नोपसंख्येयो गम्यमानत्वात् । केन गम्यमानत्वात् ॥

ज्ञानसिद्धत्वादात्मनो नानवरोधः ॥ २३ ॥

ज्ञानसिद्धत्वादात्मनो नानवरोधः । ज्ञानमात्मसिद्धमित्युक्तम् ।
 तेनात्ममनःसंयोगोऽनुक्तोऽप्यनुमेयः कथं पुनर्ज्ञानमात्मसिद्धं तद्गुण-
 त्वात् । गुणभावाविद्धिरिति चेत् । अथ मन्यसे गुणभाव एव
 ज्ञानस्याविद्धः कुत आत्मगुणत्वं वेत्स्यतीति न आत्मसमवायात्
 सुखादिवदिति । नहि द्रव्यं कर्म वात्मनि समवैति तस्माच्च द्रव्यं न
 कर्म चात्मनि तु समवायो ज्ञानस्य सुखादिवत् तस्मादात्मगुणो न
 प्रथिव्यादिगुणः स्वसंबेधार्थत्वात् । यत्प्रत्यक्षं स्वसंबेधं न तत् प्रथिव्या-
 दिगुणः यथा सुखादि यच्च प्रत्यक्षं स्वपरसंबेधं तत् प्रथिव्यादिगुणः
 यथा रूपादि न चैवं ज्ञानं तस्मादात्मगुण इति । उक्तं चात्र किमुक्तं

न यावत् प्रत्यक्षस्य कारणं सर्वं तद्वक्तव्यमिति । अयेन्द्रियमनः-
सन्निकर्षः^(१) कस्मान्नाभिधीयते ॥

तद्यौगपद्यसिद्धत्वाच्च न मनसः ॥ २४ ॥

तद्यौगपद्यसिद्धत्वाच्च न मनसः । युगपज्ज्ञानानुत्पत्ति^(१)र्मनसो
सिद्धमित्युक्तम् । तेन मनसोऽप्यवरोध इति न युगपदुत्पत्तिसूत्रस्या-
न्यार्थत्वात् यदिदमुच्यते युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो सिद्धमित्यनेन
ज्ञानकारणं मन इति तद्व्युक्तम् अन्यार्थत्वात् । अन्यार्थं सूत्रं न पुनस्तेन
ज्ञानकारणत्वं मनसोऽभिधीयते गम्यते । नहि ज्ञानं स्वतन्त्रम् अन्यार्थ-
स्यापि तदर्थप्रकाशकत्वमुत्पत्तिसामर्थ्यात् यद्यपि तस्मिन् सूत्रे मनसो
ज्ञानकारणत्वं न साक्षादुक्तम् । तथाप्युत्पत्तिसामर्थ्यात् ज्ञानकारणं
मन इति गम्यते । नहि ज्ञानं स्वतन्त्रम् न चक्षुरादि स्वतन्त्र-
मिति । अथ कस्मादिन्द्रियार्थसन्निकर्षोऽभिधीयते कथं च नात्म-
मनःसन्निकर्षोऽभिधीयते इन्द्रियमनःसन्निकर्षो वेति ॥

प्रत्यक्षनिमित्तत्वाच्च इन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षस्य स्वशब्देन वच-
नम् । इन्द्रियार्थसन्निकर्षः प्रत्यक्षस्यैव निमित्तमात्ममनःसन्निकर्षः^(१)
प्रत्यक्षस्य चान्यस्य चेति इन्द्रियार्थसन्निकर्षेण समानत्वादिन्द्रियमनः-
संयोगो वक्तव्यः यदि साधारणत्वादात्ममनःसन्निकर्षो^(१) नाभि-
धीयते । इन्द्रियमनःसंयोगोऽसाधारणत्वादिन्द्रियार्थसन्निकर्षवद्वक्तव्य
इति । नेदं कारणावधारणार्थमित्युक्तम् । न यावद्साधारणं सर्वं
तद्वक्तव्यमपि तु न साधारणं वक्तव्यमित्ययं सूत्रार्थः ॥

(१) मनःसंयोगः—पा० १ पु० । (१) भानानुत्पत्तिः—पा० १ पु० ।

(१) संयोगः—पा० १ पु० । (१) संयोगो—पा० १ पु० ।

सुप्तव्यासक्तमनसां चेन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षनिमित्तत्वात् । इन्द्रि-
यार्थसन्निकर्षस्य प्राधान्यपरमिदं सूचम्^(१) । शेषं भाष्ये ॥

तैश्चापदेशो ज्ञानविशेषाणाम् ॥ २५ ॥

प्राधान्ये च हेत्वन्तरम् । तैश्चापदेशो ज्ञानविशेषाणाम् । यस्मादिदं
प्रत्यक्षज्ञानसुत्पद्यमानं विषयेषु कारणेन वा व्यपदिश्यते यस्मात्प्राधारणं
तेन व्यपदेशो बृष्टः यथा ग्राह्यकुर इति ॥

व्याहृतत्वादहेतुः ॥ २६ ॥

व्याहृतत्वादहेतुः । व्याहृतत्वादित्यनेन चिद्वृत्तौ प्रत्याक्षे
प्रत्यक्षनिमित्तत्वादिन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षस्य, सुप्तव्यासक्तमनसां च
इन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षनिमित्तत्वात्, तैश्चापदेशो ज्ञानविशेषाणा-
मिति इयं किञ्च चिद्वृत्तौ आत्ममनःसन्निकर्षस्य ज्ञानकारणत्वं
प्रतिषेधतीति व्याहृतमिदं भवति । ज्ञानसिद्धत्वादात्मनो ज्ञानव-
बोधः^(२) तदर्थयोगपद्यसिद्धत्वाच्च न मनस इति । मनःसंयोगानपेक्षार्थं
द्युगपज्ज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्ग इति बृष्टव्याघातः । अथ माभृद्वाघात इति
ज्ञानमात्ममनःसन्निकर्षादुत्पद्यते । देश्यावस्त्वमेवैतत् कस्मादात्म-
मनःसंयोगो नाभिधीयते अत्रोक्तं किमुक्तम् नेदं कारणावधारणार्थं
सूचम् अपि तु विशिष्टकारणवचनमिति । चापीथं चिद्वृत्तौ
प्रत्यक्षनिमित्तत्वाच्चेन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षस्येत्येवमादि इयमपि ॥

(१) वार्तिककारेण प्रत्यक्षनिमित्तत्वादिन्द्रियार्थयोः सुप्तव्यासक्तमनसामित्यादिद्वयं
वाच्यतम् । वाच्यमिति शेषे चापि व्याहृतत्वोक्तिनिबन्धे सूत्रलेखनैवावधारितम् । किं तु
सुप्तव्यासक्तमनस्यैव तदाऽनुपपन्नत्वात् तयोः इत्यनुपपत्त्याः ॥

(२) ज्ञानवबोधः—इति साधुः ।

नार्थविशेषप्राबल्यात् ॥ २७ ॥

नार्थविशेषप्राबल्यात् । नानया चिसूत्र्या आत्ममनःसन्निकर्षस्थ^(१) कारणभावः प्रतिषिध्यते अपि तु प्राधान्य^(२)मिन्द्रियार्थसन्निकर्षस्थोपपाद्यते । प्राधान्यं चोपपादयत्यानात्ममनःसंयोगः प्रतिषिद्धो भवति मनसि क्रियाकारणाभिधानम् सुप्रव्यासकमनसामिन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षनिमित्तत्वाद्यभिधानेन मनःसंयोगोऽपि कारणमित्युक्तम् । तच्च मनसि क्रियाकारणं वाच्यमिति । अथ^(३) सुखदुःखोपभोगस्यादृष्टनिमित्तत्वाददृष्टं कारणम् यथैवात्मनि गुणान्तरमिच्छाजनितं प्रयत्नलक्षणं क्रियाहेतुसथात्मनि संस्कारो धर्माधर्मसमाख्यातो वर्तते तेन प्रेरितं मनः संयुज्यते विभज्यते वा तेन ह्यप्रेर्यमाणे मनसि ततोऽन्यस्य क्रियाहेतोरभावात् सर्वार्थता तस्य निवर्तते । नहि धर्माधर्मावन्तरेण मनसि च कश्चिदन्यः क्रियाहेतुरादौ सम्भवतीत्यतोऽदृष्टं कारणमिति ॥

एवं तावत्प्रत्यक्षलक्षणं समाहितम्^(४) अतः परमिदानीं प्रत्यक्षस्यानुमाने ऽन्तर्भावं कुर्वाण इदमाह ॥

प्रत्यक्षमनुमानमेकदेशग्रहणादुपलब्धेः ॥ २८ ॥

प्रत्यक्षमनुमानमेकदेशग्रहणादुपलब्धेः । यदिदमिन्द्रियार्थसन्निकर्षादुत्पद्यते ज्ञानम् अयं वृत्त इति एतत् किञ्च प्रत्यक्षम् तदनुमानमेव कस्मादेकदेशग्रहणादुपलब्धेः एकदेशमयं गृह्येत्वा वृत्त-

(१) संयोगस्थ—पा० १ पु० ।

(२) प्राबल्यात्—पा० १ पु० ।

(३) च्येति नास्ति—पा० १ पु० ।

(४) समधिगतम्—पा० १ पु० ।

सुपक्षभते न चैकदेशो वृक्षः तत्र यथान्यस्य दर्शनादन्यप्रतिपत्तिरनु-
मानम् एवमेकदेशग्रहणाद्वृक्षप्रतिपत्तिरनुमानमिति । यथा धूमं
गृहीत्वाग्निप्रतिपत्तिरेवमेकदेशं गृहीत्वा वृक्षप्रतिपत्तिरिति न वि-
कष्यात्पुपत्तेः । एकदेशग्रहणादर्थान्तरं प्रतिपद्यत इति । किं तद-
र्थान्तरं यदेकदेशग्रहणात् प्रतिपद्यत इति । अवयवसमूहपक्षे ताव-
दवयवान्तराणि द्रव्यान्तरोत्पत्तिपक्षे तानि चावयवीति चेन्न यदि
तावदवयवसमूहमात्रं वृक्षमधिकृत्योच्यते एतस्मिन् पक्षे गृह्यमाणा-
वयवव्यतिरेकेण यान्यगृह्यमाणान्यवयवान्तराणि स वृक्षः । अथ
द्रव्यान्तरोत्पत्तिपक्षे आश्रीयते तथाप्यर्वाग्भागव्यवहितानि अवयवा-
न्तराणि अर्थान्तरं च स वृक्ष इति । किं पुनरचैकदेशग्रहणादयं
प्रतिपद्यते किमवयवान्तराणि उत द्रव्यान्तरमिति । अवयवसमूहपक्षे
तावद्वृक्षबुद्धेरभावः परभागस्यावृक्षत्वात् अर्वाग्भागवत् । यथैवायम-
र्वाग्भागो न वृक्षः एवं मध्यपरभागावपि न वृक्षः सेयमवयवसमूह-
पक्षे ऽवृक्षे वृक्षबुद्धिरुत्पद्यमाना निर्विषया अर्वाग्भागः परभागो
मध्यभाग इत्येतच्च नास्ति । कथं भाग इत्येतदवयवस्यैतन्नाम यः
पुनरर्थान्तरमवयविनं न प्रतिपद्यते तस्यावयव इति निरभिधेयं
वाक्यम् अवयवस्य परभागोऽर्वाग्भागः स चावयवप्रत्याख्याने न
युक्त इति । अथैकदेशो भाग इत्युच्यते कोऽयमेकदेशः एकदेशो
चावयविन आधारः अवयविनं च प्रत्याचक्षाणेन एकदेशोऽपि प्रत्या-
ख्यातः । अथाकार्यकारणव्यावृत्तातां परस्परप्रत्यासत्त्युपपक्षेणैकदेशा-
वस्थानमवयवार्थः । अहो शब्दार्थकौशल्यम् अकार्यकारणभूतास्य
परस्परप्रत्यासत्त्युपपक्षेण वर्तन्त इति । न च परस्परोपकारं कुर्वन्त्य-

वयवास्त्राभिधीयन्त^(१) इति चिचम् । अपरे त्वाग्भागदर्शनेन पर-
भागानुमानं कृत्वा प्रतिसन्धानप्रत्ययजामवृत्ते वृत्तबुद्धिमध्यवस्थिति ।
एतस्मिन् पक्षे वृत्तबुद्धेरभाव एव कथम् अर्वाग्भागस्य परभागस्य
चावृत्तत्वात् । न चावृत्तप्रतिसन्धानजा वृत्तबुद्धिरुत्पत्तुमर्हति । न
चैतस्मिन् पक्षेऽनुमानम् भवति अर्वाग्भागमयं गृहीत्वा परभागम-
नुमिमीते इति नानुमानस्य विषयो ज्ञातः कथं न ज्ञातः यदि ताव-
देवमनुमीयते वृत्तोऽयमर्वाग्भागवत्त्वात् कतमोऽसौ वृत्तो यस्यार्वा-
ग्भागवत्त्वं धर्मः अनभ्युपगतार्थान्तरावयविमोऽर्वाग्भागमात्रं प्रत्यक्षम्
न च धर्मिण्यनुपलब्धेऽनुमानं प्रवर्तते । न चायं जात्वपि धर्मिण-
सुपलभते अविद्यमानत्वेनाभ्युपगमात् न चानुमानम् अनुमाने एवं-
विधस्य प्रतिसन्धानस्याभावात् न ह्यनुमाने एवंविधं प्रतिसन्धानमस्ति
नायमनुमाता पूर्वमनुपलभ्याग्निं धूमविशेषणं प्रतिपद्य प्रतिसन्धत्ते
अयं धूमोऽयं चाग्निरिति न च प्रतिसन्धाद्यानुमीयते अग्निनाच
भवितव्यमिति । किं कारणं वैयर्थ्यात् । व्यर्थमनुमाननेतस्यामवस्था-
धामग्रेर्विशेषणभूतस्य प्रतीतत्वात् तस्माच्चानुमाने प्रतिसन्धानमस्ति
प्रतिसन्धायापि च न समुदाये प्रतिसन्धानं न च वृत्ते न ह्ययमेक-
देशदर्शनात् समुदायं प्रतिपद्यते न वृत्तं किन्तु शेषं समुदायिनमेव ।
किं कारणम् समुदायिव्यतिरेकेण समुदायस्थानभ्युपगमात्^(२) न
हि भवन्नः समुदायिव्यतिरिक्तं समुदायं प्रतिपद्यन्ते इति न चास-
त्समुदायोऽनुमातुं शक्यः । किं चार्वाग्भागमयं गृहीत्वा किमन्यद-
नुमिमीते अयमर्वाग्भागः परभागवान् न युक्तमनुमातुम् अर्वाग्-

(१) चवयवाच विधीयन्ते—पा० १५० । (२) समुदायस्यासत्त्वाभ्युपगमात्—पा० १५० ।

भागस्य परभागवत्त्वासम्भवात् न ह्यर्वाग्भागः परभागवान् भागस्य भागवत्त्वासम्भवात् न हि भागस्यापरभागो विद्यत इति । अथ भागं भागवन्तं प्रतिपद्यसे न स भागो भागवान् भाग्येवासौ भागिविषयं चानुमानमित्ययुक्तमुभयस्य प्रत्यक्षत्वात् । उभयं ह्यत्र प्रत्यक्षम् अर्वाग्भागो भागी च अर्वाग्भागावत्त्वेन भागिनः परभागानुमानमस्मात्पक्षे युक्तं भवत्पक्षे तु भागमाचदर्शनाच्च युक्तमिति । यच्च तदर्वाग्भागदर्शनं न तस्य लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धस्यत्यनुग्रहोऽस्ति सम्बद्धयोश्चार्वाग्भागपरभागयोरदृष्टत्वात् न ह्ययं द्रष्टा अर्वाग्भागपरभागयोः सम्बन्धं पश्यति । नार्वाग्भागपरभागौ सम्बद्धौ न चानुभवमन्तरेण स्यतिः न च स्यतिमन्तरेण लिङ्गदर्शनं केवलमनुमानम् स कथं पुनरयमर्वाग्भागपरभागौ सम्बद्धौ न पश्यति । नित्यमर्वाग्भागेन परभागस्य च व्यवधानात्^(१) नित्यमर्वाग्भागागमेव केवलमुपलभते परभागं तु न कथञ्चन अर्वाग्भागव्यवहितत्वात् । सत्यम् । नोभयोरुपलब्धिरस्ति उभौ च सम्बद्धौ^(२) सत्यं सम्बद्धौ अनुमानं लग्नकथम् उभयोरदर्शनात् । अर्वाग्भागपरभागयोश्च धर्मधर्मिभावात्पुनरनुमानम् यच्च खल्वनुमानं भवति तच्च धर्मिणो धर्मप्रसिद्धौ धर्मान्तरविषयमनुमानम् न पुनरर्वाग्भागस्य परभागो धर्मः परभागस्य नार्वाग्भागः ततश्च नानुमानम् । यच्चेदसुच्यते प्रतिबन्धानप्रत्ययजा वृत्तबुद्धिरिति तदयुक्तम् वृत्तस्यासिद्धत्वेना^(३)भ्युपगमात् न प्रतिबन्धानम् प्रतिबन्धानं हि नाम पूर्वप्रत्ययानुरञ्चितः प्रत्ययः पिष्टान्तरे भवति । यथा रूपं मयोपलब्धं रसश्चेति भवत्पक्षे पुनरर्वाग्भागं गृहीत्वा पर-

(१) व्यवहितत्वात्—पा० १५०। (२) असम्बन्धाविति साधुः। (३) वृत्तस्यासम्बन्धेन—पा० १५०।

भागमनुमाथावाग्भागपरभागवित्येतावान् प्रतिसन्धानप्रत्ययो युक्तः
 वृक्षबुद्धिस्तु कुतः न तावद्वाग्भागो वृक्षो न परभाग इति । अर्वाग्भाग-
 परभागयोश्चावृक्षभृतयोर्था वृक्षबुद्धिः सा अतस्मिंस्तदिति प्रत्ययो ना-
 नुमानाङ्गवितुमर्हतीति प्रमाणस्य यथाभूतार्थस्य परिच्छेदकत्वात् ।
 यस्यायमतस्मिंस्तदिति प्रत्ययः स प्रधानानुकारेण भवतीति वृक्षबुद्धिः
 प्रधानं वक्तव्यम् न ह्यगृहीतसामान्यस्यानघारोपित^(१)तदिपरीत-
 धर्मस्य वा अतस्मिंस्तदिति प्रत्ययो भवति प्रधानं च नास्ति वृक्ष-
 स्थानभ्युपगमात् । तस्मात्तानुमानप्रतिसन्धानाद् वृक्षबुद्धिः । एतेना-
 र्वाग्भागपरभागप्रत्यया अपि प्रत्युक्ताः । अनभ्युपगतावक्यावयविन^(२)-
 श्चावाग्भागः परभाग इत्येतदपि नास्ति कस्मात् महतो द्रव्यस्योपलम्भि-
 क्षत्तणप्राप्तस्य परभागव्यवधायकस्यैतन्नाम अर्वाग्भाग इति तथाभू-
 तस्य च व्यवहितस्य परभाग इति । न च भवता किञ्चिद्द्रव्यमवयवि-
 भूतं प्रतिपद्यते यदवाग्भागपरभागशब्दवाच्यं स्यादिति । परमाणुषु
 तथासन्निविष्टेष्वर्वाग्भागपरभागवृक्षादिप्रत्यया इति चेत् अथ मन्यसे
 नास्माभिरवयविद्रव्याणि कानिचित्प्रतिपद्यन्ते किन्तु तेभ्येव पर-
 माणुषु परस्परप्रत्यासत्त्युपसंग्रहेण संस्थानविशेषावस्थितेषु ते शब्दाः
 प्रवर्तन्ते अर्वाग्भागः परभाग इति वृक्ष इति च न तथाशब्दस्थार्थान्त-
 रानभिधानात् तथासन्निविष्टेषु^(३) तथाभिधानं प्रवर्तते पूर्वप्रसिद्धौ
 सत्यां न च परमाणुषु पूर्वापरादिशब्दप्रवृत्तेर्बीजमस्ति यथा प्रसिद्धे
 गवि गवयस्तथा रूप इति । एवं तावदवयवसमूहपक्षे वृक्षबुद्धेरभाव
 इत्युक्तम् द्रव्यान्तरोत्पत्तिपक्षे तु नावयव्यनुमेयः प्रत्यक्षत्वाद्वाग्भा-

(१) आरोपितात्—पा० १ पु० । (२) अनभ्युपगतार्थान्तरावयविन—पा० १ पु० ।

(३) इतीति पूरबोधम् ।

गवदिति यथैवायमर्वाग्भागमिन्द्रियसम्बद्धं प्रत्यक्षत उपलभते तथा
 वृक्षमपीति नानुमेयो वृक्षः । अथेन्द्रियसम्बद्धमपि वृक्षमनुमेयमेव
 प्रतिपद्यते वृक्षवदर्वाग्भागोऽप्यनुमेयः स्यात् तथा च व्याहृतं भवति
 अर्वाग्भागमयं गृहीत्वा वृक्षं प्रतिपद्यत इति सर्वमेवानुमानमित्ये-
 तस्मिन् पक्षे ऽनुमानाभावः प्रत्यक्षतो नाधिगतत्वाद्भूमिणः न धर्मिणि
 प्रत्यक्षतोऽनधिगते ऽनुमानं प्रवर्तते । यदप्यतीन्द्रियेष्वर्थेष्वनुमानमुक्तम्
 तस्मात्सि न ज्ञातीन्द्रियार्थोऽनुमातुं शक्यः कथमिति धर्मिणोऽनधि-
 गतत्वादित्युक्तम् । कः पुनः सामान्यतो दृष्टस्य प्रत्यक्षपूर्वकारुमानादि-
 शेषः यदि सर्वं प्रत्यक्षपूर्वकमेवानुमानमिति अयं विशेषः प्रत्यक्षपूर्वकं
 चिकप्रसिद्धौ प्रवर्तते साध्यसाधनधर्म्युपलब्धौ यथायं साध्यं साधनं च
 धर्मिणं च पूर्वं गृहीत्वा पुनर्धर्मधर्मिदर्शनेन धर्मान्तरमनुमिमीते तत्
 प्रत्यक्षपूर्वकम् यत् पुनः साधनधर्मं धर्मिणं चोपलभ्यात्यन्तपरोक्षं
 धर्मान्तरमनुमिमीते तत् सामान्यतो दृष्टमिति । भवत्पक्षे तु न
 सामान्यतो दृष्टादनुमानाद्वृक्षबुद्धिर्न प्रत्यक्षपूर्वकाद्भूमिणोऽनभ्युपगमात्
 प्रत्यक्षप्रतिषेधाच्चेति । विद्वद्भूसायं हेतुरेकदेशग्रहणाद् वृक्षोपलब्धे-
 रिति । कथमिति ॥

न प्रत्यक्षेण यावत् तावदप्युपलम्भात् ॥ २६ ॥

न प्रत्यक्षेण यावत् तावदप्युपलम्भात् । प्रत्यक्षमनुमानमित्येवं
 ब्रुवता प्रत्यक्षमपह्नूयते प्रत्यक्षापह्नवाच्च यदेकदेशग्रहणं प्रत्यक्षं
 तद्व्याहृतं भवति । कथमिति । यत्तदेकदेशग्रहणं भवता आश्रीयते
 प्रत्यक्षं तत् तावतापि च प्रत्यक्षस्य लक्षणं सिध्यति । न चेवं प्रति-
 ज्ञायते सर्वं प्रत्यक्षस्य विषयः किन्तु यावदिन्द्रियार्थसन्निकर्षादुप-

सम्भते^(१) तावत्प्रत्यक्षस्य विषय इति अन्यथापि न प्रत्यक्षमनुमानम-
प्रकारवत्त्वात् प्रकारवदनुमानम् अप्रकारवत् प्रत्यक्षम् उक्तमनुमान-
सूत्रं वर्णयद्भिरिति । चिकित्सविषयत्वाच्चानुमानं न प्रत्यक्षम् चिकित्स-
विषयमनुमानम् न त्वेवं प्रत्यक्षमिति लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धस्वरूपानुपहा-
पेक्षत्वाच्च नानुमानम् प्रत्यक्षम् लिङ्गपरामर्शज्ञानस्य लिङ्गलिङ्गिसम्बन्ध-
स्वरूपानुपहोऽस्ति न चैवं प्रत्यक्षस्य तस्मान्न प्रत्यक्षमनुमानम् । इतश्च
प्रत्यक्षस्य नानुमानत्वप्रसङ्गः तत्पूर्वकत्वात् प्रत्यक्षपूर्वकमनुमानम् न
तु प्रत्यक्षम् अयं चानयोर्विशेष इति इन्द्रियसम्बन्धाच्च । नेन्द्रिय-
स्थानुमेयेनार्थेन सम्बन्धादुत्पद्यते ज्ञानम् यत्तदनुमानमित्युच्यते ।
सोऽयं प्रमाणदृष्टः प्रत्यक्षानुमानयोरेकत्वमासञ्जयता भेदः प्रत्या-
ख्यायत इति ॥

न चैकदेशोपलब्धिरवयविसङ्गावात् ॥ ३० ॥

न चैकदेशोपलब्धिरवयविसङ्गावात्^(१) । यदिदं भवताभिधीयते
एकदेशग्रहणादयं दृष्टः प्रतिपद्यत इति तदनुपपन्नम् यस्मादेकदे-
शोपलब्धिस्य तत्सहचरितावयव्युपलब्धिस्य न हीन्द्रियेण सन्निकृत्यमाण
एकदेशे तत्सहचरितोऽवयवी न सन्निकृत्येतेन यथैकदेशः सन्निकर्षा-
दुपलभ्यते एवमवयव्यपि सन्निकर्षादुपलभ्यत इति । कस्मादवयवि-
सङ्गावात् अस्ति ह्ययमेकदेशव्यतिरिक्तोऽवयवी तस्यावयवस्थानस्यो-
पलब्धिलक्षणप्राप्त्यैकदेशोपलब्धावनुपलब्धिरनुपपन्ना किं कारणम्
महदनेकद्रव्यरूपाद्युपलब्धि^(२)कारणानि तान्येकदेशवदेकदेशिन्यपि

(१) उच्यते—पा० १ पु० ।

(२) अवयविसङ्गावात्—इति पाठः कश्चित् ।

(३) रूपाद्युपलब्धि—पा० १ पु० ।

विद्यन्ते तस्मादेकदेश उपसृज्यते नैकदेशीत्युक्तम् । नावयविन
 उपसृज्यन्ति कस्माद्विकल्पात्पपत्तेः अयं स्वप्नवयवेषु वर्तमान
 एकस्मिन् कार्त्स्न्येन वा वर्तते एकदेशेन वा । यद्येकस्मिन् कार्त्स्न्येन
 वर्तते शेषावयववैयर्थ्यम् नहि शेषैरवयवैः किञ्चनावयविनः क्लियन्ते
 एकद्रव्यस्यासाववयवो तावन्नोपसृज्यते किं कारणम् महदनेकद्रव्य-
 वत्त्वस्योपसृज्यकारणत्वात् न चास्य विनाशः^(१) प्राप्नोति कारण-
 द्रव्यविभागसम्भवात् न चोक्तस्य विभागः सम्भवति । न चैकेनारभ्य-
 माणस्य महत्त्वं युक्तम् कारणवज्जत्वमहत्त्वप्रचयासम्भवात् । तस्माच्चे-
 कस्मिन् कार्त्स्न्येन वर्तते इति । नाप्येकदेशेन न ह्यस्य कारणव्यति-
 रेकेण अन्ये एकदेशाः सम्भवन्ति सोऽयमेकदेशोपसृज्यभाववयव्युपसृज्य-
 मानो न कृत्स्न उपसृज्यते सेयमेकदेशोपसृज्यभिरनिवृत्तैवेति । अथो-
 पसृज्यमानोऽवयवो कथमुपसृज्यते यदि षट्क्षमापेस्ववयवेषु कृत्स्नः
 परिसमाप्तः स्यात् न चायं षट्क्षमापेषु परिसमाप्तः शेषावयववै-
 यर्थ्यप्रसङ्गादित्युक्तम् । अशेषावयवोपसृज्यभिरपि नास्ति मध्यभागपर-
 भागयोरर्वाग्भागेन व्यवधानात् तेनावयविनो न ग्रहणविकल्पः
 सम्भवति नापि वृत्तिविकल्पः एकस्मिन् कृत्स्नैकदेशग्रन्थासम्भवाद^(२)
 प्रश्नः किमवयवोपसृज्येन वर्तते अथ कृत्स्नैव वर्तते इति न
 युक्तः प्रश्नः नावयवो कृत्स्नो नैकदेशः । कृत्स्नमिति स्वप्ननेकस्याशेष-
 स्थाभिधानम् । एकदेश इति चानेकत्वे सति कश्चिदभिधानम् ।
 ताविमौ कृत्स्नैकदेशग्रन्थावेकस्मिन्ननुपपन्नौ कथं तर्ह्यवयवेष्ववयवो
 वर्तते इति । आश्रयाश्रयिभावेन आश्रितोऽवयवो आश्रया अवयवा

(१) किं चास्याविनाशः— पा० १५० ।

(२) विकल्पासम्भवात्—पा० १५० ।

इति । का पुनरियं वाचो युक्तिः नैकदेशेन वर्तते इति च न कृत्स्नो वर्तते अथ च वर्तत इति । यद्यथाभूतं तत्तथाभूतं निर्दिश्यते इत्ये-
षैव वाचो युक्तिः । कृत्स्नैकदेशशब्दौ नावयविनि स्तः कृत्स्नस्यैकत्वादि-
त्युक्तम्^(१) । तस्मादाश्रयाश्रितधर्मिर्निर्देशमात्रमवयव्यवयवेषु वर्तत
इति । का पुनरियं वृत्तिः एकस्यानेकत्राश्रयाश्रितभावसङ्गणा
प्राप्तिः अपि चैकोऽनेकत्र वर्तत इति प्रतिजानानो नानुयोक्तव्यः
कस्मादुभयेन व्याघातात् । एकमनेकत्र वर्तत इति ब्रुवाणः कि-
मेकदेशेन वर्तते उत सर्वात्मना इति नानुयोक्तव्यः कस्मादुभयेन
व्याघातात् । यद्येकमनेकत्र वर्तमानं प्रत्यवयवं सर्वात्मना वर्तते नैक-
मनेकत्र वर्तते अनेकमनेकत्र वर्तत इत्यापन्नम् एवं चानुयोगेऽधि-
करणव्याघातः । अथैकमनेकत्र वर्तमानं प्रत्यवयवमेकदेशेन वर्तते
तथापि नैकमनेकत्र वर्तत इति प्राप्तम् अनेकमनेकत्र वर्तत इत्या-
पन्नम् ये च तत्र एकदेशाः प्रत्येकमवयवेषु वर्तन्ते तेऽवयविनि इति
प्राप्तम् । एकस्मिन्^(२) पक्षे नैकमनेकत्र वर्तते किं तर्ह्यनेकमनेकत्रेति ।
अथ प्रत्येकं परिसमाप्या वर्तत इति अयमर्थो नैकत्र वर्तत इति
तथाप्यनुयोगाधिकरणं निवर्तत इति । यथा खल्वयमर्थोऽनेकमनेकत्र
वर्तत इति स एवार्थः प्रत्येकं परिसमाप्या वर्तत इति सर्वथानु-
योगाधिकरणं निवर्तत इति । अनुयोगस्याधिकरणबाधकत्वादयं
खलु अनुयोगः क्रियमाणोऽधिकरणं बाधते । अतो धर्मविकल्पभावेन
न वर्तते । नायं विकल्पः कश्चिदाश्रयवान् इत्यतो नानुयोक्तव्य इति ।

(१) तस्यैकत्वादिति—पा० १ पु० ।

(२) एतस्मिन्—पा० १ पु० ।

एवं सर्वेष्वनेकद्रव्यवृत्तिषु^(१) संख्यापृथक्संयोगविभागसामान्यादिष्व-
 लुयोगाधिकरणव्यावृत्तिदोषो वक्तव्यः । ग्रहणायग्रहणभेदाङ्गोऽवयव-
 वदिति चेत् यथा गृह्यमाणानामगृह्यमाणानां चावयवानां भेदः
 तथावयविनोऽपि गृह्यमाणागृह्यमाणावयवाश्रितस्य भेदः प्राप्तः ततश्च
 नैकोऽवयवी न भेद एकस्मिन्नपि दर्शनात् एकस्मिन्नपि गृह्यमाणे
 ग्रहणमग्रहणं च दृष्टम् देवदत्तादिवदिति । यथा देवदत्तादिः
 केनचित्सह गृह्यते केनचित्सह न गृह्यते न तावता तस्य भेदः ।
 तथावयविनोऽपीत्यदोषः गृहीतत्वाच्च यदिदं भवताभिधीयते एक-
 देशग्रहणादेतस्य ग्रहणमेकदेशग्रहणाच्चाग्रहणमित्ययमनास्यदो वि-
 कल्पः अवयविनो गृहीतत्वात् । एकदेशग्रहणचरितोऽवयवी गृहीतः
 किमस्यागृहीतं येनास्य ग्रहणायग्रहणविकल्प आस्यदवान् भवेत् ।
 मध्यभागपरभागौ न गृहीताविति चेत् न तथोरवयविनोऽन्यत्वात्
 अन्योऽवयवी अन्यौ मध्यभागपरभागाविति । अवयविनोऽन्यत्वाद्दव-
 यविनो मध्यभागपरभागौ न गृह्येते इति । किं कारणम् । ग्रहण-
 हेतुभावात् । यथार्वाग्भागेन सहावयविन इन्द्रियप्राप्तिरूपसम्बन्धि-
 निमित्तमस्ति^(२) नैवं मध्यभागपरभागाभ्यां सह तस्मादर्वाग्भागेन
 सहोपसृज्यते न मध्यभागपरभागाभ्यामिति अवयवसमूहपक्षे तु
 सर्वथा वृत्तबुद्धेरभावः^(३) कथं मूलस्कन्धग्राखापस्त्राग्रानां समूहो वा
 वृत्तः स्यात् प्राप्तिर्वा समुदायिनाम् उभयथा च वृत्तबुद्धेरभावः ।
 अवयवैरवयवान्तरव्यवधानाद्गोषग्रहणं नास्ति । प्राप्तिग्रहणं चायुक्तम् ।

(१) अनेकवृत्तिषु—पा० १ पु० । (२) चेतुरसि—पा० १ पु० ।

(३) सर्ववृत्तबुद्धेरभावः—पा० १ पु० ।

प्राप्तिमतामपहणात् । न हि प्राप्तिमत्यग्न्यामाणे प्राप्तिपहणमस्ति
भवति हीदमनेन संयुक्तमिति । सेधमेकदेशपहणसहचरिता वृक्ष-
बुद्धिर्द्रव्यान्तरोत्पत्तिपत्ते कल्पते न समुदायमात्रे इति ॥

साध्यत्वादवयविनि सन्देहः ॥ ३१ ॥

साध्यत्वादवयविनि सन्देहः । कारणेभ्यो द्रव्यान्तरमुत्पद्यत इति
साध्यमेतत् । किं पुनरत्र साध्यम् । किमव्यतिरेकोऽथावयवीति ।
यद्यवयवी न लिङ्गमस्ति धर्मिणि विप्रतिपत्तेः । नहि धर्मिणि
विप्रतिपद्यमानः कुतश्चिदभ्यनुज्ञां लभ्यमर्हति । न च धर्मिणि विप्रति-
पत्तेर्बीजमस्ति सादृश्याभावात् । नहि सादृश्यमन्तरेण विप्रतिपत्ते-
र्बीजमस्ति । किं कारणम् । विप्रतिपत्तिर्नाम विपरीता प्रतिपत्तिः
तस्माच्च कारणं समानधर्मोपलब्धावनवगतविशेषस्थ^(१) तद्विपरीत-
धर्माधारोपो न चानभ्युपगतावयविनोऽवयविनि सादृश्यं क्वचिदस्ति
नापि तद्विपरीतधर्माधारोपः तस्मान्न विप्रतिपत्तिः । अथाव्यतिरेकः
साध्यः तत्राव्यतिरेकप्रतिपादकं प्रमाणं वक्तव्यम् । न ह्यप्रामाणिकी
काचित् प्रतिपत्तिरस्ति इदं प्रमाणम् अर्थान्तरानवयवत्वम् अर्था-
न्तरमर्थान्तरस्यावयवो न भवति यथा न गौरश्लेषावयवः अवयवाच्च
तन्त्वोऽवयवौ च पटः तस्मान्नासौ तेभ्योऽर्थान्तरमिति । इदं ताव-
द्यथाश्रुति वाक्यम् हेतुहीनम् न ह्यत्र हेतुरस्तीति । ननु चोपनयेन
व्यज्यमानो हेतुरवयवत्वमस्ति नार्थान्तरं पटात्तन्त्वः तदवयवत्वादिति
न व्याघातात् । अर्थान्तरभावे नावयवत्व^(२) सिद्ध्यति तन्नूनामिति ।

(१) अनधिगतविशेषस्थ—पा० १ पु० । (२) अनर्थान्तरभावेनावयवत्व—पा० १ पु० ।

किं कारणम् । अवयव्यपेक्षत्वात् । अवयव्यपेक्षोऽवयवः न चावयवि-
 प्रत्याख्यानेऽवयवत्वे किञ्चिद्बीजमस्ति अर्थान्तरे च दर्शनात् विरुद्धः
 स्यात् इष्टोऽवयवोऽर्थान्तरभावे नानर्थान्तरभाव इति । यथा तन्तवो
 घटादर्थान्तरमिति । षष्ठीविशेषणादप्रसङ्ग इति चेत् पटस्यावयवा
 इत्युक्ते घटादिषु कः प्रसङ्गः । नन्वचोक्तं किं व्याघातादिति । न
 ह्यनर्थान्तरभावे अवयवोऽस्ति न च षष्ठी न च तन्तुस्तन्तोरवयवः ।
 नापि षष्ठ्यर्थः तन्तोस्तन्तुरवयव इति उत्पत्त्यावयवत्वं तन्तूनां तस्य
 नाम्न्यो न व्यतिरेक इति असाधारणत्वाद्हेतुः अनर्थान्तरं^(१) पटात्
 तन्तव इति च तन्तून् पञ्चीकृत्य तदवयवत्वादिति ब्रुवाणस्तन्तूनां
 तन्त्ववयवत्वं ब्रवीति । एतच्च विरुद्धम् न तन्तवस्तन्तूनामवयवा इति ।
 अथ पटः पञ्चीक्रियते तथापि व्यधिकरणो हेतुः अवयवत्वस्य
 तन्तुधर्मत्वात् तन्तुधर्मोऽवयवत्वम् न पटधर्म इति । अवयवगब्धस्य
 च कारणविशेषवाचकत्वात् । असत्यवयविनि व्याघातः । यद्यवय-
 विनमर्थान्तरं न प्रतिपद्यसे कस्य तन्तवः कारणम् नहि कारण-
 मात्मानं निर्वर्तयतीति नहि नः किञ्चिच्चिर्विर्व्यमस्ति त एव तन्तवः
 संस्थानविशेषावस्थिताः पटाख्यां लभन्त इति । अपटाख्यास्तन्तवः
 पटगब्धेनाभिधीयन्त इत्युक्तं भवति । एतच्च विरुद्धम् सुख्यासम्भ-
 वात् नहि तन्तूनामपटानां पटेन किञ्चित्सामान्यमस्ति । न चासति
 सामान्ये मिथ्याप्रत्ययस्य बीजमस्तीत्युक्तम् । यच्चेदमुच्यते संस्थानवि-
 शेषावस्थानमिति किं तदर्थान्तरमाहो नेति । यद्यर्थान्तरभूतं किं
 तदिति वक्तव्यम् अथ नोच्यते शून्यं तर्हि इदं वाक्यम् संस्थानवि-

(१) नार्थान्तरं—पा० १ पु० ।

शेषावस्थानमिति । अस्माकं तु संस्थानविशेषः संयोगः स चार्थान्तरम्
नानभ्युपगमात् न मयार्थान्तरं संयोगः प्रतिपाद्यते अन्यासंयोगादिति ।
अन्यदन्यस्य संयोगो न भवति । यथा गौरश्वस्य न संयोगः । अङ्गुष्ठो-
ऽस्तु संयोगस्तस्मान्नार्थान्तरमिति नोक्तोत्तरत्वात् उक्तोत्तरमेतत् कि-
मिति अर्थान्तरानर्थान्तरयोर्व्यावृत्तेः संयोगोऽसाधारणः प्रतिशैकदेशस्य
नार्थान्तरं संयोगः संयोगत्वादिति । विशेषणभावाच्चार्थान्तरं संयोगः
संयुक्ते द्रव्ये आहरेत्युक्ते ययोर्द्रव्ययोः संयोगं पश्यति ते इतरेभ्यो वि-
श्विष्य संयुक्ते आहरति न विशेषणस्यान्यथासिद्धत्वात् । यदिदं भव-
ताभिधीयते संयुक्ते द्रव्ये आहरेति विशेषणभावादर्थान्तरं संयोग
इति तदन्यथा सम्भवति कथम् प्रत्यासत्तौ प्रतीघातावसानार्थां
संयोगव्यवहारः तावद्द्रव्याणि प्रत्यासौदन्ति यावत् प्रतिहतानि भवन्ति
तस्मिन् प्रतिघाते संयोगव्यवहारो नार्थान्तर इति अनभ्युपगतार्था-
न्तरसंयोगेन प्रत्यासत्तिप्रतीघातौ वक्तव्यौ तत्र संयुक्तसंयोगाख्यीयस्त्वं
प्रत्यासत्तिर्मूर्तस्यर्गवद्द्रव्यसंयोगः प्रतीघातः यः पुनः संयोगं न प्रति-
पद्यते तेन प्रत्यासत्तेः प्रतिघातस्य चार्थां वक्तव्य इति । यदि चार्था-
न्तरं संयोगो न स्यात् चेत्त्रोदकबीजाग्नीन्धनादीनि सर्वत्रावस्थि-
तानि सर्वत्राङ्कुरपाकादिकार्थं कुर्युः तान्येव तानौति । तस्माद्यत्सै-
रपेक्ष्यते सोऽर्थोऽन्यस्तस्मिन् संयोग इति संज्ञेति । चेत्त्रोदकबीजाग्नी-
न्धनानि अङ्कुरपाकादिकार्थात्पत्तौ सापेक्षाणि सर्वदा तत्कार्या-
नारम्भादृण्डादिवत् यथा दण्डाद्यनेकं कारणं संयोगादिनिमित्ता-
न्तरापेक्षं सर्वदा न घटपटादिकार्थं करोति तथा बीजाद्यपि
तस्मात् तदपि सापेक्षमिति । यत्तत्र परेणोच्यते कार्योत्पत्तिर्विना

तेन शब्दाद्यस्त्वान्तकर्मवदिति । अस्यार्थः यथा किल शब्दः शब्दा-
 न्तरमारभमाणो विना संयोगमारभते यथाऽद्यस्त्वान्तोऽयः समा-
 कर्षति विना संयोगेन यथा कर्म संयोगविभागौ करोति विना
 संयोगेन तथान्यापि कार्योत्पत्तिर्विना संयोगेन भविष्यतीति । न
 हेत्वर्थापरिज्ञानात् न ब्रूमोऽस्ति संयोगः कार्योत्पत्तेः अपि तु चेचो-
 दकबीजाग्नीन्धनानि सापेक्षाणीति । यदि च निरपेक्षं किञ्चित्कारणं
 सर्वद्वारभक्तं स्यात् भवेदनैकान्तिको हेतुः^(१) तत्तु न केनचिच्छक्यं
 प्रतिपादयितुम्, शब्दः शब्दान्तरमारभमाणः स्वकारणपरिच्छिन्ना-
 काशदेप्रत्यासत्त्यपेक्ष आरभते शब्दस्याव्यापकत्वात् । अथस्त्वान्तो-
 ऽयः समाकर्षति स्वाश्रयप्रत्यासत्त्यपेक्ष एव यदि च निरपेक्ष
 आकर्षति न कश्चिद्व्यास्यवतिष्ठेरन् तस्मान्न निरपेक्ष इति । कर्मापि
 स्वाश्रयप्रत्यासत्त्याभिमुख्यापेक्षं संयोगं करोति न निरपेक्षं कर्म न
 प्रतिस्रोममिति । यद्यनपेक्षं संयोगं कुर्यात् पाण्ड्यमथुरासम्बन्धिनि
 देवदत्ते उत्पन्नं कर्म तच्चगिस्तासम्बन्धिनि यज्ञदत्ते संयोगं कुर्यात्
 न त्विदमस्ति न चेद् प्रतिज्ञायते सर्वस्य कारणं संयोगः अपि तु
 सापेक्षमारभत इति । सूत्रव्याघात इति चेत् । अथ मनुषे यदि
 सापेक्षं कर्म संयोगं करोति मनु पारमर्षं सूत्रं व्याह्रयेत् एकद्रव्य-
 मगुणं संयोगविभागयोरनपेक्षकारणं कर्मेति^(२) । न व्याघातः सूत्रा-
 र्थापरिज्ञानात् न भवता सूत्रार्था व्यञ्जायि नायं सूत्रार्था निरपेक्षं
 कर्म संयोगविभागकारणमित्याश्रयाद्यपि नापेक्षत इति । अपि तु
 परमभाविनिमित्तान्तरं नापेक्षत इति सूत्रार्थः । यथा द्रव्यमुत्पन्नं

(१) अनैकान्तिकं हेतोः—पा० १५० । (२) काशादखनमिदम् १ ख० १५।० १० ख० ।

चरमभाविनं संयोगमपेक्ष्यमाणं पश्चादारभते यथा वा संयोगो गुणकर्मस्वारभ्येषु पश्चाद्भाविसंस्कारप्रयत्नाद्दृष्टाख्यं^(१) मिमित्तमपेक्षते यथा वा कारणेषु वर्तमाना रूपादयः कार्यरूपादिव्यारभ्येषु द्रव्योत्पत्तिमपेक्षन्ते उत्पाद्यस्याधारभावाद्यदुत्पाद्यं द्रव्यं तत्तेषामाधार इति । न तु कर्म पश्चाद्भाविमिमित्तमपेक्षत इति अनपेक्षत्वं कर्मणः शास्त्र उक्तम् । न पुनः कर्माश्रयाद्यपि नापेक्षत इति । संयोगे सापेक्षत्वप्रसङ्ग इति चेत् यदि पश्चाद्भाविमित्तान्तरानपेक्षत्वं कर्मणो निरपेक्षत्वार्थः अपि तर्हि संयोगे कर्तव्ये कर्म सापेक्षं प्राप्नोति विभागापेक्षित्वात् न हि विभागमन्तरेण कर्म संयोगं करोति तस्माद्विभागापेक्षित्वं कर्मणः प्रसक्तम् । ततश्च तद्वत्त्वः सूत्रव्याघातदोषः न सन्देहात् किं विभागापेक्षेण कर्मणा संयोगो जन्यते उत प्रतिबन्धकं विभागेन निवर्त्यत इति सन्दिह्यते । वयं तु ब्रूमः विभाग उत्पन्नः पूर्वसंयोगनिवृत्तिं करोति निवृत्ते संयोगे कर्म प्रतिबन्धकापगमात् संयोगं करोति । यथा गुरुत्वं निरपेक्षं कर्मकारणमित्युद्दिष्टं शास्त्रे । अथ च वृत्तफलविभागाभिवृत्ते वृत्तफलसंयोगे गुरुत्वं सम्भवति तच्च पतनकर्म करोति तथा कर्मापीत्यदोषः । यथा वा संयोगः साधारणकार्यद्रव्यसंयोगविनाशोत्तरकालं द्रव्यान्तरारम्भे निरपेक्षः कारणमिति न विभागापेक्षो द्रव्यमारभते तथा कर्म संयोगमारभमाणं न विभागमपेक्षत इति । अतोऽपि न सूत्रव्याघातः । यदप्युक्तं कर्म विना संयोगेन संयोगं करोति तदपि न व्याघातात् । न संयोगोऽस्ति कर्म च संयोगं करोतीति

(१) पश्चाद्भाविसंस्कारं प्रयत्नसदृशं चेति व्याख्येयम् ।

व्याहृतम् । न ह्यसति संयोगे वाक्यमेतदर्थवत्तायां व्यवतिष्ठत इति । अथवानेन व्याघातः गतिविभागसंयोगाच्च प्रतिषिध्यन्ते । अथ च कर्म संयोगं करोतीति व्याहृतम् । अथ मनुषे परमतव्यपेक्ष-
 योक्तम्, संयोगविभागकर्मणां प्रतिषेधो नास्माभिः संयोग-
 विभागकर्माभ्युपगम्यन्ते इति । एवमप्यनिवृत्तो व्याघातः यानि
 तानि परमताभ्युपगतानि संयोगविभागकर्माणि तानि भवता
 कथं प्रतिपद्यन्ते । यदि प्रमाणतः कथं पराभ्युपगतानि । अथ
 प्रमाणमन्तरेण कथं प्रतिपद्यसे न हि प्रमाणमन्तरेण काचित्
 प्रतिपत्तिर्युक्तेति । अथ नैवं प्रतिपद्यसे व्याहृतं तर्ह्येतद्भवति परपक्ष-
 प्रसिद्धानि संयोगविभागकर्माणीति । अथ मनुषे यानि भवता-
 भ्युपगम्यन्ते संयोगविभागकर्माणि तानि न सन्ति न पुनः संयोग-
 विभागकर्मणां प्रतिषेधः कथं देशान्तरे विरलद्रव्योत्पादे गतिव्यव-
 हारः । यः सन्तानो विरलो देशान्तरेषुत्पद्यते तच्च गतिव्यवहारः
 निरन्तरोत्पादे संयोगव्यवहारः ये वस्तुनो निरन्तरमुत्पद्येते तयो-
 र्यो निरन्तरोत्पादः स संयोगः संयोगविपर्ययाद्विभागः । अथ
 तावदुक्तम् वृक्षस्थितिं भावयद्भिर्न प्रमाणाभावादिति । न हि क्षणिक-
 क्ले प्रमाणमस्तीति सान्तरनिरन्तरबुद्धयोश्च निमित्तं वक्तव्यम् । यदि
 संयोगं विभागं निमित्तान्तरं न प्रतिपद्यसे सान्तरमितिबुद्धेर्निर-
 न्तरमिति च बुद्धेर्भेदहेतुर्वक्तव्यः । नहि निमित्तभेदमन्तरेण बुद्धीनां
 भेदो दृष्टो रूपादिवदिति । या चेयमचलति चलतीति बुद्धिर्यां
 असंयुक्ते संयुक्तमिति अविभक्ते विभक्तमिति च सार्वप्रधानमन्तरेण
 न भवति सर्वा एता मिथ्याबुद्धयः प्रधानानुकारेण भवन्तीति

प्रधानं वक्तव्यम् नहि निष्प्रधानं भाक्तं दृष्टम् स्थाणुपुरुषवदिति ।
यथा स्थाणौ सति पुरुषे स्थाणुरिति बुद्धिः पुरुषे वा सति स्थाणौ
पुरुषबुद्धिरिति । यदि चार्थान्तरं संयोगो न स्यात् । कुण्डलीत्यस्या
बुद्धेः किञ्चिन्निमित्तमवश्यं विधीयमानं प्रतिषिध्यमानं वा निमित्तान्-
न्तरसुपादेयम् । न तावत् कुण्डलनिमित्ता नापि देवदत्तनिमित्ता
न भवता निमित्तान्तरं प्रतिपाद्यते निमित्तान्तरं चान्तरेण यथा
कथञ्चिद्भवस्थिताभ्यां देवदत्तकुण्डलाभ्यां कुण्डलीति बुद्ध्या भवितव्यम् ।
तस्मादवश्यं विधीयमानं प्रतिषिध्यमानं निमित्तान्तरमभ्युपगन्तव्यम् ।
यदि प्रतिषिध्यमानं यदप्यत्र भवति तदन्यत्र प्रतिषिध्यत इति प्रति-
षिध्यमानस्य विषयो वक्तव्यः तस्मान्न कथञ्चन संयोगः प्रतिषेद्धुं शक्यते
इहबुद्धिनिमित्तत्वाच्च इयमिहबुद्धिः प्रवर्तमाना नर्ते सम्बन्धात्
प्रवर्तते यथेह कुण्डे वदराणीति । नेयं वदरमाचनिमित्ता न कुण्ड-
माचनिमित्तेति यदस्या निमित्तं स संयोग इति । इहेति बुद्धिर्यदि
संयोगादनियमो न प्राप्नोति यदि संयोगादिहबुद्धिर्भवति असति
संयोगे इहबुद्धिर्न स्यात् यथा सन्तीह वने तिलकाः सन्तीह वने
किंशुका इति । दूराच्चान्तरमपश्यतां किंलतेहबुद्धिः नहि तत्रास्ति
संयोग इति न इहबुद्धेरभयनिमित्तत्वात् उभयमिहबुद्धेरनिमित्तं
संयोगो विभागादर्शनं च । तत्रैका सुख्या एका भाक्तौ या संयो-
गात् सा तत्त्वबुद्धिरिति या विभागादर्शनात् सा भाक्तौति या
चेयं भाक्तौ सा प्रधानसामान्यदर्शनादुपजायते न प्रधानं प्रत्याचष्टे
नहि प्रधानप्रत्याख्यानेन भाक्तौ बुद्धिर्भवितुमर्हतीति । भाक्त एव
सर्वा भविष्यन्तीति न युक्तम् प्रधानापेक्षित्वादित्युक्तम् । यदपीदसु-

य्यते विना संयोगेनेहबुद्धिर्दृष्टा यथा सन्तीह वने तिलकाः
 सन्तीह वने किंशुका इति । तत्र सम्प्रधार्य किं सम्बन्धो नास्ति
 सत संयोगो नास्ति । वयं तु ब्रूमः संयोगो नास्ति न तु सम्बन्धः ।
 सम्बन्धत्वं^(१) हि वगं तिलकादिभिरिति किं पुनरिदं वनं नाम
 नेदं दुर्वचम् । उक्तमेतद्द्वयसंख्या सविशेषणेति ऊर्ध्वावस्थिते च
 द्रव्ये संयुक्तबुद्धौ सत्यामिहबुद्धिः कस्माच्च भवति तयोरेव द्रव्ययो-
 स्तस्मिन् संयोगे सति न भवतीति किञ्चितो नियमः नापरिज्ञानात्
 सम्बन्धमन्तरेण निर्निमित्तेष्वबुद्धिर्न भवतीति ब्रूमः न पुनर्भवत्ये-
 वेहबुद्धिः सति संयोग इति । न चोत्तराधरानपेक्षेण संयोगेनेह-
 बुद्धिः क्रियत इति तत्पूर्विका न भवति । यत्पुनरेतदसति सम्बन्धे
 अस्मिन् द्रव्यस्यैव समवाय इतीहबुद्धिर्न प्राप्नोति । यथेह तन्तुषु
 पट इति बुद्धेः समवायो निमित्तम्, न पुनः समवायस्य सम-
 वायोऽस्ति इह समवाय इति न स्यात् । अचोक्तम्, किमुक्तम्, मिथ्या-
 प्रत्यय एवैष इति किं पुनः समवायवद्भिर्द्रव्यैः^(२) समवायस्य सामान्यं
 यदपेक्षया^(३) स मिथ्याप्रत्ययः प्रवर्तते भेदादर्शनम्, यानि समवाय-
 वन्ति न तेषां भेदो दृश्यते समवाये चैतदस्तीति युक्तो मिथ्याप्रत्ययः
 वाक्यधर्मभेदाच्चानियमः । न चैकस्मिन् वाक्ये यो धर्मः स वाक्या-
 न्तरेऽपि भवतीति यथा राज्ञः पुरुषो गच्छतीति चीष्णि पदानि
 चीष्णपि स्त्रेण स्त्रेणार्थवन्ति भवन्तीति । सदकस्य भावो भवतीति
 नैतद्वाक्यसामान्यादेकस्मिन्नपि वाक्ये चीष्णपि पदानि पृथगर्थवन्ति^(४)

(१) सम्बन्धमिति साधुः ।

(२) समवायिभिर्द्रव्यैः—पा० १ उ० ।

(३) यदपेक्ष—पा० १ उ० ।

(४) पृथगर्थवन्ति—पा० १ उ० ॥

भवितुमर्हन्ति । कः पुनरस्य वाक्यस्यार्थः उदकस्य भावो भवतीति यावदुक्तमभवति उदकं भवति तावदुक्तमभवति उदकस्य भावो भवतीति । एवमन्यान्यपि वाक्यानि कुण्डे वदराणां वृत्तिरिति यथा वृत्तौ दर्शितायां^(१) वृत्तिमत्सु वदरेषु सम्प्रत्यय एतदुक्तमभवति कुण्डे वदराणि वर्तन्त इति तथेह च द्रव्ये द्रव्यस्य समवाय इति ब्रुवाणेनोक्तमभवति अत्र द्रव्ये द्रव्यं वर्तत इति । तस्माद्दद्यात्वा वाक्यार्थं विभागमुच्यते अस्य द्रव्यस्येह समवायोऽसति निमित्त इति । तस्मादुपपन्नमर्थान्तरं संयोग इति । उपपत्तौ च न संख्यान-विशेषेणावस्थितास्तन्तवः पटबुद्धेः कारणं भवन्तीति । अपरे पुनरन्यथा अर्थान्तरानवयवत्वादित्येतद्वाक्यं वर्णयन्ति अवयवावयविभावादिति । एतन्नु तैः कुतो लभ्यते न ह्ययमर्थोऽर्थान्तरानवयवत्वादित्येतस्मिन् वाक्ये श्रूयते उपनयेन लभ्यत इत्याह । यस्माद्यमुपनयोऽवयवास्तन्त्रोऽवयवौ पट इति उपनयेनावयवावयवित्वादिति हेतुर्लभ्यते सत्यं लभ्यते विद्वद्भ्यस्तु भवति न हि तन्त्रव आत्मनो^(२)ऽवयवास्त्रावयवौ च न पटः आत्मनो^(३)ऽवयवोऽवयवौ चेति । किं कारणम् । अवयवावयविशब्दयोः सम्बन्धिग्रहत्वात् सम्बन्धिग्रहावेतौ अवयवोऽवयवौति । न चान्यतरप्रत्याख्यानानेन सम्बन्धिग्रहप्रवृत्तिरस्ति तस्माद्यमपि न सूचार्थः । दृष्टोऽनर्थान्तरेऽपि प्रदेशप्रदेशिष्यवहारो यथा आकाशस्य प्रदेश इति नोक्तोत्तरत्वात् । उक्तोत्तरमेतत् । अन्योऽवयवार्थोऽन्यस्य प्रदेशार्थ इति । कोऽवयवार्थः कारणविशेषाभिधानमवयव इति आधाराभिधानं प्रदेशः प्रदिश्यते अस्मिन्निति न

(१) देशितार्था—पा० १ पु० । (२) आत्मनो—पा० १ पु० । (३) आत्मनो—पा० १ पु० ।

आकाशं कश्चित् प्रदिश्यते न आकाशस्य किञ्चित्कारणमस्ति तस्मात्
कारणार्था नाधारार्थ इति । सोऽयमाकाशे प्रदेशग्रब्धः प्रदेशवद्ब्रह्म-
सामान्याद्ब्रह्मः किं पुनः प्रदेशवता ब्रह्मेष सामान्यं संयोगस्याव्याप्य-
वृत्तित्वम् । एषं चार्थमुपरिष्ठादस्याम इति । तत्रदेशात्मकत्वादिति
चेत् । अथ मन्यसे^(१) अथमन्यो हेतुरवयविनोऽनर्थान्तरत्वसाधकः
तत्रदेशात्मकत्वं कोऽस्त्वर्थोऽनर्थान्तरं पटात्तन्तवः तत्रदेशग्रहपदेश-
विषयत्वादिति धे यस्य प्रदेशत्वेन व्यपदिश्यन्ते ते तस्यात्मानो भवन्ति
यथाआकाशस्य प्रदेशाः पटस्य च प्रदेशत्वेन व्यपदिश्यन्ते तन्तवस्तस्मात्
पटात्मानस्तन्तव इति । इदं तावद्यथाश्रुति वाक्यं पूर्ववद्धेतुश्चीनं
तत्रदेशात्मकत्वस्यार्थान्तरानर्थान्तरयोरदर्शनादसाधारणः प्रदेशग्र-
ब्धस्य कारणपर्यायत्वादिरुद्धः तत्रदेशग्रहपदेशविषयत्वस्य तन्तुभिर-
सम्बन्धादिरुद्धः । सोऽप्ययं दृष्टान्त आकाशस्य प्रदेश इति सोऽप्यसिद्धः
कथमिति आकाशस्य प्रदेश इति संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वमुच्यते न च
संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वमात्रमाकाशं तस्मादसिद्धो दृष्टान्तः । द्रव्यान्त-
रेभ्यो द्रव्यान्तरानिष्यत्तेर्नान्योऽवयवव्यवयवेभ्यः । न किञ्च द्रव्यान्तरेभ्यो
द्रव्यान्तरमुत्पद्यमानं^(२) दृष्टं न च गोहृत्स्येभ्यः पुरुष उत्पद्यते तन्तु-
भ्यस्त्वत्पद्यते पटस्तस्मात्साधौ तेभ्योऽर्थान्तरमित्यस्यापि पूर्ववद्धेतुन्यूनता
उपनयेन व्यव्यमानस्तेभ्यस्त्वत्पत्तेरिति हेतुः । अथमर्थान्तरानर्थान्त-
रयोर्व्यावृत्तेरसाधारणः अर्थान्तराच्च तुर्यादेरर्थान्तरस्य पटस्योत्पत्ति-
दर्शनादिरुद्धः पटपञ्चोकरणे असम्बद्धार्था न पटः पटादुत्पद्यत इति ।
अथ तच्छब्देन तन्तवः सम्बन्धान्ते तन्तुभ्यः पट उत्पद्यत इति । तथापि

(१) मनुषे—पा० १ पु० ।

(२) उत्पद्यमानं—पा० १ पु० ।

विरुद्धो न तन्तुस्तन्तुभ्यो भवति नान्योऽवयव्यवयवेभ्योऽवयव्यन्तरावयवा-
नामवयव्यन्तरार्थान्तरभावात् इह येऽवयविनोऽर्थान्तरं भवन्ति तेऽव-
यव्यन्तरावयवा भवन्ति यथा चक्रादयो रथावयवा इति तेऽर्थान्तरं
पटात् । यदि च तन्तवोऽपि पटादर्थान्तरं स्युः तेऽपि पटव्यतिरेकेणाव-
यव्यन्तरावयवाः स्युः न च ते तद्भ्यतिरेकेणावयव्यन्तरावयवास्तस्मान्ना-
र्थान्तरमिति वाक्यमात्रे हेतुन्यूनता असाधारणता च दोषः । हेतु-
स्तद्भ्यतिरेकेणान्यामवयवत्वात् न तन्तवस्तन्तुनामवयवा इति विरुद्धः ।
अर्थान्तरप्रत्याख्यानान्चावयवोऽवयवीत्येतन्न स्यात् । यदपीदमुच्यते ये
ऽवयवा अवयविनोऽर्थान्तरं भवन्ति ते तद्भ्यतिरेकेणान्यावयवा भवन्ति
यथा चक्रादय इति । न उभयेन व्याघातात् । चक्रादयोऽवयवा इति
ब्रुवताभ्युपगतमर्थान्तरं भवति । अमभ्युपगमे वा कोऽस्य वाक्यस्यार्थः
चक्रादयो रथावयवा इति । ये च चक्रादयो रथावयवत्वेनाभ्युपगम्यन्ते
तेऽर्थान्तरप्रतिषेधाच्च रथस्य नाप्यन्यस्यावयवा इति उच्छिन्नो^(१)-
ऽवयवावयविग्रहस्य विषयः तस्मादहेतुरयम्, नान्योऽवयव्यवयवेभ्यो
द्रव्यान्तरोत्पत्तिदेशव्यवच्छेदात् यदुभयसम्प्रतिपन्नमर्थान्तरत्वेन तत्
तस्मान्निर्देशस्युत्पद्यमानं^(२) दृष्टम् यथा गौरश्चात् न तु तन्तुभ्यो
भिक्षदेशः पट उत्पद्यते^(३) तस्मान्नासौ तेभ्योऽर्थान्तरमिति । अत्रापि
हेतुन्यूनता असाधारणता च पूर्ववदिति तद्देशोत्पत्तेरिति हेतुः न
तन्तुस्तन्तुदेश उत्पद्यत इति विरुद्धः उत्पत्तिप्रत्याख्यानं वा पटप्रति-
षेधात् । यदि तन्तुभ्यः पटो नोत्पद्यते क उत्पत्तिग्रहस्यार्थो न
तन्तुस्तत्पद्यते न पट इति उत्पत्तिदेशव्यवच्छेदादित्युत्पत्तिग्रहस्यार्थो

(१) उच्छिन्नो—पा० १ पु० । (२) उपसङ्गमार्ग—पा० १ पु० । (३) उपसङ्गमते—पा० १ पु० ।

वक्तव्य इति । स च निरूप्यमाणो व्याख्यादि^(१)धर्मभेदेनापूर्वं जन्माहेति
 विरुद्धः । नान्योऽवयव्यवयवेभ्योऽवयवान्तरावयवविनोऽवयवान्तरार्थान्तर-
 रभावात् । इह योऽवयवान्तराणामवयवो भवति सोऽवयवान्तरेभ्यो-
 ऽर्थान्तरं भवति यथा चक्रादिभ्यो घटः चक्रादिभ्योऽवयवेभ्योऽर्थान्तरं
 घट इति चक्राद्यवयवव्यतिरेकेषावयवान्तराणामवयवो भवति न तु
 पटस्तन्मुच्यतिरेकेषावयवान्तराणामवयवो भवति । तस्मात्प्रसौ तन्मु-
 भ्योऽर्थान्तरम् । असाध्यसाधारणता हेतुन्यूनता च पूर्ववत् । अवय-
 वान्तराणामवयवोति ब्रुवता अवयव्यर्थान्तरभूतोऽभ्यनुज्ञातो भवति ।
 शून्यं वा वाक्यम् । अथ नाभ्यनुज्ञायते कोऽस्य वाक्यस्यार्थः । अव-
 यवान्तराणामवयवोति न अवयवविप्रत्याख्यानादेतद्वाक्यमर्थवन्तार्था
 शक्यं व्यवस्थापयितुम् तद्व्यतिरेकेषान्यानवयवित्वं हेतुरस्यापि प्रसङ्गः
 पूर्ववत् । नान्योऽवयव्यवयवेभ्यः सत्यन्यकर्तुरर्थान्तरभावात् इह ये
 यस्मिन् सत्यन्यत् कुर्वन्ति ते तस्मादर्थान्तरं भवन्ति यथा कटात्
 तन्मवः सति कटे ऽर्थान्तरं पटं कुर्वन्तीति कटादर्थान्तरं भवन्ति न
 पुनः सति पटे तन्मवो द्रव्यान्तरं कुर्वन्ति तस्मात् ते नार्थान्तर-
 मिति । अस्यापि हेत्वर्थः सत्यन्याकरणात्^(२) । असाध्यसाधारणता
 न्यूनता च पूर्ववत् । सति कटे तन्मवः पटं कुर्वन्तीति ब्रूषे न
 चार्थान्तरमिति व्याहृतम् । नहि तन्मव आत्मानं^(३) कुर्वन्ति पटम-
 यर्थान्तराभावात् न कुर्वन्तीति चेत् क्रियाविषयोच्छेदो न तन्मव
 आत्मानं कुर्वन्तीति नार्थान्तरं कुर्वन्तीति क्रियाविषय उच्छिन्नो^(४)
 भवतीति । नान्योऽवयव्यवयवेभ्यः आत्मसंयोगव्यतिरेकभाव्यवयव्य^(५)न्य-

(१) व्याख्यादि—पा० १ पु० । (२) सत्यन्याकरणान्—पा० १ पु० । (३) आत्मानं—पा० १ पु० ।

(४) उच्छिन्नो—पा० १ पु० । एवमप्येऽपि । (५) व्यतिरेकेषु भाव्य—पा० १ पु० ।

त्वात् इह ये यस्मादर्थान्तरं भवन्ति ते आत्मसंयोगव्यतिरेकेण भवन्ति
तद्यथा तन्तुसंयोगव्यतिरेकेण कटो भवति न च तन्तुसंयोगव्यति-
रेकेण पटो भवति तस्मान्नासौ तेभ्योऽर्थान्तरम् । अस्यापि हेत्वर्थ-
स्तन्तुसंयोगेभ्यस्तदुत्पत्तिरित्यस्याप्यसाधारणता हेतुन्यूनता च पूर्वव-
देव । तन्तुसंयोगेभ्यस्तदुत्पत्तिरिति ब्रुवता तन्तुव्यतिरिक्तः संयोगश्चा-
वयवी चाभ्युपगतो भवति अनभ्युपगमे तन्तुसंयोगेभ्यः^(१)स्तदुत्पत्तेरिति
वाक्यार्थो हीयते । नान्योऽवयव्यवयवेभ्यो द्रव्यान्तरगुणानां द्रव्यान्तर-
गुणाकारणत्वे^(२) अगुणत्वप्रसङ्गात् । न किल द्रव्यान्तरगुणानां द्रव्यान्तर-
गुणेभ्यो दृष्ट उत्पादः । यथा न गोगुणेभ्योऽश्वगुणानाम् । तन्तुगुणेभ्यस्तु
पटगुणानामुत्पत्तिस्तस्मान्नासौ तेभ्योऽर्थान्तरमिति । सोऽयमन्यायो
वर्तते कोऽन्यायः तन्तुगुणेभ्यः पटगुणानामुत्पत्तिं प्रतिपद्यसे न
चार्थान्तरं पट इति । न च तन्तुगुणेभ्यस्तन्तुगुणानामुत्पत्तिरिति तन्तु-
गुणेभ्यस्तद्गुणोत्पत्तिरिति हेतुर्विरुद्धः । नान्योऽवयव्यवयवेभ्योऽप्रत्य-
चत्वप्रसङ्गात् प्रत्यक्षाप्रत्यक्षवृत्तिरवयव्यप्रत्यक्षः स्यात् यद्यवयव्यर्थान्तरं
स्यात् यथा गर्भमातृसंयोगः प्रत्यक्षाप्रत्यक्षवृत्तिर्न प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्त्ववयवी
तस्मान्नासौ तेभ्योऽर्थान्तरम् । प्रत्यक्षत्वादेव नार्थान्तरमिति विरुद्धो
हेतुः । गर्भमातृसंयोगश्चाप्रत्यक्ष इति किमयं प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाभ्यामा-
रम्भाद्प्रत्यक्ष उत प्रत्यक्षाप्रत्यक्षवृत्तित्वाद्प्रत्यक्ष इति । यद्याद्यः हिम-
वत्परमाणुकमप्रत्यक्षं प्राप्नोति तस्य ह्येक एव^(३) प्रत्यक्ष एक एवा-
प्रत्यक्ष इति । अथ द्वितीयः भावोऽप्रत्यक्षः प्राप्नोति स हि प्रत्यक्षा-
प्रत्यक्षवृत्तिरिति । न चायं पक्षोऽस्ति अवयवानामप्रत्यक्षत्वे अवयवी

(१) तन्तुभ्यः—पा० १ पु० । (२) सतीति पूरबीजम् । (३) एकौऽवयवः—पा० १ पु० ।

न प्रत्यक्ष इति । उक्तञ्चात्र किमुक्तम्, येषामिन्द्रियार्थसन्निकर्षोऽस्ति
 अवयवानां तैः सहावयवौ गृह्यते येषां नास्ति तैः सह न गृह्यते न
 चैतत्कतोऽस्ति भेदः अवयवानामप्रत्यक्षत्वादवयवविनोऽप्रत्यक्षत्वं ब्रुवतः
 सर्वमतीन्द्रियं प्राप्नोति न हि कश्चित् मध्यभागपरभागौ ज्ञायेते
 इति सोऽयं प्रत्यक्षविषय उच्छिन्नो भवति । प्रत्यक्षत्वादिति च ब्रुवा-
 षेन अवयवातिरिक्तोऽवयव्यभ्युपगतो भवति परमाणूनामतीन्द्रियत्वात्
 न हि परमाणवः कदाचिदुपसभ्यन्ते न परमाणवोऽतीन्द्रिया रूपादि-
 मतामतीन्द्रियत्वनिवृत्तेः । न हि रूपादिमत् किञ्चिदतीन्द्रियमस्ति
 दृष्टं च रूपादिमदैन्द्रियकं घटादि, ऐन्द्रियकाः परमाणव इति
 क्रोऽर्थः किन्तावदिन्द्रियकरणप्रत्यक्षा उत इन्द्रियसम्बद्धा इति । किं
 चातः यदीन्द्रियकरणप्रत्यक्षा ऐन्द्रियका इति तन्न युक्तम्, न
 होन्द्रियसन्धान्यथार्थं प्रकाशयति । अन्यथान्यस्य इन्द्रियवृत्तीनाम-
 विकल्पितत्वात् भवतां^(१) चेत् परमाणव ऐन्द्रियका अस्मदादीनाम-
 ऐन्द्रियकाः स्युः । अथेन्द्रियसम्बद्धा ऐन्द्रियका इति तस्मिन्नविरोधः
 न हि परमाणव इन्द्रियेण न सम्बद्धान्त इति । तस्मादिन्द्रियसन्निकर्षे
 सत्यपि महत्त्वाभावात् परमाणव उपसभ्यन्त इति । कथं पुनरेवं
 गम्यते^(२) महत्त्वमप्युपसभ्ये रूपवत्कारणमिति भावाभावयोस्तद्वत्त्वात्
 यस्मात् सति महत्त्वे रूपे चोपसभ्यिर्भवति असति च न भवति ।
 तस्मादुभयं कारणमिति । यत्त्वचोक्तम् तेजःस्पर्शवदिति । सति तेजः-
 स्पर्शे उपसभ्यिर्भवति असति च न भवति न च तेजःस्पर्शोऽपि रूपव-
 द्ब्योपसभ्येः^(३) कारणमिति । तन्न व्यभिचारात् । व्यभिचारात् स्पर्शं

(१) भवतीति—पा० १ पु० । (२) अवगम्यते—पा० १ पु० । (३) रूपोपसभ्ये—पा० १ पु० ।

उपलब्धेरकारणं न पुनारूपमहत्त्वे कश्चिद्वाभिचरतः तस्माद्रूपमहत्त्वे
 एवोपलब्धेः कारणमित्ययञ्चार्यः सूत्रकारेण सूत्रद्वयेनोक्तः । अद्रव्य-
 द्रव्यत्वात् परमाणवमुपलब्धिः, रूपसंस्काराभावाद्वायोरनुपलब्धि-
 रिति^(१) । रूपसंस्कारो रूपसमवाय इति सूत्रार्थः । अथ पुनः
 स्पर्शस्यापि रूपमहत्त्ववदव्यभिचारः कस्मात् स्पर्शा न कारणमिति
 वक्तव्यम् । समवधार्य चैतद्भवताभिधीयते स्पर्शवदेतत् स्यादिति येन
 प्रमाणेनावधृतमेतत् स्पर्शा न कारणमिति । मथापि तत एवाकारण-
 त्वम् । अथाकारणत्वप्रतिपादकं न प्रमाणमस्ति को ह्यस्य वाक्य-
 स्यार्थः स्पर्शवदेतत् स्यादिति तद्भावभावित्वं च व्यभिचारयता कार्य-
 कारणभाव उच्छिन्नो भवति । इदमस्य कारणमिदमस्य कार्यमिति
 परेण पर्यनुयुक्तः तद्भावभावित्वव्यतिरेकेणान्येन न प्रतिपाद्यसि
 अतो विरोधादनुत्तरमेतत् । यत्पुनरेतदतीन्द्रियसंयोगातीन्द्रियत्वा-
 दिति । अतीन्द्रिययोः किलात्ममनसोः संयोगो ह्यतीन्द्रियो दृष्ट
 इति । यदि च परमाणवोऽतीन्द्रियाः स्युः तत्कार्यमप्यतीन्द्रियं स्यात्
 ऐन्द्रियकं च दृष्टम्, तस्मादैन्द्रियका इति । योऽयं दृष्टान्तप्रयोगः
 अतीन्द्रियसंयोगातीन्द्रियत्वादिति दृष्टान्तप्रयोगमात्रे च हेतुन्यूनता
 योऽप्यत्र कथञ्चिद्धेतुर्लभ्यते नातीन्द्रियकार्यं महाभूतादिव्यक्तम् ऐन्द्रि-
 यकत्वात् घटवदिति घटाद्यैन्द्रियकम् ऐन्द्रियककार्यं दृष्टम् तथा च
 महाभूतादिव्यक्तमैन्द्रियकम् तस्मान्तदयैन्द्रियककार्यमिति । अथमपि
 प्रत्यक्षप्रमाणविरोधाद्विरुद्धः अनुष्णोऽग्निः कृतकत्वादिति यथा । एके
 तु वातायनच्छिद्रदृष्टं चुटिं परमाणुं वर्षयन्ति । तन्न युक्तम् । तस्य

(१) वायावनुपलब्धिः—पा० १ पु० । काशादस्त्रमिदं ४ च. १ वा. ० छ. ।

भेदत्वात् । अभेदः परमाणुभिद्यते षुटिरिति । कथमवगम्यते भिद्यते षुटिरिति । द्रव्यत्वे सत्यस्मदादिवाङ्मकरणप्रत्यक्षत्वात् घटवदिति । कथं चान्यथा अभेदः परमाणुरित्युच्यते अनित्यत्वाच्च न परमाणुः सामान्यविशेषवतोऽस्मदादिवाङ्मकरणप्रत्यक्षत्वाच्च तस्माच्चैश्वर्याः परमाणव इति तेषामतीश्वर्यत्वात् यत्प्रत्यक्षं तदन्यदिति विद्वद्भ्यो हेतुः । संव्रतानामुत्पत्तिनिरोधात् नासंव्रतः परमाणुरस्तीत्यपरे । अपरे तु असंव्रतं परमाणुं वर्णयन्ति संव्रता एव क्षुत्पद्यन्ते निद्वद्भ्यो च असंव्रतास्तु परमाणवो न सन्त्येवेति । तदयुक्तम् । संव्रतार्थ^(१)-त्वाल्ललात् असंव्रताः परमाणवो न सन्तीति न्रुवता संव्रतग्रन्थार्था वक्तव्यः संव्रतो हि नाम बद्धनामकार्यकारणभूतानां संयुक्तानामवस्थानम् । न चासंव्रतप्रतिषेधे संव्रतस्य निमित्तमस्ति संव्रतमानतन्त्रत्वात् नित्यमयं संव्रतः संव्रतमानतन्त्रो^(२) भवति । न चासंव्रतप्रतिषेधे संव्रतमानमस्ति तस्माच्चासंव्रतोऽस्तीति विरोधाच्च किञ्चिदेतत् । एकप्रतिषेधादनेकाभ्युपगमवदिति । यथा नाम कश्चिन्मुग्ध^(३) एकप्रतिषेधादनेकमभ्युपेयात् तस्य चैकप्रतिषेधादनेकं निवर्तेत एकसमुदायत्वादानेकस्य तथाविधमिदं भवतीति । इतस्तु नान्योऽवयवव्यवहारेभ्यः संयोगप्राप्त्यभावात् । यत् खलु यस्मादर्थान्तरं भवति तस्य तेन संयोगो भवत्यप्रतिष्ठा यथा गवामस्य न पुनस्तन्तुभिः पटस्य संयोगो नाप्रतिष्ठास्मात्सासौ तेभ्योऽर्थान्तरमिति । अवयविनः पञ्चीकरणे संयोगविभागाभावस्य संयोगविभागविषयत्वादसम्बद्धम् । अथासंयोगित्वाविभागित्वे हेतुभूते ते अस्मिन्ने संयुज्यते चायं विभज्यते चेति ।

(१) संव्रतार्थ—पा० १ ५० ।

(२) असंव्रतः संव्रतमानतन्त्रमिति कश्चित् ।

(३) मुग्ध—पा० १ ५० ।

अथ स्त्रावयवेनासंयोगित्वात् सोऽप्यनुपसंहार्यः नास्यान्वयो न व्यतिरेक इति । अथापि सर्पकुण्डलकाद्युदाहरणं स्यात् सर्पकुण्डलकादिकिञ्च स्त्रकारणेनासंयोगि न चार्थान्तरमिति । तदधिह्यम् । यथा चार्थान्तरं सर्पकुण्डलकादि तथोक्तं पुरस्तात् । अदपि स्त्रकारणेनासंयोगीति तत्र चिन्त्यम्, किं गुणत्वात् स्त्रकारणेनासंयोग्यथान्तरान्तरभावादिति । वयं तु ब्रूमो गुणत्वात्तान्तरान्तरभावाद्गुणस्य सर्पकुण्डलकः संयोगः स चार्थान्तरमिति प्रतिपादितमेतत् अर्थान्तरभावे च दर्शनादिरुद्धः । सत्त्वरजस्तमांसि भवतां पक्षे मिथोऽर्थान्तरभूतानि तेषां च न संयोगो नाप्राप्तिरिति प्रधानपुरुषधोर्न संयोगो नाप्राप्तिरुभयोर्व्यापकत्वादिरुद्धः । नान्योऽवयव्यवयवेभ्यो गुरुत्वान्तरकार्याग्रहणात् । गुरुत्वान्तरकार्याग्रहणादित्येतेषु कथञ्चिदपि पक्षेण सम्बद्ध्यते क्व नान्योऽवयव्यवयवेभ्यः क्व च गुरुत्वान्तरकार्याग्रहणम् गुरुत्वान्तरकार्याग्रहणात् गुरुत्वान्तरकार्यं न स्यात् न गुरुत्वं न गुरुत्वान्तरं नावयवौ नोदकप्रतिषेधात् कमण्डलोः कपाक्षानां वा प्रतिषेधो युक्तः । एके तु गुरुत्वान्तरकार्याग्रहणादित्येन गुणान्तरारम्भं प्रतिषेधति उदाहरणमाचार्यत्वात् गुरुत्वान्तरारम्भप्रतिषेधस्य । कथमिति । न कार्यं कारणरूपादिपूर्वकरूपादिमद्गुरुत्वान्तरवत्त्वप्रसङ्गात् । यदि कारणगता रूपादयः कार्यरूपादीन्यारभेरन् अपि तर्हि कारणगतान्यपि गुरुत्वानि कार्यं गुरुत्वान्तरमारभेरन् ततश्च गुरुत्वान्तरवत् कार्यमुपलभ्यते न चोपलभ्यते तस्मान्न कारणरूपादिपूर्वकरूपादिमत्कार्यमिति । उपपादितः पञ्चधर्मः स तु प्रत्यक्षविरोधात् किञ्चित् । कथमिति । अभ्युपेत्यः कार्यं रूपादयः कार्यं प्रतिषिद्ध्यन्ते कार्याभ्यु-

पगमाच्च प्रतिषेद्धव्यमभ्युत्थानं भवति कारणरूपादयस्य कार्यरूपा-
दीन् नारभन्ते इति ब्रुवतः कार्यमगुणं स्यात् न त्विदमगुणं दृश्यते
ततश्च विरोधादयमहेतुः । अथ कार्यं नैवास्ति न कार्यं कारण-
रूपादिपूर्वकरूपादिमदित्यनर्थकम्, न हि कमण्डलोरभावे अतुदकः
कमण्डलुरिति युक्तमुक्तम् । एतेन कार्यं रूपादिप्रतिपत्तिः प्रत्युक्ता ।
यस्यायं हेतुः गुरुत्वान्तरवत्त्वप्रसङ्गादिति । अथमप्यभ्युपगमाच्च
किञ्चित् नाभ्युपगम एव दोषत्वेन देश्यते । यदि तर्हि गुरुत्वान्तर-
वत् कार्यद्रव्यं रूपाद्यन्तरवच्च ततो गुरुत्वान्तरकार्यमुपपन्नमथेत् यथा
रूपाद्यन्तरकार्यं न तूपपन्नमथेत् न हि तुल्यायां विभक्तपिण्डद्वयोप-
न्यासवत् सत्त्वद्वयोरपि कार्यभेदं पश्यामः तस्मादिभक्तयोरिव संयु-
क्तयोरपि नास्ति द्रव्यान्तरारम्भ इति । केचित्तु न गुरुत्वान्तर-
वत्^(१)कार्यद्रव्यवती तुलेति पचयित्वाऽवनमनविशेषाभावादिति हेतुं
ब्रुवते सोऽयं व्यधिकरणः अवनमनविशेषाभावस्यातुल्याधर्मत्वात् । न
अवनमनविशेषाभावस्तुल्याधर्म इति एवं तु युक्तमुत्पश्यामः । अवन-
मनविशेषानाधारत्वाच्च गुरुत्वान्तरवत् कार्यद्रव्यवती तुलेति ।
असिद्धस्तावदयं हेतुरवनमनविशेषानाधारत्वस्यातुल्यादृष्टित्वात् न
तद्वन्तासुपलब्धेः अथमप्यनैकान्तिकत्वाद्हेतुः गुरुत्वान्तरवद्द्रव्यसञ्जिपाते
सत्यवनमनविशेषानाधारत्वस्य दृष्टत्वात् । यथा गुरुत्ववति द्रव्ये उष्मी-
यमाने चुटिभूते रजसि गुरुत्ववति सञ्जिपतित इति मृदागुरुत्वे
सोष्मीयमाने गुरुत्वमात्रोपहितानामवनमनविशेषं न करोति । सम-
न्वीनाधिकप्रसङ्ग इति चेत् यदि तावत् कारणगुरुत्वैः समं कार्यगुरुत्वं

(१) कार्यगुरुत्वान्तरवत्—पा० १५० ।

थावद्विपलाभ्यामसम्बद्धेऽवगमनं दिक्तावत्सम्बन्धे सति स्यात् । अथ कारणगुह्यत्वाधिकं कार्यगुह्यत्वं तथाप्यधिकं प्रसज्येत । अथ कारणगुह्यत्वाद्धीनं कार्यगुह्यत्वं तथापि विशेषो गृह्येत न त्विदमस्ति तस्मान्न कार्यगुह्यत्वमस्ति न कार्यकारणगुह्यत्वयत्नामवधारणात् यद्येतदवधारितं स्यात् एतावत् कारणगुह्यत्वमेतावत् कार्यगुह्यत्वमिति । तदेतत् युज्यते वक्तुम्, समाधिकहीनकार्यप्रसङ्ग इति तत्त्वमवधारितमित्यत्कारणे गुह्यत्वमित्यत्कार्यगुह्यत्वमिति यदि न कार्यकारणगुह्यत्वमवधारितं^(१) चोऽयं प्रत्ययस्तुल्ययोन्मीयमाने द्रव्ये द्विपलं पञ्चपलमिति न प्राप्नोति न न प्राप्नोति । द्रव्यसमाहारगुह्यत्वावधारणात् । यदिदं भवता मन्यते द्विपलं पञ्चपलमिति नात्र कार्यकारणगुह्यत्वे अवधार्यते किं त्वाचरमादाच्च परमाणोर्द्रव्यसमाहार उन्मीयते तच्च मनुष्यधर्मणो न युक्तं वक्तुमित्यत्कारणगुह्यत्वमित्यत् कार्यगुह्यत्वमिति । न च समाहारः कारणमपि त्वनारब्धकार्यं चरमद्रव्यम् कारणमिति । केचित्त्वारभ्यारभन्त इति प्रतिपद्यन्ते तान् प्रतीदमुच्यते न पूर्वात्तरकार्यद्रव्ये समानदेशे मूर्तत्वात् घटादिवदिति । शेषस्वारभ्यारम्भकविचारो नाप्रस्तुतत्वाच्चिराक्रियत इति^(२) । निरनुमानं तर्हि कार्यगुह्यत्वं यदि गुह्यत्वान्तरवद्द्रव्योपस्ये सति कार्यभेदो न गृह्यते कथं प्रतिपत्तव्यमिति । क एवमाह कार्यगुह्यत्वं^(३) न गृह्यत इति । यदि गृह्यते किं तत्पतनम्, न हि कार्यगुह्यत्वमन्तरेण कार्यपातेऽप्यो हेतुरस्ति तस्मान्गुह्यत्वान्तरवत् कार्यमिति । एतेन तुलाव-

(१) कार्यकारणगुह्यत्वे नावधार्यते—पा० १ पु० ।

(२) अप्रस्तुतत्वाच्च क्रियत इति—पा० १ पु० ।

(३) कार्यगुह्यत्वकार्यं—पा० १ पु० ।

नतिविशेषाद्यथा कार्यगौरवमिति प्रत्युक्तम् । अथ मन्यसे कारण-
गुरुत्वैरेव कार्यं पात्यते न कार्यगुरुत्वमस्यतः कार्यपातस्थान्यनिमि-
त्तत्वात् सिध्यति गुरुत्वान्तरवत् कार्यमिति । न कार्यकारणयो-
रसंयोगात् यच्च गुरुत्वमात्रयान्तरे पातहेतुर्भवति तच्च संयोग उप-
करणम्, यथा तुष्णापटलकगुरुत्ववद्द्रव्यसंयोग इति । न तु कार्य-
कारणयोः संयोगोऽद्युतसिद्धत्वात् युतसिद्धिरसम्बद्धस्य विद्यमानता
न पुनः कार्यं कारणासम्बद्धं विद्यते जातः सम्बद्धस्येत्येकः कालः
तस्मात् कार्यकारणे संयुक्ते समवायोपकरणं गुरुत्वं पातयिष्यतीति
चेत् नासंकीर्तनात् विरोधाच्च । अथ मन्यसे सत्यं न कार्यकारणयोः
संयोगोऽस्ति अस्ति च समवायः समवायो गुरुत्वापेक्षः कार्यं पात-
यिष्यतीति न सिध्यति कार्यगुरुत्वम् नासंकीर्तनात् न समवायः
क्रियाहेतुत्वेन कश्चिदपि संकीर्तितः सूत्रकारेण यथा संयोगो
नोद्गमाभिघातसंयुक्तसंयोगाच्च पृथिव्यां कर्मेति न केवलमसंकीर्तनादेव
विरोधाच्च । यदि समवायः क्रियाहेतुः स्यात् कारणरूपादयोऽपि
कार्यस्यैकार्यसमवायात् पतेयुः पतन्तु रूपादयोऽपि किञ्चो बाध्यत इति
चेत् न गुरुत्वस्यापि पातप्रसङ्गात् यथा रूपादयः कार्यद्रव्यमनुपतन्ति
तथा गुरुत्वमप्यनुपतेत् । गुरुत्वं चानुपतत् क्लृप्तः पततीति वक्तव्यम्, न तु
गुरुत्वस्य गुरुत्वान्तरं पातहेतुरस्ति । तस्मात् गुरुत्वं पतति न रूपादयः
पतन्तीति । यदि रूपादयो न पतन्ति द्रव्ये पतति तिष्ठेयुरित्यद्रव्या
रूपादयः स्युः द्रव्यं च रूपहीनमुपसम्भेत् । अथ द्रव्ये पतति पतन्ति
क्रियावन्तो रूपादयः प्राप्नुवन्ति । अथ न तिष्ठन्ति न पतन्ति सोऽयं
युक्तिविरोधोऽवश्यं भवताम्बुपगन्तव्यः । पतति पतन्ति तिष्ठन्ति

वेति वेद् पुनर्भवान् युक्तायुक्तयोर्नामाकारणं^(१) वेप्सोति परः । युक्तं प्रमितमयुक्तमप्रमितम् । अयुक्तं तर्हीदं पतति पतन्ति तिष्ठन्तीति वा तच्चोक्तम् गुरुत्वस्य गुरुत्वान्तरप्रसङ्गात् रूपादिगुण्यस्य द्रव्यस्यादर्शनात् अद्रव्याणां च रूपादीनामदर्शनादिति । यच्च पतति गच्छति वा तत्प्राप्तं जहाति अप्राप्तं चाप्नोति न पुनारूपादयः प्राप्तं जहात्यप्राप्तं वा प्राप्नुवन्ति रूपादयोऽप्राप्तं न प्राप्नुवन्तीति न युक्तम् । भवतीदं द्रव्ययोः प्राप्तयोः रूपे अपि प्राप्ते इति न सन्देहात् किमयं प्राप्तिप्रत्ययः प्राप्तिनिमित्त आहो अप्राप्तेरदर्शननिमित्त इति सन्दिह्यते । वयन्तु ब्रूमः अप्राप्तेरदर्शननिमित्त इति । नहि द्रव्ययोः प्राप्तयोः रूपयोरप्राप्तिं पश्यति द्रव्ययोरप्येवमेवेति चेत् । अथ मन्यसे यथा रूपयोः प्राप्तिप्रत्ययोऽप्राप्तेरदर्शननिमित्तः एवं द्रव्ययोरप्राप्त्यदर्शननिमित्तो भविष्यति न प्राप्तिनिमित्त इति । नैष दोषः प्रत्ययद्वैतस्थानेकनिमित्तत्वात् न खलु प्रत्ययद्वैतमेकनिमित्तं दृष्टम् । तद्यथा चिन्तयतासु प्रतिकृतिषु क्रोधभय^(२)परिहारेऽपि क्रुद्धभीतप्रत्यया भवन्ति न तावता पुरुषेष्वपि क्रोध^(३)भयाभावे क्रुद्धभीतप्रत्ययाः प्रादुर्भवितुमर्हन्तीति । एवमयं प्राप्तिप्रत्ययः कश्चित् संयोगनिमित्तः कश्चिद्रूप्यदर्शननिमित्त इति तस्माद्भवस्वितं न गुरुत्वं पतति न रूपादयः पतन्तीति । अपरे तु कार्यगुरुत्वेन कारणगुरुत्वं प्रतिबद्धं भ्रुवते । कार्यगुरुत्वैः किल कारणगुत्वानि प्रतिबद्धानि अतोऽवनतिविशेषो न भवति एतच्च न युक्तमिति पश्यामः । कुतः कार्यकार-

(१) नामाकारं न—पा० १ पु० ।

(२) चक्रोधभय—पा० १ पु० ।

(३) चक्रोध—इति शेषितम् ।

ष्योः पातदर्शनात् यदि कार्यं पतति कारणमवतिष्ठेत प्रतिषेध-
 म्बहि^(१) कार्यगुरुत्वेन कारणगुरुत्वं प्रतिबद्धमिति न त्विदमस्ति अतो-
 ऽयुक्तं तत् अनाधारत्वप्रसंगाच्च यदि कार्यगुरुत्वेन कारणगुरुत्वं
 प्रतिबद्धं न कारणे क्रियामारभेत् कार्यं पतति न कारणं पतेदिति
 कार्यमनाधारं स्यात् । एतेन कार्यगुरुत्वेन कारणगुरुत्वविनाशोऽपि
 व्याख्यातः । विभक्तानां च पातो न स्यादित्यधिकम् । यदि कार्य-
 गुरुत्वेन कारणगुरुत्वं विनाशेत कार्यद्रव्यविनाशात् कारणानां
 विभक्तानां पातो न स्यात् गुरुत्वमेव च न स्यात् यदि कार्य-
 गुरुत्वेन कारणगुरुत्वं विनाशेत अपि तर्हि न कश्चिद्गुरुत्वं स्यात् नहि
 कश्चित् परमाणोरतीतं कार्यं नास्ति अतोऽगुरवः परमाणवः स्युः ।
 परमाणुषु च गुरुत्वाभावात् कार्यगुरुत्वं कुत उत्पद्येत तस्मादप्रति-
 षेधोऽयम् कार्यगुरुत्वैः कारणगुरुत्वानां विनाशप्रतिबन्धाविति^(२)
 अतः पूर्वं एव प्रतिषेधो नानैकान्तादिति कार्यकारणगुरुत्वानव-
 धारणाच्च । तदेवमवयविनोऽसत्त्वाव्यतिरेकप्रतिपादकं न प्रमाणम-
 स्तीत्यतः साध्यत्वादवयविनि सन्देह इत्ययुक्तम् । अतश्च साध्यत्वादवय-
 विनि सन्देह इति न युक्तम् असंकीर्तनात् नहि साध्यत्वं संग्रथ-
 हेतुरिति कीर्तितं कश्चिदपि अतो न भवति साध्यत्वात् संग्रथः । क
 एवमाह साध्यत्वात् संग्रथः अपि तु साध्यत्वादिप्रतिपत्तिः विप्रति-
 पत्तेः संग्रथ इति । साध्यत्वकार्यायां^(३) विप्रतिपत्तौ साध्यत्व^(४)मध्या-
 रोप्योक्तं साध्यत्वादवयविनि सन्देहः ॥

(१) प्रतिषेधे तर्हि—पा० १ पु० ।

(२) प्रतिबन्धाविति बोधिसूत्र १ पु० ।

(३) साध्यकार्यायां—पा० १ पु० ।

(४) साध्य—पा० १ पु० । प्राणादिकः ।

सर्वाग्रहणमवयव्यसिद्धेः ॥ ३२ ॥

सर्वाग्रहणमवयव्यसिद्धेः^(१) । संग्रहापाकरणार्थं^(२) सूत्रम् । सर्वाग्रहणमवयव्यसिद्धेरिति । सर्वेषामर्थानामग्रहणं प्रसज्येत । यद्यवयव्यर्थान्तरभूतोऽवयवभ्यो नास्ति । कथमिति परमाणवस्तावत् दर्शनविषयभावं नापद्यन्ते अतीन्द्रियत्वादित्युक्तम् । अवयविवद्रव्याणि च भवद्भिर्न प्रतिपद्यन्ते तदनभ्युपगमे च योऽयं द्रव्यप्रत्ययः कुम्भ इति गुणप्रत्ययश्च श्याम इति क्रियाप्रत्ययश्चलतीति सामान्यप्रत्ययोऽस्तीति विशेषप्रत्ययः कलश इति समवायप्रत्यय इह घटे रूपादय इति । तथान्येऽपि प्रत्यया एको महान् संयुक्तो विभक्तः पृथक् परोऽपर इति च न स्युः । अस्ति च सर्वस्य ग्रहणं द्रव्यगुणकर्मादिप्रपञ्चस्य वयं तेन सर्वस्य ग्रहणात् पश्यामोऽवयवातिरिक्तोऽस्त्यवयवीति । अथवा सर्वाग्रहणमिति सर्वैः प्रमाणैरग्रहणम् कथम् प्रत्यक्षस्य वर्तमानमहद्विषयत्वात् । यद्वर्तमानं महच्च तदाह्नकरणप्रत्ययं घटाद्यवयविप्रत्याख्याने च न वाह्नकरणप्रत्ययविषयोऽस्ति तस्याभावाद्दनुमानादेरप्यभावः सेयं सर्वप्रमाणनिवृत्तिः उपलभ्यन्ते चार्थाः प्रत्यक्षादिभिः प्रमाणैः तैः सर्वैर्ग्रहणात् पश्यामोऽस्त्यवयवीति । तदिदं सूत्रमवयव्यमभ्युपगमे विरोधप्रदर्शनपरं सोऽयं सर्वाकारो^(३) विरोधो लोकपरिदृष्टप्रत्ययोच्छेद इति ॥

धारणाकर्षणोपपत्तेश्च ॥ ३३ ॥

धारणाकर्षणोपपत्तेश्च । अवयव्यर्थान्तरभूत इति चार्थः । किमिदं

(१) अवयव्यसिद्धेः—पा० ६ पु० । (२) करणाद्य—पा० ६ पु० ।

(३) सर्वप्रकारो—पा० ६ पु० ।

धारणं नाम एकदेशग्रहणसाहचर्यं सत्यवयविनो देशान्तरप्राप्ति-
प्रतिषेधो धारणम् । यदायमवयविन एकदेशं गृह्णाति तदैकदेश-
ग्रहणेन सहावयविनमपि गृह्णाति तेन च ग्रहणेन यदवयविनो
देशान्तरप्राप्तिनिवारणं तद्धारणम् । आकर्षणं नाम एकदेशग्रहण-
साहचर्यं सत्यवयविनो देशान्तरप्रापणं पूर्ववत् कुत एतत् श्लोकः
श्लोकः खलु धारणाकर्षणे एवं प्रयुक्ते इति । ते एते धारणाकर्षणे
ऽवयविनं साधयतः कथमिति निरवयवे चावयवे चादर्शनात् । न
हि धारणाकर्षणे निरवयवे अवयवे च दृष्टे दृष्टे च धारणाकर्षणे
तस्मादवयविधर्माविति । यदचोक्तं संग्रहकारिते धारणाकर्षणे ना-
वयविकारिते पांशुराग्निप्रभृतिष्वभावात् द्रव्योपलकाद्यादिषु जतु-
संग्रहोतेषु च दर्शनादिति । तस्मानवधारणात् । न ब्रूमः सर्वस्मि-
न्नावयविनि धारणाकर्षणे भवतः अपि चान्यत्र न भवतः । न च
विरोधोऽवयविविधेव दर्शनात् यानि द्रव्योपलकाद्यानि जतुसंग्रहो-
तान्यास्तस्मिन्ने धार्यन्ते चेति अवयविन एवैते यदि च निरवयवे
चावयवे च धारणाकर्षणे स्याताम् स्याद्विरोधः यदिदमुच्यते संग्रह-
कारिते ते इति न विभेदहेत्वभावात् संग्रहकारिते धारणाकर्षणे
नावयविकारिते इति । न च भवता विभेदहेतुरपदिक्षते इति
पांशुराग्निप्रभृतिषु च कस्मात् संग्रहो नास्तीति वाच्यम् । य एवात्र
संग्रहाभावे भवतो हेतुः स एवावयविनो विद्यमानस्य धारणाकर्ष-
णयोरभाव इति^(१) । कः पुनरसौ उक्तोऽसावेकदेशगृहोतस्य तस्य-
चरितस्य सम्बन्धविशेष इति । स च पांशुराग्निप्रभृतिषु नास्ति

(१) कर्षणाभावेऽपीति—पा० १ पु० ।

तस्मान्न तत्र धारणाकर्षणे इति सोऽयं व्यतिरेकी हेतुः । अथेदानी-
मन्वयिनो हेतोः प्रयोगमुपन्यसिष्यन्निदमाह । अथावयविनं प्रत्याच-
क्षाणको माभूत् प्रत्यक्षलोप इति । अणुसञ्चयं दर्शनविषयं प्रतिजानानः
किमनुयोक्तव्य इति । एकबुद्धेर्विषयं^(१) पर्यनुयोष्यः येयं बुद्धिरेकमिदं
ब्रूयन्मिदमिति किमियं नामाविषया उताभिन्नविषयेति । यदि
नामाविषया बहुव्यदर्शनादयुक्ता । न च बहुव्येकमिदमिति युक्तः
प्रत्ययः । अथाभिन्नार्थविषया सोऽसावेकबुद्धेर्विषयः सोऽवयवीति
एकानेकबुद्धी भिन्नविषये विशेषवत्त्वाद्रूपादिविषयबुद्धिवदिति ।
अथवा एकानेकबुद्धी भिन्नविषये समुच्चितासमुच्चितविषयत्वात्
इदमिति यथा इदं चेदमिति यथा ॥

सेनावनवद्गृहणमिति^(२) चेन्नातीन्द्रियत्वाद्गूणानाम् ॥३४॥

सेनावनवद्गृहणमिति चेत् । अथ मन्यसे असत्यर्थान्तरभावे ऽसति
चैकानेकविभेदे च दृष्टो बुद्धिविशेषः । अन्या सेनाबुद्धिः अन्या गजा-
दिबुद्धय इति तथान्याः खदिरादिबुद्धयः^(१) अन्या च वनबुद्धिरिति न
च तावता सेना वनं चानर्थान्तरम् । तस्माद्गैकान्तिकत्वाद्हेतुः । इदं
तावत् सूत्रम् साधनपक्षे दृष्टान्तमाचार्यत्वादसम्बद्धम्, अगैकान्तिकी-
करणपक्षे तु न असिद्धत्वात् न ज्ञेय^(४) सेनावनयोरनर्थान्तरभावो-
ऽभ्युपगम्यते यथा तु सेनावनान्यर्थान्तरभूतानि तथोक्तम्, अभेद-
प्रत्ययस्य चानेकनिमित्तत्वाच्च युक्तम्, अस्ययमभेदप्रत्ययोऽभिन्न एव

(१) लक्ष्मीलालेत्यनुषण्वते ।

(२) सेनावनादिवदिति—पा० हनिकारसम्मतः ।

(३) यथादिबुद्धयो— पा० ६ ५० ।

(४) केनचिदिति नुरवः ।

अस्ति च भिन्न उपसङ्गभ्रमाने भेदस्यादर्शनात् अभिन्ने तावदेकप्रत्ययः
 यदेकमुभयपक्षसम्प्रतिपत्त्या व्यवस्थितम्, एकं नास्ति इत्यनेकप्रत्ययो
 ऽप्याहतः एकसमुच्चयो ह्यनेकमिति अनेकस्मिन्नप्युपसङ्गभ्रमाने भेद-
 स्यादर्शनादभेदप्रत्ययः भेदस्यादर्शनमाराभिभिन्नात् यथा सेनावना-
 दिषु यानि तानि सेनावनाङ्गानि हस्यादीनि तान्येकग्र उपसङ्गभ्र-
 मान^(१)पृथक्काणि आराभिभिन्नाद्भेदं नोपसङ्गयन्ति भेदानुपसङ्गे
 भिन्नवस्तुन्यभिन्नप्रत्ययः न च^(२) परमाणवः केनचिदुपसङ्गभ्रान्ते कस्मा-
 दतीन्द्रियत्वादपूनामिति ॥

अतीन्द्रियाः परमाणव इति प्रतिपादितमेतत् । यस्यैन्द्रियकः
 पदार्थः स उपसङ्गभ्रमानपृथक्का आरात् पृथक्कास्याग्रहणे अभेदप्रत्यय-
 निमित्तं भवति । यद्योपसङ्गभ्रमानजातीयानामाराङ्ग जातिग्रहण-
 मुपसङ्गभ्रमानप्रत्यन्दाणां च नारात् प्रत्यन्दग्रहणमिति । गृह्यमाणा-
 ग्रहणस्यान्यनिमित्तत्वात् । यच्चेदं गृह्यमाणस्य पदार्थस्याग्रहणं तदन्य-
 निमित्तं दृष्टम्, यथा तेषामेव सेनावनाङ्गानाम्, न तु परमाणवो
 गृह्यन्ते तेषामतीन्द्रियत्वात् तस्माच्च तेषामन्यनिमित्तमग्रहणमिति ।
 अनुपजातविशेषाणां च बुद्धिभेदाहेतुत्वाद्विरोधः यस्य परमाणवो
 घटादिबुद्धिहेतवो भवन्ति स चेदं प्रष्टव्यः किं परमाणव उपजात-
 विशेषा बुद्धिभेदं कुर्वन्ति उतानुपजातविशेषा इति । किं चातः यद्यु-
 पजातविशेषाः योऽसौ विशेषः सोऽवयवीति प्राप्तम्, अथातुपजात-
 विशेषाः न एवातीन्द्रिया ऐन्द्रियकाश्चेति मह्यम् विरोधः । विशेषः

(१) अनुपसङ्गभ्रमानेति साधुः ।

(२) भेदानुपसङ्गेभिन्ने वस्तुनि अभेदप्रत्ययः न तु—पा० १ ५० ।

संयोगः परमाणूनां ते परस्परप्रत्यासक्तौ सत्यां संयोगोपकरणा
 उपलक्ष्यन्त इति नातीन्द्रियत्वादणूनां^(१) संयोगः प्रत्यक्षो भवितु-
 मर्हति । भवति ह्येदमनेन संयुक्तमिति । तस्मान्न संयोगो विशेषः ।
 यस्यायमनेकस्मिन्नेकप्रत्ययः स मिथ्याप्रत्ययो मिथ्याप्रत्ययनिमित्तं च
 सामान्यदर्शनं विशेषानुपलब्धिः^(२) न चातीन्द्रियत्वादणूनां सामान्य-
 दर्शनमस्ति तदभावे कुतो विशेषादर्शनम्, सामान्यदर्शने विशेषा-
 दर्शने वाऽसति न तद्विपरीतधर्माधारोपः । न च निमित्तमन्तरेण
 नैमित्तिकस्य मिथ्याप्रत्ययस्य प्रादुर्भावो युक्त इति । एतेन भाक्त
 औपमिकस्य प्रत्ययो व्याख्यातः । भक्तिर्नामातयाभूतस्य तथा
 भाविभिः सामान्यम्, उभयेन भव्यत इति भक्तिः यथा वाहीकस्य
 मन्दासक्तःसञ्ज्ञासुपादाय वाहीको गौरिति न तदतीन्द्रियत्वात्
 परमाणूनामस्ति । उपमानप्रत्ययोऽपि न युक्तः । अतद्भाविनस्तद्भावि-
 भिरसामान्यात् यस्यातयाभूतस्य तथा भाविभिः सामान्यं तत्रो-
 पमानप्रत्ययो युक्तः यथा सिंहो माणवक इति सिंह इव सिंहः
 किं पुनरत्रोपमीयते सौर्यम्, न तु परमाणूनामतीन्द्रियत्वान्मिथ्या-
 प्रत्ययानां निमित्तमस्तीति । मिथ्याप्रत्यया अध्येते न भवन्ति
 प्रधानाभावात् । इन्द्रियान्तरविषयेष्वभेदप्रत्ययः प्रधानमिति चेत् ।
 अथ मन्यसे ओचादिविषयेष्वेकादिप्रत्ययाः प्रधानं भवन्ति तदभावे
 तु मिथ्याप्रत्यया इति विशेषहेत्वभावाद्दृष्टान्ताव्यवस्था । एवं सति
 दृष्टान्तोपादानं न व्यवतिष्ठते तस्मिंस्तदितिप्रत्ययः अतस्मिंस्तदिति

(१) नातीन्द्रियाणां—इत्यधिकम् ६५० ।

(२) यद्विषयानविशेषदर्शनं तद्विषयाधारोपिततद्विपरीतधर्माधारोप इत्यधिकं १५० ।

च प्रत्ययः । अस्ति चायं परमाणुषु सञ्चितेषु तदितिप्रत्ययः स च किमतस्मिंसादिति आहोस्मिन्नेति^(१) सन्दिह्यते शब्दादिव्येकप्रत्ययः प्रधानम् घटादिव्येकप्रत्ययो मिथ्याप्रत्यय इति ब्रुवाणो घटादीनभ्युपैति न ह्यनभ्युपगतेषु घटादिषु शब्दादिसामान्यमेकप्रत्ययबीजं घटशक्तिः । अथ मन्यसे नास्माभिर्घटादयोऽप्यभ्युपगम्यन्ते किन्तु परमाणूनां सञ्चितानां शब्देन सामान्यादेकप्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तत्वमिति । तपोक्तम् नातोऽत्रियत्वादणूनामिति । चांश्च शब्दादीन् प्रधानप्रत्ययनिमित्तत्वेन भवान् प्रतिपद्यते तेऽपि सञ्चिता एव सञ्चितत्वात् तेऽप्ययमेकप्रत्ययो न युक्तः शब्दादिषु चैकप्रत्ययः समुच्चयनिवृत्तिनिमित्त एकत्ववद्द्रव्यसामान्याङ्गाक्तः चान्येकत्ववन्ति द्रव्याणि तेषां समुच्चयनिवृत्तिर्धर्मः अस्ति च शब्दादिषु समुच्चयनिवृत्तिः तेनैकत्ववद्द्रव्यसामान्याः शब्दादिव्येकप्रत्ययो भाक्तः । सर्वत्र समुच्चयनिवृत्तिनिमित्त एवेति चेत् न हे इत्येकैकानेकमतौ सन्देहो न स्यात् । यदि सर्वत्रायं^(२) समुच्चयनिवृत्तिनिमित्त एवैकप्रत्ययो भवति न हे इत्यत्र किमेकमनेकमिति द्विप्रतिषेधसामान्यात् सन्देहो न स्यात् सति च सन्देहे एकमिति नियमार्थम् यतो नियमस्तदेकत्वम्, यतस्तथादिप्रत्ययास्ते चित्वादय इति । एवं द्वित्वादिप्रत्यया अपि शब्दादिषु समुच्चयनिमित्ता द्रष्टव्याः कस्माद्द्वित्वादिमद्द्रव्यसामान्याद्वित्वादिमता द्रव्येषु शब्दादीनां समुच्चयः समानः । सर्वत्र समुच्चयादेवेति चेत् नैकमित्यत्र सामान्यमतौ न संशयः स्यात् यदि समुच्चयनिमित्तत्वाद् द्वादिप्रत्यया भवन्ति नैकमिति प्रतिषेधे हे

(१) आहो तस्मिन्नेति—पा० १ ५० ।

(२) सर्वोऽपि—पा० १ ५० ।

चीणीति सामान्यमतौ न संग्रहः स्यात् तस्माद्यतो व्यवस्था ते
दित्वादय इति । यः पुनरेकत्वं दित्वादीँश्च न प्रतिपद्यते तस्य न
समुच्चयो न समुच्चयनिवृत्तिः अनभ्युपगतैकत्वस्य समुच्चयः कस्य अन-
भ्युपगतद्वित्वस्य च कस्य प्रतिषेधः एकदित्वादीँश्चार्थान्तरभूताननभ्युप-
गच्छत एकं शतं एकं द्वित्वमित्येकप्रत्ययो न स्यात् । भेदाद्यद्वाच्य
शब्दादिष्वेकप्रत्ययः । यस्माच्छब्दादिषु भेदो न गृह्यते उपसर्गभ्य-
मानेष्वतस्तेषु अभेदप्रत्ययः न पुनः परमाणुभेदग्रहणस्य निमित्त-
मख्यतीन्द्रियत्वाद्गूणामित्युक्तम्, उदाहरणमात्रत्वाच्चैकप्रत्ययपर्यनु-
योगश्चैकप्रत्ययवदनेकप्रत्ययमप्यनुयोक्तव्यः^(१) । योऽवयविनमर्थान्तरं न
प्रतिपद्यते तस्य यथैकप्रत्ययोऽनुपपन्नस्तथानेकप्रत्यया अपि न
प्राप्नुवन्ति । यथा चैकानेकप्रत्ययान् एवं घटादिप्रत्ययान् पर्यनुयोच्य
इति । एवं परिमाणसंयोगप्रत्यन्दजातिविशेषप्रत्ययानपि पर्यनुयोच्यः
तेषु चैवं प्रसङ्गः । यद्यवयविनमर्थान्तरं न प्रतिपद्यसे महदिति
संयुक्त इति वाऽशो गच्छतीति प्रत्यया न प्राप्नुवन्ति न ह्यतीन्द्रि-
येषु परमाणुषु एते प्रत्यया युज्यन्त इति । किमेते एकादिप्रत्यया
अणुसञ्चयमात्रे आहोस्त्रिदर्यान्तरभाव इति सन्दिह्यते सन्देहे सति
विशेषहेतुर्वक्तव्य इति । अयं विशेषहेतुर्महत्प्रत्ययसामानाधिकर-
ण्यदेकप्रत्ययो महति यः खलु यत्सामानाधिकरणः प्रत्ययो दृष्टः
स तद्भ्रमयुक्तो भवति यथा नीलमुत्पलमिति उभयधर्मयोगिनि
नीलोत्पलप्रत्ययः प्रवर्तते अस्ति च महत्सामानाधिकरण्यमेकप्रत्य-
यस्य तस्मान्महत्त्येकप्रत्ययः । अणुसमूहातिग्रहणमिति चेत् ।

(१) प्रत्ययं लचीकृत्येति बोध्यम् । एवमप्येऽपि ।

अथ मन्यसे नास्माभिरर्थान्तरभूतोऽवयव्यभ्युपगम्यते अपि लघुसमूह-
सुपसम्भाषुसमूहान्तरेऽतिशयं गृह्यतो महत्प्रत्ययो भवति । सोऽय-
मतस्मिंस्तदिति प्रत्यय इति पूर्ववत्प्रसङ्ग इति । अमहत्त्वपुञ्जमहत्त्व
चाषुसमूहेषु चोऽयं महत्प्रत्ययः सोऽतस्मिंस्तदिति मिथ्याप्रत्ययः
मिथ्याप्रत्ययस्य प्रधानमन्तरेण न भवतीति पूर्ववदेव प्रसङ्गः । अणुः
शब्दो महानिति व्यवसायात् प्रधानसिद्धिरिति चेत् । अथ मन्यसे
महान् शब्दोऽणुः शब्द इति शब्दे कृष्टो महदणुप्रत्ययः प्रधानमन्यत्र
महदणुप्रत्ययस्येति न मन्दतीव्रतापहणमित्यन्तानवधारणात् न शब्दे
महत्त्वं नास्त्वं गुणत्वात् अणुमहत्प्रत्ययस्यैर्हि शब्दे न प्राप्नोति । न
न प्राप्नोति । अन्यनिमित्तत्वात् । किं निमित्तं मन्दता तीव्रता
च कस्मादित्यन्तानवधारणात् न ह्ययं महान् शब्द इति व्यवस्यञ्जि-
द्यानित्यवधारयति । यथा कुवस्वामसकविष्वान्यवधारयन् कुवस्वा-
दामसकं महत् आमसकाच्च महद्विष्वम् तानि चेत्यन्तया परि-
च्छिन्नन्ति इत्यपरिमाणमेतदिति न पुनः शब्देषु तदस्ति शब्देष्वपि
पूर्वावधृतं शब्दसुपसम्भ तस्माच्छब्दादयं महानणुर्वेति अवधार्यते
नावधारणं प्रतिषिध्यते । इदन्तु चिन्त्यते । चोऽयं शब्दे ऽणुमहत्प्रत्ययः
किमर्थं^(१) परिमाणयोगादुतान्यस्माञ्चिन्मितादिति । अन्यस्माञ्चिन्मि-
त्तादिति युक्तम् । गुणस्य गुणान्तरसम्बन्धानुपलब्धेः । न हि गुणस्य
गुणान्तरसम्बन्धो कृष्टः यतः परिमाणसम्बन्धोऽपि गम्यते महत्प्रत्ययादेव
गुणवान् शब्दो द्रव्यवदिति चेत् न । अथायं महत्प्रत्ययो द्रव्येषु
भवन्महत्परिमाणयोगाद्भवति । शब्देऽपि चायं महत्प्रत्ययो भवति ।

(१) च किं—पा० १५० ।

अतो महत्प्रत्ययविषयत्वामहत्परिमाणयुक्तः शब्द इति । नानैकान्तात् । महत्प्रत्ययविषयत्वे सत्यपि महत्परिमाणयोगो न दृष्टः । यथा महत्परिमाण इति । द्रव्ये तर्हि महत्प्रत्ययः कथम्, यदि तावन्महत्प्रत्ययविषयत्वे सत्यपि महत्परिमाणयोगं न प्रतिपद्ये महत्परिमाणयुक्तं द्रव्यमित्येतत् कथम्, न महत्प्रत्ययविषयत्वात् महत्परिमाणयुक्तं द्रव्यम् । अपि तु महत्परिमाणयोगे षति महत्प्रत्ययो द्रव्य इति । महत्परिमाणयोगस्तु द्रव्यस्य विशेषप्रत्ययानामनाकस्मिकत्वेन । यदि विशेषप्रत्ययानामनाकस्मिकत्वेन महत्परिमाणयोगो द्रव्ये शब्देऽप्येवम्, शब्दस्य महत्प्रत्ययोऽस्ति तेनापि नाकस्माद्भवितव्यम् । कश्चैवमाह शब्देऽप्यथमाकस्मिक इति । किञ्चिन्मिन्नो मन्दतीव्रतानिमित्तः मन्दता तीव्रता च शब्दधर्मः अतोऽणुमहत्प्रत्ययः शब्दे इति । का पुनरिदं मन्दता तीव्रता च अणुद्रव्यसामान्यात् सामान्यप्रत्ययविषयत्वं^(१) मन्दता महद्द्रव्यसामान्याच्च सामान्यप्रत्ययविषयत्वं तीव्रता पाटवमिति । संयुक्ते इति द्वित्वसमानात्रयं प्राप्तिगृह्यमवयविनः प्रतिपादकम्, कथमिति संयुक्तमहत्प्रत्ययावेकविषयौ प्रतिबन्धानाक्रीलोत्पन्नादिप्रत्ययवत् यथा च नीलसुत्पन्नं चेति प्रतिबन्धीयमानौ प्रत्ययावेकविषयौ भवतः तथा संयुक्ते महती इति च प्रतिबन्धानमस्ति तस्मात् प्रतिबन्धानादेकविषयाविति । एतेनैकं महत्त्वमिति खदिर इति प्रत्यया व्याख्याताः । समुदायदयापेक्ष इति चेत् । अथ मन्यसे द्वौ समुदायावाभित्य संयुक्तमहत्प्रत्ययौ भवतः । तथैकादिमहत्प्रत्यया अप्येकसमुदाया^(२)पेक्षा

(१) सामान्यविशेषप्रत्ययविषयत्वं—पा० १५० । (२) एकादिसमुदाया—पा० १५० ।

इति चेन्न । विकल्पानुपपत्तेः । समुदायापेक्षाः संयुक्तमहदादिप्रत्यया
इति कोयं समुदायः किमनेकः समुदाय्युतानेकस्य प्राप्तिरिति ।
अनेकस्य प्राप्तिः समुदाय इति चेत् प्राप्ती प्राप्ते इति प्रत्ययः स्यात्
किं कारणम्, समुदायस्य प्राप्तित्वेनाभ्युपगमात् । इमे वस्तुनो संयुक्ते
इति न स्यात् समुदायः समुदायान्तरप्राप्तापेक्षीभूत इति प्राप्ति-
प्रत्ययो न स्यात् समुदायस्यैकत्वात् । अथानेकः समुदायो समुदायो
द्वित्वेन सामानाधिकरण्यं न स्यात् संयुक्ते इमे वस्तुनो इति द्वित्व-
सामानाधिकरण्यः प्रत्ययो न स्यात् तस्मान्महती द्वित्वाभ्यभूते द्रव्ये
संयोगस्य स्वानमिति । न संयोगोऽस्तीति चेत् उक्तमत्र अथार्थान्तरं
संयोग इति । इदं चावयवसमुदायवादी प्रष्टव्यः । थोऽयं गौरवः पुरुष
इति जातिनिमित्तः प्रत्ययः स क भवतीति नैव जातिरस्ति कुतो
जातिनिमित्तः प्रत्ययो भविष्यतीति । जातिविशेषस्य प्रत्ययानुवृत्ति-
स्त्रिंशत्प्रत्याख्यानं न जातिविशेषमन्तरेण प्रत्ययानुवृत्तेर्निमित्त-
मस्ति न च निर्निमित्तः प्रत्ययो नामा स्यात्तुमर्हति । अस्ति चाद्य-
मनुवृत्तः प्रत्ययः इमानि कुण्डलानीति^(१) । अस्ति च व्यावृत्तिप्रत्ययो
नेमानि कुण्डलानीति^(२) तस्माज्जातिविशेषो न प्रत्याख्येयः व्यधि-
करणस्वानभिव्यक्तेरधिकरणवचनम्^(३) न चायं जातिविशेषो व्यधि-
व्यप्यो व्यध्यत इत्यधिकरणमवश्यं वक्तव्यम्, अप्युसमवस्थानमधि-
करणमिति । अथ मन्यसे परमाणव एव केनचि^(४)त्समवस्थानेनाव-
तिष्ठमानास्तां तां जातिं व्यध्ययन्त्यतो नावथवी सिध्यतीति तत्र ताव-

(१) कुण्डलानीति—पा० १ पु० ।

(२) कुण्डलानीति—पा० १ पु० ।

(३) अत्रिकरणमिति चेत्—पा० १ पु० । (४) एकेन चित्—पा० १ पु० ।

दुक्तम् समवस्थानं संयोगोऽर्थान्तरमिति । यच्च तत्समवस्थानं जाति-
विशेषं व्यनक्तौति मन्यसे किं तच्चक्षुषा प्राप्तं व्यनक्त्वाहोस्त्रिदप्राप्त-
मिति । प्राप्तं व्यनक्तौति चेत् मध्यभागपरभागयोरप्राप्तत्वादनभि-
व्यक्तिः^(१) । स यदि प्राप्ते समवस्थाने जातिविशेषो व्यन्यते मध्यभाग-
परभागयोरर्वाग्भागव्यवधानादप्राप्तावनभिव्यक्तिः यावत्प्राप्तं तावति
व्यक्तिरिति चेत् न तावतोऽधिकरणत्वम् । अथ मन्यसे यावच्चक्षुषा
समवस्थानं प्राप्तं तावति भवति जातिव्यक्तिः तावदेव तर्ह्यधि-
करणं जातेः प्राप्तम्, एवं सति प्रतीयमानभेदः थोऽयं वृच्च इति
समुदायः प्रतीयते तस्य वृच्चस्य भेदः प्राप्नोति । किं कारणम् ।
यावति यावति जातिर्व्यन्यते स स वृच्च इति प्राप्नोति ततश्चैको वृच्चो
ऽनेक इति प्रतीयेत इत्येकप्रत्ययो न स्यात् । अर्वाग्भागस्य चावृच्च-
त्वात् न कश्चिद्वृच्चत्वमिति वृच्चबुद्धेर्विषयो वक्तव्यः तस्मात् समुदि-
ताणुस्थानार्थान्तरस्य जातिविशेषाभिव्यक्तिहेतुत्वादेवव्यर्थान्तरभूत
इति । समुदिता अणवः स्थानं यस्य सोऽयं समुदिताणुस्थानः
समुदिताणुस्थानश्चासावर्थान्तरं च तस्य जातिविशेषव्यक्तिहेतुत्वं
नाणुनामिति सिध्यत्यवयव्यर्थान्तरभूतः अनभ्युपगतार्थान्तरावयविना
परमाणुशब्दस्थायी वक्तव्यः । परमाणुशब्दस्य परमाणुप्रकर्षवाचित्वात् ।
न असति महति न चासत्यणौ परमाणुरिति विशेषणं युक्तम् ।
परिमाणुप्रकर्षयोगे सति परमाणुरिति विशेषणमर्थवत् असत्यमर्थ-
कमिति । स चायं परिमाणुप्रकर्षयोगः सत्यवयविनि सिद्ध्यतीति

(१) अप्राप्तावनभिव्यक्तिः—पा० १ पु० ।

अक्षरसप्तमशां सर्वापकृष्टः संघातः परमाणुरिति कक्षचिद्दर्शनम्
 तत्र युक्तमिति पश्चामो व्याघातात् सर्वापकृष्टः संघातश्चेति व्याहृतः
 न हि संबन्धमानमन्तरेण संघातः सम्भवति अर्थान्तरं पटात्तन्तवः
 तद्धेतुत्वात् तुर्यादिवदिति । तुर्यादिपटकारणमर्थान्तरमिति दृष्टम् ।
 तथा च तन्तवस्तस्मादर्थान्तरमिति । सामर्थ्यभेदाद्विषागदवत्
 भिन्नप्रत्ययविषयत्वाद्वूपस्यर्गवत् । तन्तुपटरूपे भिन्नकारणे विशेषव-
 त्त्वाद्वूपस्यर्गवत् । एके तु भिन्नरूपत्वादित्येवं हेतुं क्त्वा परमाणुना
 प्रत्ययवतिष्ठन्ते । एकस्मिन्नपि परमाणौ रूपभेदो दृष्टः रक्तः श्याम
 इति च । स त्वेवं प्रत्ययस्थेयो न हेतुर्थापरिज्ञानात् । न ब्रूमो
 भिन्नरूपत्वादन्वोऽवयव्यवयवेभ्यः अपि तु तन्तुपटरूपे भिन्नकारणे
 इति पचयित्वा विशेषवत्त्वादिति हेतुं ब्रूमः । तथा चायमप्रतिषेधः
 बहुपद्व्यतिहारिणी तेषां कथेत्युपरम्यते परम्परया परीक्षितं
 प्रत्ययम् ॥

अपेदानौमवधरप्राप्तमनुमानं परीक्ष्यते । किमिदमनुमानम् ।
 अत्रं तत्पूर्वकमनुमानमिति । अत्र च पूर्ववदादेरुदाहरणानि । नदी
 पूरः पिपीलिकाच्छस्ररुणं मयूरवाचितमिति । उदाहरणव्यभिचार-
 हारकं सूत्रम् ॥

रोधोपघातसाहस्येभ्यो व्यभिचारादनुमानम-
 प्रमाणम् ॥ ३५ ॥

रोधोपघातसाहस्येभ्यो व्यभिचारादनुमानमप्रमाणमिति । तत्र
 रोधो नाम ब्रुवत्वप्रतिबन्धहेतुः उपघातः पिपीलिका मृषोपब्रुवः

सादृश्यं मयूरशब्दपुरुषशब्दयोः समानप्रत्ययकर्तृत्वमेभ्यो व्यभिचारादनुमानमप्रमाणमिति । श्रेष्ठं भाष्ये । यत्तावदनुमानमप्रमाणमित्युक्तं तदयुक्तम् । प्रतिज्ञापदयोर्व्याघातादनुमानमिति सम्बद्धस्वातीन्द्रियार्थसाधकस्यैतन्नाम । अप्रमाणमिति तस्य प्रतिषेधः । सोऽयं प्रतिज्ञापदयोर्व्याघातः अनुज्ञातप्रतिषिद्धयोरेकत्वानुपपत्तिः प्रतिज्ञाहेत्वोश्च विरोधः अनुमानमप्रमाणमिति प्रतिज्ञा रोधोपघातसादृश्येभ्यो व्यभिचारादिति हेतुः । यद्वाभ्युक्तिरिति तदप्रमाणमिति । यथा गोसिद्धौ विषाणिलं सोऽयं हेतुः प्रतिज्ञां व्याहृतिरिति प्रतिज्ञा च हेतुमिति । यच्चैदमुच्यते अनुमानमप्रमाणमिति तत्किमनुमानमात्रस्याप्रमाणत्वमुतानुमानविशेषस्येति । किं चातः यद्यनुमानमात्रमप्रमाणमिति पक्षः हेतोरेकदेशवृत्तित्वाद्वापकत्वम् । समस्तमनुमानं पक्षितं न सर्वस्मिन्ननुमाने व्यभिचारोऽस्ति । न हि व्यभिचारस्याप्रमाणत्वसाधकस्याव्यभिचारः शक्यः न हि व्यभिचारेऽव्यभिचारस्य किञ्चित् प्रमाणमस्तीत्यव्यापकत्वाद्हेतुः । अथ यद्वाभ्युक्तिरिति तदप्रमाणमिति ब्रूषे प्रतिज्ञाविशेषणत्वाद्धेतोर्हेत्वन्तरं रचनीयम् सिद्धसाधनं चैतत् यद्वाभ्युक्तिरिति तदप्रमाणं न भवति । यान्यप्येतान्नुदाहरणानि भवता व्यभिचारीणीत्युच्यन्ते तेऽपि व्यभिचारो नास्तीत्यसिद्धतोद्भावगद्गारकं सूत्रम् ॥

नैकदेशचाससादृश्येभ्योऽर्थान्तरभावात् ॥ ३६ ॥

नैकदेशचाससादृश्येभ्योऽर्थान्तरभावात् । यत्तावद्रोधादपि नदीपूरो भवतीति नात्र नदीपूरमात्रेणोपरि दृष्टिमद्देशसम्बन्धित्वं

नद्याः साध्यते अपि तु पूरविशेषे वा तस्याथ्यभिचारादसिद्धः उप-
 चातात् पिपीलिका^(१)सञ्चारमात्रस्य च व्यभिचारो न सञ्चारवि-
 शेषस्य कः पुनरसौ विशेषः । अविषस्तानां भूयसीनां भूयःसु स्था-
 नेषु पिपीलिकापिच्छभूयस्त्वेनोर्ध्वसञ्चारणं यत्तद्भागतदृष्ट्यविना-
 भावि शब्दव्यभिचारोऽपि नास्ति यस्मात् शब्दमात्रमनुमानम् मथुरा-
 स्थिते न चात्र मथुरः साध्यते अपि तु शब्दगताद्विशेषात् पक्ष्य-
 तुषङ्गादेः^(२) शब्द एव मथूरविशिष्टोऽनुमीयते एवं हि व्यभिचारो
 नास्तीत्यसिद्धो हेतुः । चिकित्सविषयमनुमानं चैकाग्र्यदृष्ट्यादित्युक्तम्
 तत्र तावत्काष्ठ एव नास्तीति चेदिति । तच्च न प्रमाणाभावात् न
 हि काष्ठासत्त्वे प्रमाणमस्तीति । ननु चानुपपन्नभिः काष्ठासत्त्वं
 प्रतिपादयति न प्रतिपादयति व्यभिचारात् चिकारणेष्यमनुपपन्नभिः
 तत्रानुपपन्नव्या कारणवैकल्यं गम्येत न त्वपस्यमेव नास्तीत्येतदेव
 कुतः । अथोपस्यभ्यमानस्याभावादनुपपन्नभिरित्यथं प्रतिज्ञार्थः तथा
 च हेतुर्नास्ति प्रतिज्ञार्थनाच्चिन्नत्वात् आचिन्नो हेतुः प्रतिज्ञार्थी
 नेति । न चासति धर्मिणि धर्मः सम्भवति आश्रयाभावात् । अथ
 धर्मोऽपि नास्ति साधनार्थी हीयते न ह्यसतः साधनार्थं पश्चामः परा-
 परादिप्रत्ययानां च समिन्तत्वात्काष्ठप्रतिषेधो न युक्तः यस्य काष्ठं
 न प्रतिपद्यते तेन परापरादिप्रत्ययानां निमित्तं वक्तव्यम् । न
 ह्यसति निमित्ते नैमित्तिकान् काष्ठविशेषवतः प्रत्ययान् पश्चामो
 रूपादिप्रत्ययवदिति । काष्ठैकत्वात् प्रत्ययभेदानुपपत्तिरिति चेत् ।

(१) पिपीलिका—पा० १ पु० । रथं सर्वत्र ।

(२) पचाङ्गादेः—पा० १ पु० ।

अथ मन्यसे कालैकत्वे षति न युक्तः परापरादिप्रत्ययभेदो नाभि-
 जनिमित्तं भिन्नकार्यं करोतीति न सापेक्षत्वात् । पित्रादिप्रत्यय-
 भेदवदिति । यथैकस्मिन् पुरुषे अनेकसम्बन्धभेदानुविधाधिन्यभिन्ने
 पिता पुत्रो भ्रातेति प्रत्यया भवन्ति तद्वदेकः कासः कार्यकारणवि-
 शेषापेक्षः परापरादिप्रत्ययहेतुरिति । एवमुपपादितः कासः ।
 तस्योपपन्नस्य वर्तमानकासप्रतिषेधार्थं सूत्रम् ॥

वर्तमानाभावः पततः पतितपतितव्यकालोपपत्तेः ॥ ३७ ॥

वर्तमानाभावः पततः पतितपतितव्यकालोपपत्तेः । वृन्तात्प्रच्यु-
 तस्य फलस्य भूमिं प्रत्यासीदतः यदूर्ध्वं फलमवधिं कृत्वा यावद्वृन्त-
 मिति स पतितोधा यदधस्तात् पततमवधिं कृत्वा यद्भूमिरिति
 स पतितव्योधा नेदानीं दतौयोधा विद्यते यत्र पततीति स्यात् ।
 न चाध्वानमन्तरेण काले व्यक्तिहेतुरस्ति तस्माद्वर्तमानः कालो
 नास्तीति वर्तमानः कालो नास्तीति ब्रुवन्नभ्युपगतौ कालौ बाधते ।
 एतदनुज्ञापनार्थं सूत्रम् ॥

तथोरप्यभावो वर्तमानाभावे तदपेक्षत्वात् ॥ ३८ ॥

तथोरप्यभावो वर्तमानाभावे तदपेक्षत्वात् । वर्तमानसापेक्षावि-
 तरौ कालौ यस्य वर्तमानो नास्ति तस्य वर्तमानानभ्युपगमे ऽभ्युपग-
 तयोः कास्योरभाव इति । न चायं कासोऽध्वव्यञ्जः किं तर्हि
 क्रियाव्यञ्जः पततीति यदा द्रव्यक्रियासम्बन्धमुपलभते सोऽयं सम्बन्ध-
 विशिष्टः कासो वर्तमान उच्यते क्रियासम्बन्धातिक्रमादतीतः यदा तु
 क्रियाकारणान्यभिसुख्येनावस्थितान्यप्रतिबद्धशक्तिकानि तदा भवि-

व्यति क्रियेत्यनागतः काश्च इति । अदि चायं वर्तमानां क्रियां
 न प्रतिपद्यते कस्मादतीतामनागतां च प्रतिपद्यते न कास्मि-
 ञ्जीतः न फलमतीतम् । काश्चस्य सर्वदा वर्तमानत्वात् फलस्य चा-
 पतत्पतति पतिव्यतीति क्रियाविशेषणत्वेन प्रत्ययविषयत्वात् क्रियायां
 सम्भयो न फले इति क्रिया कास्माभिव्यक्तिनिमित्तं नाध्वा गन्तव्यस्य
 तादवस्थ्यात् योऽथौ गन्तव्यो देयः स यथाभूत एवालुत्पन्नक्रिये
 फले तथा तथाभूत एवोत्पन्नक्रिय इत्यभेदात्नाध्वा काश्चव्यक्तिहेतुः ।
 अथ मन्यसे वर्तमानकास्मानभ्युपगमेऽप्यतीतानागतावितरेतरापेक्षौ
 वेत्स्येते एतत्प्रतिषेधार्थं सूचम् ॥

नातीतानागतयोरितरेतरापेक्षा सिद्धिः ॥ ३६ ॥

नातीतानागतयोरितरेतरापेक्षा सिद्धिरिति । न स्मृतीतानाग-
 तावितरेतरापेक्षौ सिद्धतः । कथमिति वर्तमानाभावे किमतीतं कथं
 चेति किमनागतं कथं चेति न शक्यते वक्तुमस्याकरणीयमेतद्वर्तमा-
 नस्योप इति । विशेषप्रतिषेधाच्च । वर्तमानोभ्युपगतः यस्मादयं
 प्रतिषेधः पततः पतितपतितव्यकास्योपपत्तिरिति । न च वर्तमा-
 नकास्मानभ्युपगमे पतत इति पदस्यार्थोऽस्ति न चैतत्पदार्थानभ्युप-
 गमे पतत इति युक्तं वक्तुम् । सोऽयं व्याघातो वर्तमानस्य नास्ति
 पतत इति च प्रयोगः न चेतरेतरापेक्षया कस्य चित् सिद्धिरिति ।
 यस्मादेकाभावेऽन्यतराभावाद् द्वयाभावः । यदीतरेतरापेक्षया सिद्धिः
 स्थात् यावदितरं नास्ति तावदितरं नास्तीत्युभयोरभावः अर्थ-
 यन्ताव्यङ्ग्यस्य वर्तमानकास्यो विद्यते गुणो विद्यते कर्मेति यस्य चायं
 नास्ति तस्य ॥

वर्तमानाभावे सर्वाग्रहणं प्रत्यक्षानुपपत्तेः ॥ ४० ॥

वर्तमानाभावे सर्वाग्रहणं प्रत्यक्षानुपपत्तेः । सूत्रार्थोऽविरोधः कथं पुनर्वर्तमानाभावे प्रत्यक्षानुपपत्तिर्यस्मादिदं प्रत्यक्षं वर्तमानाधारं कार्यत्वात् चीरवदिति । यत्कार्यं तद्वर्तमानाधारं दृष्टम् यथा चीरं कार्यं च प्रत्यक्षम् तस्माद्वर्तमानाधारमिति । वर्तमानकालानभ्युपगमादनाधारं प्रत्यक्षं प्राप्नोति । अनाधारं च कार्यं नास्तीति प्रत्यक्षानुपपत्तिः प्रत्यक्षानुपपत्तेश्च सर्वप्रमाणस्योपः सर्वप्रमाणस्योपे च सर्वस्य ग्रहणं न स्यात् । अस्ति च सर्वस्य ग्रहणं सर्वस्य ग्रहणात् पश्चातोऽस्ति वर्तमानः प्रत्यक्षनिमित्तं प्रत्यक्षविषयः प्रत्यक्षं चेति सोऽयं वर्तमानः काल इति उपपन्नस्य सन् द्वेधा विभियते कश्चित् क्रिया-माचव्यङ्ग्यः कश्चित् क्रियासन्तानव्यङ्ग्यः क्रियामाचव्यङ्ग्यो विद्यते द्रव्यमिति क्रियासन्तानव्यङ्ग्यः पचति क्षिणतीति । क्रियासन्तानोऽपि द्वेधा भवति एकाकारक्रियो नानाकारक्रियश्चेति । एकाकार-क्रियन्क्षिणतीति । तत्र ह्युद्यम्योद्यम्य निपातक्रिया एकाकारा नानाकारक्रियस्य सन्तानः पचतीति । तत्र ह्यनेका क्रिया अनेका-कारा तद्यथेधोपसर्पणमन्यभिज्वालनम् स्याद्यधिअयणमुदकासेचनम् तच्छुक्लपचनं दूर्वीघटनमधःप्रावणमवतारणमिति । स ह्येवंभूतः क्रिया-सन्तानः पचतीत्यनेनैकग्रन्थेनाभिधीयते क्रियासन्तानस्य ह्यत्रावि-च्छेदो विवक्षितो नामारम्भो नोपरम इति सन्तानानारम्भविवक्षार्था पक्ष्यतीत्युपरमविवक्षायामपाचीदिति । यच्चैदं क्षिणमानं पच्यमानं तत् क्रियमाणं तस्मिन्नक्रियमाणे ॥

कृतताकर्तव्यतोपपत्तेस्तूभयथा ग्रहणम् ॥ ४१ ॥

कृतताकर्तव्यतोपपत्तेस्तूभयथाग्रहणम् । कस्य वर्तमानस्य । कस्यसु-
भयथा । केवस्यस्य चापट्टकस्यातीतानागताभ्यां सम्पृक्तस्य च ताभ्या-
मिति । क पुनश्चापट्टकस्य विद्यते द्रव्यमित्यत्र हि केवस्यः शुद्धो
वर्तमानोऽभिधीयते पचति क्षिणत्तोत्यत्र सम्पृक्तः कथं काश्चिदत्र
क्रिया व्यतीताः काश्चिदनागताः एका च वर्तमाना इति । अन्यस्य
लोके प्रत्यासन्निप्रभृतेरर्थस्य विवक्षायामनेकप्रकारो वर्तमानस्य
प्रयोगः । कदाचिदयं वर्तमानमतीते प्रयुक्ते आगतः सन् ब्रवीत्येष
आगच्छामीति कदाचिदनागते प्रयुक्ते यथा स्थितः सन् ब्रवीत्येष
गच्छामीति । एवमन्येषु प्रयोगेषुत्प्रेक्षितव्यमिति ॥

अथेदानीमुपमानमवसरप्राप्तं परीक्ष्यते । किं पुनरुपमानं प्रशि-
द्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमित्युक्तम् तस्याच्चेपः ॥

अत्यन्तप्रायैकदेशसाधर्म्यादुपमानासिद्धिः ॥ ४२ ॥
प्रसिद्धसाधर्म्यादुपमानसिद्धेर्यथोक्तदोषानुपपत्तिः ॥ ४३ ॥

अत्यन्तप्रायैकदेशसाधर्म्यादुपमानासिद्धिरिति । नात्यन्तसाध-
र्म्यादुपमानं भवति यथा गौरेवं गौरिति । भूयः साधर्म्यादपि
नोपमानं सिद्धति न हि भवति यथा गौरेवं महिष इति ।
एकदेशसाधर्म्यादपि न भवति यथा मेरुस्तथा सर्षप इति । न
चान्या गतिरस्ति तस्मान्नोपमानं सिद्धति । अत्यन्तादिषाधर्म्यादुप-
मानप्रतिषेधाच्चोपमानप्रतिषेधः । यदत्यन्तप्रायैकदेशसाधर्म्यादुपमानं

तत्प्रतिषिद्धते तेन सूत्रेण न पुनरुपमानमात्रस्य प्रतिषेधः ।
 एवं सत्यन्यथोपमानं तत्स्वरूपं वक्तव्यम् । अथ नैवान्यथोपमानस्य
 स्वरूपमस्तीति मन्यसे कथं तर्हीदं वाक्यं^(१) अत्यन्तप्रायैकदेशसाध-
 र्म्यादुपमानासिद्धिरिति । अनभ्युपगच्छता ह्युपमानमेवं वक्तव्यम्,
 उपमानं न प्रमाणमर्थाप्रतिपादकत्वादिति । प्रसिद्धसाधर्म्यस्य वैधर्म्यस्य
 चोपमानहेतुत्वादप्रतिषेधः । चोऽयं भवता प्रतिषेधः क्रियते अत्यन्ता-
 दिसाधर्म्यादुपमानं न सिद्धतीत्ययमनुपपन्नोऽनभ्युपगमात् । कः
 खल्वेवमाहात्यन्तादिसाधर्म्यादुपमानमिति अपि तु प्रसिद्धसाधर्म्यादुप-
 मानम्, साध्यसाधनभावमाश्रित्य तथा चायमप्रतिषेधः सर्वथाभावा-
 चात्यन्तसाधर्म्यादप्युपमानं सिद्धति तत्क्रिययेव तत्क्रियोपमीयते ।
 यथा रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिवेति । भूयः साधर्म्येणापि
 भवति यदा गोर्बलजिज्ञासा भवति तदा भूयः साधर्म्येणोपमानम्
 यथा महिषस्तथा गौरिति । एकदेशसाधर्म्यादपि भवति यदा तु
 सन्मात्रजिज्ञासानिमिच्चं भवति मेरोः सन्ता किं रूपेति यथा
 सर्वपक्ष तथा मेरोः तस्मादप्रतिषेधोऽयमिति । अस्तु तर्ह्युपमानम-
 नुमानम् ॥

प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षसिद्धेः ॥ ४४ ॥

नाप्रत्यक्षे गवये प्रमाणार्थमुपमानस्य पश्याम
 इति^(२) ॥ ४५ ॥

तथेत्युपसंहारादुपमानसिद्धेर्नाविशेषः ॥ ४६ ॥

(१) वाक्यम् — शां १ ५० । (२) 'इति'मन्तो नास्ति इती ।

प्रत्यक्षेषाप्रत्यक्षसिद्धेः । यथा प्रत्यक्षेण धूमधर्मेषोर्द्धगत्यादिना-
ऽप्रत्यक्षो धूमधर्मोऽग्निरनुमीयते तथा प्रत्यक्षेण गवा ऽप्रत्यक्षस्य गवयस्य
प्रतिपत्तिरित्यप्रत्यक्षार्थप्रतिपादकत्वादुपमानमनुमानमिति । नापरि-
ज्ञानात् । न भवतोपमानस्य चरणं व्यञ्जायि ॥

न चाप्रत्यक्षे गवये उपमानार्थं पश्यामः । अथ प्रत्यक्षे गवये
क उपमानार्थः चासौ सञ्ज्ञासञ्ज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तिः स उपमानार्थः ।
एवं नोपमानमागमो न प्रत्यक्षम् न ज्ञायमागमात् प्रत्यक्षाच्चायं गवय
इति संप्रतिपद्यते । परार्थत्वाच्च परार्थं नोपमानं भवति न हि यथा
गौरेवं गवय इत्येतदागममन्तरेण साहचर्यमात्रपरिज्ञानमुपमानम् ।
न ज्ञागममात्रं साहचर्यपरिज्ञानमन्तरेणोपमानं भवितुमर्हति । न
चेवमनुमानम् । तस्माद्यथा सिद्धसिद्धिसम्बन्धस्यत्यनुपपद्ये सति सिद्ध-
परामर्शोऽनुमानम्, तच्च प्रत्यक्षम् । तथागमाहितसंस्कारसम्बन्ध-
स्यत्यपेक्षं साहचर्यप्रत्यक्षमुपमानमिति ॥

प्रतिपत्तिभेदाच्च नानुमानमेवं भवति । यथा धूमस्यथाग्निरिति ।
अस्युपमाने यथा गौरेवं गवय इति । यच्च प्रतिपत्तिभेदस्तत्रमा-
षान्तरम् । यथा प्रत्यक्षादनुमानपूर्वानधिगमादुपमानं न भवती-
त्यनेन प्रत्युक्तम् ॥

अथावसरप्राप्तः शब्दः परीक्ष्यते । कः पुनरर्थं शब्दः । आप्तो-
पदेशः शब्द इत्युक्तम् । तस्याच्चेपो न शब्दः प्रमाणं सत्यप्यसिद्धेः ।
तस्माद् विद्यमानोऽप्यर्थं शब्दोऽश्रूयमाणो न प्रतिपत्तिहेतुः प्रति-
पत्तिहेतुश्च प्रमाणमिति । विषयाभावाच्च न प्रत्यक्षानुमानव्यतिरेकी
विषयः शब्दस्यास्ति । न चाविषयं प्रमाणमिति अविज्ञानात्मक-

त्वाच्च न प्रमाणम्, यद्यत्प्रमाणं तत् तद्विज्ञानात्मकं यथा प्रत्यक्षम्, अविज्ञानात्मकं च न प्रमाणं घटादिवदेव वाङ्मकरणप्रत्यक्षत्वाच्च घटादिवदेव न प्रमाणम्, आत्मन्यसमवायात् । न घटादिवदेव प्रमाणम्, आकाशगुणत्वात् संख्यावन्न प्रमाणं यत् तावत् सत्यप्य-
प्रमितेरिति । तस्मात्सिद्धत्वात् । न हि कदाचिच्च उपलभ्यमानोऽप्र-
माणं भवत्यनुपलभ्यमानो न भवतीति नासौ प्रमाणम् । प्रमाणं
हि नाम येन प्रमीयते कदा च तेन प्रमीयते यदोपलभ्यते । यत्
पुनरेतद्विषयाभावादिति क एवमाह प्रत्यक्षानुमानव्यतिरेकी
विषयो नास्तीत्यसिद्धो हेतुः यथा प्रत्यक्षादिभ्यो भेदस्तथोक्तम् ।
यत्पुनरेतद्विज्ञानात्मकत्वाद् वाङ्मकरणप्रत्यक्षत्वात् आत्मन्यसमवा-
याच्चेति तस्मानेकान्तात् प्रदीपवत् प्रदीपवत् सर्वमस्ति प्रमाणं
च प्रदीपः प्रत्यक्षाङ्गत्वादित्युक्तम्^(१) । तस्मादनैकान्तिकत्वाद् हेतुरतो
यत् पुनरेतदाकाशगुणत्वादयमप्यनैकान्तिक एव । यथाकाशे यत्
परिमाणं तन्महत्प्रत्ययकर्तृत्वात् प्रमाणं भवति तस्मादाकाशगुणत्वा-
दित्ययमहेतुः । अनुमानं शब्दः स्मृत्यपेक्षत्वात् यस्य स्मृत्यपेक्षितं
तदनुमानं स्मृत्यपेक्षस्य शब्दोऽर्थप्रत्यायने तस्मादनुमानम् भिक्सा-
विषयत्वाच्च भिक्साविषयमनुमानम् तथा च शब्दस्तस्मादनु-
मानम् । अन्यव्यतिरेकोपपत्तेस्तु यदन्वयव्यतिरेकि तदनुमानम्,
यथा धूमविशेषदर्शनमग्निमत्प्रतीतौ तथा च शब्दोन्वयव्यतिरेका-
भ्यामेवार्थं प्रतिपादयति तस्मादनुमानम् ॥

(१) प्रत्युक्तम् — पा० १ पु० ।

शब्दोऽनुमानमर्थस्यानुपलब्धेरनुमेयत्वात् ॥ ४७ ॥

इतश्चानुमानं शब्दोऽर्थस्यानुपलब्धेः । प्रत्यक्षेणानुपलब्धमानार्थ-
विषयत्वादिति सूचार्थः ॥

उपलब्धेरदिप्रवृत्तित्वात् ॥ ४८ ॥

इतश्चानुमानमुपलब्धेरदिप्रवृत्तित्वात् । प्रामाणान्तरभावे उपलब्ध-
भिद्येता भेदो दृष्टः यथा प्रत्यक्षेऽनुमाने च । अन्यथा हि प्रत्यक्षे
उपलब्धिरन्यथानुमाने न त्वेवं शब्दे इति । तस्मान्न प्रामाणान्तरम् ॥

सम्बन्धाच्च ॥ ४९ ॥

सम्बन्धाच्च । सम्बन्धार्थप्रतिपादकत्वाच्चेति सूचार्थः सम्बन्धार्थ-
प्रतिपादकमनुमानं तथा च शब्द इति । यत्तावत् स्मृत्यपेक्ष-
त्वादनुमानं शब्द इति तन्नानेकान्तात् । अनुमानेऽपि स्मृत्यपे-
क्षित्वमस्ति यथा संग्रहे यथा तर्के यथोपमान इति । एतेन
त्रिकाण्यविषयत्वं प्रत्युक्तम् । यत् पुनरेतदन्वयव्यतिरेकोपपत्तेरिति ।
अन्वयव्यतिरेकोपपत्तिः प्रत्यक्षेऽपि । यथा यच्च घटस्तच्च घटज्ञा-
नम् । यच्च नास्ति तच्च तदभाव इति । यत् पुनरेतदनुपलब्ध-
मानार्थविषयत्वादिति सत्यम् अनुपलब्धमानार्थविषयमनुमानं न
पुनः स्वर्गापूर्वदेवताद्यपेक्षलौकिकस्य प्रत्यक्षमनुमानं वा अपि तु
आप्तोपदेशसामर्थ्याच्छब्दादर्थे संप्रत्ययः ॥

आप्तोपदेशसामर्थ्याच्छब्दार्थसम्प्रत्ययः ॥ ५० ॥

न ह्ययं शब्दमात्रात् स्वर्गादीन् प्रतिपद्यते । किं तु पुरुष-

विशेषाभिहितत्वेन प्रमाणत्वं प्रतिपद्य तथाभूताच्छब्दात् स्वर्गादि प्रतिपद्यते न चैवमनुमाने तस्मान्मानुमानं शब्द इति । एवं चोक्तिखिता प्रतिपत्तिः शब्दान्मानुमानादिति । एतेनादिप्रवृत्तित्वं व्याख्यातम् । यत् पुनरेतत् सम्बन्धाच्चेति । अस्ति शब्दार्थयोः सम्बन्धोऽनुज्ञातोऽस्ति च प्रतिषिद्धः वाच्यवाचकभावसङ्घणः सम्बन्धोऽनुज्ञातः । अस्य शब्दस्थायमर्थो वाच्य इति । यः पुनरयं स्वाभाविकः शब्दार्थयोः सम्बन्ध इति कैश्चिदभ्युपगम्यते स प्रतिषिद्ध इति न स्वाभाविकः शब्दार्थयोः सम्बन्धोऽस्ति कथम् ॥

प्रमाणतोऽनुपलब्धेः^(१) ॥ ५१ ॥

प्रमाणतोऽनुपलब्धेः । तत्र प्रत्यक्षेण तावच्छब्दार्थस्यानुपलब्धिरतीन्द्रियविषयत्वात् । यस्माच्छब्दस्यातीन्द्रियोऽप्यर्थो विषयसंस्मृत्त प्रत्यक्षेणोपलब्धिरिति । अनुमानेनोपलस्यत इति चेत् नानुमानेन विकल्पानुपपत्तेः । शब्दो वार्थदेशमुपसम्पद्यतेऽर्थो वा शब्ददेशम् उभयं वा न तावदर्थः शब्ददेशमुपसम्पद्यते ॥

पूरणप्रदाहपाटनानुपलब्धेश्च^(२) सम्बन्धाभावः ॥ ५२ ॥

पूरणप्रदाहपाटनानुपलब्धेः । आस्यैकदेशस्थानकरणोच्चारणीयः शब्द इति । अत्रान्यसिगच्छोच्चारणे पूरणप्रदाहपाटनानि गृह्येरन् । मूर्तिमान् पदार्थो मोदकादिर्गवादिवदागच्छन्नुपलभ्येत । ततश्च लोकव्यवहार उच्छिद्येत । अथ शब्दोऽर्थान्तिकमुपसंपद्यते तस्या-

(१) न्यायसूचीनिबन्धे सूत्रमिदं न दृश्यते ।

(२) पूरणप्रदाहपाटनानुपपत्तेश्च — इति ह्यसौ ।

यत्तुपपत्तिर्याघातात् । नित्यः शब्दः सन्तानवृत्त्या चागच्छतीति
 व्याहृतम् । अथ न गच्छत्यर्थदेश एव भवतीति नित्यस्य भवतीति
 चेन्नानिवृत्तो व्याघातः स्नानकरणप्रयत्नासम्भवाच्चार्थदेशे न भवति ।
 अथ न गच्छति न भवति तच्च व्यव्यते एको वितत्यावस्थित इति
 चेत् न सर्वार्थोपसम्भिसङ्गात् । यदि सर्वशब्दा एव वितत्यावस्थि-
 तास्य स्नानकरणादिनिमित्तसङ्घिधाने व्यव्यन्त इति मन्यसे सर्वार्था-
 नास्तुपसम्भिः प्राप्ता यदेकस्य शब्दस्य व्यञ्जकं तच्छब्दान्तराणामपीति ।
 वितत्यावस्थितस्य शब्दो व्यक्त इति स्तविषयं व्याप्यावस्थाने सति यच्च
 कचनावस्थितानां गोशब्दोभिव्यक्तौ ककुदादिमदर्थप्रत्यायनं स्यात्
 यथा सामान्यं स्तविषयं व्याप्यावस्थितं स च सर्वत्रोपसम्भते तथा
 शब्दोऽपि स्तविषयं व्याप्यावस्थित इति नियमो भविव्यति । न
 युक्तमेवं भवितुम्, सामान्यस्याश्रयोपसम्भिव्यक्तिहेतुः न च पुनः
 शब्दस्याश्रयोपसम्भिरक्षि न च वाच्ये वृत्तिसत्त्वात्समो दृष्टान्तः
 यदि च^(१) वाच्यार्थवृत्तिः शब्दः स्यात् वाच्योपसम्भभावकृतसमयेनापि
 प्रतिपाद्येत यथा सामान्यमकृतसमयोऽपि प्रतिपद्यत इति । तस्मा-
 न्नानुमानादपि प्रतिपद्यते । इतस्य स्तस्ययादन्येनापि न समन्धी
 शब्दः गुणत्वात् अन्येन गवादिना शब्दं प्रति समवायोऽपि नास्ति
 शब्दस्याकाशवृत्तित्वात् । नापि शब्दार्थयोरेकार्थसमवायः ताभ्या-
 नेकस्थानारम्भात् । उपमानात् प्रतिपत्स्यत इति न उपमानस्यापि
 नाद्यं विषयः । आगमात् प्रतिपत्स्यत इति स एवाच विचार्यते किं
 शब्दार्थौ समझ्वावाचोस्त्रिदसम्झ्वाविति । यदिदं भवताभिधीयते

स्यत्याद्यपेक्षत्वाद्नुमानसाधर्म्याद्नुमानं शब्द इति । तस्मादेवं नानु-
मानं न हि तेनैव तस्य साधर्म्यमिति । अथ स्यत्यादिसाधर्म्या-
च्छब्दानुमानयोरेकत्वमेवं तर्ह्येकं प्रमाणं प्राप्नोति । अस्ति ह्यर्थ-
परिच्छेदकत्वं सर्वप्रमाणानां साधर्म्यमिति । भवत्वेकं प्रमाणं किञ्चो-
बाध्यत इति । कथं न बाध्यत इति । यदभीष्टं तन्निवर्तते । किम-
भीष्टं प्रत्यक्षानुमाने भिन्ने इति । अथ सामान्यमाश्रित्याभेदो देश्यते
तदोपेक्षया वर्तितव्यम्, सामान्यमाश्रित्याभेदो विशेषमाश्रित्य भेद-
इति न किञ्चिद्वाधितम् । न चानुमानं शब्दः स्वपरात्मप्रत्यायक-
त्वात् । यत् स्वपरात्मप्रत्यायकं तदनुमानम् न भवति यथा
प्रदीपः प्रदीपो येनापि क्रियते तस्याप्युपसन्निधाधनं भवति अन्य-
स्यापि शब्दोऽप्येवं तस्मान्नानुमानमिति ॥

शब्दार्थव्यवस्थानादप्रतिषेधः ॥ ५३ ॥

शब्दार्थव्यवस्थानदर्शनादप्रतिषेधः । यदि शब्दार्थावसम्बद्धौ
स्याताम्, शब्दार्थप्रत्ययव्यवस्था न स्यात् । शब्दः सम्बद्धोऽर्थं प्रति-
पादयति प्रत्ययनियमहेतुत्वात् प्रदीपवत् । यः प्रत्ययनियमहेतुः
स सम्बद्धोऽर्थप्रत्यायको दृष्टः यथा प्रदीपः । शब्दश्चैवंधर्मी तस्मा-
च्छब्दोऽपि सम्बद्धोऽर्थप्रत्यायक इति । यद्वा प्रत्ययः पक्षीकर्तव्यः
सम्बद्धाभ्यां शब्दार्थाभ्यां वस्तुप्रत्ययो भवतीति नियमात् कुण्डलीति
प्रत्ययवदिति ॥

न सामयिकत्वाच्छब्दार्थसम्प्रत्ययस्य ॥ ५४ ॥

न सामयिकत्वाच्छब्दार्थप्रत्ययस्य । न सम्बन्धकारितं शब्दार्थ-

व्यवस्थानं किं तर्हि समयकारितं कः पुनरयं समयः । अभिधाना-
भिधेयनिधमनियोगः समययुक्ते^(१) शब्दार्थव्यवस्था भवतीति कश्चित्
सम्बन्धोत्पत्ता इति पद्यवोचाम इति । सेयं शब्दार्थव्यवस्थान्य-
द्यापि भवतीत्येतेतुः । अयं च वाच्यवाचकभावस्यैवः सम्बन्धः
स्वाभाविकशब्दार्थसम्बन्धादिनाप्यनुज्ञेयः । न हि स्वाभाविकसम्ब-
न्धादिनोऽनुपयुक्तशब्दार्थसम्बन्धस्य शब्दापह्णान्निवेशप्रत्ययो भवति ।
स पुनः समयः क्लृप्तः प्रत्येतस्यः पदज्ञानाज्ञोक्तस्येति तदिदं शास्त्रं
शब्दस्याविज्ञोपार्थं प्रणीतम् । ज्ञोक्तस्य समयो बोद्धव्यः मात्तदौ-
क्षेषु तेस्वर्येषु तांस्तान् शब्दान् प्रयुज्यमानानुपलभ्य सोऽपि तथैव
श्रित्तित्तानेव शब्दांक्षेषु तेस्वर्येषु प्रयुक्ते न पुनरेतं क्षिपिमिव
कश्चित् श्रित्तयतीति ॥

जातिविशेषे चानियमात् ॥ ५५ ॥

जातिविशेषे चानियमात् । न स्वाभाविकः शब्दार्थयोः
सम्बन्धः । यदि स्वाभाविकः शब्दार्थसम्बन्धोऽभविष्यत् जातिविशेषे
शब्दार्थव्यवस्थाऽभविष्यत् । अस्ति तु यथाकामं प्रयोगो जातिविशेषे
यथाकामं प्रयोगो दृष्टः न तु स्वाभाविकेन सम्बन्धानां जातिविशेषे
अभिचारो दृष्टः न हि प्रदीपोष्ठाकमन्यथा प्रकाशयत्यन्यथा
जातिविशेष इति । जातिविशेषशब्देन पुनर्देशोऽभिधीयत इति ॥

तदप्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः ॥ ५६ ॥

तदप्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्य इति सूत्रम् । तदित्यधि-

(१) तर्हिब्रह्मपुत्रे-पा० १ प्र० ।

कृतशब्दाभिधानाच्छब्दविशेषाधिकारः यस्मात् प्राप्तमपि प्रकरणेन
 शब्दं तच्छब्देन पुनरभिधत्ते तच्छापयति शब्दविशेषं प्रतीयं चिन्ता
 न तु शब्दमात्रमन्यथैवं वक्तव्यम् । अप्रमाणं शब्दोऽनृतव्याघातपुन-
 र्दशदोषेभ्य इति । अप्रामाण्यमर्थस्याप्रत्यायकत्वम्, अनृतत्वमन्यथा-
 र्थाभिधानम्, व्याघातः पदयोर्वाक्ययोर्वा सहासम्भवः, पुनरुक्तं पूर्वा-
 भिहितत्वाभिधानम् । उदाहरणानि भाष्ये । तत्रानृतत्वे हेतुः
 फलसादर्शनम्, अग्निहोत्रं जुहुयादिति विधिवाक्यम् । अस्य व्याघातः
 फलसम्भवेन उदितागुदिते समयाध्युषितप्रतिषेधो न धान्यः
 कासो विद्यते यत्राग्निहोत्रं इवम् स्यात् । उदितागुदितसमया-
 ध्युषितवाक्यानां वा परस्परविरोधः प्रथमोक्तमयोस्त्रिरभिधाने पुन-
 र्दशम् । उदाहरणं भाष्ये । दृष्टान्तलेनैतानि वाक्यान्पुन्यस्य एक-
 कर्तृकत्वेन शेषवाक्यानामप्रमाणत्वमिति । अग्निहोत्रादिवाक्यानां वा
 प्रमाणत्वप्रतिषेधो वैदिकत्वेन तदन्यवाक्यवत् पुनरुक्ततायां पूर्वशुत्तरं
 वा न वाक्यमेकेन प्रपौष्यमानत्वात्^(१) ॥

न कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यात् ॥ ५७ ॥

न कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यात् । यत्तावदनृतत्वात्प्रमाणानि वेद-
 वाक्यानि फलसादर्शनादिति तदत्र सम्प्रधार्यम् । किं फलसादर्शनं वेद-
 वाक्यानामप्रमाणत्वादाहो कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यादिति । यद्यं तु ब्रूम
 न कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यादिति फलसादर्शनात् तु कारणानामसामर्थ्यं
 गम्यते इष्टेः कारणसाधनत्वाद्वा विरोधः । न चेयमिष्टिर्मथा साक्षात्

(१) प्रतीयमानत्वात्— पा० १५० ।

पुत्रकारणत्वेनाभ्युपगम्यते अपि तु पितराविद्या संप्रयुज्यमानौ पुत्रं जनयत इति । तत्र न ज्ञायते किं पित्रोरसाहुष्यात् पुत्रजन्म न भवति ओहोस्त्रिदिष्टेरसाहुष्यादिति । मन्त्रास्त्रेष्टिसाधनत्वेन प्रयुज्यमाना इत्यङ्गं भवन्ति^(१) तथापि न ज्ञायते किमिष्टिर्मन्त्राणां वैगुण्यात् सन्मन्त्रा आहो दर्भेन्धनादेः^(२) कारणस्य वैगुण्यादिति । यथैव मन्त्राणां न्यूनाधिकभावे प्रयुज्यमानानामिष्टिर्न निर्वर्तते तथा दर्भेन्धनादेरपि साधनस्य वैगुण्यादिति । न केवलं साधनवैगुण्यादेवेष्टेरनभिनिर्दृष्टिसंशयेष्टेः साधयितुः कर्मणस्यासाहुष्यादित्युत्सृज्येष्टिसम्पदम्^(३) न केवसेवेष्टिः कारणमित्युक्तम् । तत्र पुत्रजन्मादर्शनेन न युक्तं मनुष्यधर्मणो वक्तुम् मन्त्राणामसामर्थ्यात् पुत्रानुत्पत्तिरिति । उभयथा दृष्टत्वात् सन्देह इति चेत् न अभ्युपेतहानेः । अथ मन्यसे त्रिकारण पुत्रजन्म तत्रान्यतरकारणवैकल्यात् पुत्रो न भवतीति कारणवैकल्यं गम्यते । तत्र यथैव पित्रोर्वैगुण्यात् पुत्रानुत्पत्तिस्तथा मन्त्राणामप्रमाणत्वादिति सन्दिह्यते नाभ्युपेतहानेः । पूर्वं भवताभ्यधाद्यि वेदोऽप्रमाणमिति अधुनाभिधीयते सन्दिग्धं प्रमाणत्वमित्येवं ब्रुवता पूर्वी वादस्थक्तो भवति । समानमिति चेत् । अथ मन्यसे समानमेतद्भवतोऽपि किं पित्रोर्वैगुण्यात् पुत्रजन्म वेदवाक्यानामप्रामाण्याच्चेति सन्दिह्यते । नासाधनात् । न मयैतत् साध्यते वेदवाक्यानि प्रमाणमप्रमाणं वेति भवता तु साध्यते । तत्र मया भवतः साधनान्यतरवैकल्यात् पुत्रजन्म न

(१) सक्षवन्ति — पा० १ पु० । (२) दर्भेन्धनादेः — पा० १ पु० ।

(३) उपेष्टेष्टिसम्पदम् — पा० १ पु० ।

भवतीति सन्दिग्धो हेतुरपदिश्यते तत्सहकारित्वात्नोपदेशो दारु-
मन्यनवदिति । नेयमिष्टिः साक्षात्कारणं पुत्रजन्मनोऽपदिश्यते
अपि तु पुत्रकाम इष्टिं कुर्वीत इति । यथाग्निकामो दारुणी
मथ्नीयादिति उपदेशस्तत्र न कर्तृकर्मणोर्वैगुण्यादग्निर्भवतीति नोप-
देशवैयर्थ्यं तयोहापीत्यदोषः । सामर्थ्ये फलसम्पत्तिदर्शनाच्च । यत्र
समस्तानि कारणानि तत्र फलाभिनिर्वृत्तिर्दृष्टेत्यदोषः । यच्चैदं
वाक्यं तदप्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्य इति । तदपि वेदस्य
पञ्चीकृतत्वादव्यापकम् । अथ यान्येवंधर्मकाण्यि वाक्यानि तानि
पञ्चीक्रियन्ते तेषु पञ्चधर्माणां विशेषणत्वेनोपयुक्तत्वादप्रामाण्यप्रति-
पादको हेतुर्वक्तव्यः । अनृतत्वादप्रामाण्यमिति चेत् किमिदमनृतत्वं
नाम यद्यथाऽतथाभूतार्थाभिधानं न त्वयमेव प्रतिज्ञार्थीऽप्रमाण-
मिति । अनृतत्वं वाऽसिद्धमित्ययुक्तमेतत् । यत् पुनरेतद्व्याघात-
दोषादिति ॥

अभ्युपेत्य कालभेदे दोषवचनात् ॥ ५८ ॥

अभ्युपेत्य कालभेदे दोषवचनाच्च व्याघातः । अन्याधान एवायं
नियमपरिग्रहः । उदिते होतव्यमनुदिते होतव्यं समयाभ्युषिते होत-
व्यमिति । सोऽयमभ्युपेत्य कालं यदातिक्रामति तदाभ्युपेतकाला-
न्निश्च्यते निन्दावचनेन व्याघातः उभयप्रतिषेधानभिधानाच्चेदमन्यथा
यदि पुनरेतदुभयप्रतिषेधाभिधानं स्यात् भवेदयं प्रसङ्गो व्याघातः
न पुनरेतानि प्रतिषेधवाक्यानि उदिते होतव्यमित्येवमादीनि
तस्मादप्रसङ्गोयमिति । अथ पुनरेतानि वाक्यानि होमविधेः प्रति-

षेधकानि स्युः तदोदितादिपदेषु व्यर्थमेवं वक्तव्यम् । अग्निहोत्रं
 जुष्टयादिति तत्र कर्तव्यमिति । एवं च संगतार्थता यथेतद्वाख्या-
 तमेवं पूर्वोक्तेरे वाक्ये सङ्गते भवतः हवनमग्नौ काण्डविशेषविधा-
 नादिति । एवमेतन्न पुनर्यथास्माभिर्याघातोऽभिधीयत इति निय-
 महेतुर्वक्तव्य इदमेवोदितादिवाक्यं नियमहेतुः । कथमिति । इदं
 पुनर्वाक्यं कामतो वा कस्येत अभिहितं वागूद्यत इति । अभि-
 क्षितानुवादो न्याय्यः । तत्र हि प्रमाणानामविवंदादादिति न
 व्याघात इति यत्पुनरेतत् पुनरुक्तदोषात् पुनरुक्तदोषः ॥

अनुवादोपपत्तेश्च ॥ ५६ ॥

वाक्यविभागस्य चार्थग्रहणात् ॥ ६० ॥

अनुवादोपपत्तेः । पुनरुक्तं नाम तस्यैवार्थस्यानङ्गीकृतविशेषस्य
 सतः पुनर्वचनम् । अनुवादस्तु पुनः श्रुतिसामान्यादङ्गीकृतविशेषस्या-
 नुवादः । एवं सति यथोक्तो न दोषः । उदाहरणं भाष्ये । पुत्र-
 कामेष्टिवाक्यानि प्रमा वेदेकदेशत्वात् भूमेरुवपनवाक्यवत् इतस्तु
 पदादिनियमात् द्वादशमासाः संवत्सर इति वाक्यवत् । इतस्तु
 कर्तृविशेषाभिहितत्वात् अग्निर्हिमस्तु भेषजमिति वाक्यवत् ॥

यमस्यानि वा वेदवाक्यानि पञ्चीकृत्याभिधीयन्ते प्रमाणं वेद-
 वाक्यानि अर्थविभागवत्त्वात् मन्वादिवाक्यवत् । यथा मन्वादि-
 वाक्यान्यर्थविभागवन्ति अर्थविभागवत्त्वे सति प्रामाण्यं तथा च
 वेदवाक्यान्यर्थविभागवन्ति तस्मात् प्रमाणं विभागस्य त्रिविधो
 भवति ॥

विध्यर्थवादानुवादवचनविनियोगात् ॥ ६१ ॥

विध्यर्थवादानुवादवचनविनियोगात् । चिधा खलु ब्राह्मण-
वाक्यानि भवन्ति विधिवचनानि अनुवादवचनानि अर्थवादवच-
नानि च ॥

विधिविधायकः ॥ ६२ ॥

तत्र विधिविधायकः । यदाक्यं विधायकं देशकं च विधिः ।
विधिस्तु नियोगोऽनुज्ञा वा यदाक्यं विधत्ते इदं कुर्यादिति च
नियोगः । अनुज्ञा तु यत् कर्तारमनुजानाति तदनुज्ञावाक्यम्,
यथाग्निहोत्रवाक्यमेवैतत् साधनावान्निपूर्वकत्वमनुजानाति ॥

स्तुतिर्निन्दा परकृतिः पुराकल्प इत्यर्थवादः ॥ ६३ ॥

स्तुतिर्निन्दा परकृतिः पुराकल्प इत्यर्थवादः । एषामुदाहर-
णानि भाष्ये ॥

विधिविहितस्थानुवचनमनुवादः ॥ ६४ ॥

विधिविहितस्थानुवचनमनुवादः । विध्यर्थवचनं तथानुवादः ।
विधिविहितानुवचनं च पूर्वं शब्दानुवादः परोऽर्थानुवादो यथा
पुनरुक्तं द्विविधं शब्दपुनरुक्तमर्थपुनरुक्तं च शब्दपुनरुक्तमनित्यो
नित्यो वेति । अर्थपुनरुक्तमनित्यो निरोधधर्मक इति ॥

नानुवादपुनरुक्तयोर्विशेषः शब्दाभ्यासोपपत्तेः ॥ ६५ ॥

नानुवादपुनरुक्तयोर्विशेषः शब्दाभ्यासोपपत्तेः । कोऽस्य सूच-

स्थार्थः । प्रतीतार्थशब्दाभ्यासोऽनुवादपुनरुक्तयोः साम्यम्, पुनरुक्तोऽपि प्रतीतार्थः शब्दोऽभ्यस्यते । अनुवादेऽप्येवमतः प्रतीतार्थशब्दाभ्यासादुभयमसाध्विति ॥

श्रीघ्नतरगमनोपदेशवद्भ्यासान्नाविशेषः ॥ ६६ ॥

श्रीघ्नतरगमनोपदेशवद्भ्यासान्नाविशेष इति । यथा श्रीघ्नं गम्यताम्, श्रीघ्नतरं गम्यतामिति । त्वरया क्रियातिशयो गम्यते तथा-नुवादस्य चोपेनाप्यभ्यासेन क्रियातिशयोऽभिधीयत इति । अस्य प्रयोगः । अर्थवाननुवादस्य चोपेऽभ्यासः प्रत्ययविशेषे हेतुत्वात् श्रीघ्नतरगमनोपदेशवदिति । अथ श्रीघ्नशब्दाच्छ्रीघ्नतरशब्दः प्रयुज्यमानः प्रत्ययविशेषहेतुत्वाच्च पुनरुक्तदोषं न भवति । तथा अनुवादस्य चोपेऽप्यभ्यासः प्रत्ययविशेषहेतुत्वाच्च पुनरुक्तदोषं स्यात् इति । कः पुनरसौ विशेषो भवतीति वक्तव्यस्तदुच्यते । आद्ये पचतुशब्दप्रयोगे पाको निर्वर्तनीय इति पक्रुः प्रत्ययो भवति द्वितीयात् तु पचतुशब्दादवधारणप्रत्ययो भवति मथैव पक्रुमिति सातत्यप्रत्ययो वा भवति सततं मया पक्रुमिति अध्येषणप्रत्ययो भवति आशु मया पक्रुमिति । एवं ओतुः । यथा च ओतुस्तथा वक्रुरप्येते एव प्रत्यया भवन्तीति । पुनरुक्ते तु न कश्चिद्विशेषो गम्यत इति महान् विशेषः पुनरुक्ता-नुवादयोः । एवमन्योऽप्यनुवादस्य प्रयोगो वाक्ये बोद्धव्य इति । किं पुनः प्रतिषेधहेतुत्वोद्भारादेव प्रमाणता वेदवाक्यानां सिद्धा न । किं कारणम् । न साधनमन्तरेण सिद्धिरस्तीति कुतस्तर्हि प्रमाणतः किं तत् प्रमाणम् अर्थविभागवत्त्वम् ॥

मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तन्नामाख्य-
माप्तप्रामाण्यात् ॥ ६७ ॥

मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तन्नामाख्यमाप्तप्रामाण्यात् । अशब्दः
पूर्वहेत्वनुकर्षणार्थः । यथा मन्त्रायुर्वेदवाक्यानि पुरुषविशेषाभिहित-
त्वात् प्रमाणं तथा वेदवाक्यानीति पुरुषविशेषाभिहितत्वं हेतुः ।
किमायुर्वेदस्य प्रामाण्यं यत् तदायुर्वेदेनोपदिश्यते । इदं क्लृप्तम-
धिगच्छति इदं क्लृप्तानिष्ठं जहति तस्थानुष्ठौयमानस्य तथाभा-
वोऽविपर्ययः एतत् प्रामाण्यं किञ्चित्तम् एतदाप्तप्रामाण्यकृतम् । किं
पुनराप्तानां प्रमाणत्वम् साक्षात्कृतधर्मता यं ते पदार्थमुपदिशन्ति
स तैः साक्षात्कृतो भवतीति भूतदया च यस्मै चोपदिशन्ति तं
प्रत्यनुकम्पा भवति यथार्थपरिज्ञानार्थं चिख्यापयिषा वास्य भवति^(१) ।
एतेन चिद्विधेन विशेषणेन विशिष्टो वक्ता आप्तः तेन य उपदेशः
क्रियते स प्रमाणमिति दृष्टवाक्याविसंवादेन चाशेषानुमानं शक्यं
दृष्टार्थं यथा वा ग्रामकामो यजेतेत्येवमादि तेन शेषानुमानं प्रमा-
णमिति^(२) । लौकिकमपि वाक्यमनेनैव चिप्रकारेण विशेषणेन^(३)
विशिष्टस्य वक्तुः प्रमाणं भवति । अस्य प्रयोगः । प्रमाणं वेदवाक्यानि
वक्तृविशेषाभिहितत्वात् मन्त्रायुर्वेदवाक्यवदिति । एककर्तृकत्वेन वा
मन्त्रायुर्वेदवाक्यानि पक्षीकृत्यालौकिकविषयप्रतिपादकत्वेन वैधर्म्य-

(१) यदि भवति — पा० १ पु० । (२) प्रमाणत्वमिति — पा० १ पु० ।

(३) विशेषेण — पा० १ पु० ।

हेतुर्वक्तव्यः । पौरुषेयत्वमधिष्ठं नित्यत्वादिति चेत् । अथ मन्यसे
 नित्यानि वेदवाक्यानि नित्यत्वाच्चैषां प्रामाण्यं तस्मात् पौरुषेयत्वम-
 धिष्ठम् । नाधिष्ठत्वात् । सिद्धे नित्यत्वे एतद्युक्तं तन्न न सिद्धमतो न
 युक्तमेतत् । यदि न नित्यानि कथं प्रमाणं प्रमेयप्रतिपादकत्वात्
 प्रमाणं न नित्यत्वात् । केचित्तु ब्रुवते न किञ्चिन्नित्यं प्रमाणमस्तीति
 प्रमाणात्वादेवानित्यानीति । तत्तु न सम्यगिति पश्यामः नित्यमपि
 प्रमाणं यथा मनः आत्मा च प्रमाणग्रन्थस्य समुदायवाचित्वात् ।
 अयं ऋषु प्रमाणग्रन्थः समुदाये वर्तते तत्र नित्यमित्यं चानेकं
 समुदायि प्रमाणात्प्राप्तत्वात् प्रमाणमित्युच्यते यथा प्रदीपः एवं च
 नित्यमपि प्रमाणमस्तीति । यदा च परमात्मादिनित्यमितरवस्तु-
 साधकत्वेनोपादीयते तदा परमात्मादेर्नित्यस्य प्रमाणभावात् प्रमा-
 णत्वादनित्य इत्यनैकान्तो भवतीत्यनुत्तरमेतत् । तस्माद्युक्तमर्थवि-
 भागवत्त्वादनित्यत्वम् सौक्तिकवाक्यवदिति । यथार्थविभागवन्ति सौ-
 क्तिकवाक्यानि तथा च वेदवाक्यानि तस्मान्न नित्यानीति । सौक्ति-
 कान्यपि नित्यानीति चेत् । अथ मन्यसे तान्यप्येतानि सौक्तिकवाक्यानि
 अर्थविभागवन्ति तान्यपि नित्यानीति अर्थविभागो न स्यात्
 षोऽयमर्थविभागो सौक्तिकवाक्ये स न स्यात् इष्टं तु तान्यनित्या-
 नीति चेत् विशेषहेतुर्वक्तव्यः तुल्ये चार्थविभागवत्त्वे तुल्ये चार्थ-
 प्रतिपादकत्वे सौक्तिकान्यनित्यानि वैदिकानि नित्यानीति विशेष-
 हेतुर्वक्तव्यः । तुल्यं भवतोप्यनित्यत्वे विशेषहेतुर्वक्तव्य इति । उक्तोर्थ-
 विभागवत्त्वं हेतुः इतश्च वर्षवत्त्वाद्दर्शवन्ति सौक्तिकवाक्यानि अनि-
 त्यानि तथा च वेदवाक्यानि तस्मात् तान्यन्यनित्यानि ततश्च सामा-

न्यविशेषवत्त्वे सति ओचयाह्लात् शौकिकवाक्यवत् । इतश्च पदव-
त्त्वात् शौकिकवत् । दर्शनस्य परार्थत्वादिति चेत् । अथ मन्यसे दर्शनं
परार्थं दर्शनशब्द उच्चारणार्थः उच्चारणं परप्रतिपादनार्थम् न हि
कश्चिदात्मप्रतिपत्तये शब्दमुच्चारयति । यदि चायं नित्यो भवति
शब्दार्थप्रत्ययो युक्तः । अथानित्य उत्पन्नः प्रध्वंसो ततोऽन्यः श्रोतुः
नित्यमपूर्वः ओचविषय इति । न चापूर्वश्रवणात् प्रतिपत्तिर्युक्ता ।
न हि नारिकेलद्वीपवासिनोऽप्रसिद्धगोश्रवणात् ककुदादिमदर्थ-
प्रतिपत्तिर्भवति । तथा चानित्यवादिनः सर्वे शब्दाः तथा तस्मा-
दस्यापि शब्दात् प्रत्ययनियमो न प्राप्त इति । नानेकान्तात् । चण-
विध्वंसिषु प्रद्वीपादिषु अपूर्वस्य प्रत्यायनं दृष्टमिति । नोदाहरणवैध-
र्यात् प्रद्वीपोनाख्यातः प्रकाशनीयार्थसम्बन्धात् प्रकाशनीयार्थसम्प्र-
तिपत्तिं करोति न पुनरनाख्यातः शब्द इति । क एवमाहाख्यातः
शब्दः प्रतिपादयति सम्बन्धस्यादर्शनादाख्यानमनुपपन्नम् । उक्तमेत-
द्यथा न शब्दार्थयोः प्राप्तिस्तद्विषयः सम्बन्धोऽस्तीति वाच्यवाचकत्वचक्षणस्य
पौरुषेयः सम्बन्धः स च कृतक इति । स च संसारानादित्वात्
लोकतोऽवगम्यते । ये तु संसारमादिमन्तं वर्णयन्ति त एवमुपा-
सन्धाः । अथ योऽयमभिलापो नित्या वर्णा इति स कथं सम्प्रदाय-
स्याविच्छेदात् तान्येव वेदवाक्यानि मन्वन्तरचतुर्वर्गेषु सम्प्रदायाभ्या-
साविच्छेदेन प्रवर्तन्ते तदपेक्षया शौकिकाः शब्दा न प्रयुष्यन्ते
नित्या वेदा इति । यथा नित्याः पर्वताः सरित इति तन्मन्वादि-
वाक्येषु समानम् । कुत एवं सम्प्रदायाविच्छेदात् नित्यत्वं न
पुनर्नित्यत्वादेव अनित्यत्वोक्तप्रमाणाविघातात् यानि मथानित्यत्वे

प्रमाणाप्युपन्यस्तानि तानि न विहन्यन्ते तेषामविघातादनित्यत्वे
अति सम्प्रदायाविच्छेदो नित्योपचार इति ॥

इति—औद्द्योतकरे न्यायवार्तिके द्वितीयस्याध्या-
यस्याद्यमाह्निकम् ॥

अथ द्वितीयमाह्निकम् ।

न चतुष्टमेतिह्यार्थापत्तिसम्भवाभावप्रामाण्यात् ॥१॥

प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणातीति सूत्रम् । तस्याक्षेपः
न चतुष्टमेतिह्यार्थापत्तिसम्भवाभावप्रामाण्यात् । अर्थार्थः अथयार्थो-
ऽयं प्रमाणादौ इति । न चत्वार्येव प्रमाणानि ऐतिह्यार्थापत्तिसम्भ-
वाभावा अपि प्रमाणातीति । संग्रयव्युदासार्थं वा ऐतिह्यादय उप-
दिश्य प्रतिषिध्यन्ते प्रत्यक्षादीनि च प्रमाणानि ऐतिह्यादीनि चेति
मन्यन्ते तत्र श्रुतः संग्रयः स्यात् किं विद्यमाना ऐतिह्यादयो
नोक्ता अथोऽविद्यमाना इति विधिन्यूनतापरिहारार्थं वा प्रकरणम् ।
विद्यमानान्येतिह्यादीनि नोक्तानीति विधिवाक्यहीनं शब्दशास्त्रं
स्यात् दोषवतां दोषानभिधानात् दोषहीनं वा शास्त्रं स्यात् इत्यत
उद्दिश्य निवर्त्यन्ते । दोषवन्त ऐतिह्यादय इत्यतो नाभिधीयन्त
इति । दोषस्पर्हिं वक्तव्यः अथ दोषो नाभिधीयते दोषहीनं शास्त्र-
मिति तत्परिहारार्थं प्रकरणमुपपत्तिष्यते प्रत्यक्षादिव्यक्तभावाप्रदर्श-
नार्थं वा ऐतिह्यादीनि प्रत्यक्षादिव्यक्तभावावयता ये यथान्तर्भवन्ति

तच्च तेषां प्रदर्शनार्थं प्रकरणमिति सिद्धत्वादनारम्भः न त्वथमर्थः
 चत्वार्येव प्रमाणानीत्यस्मिन्नेव विभागोद्देशसूत्रे सिद्ध इति सिद्ध-
 त्वात् पुनरनारम्भ इति । न । अवधारणप्रयोजनस्य इतश्च सिद्धेः येन
 न्यायेन चत्वार्येव प्रमाणानीत्येतदवस्थाप्यते स न्याय इह प्रकरणे
 वर्धत इति तस्मादारभ्यमेवेति । किमिदमैतिह्यं नाम अनिर्दिष्ट-
 वक्तृकं प्रवादपारम्पर्यमिति होचुर्दुःखाः कथयन्तीति । अर्थादाप-
 त्तिरर्थापत्तिः आपत्तिः प्राप्तिः प्रसङ्गः यस्मिन् वाक्ये विधीयमाना-
 दर्थादन्योऽर्थ आपद्यते सार्थापत्तिः यथाऽसत्सु मेषेषु वृष्टिर्न भव-
 तीति किमचार्थादापद्यते सत्सु भवतीति । सम्भवो नामाविनाभाव-
 वर्त्तिनोऽर्थस्य ग्रहणादन्यसत्ताविज्ञानम् । यथा द्रोणस्य ग्रहणादा-
 ढकस्य सन्तेति । अभावः प्रत्यनीकस्य ग्रहणात् तद्विरोधिगो ग्रह-
 णम् । यथा विधारके वाय्वभ्रसंयोगे सति गुरुत्वप्रतिबन्धादपां पातः
 प्रतिषिद्धः तदपामपातेन विरोधिगं वाय्वभ्रसंयोगं प्रतिपद्यते इति
 तान्येतान्यैतिह्यादीनीति । एवम्भूतानीति सञ्चणाभेदादेतेष्वेवान्त-
 र्भवन्ति न पृथगुच्यन्ते । विषयाभावाच्च न प्रत्यक्षादिप्रमाणव्यति-
 रेकेण विषया ऐतिह्यादीनां सम्भवन्त्यतश्च न प्रमाणान्तराणि । अथ
 प्रयोजनभेदात् भिद्यन्त इति मन्यसे एवं तर्ह्यष्टत्वं निवर्तते यदप्य-
 भ्युपगतं प्रमाणाष्टत्वं तच्च वर्तते प्रयोजनभेदात् प्रमाणभेदमभ्युपग-
 ष्कत इति । एककरणस्य प्रयोजनभेदो दृष्ट इत्यनेकान्तः । यथैकं
 चक्षुरनेकनीलादिभिन्नरूपग्रहणप्रयोजनमिति इन्द्रियानेकत्वं वा
 अथ प्रयोजनभेदाद्भेदं मन्यसे एकमिन्द्रियमनेकं प्राप्नोति । अथ
 विषयसामान्यव्यतिरेकादेकमिन्द्रियमयुक्तसार्द्धं प्रतिषेधो न चतु-

इमेतिह्यार्यापत्तिसम्भवाभावप्रामाण्यादिति । यद्यप्येतानि प्रमाण्यानि
किं तर्ह्यन्तर्भवन्तीति वक्तव्यम् अन्तर्भावप्रदर्शनार्थं सूचम् ॥

शब्द ऐतिह्यानर्थान्तरभावाद्नुमानेऽर्यापत्तिसम्भ-
वाभावानर्थान्तरभावाच्चाप्रतिषेधः ॥ २ ॥

शब्द ऐतिह्यानर्थान्तरभावाद्नुमानेऽर्यापत्तिसम्भवाभावानर्थान्त-
रभावाच्चाप्रतिषेधः । शब्द ऐतिह्यमन्तर्भवति समानस्य चणत्वात्
शब्दस्य चणमैतिह्यान्निवर्तते सोऽयं भेदः सामान्येन संगृहीतः । अनु-
मानेऽर्यापत्तिसम्भवाभावानामन्तर्भावः समानस्य चणत्वात् कथमर्या-
पत्तिरनुमानेन संगृह्यते । इयोरेकतरप्रतिषेधस्य द्वितीयाभ्यनुज्ञा-
विषयत्वात् । यत्र यत्र इयोर्वस्तुनोरेकतरदस्तु प्रतिषिध्यते तत्र तत्र
द्वितीयाभ्यनुज्ञा इष्टा यथा दिवा न भुङ्क्ते इत्यभिधानाद्वाचौ भुङ्क्ते
इति गम्यते । एके तु ब्रुवते नेयमर्यापत्तिर्दिवा न भुङ्क्ते इति । अत्र
किं त्ववधारणद्वयं दिवा न भुङ्क्ते एव दिवैव न भुङ्क्ते इति सोभ-
यप्राप्तौ न वक्तव्यम् वाचौ भुङ्क्ते इति । एतत् तु न सम्यगसम्भ-
वात् दिवा न भुङ्क्ते एव इत्यथमर्थोऽसम्भवेन निराकृतः न कश्चि-
द्दिवाभुङ्क्ते एव भुञ्जानोऽपि तावन्न भुङ्क्ते एव किं पुनरभुञ्जान इति
तस्मादसम्भवेनार्थस्य निराकृतत्वात् काश्चाप्रतिषेधोऽनेन दिवा न
भुङ्क्ते इति । अन्यथानर्थकं स्यात् क्रियान्तरनिवृत्तेरसम्भवेन निरा-
कृतत्वात् काश्चाप्रतिषेधस्यानभ्युपगमात् अनर्थकं वाक्यम् भवत्वनर्थकं
किं नो बाध्यते यदभ्युपगतं तन्निवर्तते किं चाभ्युपगतम् क्रियान्तर-
प्रतिषेधो यत्र काश्चाप्रतिषेध इति न चेदमनर्थकम् तस्माद्दुयोरेक-

तरप्रतिषेधे द्वितीयाभ्यनुज्ञानादनुमानमेवार्थापत्तिः कतमदेवानु-
मानं सामान्यतोद्बृष्टम् । एतेन सम्भवाभावौ व्याख्यातौ । सम्भवोऽनु-
मानम् अभावोऽप्यनुमानमेव । तच्च वर्णितम् । अनयोरपि सामान्यतो-
द्बृष्ट एवान्तर्भाव इति तदेवमन्तर्भावात् पृथगनुद्देश इति मन्यसे
तानि प्रमाणानि न तु प्रमाणान्तराणीत्युक्तम् तच्चार्यापत्तेः प्रमा-
णभावाभ्यनुज्ञा नोपपद्यते ॥

अर्थापत्तिरप्रमाणमनैकान्तिकत्वात् ॥ ३ ॥

तथाहि इयमर्थापत्तिरप्रमाणमनैकान्तिकत्वात् । धेयं भवतार्था-
पत्तिः प्रमाणत्वेन प्रतिपाद्यते सा न प्रमाणमिति नार्थस्यैकदापि
प्रतिपादिका । यथा नेघेखसत्सु दृष्टिर्न भवतीति अर्थादापन्नं
सत्सु भवतीति सत्सुप्येकदा न भवतीति अनैकान्तिकी अर्थापत्ति-
मात्रस्य पक्षीकरणेऽनैकान्तिकत्वमव्यापकम् यदि तावदार्थापत्तिमात्रं
पक्षयसि ततोर्थापत्तेरनैकान्तिकत्वमशक्यम् । अथानैकान्तिकी या
सा पक्षीक्रियते तदाभ्युपगमो वयमपि ब्रूमोनैकान्तिक्यप्रमाण-
मिति^(१) हेतुश्च नास्ति हेतोः प्रतिज्ञाविशेषत्वात् यदनैकान्तिकं तद-
प्रमाणमिति प्रतिज्ञा तच्च हेतुर्नास्ति न चायमर्थः साध्य इति
हेत्वभावात् व्याघातस्याभ्युपगमात् । यानैकान्तिक्यार्थापत्तिः सा
प्रमाणं न भवतीति ब्रुवता ऐकान्तिकी सा प्रमाणमित्यभ्युपगतं
भवति अनर्थकं चेदमभिधानम् यानैकान्तिक्यार्थापत्तिः सा न
प्रमाणमिति यामपि भवानर्थापत्तिं मन्यते सापि नानैकान्तिकी ॥

अनर्थापत्तावर्थापत्त्यभिमानात् ॥ ४ ॥

(१) ऐकान्तिकी प्रमाणमिति — पा० १ उ० ।

अनर्थापत्तावर्थापत्त्यभिमानात् । नैयमर्थापत्तिरनैकान्तिकी
 अर्थापत्तिश्च सत्सु मेघेषु दृष्टिर्भवतीति सेयमनैकान्तिकी कथं न
 सत्सु भवत्येवेति अपि तु सत्सु भवतीति । यत्तु सत्सु मेघेषु दृष्टिर्न
 भवतीति कारणप्रतिबन्धोऽसौ न तदर्थापत्तेः प्रमेयम् किं त्वस्याः
 प्रमेयं कारणे सति कार्यं भवतीति । सेयमनैकान्तिकी कथं स्यात्
 यद्यसत्यपि कारणे कार्यमुत्पद्यते तत्तु न दृष्टमिति न कदाचि-
 दनैकान्तिकत्वम् ॥

प्रतिषेधाप्रामाण्यं चानैकान्तिकत्वात् ॥ ५ ॥

प्रतिषेधाप्रामाण्यं चानैकान्तिकत्वात् । योऽयं भवता प्रतिषेधः
 क्रियते अर्थापत्तिर्न प्रमाणम् अनैकान्तिकत्वात् । अथमप्यनैकान्तिकः
 सत्ताप्रतिषेधात् नानेन प्रतिषेधो नार्थापत्तेः सत्ता प्रतिषिध्यते कथं
 न सत्ताप्रतिषेधः यस्मादर्थापत्तेर्विशेषः प्रतिषिध्यते नार्थापत्तिमात्रं
 तेन सत्ताप्रतिषेधादनैकान्तिको भवति । अथ मन्यसे न प्रतिषेधस्य
 सत्त्वं विषयः किं तु प्रमाणम् सोऽयं प्रतिषेधः स्वविषये प्रवर्तमानो
 नानैकान्तिको भवितुमर्हतीति । अनैकान्तिको हि नाम स ज्ञेयो
 यः स्वविषयतज्जातीयान्यवृत्तिः न चानैकान्तिकं प्रमाणमस्ति
 तस्मान्चानैकान्तिकः प्रतिषेध इति ॥

तत्प्रामाण्ये वा नार्थापत्त्यप्रामाण्यम् ॥ ६ ॥

नाभावप्रामाण्यं प्रमेयासिद्धेः ॥ ७ ॥

तत्प्रामाण्ये वा नार्थापत्त्यप्रामाण्यम् । यदि स्वविषयतत्त्वजाती-
 यान्यवृत्तिरनैकान्तिक इति मन्यसे अर्थापत्तिरपि तन्नैकान्तिकी

न भवति न ह्यसति कारणे कार्यमुत्पद्यमानं दृष्टमिति तदिदं सूत्रं
 व्याघातदेशनार्थं यदुक्तं भवता स्वविषयादन्यत्र वर्तमानमनैकान्तिकं
 भवति अर्थापत्तिश्चानैकान्तिकीति व्याहृतम् । अज्ञानं वा अर्थान-
 बुद्धैवानैकान्तिकव्यवहारेऽप्युच्यते अर्थापत्तिरप्रमाणमनैकान्तिकत्वा-
 दिति । तत्रोपेक्षया वर्तितव्यम् नोन्मत्तवाक्यानि प्रतिसन्धेयानीति ।
 नाभावः प्रमाणं विषयाभावात् । यद्विषयं तदप्रमाणम् यथा
 गोशब्दोश्चप्रतिपादने तथा चाभावस्तस्मादप्रमाणम् । कश्चैवमाहाभावः
 प्रमाणम् अपि त्वभावविषया प्रतिपत्तिः प्रमाणम् तथा प्रतीयत
 इति । कः पुनरस्या विषयोऽभाव इत्युक्तम् । तत्रानेकधाभिन्नप्रपञ्च-
 स्योदाहरणार्थं सूत्रम् ॥

लक्षितेष्वलक्षणलक्षितत्वादलक्षितानां तत्प्रमेयसिद्धेः ॥ ८ ॥

लक्षितेष्वलक्षणलक्षितत्वादलक्षितानां तत्प्रमेयसिद्धेः । अल-
 क्षितानि वासांस्थानयेति प्रयुक्तः उभयसन्निधौ येषु वासःसु
 लक्षणानि न पश्यति तानि लक्षणाभावेनैव प्रतिपद्यते प्रेषणसम्प्रति-
 पत्त्योरेकविषयत्वात् प्रतिपद्य चानयति प्रतिपत्तिहेतुश्च प्रमाणम्
 तस्मात् सिध्यत्यभावस्य प्रमेयम् ॥

असत्यर्थे नाभाव इति चेन्नान्यलक्षणोपपत्तेः ॥ ९ ॥

असत्यर्थे नाभाव इति चेत् । अथ मन्यसे यत्र यद्भवति तत्र
 तस्याभावो न चालक्षितेषु वासःसु लक्षणानि भवन्ति तस्मान्न तत्र
 न भवन्तीति नापरिज्ञानात् न भवतास्मद्भिप्रायोऽबोधि न ब्रूमो

अथ चक्षुवति तत्र तत्र भवतीति अपि तु क्वचितानि वासांस्तुपस-
भमान इतराणि क्वचपाभावविग्रिष्टानि प्रतिपद्यत इति । अथ-
चार्योऽथमुपासन्न इत्यत उक्तार्थसूचम् नान्यक्वचषोपपत्तेरिति ॥

तत्सिद्धेरक्वचित्तेष्वहेतुः ॥ १० ॥

तत्सिद्धेरक्वचित्तेष्वहेतुः । यानि तानि क्वचित्तेषु वासःसु क्वचपा-
नि तानि क्वचपिन्न सन्तीति यानि च सन्ति तेषामभावो व्याहृतः ।
अचोक्तम् नापरिज्ञानादिति । अथ चार्थस्य ज्ञापनार्थं सूचम् ॥

न क्वचपावस्थितापेक्षसिद्धेः ॥ ११ ॥

न क्वचपावस्थितापेक्षसिद्धेः । न ब्रूमो यानि भवन्ति तेषां
तथैवाभाव इति । अपि तु केवुचिन्नक्वचान्यवस्थितान्यपेक्ष्य येषु
तानि न भवन्ति तानि क्वचपाभावेन प्रतिपद्येत इति ॥

प्रागुत्पत्तेरभावोपपत्तेश्च ॥ १२ ॥

विमर्शहेत्वनुयोगे च विप्रतिपत्तेः संग्रहयः ॥ १३ ॥^(१)

प्रागुत्पत्तेरभावोपपत्तेः । अभावदेतं खलु भवति प्रागुत्पत्तेर-
विद्यमानता उर्ध्वं च विनाग्रादविद्यमानतेति । तत्र थोऽयं विनाग्रा-
भावो क्वचपागामक्वचित्तेषु वासःसु सोऽनुपपन्नो नेतर इति । अस-
त्यर्थं नाभावस्तत्सिद्धेरक्वचित्तेष्वहेतुरिति उभे अप्येते क्वचसूत्रे क्वच-
स्योक्तमुत्तरं ज्ञात्वाऽज्ञात्वा वाऽसम्बन्धमज्ञातं वेति तस्मादप्रयोज्यं
क्वचमिति । आप्तोपदेशः शब्द इति प्रमाणभावे विशेषणं ब्रुवता
नामाप्रकारः शब्द इति ज्ञाप्यते कथं नासति भेदे विशेषणमर्थवत्

(१) विचिन्नापपत्ताननमदे नेदं खलु किन्तु भाष्यस्ववाक्यम् । न्यायसूत्रोपपत्ते तु
“नयोदशभिः सूत्रैः” प्रमाणचतुष्टयप्रकरणमित्युक्तं किन्निदं खलु न इत्येते तत्र १२
सूत्राणि वर्तन्ते ।

न चानर्थकं विशेषणं युक्तमिति । युक्तो नामाभूतः शब्दो विशेषण-
सामर्थ्यादिति तस्मिन् सामान्येन विचारो नित्योऽनित्यो वा
विचारः परीक्षा ॥

विमर्षहेत्वनुयोगे च विप्रतिपत्तेः संग्रहः । विप्रतिपत्तिशब्द-
स्योक्तोऽर्थः । तत्राकाशगुणः शब्दः महत्त्ववदभिव्यक्तिधर्मेत्येके । एके
तावद्भ्रुवते नित्यः शब्द इति अविनश्यदाधारैकद्रव्याकाशगुणत्वात्
यदविनश्यदाधारैकद्रव्यमाकाशगुणश्च तस्मिन् दृष्टम्, यथाकाश-
महत्त्वम्, तथा शब्दस्तस्माच्चित्य इति । सोऽयं नित्यः सच्चिभिव्यक्ति-
धर्मा तस्याभिव्यञ्जकाः संयोगविभागनादा इति । गन्धादिसह-
वृत्तिर्द्रव्येषु सच्चिविष्टो गन्धादिवदास्त्रितोऽभिव्यक्तिधर्मैत्यपरे । अपरे
पुनर्भ्रुवते गन्धादिभिः सह सच्चिविष्टः शब्दो गन्धादिवदेवाभिव्यच्यते
तस्याभिव्यञ्जका भूतविशेषाभिघाता इति । आकाशगुणः शब्दः
उत्पत्तिनिरोधधर्मैति चान्ये । अन्ये पुनर्वर्णयन्ति अनित्यः शब्द
आकाशगुण उत्पत्तिनिरोधधर्मक इति । महाभूतसंबोभजः शब्दो-
नाश्रित उत्पत्तिनिरोधधर्मैति चापरे । अतः संग्रहः किमत्र
तत्त्वमिति । अनित्य इत्येतत् तत्त्वम्, किमिदमनित्यत्वं नाम
यतोऽनित्य इति भवति । किं पुनः प्राक्प्रध्वंसाभाववित्येके । एके
तावद्वर्णयन्ति यस्य प्राक्प्रध्वंसाभावो सास्तदनित्यमिति । नासन्-
न्धात् न हि प्राक्प्रध्वंसाभावाभ्यां भावः सम्बद्ध्यत इति । अनुत्पन्न-
विशिष्टयोश्च प्रसङ्गात् । यदि च प्राक्प्रध्वंसाभावानित्यतेति मन्यसे
अनुत्पत्ते वस्तुनि प्रागभावोऽस्ति ऊर्ध्वं च वस्तुनः प्रध्वंसाभावोऽस्ति
इत्यसति प्राक्प्रध्वंसाभावेऽनिमित्ततोऽनित्यप्रत्ययः स्यात् । अनि-

तस्य भावोऽनित्यतेति प्राक्प्रध्वंसाभावयोरभावत्वाद्भावग्रन्थेनागमि-
 क्षानम् । अनित्यं नाम यस्य नास्त्वत्यक्तं भावः तस्यानित्यस्य यो
 भावः साऽनित्यता प्राक्प्रध्वंसाभावौ च भावप्रतिषेधौ न चाभावौ
 भावाभिधानेन वक्तुं युक्तौ तस्मान्न प्राक्प्रध्वंसाभावावनित्यतेति ।
 षष्ठ्यर्थस्य नास्ति तस्य भावस्त्वतस्त्वाविति तस्येति धर्म्यपदिश्यते भाव
 इति धर्मिणो धर्मः न चाभावो धर्मः न च धर्मकाले तच्छब्दवाच्यो
 धर्मी विद्यते न चाविद्यमानस्य षष्ठ्या षोडश इति । अथ यद्भवति
 तत्प्राङ् न भवति ऊर्ध्वं च न प्रभवतीति मन्यसे । एवमपि न
 किञ्चित् प्रतिषिद्धम्, वथमपि ब्रूमः यत् प्राङ् न भवति तदूर्ध्वं न
 भवतीति । षष्ठ्यर्थस्तु पूर्ववन्नास्ति घटस्य प्रागभावो घटस्य प्रध्वंसा-
 भाव इति । एतत् कथम्, नात्र षष्ठ्याः सम्बन्धोऽभिधीयते अपि
 तु प्रागिदं वस्तु नासीत् पश्चात्प्रातमित्यर्थः । ऊर्ध्वं च विनाशा-
 दिदं वस्तु न भविष्यतीति अनित्यमित्युच्यते तस्य च भावोऽनित्य-
 तेति । वर्तमाने चाऽसम्भवात् । यदि प्राक्प्रध्वंसाभावावनित्यतेति
 मन्यसे वर्तमाने वस्तुनि न प्रागभावो न प्रध्वंसाभाव इति अनित्य
 इत्यभिज्ञापो न स्यात् । पाचकादिशब्दवदिति चेत् । अथ मन्यसे
 यथामौ पाचकादिशब्दास्त्रिकास्त्रविषयास्तथायमनित्यशब्दस्त्रिकास्त्र-
 विषयो भविष्यतीति । न स्थूलस्त्रिकास्त्रविषयत्वात् स्थूलः प्रयोगः
 त्रिकास्त्रविषयो दृष्टः पाचको भवति पाचको भविष्यतीति पाचको-
 ऽभूदिति । प्रत्ययस्त्रिकास्त्रविषयत्वमिति चेत् । अथ मन्यसे प्रत्ययो-
 ऽपि त्रिकास्त्रविषयत्वमिति तच्च नादर्शनात् न ह्यसत्यमित्ये अनित्य
 इति प्रयोगं पश्यामः । तस्मात् प्रत्ययस्त्रिकास्त्रविषयत्वमयुक्तमिति ।

अतो न प्रागभावप्रध्वंसाभावानित्यतेति । विनाशहेतुभाव इत्यन्ये । अन्ये पुनर्ब्रुवते विनाशहेतोरस्तित्वमनित्यतेति । एतत्तु न युक्तमसति भावात् प्राग्विनाशहेतुभावात् अनित्यप्रत्ययो दृष्टः । अनुपजात-
कपालविभागेषु घटादिषु यदि विनाशहेतुभावोऽनित्यता स्यादर्थ-
मानेषु घटादिषु न स्यात् न ह्यसति ज्वरे ज्वरितप्रत्ययो दृष्टः
विनाशहेतुभावाच्च विनाशहेतुरस्तीति युक्तः प्रत्ययो नामित्य इति ।
न हि गोत्वाद्दशप्रत्ययो भवतीति । अथ मन्यसे यस्य विनाशहेतु-
रस्ति तद्विनाशवत् यद्यद्विनाशवत् तदमित्यमिति । एतदपि न
बुद्ध्यामहे यस्य विनाशे हेतुरस्ति तद्विनाशवदिति किन्तु यस्य
विनाशहेतुरस्ति तद्विनाशहेतुमदिति युक्तं वक्तुम् न चान्येन योगा-
दन्यमिमित्तः प्रत्ययो युक्तः न हि दण्डयोगात् कुण्डलीति भवति ।
विनाशवच्छरीरमितिप्रयोगदर्शनादित्युक्तमिति चेत् । अथ मन्यसे
विनाशवच्छरीरमिति दृष्टः प्रयोगो न चासति सम्बन्धे प्रयोगो
भवितुमर्हति । न मतुपोऽसत्त्वे ऽदर्शनात् । नायं मतुप् कश्चिदसति
दृष्टो न ह्यसता कुण्डलेन कुण्डलीति भवति न चासता विनाशेन
सम्बन्धोऽस्ति तद्विनाशवच्छरीरमित्ययुक्तः प्रयोगः । दृष्ट इति चेत् ।
अथ मन्यसे दृष्टोऽयं प्रयोगो विनाशेतच्छरीरमभुवा ते विषया इति
नोपचारात् विनाशीत्युपचारेण प्रयोगः विनाशो यस्यावश्यतया
भविष्यति अभुवा विषया इत्यनित्यतैवोच्यते तस्माच्च विनाशहेतु-
भावोऽनित्यता । उपसल्लक्षणप्राप्तस्य अत्यन्ततिरोभावोऽनित्यते-
त्यन्ये । अन्ये पुनरनित्यताशब्दार्थमन्यथा वर्णयन्ति यदुपसल्लि-
क्षणप्राप्तं वस्तु तेनैवात्मनात्यन्तं नोपसल्लभते तिरोभूतं तदमित्य-

मित्युच्यते । एतत्तु शून्यमभिधानम्, उपसर्गव्यञ्जकप्रामाण्यमन्यतित्ति-
 रोभूतं नोपसर्गभ्यत इति द्रुवाणः सिद्धान्तं बाधते । न हि किञ्चि-
 दस्यत्पक्षं नोपसर्गभ्यत इति सिद्धान्तः । अस्तुपञ्जातविशेषश्च च वस्तु-
 नस्तिरोभावो न युक्त इत्यनेकधा वर्णितम् । तस्मादित्यमनित्यता न
 युक्ता । ये पुनर्वर्णयन्ति स एव भावोऽभूत्वा भवन् भूत्वा वाभवन्न-
 नित्य इत्युच्यते सा चावस्था भावप्रत्ययेनानित्यतेत्यभिधीयते । एतत्
 तु न युक्तम्, स्वार्थे भावप्रत्ययस्योदगर्भनात् न हि कश्चित् स्वार्थे भाव-
 प्रत्ययो दृष्टः । विनयादीत्यादिवदिति चेत् न अगम्युपगमात् । ननु
 च विनयादिभ्यष्टगिति स्वार्थे प्रत्ययो दृष्टः विनय एव वैनयिक-
 मिति नामभ्युपगमात् । नाथं स्वार्थे प्रत्ययोऽपि तु विनयेन योगो
 वैनयिकमित्युच्यते एवं सर्वत्र द्रष्टव्यम् । अस्तुपक्षभ्यमानभेदानाम-
 प्यस्तुमानतो भेदोऽस्तुमेधः । यथापि भवानस्तुपक्षभ्यमानभेदान् प्रत्य-
 यान् स्वार्थे मन्यते तेष्वप्यस्तुमानतो भेदोऽस्तुमेधः किमस्तुमानं षष्ठ्या
 भेदविषयत्वे सर्वा षष्ठी भेदविषये दृष्टेति यथा चानर्थान्तरे षष्ठी
 नास्ति तथोक्तं गुणगुणिभाववाद् इति । तत्किमिदानीमनित्यतेत्यथं
 शब्दोऽनभिधेय एव नामभिधेयः अवध्यपेक्षानपेक्षाभेदात् सत्त्वो-
 भयथा योभयान्तपरिच्छिन्नवस्तुसत्ता साऽनित्यतेति । या त्वभया-
 न्तानवच्छिन्नवस्तुसत्ता सा नित्यता । यथा समवाय एकः सन्
 कार्येषु विशिष्यमाणः कारणमभिधीयते कारणेन विशिष्यमाणः
 कार्यमिति च कथमिति कारणमित्यथं प्रत्ययो नामिमित्तकः
 कदाचिद्भावात् न च वस्तुनिमित्तोऽवस्तुप्रत्ययः व्यतिरेकित्वात् न
 च सत्तातो वैकल्यस्यात् सत्तातः सदिति स्यात् अथं तु सत्ताप्रत्य-

यादिलक्षणस्तस्मात् सत्तातः इहविशेषणनिमित्तत्वाच्च सम्बन्धनिमित्त
इह तन्तुषु पट इत्याधारविशिष्टः प्रत्यय उपजायते न चासति
सम्बन्धे इहप्रत्ययेन शक्यं भवितुम् यतोऽयमिहप्रत्ययः स समवायः
कार्यसमवाये सति कारणमित्यभिधीयते यस्य गुणस्य योगाद्यस्मिन्नर्थे
शब्दनिवेशस्तदभिधाने स्वतन्त्रौ कार्यसमवायस्य भावादेतद्भवतीति
कार्यसमवायः कारणत्वम् । एतेन कार्यत्वं व्याख्यातम् । कार्यात्म-
त्वाभहेतुः समवायः कारणविशिष्टः कार्यत्वं यथा समवायः एवं
सत्तायेका सती उभयान्तपरिच्छिन्नवस्तुसम्बन्धित्वेनानित्यतेत्युच्यते
विपर्ययाभित्यतेति । एतयाऽनित्यतया योगादनित्यः शब्द इति ॥
आदिमत्त्वादौन्द्रियकत्वात् कृतकवदुपचाराच्च^(१) ॥ १४ ॥

आदिमत्त्वादादिः योनिः कारणमिति । कारणवत्त्वादनित्य
इति सूत्रार्थः । किं पुनरिदं कारणवत्त्वं नाम निमित्तकारण-
भेदानुविधानमुत्पत्तिधर्मकत्वं तदभिव्यञ्जेषु नास्ति । न हि किञ्चि-
दभिव्यञ्ज्यमानं निमित्तकारणभेदानुविधायि दृष्टमिति । संयोग-
विभागानन्तरमुपलब्धेः सन्देह इति चेत् । अथ मन्यसे संयोगविभागा-
नन्तरमुपलभ्यते शब्दः सा च तदनन्तरोपलब्धिर्व्यञ्ज्यमानस्यापि युक्ता
अतः सन्देहः किमयं संयोगविभागाभ्यां व्यञ्जते अथ कियत इति ।
न व्यञ्जते ऐन्द्रियकत्वात् किमिदमैन्द्रियकत्वम्, इन्द्रियप्रत्यासत्ति-
याद्यम् ऐन्द्रियकमिति ततः किं यदौन्द्रियप्रत्यासत्तिपाद्यं ऐन्द्रि-
यकस्ततो न व्यञ्जते । न हि व्यञ्ज्यमानस्येन्द्रियेण प्रत्यासत्तिर्युक्ता कथ-
मिति न ओषं तावच्छब्ददेशमुपगच्छति अमूर्तत्वात् यदमूर्तं तस्मिन्-

(१) कृतकादुपचाराचेति विचिन्नाद्यसम्मतः पाठः ।

क्रियं यथा रूपादि अमूर्ते चाकाशं तस्मान्निःक्रियमिति । क्रिया-
कारणगुणसमवायात् क्रियावत्त्वमिति चेत् । अथ मन्यसे यच्च क्रिया-
कारणं गुणो वर्तते तत् क्रियावद्दृष्टं यथा क्षोष्ठम् तथा चाकाशं तस्मा-
देतदपि क्रियावदिति । नानेकान्तात् । क्रियाकारणं च गुणः
आत्मनि न क्रियावानात्मा इत्यनेकान्तः विद्यमानस्यापि न क्रिया-
हेतुत्वं^(१) महत्परिमाणप्रतिबन्धात् विद्यमानोप्याकाशेभिघातो न
क्रियाहेतुः महत्परिमाणप्रतिबन्धात् । यदाकाशे महत्त्वं तेनैकार्थ-
समवेतेन तद्वृत्तिरभिघातः प्रतिबध्यत इति यथा क्षोष्ठगुरुत्वम् तदे-
कार्थवृत्तिना संयोगेनेति संयोगप्रतिबन्धात् गुरुत्वस्य सापेक्षत्व-
प्रसङ्ग इति चेत् । अथ मन्यसे यदि संयोगेन प्रतिबध्यमानं गुरुत्वं न
क्रियामारभते तत्प्रतिबन्धापगमापेक्षमारभत इति । नन्वेवं गुरुत्वं
सापेक्षं क्रियाकारणमिति प्राप्तम् । एवं च शास्त्रव्याघातः निरपेक्ष-
गुरुत्वं कर्मकारणमिति हि शास्त्रम् । न निरपेक्षस्यान्यथा व्याख्यानात् ।
नायं निरपेक्षस्यार्थी गुरुत्वं न किञ्चिदपेक्षत इति अपि तु चरम-
भाविनिमित्तान्तरं नापेक्षत इति निरपेक्षं गुरुत्वं कर्मकारणमिति
नास्ति व्याघातः । तथा च शास्त्रं संयोगाभावे गुरुत्वात् पतन-
मिति । विषयाभावाच्च न क्रियाकारणगुणसमवधानमात्रम् क्रिया-
वत्त्वे हेतुः अपि तु क्रियाकारणगुणसमवधाने सति मूर्त्तिः यदि
क्रियाविषयो मूर्त्तिर्भवति क्रियाकारणं गुणोप्रतिबद्धो भवति तदा
क्रियोत्पद्यत इति । तस्मादक्रियावत्त्वादाकाशं न गच्छति शब्दोऽपि
नागच्छति निःक्रियत्वादेव न चाप्राप्तस्य ग्रहणमस्ति सर्वशब्दोप-
सन्धिप्रसङ्गात् । परिशेषात् तु सन्तानसिद्धिः । तत्राद्यः शब्दः संयोग-

(१) क्रियावत्त्वम् — पा० १ पु० ।

विभागहेतुकः तस्माच्छब्दान्तराणि कदम्बगीशकन्यायेन सर्वदिक्षानि
 तेभ्यः प्रत्येकमेकैकः शब्दो मन्दतरतमादिन्यायेनाग्रथाप्रतिबन्ध-
 मनुविधीयमानः प्रादुरस्ति ततोऽन्यथातिमाश्याच्छब्दान्तरोत्पत्ति-
 शक्तिविघातो येन केनचित् प्रतिबन्धाद्भवतीति । अतः शब्दसन्तानो-
 ष्छेदः तत्र यः कर्णशब्दुल्लोमन्तमाकाशदेशं प्राप्नोति स उपलभ्यते
 नेतर इति तस्मादेन्द्रियकलं तच्चान्यथा न युक्तमित्यतोऽनित्य इति ।
 एकं एवेति चेत् न सर्वैरुपलब्धिप्रसङ्गात् । अथ मन्यसे नैव शब्दा-
 न्तराणि मयाभ्युपगम्यन्ते अपि त्वेक एवायं शब्दो वितत्याकाशमव-
 तिष्ठते स संयोगविभागाभ्यामभिव्यक्तः सन्नुपलभ्यते यथा घटाद्यपवर-
 कावस्थितं प्रदौपसंयोगेनेति । तच्च न सर्वैरुपलब्धिप्रसङ्गात् यद्येकः
 शब्दो वितत्यावस्थितः संयोगेन व्यक्तः ओचवतोऽर्थे प्रत्ययं करोतीति
 मन्यसे तदा येन केनचिद्यत्र तत्रावस्थितेन शब्दे व्यक्त इति सर्वैः
 ओचवङ्गिरुपलभ्येत न स चोपलभ्यते तस्मात् कल्पनेयम् । एकदेशा-
 भिव्यक्तिरिति चेत् न किमक्षादात्त्यातादात्त्यानुपपत्तेः । अथ मन्यसे
 सद्यं वितत्यावस्थितः तस्य त्ववस्थितस्यैकदेशो निमित्तेन व्यञ्जत
 इति । न किमक्षादात्त्यातादात्त्यानुपपत्तेः । यास्तानेकदेशान् शब्दस्य
 मन्यसे तं किं शब्दात्मका आहो नेति किञ्चातः यदि शब्दात्म-
 कास्ततोऽनेके शब्दा इति व्याघातः अथाशब्दात्मकाः न तदा
 शब्दार्थप्रत्यय इति प्राप्तम् । तेषां स्वभावस्य विमोक्तव्यः^(१) । शब्द-
 साकाशवृत्तित्वादेकदेशार्थानभिधानाच्च । एकदेश इति समास-
 पदमेतत् एकस्यासौ देशश्चेति । तत्र देशशब्द आधारार्थः कार-

(१) तमादिभावेनात्रया—पा० १ उ० । (२) यत्तव्यः—पा० १ उ० ।

धार्थो वा । तत्राधारार्थस्वावक्ष्य युक्तः शब्दस्याकाशप्रवृत्तित्वात् आ-
 काशप्रवृत्तिः शब्दस्तदुच्यते तस्मादाकाशव्यतिरिक्तो नाधार इति ।
 कारणार्थोऽपि नास्ति अकृतकत्वाभ्युपगमात् अकृतकः शब्द इति स्वार्थं
 प्रतिपद्यमाना भवन्तो नार्हन्ति वक्तुम् कारणमेकदेश इति न चान्य
 एकदेशार्थः सम्भवतीति शून्यमभिधानमेकदेशः शब्दस्य व्यञ्जितं एक-
 देशाभिव्यक्तौ चार्थप्रत्ययो न स्यादर्थवत् वर्षाः सर्व एव व्यापका
 भवन्तीति एतस्मिन् पक्षे वर्षैकदेशव्यक्तिः न च वर्षैकदेशः शब्दो
 निरूपयितुम् न च निरूपितादपि तस्मादर्थप्रत्ययो भवति वर्षा-
 नामर्थप्रत्यायनाभ्युपगमात् । वर्षा अपि तावदेकैकग्रोर्थप्रत्यायका
 न भवन्ति कुतश्चदेकदेश इति । एतेन बल्लवं प्रत्युक्तम् । अथे-
 कस्य व्यक्तौ^(१) दोष एवमनेकशब्दस्यापि व्यापित्वे दोषः कोशादस्य
 स्यात् । अदि चानेकशब्दा आकाशे वर्तन्ते युगपदिति प्रतिपद्यन्ते
 एकशब्दाभिव्यक्तकोपादाने समानदेशानां शब्दानां^(२) व्यक्त्तिरिति
 कोशादस्य स्यात् । यथा मन्त्रनटसमाजेषु प्रयोगजज्ञहारातिग्रथा^(३)-
 वर्जितेषु मन्त्रेषु भवति तस्मान्जानेको व्यापक इति नियमश्च न
 स्यात् । अदि चानेके शब्दा युगपदाकाशे वर्तन्ते इति । एवं च अत-
 किञ्चिद्व्यञ्जकसुपाप्तम् समानदेशान् सर्वानभिव्यनक्तीति । अदा
 वीणा वाद्यते तदा रासभध्वनिरपि श्रूयेत न हि समानेन्द्रिय-
 यास्त्राणां समानदेशानां व्यञ्जकेषु नियमो दृष्टः । अथस्य व्यञ्जकं
 तेन तस्य व्यक्त्तिरिति चेत् तस्माद्दृष्टत्वात् । अथ मन्यसे ऽनेकशब्दसन्नि-
 पाते सति व्यञ्जकानि भिद्यन्ते व्यञ्जकभेदास्वारुविधाधिन्यो व्यक्तवः

(१) आनायिनि सभाधवे । (२) परानां—पा० १५० । (३) कारणतिग्रथा—पा० १५० ।

प्रतिशब्दसुपजायन्त इति तच्चादृष्टत्वात् । न हि समानदेशानामेके-
 ष्विधयास्त्राणां व्यञ्जनेषु नियमो दृष्टः । न हि प्रदीप एकेष्विधया-
 ष्वामनेकमर्थं युगपत् सञ्जिपतितं न प्रकाशयति । सामान्यवदेतत्
 स्यादिति चेत् मानभ्युपगमात् । अथ मन्यसे ऽनेकार्थसञ्जिपाते सति
 सर्वाभिर्वाक्त्रिभिः सामान्यानि सम्बद्धान्ते ऽनेकसम्बन्धे सति सामान्यस्य
 केनचिदर्थेन किञ्चित्सामान्यं व्यञ्ज्यत इति । एवमनेकार्थसञ्जिपाते सति
 किञ्चिद्वाचकं किञ्चिच्छब्दं व्यनक्तौति तस्मानभ्युपगमात् । सामान्य-
 मनेकेन भिन्नजातीयेनार्थेन सम्बद्धान्ते इति नाभ्युपगम्यते ऽपि तु
 स्वविषयसर्वगतं सामान्यं गोत्वं गोष्वेव नाश्यादिषु असत्त्वमन्वेष्वेव न
 गवादिषु तस्मादसमोऽर्थं दृष्टान्तः व्यञ्जकाभावे चोपलब्धेर्न व्यञ्ज्यते
 शब्दः । यदि च संयोगविभागाभ्यां व्यक्तः शब्द उपलभ्येत इति मन्यसे
 सोऽपि संयोगाभावे नोपलभ्येत उपलभ्यते च दारुप्रसूने दारुपरशुसं-
 योगनिवृत्ताविति । अभिघातादायुरिति चेत् अचोक्तम् अथ मन्यसे
 दारुपरशोरभिघातादायुर्जायते च वायुः सन्तानवृत्त्या वर्तते सन्तान-
 वृत्त्या वर्तमानः कर्षणशुक्लीमन्तमाकाशं प्राप्नोति । तस्मात्तौ तत्रस्यः
 शब्दो गृह्यत^(१) इति अचोक्तम् यथैकः शब्दः कर्षणशुक्लीमत्याकाश-
 देशे वर्तते तथा सर्व एव शब्दा वर्तन्त इति यत्किञ्चिद्वाचकसुपाप्तम्
 यस्य कस्यचिच्छब्दस्य व्यञ्जकं स्यादिति सर्वशब्दोपलब्धिप्रसङ्गः निघमस्य
 न स्यात् निमित्तसन्निधाने च सर्वचोपलब्धेः न व्यञ्ज्यते यत् स्वसु
 व्यञ्ज्यते तन्निमित्तसन्निधाने सति न सर्वत्र व्यञ्ज्यमानं दृष्टम् यथा
 घटार्थिनो विभ्राणाः प्रदीपं घटादिरहितानपवरकादीन् प्रविश्य न
 घटादीनुपलभन्त इत्यभिव्यक्त्वा घटादीन्^(२) प्रतिपद्यन्ते । न पुन-

(१) व्यञ्जक—पा० ६ पु० । (२) अभिव्यक्तिं घटादीनां—पा० ६ पु० ।

ज्ञानाद्यभिधातसम्प्रियाते सति कश्चिदपि शब्दात् पश्चान्न तस्मात्
 व्यञ्जत इति । सर्वत्र सन्तीति चेत् गौक्तोत्तरत्वात् । अथ मन्वये
 यत्कैकदेश्युत्पत्तयः शब्दास्तं प्रत्यय^(१)सुपासम्भोऽस्माकं तु सर्व एव
 व्यापका^(२)स्तस्मात्तत्र दोष इति गौक्तोत्तरत्वात् उत्तरोत्तरमेतद्वाक्यं न
 पुनः प्रतिसमाधानं प्रयोजयतीति तस्मात् व्यञ्जत इति । नादोपस-
 न्धौ च विप्रकृष्टदेशावस्थितेन नादसमानदेशशब्दानुपसन्धेर्न व्यञ्जको
 नादः । एते न वाचवीयाः संयोगविभागा व्यञ्जका इति प्रत्युत्तम् ।
 इतकवदुपसाराच्च तीव्रं मन्वमिति इतकमुपचर्धते तीव्रं सुखं मन्वं
 सुखमिति उपचर्धते च तीव्रः शब्दो रुन्द्ः शब्द इति । अथ च
 प्रयोगः । अनित्यः शब्दः तीव्रमन्दविषयत्वात् सुखदुःखवदिति इतक-
 वदुपसारादित्यनेन सूत्रेण सर्वाणित्यत्वसाधनधर्मसंघट्टः । इतकवद्व-
 षण्णोदाहरणार्थत्वात् यथा सामान्यविशेषवतोऽस्मदादिवाङ्मकरण-
 प्रत्ययत्वात् उपसन्धेस्तानुपसन्धिकारणाभावे सत्यनुपसन्धेः गुणस्य
 सतोऽस्मदादिवाङ्मकरणप्रत्ययत्वात् इत्येवमादि । तीव्रशब्दस्य तीव्रा-
 र्थविषयत्वात् न शब्दादिविषयत्वमिति चेत् । अथ मन्वये तीव्रशब्देन
 तीव्रार्थोऽभिधीयते न शब्दः न सान्यविषयः शब्दोऽन्यार्थस्य प्रतिपा-
 दक इति न शब्दशब्देन समानाधिकरणस्य तीव्रशब्दस्याभिधानात्
 सत्यमर्थं तीव्रः शब्दः केवल उच्चारितो ब्रह्मगुणकर्मणां समानधर्मं
 प्रतिपादयति शब्देन शब्दावुत्तरतानेकधर्मयोगिनं शब्दमभिधत्ते ।
 यदा पुनरेतौ तीव्रशब्दौ विशेषणविशेष्यभावापत्तावभिधीयते तदा
 तीव्रशब्देन धर्माकराणि व्यवच्छिद्यन्ते शब्दशब्देन धर्मकराणीति

(१) प्रति चर्धमितिच्छेदः । (२) सर्वत्र व्यापकाः—पा० १ पु० ।

लभ्यग्रन्थप्रयोगात् शब्दो गम्यते तस्मादुपपन्नं तीव्रग्रन्थविषयत्वाद्-
 नित्यः शब्द इति । व्यञ्जकस्य तथाभावात् ग्रहणस्य तीव्रग्रन्थ-
 तारूपवदिति चेत् नाभिभवोपपत्तेः । शेषं भाष्ये । ग्रहणं निमित्त-
 भेदानुविधायीति चेत् न ग्रहणभेदस्यैकचाद्गुणत्वात् । अथ मन्यसे
 न शब्दो भिद्यते शब्दे स्वभिन्ने ग्रहणं निमित्तभेदानुविधायि भवति ।
 ग्रहणभेदाच्चाभिभव इति न ग्रहणभेदस्यैकचाद्गुणत्वात् अथभिन्नः
 शब्दो ग्रहणभेदो न प्राप्नोति न चाभिन्ने ग्रहणभेदं विषये पश्चामः ।
 अथाभिन्ने ऽपि विषये ग्रहणानि भिद्यन्त इति मन्यसे नित्यं ग्रहण-
 भेदः स्यात् ततश्च भिन्नोऽभिन्न इति भिन्नाभिन्नप्रत्ययौ न
 स्याताम् । अभिभवानुपपत्तिस्य ग्रहणद्योर्द्युगपदसम्भवात् न हि
 ग्रहणे द्युगपद्भवतः न चैकं ग्रहणमात्मन एवाभिभावकं न चायम-
 भिभवो नास्ति तस्माद्भिद्यते शब्दः अभिभवानुपपत्तिस्य व्यञ्जकस-
 मानदेशस्याभिव्यक्तौ प्राप्यभावात् व्यञ्जनेन समानदेशोऽभिव्यच्यत
 इति एतस्मिन् पक्षे नोपपद्यते ऽभिभवः कस्माद्ब्रह्मकसमानदेशत्वात् न
 हि व्यञ्जकसमानदेशेनाप्राप्तः शब्दोऽभिभवितुं शक्यः अप्राप्तत्वात्
 न चाप्राप्तमभिभावकं भवति । अथाप्राप्तमप्यभिभावकं भवतीति
 मन्यसे वीणाशब्दानामश्रवणप्रसङ्गः अथाप्राप्ताः शब्दरासभादिशब्दाः
 अभिभावका इति न कदाचिद्वीणादिशब्दाः श्रूयेरन् । सर्वत्र
 सक्तीति चेत् न पूर्वदोषानुत्पत्तेः । अथ मन्यसे यो व्यञ्जकसमानदेशं
 शब्दमभ्युपैति तस्यैव दोषः अस्माकं तु सर्व एव शब्दाः समानदेशाः
 तस्माद्दोषोऽयमिति न पूर्वदोषानुत्पत्तेः समानदेशत्वे शब्दानां
 व्यञ्जकेषु निश्चयो नास्तीति अतस्किञ्चिद् व्यञ्जकसुपात्तं न सर्व-

ग्रन्थस्य व्यक्तित्वेतिरिति पूर्वदोषानतिवृत्तिरिति । समानदेशत्वे च
 वीषावेषुग्रन्थानां ग्रन्थग्रन्थेन वीषावेषुग्रन्थधोरभिभव इति
 वीषादिग्रन्थामवषणप्रसङ्गः तस्माच्छब्दा एव भिद्यन्त इति तेषां च
 भिन्नानां समानदेशत्वे सति ये कर्षग्रन्थुक्षीमत्याकाग्रदेशे युगपत्
 समवद्यन्ति तत्र यः पटुः ग्रन्थः स इतरस्याभिभावक इति
 अभिभवस्य नाम मन्थस्य पटीयसो ग्रहणादपहणमिति । यदि च
 समानवृत्तिः ग्रन्थः कर्षग्रन्थुक्षीमदाकाग्रदेशं प्राप्तस्य गृह्यते
 दिग्देशप्रत्ययो न प्राप्नोति पूर्वेषु ग्रन्थ उत्तरेण ग्रन्थ इति न हि
 विशेषेषु प्रत्याचीदस्तु दिग्देशप्रत्ययो दृष्टः गन्धादिवदिति । गोपादा-
 ननिमित्तत्वाद्दिग्देशव्यपदेशस्य योऽयं ग्रन्थेषु दिग्देशव्यपदेशो नायं
 ग्रन्थनिमित्तः पूर्वापरादिभिन्नेभ्यो निमित्तेभ्य उपजायमानानामेक-
 देशग्रहणात् तुल्यो दिग्देशव्यपदेशः स्यात् । तस्मान्न ग्रन्थनिमित्तः
 सुतस्यार्थं भवतीति वाच्यम् निमित्तभेदात् यानि निमित्तानि
 ग्रन्थकारणस्य संबन्धस्यानुपहकारौषि दिग्देशवन्ति तेषां निमि-
 त्तानां भेदाद्दिग्देशप्रत्यया इति । य उपजायमाननिमित्ताः ग्रन्था-
 लोभ्यं युक्तः येषां तु निमित्तानि गोपकभङ्गे तेषु दिग्देशप्रत्ययो
 न युक्तः न न युक्तः ग्रन्थसन्तानस्य निमित्तभेदाभिसुख्येनादौ
 प्राप्तेः यः ग्रन्थसन्तानो यस्मान्निमित्तानुपजायते स समन्तात्
 ग्रन्थान्तराणि सन्तमोति तत्र यः ग्रन्थ आदौ कर्षग्रन्थुक्षीमदा-
 काग्रदेशस्य तदभिसुखेन भागेन सम्बन्धते तन्निमित्तः पूर्वापरादि-
 ग्रन्थव्यपदेशः यदा पुनराद्यग्रन्थपरिच्छेदो नास्ति तदा विपर्यय
 इति । एके तु ज्ञवते नैव ग्रन्थेषु दिग्देशप्रत्ययाः सन्ति

कुतश्च विषयविह्वौ दिग्देशाध्यवसायात्^(१) । तथाहि जात्यन्धानां
पूर्वापरादिप्रत्ययाः शब्दे न सन्तीति । अपरे तु दिग्देशव्यपदेशेन
चक्षुःश्रोत्रे अप्राप्यकारिणौ इति ब्रुवते । तेषामुक्तसुत्तरं प्रत्यक्षसूत्रं
वर्षयद्भिरिति ॥

न घटाभावसामान्यनित्यत्वान्नित्येष्वप्यनित्यव^(२)दुप-
चाराच्च ॥ १५ ॥

न घटाभावसामान्यनित्यत्वान्नित्येष्वप्यनित्यवदुपचाराच्च । सूत्रस्य
पूर्वद्वेष्वनामनेकान्तिकत्वज्ञापनमर्थः । शेषं भाष्ये ॥

तत्त्वभाक्तयोर्नानात्वस्य विभागादध्यभिचारः ॥ १६ ॥

तत्त्वभाक्तयोर्नानात्वस्य विभागादध्यभिचारः । नित्यत्वमित्यत्र
किं तावत् तत्त्वम् । उभयान्तापरिच्छिन्नवस्तुसत्तासंस्पर्शः^(१) इति ।
विपर्ययादनित्यत्वमेतच्चाभावे नास्ति । भाक्तं तु तद्भवति नित्य
इव नित्यो घटाभाव इति न पुनर्नित्य एव कालद्वयाननुभवात्
प्रध्वंसभावो न प्रागस्ति न घटकाले ऽस्ति प्रागभावो न घटकाले न
प्रध्वंसकाल इति । कथं तर्हि नित्य इव नित्य इत्युच्यते । भक्त्वा का
पुनरिदं भक्तिः प्रागभावस्य कारणाभावः प्रध्वंसभावस्य विनाशा-
भावः उभयं चैतन्नित्यविषय इत्येतत्सामान्यान्नित्य इव नित्यो न
पुनर्नित्य एवेति इन्द्रियप्रत्यासन्नियाच्च ऐन्द्रियक इति ॥

सन्तानानुमानविशेषात् ॥ १७ ॥

(१) देशव्यवसायात् — पा० १ पु० । (२) नित्येष्वनित्यवदिति कश्चित् ।

(३) सम्बन्धः — पा० १ पु० ।

सन्नामानुमानविशेषादव्यभिचारः । न वचनेन्द्रियकलादित्य-
नेनानित्यत्वं प्रतिपादयामोऽपि तु शब्दस्याभिव्यक्तिं प्रतिषेधामः ।
न हि व्यव्यमानस्यैन्द्रियकत्वं युक्तमिति पुरस्तादुक्तम् ॥

कारणद्रव्यस्य प्रदेशशब्देनाभिधानान्मित्येष्वप्यव्य-
भिचार इति^(१) ॥ १८ ॥

कारणद्रव्यस्य प्रदेशशब्देनाभिधानान्मित्येष्वव्यभिचारः^(१) । न हि
नित्यानां द्रव्याणां प्रदेशशब्देन कारणमुच्यते । आकाशस्य प्रदेश
आत्मनः प्रदेश इति नाकाशात्मनोः कारणद्रव्यमभिधीयते यथा
कृतकस्य किमिति नाभिधीयते अविद्यमानत्वात् न हि विद्य-
माना आकाशादेः प्रदेशा इति । कथं न विद्यन्ते प्रमाणतोऽनु-
पलम्भेः यथाकाशादेः प्रदेशाः स्युः प्रमाणात् उपलम्भेरञ्चिति कथं
प्रमाणतोऽनुपलम्भिः विकल्पानुपपत्तेः प्रदेशशब्देन कारणं वाभिधीयते
आधारो वा न कारणमकृतकत्वात् यस्मादकृतकमाकाशमतो न
कारणार्थः प्रदेशशब्देनोच्यते नाधारोऽनाश्रितत्वात् अनाश्रितमाकाशं
तस्माधारार्थोऽशक्यो वक्तुमिति । श्लोकविरोध इति चेत् नान्यथा
तदुपपत्तेः यथाकाशं निःप्रदेशं प्रतिपद्यसे ननु श्लोको विरुद्धते
पूर्वभागेन व्याप्त आदित्य इति । नान्यथा तदुपपत्तेः । संयोगस्या-
व्याप्यवृत्तिले प्रदेशशब्देनाभिधीयमाने न श्लोकविरोधो यस्माच्च-
संयोगस्याव्याप्यवृत्तिलं तत्प्रदेशशब्देनाभिधीयते । एतच्च प्रदेशवता

(१) पाठोऽयं वृत्तितभाष्यप्रसङ्गे च न प्रामादिकः वार्तिकन्यायस्यैवैविवन्विरोधात् ।

(२) अभिचारात्—पा० ६ पु० ।

द्रव्येषाकाशस्य सामान्यम् । ये खलु परिच्छिन्ने आमलकादिके
 भवतस्तथोर्थः संयोगो वर्तते स ते न व्याप्नोति प्रदेशवती इव ते
 आकाशसंयोगोऽपि नाकाशं व्याप्नोतीति प्रदेशवद्द्रव्यसामान्यात् प्रदेश-
 वदाकाशमिति भाक्तः प्रत्ययः । का पुनरिचं भक्तिः अतथाभूतस्य
 तथाभाविभिः सामान्यसुभयेन भव्यत इति भक्तिः । एतस्मात्
 सामान्याद्धारोपितप्रदेशवृत्तिः प्रदेशशब्दः यस्मादाकाशस्य प्रदेश-
 वद्विद्वेष्यैः सामान्यं संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वमस्यतः प्रदेशशब्दोप्याकाशे
 प्रयुज्यत इति । एवमेतत् न तत्त्वतः कुत इति चेत् न प्रमाणतो-
 ऽनुपसम्भेः । अथ मन्यसे आकाशप्रदेशाः प्रदेशवद्द्रव्यसामान्यादाकाश
 उपचर्यन्ते न पुनस्तत्त्वतस्तदस्तीति^(१) न प्रमाणमस्तीति न प्रदेशस्य
 प्रमाणतोऽनुपसम्भेः । न आकाशादेः प्रदेशप्रतिपादकं प्रत्यक्षादि
 प्रमाणं सम्भवतीति । स्वरूपेणानभिधानाच्च । यथाकाशस्य प्रदेशाः
 स्तुः ते स्वरूपेण व्यपदिश्येरन् यथा पटस्य प्रदेशाः के तन्तवः न
 पुनराकाशस्य प्रदेशाः के इत्युक्ते स्वरूपेण व्यपदेष्टुं शक्या इति ।
 किमोक्तुपपत्तिश्च पूर्ववत् । यथाकाशप्रदेशान्तरान् मन्यते ते किमा-
 काशात्मका उत नेति किं चातः यथाकाशात्मका अनेकमाकाश-
 मिति प्राप्तम् । अथ न तेषां स्वरूपो वक्तव्यः कथं च ते तस्य प्रदेशा
 इति वक्तव्यम् । अनाकाशात्मकाः सन्तः आकाशस्य प्रदेशा इति
 केनार्थनाभिधीयते तद्यथा तन्तवः पटस्य प्रदेशा इत्युक्ते कारणार्थ
 आधारार्थस्य गम्यते न पुनराकाशस्य प्रदेशेष्वेतदस्ति । प्रदेशा-
 भावाद्नाधारः संयोग इति चेज्जानाधारः आकाशवृत्तित्वात् । अथ

(१) सन्नोति—पा० १ उ० ।

मूर्त्तयेः तद्व्याकृत्यदेवः न प्रकृतिः आकाशदेव्याश्चः संयोगोवाधारः
 न चानाधारः आकाशप्रकृतित्वात् । यस्मात् स्वैश्वर्येण आकाशा-
 न्तः इति तद्व्याकृत्यावाधार इति समानदेशा इति चेत् तावाधनात् ।
 अतः सन्त्येः मूर्त्तिसद्द्रव्यसंयोगा ये आकाशदेवे वर्तन्ते ते प्रदेशाभा-
 वात् सर्व एव समानदेशाः प्राप्नुवन्ति एवम् च समानदेशत्वे सति न
 किञ्चिद्वाध्यते इति तदेवं प्रदेशवद्द्रव्यसामान्यादाकाशप्रदेश इति
 भाक्तः प्रत्यक्ष इति । निष्प्रदेशत्वात् सर्वेषु सर्वग्रन्थोपसम्भिप्रसंग इति
 चेत् न उक्तोत्तरत्वात् । अथ मनुष्ये चद्रि निष्प्रदेशमाकाशं तेन
 तर्किः सर्वग्रन्थः समानदेशा इति सर्वैः सर्वैः शब्द उपसम्भेत न
 तद्व्याकृतये तस्यादन्त्यान्वयत्ततः शब्दाः सर्वैरवयवैश्चाद्द्रव्यरूपैश्चादिव^(१)-
 दिति । एतच्च न उक्तोत्तरत्वात् । उक्तोत्तरमेतत् यथा संयोगस्या-
 व्यापकत्वमित्यं तस्या शब्दस्थापीति । गुणत्वाद्वापकमित्येके । एके गुण-
 त्वाद्देशोः शब्दसंयोगाद्द्रव्यरूपवद्वापकं प्रतिपद्यन्ते त एवं प्रकृत्याः
 व्यापकत्वमिति कोऽर्थः यथाश्रयत्त्वमित्यं व्यापकत्वं^(२) न किञ्चिद्वाध्यते
 अयान्तरत्वात् । वयं तु व्याप्तिसद्द्रव्यरूपस्याश्रयोपसम्भावुपसम्भिं
 मूर्त्तः न पुनः शब्दादस्य आश्रयोपसम्भावुपसम्भवन्ते तस्याद्द्रव्यरूप-
 वत्त्वात् व्यापका इति समुदितस्यात्तात्पर्येण समुदायुपसम्भावुपसम्भ-
 तुपसम्भोः व्याप्यव्याप्ती एकाश्रयाश्रमाश्रयोपसम्भाविति । अथ च
 अकाशे मूर्त्तिसतां संयोगास्तेषां काञ्चित् केचित् कृतकान् प्रतिप-
 द्यन्ते काञ्चिदकृतकमिति । तत्र कार्यद्रव्यसंयोगः कृतकः संयोगकत्वा-
 दुरूपसामान्यः कारणसम्बन्धिभिः कार्यस्य संयोगजः संयोग इति

(१) रत्नादिव — पा० १ उ० । (२) व्याप्तिः — पा० १ उ० ।

क्रियाजन्यं तु केचिन्नेच्छन्ति यावद्द्रव्यभावितात् संयोगस्य च विभ-
क्तस्य संयोगो नास्तीति नास्तीत्याकाशे क्रियाञ्च संयोग इति । अस्ती-
काशसंयोगं तु कृतकमितीच्छन्ति । तथास्तीत्याकाशसंयोगस्य तावत्
कृतकत्वे ऽनुमानम् आकाशेन कृतकसम्बन्धेन सम्बन्धी परमाणुमूर्तिम-
त्त्वादिभ्यो घटादिवदिति । कार्याकाशसंयोगो विप्रतिपत्तिर्विधेयो न
यावद्द्रव्यभावी अविनश्वदाधारवत्त्वे क्रियावद्द्रव्यवृत्तित्वे संत्यग्राप्तिप्रति-
दन्धित्वात्^(१) मूर्तिमदितरसंयोगवत् तस्मात् कार्यद्रव्येषांकाशस्य संयो-
गञ्च संयोगः क्रियाञ्च परमाणोश्च क्रियाञ्च इति । विप्रतिपत्तिवि-
षयाविभागिनः आकाशादथः क्रियावद्द्रव्यसंयोगित्वात्^(२) परमाणुवत् ।
यथा परमाणोः क्रियावद्द्रव्यसंयोगा अथावद्द्रव्यभाविनः, संयोगवत्^(३)-
च्छब्दवद् बुद्ध्यादथस्यात्मन्यव्यापकाः संयोगस्य चाव्याप्यवृत्तित्वमात्मनः
प्रदेशार्थ इति व्याख्यातम् । एकस्वानेकमूर्तिमत्प्रदेशवद्द्रव्यसम्बन्धित्वं
प्रदेशार्थः । यदा यदाकाशस्यैकस्य सतः प्रदेशवतानेकेन सम्बन्धित्वं
तत्प्रदेशवद्द्रव्यसामान्यं यथा घटादेः । कस्मात् पुनः सूत्रकारस्यास्मि-
न्नर्थं सूत्रं न श्रूयत इति । कतमस्मिन्नर्थं निष्प्रदेशमाकाशं निष्प्रदेशं
आत्मेति अर्थतोऽधिगतेर्न सूत्रं यस्मादथमर्थार्थतोऽधिगम्यते ततो न
सूचित इति । शब्दसन्तानप्रतिपादने वा न सूत्रमर्थतोऽधिगतिः ।
शास्त्रसिद्धान्तादा तदधिगतिः शास्त्रसिद्धान्तस्य न्यायसमाख्यातं यज-
शास्त्रमनुमानं तेनानुक्तमपि गम्यत इति न सूच्यते । अथापीदमस्ति इदं
नास्तीति भाव्यम् । योऽयं पर्यनुषोगस्तस्य को विषय इति । अस्तु-

(१) प्रतिपत्तिवत्त्वात् — पा० १ पु० । (२) संयोगात् — पा० १ पु० ।

(३) क्रियावद्द्रव्यसंयोगो निष्प्रतिपत्तिः संयोगवत् — पा० १ पु० ।

अभ्रमाणाखिलम् ये शब्दस्य नित्यत्वं कल्पयन्ति ते इदंपर्यंतुद्योष्याः
इदमस्ति इदं नास्तीत्येतद्भवन्तः कथं प्रतिपद्यन्त इति । एवमनुयुक्ताः
यन्तः प्रतिब्रुवन्ते प्रमाणात् उपसम्भेरनुपसम्भेः इति अविद्यमानत्वादि
शब्दः ॥

प्रागुच्चारणादनुपसम्भेरावरणाद्यनुपसम्भेः ॥ १९ ॥

प्रागुच्चारणादनुपसम्भेरावरणाद्यनुपसम्भेः इति । यद्योभयपक्षस्य-
तिपक्षं घटाद्यनित्यत्वेन तेन चातुद्योष्याः यदिदमनित्यं घटादि
भवद्भिः प्रतिपद्यन्ते तत्कथमनित्यमिति । एवमनुयुक्ता यदि घटा-
द्यनित्यत्वन्यायं प्रतिपद्यन्ते स शब्देऽपीति सूचम् । यतोऽनुपसम्भि-
कारणाभावे कदाचिदनुपसम्भेरनित्यः शब्द इति सूचार्थः । शेषं
भाष्ये । व्यञ्जकाभावादपक्षमिति चेत् नोक्तोत्तरत्वात् शब्दस्योच्चा-
रणं व्यञ्जकं तस्याभावोपसम्भत इत्यभिद्धम् विशेषणमनुपसम्भि-
कारणाभाव इति । किमिदमुच्चारणं नाम विवक्षाजनितेन प्रयत्नेन
कौष्ठ्यस्य वायोः प्रेरितस्य कष्टादिस्थानाभिघातः तन्नोक्तोत्तरत्वात्
वायुगतवेगापेक्षो वायुना^(१) ताप्नादिसंयोगोऽभिघातः संयोगस्य
व्यञ्जकत्वं प्राक् प्रतिषिद्धमिति । एवं च तत्त्वं^(२) पांशुभिरवाकिर-
न्निदमाह । कोऽस्यार्थः । तत्त्व उक्ते जात्या प्रत्यवतिष्ठते सा च जातिः ॥

तदनुपसम्भेरनुपसम्भेदावरणोपपत्तिः ॥ २० ॥

तदनुपसम्भेरनुपसम्भेदावरणोपपत्तिः । कोऽस्य वाक्यस्यार्थः आ-
वरणाद्यनुपसम्भेदाऽनेकान्त इत्यर्थः । यथावरणाद्यनुपसम्भिरनुपसम्भमा-
नाप्यस्ति तथावरणमित्यनेकान्तः अथातुपसम्भिरनुपसम्भमाणा नास्ति

(१) वेनापेक्षे च वायुना - पा० १ उ० । (२) च इति तत्त्वं - पा० १ उ० ।

तद्भावादुपलब्धिरसि । न चाविद्यमानस्योपलब्धिरस्यीति सिद्ध-
मावरणम् । कथं पुनर्भवान् जानीते नावरणानुपलब्धिरुपलभ्यत
इति किमत्र ज्ञेयम् प्रत्यात्मवेदनीयत्वात् प्रत्यात्ममेवाथमावरणानु-
पलब्धिमावरणोपलब्धिं च वेदयते एवं च सत्यपक्षतविषयसुत्तरवा-
क्यमिति अपक्षतविषयमिति नास्योत्पानमस्यीति । अभ्यनुज्ञावादेन
चोच्यते ॥

**अनुपलम्भादप्यनुपलब्धिसद्भाववन्नावरणानुपपत्ति-
रनुपलम्भात् ॥ २१ ॥**

अनुपलम्भादप्यनुपलब्धिसद्भाववन्नावरणानुपपत्तिरनुपलम्भादि-
त्यस्य सूत्रस्यानुपलम्भेरनैकान्तिकत्वमर्थः ॥

अनुपलम्भात्मकत्वादनुपलम्भेरहेतुः ॥ २२ ॥

अनुपलम्भात्मकत्वादनुपलम्भेरहेतुः । अतथाजातीयेन प्रत्यवस्था-
नाद्सुत्तरमिति सूत्रार्थः । यथाजातीयकः शब्दोऽनित्यस्यथाजा-
तीयकं किञ्चिन्नित्यं न दृष्टमिति । उक्तं चात्र किमुक्तम् । उभ-
यान्तापरिच्छिन्नवस्तुसत्तासम्बन्धो नित्यतेति । तस्मादयथार्थप्रत्यव-
स्थानात् यत्किञ्चिदेतत् । अनित्यः शब्दो गुणत्वे सत्यस्मादादीश्रि-
यविषयत्वात् बुद्धिवत् । अथापकस्य व्यापकद्रव्यसमवायित्वे सति
प्रत्यक्षत्वात् सुखवत् । आकाशनिष्प्रदेशत्वे हेतुः निष्प्रदेशमाकाशं
व्यापकत्वात् आत्मवत् द्रव्यस्य सतः सदाऽमूर्तत्वात् आत्मवदेव व्या-
पकत्वादेवाकृतकत्वम् व्यापकत्वं च द्रव्यव्यापकस्य सतः सदाऽमूर्तत्वात् ।
एतेन दिक्कासौ व्याख्यातौ । एतावत् स्वसाधनस्यैव व्यवस्थितम-
नित्यः शब्द इति ॥

अथ शब्दस्य नित्यत्वं प्रतिजानात इति भाष्यम् ॥

विप्रतिपत्तेः प्रमाणासूत्राद्भेदोः परिप्रश्नः । विप्रतिपत्तिर्नाम
द्वयोरेकविषया विद्वद्बुधर्मसम्प्रतिपत्तिः न च विप्रतिपत्तिः प्रमाणा-
न्तरमन्तरेण युक्तेति नित्यत्वे प्रमाणां वक्तव्यमित्यत आह । नित्यः
शब्दोऽस्यर्थात् ॥

अस्पर्शत्वात् ॥ २३ ॥

न कर्मानित्यत्वात् ॥ २४ ॥

अनुपलब्धविषयैकदेशस्य प्रयोग आकाशवदिति तस्य व्यभि-
चारदर्शनार्थं सूत्रम् । न कर्मानित्यत्वात् । शेषमस्य भाष्ये ॥

माणुनित्यत्वात् ॥ २५ ॥

सम्प्रदानात् ॥ २६ ॥

अथमन्यो हेतुः शब्दनित्यत्वे सम्प्रदानात् । न हि किञ्चिन्नित्यं
सम्प्रदीयमानमित्यन्वयिनो दृष्टान्तस्याभावादिरुद्धः । अथायं प्रति-
ज्ञार्थावतिष्ठते शब्दः सम्प्रदानाद् घटादिवदिति । एवमपि नि-
त्यत्वं न सिद्धति ॥

तदन्तराक्षानुपलब्धेरहेतुः ॥ २७ ॥

अध्यापनादप्रतिषेधः ॥ २८ ॥

तदन्तराक्षानुपलब्धेरहेतुः । अवतिष्ठमानो हि दातृप्रतिपक्षीषो-
रन्तराक्षे उपलब्धेतेति इति सूत्रार्थविरोधः । न विरोधोऽनुमाना-
दुपलब्धेः न हि प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धस्यानुमानेनोपलब्धिः सक्तां बाधते ।

किमनुमानमध्यापनम् किमिदमध्यापनं नाम दीप्तमानस्य सम्प्रदानं
प्राप्तिः दाहप्रतिग्रहीचोरन्तराले शब्दोऽस्यध्यापनात् शरादिवदिति ।
समयोः पक्षयोरन्यतरस्याध्यापनादप्रतिषेधः ॥

उभयोः पक्षयोरन्यतरस्याध्यापनादप्रतिषेधः ॥२६॥^(१)

न शब्दस्याध्यापनं प्रतिषिध्यते अपि तु नृत्योपदेशवदनित्यस्या-
ध्यापनमिति । यत् पुनरेतद्दाहप्रतिग्रहीचोरन्तराले शब्दोऽस्तीति
सिद्धसाधनमेतदिति । वयमपि ब्रूमो दाघोच्चारितः शब्दः सम्मान-
वृत्त्या सम्प्रदानं प्राप्नोति तस्मात् सम्प्रदानमवस्थाने न हेतुः अयं
तर्हि हेतुः ॥

अभ्यासात् ॥ ३० ॥

अभ्यासात् । वीणादिवदिति । अनित्येष्वेव ज्ञानपूरणादिव-
भ्यास इति विदुः । अथावस्थानमभ्यासात् साध्येत तथाप्यनव-
स्थितेष्वेवाभ्यास इत्यनेकान्तः अभ्यासस्वरूपानवधारणादसिद्धस्य ।
अभ्यासो ह्येकविषयोऽनेकज्ञानोत्पाद एकाकारविषयो वा । तथाच-
सभ्यास एकविषय एकाकारविषयो वेति सन्दिग्धासिद्धः अभ्यासा-
सिद्धावभ्यासोपचारविषयत्वेन साधनम् तस्मान्नैकान्तिकत्वज्ञापनार्थम् ॥

नान्यत्वेप्यभ्यासस्योपचारात् ॥ ३१ ॥

नान्यत्वेप्यभ्यासोपचारादिति । एतत्सूचमन्यत्वप्रतिषेधार्थम् ॥

अन्यदन्यस्मादनन्यत्वादनन्यदित्यन्यताभावः ॥ ३२ ॥

(१) केषिणु नास्य वाक्यस्य क्लृप्तं किन्तु भाष्यमिति वदन्ति ।

अन्यदन्वयाद्गन्वत्त्वाद्गन्वदित्यन्यताभावः । यदिदमन्यदिति मन्यसे इदमन्यत्त्वाद्गन्वत्त्वात् । यद्यन्यदमन्यन्न भवति यथा ब्राह्मणादन्यो न ब्राह्मण इति । अयामन्यत् तथाप्यन्यन्न भवति अनन्यत्वात् । यदमन्यत् तत् कथमन्यङ्गविध्यतीति ॥

तदभावे नास्त्वनन्यता तयोरितरेतरापेक्षसिद्धेः ॥
३३ ॥

तदभावे नास्त्वनन्यता तयोरितरेतरापेक्षसिद्धेः । सूत्रस्यार्था-
ऽविरोधः । अनन्यत्वमभ्युपगतं तन्निवर्तत इति । कथं निवर्तते प्रतिषे-
धस्यान्यशब्दविषयत्वात् । अन्याभावे अनन्यत्वास्तीति न हि ब्राह्मणा-
भावे ऽब्राह्मणः सिद्ध्यति । अथं तर्हि हेतुः प्रत्यभिज्ञानात् तदभावे
प्रत्यभिज्ञानं न दृष्टं मर्यादेषु अस्ति च प्रत्यभिज्ञानं शब्दे तस्मात्
प्रत्यभिज्ञानादवतिष्ठते शब्द इति । किमिदं प्रत्यभिज्ञानं तत्प्रत्य-
यविषयत्वम् तत्प्रत्ययविषयत्वमन्यत्वेऽपीत्यनेकान्तः । अथ प्रत्यभिज्ञानं
तत्प्रत्ययविषयस्याव्यभिचारः न हि शब्दे कदाचित् तत्प्रत्ययविषय-
व्यभिचारोऽस्ति यः पुनः सदृशे तत्प्रत्ययः स विशेषदर्शनाभिवर्तते । अतो
यासौ तत्प्रत्ययस्य शब्दे ऽव्यावृत्तिः तत्प्रत्यभिज्ञानमिति न तत्प्रत्यय-
स्याव्यावृत्तिरसिद्धा । अथं तावत् तत्प्रत्ययः पुरुषात्कारे निवर्तमानो
दृष्टः । यत् पुनरेतत् विशेषदर्शनात् सदृशे तद्भावप्रत्ययो निवर्तत
इति मन्यसे एवमेतत् शब्दे तु किं विशेषत्त्वाद्दर्शनात् सदृशे तत्प्रत्यय
उत तद्भावादेव तत्प्रत्यय इति सन्दिह्यते । अथ प्रत्यभिज्ञानं तद्भा-
वाद्भवतीति पक्षस्याप्यन्यो हेतुर्वक्तव्यः । किं कारणम् प्रत्यभि-

ज्ञानस्यापचविशेषणत्वे नोपयुक्तत्वात् । यत्पुनर्गोशब्दो गोशब्द इति प्रत्ययस्याव्यावृत्तिरस्तीति । न च गोशब्दस्य गोप्रत्ययकर्तृत्वव्यभिचार इति एतदपि सन्दिह्यते किमर्थम् किं कारणसामान्याङ्गो-शब्दे गोप्रत्ययस्याव्यावृत्तिराहो तद्भावादिति । एतेन तत्प्रत्ययकर्तृत्वं व्याख्यातम् । युक्तं तु कारणसामान्याङ्गोशब्दे गोशब्दप्रत्ययस्याव्यावृत्तिः । कथमिति गोबुद्धौ गोबुद्धिप्रत्ययो न व्यावर्तते न चास्या गोशब्दबुद्धेस्तत्प्रत्ययकर्तृत्वं निवर्तते तस्मात् तत्प्रत्ययहेतुत्वे प्रत्यभि-ज्ञानमहेतुः यस्मानुपलब्धविशेष एव निवर्तते तं प्रति तस्य वस्तुनः किं विशेषोऽस्ति नास्तीति भवन्त एव प्रष्टव्याः । यद्यसि विशेषः प्रत्ययाव्यावृत्तिरहेतुरनेकान्तात् । अथ नासि एकं वस्तु ज्ञात्मकमिति प्राप्तम् । विरोधाद्हेतुः प्रत्ययाव्यावृत्तिसाग्रेषपुरुषविषयतयाऽधिह्य । पुरुषमात्रविषयतयानैकान्तिकीति अयं तर्हि हेतुः ॥

विनाशकारणानुपलब्धेः ॥ ३४ ॥

विनाशकारणानुपलब्धेः । यदनित्यं तस्य विनाशकारणानुपल-
भते यथा लोहस्य कारणद्रव्यविभागः न तु शब्दस्य तस्माच्चित्यः
शब्द इति ॥

अश्रवणकारणानुपलब्धेः सततश्रवणप्रसङ्गः ॥ ३५ ॥

अश्रवणकारणानुपलब्धेः सततश्रवणप्रसङ्ग इति । शेषं भाव्ये ॥

उपलभ्यमाने चानुपलब्धेरसत्त्वादनपदेशः ॥ ३६ ॥

उपलभ्यमाने चानुपलब्धेरसत्त्वादनपदेशः । अनुमानेन शब्दस्य

विनाशकारणमुपसम्भते । यच्चानुमानेनोपसम्भते न तस्मात्ति । किम-
 तुमानम् सन्तानोपपत्तिरिति । तस्मादनपदेशोऽयं विनाशकारणा-
 तुपसम्भेरिति । यस्माद्विषाणी तस्मादश्च इति । किं पुनरचासत्
 विषाणमाहोस्वित् विषाणासम्बन्ध इति । उभयमित्याह यदा विषा-
 षिणमर्थमश्वलेन साधयति तदा विषाणमस्येव न विषाणं प्रतिषि-
 धते अश्वविषाणसम्बन्धाभावादानुमानमसदिति युक्तमुक्तमस्मादन-
 पदेश इति । कर्मत्ववदिति चेत् नाशयानित्यत्वात् । अथ मनुषे
 नित्यस्याप्युपसम्भमानस्यात्यन्तमघरणं दृष्टम् । यथा कर्मत्वस्येति ।
 तच्च न आशयानित्यत्वात् आशयस्य नित्यत्वादाश्रयकारणानुपपत्ति-
 रिति ब्रूमः । कर्मत्वस्य पुनरघरणकारणमाशयानित्यत्वमस्ति ।
 तस्मादप्रसङ्ग इति । घष्टायामभिहन्यमानायां तारक्षारतरो मन्दो
 मन्दतर इति श्रुतिभेदास्मानाशब्दसन्तानो ह्यविच्छेदेन श्रूयते तच्चेदं
 षिन्धते । शब्दस्य व्ययमानस्य यत् तद्भक्तिकारणं तत् किं घष्टाश-
 माहोस्विदन्वष्टतीति । यदि घष्टाशं किमवस्थितमुत सन्तानष्ट-
 तीति अन्यष्टन्तिलेऽपि किमवस्थितमुत सन्तानष्टतीति । यदि घष्टा-
 शमवस्थितं च तदा श्रुतिभेदो न प्राप्नोति । अथ घष्टाशं सन्ता-
 नष्टन्ति युगपदनेकशब्दोपसम्भिसप्रसङ्गः । यावान् घष्टाशेनावस्थितेन
 सन्तानष्टन्तिनावाभिव्यक्तस्त्वावानेव शब्द एकस्मिन् काले उपसम्भेत
 घष्टाशं चाभिव्यक्तिकारणं कथमन्यत्र वर्तमानं शब्दं व्यनक्तीति वा-
 च्यम् अथान्यागतमवस्थितं सन्तानष्टन्ति वाभिव्यक्तिकारणं मनुषे
 तदैकशां घष्टायामभिहतायां शब्दान् व्यनक्ति न प्रत्यासन्नदेशदृ-
 ष्तिषु घष्टान्तरेष्विति नियमहेतुर्वक्तव्यः असति शब्दभेदे श्रुतीनां

भेद उपादाद्यित्यः तारो मन्द इति नादोऽभिधीयत इति चेत् न
 शब्दसामानाधिकरण्यग्रहणात् शब्दसमानाधिकरणोऽयं तारमन्द-
 शब्दः प्रवर्तते न नादसमानाधिकरणः तस्माच्छब्दोऽभिधीयत इति ।
 न चासति शब्दविषयत्वे शब्दसामानाधिकरण्यं युक्तम् गौलोत्पन्नव-
 दिति । व्यामोहप्रत्ययः स इति चेत् न निमित्तानभिधानात् । अथ
 मन्यसे तारो मन्द इति शब्दसमानाधिकरणो व्यामोहप्रत्ययो
 भवति । यथा दीर्घः शब्दो महान् शब्द इति । न विशेषहेत्वभा-
 वात् व्यामोहप्रत्यय इति न हेतुरस्ति यदि चायं व्यामोहप्रत्ययो
 भवति व्यामोहप्रत्ययनिमित्तं वाच्यम् । यथा दीर्घशब्द इति
 अविरलसन्तानश्रुतौ शब्दे दीर्घप्रत्ययो भवति यानि खलु दीर्घाणि
 द्रव्याणि तेषामवयवोपचये सति ग्रहणसन्ततिविषयत्वं तस्मान्मन्यात्
 शब्दे दीर्घप्रत्ययः न तु नित्यशब्दवादिनो व्यामोहप्रत्ययबीजमसौ-
 त्ययुक्तमेतत् । तुल्यमेतदिति चेत् न तन्निमित्तस्य कदाचिद्भावात् ।
 अथ मन्यसे यस्मानित्यः सन्तानस्तेनापि घण्टास्यमवस्थितं सन्तान-
 वृत्ति चान्यस्यमवस्थितं सन्तानवृत्ति सौत्पत्तिकारणं वाच्यम्
 घण्टास्यमुत्पत्तिकारणं कदाचिच्छब्दानुत्पादयते कदाचिन्नेति नि-
 त्यवत्प्रसङ्गः न प्रसङ्गः कदाचिद्भावात् शब्दानामुत्पत्तिकारणं
 घण्टावृत्ति तत् कदाचिद्भवति कदाचिद्भावे सति सन्तानवृत्ति
 तस्मान्निमित्तभेदानुविधायिनः शब्दाः कदाचिद्भवन्ति सन्तानवृत्ति-
 त्वात् मन्दतरमन्दतमादिभिन्नरूपासुविधायिनं शब्दमुत्पादयन्तीति ।
 तच्च कारणं संस्कार इति । कुतस्तदुत्पत्तिः पाणिसंश्लेषमपेक्षमाणात्
 कर्मणः पाणिघण्टासंश्लेषात् पाणिगतवेगापेक्षात् घण्टार्था कर्म

तत्कर्म पाश्चभिघातमपेक्षमाणं विभागसमकाशं संस्कारं करोति ।
 सा चानन्याध्यात्मिकं वायुमुपगृह्णाति सा च वायुनाभिघाता पुनः
 कर्म करोति ततः कर्मणः संस्कारः संस्कारेण पुनः कर्म पुनर्वा-
 यूपगृह इत्येवमादिन्यायेन संस्कार उत्पद्यत इति तत्रान्यथास्मात्मा-
 न्यात् चष्टार्या महाभूतसोभग्रहोरभावस्ततो वायूपगृहोच्छेदः ततः
 संस्कारश्च इति । न संस्कारोऽस्त्वनुपसन्नेरिति चेत् अथ मन्यसे
 नैव संस्कारोऽस्त्वनुपसन्नेः तच्चासत् ॥

पाणिनिमित्तप्रक्षेपाच्छब्दाभावे नानुपसन्निः ॥३७॥

पाणिनिमित्तप्रक्षेपाच्छब्दाभावे नानुपसन्निः । उक्तार्थं सूचम् ।
 यदि संस्कारं शब्दोत्पत्तिनिमित्तं न प्रतिपद्यसे पाणिसंक्षेपाच्छब्दे
 सन्तानोच्छेदो न प्राप्नोति । अथ चष्टास्रः संस्कारः पाणिसंक्षेपाभि-
 वर्तते तथापि कथं शब्दसन्तानोच्छेद इति । न ब्रूमो चष्टासंक्षेपः
 शब्दानुच्छिनत्ति अपि तु पाणिचष्टासंक्षेपात्तद्वृत्तिसंस्कारः स्वर्ग-
 वद्व्यसंयोगविरोधित्वाभिवर्तते निवृत्ते कारणाभावात् कार्याभाव
 इति सन्तानोच्छेदः ॥

विनाशकारणानुपसन्नेश्चावस्थाने तन्नित्यत्वप्रसङ्गः ॥

३८ ॥

विनाशकारणानुपसन्नेश्चावस्थाने तन्नित्यत्वप्रसङ्गः । यदिदसु-
 च्यते विनाशकारणानुपसन्नेर्नित्यः शब्द इति । यदि चस विना-
 शकारणं नोपसन्भवते तन्नित्यं धानीमानि शब्दपक्ष्याणि तेषां न

भवता विनाशकारणमुपपाद्यते अनुपपादनादवस्थानाश्लित्यत्वमिति ।
अथानुपलब्धविनाशकारणान्यपि शब्दघट्टणानि अनित्यानि शब्दे-
ष्वेवमित्यनेकान्तः । अथानुमानतः शब्दघट्टणविनाशकारणानि
गम्यन्ते तत्प्रमाणं शब्द इति न किञ्चिद्वाधितं भवति ।
अधिकरणत्वादयुक्तमिति चेत् अथ मन्यसे अधिकरणः शब्दः कथ-
मन्यवृत्तिना संक्षेपेण निवर्त्यते । अथ अधिकरणोऽपि निवर्त्यते
सर्वघट्टाशब्दोच्छेदप्रसङ्गः तस्मात् पाणिघट्टासंक्षेपसमानाधिकरणः
शब्दः ॥

अस्यर्शत्वादप्रतिषेधः ॥ ३६ ॥

अस्यर्शत्वादप्रतिषेधः । अस्यर्शद्ब्रह्मात्रयः शब्द इति सूचार्थः ।
कथमन्यत्र वर्तमानस्य पाणिघट्टासंक्षेपो निवर्तक इति । नोक्तोत्त-
रत्वात् । उक्तोत्तरमेतत् कारणाभावादन्यशब्दानुत्पादः । धस्यत्पञ्चः
शब्दः स मन्दतरतमादिन्यायेनान्यस्यातिमास्यात् येन केनचिद्विरो-
धित्वात् लीयते योऽयं संस्कारः शब्दकारणत्वेन समधिगतः स कि-
मेकोऽनेको वेति सन्दिह्यते । अनेकः संस्कार इति तत्त्वम् शब्दभेदात्
कारणभेदे सति कार्यभेदो बृष्टः यस्यैकः संस्कारः तक्षेपीः पातः
प्राप्नोति अगलैव यावद्गन्तव्यमिति । अथाप्रतिवध्यमाने संस्कारे
द्रव्यं गच्छति न कदाचित्पातः प्राप्नोति तस्मादनेकः संस्कारः ॥

विभक्त्यन्तरोपपत्तेश्च समासे ॥ ४० ॥

विभक्त्यन्तरोपपत्तेश्च समासे । नाथं शब्दो गन्धादिभिः सन्निवि-

द्वौ व्यञ्जने विभक्त्यन्तरोपपत्तेः विभागस्य विभागान्तरं चेति विभ-
क्त्यन्तरम् प्रतिद्वयविधर्माषस्य शब्दाः सरूपाश्च एकद्वयाः श्रूयन्ते ।
समासः समुदायः एतच्च स्यर्गवद्व्यवृत्तिषु न प्राप्नोति गन्धादिवत्
यथा प्रतिद्वयमेको गन्ध एव प्रतिद्वयमेकः शब्द इति । सन्ता-
नोत्पत्तेश्चेति चार्थः । यद्ययं गन्धादिभिः सन्निविष्टः स्यात् नान्यत्र
वर्तमानः शोच उपलभ्येत तस्मात् सन्तानवृत्तित्वादाकाशाश्रयः
शब्द इति ॥

विकारादेशोपदेशात् संग्रहः ॥ ४१ ॥

विकारादेशोपदेशात् संग्रह इति । संग्रहकारणज्ञापनार्थं
सूचम् ॥

प्रकृतिविष्टद्धौ विकारविष्टद्धेः ॥ ४२ ॥

प्रकृतिविष्टद्धौ विकारविष्टद्धेरिति सूचम् । प्रकृत्यनुविधानादिति
सूचार्थः । विकारे प्रकृत्यनुविधानं दृष्टमिति ॥

न्यूनसमाधिकोपलब्धेर्विकाराणामहेतुः ॥ ४३ ॥

न्यूनसमाधिकोपलब्धेर्विकाराणामहेतुरिति साधनपक्षे दृष्टान्त-
मात्रादहेतुः ॥

नातुल्यप्रकृतीनां विकारविकल्पात् ॥ ४४ ॥

दूषणपक्षे नातुल्यप्रकृतीनां विकारविकल्पात् इत्यसम्बद्धम् ।

अतुल्यायाः प्रकृतेः विकल्पात् ते विकारा ब्रह्मदीर्घानुविधानं
तु एकारे नास्तीति ॥

द्रव्यविकारवैषम्यवद्वर्णविकारविकल्पः ॥ ४५ ॥

द्रव्यविकारवैषम्यवद्वर्णविकारविकल्पः । यथा द्रव्यभावेन तुल्या-
याः प्रकृतेर्विकारो विकल्प्यते । एवं वर्णभावेन तुल्यायाः प्रकृतेर्वि-
कारविकल्पः स्यादिति ॥

न विकारधर्मानुपपत्तेः ॥ ४६ ॥

विकारप्राप्तानामपुनरापत्तेः^(१) ॥ ४७ ॥

विकारप्राप्तानामपुनरापत्तेरिति । यदि विक्रियन्ते वर्णाः पुन-
रापत्तिर्न प्राप्नोति ॥

सुवर्णादीनां पुनरापत्तेरहेतुः ॥ ४८ ॥

सुवर्णादीनां पुनरापत्तेर^(२)हेतुः । विकारप्राप्तानां पुनरापत्ति-
दर्शनादनेकान्त इति सूचार्थः ॥

न तद्विकाराणां सुवर्णभावाव्यतिरेकात् ॥ ४९ ॥

न तद्विकाराणां सुवर्णभावाव्यतिरेकात् । सर्वावस्थं सुवर्णदर्शनं
न पुनरिकारयकारयोर्धर्मयोः कश्चिद्वर्णात्मा व्यवस्थितो भवति च
इत्वं हिला यलमापद्यत इति ॥

(१) अपुनरापत्तेरिति पाठो मुद्रितभाष्यप्रकृते । (२) पुनरापत्तेः—पा० १ पु० ।

वर्षत्वाव्यतिरेकाद्वर्षविकाराखामप्रतिषेधः^(१) ॥ ५० ॥

वर्षत्वाव्यतिरेकाद्वर्षविकाराखामप्रतिषेधः । वर्षविकारा अपि न वर्षत्वं व्यभिचरन्तीति । अस्ति वर्षत्वं सामान्यमिति ॥

सामान्यवतो धर्मयोगो न पुनः सामान्यस्य ॥ ५१ ॥

सामान्यवतो धर्मयोगो न पुनः सामान्यस्येति परिहारः । इतश्च वर्षविकाराणुपपत्तिः ॥

नित्यत्वे ऽविकारादनित्यत्वे चानवस्थानात् ॥ ५२ ॥

नित्यत्वे ऽविकारात् अनित्यत्वे चानवस्थानात् । नित्या वर्षा इति न युक्तो विकारः व्याघातादनित्या वर्षा इति न युक्तो विकारोऽनवस्थितानां विकारादर्शनात् ॥

नित्यानामप्यतीन्द्रियत्वात् तद्धर्मविकल्पाच्च वर्षविकाराखामप्रतिषेधः ॥ ५३ ॥

नित्यानामप्यतीन्द्रियत्वदर्शनात् तद्धर्मविकल्पाच्च वर्षविकाराखामप्रतिषेध इति विकल्पसमा जातिः ॥

अनवस्थायित्वे च वर्षोपसम्भिवत् तद्विकारोपपत्तिः ॥ ५४ ॥

अनवस्थाधित्वे च वर्षोपसम्भिवद्विकारोपपत्तिरिति साधर्म्यसमा जातिरभयोरप्युत्तरम् ॥

विकारधर्मित्वे नित्यत्वाभावात् कालान्तरे विकारोपपत्तेश्चाप्रतिषेधः ॥ ५५ ॥

(१) व्यापकत्वोक्तिरन्वये ५० । ५१ इति सूत्रद्वयं न दृश्यते ।

विकारधर्मित्वेन नित्यत्वाभावात् कालान्तरे विकारोपपत्तेः
प्रतिषेधः । नित्या विक्रियन्त इति व्याघातो दोषः । उपलभ्यमा-
नस्य चेकारस्य यत्नानुपपत्तेः वर्षोपलभ्यवदित्यसम्भ्रम् । इतस्य वर्ष-
विकारानुपपत्तिः ॥

प्रकृत्यनियमाह्वर्णविकाराणाम् ॥ ५६ ॥

प्रकृत्यनियमान् । विकारे प्रकृतीनां नियमो दृष्ट इति ।
इकारयकारयोस्तु नियमः तस्मादनियमाच्च विक्रियन्त इति ॥

अनियमे नियमान्नानियमः ॥ ५७ ॥

अनियमे नियमाच्चानियमः । सूचार्थोऽनियमो नास्तीति ॥

नियमानियमविरोधादनियमे नियमाच्चाप्रतिषेधः ॥

५८ ॥

नियमानियमविरोधादनियमे नियमाच्चाप्रतिषेधः । अनुज्ञात-
प्रतिषिद्धयोरेकत्वानुपपत्तेरिति विरोधः सूचार्थः तस्मादनुपलभ्य-
मानपृथग्धर्मिविशेषाणामादेश इति । यद्येते वर्षा विक्रियेरन् ततः
पृथग्विकारलक्षणेषु धर्म्युपलभ्येत न तूपलभ्यते तस्माच्च विक्रियन्त
इति । अथ विक्रियन्ते एवं विकारो भवति ॥

गुणान्तरापत्त्युपमर्दं ह्रासदृष्टिलेशश्लेषेभ्यस्तु विकारो-
पपत्तेर्वर्णविकारः ॥ ५९ ॥

गुणान्तरापत्त्युपमर्दं ह्रासदृष्टिलेशश्लेषेभ्यस्तु विकारोपपत्तेः सन्ति
वर्णविकाराः । सूचार्था गुणान्तरापत्त्यादेरादेश इति । अयं च

विकारादेशोपदेशविचारो भाव्यकारेष्वैव सम्यक् निरूपित इति
सूचार्थमात्रं निरूपितमिति ॥

ते विभक्त्यन्ताः पदम् ॥ ६० ॥

ते विभक्त्यन्ताः पदम् । ते वर्णा यथादर्शनं विकृता विभक्त्यन्ताः
पदसञ्ज्ञका भवन्ति । अर्थप्रत्ययस्वर्हि न प्राप्नोति । न न प्राप्नोति ।
अन्यवर्षप्रत्ययात् । पूर्ववर्षप्रतिसन्धानप्रत्ययापेक्षादर्थप्रत्यय इति ।
विभक्तिर्द्वयी नामिकी चाख्यातिकी च । नामिकी स्वादयः
आख्यातिकी तिवादयः । तथा विग्रियमाणं पदं द्वेषा भवति ।
नाम च आख्यातं चाभिधेयस्य क्रियान्तरयोगात् । विग्रियमाण-
रूपः शब्दो नाम यथा ब्राह्मण इति । क्रियाकारकसमुदायः
कारकसंख्याविग्रिष्टः क्रियाकालयोगाभिधायिक्रियाप्रधानमाख्यातम्
पचतीति यथा । यदि द्वयी विभक्तिरुपसर्गनिपातास्वर्हि न पदस-
ञ्ज्ञकाः^(१) । न नास्वन्तर्भावात् उपसर्गनिपाता नास्वा संगृहीताः^(२) ।
यस्मादाह अन्यथाहोप इति ते सुबन्तत्वात्तेनैव संगृहीता इति ।
पदेन व्यवहार इति पदार्थस्त्विन्यते नामपदं चाधिकृत्य व्यवहार
इति नामपदं चिन्यते । नास्वाधिकारो व्यापकत्वात् यस्मान्नास्वा
सर्व एव पदार्था व्याप्यते तस्माद्गौरित्यस्य पदस्वार्थस्त्विन्यते न पदा-
दार्थाधिगतिर्विशेषेनवस्त्वानात् । न हि पदे लक्षरिते कश्चिद्विशेषो
गम्यते तस्मात्पदमवाचकम् । न पदस्य विशेषाविषयत्वात् । क एव-
माह पदेन विशेषो गम्यते अपि तु सामान्यवर्तिपदं विशेषवर्ति

(१) पदसञ्ज्ञाः—पा० १ पु० । (२) नामसंगृहीताः—पा० १ पु० ।

वाक्यम् न च सामान्याभिधानादनर्थकं भवितुमर्हतीति । न सामान्यस्य व्यवहारविशेषाविषयत्वात् । सर्व उपदेष्टा विशेषप्रतिपत्त्यर्थं पदमुच्चारयति । न च सामान्ये प्रैषो न सम्प्रतिपत्तिः तस्मात्पदमवाचकमेवेति । न सामान्यविषयत्वे सति विशेषश्रुतेर्निधामकत्वात् । यदि पदमवाचकं स्यात् न च पदश्रवणात् सामान्यं गम्येत । यद्वाचकं न ततः सामान्यं विशेषो वा गम्यते यथार्थाद् गम्यते च पदात् तत् सामान्यं सामान्यश्रुतेर्विशेषश्रुतिर्निधामिका भवति । यथा गौरिति सामान्याधिगतौ तिष्ठति गच्छतीति विशेषश्रुत्या विशेषो गम्यत इति । कथं पुनरियं विशेषश्रुतिस्तिष्ठति गच्छतीति । नैवेयं केवसाद् विशेषश्रुतिः किं तु पूर्वपदापेक्षया विशेषप्रत्ययहेतुत्वाद् विशेषश्रुतिरित्युच्यते । भवतु वा पदादेवोभयम् एतस्मादेव वा गोशब्दादुभयं गम्यते क्रिया च तत्साधनं च प्रधानोपसर्जनभावस्थानियमेन यदार्थं गोशब्दो गोलनिमित्तो गोलयोगाद्गौरिति तदा गोशब्दात् प्रधानं साधनं गौरगम्यते । क्रिया त्वङ्गभूता विशेषकत्वात् । यदा पुनः क्रियाप्रधानं पदं तदा गोर्भावो गोलमिति । तदा गौरङ्गभूतो विशेषकत्वाद्गम्यते प्रधानं गोलमिति । तदेवं प्रधानोपसर्जनभावस्थानियमेन गोलमिति च पदे गौरिति चोभयं गम्यत इति ॥

तत्र प्रधानोपसर्जनभावमाश्रित्य तदर्थं व्यक्ताकृतिजातिसम्बिधाबुपचारात् संग्रहः^(१) । यस्मादर्थं गोशब्दो व्यक्ताकृतिजातिसम्बिधाभावेन वर्तमानात् प्रयुज्यते^(२) । अविनाभाववृत्तिस्य सम्बिधिः । अतो न ज्ञायते किं व्यक्तिः पदार्थं उताकृतिरुत जातिरिति ॥

(१) अस्य वाक्यस्य रूपं कश्चिद्दृश्यते । (२) प्रवर्तमानाद् प्रयुज्यते—पा० १ पु० ।

याग्रब्दसमूहत्यागपरिग्रहसङ्घाद्व्युपचयवर्णसमा-
सात्त्वन्धामां व्यक्तावुपचाराद्युक्तिः ॥ ६१ ॥

ग्रब्दस्य प्रयोगसामर्थ्यात् पदार्थावधारणमिति प्रयोगप्रदर्शनार्थं
याग्रब्दादिसूत्रम् । नामौ याग्रब्दादय इति जातौ प्रयुष्यन्ते
कस्मादभेदात् एका जातिस्तस्या विशेषणमनर्थकम् । या गौस्तिष्ठतीति
या गौर्निषेधेति । एवं शेषेषु । आहतेरप्यभिधायकमेतन्न भवति ।
निष्क्रियत्वादाहतेः न हि निष्क्रिया गच्छति तिष्ठति भवति चेति ।
एवं सर्वत्र । यस्य चानेन विशेषेण^(१) तिष्ठत्यादिना योगस्तं गोग्रब्दो-
ऽभिधातुमर्हतीति । कुतः विशेषणविशेष्यभावस्यैकविषयत्वात् । यदि
गोग्रब्दस्य तिष्ठतिग्रब्दस्य चैकमभिधेयं भवति ततो गोग्रब्देन
धर्म्यन्तराणि निराक्रियन्ते तिष्ठतिग्रब्देन च क्रियान्तराणीति वि-
शेषणविशेष्यभावापन्नयोस्तिष्ठतिगोग्रब्दयोः सामानाधिकरण्यं युज्यते
अन्यथा नेति द्रव्यं व्यक्त्रिति हि नार्थान्तरं तिष्ठतिग्रब्दसहि-
तेन^(२) गोग्रब्देन व्यक्त्रिभिधौयत इति तत्रतिषेधार्थम् ॥

न तदनवस्थानात् ॥ ६२ ॥

न तदनवस्थानादिति सूत्रम् । नामेन गोग्रब्देन व्यक्त्रिमात्रं
द्रव्यसुच्यते । यद्ययं व्यक्त्रिमात्राभिधायकोभविष्यत् तेन यस्यां
कस्यां चिद्ब्यक्तौ प्रत्ययोभविष्यदिति सूत्रार्थः । यदि व्यक्त्रिर्न
पदार्थः कथं या गौस्तिष्ठतीत्यादिप्रयोगः । निमित्तादतद्भावे ऽपि

(१) विशेषणेन—पा० १ पु० । (२) तिष्ठतिचिद्वेन—पा० १ पु० ।

तदुपचारः । क पुनर्निमित्तादतद्भावे ऽपि तदुपचारो दृष्ट इति तस्योपपादनार्थं सहचरणादिसूचम् ॥

सहचरणस्थानतादर्थ्यवृत्तमानधारणसामौष्ययोगसाधनाधिपत्येभ्यो ब्राह्मणमञ्चकटराजसक्तुचन्दनगङ्गाशकटान्नपुरुषेष्वतद्भावेऽपि तदुपचारः ॥ ६३ ॥

अतद्भावे ऽपि तदुपचार इति । अतच्छब्दस्य तच्छब्देनाभिधानमुपचारो यथा यष्टिकाशब्देन द्रव्यविशेषोऽभिधीयत इति यष्टिकाशब्दात्तु पुनः साहचर्याद्ब्राह्मणविशेषो^(१)ऽभिधीयते । यथा यष्टिकाः प्रवेशयेति । एवं सर्वत्र । किं पुनरत्रोपचारबीजं यष्टिका ब्राह्मणा इति । न ह्युपचारबीजमन्तरेणोपचारो लभ्यते । नमूक्तं साहचर्यमिति साहचर्यं नाम यष्टिकया नित्यसम्बन्धः । यष्टिकासम्बन्धाच्च यष्टिकावानिति स्यान्न यष्टिकेति । यष्टिकावानिति चायं शब्दो मुख्य एवेति । तस्मादुपचारबीजमन्यदक्तव्यमिति । यष्टिकायां तावदयं यष्टिकाशब्दो जातिनिमित्तः यष्टिकालं जातिः सा यष्टिकायां वर्तते तथा यष्टिकालयुक्तया यष्टिकया ब्राह्मणस्य योगः साहचर्यात् संयुक्तसमवेतां जातिं ब्राह्मणे ऽधारोष्य ब्राह्मणं यष्टिकेत्याह । एवं शेषाण्युपचारबीजानि स्वयमुत्प्रेक्षणीयानीति ॥

आकृतिस्तदपेक्षत्वात् सत्त्वव्यवस्थानसिद्धेः ॥ ६४ ॥

यदि तर्हि गौरिति पदस्य न व्यक्तिरर्थः अस्तु तर्ह्याकृतिः
(१)तदपेक्षत्वात् सत्त्वव्यवस्थानसिद्धेः । आकृतिः पदार्थः कस्मात्

(१) ब्राह्मणो-पा० ६३० । कस्मात्-इत्यधिकम् ६३० ।

तदपेक्षत्वात् सत्त्वव्यवस्थानस्य गौरवः पुरुष इत्येवमादि^(१)सत्त्वव्यव-
स्थानमाकृत्यपेक्षं सिद्धति यदपेक्षा च सत्त्वव्यवस्थानसिद्धिः स गो-
शब्दस्य विषय इति । अत्रापि तदेवोपस्थितं न तदनवस्थानादिति ।
यस्य च जात्या धोगः स गोशब्दस्य विषयो नाकृतिर्जात्ययोगात्
कस्य पुनर्जात्या धोगः नियतावयवव्यूहस्यावयविनः नियतोवयवव्यूहो
यस्य भवति स नियतावयवव्यूहः अन्यपदार्थेन वज्रप्रीहिणावयव्य-
भिधीयत इति ॥

व्यक्त्वाकृतियुक्तेऽप्यप्रसङ्गात् प्रोक्षणादीनां मृद्भवके
जातिः ॥ ६५ ॥

अस्य तर्हि जातिः पदार्थः व्यक्त्वाकृतियुक्तेऽप्यप्रसङ्गात्^(२) प्रोक्ष-
णादीनां मृद्भवके जातिः । यस्मान्मृद्भवके व्यक्त्वाकृती सः न च
तत्र प्रोक्षणादीनि प्रयुज्यन्ते । न हि गामानय गां देहीति मृद्भवके
प्रेषसम्प्रतिपत्ती भवतः । यदभावान्तचासम्प्रत्ययः स गोशब्दस्यार्थः
कस्याभावान्तचासम्प्रत्ययो जातेः । अथ मृद्भवके कस्माद्गोत्वं न जातिः
यस्मान्मृद्भवको गौर्न भवति यस्य गौर्न भवति न तत्र गोत्वं वर्त्तते
यथाश्व इति । अथ मृद्भवकः कस्माद्गौर्न भवतीति अत एव न भवति
यस्मान्मृद्भवक इति । न चायं युक्तः प्रश्नो मृद्भवकः कस्माद्गौर्न भव-
तीति किं कारणम् प्रतिपत्तिबाधितत्वात् भवानप्येवमर्थे प्रतिप-
द्यते नायं गौरिति । प्रतिपत्त्या च प्रश्नो बाध्यत इति । अथ मृद्भवके
गोशब्दः स्तुतः आकृतिसामान्यात् चिन्नादिवदिति । सर्वगतेति चेत् ।

(१) इत्यादि—पा० १ पु० । (२) व्यक्त्वाकृत्योरप्यप्रसङ्गात्—पा० १ पु० ।

अथ मन्यसे सर्वगता जातिः सोत्पद्यमानेन यथा गवा सम्बद्धते
तथा मृद्भवकेनापीति अस्ति मृद्भवके गोलं नानभ्युपगमात् केन
सर्वगतत्वं जातेरभ्युपगम्यते अपि तु खविषये सर्वत्र वर्त्तत
इति सर्वगतेत्युच्यते । कः पुनर्गोलस्य खोविषयः । यत्र गोलं
वर्त्तते क पुनर्गोलं वर्त्तते यत्र गोलनिमित्तोऽनुवृत्तप्रत्ययो
भवति । क पुनरनुवृत्तप्रत्ययं गोलं करोति यत्तस्य साधनं कः
पुनर्मित्ये गोले गोः साधनार्थः यत्तेन व्यच्यते । न हि कस्युदादि-
मदर्थव्यतिरेकेण गोलस्य व्यक्तिरस्ति^(१) । न हि पिण्डेभ्योऽर्थान्तरं
गोलं पिण्डान्तरालेष्वदर्शनादिति केचित् । न विकल्पास्तुपपत्तेः
पिण्डान्तरालेष्वदर्शनादिति^(२)ब्रुवाणः पिण्डान्तरालं पर्यनुयोच्यः ।
किमिदं पिण्डान्तरालं किमाकाशम् आहो अभाव उत द्रव्यान्त-
रम् । यद्याकाशम् न तत्र गोलं न ह्याकाशं गौरिति । एतेनाभावो
द्रव्यान्तरं च व्याख्यातम् । विशेषप्रत्ययानामनाकस्त्रिकत्वात् अयं
च पिण्डप्रत्ययव्यतिरेकभाक् प्रत्यय उपजायमानो निमित्तान्तराद्भव-
वति दृष्टा खलु पिण्डप्रत्ययव्यतिरेकभाजां प्रत्ययानां निमित्तान्तरा-
दुत्पत्तिः । यथा वस्त्रचर्मकम्लेषु नीलप्रत्यय इति । आकृतिसामा-
न्यादिति चेत् । अथ मन्यसे सत्यमयमसु पिण्डव्यतिरेकनिमित्ताद-
नुवृत्तिप्रत्ययो भवति । न पुनरस्य जातिनिमित्तं अपि तु यच्छिरः-
पाणिपादाकृतिसामान्यं तस्मादनुवृत्तिप्रत्यय इति । न पिण्डवद-
साधारणत्वादाकृतेः यथैव पिण्डाः पिण्डान्तरवृत्तयो न भवन्ति
तथाकृतिरपि एकपिण्डवर्त्तित्वात् पिण्डान्तरवर्त्तिनी न भवति ।

(१) व्यक्तिरिति—पा० १ पु० । (२) अपचवाहिति—पा० ६ पु० ।

आहतेः पिच्छान्तरवर्तित्वमभ्युपगम्यते नास्ति विवादेनार्थ इति । अथ
 पिच्छव्यतिरिक्तं सामान्यं नाभ्युपगम्यते तथाप्येकसामान्यनिराकरणात्
 समानप्रत्ययबीजमन्य^(१) इत्यर्थं स्यात् । न ह्यसति सामान्ये समानप्रत्ययं
 पश्याम इति । असत्यपि सामान्ये दृष्टः सामान्यप्रत्यय इति चेत्
 अथ मन्यसे यथा सामान्येष्वसति सामान्यान्तरे ऽनुवृत्तप्रत्ययो दृष्टो
 गोत्वादिषु इदं सामान्यमिदं सामान्यमिति । तस्माद्गैकान्तिकत्वाद्-
 अनुवृत्तिप्रत्ययोऽसाधनमर्थान्तर^(२)निमित्तप्रतिपादन इति । नानभ्युप-
 गमात् । न मया गोत्वघटत्वाश्लेषु निर्निमित्तः सामान्य^(३)प्रत्ययो-
 भ्युपगम्यते तस्मादनुत्तरमेतत् । सूत्रव्याघात इति चेत् । यदि मन्यसे
 सामान्येषु सामान्यमस्तीति ननु सूत्रव्याघातः सामान्यविशेषेषु
 सामान्यविशेषाभावात् तत एव ज्ञानमिति । न सूत्रार्थापरिज्ञानात्
 अयं सूत्रार्थो यथा द्रव्यमिति प्रत्ययो द्रव्यत्वविशेषणाद् द्रव्ये
 भवति न पुनः सामान्यविशेषेष्वेवमिति । न पुनरयं सूत्रार्थो
 निर्निमित्तोऽनुवृत्तिप्रत्यय इति । किञ्चिन्निमित्तमिति चेत् अथ मन्यसे
 गोत्वादिष्वनुवृत्तिप्रत्ययस्य किं निमित्तं यतः सामान्यमिति
 भवति कुतः सामान्यमिति भवति अनेकार्थसमवायात् । यथा
 गोत्वमनेकार्थसमवायि तथाश्वत्वादीत्यनेकार्थैस्तत्समवायस्य समान-
 त्वात् गोत्वादिष्वनुवृत्तिप्रत्यय इति । पाषकादिशब्दवदिति चेत्
 अथ मन्यसे यथा पाषकादिशब्दा अनुवृत्तप्रत्ययास्य भवन्ति न च
 पाषकत्वं नाम सामान्यविशेषोऽस्ति तथा गवादिष्वनुवृत्तप्रत्यय इति
 न हेत्वार्थापरिज्ञानात् विशेषप्रत्ययानामाकस्मिकत्वादित्यस्य हेतोः

(१) सामान्यमन्य—पा० १ पु० । (२) असाधारणमर्थान्तर—पा० १ पु० ।

(३) समान—पा० १ पु० ।

पिण्डप्रत्ययव्यतिरिक्तस्य प्रत्ययस्य निमित्तान्तरादुत्पाद् इत्ययमर्थः
 न पुनः सर्वोऽनुवृत्तिप्रत्ययः सामान्यादेव भवतीति । एवं सति
 पचनक्रियायां यत् प्रधानं साधनं तत्पाचकशब्देनोच्यते । तच्च
 प्राधान्यं पाचकान्तरेऽप्यस्तीति न दोषः । यद्यनेकारुवृत्तिं गोलं
 तत् किं प्रतिपिण्डं परिषमाष्टा वर्त्तते अथैकदेशेनेति । किं चातः
 यदि प्रतिपिण्डं परिषमाष्टा वर्त्तते पिण्डवदसाधारणत्वाच्च सामान्यं
 भवितुमर्हति अथैकदेशेन वर्त्तते तथापि नैकमनेकच वर्त्तते कि-
 न्वनेकमनेकचेति तस्मात्^(१) प्रदेशाः सामान्यस्य वर्त्तन्त इति । ये
 ते^(२) एकदेशाः सामान्यस्य पिण्डेषु प्रत्येकं वर्त्तन्ते ते किं सामान्या-
 त्मका उत नेति । यदि सामान्यात्मका एकमेकच वर्त्तत इति
 प्राप्तम् न चैकमनेकच वर्त्तमानं सामान्यमिति युक्तं वक्तुम्^(३) अथा-
 सामान्यात्मकाः शून्यमभिधानम् सामान्यस्यैकदेशाः प्रत्येकं वर्त्तन्ते
 इति तैरपि देशैः सामान्यं पूर्ववद्वर्त्तत इति पूर्ववत्प्रसङ्गः । न चान्या
 गतिरस्ति तस्मान्नेकवृत्तिं सामान्यमिति न विकल्पानभ्युपगमात्
 नायं विकल्पोऽस्ति गोलं प्रत्येकं पिण्डेषु परिषमाष्टा वर्त्तते अथ
 प्रदेशेन वर्त्तत इति तस्माद्विकल्पानभ्युपगमाद्प्रस्योच्यं कस्मान्नोल-
 खावयविसमुदायत्वानभ्युपगमात् । न गोलमवयवि न समुदायः
 समुदायस्य भाग एकदेशशब्दः अवयविनस्यावयवे यदा न कि-
 ङ्चित्परिहायाशेषमभिधीयते तदावयविनोऽवयवानपेक्ष्य छद्मशब्दः
 समुदाये च समुदायिनोपेक्ष्य न च गोलमवयवौ न समुदायः
 तस्मान्न छद्मैकदेशशब्दौ स्तः न चेत्तत्तौ शब्दौ स्तः तस्मान्नोलं

(१) तस्मात्—पा० १५० । (२) येनैते—पा० १५० । (३) युक्तवक्तुम्—पा० १५० ।

किं क्लृप्तेन वर्त्तते उतैकदेशेनेति न युक्तः प्रश्नः । उक्तं चात्र
 एकमनेकत्र वर्त्तत इति प्रतिजानागो नातुयोक्तव्यः । कस्मादुभयेन
 व्याघातादिति । कथं तर्हि गोलं गोषु वर्त्तते आश्रयाश्रयिभावेन
 कः पुनराश्रयाश्रयिभावः समवायः तत्र वृत्तिमद्गोलम् । वृत्तिः सम-
 वाय इतीहप्रत्ययहेतुत्वादित्युक्तम् न गोलं गव्यगविवृत्त्यभावादिति
 चेत् अथ मन्यसे यदिदं गोलं गोव्वनुवृत्तिप्रत्ययकारणं तत् किं
 गवि वर्त्तते आश्रोक्षिदगवि यदि तावद्गवि प्राक् गोलयोगाङ्गौरे-
 वासाविति व्यर्थं गोलम् । अथागवि न आश्राद्यपि गोलयोगाङ्गौः
 प्राप्नोति । न चान्या गतिरस्ति तस्मान्न गोत्वाद्नुवृत्तिप्रत्यय इति
 न विकल्पानभ्युपगमात् न गवि गोलं नागवि प्राक् गोत्वात्साधौ
 गौर्नाप्यगौरिति । किं कारणम् उभावेतौ विशेष्यप्रत्ययौ न
 विशेष्यसम्बन्धमन्तरेण भवतः न च प्राक् गोलयोगाङ्गस्य विद्यते न
 चाविद्यमानं गौरित्यगौरिति च प्रकृतं व्यपदेशुम् यदैव वस्तु तदैव
 गोत्वेनाभिसम्बन्धान् इत्यनास्यदो विकल्पः । एतेन सत्तासम्बन्धस्य
 सदसद्विकल्पो व्याख्यातः । न सतः सत्तासम्बन्धः नासतः । यदैव
 तद्वस्तु तदैव सत्तया सम्बद्धमिति सदसदाश्रयो दोषोऽनुपपन्न इति
 तस्मादुपपन्ना जातिः । न चासौ मृद्भवक इति यदभावात् तत्रा-
 श्रयत्ययः स पदार्थ इति ॥

नाकृतिव्यक्त्यपेक्षत्वाज्जात्यभिव्यक्तेः ॥ ६६ ॥

नाकृतिव्यक्त्यपेक्षत्वाज्जात्यभिव्यक्तेः । जातेरभिव्यक्तिराकृतिव्यक्तौ
 अपेक्षेत व्यक्ताकृती इति प्राप्ते प्राधान्यादाकृतेः पूर्वनिपातः किं पुनः

प्राधान्यम् आकृतिविशेषणत्वं व्यक्तेः यस्माद्वाक्या विशेष्यमाणा आ-
कृतिर्जातिर्किञ्च भवति तस्मात् प्रधानमाकृतिः न चागृह्यमाणाया-
माकृतौ व्यक्तौ च जातिमात्रं शब्दं शब्दाद्भवत्ये तस्माच्च जातिरपि
पदार्थः । न च वै यथार्थेन न शब्दं भवितुम् । कस्यहि पदार्थो
व्यक्त्वाकृतिजातयस्तु पदार्थः ॥

व्यक्त्वाकृतिजातयस्तु पदार्थः ॥ ६७ ॥

तुशब्दो विशेषणार्थः किं विशिष्यते प्रधानोपसर्जनभावस्यानिय-
मेन पदार्थत्वम् यदा भेदविवक्षा विशेषगतिश्च गौक्षिष्ठति गौर्निषद्येति
तदा व्यक्तेः पदार्थः अङ्गं जात्याकृतौ जातावाकृतौ च स्थानगमनादी-
नामभावाद्यच्च सम्भवः स पदार्थ इति । यदा पुनर्भेदो न विवक्षितः
सामान्यगतिश्च तदा जातिः पदार्थः यथा गौर्न पदा स्पर्ष्ट्वेति आकृ-
तेषु प्रधानभाव उत्प्रेक्षितव्य इति स्वयमुत्प्रेक्ष्य इत्ययमर्थः क्व पुनराकृतेः
प्राधान्यं दृष्टं यथा पिष्टकमय्यो गावः क्रियन्तामिति । तदेतद्दृष्टं
प्रयोगेषु प्रधानोपसर्जनभावः स्वयमुत्प्रेक्ष्यत इति । न व्यक्त्वाकृति-
जातयः पदार्थ इति केचित् कुतः विकल्पासुपपत्तेः सदित्येतदेव
व्यापकत्वादुपादाय चिन्त्यते सदित्यनेन पदेन पुनर्जातिरभिधीयते
पिण्डो वा समन्वो वा जातिमान् वार्थः । तच्च न तावज्जातिरभिधीयते
भेदार्थैरभिन्नविभक्तिकत्वात् यद्ययं जातिवाचकः सच्छब्दो भवति
सद्रव्यमिति भेदवाचिना द्रव्यशब्देन सद्रव्यशब्दसामानाधिकरण्यं न
प्राप्नोति न हि भिन्नार्थवाचकानां सामानाधिकरण्यं पश्यामः न हि
गवाश्चमिति सामानाधिकरण्यं दृष्टम् । अथ द्रव्यादिदृष्टित्वात्सत्ताया

एव द्रव्यादिशब्देः स च सामानाधिकरण्यम् तथापि पारतन्त्र्यात्सत्ता-
 या गुणत्वं गुणगुण्यभिधायिनोश्च शब्दयोः सामानाधिकरण्यं न दृष्ट-
 मिति यथा शब्दश्च श्रौतमिति । एतेन सम्बन्धो व्याख्यातः । स च शब्दः
 पिच्छानां वाचको भविष्यतीति न युक्तं पिच्छानामानन्त्यात् न श्लो-
 कस्य शब्दस्थानेकद्रव्यगुणप्रपञ्चेन सम्बन्ध आख्यातुं शक्यः न चानाख्याते
 शब्दार्थसम्बन्धे शब्दादर्थप्रतिपत्तिर्युक्ता स्वरूपमात्रप्रतीतिः व्यभिचारा-
 च्च । स च शब्दश्च वषाच्च द्रव्यगुणकर्माणीति परिश्रवमाना बुद्धिरवतिष्ठते ।
 न च यस्मादभिधानात् परिश्रवते बुद्धिस्तदभिधानमिति युक्तं वक्तुम्
 तस्मात् स च शब्दो भेदानां न वाचक इति । जातिमन्मात्राभिधाय-
 कोऽपि स च शब्दो न भवति कस्मादस्त्रतन्त्रत्वात् न हि स च शब्दान्त-
 र्हेदा घटादयो गम्यन्त इति तदद्वैतादिभेदानाच्चेपात् सामानाधि-
 करण्यभावः । अथवा अस्त्रतन्त्रत्वादिति स च शब्दः प्राधान्येन सत्ता-
 यां वर्तते । तत्र वर्तमानस्तददित्युपचर्यते यच्च यत्र वर्तमानमन्य-
 चोपचर्यते न तत्तस्याभिधायकं मच्चशब्दवदिति । उक्तं चात्र
 किमुक्तम् तद्वतामानन्त्यात् न स च शब्देनाभिधानं युक्तमिति तदिति
 च न गुणसाख्यात् प्रत्ययसङ्गतिः । यथास्त्राभिशब्दस्य धृत्ये न
 गुणोपरागात् । यथा नीलः स्फटिक इति क्रमवृत्त्यभावात् युगपदस-
 म्भवाच्च । अयथार्थज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्गाच्च । तस्मान्न जातिमन्मात्रा-
 भिधायकोऽपि असाधारणविशेषाभिधायको भविष्यतीति न युक्तम् ।
 अन्यत्र प्रत्ययाभावप्रसङ्गाच्च । न चान्या गतिरस्ति तस्मादन्या-
 पोषकश्रुतिरिति । अन्यपदार्थान्तरा^(१)पोषं हित्वा र्थं कुर्वती श्रुति-

(१) अन्यशब्दार्थान्तरा—पा० १ पु० ।

रभिधत्त इत्युच्यत इति । अत्रास्माभिर्यत्त्वाकृतिजातयः पदार्थ इति प्रधानोपसर्जनभावस्त्रानियमेन व्यवस्थापितमेकान्तवादिनश्चैते दोषा इति । न चेते दोषाः कथमिति यत्तावत्सत्ताशब्दः सत्ताया न वाचक इति तन्न व्याघातात् सत्ताशब्दो न सत्तावाचक इति व्याहृतमुच्यते । कथं वा तदवाचकत्वे सति सत्ताशब्द इत्यभिधीयते । भवदभिप्रायेणाभिधीयत इति चेत् । अथ मन्यसे नैव नः सिद्धान्ते सत्तादिशब्दाः सन्ति किं तु भवद्भिः सत्ताशब्दो द्रव्यगुणकर्मण्यशब्दा इति च परिकल्प्य व्यवहारः क्रियते । ततोऽस्माभिरपि युष्मदभिप्रायासुविधानेन सत्ताशब्दा इति वाचका उपसर्जन इति । न व्याघातानिष्टत्तेः । सदित्येवमादीनि पदानि लोकप्रसिद्धानि केव्वर्षेषु वर्तन्त इत्यभयोर्विचारः । वयं तु ब्रूमः सत्ताशब्दः सत्तायां वर्तते त्वं पुनर्ब्रवीषि सत्ताशब्दो न सत्तायामिति । एवं ब्रुवाणो मया विरोधेन प्रत्यवस्थीयते विरोधोद्धारं वास्तुक्त्वा त्वन्मतेनाभिधीयत इति ब्रुवाणो न व्याघातमतिवर्त्तसे । यस्मिन्मुच्यते त्वया परिकल्पिताः सत्ताशब्दा इति तदपि न परिकल्प्यविषयानभिधानात् परिकल्प्यस्य च विषयोऽतथाभूतस्य तथाभाविभिः सामान्ये सत्यधारोपिततद्कर्मणः प्रधानार्थप्रतिपत्तिः यथा स्थाणौ पुरुष इति । यदि चामी शब्दाः परिकल्पिता भवन्ति प्रधानमेषां वाच्यम् न हि निष्प्रधानं परिकल्प्यम् । यत्पुनरेतद्देदोऽर्थैरभिन्नविभक्तिकत्वादिति । तन्न समानार्थापरिज्ञानात्^(१) न ब्रूमः सत्ताशब्देन द्रव्यशब्दस्य सामानाधिकरण्यम् अपि तु सत्तायाः प्रधानसाधनवाचिना सत्त्वशब्देन द्रव्यगुणकर्मण्यभि-

(१) सामानाधिकरण्यार्थापरिज्ञानात्—पा० १ पु० ।

भिधौयन्ते इत्यत्र गुणकर्मग्रन्थैरपीतरविशेषणविशेष्यभावापत्तिसान्येव
एवं च सति युक्तं सामानाधिकरण्यमुभयोः सद्रव्यग्रन्थयो^(१)रेकवि-
षयत्वात् यदा पुनरयं सत्ताग्रन्थः सत्ताप्रधान एवाङ्गभूतं साधन-
मभिधत्ते न तदा सामानाधिकरण्यम् द्रव्यस्य सन्नेति भवति । तस्मात्
सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरदोषः विभक्तिभेदमित्यमाहुषगुण्यभिधा-
यिनोः सामानाधिकरण्यस्यासिद्धिः सद्रव्यग्रन्थयोरिति एतदनेन
प्रत्युक्तम् । एतेन सम्बन्धो व्याख्यातः । कथमिति न सच्छब्देन सम्बन्धो
ऽभिधौयते अपि तु सम्बन्धिग्रन्थेनैव सम्बन्धस्य गुणः न सच्छब्दो गुण-
ग्रन्थः न च गुणग्रन्थेन द्रव्यवाचिनः ग्रन्थस्य सामानाधिकरण्यमस्तीति ।
यत्पुनरेतदानन्त्या^(२)ञ्ज जातिग्रन्थो भेदानां वाचक इति । कश्चैवमाह
जातिग्रन्थो भेदानां वाचक इति स्वयम्ययुक्तां वाचोयुक्तिं भवान् प्रति-
षेधति । यदि तर्हि भेदानां वाचकः कथं सच्छब्देन द्रव्यगुणकर्माण्य-
भिधौयन्ते^(३) । न चायं भोः सच्छब्दो जातिग्रन्थः अपि तु भेदग्रन्थ
एवायम् भेदग्रन्थेन च भेद एवाभिधौयत इति न किञ्चिद्वाच्यते । कथं
न वाच्यते यदा सच्छब्द एको भेदानामानन्त्यं तदवस्थमेव । न चैकस्या-
नेकेन सम्बन्धः शक्य आख्यातुम् न चानाख्याते सम्बन्धे ग्रन्थार्थप्रति-
पत्तिर्युक्तेति न केवज्ञानाममभिधानात् । यो हि सच्छब्देनाविशेषणानि
द्रव्यगुणकर्माण्यभिधौयन्त इत्यभिधत्ते तं प्रत्येष दोषः । अस्माकं तु
द्रव्यगुणकर्माणि सत्ताविशेषणान्यभिधौयन्ते । यत्र यत्र सत्तां पश्यति
तत्र तत्र सच्छब्दं प्रयुक्ते एका च सत्ता तत्प्रत्ययस्यानुवृत्तेः तस्मात्ते-

(१) सच्छब्दद्रव्यग्रन्थयोः—पा० १५० । (२) पुनरेतदस्यानन्त्या— पा० १५० ।

(३) उच्यन्ते—पा० १५० ।

दानामानग्यं न दोषः । कस्यायमेवम्भूतः साध्यसाधनभावः शब्दं पञ्चयसि आनग्यादिति वस्तुधर्मं हेतुत्वेनाभिधत्स इति । अथ भेदा एव जातिशब्दा वाच्यत्वेन पञ्चीक्रियन्ते तथापि नान्वयी न व्यतिरेकी च दृष्टान्तोऽस्तीत्यहेतुरानग्यादिति । अथाप्येकदेशान् पञ्चीकृत्यानग्यादिति हेतुः एकदेशो दृष्टान्त इति अयमपि न विरोधात् । एवं च सति न कश्चित्पदार्थो वाच्यः न कश्चिच्छब्दो वाचक इति वाच्यवाचकभावनिरुक्तौ विशेषणमनर्थकम् एते न वाच्या एते न वाचका इति । यत्पुनरेतद्ब्यभिचारादिति न व्यभिचारविषयापरिज्ञानात् । व्यभिचारी हि नाम स ज्ञेयः यः स्वविषयतज्जातीयवृत्तित्वे सत्यन्यत्र वर्तते न पुनरथं सच्छब्दः स्वविषयव्यतिरेकेणासति वर्तते । तस्मादस्थाने व्यभिचारदेशनेति हेतुभावानभ्युपगमाच्च । केन वाच्यहेतुरभिधीयते द्रव्यं गुणः कर्म सत्त्वादिति तस्मादयुक्तमेतदपि भेदावाचकत्वप्रतिषेधाद् द्रव्यसच्छब्दयोः सामानाधिकरण्यामिति न वक्तव्यम् व्याघातात् । न च कश्चिच्छब्दो द्रव्यवाचकः द्रव्यसच्छब्दयोश्च सामानाधिकरण्यामिति व्याहृतम् । यत्पुनरेतत् तद्वतो नास्त्वन्मत्त्वादिति न किञ्च^(१) सच्छब्देन तद्भेदा घटादयो गम्यन्ते तद्दृष्टादिभेदानाच्चेपात् सामानाधिकरण्याभाव इति । तत्र उक्तोत्तरत्वात् । उक्तोत्तरमेतत् सद्रव्यशब्दयोरेकविषयत्वात् सामानाधिकरण्यामिति तद्दृष्टादिभेदानाच्चेप इति वा युक्तम् सच्छब्देन सत्तासाधनानां द्रव्यगुणकर्मणामाच्चेपात् । सत्ताशब्देन द्रव्यगुणकर्माणि नाचिप्यन्ते न पुनः सच्छब्देन शक्यते वक्तुं^(२) सत्ताशब्देनापि गुणभूतानि गम्यन्त

(१) न चक्षु—पा० १ पु० । (२) सत्त्वशुक्तम्—पा० १ पु० ।

इति सदिति चायं सञ्चब्दः कस्यस्याभिधेयो योऽस्मात् प्रतीयते स तस्यार्थ इति कोऽस्यार्थः विभज्यते सत्ता तद्योगोऽर्थान्तरमिति चयोऽर्थाः । तत्र प्रधानोपसर्जनभावविवक्षायां प्रधानं साधनं गम्यते अङ्गं सत्ता च तद्योगश्च किञ्चित्ततः प्रधानाङ्गभावः अर्थकृतः यदा सत्ता किञ्चित्कुर्वते तदा सत्ता विशेषणं पदार्थमुपादाय किञ्चित् करोति तत्प्रधानम् अङ्गं सत्ता प्रधानप्रत्ययहेतुत्वात् । यस्मात् सत्तया पदार्थो विभज्यते अङ्गहीने प्रत्ययनिवृत्तेः यत्र तदङ्गं सत्तादिकं नास्ति न तत्र सदिति प्रत्ययः । तदेवं तद्वद्वटादिभेदानाच्चेपादित्ययुक्तम् । यत्पुनरेतत्सञ्चब्दः सत्तायां प्राधान्येन वर्त्तत इति तत्र वर्त्तमानस्य इदुपसर्षत इति तत्र सञ्चब्दविषयापरिज्ञानात् । न भवता सञ्चब्दस्य विषयो व्यञ्जायि क एवमाह सञ्चब्दः सत्तायां प्राधान्येन वर्त्तत इति यथा च सञ्चब्दस्य द्रव्यगुणकर्माणि सत्तासाधनभावाद्विषय इति तथा चोक्तम् । एतेन भेदानामानर्थ्यं प्रत्युक्तम् । सञ्चब्दस्य विषयः सत्तासाधनं विषयश्च सत्तासाधनभूत एक एवेति । यत्पुनरेतत्तदिति च न गुणसारूप्यात् प्रत्ययसङ्गन्तिर्यथा स्नामिशब्दस्य भृत्य इति । अस्यार्थः स्नाम्यनुकारित्वाद्भृत्ये स्नामिशब्द इति । एतत्तु न बुद्ध्यामहे प्रत्ययानां सङ्गन्तिरिति । यदि स्नामिप्रत्ययविषयत्वं तत्र प्रत्ययसङ्गन्तिः न हि स्नामिप्रत्ययो भृत्ये भवति केवलं गृहतां प्रियतां वा सन्यस्यन् स्नामिशब्दं युगपद्भूतं तत्र प्रयुक्ते । यथा च भृत्यः स्नाम्यनुकारित्वात्^(१) भृत्यः स्नामीत्युपसर्षते^(२) न पुनरेवं सत्ताशब्दः

(१) करणात्—पा० १ पु० । (२) उच्यते—पा० १ पु० ।

कदाचिदपि द्रव्यादिषु वर्तत इति । यदा तु सतां भावः सप्तेति तदा सतां विशेषकत्वानुषङ्गभूतानां सत्ताशब्देनाभिधानं विशेषकत्वस्युपचारः । एतेनैव गुणोपरागाद्यथा नीलः स्फटिक इति प्रत्युक्तम्^(१) । यत्पुनरेतत् क्रमदृश्यभावाद्युपपदसम्भवाच्चेति अस्वार्थः । सत्ताशब्दः सत्तायां किञ्च वर्त्तित्वात् तदति वर्त्तत इति । न चैवं पश्यामः युगपदपि न सम्भवति सत्ताप्रत्ययस्य द्रव्यप्रत्ययस्य न युगपद्भवतः । एतदपि न उक्तोत्तरत्वात् । उक्तोत्तरमेतत् । नात्र क्रमो न युगपत्प्रत्ययः सत्प्रत्ययस्य साधनविषयत्वात् । एतेनाथयार्थज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्गादिति प्रत्युक्तम् । एवं हि क्व हेतुप्रधानगिरासादृश्यवस्त्रितं व्यक्ताहतिजातयः पदार्थ इति । न जातिशब्दो भेदानां वाचक इति विशेषणार्थक्यम् न हि कश्चिच्छब्दो भवता भेदानां वाचकत्वेनाभ्युपगम्यते विशेषणं नाम विशेष्ये च सति सामान्यप्रतिपत्तौ च भवति नास्य किञ्चिद्विशेष्यमस्ति न च जातिशब्दस्य कश्चित्पदार्थां वाच्योऽभ्युपगम्यते तस्माद्विशेषणार्थक्यम् । विरोधाच्च यदि चायं जातिशब्दो भेदानां वाचकोभविष्यदपि तर्हि जातिशब्द एव नाभविष्यत् न ह्यन्यपदार्थवाचकानां तच्छब्दत्वं सम्भवति कथं वा भेदवाचकत्वे सति जातिशब्द इत्युच्यते यच्चोच्यते न जातिशब्दो भेदानां वाचक इति तथा तत् को हि स्वस्वात्मा^(२) जातिशब्दवाच्यान् भेदानभ्युपैति । यदि च जातिशब्दवाच्या भेदा न भवन्ति अन्यशब्दवाच्यास्तर्हि प्राप्नुवन्ति । अन्यान्यशब्दवाच्या अपि न भवन्ति ते न जातिशब्दवाच्या नान्यशब्दवाच्या इत्युभयावाच्यत्वे किमस्य विशेषणस्य सामर्थ्यं न जातिशब्दो भेदानां

(१) एतत् प्रत्युक्तम्—पा० १५० ।

(२) स्वस्वात्मा—पा० १५० ।

वाचक इति । अत एव वक्तव्यं^(१) न वाच्या भेदा अवाचकाः शब्दा इति । अथ मन्यसे परमतव्यपेक्षयैतदुच्यते । न जातिशब्दो भेदानां वाचक इति नागभ्युपगमात् न हि कश्चित्तास्त्रिकोऽस्ति यो जातिशब्दवाच्यान् भेदान् प्रतिपद्यते जातेरप्यवाचकत्वे व्याघातो जातिशब्द इति न हि यो यथावाचकः स तच्छब्द इति शब्दं वक्तुम् न जातिशब्दो भेदानां वाचक इति । कस्य तर्हि वाचकः भेदावाचकत्वप्रतिषेधादन्यवाचकत्वमाघातम् अप्यान्यवाचकत्वमपि नेष्यते व्यर्थं विशेष्यं जातिशब्दो भेदानां न वाचक इति सर्व एव शब्दा अर्थाणां न वाचका इति युक्तं वक्तुम्^(२) । अथावाचकाः शब्दा अवाच्या अर्था इत्ययुक्तं चैतत् व्याघातात् अवाचकाश्च शब्दा भवन्ति अवाचकत्वं च शब्दानां शब्देनैव प्रतिपाद्यत इत्यवाचकत्वे शब्दानां प्रतिज्ञाहेतोर्व्याघातः न हि जातिशब्दो भेदानां वाचक इति प्रतिज्ञाहेतुरागम्यादिति । स्वभयं च वचनात्मकमित्युभयस्यावचनात्मकत्वाद्याघातः^(३) । शब्दांश्चावाचकान् प्रतिपद्यमानेन लोकप्रतिपादनोपायोऽन्यो वक्तव्यः । अन्यथाभ्युपगत^(४) इति चेत् अथ मन्यसे न मया शब्दा अवाचका अभ्युपगम्यन्ते नाप्यर्था अवाच्याः अपि तु यो भवन्नित्वांश्चवाचकत्वान्यथोऽभ्युपगम्यते सोऽस्माभिर्निराक्रियते । अस्माकं तु शब्देनान्यापोह-
 क्षणं जातिरभिधीयत इति विग्रिष्य वक्तव्यम् प्रथम्यथा शब्दा अर्थानामभिधायका भवन्ति विग्रिष्य वक्तव्यम् । अस्मत्प्रकृतजात्यादिद्यतिरेकेण जात्यादिशब्दा न जात्यादीनां वाचका इति खल-

(१) वाच्यम्—पा० १ पु० ।

(२) युक्तवक्तव्यम्—पा० १ पु० ।

(३) अवाचकत्वाद्याघातः—पा० १ पु० ।

(४) अभ्युपगम—पा० १ पु० ।

पानभिधानाच्च । न च समानप्रत्ययकारणता^(१)व्यतिरेकेण जातेः स्वरूपं निर्देष्टुं शक्यम् न चानुवृत्तिप्रत्ययः प्रत्याख्यातुं शक्यः न च विशेष-प्रत्ययेनाकस्माच्छब्दं भवितुं यतोऽयं प्रत्ययः सा जातिरिति नास्ति विवादः । एतावद्यथानुतिवाक्ये दोषः । अथ जातिशब्दा वाच्यत्वेन भेदा अपि^(२) पक्षीक्रियन्ते । एतस्मिन्नपि प्रतिज्ञार्थं यावन्त एते वाक्यदोषास्तो सर्वे प्रसज्यन्ते एवमेकदेशपक्षीकरणे ऽपि विशेषणविशेष्यभावानुपपत्तेः पूर्वदोषानुवृत्तिः । यदपीदमुच्यते द्रव्यसच्छब्दयोः सामानाधिकरण्यमिति तदपि न व्याघातात् । द्रव्यसच्छब्दयोश्च सामानाधिकरण्यं न च भेदवाचकाः शब्दा इति व्याहृतम् । उपचारतो न व्याघात इति चेत् । अथ मन्यसे सद्रव्यशब्दावेतौ उपचारतोऽभिधीयेते कथमिति द्रव्यशब्देनाद्रव्यव्युदासः सच्छब्देनासद्रव्यव्युदासः तावेतावसदद्रव्यव्युदासरूपेण प्रवर्त्तमानौ एकमर्थं ब्रुवाते इति सामानाधिकरणावित्युच्यते मुख्यतस्तु न कश्चिद्विधानतः शब्दो वाचक इति न मुख्यत्वसम्भवात् मुख्यतः सद्रव्यशब्दप्रयोगे सति तेन सामान्यादतथाभूत उपचार इति युक्तम् न त्वेवं वादिनां प्रधानमस्ति न च प्रधानमन्तरेषोपचारः सम्भवति न चान्यापोहवादे उपचारो युक्तः उभयोः प्रधानशब्दत्वात् । यथा सिंहशब्दः सिंहे वर्तते ऽसिंह-रूपव्युदासेन तथा माणवकेऽपीति तुल्यवृत्तित्वात् कस्मादुपचार इति । यत्पुनरेतदन्वयशब्दार्थापोहः^(३) शब्दार्थ इति तदप्ययुक्तम् विधानशब्दार्थसम्भवे सत्याद्या प्रतिपत्तिः^(४) यदि विधानशब्दार्थो भवति

(१) कारणत्व—पा० १ पु० । (२) भेदा एव—पा० १ पु० ।

(३) चान्यार्थापोहः—पा० १ पु० । (४) प्रवृत्तिः—पा० १ पु० ।

ततो विधीयमानशब्दार्थप्रतिपत्तौ यस्यां तस्यान्यत्र^(१) प्रतिषेधः इत्यु-
पपन्नः प्रतिषेधः यस्य पुनर्विधीयमानः पदार्थो नास्ति तस्यास्यां प्रति-
पत्तिमन्तरेण कथं प्रतिषेधः^(२) यावच्चैतरं न प्रतिपद्यते तावदितरं न
प्रतिषेधतीति । यथा गौरिति पदस्यार्थोऽगौर्न भवतीति यावच्च गां
न प्रतिपद्यते तावद् बह्वविप्रतिपत्तिर्न युक्ता यावच्च गां न प्रतिपद्यते
तावद्गवोत्युभयप्रतिपत्त्यभावः । पश्चाद्यनन्यापोहः अगौर्न भवतीति
गौशब्दस्यार्थः स किं भावोऽद्याभाव इति । यदि भावः किं गौरिगौ-
रिति यदि गौर्नास्ति विवादः अथागौर्गोशब्दस्यार्थः अहो शब्दार्थ-
कौशलम् । अभावस्तु न युक्तः प्रेषसम्प्रतिपत्त्योरविषयत्वात् न हि
गोशब्दप्रवचनभावे प्रेषो न सम्प्रतिपत्तिः शब्दार्थस्य प्रतिपत्त्या प्रती-
यते न च गोशब्दाद्भावं कश्चित्प्रतिपद्यत इति अन्यापोहस्य शब्दार्थ
इत्ययुक्तम् अव्यापकत्वात् यत्र द्वैराश्र्यं भवति तथेतरप्रतिषेधात्तदितरः
प्रतीयते यथागौरिति पदे गौः प्रतीयमानः अगौः प्रतिषिध्यमानः न
पुनः सर्वपद एतदस्ति न असर्वं नाम किञ्चिदस्ति यत्सर्वपदेन निव-
र्त्येत । एकादित्युदाहाद् व्यापकमिति चेत् अथ मन्यसे एकाद्यसर्वं तत्-
सर्वशब्देन निवर्त्यते । तन्न स्यार्थापवाददोषप्रसङ्गात् । एवं सत्येकादि-
त्युदाहेन प्रवर्तमानः सर्वशब्दः अङ्गप्रतिषेधाद्ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य चाङ्गिणो
ऽनभ्युपगमात् अनर्थकः स्यात् एवं सर्वं समुदायशब्दा एकदेशप्रतिषेध-
रूपेण प्रवर्तमानाः समुदायव्यतिरिक्तसमुदायानभ्युपगमादनर्थकाः
प्राप्नुवन्तीति । ज्ञादिशब्दानां च समुच्चयविषयत्वादेकादिप्रतिषेधे

(१) तस्यान्यत्र—पा० १ पु० ।

(२) मन्तरेण कस्य प्रतिपत्तिमन्तरेण कस्य प्रतिषेधः—पा० १ पु० ।

प्रतिषिध्यमानानामसमुच्चयात् द्वादिशब्दानामनर्थकत्वम् क्रियारूप-
 त्वाच्चापोहस्य विषयो वक्तव्यः । अगौर्न भवतीति अयमपोहः किं गोवि-
 षयोऽयागोविषय इति । यदि गोविषयः कथं गोर्गन्धेवाभावः अथा-
 गोविषय इति मन्यसे कथमन्यविषयाद्पोहादन्यत्र प्रतिपत्तिः न हि
 खदिरे छिद्यमाने पक्षाग्रे छिदा भवति । अथागोर्गवि प्रतिषेधः
 अगौर्गौर्न भवतीति केन गोरगोत्वं प्रसक्तं यत्प्रतिषिध्यत इति कथं
 वा गवि गोप्रतिपत्तिमन्तरेण प्रतिषेधः न युक्तरपदार्थप्रतिपत्तिम-
 न्तरेण प्रतिषेधं पश्यामः । सक्तं चात्र आद्या प्रतिपत्तिर्न प्राप्नोतीति
 आदिप्रतिपत्तिं चान्तरेण न प्रतिषेध इति । इतश्च न युक्तोऽपोहः
 विकल्पानुपपत्तेः । थोऽयमगोरपोहो गवि च किं व्यतिरिक्त आहो-
 खिद्व्यतिरिक्त इति । यदि व्यतिरिक्तः किमाश्रितोऽनाश्रितो वेति ।
 यथाश्रितः आश्रितत्वानुपपत्ति इति गोशब्देन गुणोऽभिधीयते न गौरिति
 गौस्तिष्ठतीति सामानाधिकरष्ट्यं न प्राप्तम् । अथानाश्रितः केनार्थेन
 षष्ठी गोरपोह इति । अथाव्यतिरिक्तः गौरैवासाविति न किञ्चित्कृतं
 भवतीति । अथं चापोहः प्रतिवस्त्रेकोऽनेक इति वा वक्तव्यः । अथेको-
 ऽनेकगोसम्बन्धी तदा गोत्वं तदिति अथानेकसतः पिच्छवदानन्वादा-
 ख्यानानुपपत्तेरर्थप्रत्ययो न युक्तः । इदं च तावत्प्रष्टव्यो जायते भवान्
 किमयमपोहो वाच्योऽयावाच्य इति । यदि वाच्योऽनैकान्तिकः शब्दार्थः
 अन्यापोहः शब्दस्वार्थ इति । अनवस्था वा अथानपोहस्युदाहरणेण-
 अभिधीयते अपोहस्यस्वाप्यन्य इत्यनवस्था । अथावाच्योऽन्यशब्दार्था-
 पोहं^(१) करोतीति व्याहृतम् यदि च शब्दस्वापोहो नाभिधेयार्थः

(१) शब्दार्थान्तरापोहं—पा० १ पु० ।

अभिधेयार्थव्यतिरेकेण स्वार्थी^(१) वक्तव्यः अथ स एवास्य स्वार्थः तथापि
 व्याहृतम् अन्यग्रन्थार्थापोहं स्वार्थं कुर्वतीश्रुतिरभिधत्त इत्युच्यते इति
 तस्य वाक्यस्वायमर्थः तदानीं भवत्यन्यदनभिधानोऽभिधत्त इति ।
 अनेकमिति चास्य पदस्य ज्ञादिविषयत्वात् सामान्याधिगतौ विशेष
 आश्रयितव्यः न ह्यसति विशेषाश्रयणे सामान्यग्रन्थाद्विशेषप्रतिपत्ति-
 र्थमेति नौक्तोत्पन्नग्रन्थयोश्च प्रधानत्वादिशेषणविशेष्यभावात्पुनपत्तौ वि-
 शेषणस्य पूर्वनिपात इत्युभयोः प्रधानत्वाच्च प्रप्तिः । एतेन राजपुरुष-
 ग्रन्थौ व्याख्यातौ । समानाधिकरणार्थस्यान्यापोहवादिनावाच्यः । यस्य
 चान्यापोहः ग्रन्थार्थस्तेनानीश्वानुत्पन्नव्युदासौ कथं समानाधिकरणा-
 विति वक्तव्यम् । यस्य पुनर्विधीयमानः ग्रन्थार्थस्तस्य जातिगुणविशिष्टं
 नौक्तोत्पन्नग्रन्थाभ्यां द्रव्यमभिधीयते जातिगुणौ च द्रव्ये वर्त्तते न पुनर-
 नौक्तानुत्पन्नव्युदासौ तस्मात् समानाधिकरणार्थो नास्तीति । तदेवमन्या-
 पोहो यथा यथा विकल्प्यते तथा तथा प्रमाणवृत्तं^(२) बाधत इति ॥

कथं पुनर्ज्ञायते नाना व्यक्त्वाकृतिजातय इति । अधिगतत्वात्
 प्रश्नानुपपत्तिरिति चेत् अधिगता व्यक्त्वाकृतिजातयो याग्रन्थादि-
 सूचैरधिगतत्वात् प्रश्नार्थोऽनुपपन्नः । न निमित्तभैविध्ये सति तद्विशे-
 षविषयज्ञापनार्थत्वात् प्रश्नस्य गोशब्द उच्चरन् प्रधानोपसर्जनभावेन
 निमित्त एव प्रतिपादयतीति याग्रन्थादिसूत्राणामर्थः एवं च सति
 तद्विशेषविषयज्ञापनार्थो युक्तः प्रश्नः कतमा तत्र व्यक्तिः कतमा आ-
 कृतिः कतमा जातिरिति व्यक्त्वाकृतिजातीनां भेदो लक्षणभेदात् ।
 किं पुनर्थेकेर्लक्षणमस्ति व्यक्तिस्त्वप्रतिपादनार्थं व्यक्तिर्गुणविशेषा-
 न्ययो मूर्त्तिरिति सूत्रम् ॥

(१) स्वार्थीऽभिधेयो वक्तव्यः—पा० १ पु० । (२) वृत्तं—पा० १ पु० ।

व्यक्तिगुणविशेषाश्रयो मूर्तिः ॥ ६८ ॥

तत्र व्यक्त इति व्यक्तिरिन्द्रियपाप्तेति यद्द्रव्यसुपक्षान्विलक्षण-
प्राप्तानां स्वग्रान्तानां गुणानामाश्रयः तन्मूर्तितावयवत्वात् मूर्तिरिति
चोच्यते व्यक्तिरिति च । एतत्तु न बुद्ध्यामये किमिदमवयवविद्रव्यस्य
लक्षणम् अहो पदार्थत्वेन चयाणां प्रसक्तानां जात्याकृतिव्यवच्छेदकं
व्यक्तिलक्षणमिति । वयं तु ब्रूमो नाचावयवौ व्यवच्छेद्योऽपि तु जात्या-
कृतिपदव्यतिरिक्तस्य व्यक्तिपदस्यार्था वक्तव्य इति । सा च व्यक्तिर्यां न
जातिर्नाकृतिस्तस्या अनेन सूत्रेण सङ्गहः व्यक्तिगुणविशेषाश्रयो मूर्ति-
रिति । गुणाश्च विशेषाश्च तदाश्रयस्याच तच्छब्दोपाहुणविशेषा आश्र-
यशब्देन द्रव्यमुच्यते कर्मापि गुणविशेषशब्दात्प्रभते गुणेभ्यो विशेषाः
गुणविशेषा इति । गुणविशेषग्रहणं किमर्थं गुणपदार्थेन सङ्गृहीताया
आकृतेर्निराकरणार्थम् । आकृतिः संयोगविशेषः सा च गुणग्रहणेन
सङ्गृहीतेति तन्निराकरणार्थं गुणविशेषग्रहणं गुणविशेषा इत्यत्र
द्विरूपो विग्रहः गुणाश्च ते विशेषा इति च गुणेभ्यो विशेषा इति च ।
आश्रयशब्दसमानाधिकरणो मूर्तिशब्दो द्रव्ये मूर्च्छत इति मूर्ति-
शब्देन द्रव्यमुच्यते । एवं च प्रतिपदं लक्षणं सिध्यति । एवं च रूपा-
काशाद्यवरोधः यदि प्रतिपदमेतद्व्यक्तिलक्षणं भवति ततो रूपाद्य-
स्याकाशाद्यस्य व्याप्यन्ते अन्यथा तु न लक्षणमव्यापकं स्यादिति^(१) ।
अथवा गुणविशेषाणामाश्रय इति गुणाश्च विशेषाश्च गुणविशेषाः
तेषामाश्रयो द्रव्यं तत्र मूर्च्छत इति मूर्तिः ॥

(१) व्यापकं भवति—पा० १ पु० ।

आकृतिर्जातिसिद्ध्या ॥ ६८ ॥

आकृतिर्जातिसिद्ध्या । जातिर्जातिसिद्धानि च प्रख्यायन्ते यथा
तामाकृतिं विन्द्यात् सा च नान्या सत्त्वावयवानां नियताद्भूतात् नियत-
ब्यूहाः सत्त्वावयवा जातिमनुमापयन्ति । शिरःपाष्वादिमदाकारसा-
मान्येन गोलं व्यप्यते इति शिरःपाष्वादीनां वावयविशेषदर्शनेन कदा-
चित्पुनरियमाकृतिः पदार्थत्वं जहाति क पुनर्जहाति यथाकृतिव्य-
क्त्वा जातिर्न भवति यथा मृत्सुवर्षरजतमिति^(१) आकृतौ नियमो
न जातौ सर्वाकृतिर्जातिं सिद्ध्यति न पुनः सर्वा जातिराकृत्या
सिद्ध्यते ॥

समानप्रसवात्मिका जातिः ॥ ७० ॥

समानप्रसवात्मिका जातिः । यथा भिन्नान्यनेकानि वस्त्रानि
इतरेतरतोनुवृत्तिप्रत्ययश्लेन व्यतिष्ठन्ते सा जातिः । यथेमानि
कुण्डानीत्यनुवर्तन्ते नेमानि कुण्डानीति व्यावर्तन्ते तदेकं सन्निमित्त-
मनुवृत्तिकारणं यस्यामान्यविशेषो जातिरिति । समानप्रत्ययोत्पत्ति-
कारणं जातिरिति जातौ नियमो न समानप्रत्ययोत्पत्तौ जातिम-
न्तरेणापि दृष्टत्वात्^(२) । जातिमन्तरेणापि समानप्रत्ययो दृष्टः । यथा
पाचकाक्विपु तस्माद्भवस्त्रितं व्यक्त्वाकृतिजातयः^(३) पदार्थ इति । गवा-
दिव्वनुवृत्तिप्रत्ययो दृष्टः पिच्छव्यतिरिक्तासिद्धान्भवतीति^(४) विशेषव-
त्ताश्रीक्षादिप्रत्ययवदिति । गोतोऽर्थान्तरं गोलं भिन्नप्रत्ययविषय-

(१) मृत्सुवर्षरजतादि—पा० १ पु० । (२) अन्यथापि दृष्टत्वात्—पा० १ पु० ।

(३) जात्याकृतिवत्तयः—पा० १ पु० । (४) निमित्ताद्भवतीति—पा० १ पु० ।

स्वात् रूपस्यर्गप्रत्ययवदिति । गोतोऽर्धान्तरं गोलं व्यपदेश्यशब्दवि-
षयत्वात् चैवाश्वत् गोर्गोलानुवृत्तिप्रत्ययाभिन्ननिमित्ताविशेषवत्^(१)
रूपादिप्रत्ययवदिति ॥

संग्रहस्य प्रमाणाणां विचारस्तद्व्यवस्थितिः ।

शब्दस्य तत्त्वप्रामाण्यं पदार्थाद्येह कौर्त्तिताः ॥

इति—त्रैदुद्योतकरे न्यायवार्त्तिके द्वितीयाध्या-
यस्य द्वितीयमाह्निकम्^(२) ॥

समाप्तश्चात्र द्वितीयोऽध्यायः ॥

(१) विशेषवस्वात्—पा० १५० । (२) उदुद्योतकरकृतं न्यायसूत्रद्वितीया-
ध्यायवार्त्तिकमिति क्वचित् ।

अत्र प्रथमादर्शपुस्तके छिपिकाकी लेखकेन एवंरूपेण लिखितः । “इत्याचार्ये-
नौउदुद्योतकरकृतो द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ । शुभमस्तु ॥ संवत् १९०० श्रावणे
१४१५ विरोचकृतनामसंवत्सरे पुस्तकं लिखितं वाराणसिमध्ये छिपायितं प्राज्ञस्य लि-
खितं धर्मदास कायस्थः । मास माघवदी एकादशी । । श्रीविश्वेश्वरस्वाम्यात् ॥
त्रि(त्री)साहि आरामराज्ये ॥ प्रवर्तमाने ॥”

न्यायवार्तिके

तृतीयोऽध्यायः ।

आत्मन्यर्थात् प्रमेयपरीक्षा^(१) । यद्विषयोऽहङ्कारः संसारं प्रतनोति यद्विषयं च तत्त्वज्ञानं संसारनिवृत्तिहेतुर्भवति तदात्मन्यर्थात् परीक्ष्यते । तच्चात्मादीत्यात्मा विचार्यते । किं पुनरस्य विचार्यम् किं प्रतीरेन्द्रिय-मनोबुद्धिव्यतिरिक्त आहो नेति न धर्म्यप्रसिद्धेः व्यतिरेकाव्यतिरेका-वात्मधर्मो सति धर्मिषि धर्मो भवतीति धर्मो चात्राप्रसिद्धः न चाप्रसि-द्धे धर्मिषि धर्मयोर्विचारो युक्तः तस्माद्धर्म्येव तावत्प्रतिपाद्यतामिति । न इच्छादिसूत्रादात्मप्रसिद्धेः इच्छादिसूत्रे च आत्मसङ्गावः प्रतिपादितः

(१) अप्ये परीक्षितानि प्रमाचानि प्रमेयनिदानौ परीक्ष्यते इति इत्यानु-कीर्तनम् प्रमेयपरीक्षां वर्तियमाणां प्रति इत्यायाः प्रमाचपरीक्षायाः हेतुभावं दर्श-यितुम् । प्रमाचैव हि प्रमेयं परीक्ष्यते ज्ञान्येन । न च तदपरिचितं प्रमाचं प्रमेय-परीक्षयि प्रभवति । तस्मात् प्रमाचपरीक्षा हेतुः हेतुमती च प्रमेयपरीक्षेति । इादम-विधं च प्रमेयमिति कस्मात् प्रभवत चाक्षैव परीक्ष्यते न च प्रमेयान्तरमित्यत आह । तच्चात्मादीत्यात्मा विचार्यते इति । चाक्षैव हि प्रमेये प्रथममुद्दिष्टः कश्चित्चेति तद-नुरोधादाक्षैव प्रथमं परीक्ष्यते न प्रमेयान्तरमिति । अप्ये अल्पे स्वरूपेचात्मन्येव परीक्षां प्रतिजानीते तद्यापि कश्चपरीक्षादारेण कश्चपरीक्षात् कश्चपरीक्ष्यैव प्रदद्या । यथा ज्ञेयमात्रकश्चपरीक्षा तद्योपरिहाद्वर्ग्यियथेव तद्वैतवार्तिककरो आचष्टे । आत्मन्यर्थादिति । किं पुनः प्रयोजनं प्रमेयपरीक्षायाः न हि निष्प्रयोजनं परीक्षणे प्रेषावन्तरत्यत आह । यद्विषयोऽहङ्कार इतीति तात्पर्यंतीक्षां बीबाचक्षानिमिषाः ।

प्रतिपादितत्वादनन्तरो विचारो युक्त इति । अविप्रतिपत्तेः न कश्चि-
द्वाद्यात्मसङ्गावे विप्रतिपद्यते किन्तु विज्ञेये विप्रतिपद्यते शरीरमात्र-
मात्मा बुद्ध्याद्य आत्मा सङ्गात आत्मा व्यतिरिक्त आत्मेति । इत्थं च
धर्मविज्ञेयविप्रतिपत्तिरप्रतिपन्नात्मसत्त्वानां न युक्तेति युक्तो धर्मविचारः
असत्त्वप्रतिपादकप्रमाणासम्भवाच्च । न चात्मासत्त्वप्रतिपादकं प्रमाणम-
स्तीत्यतश्च सङ्गावे न विप्रतिपद्यत इति । न नास्त्वजातत्वादित्येके नाख्या-
त्मा अजातत्वान् ग्रन्थविषाणवदिति तच्च नाख्यात्मेतिपदे तावद्वाहन्येते
नास्तिग्रन्थसमानाधिकरणोऽयमात्मग्रन्थो नात्मनोऽसत्त्वं प्रतिपादयति
किं कारणम् आत्मेति सत्त्वमभिधीयते नास्तीति तस्य प्रतिषेधः यच्च
यच्च प्रतिषिध्यते तत्तस्मादन्यथास्ति यथा नास्तिना समानाधिकरणो
घटग्रन्थो न घटाभावं प्रतिपादयितुं शक्नोति अपि तु देशकालविज्ञेये
प्रतिषेधति नास्ति घट इति । देशविज्ञेये वा प्रतिषेधो गेहे नास्तीति
कालविज्ञेये वा प्रतिषेध इदानीं नास्तीति प्राङ्नास्ति ऊर्ध्वं नास्तीति
सर्वस्यार्थं प्रतिषेधो नामभ्युपगतघटसत्त्वस्य^(१) युक्तः । तथा नाख्यात्मेति
किमर्थं देशविज्ञेये प्रतिषिध्यते अथ कालविज्ञेय इति । यदि तावद्देश-
विज्ञेये प्रतिषिद्धः^(२) च आत्मनि न युक्तः अदेशत्वादात्मनः न च देश-
विज्ञेयप्रतिषेधा^(३)दात्मा प्रतिषिद्धो भवति । अथायं भवतामभिप्रायः
शरीरमात्मा न भवतीति कस्य वा शरीरमात्मा यं प्रति प्रतिषेधः
शरीरे नाख्यात्मेत्येवं^(४) प्रतिषेध इति चेत् कस्य वा शरीरे आत्मा यं
प्रति प्रतिषेधः क्व तर्ह्ययमात्मा न कश्चिदात्मा किमर्थं नाख्येव न

(१) नाख्यजातघटसत्त्वस्य—पा० १ पु० ।

(२) देशविज्ञेये प्रतिषेधः—पा० ४ पु० ।

(३) देशविज्ञेये प्रतिषेधा—पा० १ पु० ।

(४) चाक्रोत्येवं—पा० ४ पु० ।

नास्ति विशेषप्रतिषेधात् केयं वाचोयुक्तिः न च शरीरे न चान्यत्र
 न च नास्ति एषेषा वाचोयुक्तिः यद्यथाभूतं तत्तथा निर्दिश्यते न
 चायमात्मा क्वचिदपीति तस्मात्तथैव निर्देशः न च कास्त्रविशेष-
 प्रतिषेधोऽपि युक्तः आत्मनि चैकाग्र्याख्यानभिव्यक्तेः^(१) न आ-
 त्मनि चैकाग्र्यमभिव्यच्यते नित्यत्वात् नित्य आत्मेत्येतदुपरिहृत्वात्
 पूर्वाभ्यस्तसूत्रे प्रतिपादयिष्यामः । तस्मान्न कास्त्रविशेषप्रतिषेधोऽपि
 आत्मप्रतिषेपं च^(२) कुर्वाणेनात्मशब्दस्य विषयो वक्तव्यः । न ह्येकं
 पदं निरर्थकं पश्यामः । अथापि शरीरादिविषयमात्मशब्दं प्रति-
 पद्येयाः एवमप्यनिवृत्तो व्याघातः कथमिति नाख्यात्मेति वाक्यस्य
 तदानीमथमर्थो भवति शरीरादयो न सन्तीति । अथ यं भवन्न
 आत्मानं कल्पयन्ति च नास्तीति न वयमात्मानं कल्पयामः कल्पना
 हि नामातथाभूतस्य तथाभाविभिः सामान्यात् तद्गुणरूपेण तत्-
 प्रत्ययविषयत्वम् न चात्मानमेवभूतं प्रतिपद्यामहे यं भवन्न आत्मानं
 कल्पयन्तीति च ब्रुवाणो भवान् प्रष्टव्यो जायते कथं वयमात्मानं कल्प-
 याम इति । किं सत्त्वेनाथासत्त्वेन वा यदि सत्त्वेन किमसतः सता
 साधर्म्यं येन कल्पनाविषय आत्मा आत्मसामान्यं चानात्मानो ब्रुवता
 आत्माभ्युपगतो भवतीति न ह्यसतः सता सामान्यमस्तीति^(३) । अथ
 शरीरादिविषयमहङ्कारमात्मनि कल्पयित्वा विपर्यस्यति^(४) एवं शरी-
 रादिव्यतिरिक्ताऽहङ्कारविषयसत्त्वाभ्युपगमादनिवृत्तो व्याघातः । अथ
 मन्यसे एकपदस्य नावश्यमर्थेन भवितव्यमिति यथा शून्यं तम इति

(१) चैकाग्र्यात् तस्याभिव्यक्तेः—पा० १ पु० । (२) प्रतिषेधं च—पा० ४ पु० ।

(३) सता साधर्म्यमस्तीति—पा० ४ पु० । (४) विपर्ययिष्यति—पा० १ पु० ।

तत्र व्याघातागितृप्तेः शून्यशब्दस्य तावदयमर्थः यस्य रक्षिता द्रव्यस्य न विद्यते तद्रूपं शब्धोहितत्वाच्छून्यमित्युच्यते तमःशब्दस्याप्यनुपस-
म्बिष्यप्रप्राप्तानि द्रव्यगुणकर्माणि विषयः यत्र यत्रासक्तिधिसो-
जसस्तत्र तत्र द्रव्यादि तमःशब्देनोच्यते । तमःशब्दस्यानर्थक इति
ब्रुवाणः स्वसिद्धान्तं बाधते चतुर्णांमुपादेयरूपत्वान्तमस इति तस्मा-
ज्ज्ञानार्थकं पदमिति ॥

नास्त्वात्मेति चैवंब्रुवाणः सिद्धान्तं बाधते । कथमिति रूपं भदन्त
नाहं वेदना संस्कारो^(१) विज्ञानं भदन्त नाहमिति एवमेतद्विधौ रूपं
न त्वं वेदना संस्कारो विज्ञानं वा न त्वमिति । त एते स्कन्धा रूपा-
दयोऽहंविषयत्वेन^(२) प्रतिषिद्धाः^(३) विशेषप्रतिषेधस्यायं न सामान्यप्रति-
षेधः आत्मानं चानभ्युपगच्छता सामान्यमेव प्रतिषेद्धव्यम् नाहं नैव त्वम-
सीति अथैकग्रः प्रतिषेधेन^(४) समुदायविषयोऽहकार इति । तथापि
रूपादिस्कन्धपञ्चकव्यतिरेकेण समुदायो वक्तव्योऽहकारविषयः तद्व्यति-
रिक्तं च समुदायमहकारविषयमभ्युपगच्छता^(५) सञ्ज्ञा भिद्यते आत्मा
समुदाय इति अथाव्यतिरिक्तमेकप्रत्ययो न प्राप्नोत्यहमिति । न हि
वज्रव्येकशब्दं^(६) पश्यामः । न च रूपादिस्कन्धा एकग्रः समुदिता वा
आत्मा इत्यहकारप्रत्ययोऽतस्मिंस्तदिति प्राप्तः । भवतु भिष्याप्रत्ययः
किञ्चो बाध्यत इति कथं न बाध्यते यदा सम्यक्प्रत्ययानुकारिणो
भिष्याप्रत्यया भवन्ति न चात्मानमभ्युपगच्छता तद्यागतदर्शनमर्थव-

(१) वेदना संज्ञा संस्कारो—पा० ४ पु० । (२) अहकारविषयत्वेन—पा० १ पु० ।

(३) प्रतिषिद्धाः—पा० ४ पु० ।

(४) प्रतिषेधे—पा० १ पु० ।

(५) वज्रव्येकशब्दः—पा० ४ पु० ।

(६) एकप्रत्ययं—पा० ४ पु० ।

त्तार्था व्यवस्थापयितुं शक्यम् न चेदं वचनं नास्ति सर्वाभिसमयसूत्रे
ऽभिधानात् । तस्मान्नाख्यात्मेति ब्रुवाणः^(१) सिद्धान्तं बाधत इति ।
तथा भारं वो भिखवो देशयिष्यामि भारहारं च भारः पञ्चस्कन्धा
भारहारस्य पुङ्गव इति । यस्यात्मा नास्तीति स मिथ्यादृष्टिको भव-
तीति सूत्रम् ॥

योऽप्ययं हेतुरजातत्वादिति अयमपि राश्रन्तरव्यवच्छेदहेतु-
त्वाद्विरुद्धः जातमजातमिति च वस्तुधर्मावेतौ किं पुनर्जातं किं
चाजातमिति । यस्य कारणवतः सत्ता तज्यातम् यस्याकारणवतः सत्ता
तदजातम् किं कारणम् नञ्जो जन्मप्रतिषेधविषयत्वात् अयं खलु नञ्
प्रवर्त्तमानो जन्मनः प्रतिषेधं करोति नास्य जन्म विद्यत^(२) इति ।
तदिदमजातमित्यात्मनः प्रतिषेधो न भवति यथातुदकः कमण्ड-
लुरिति । अथायं भावः प्रतिषेध एवाजातमिति तथापि प्रति-
ज्ञाहेतोरैकत्वम् अजातमिति चायं धर्मः न च धर्मः खतन्मो युक्तो-
ऽन्यत्र समवायात् यत्तन्मोयं धर्मः स आत्मेति विरुद्धः । अथ धर्मा-
ऽस्ति न धर्मोति तथाप्यनिवृत्तो व्याघातः खतन्मस्य धर्मस्यादर्शनात् ।
कस्यायमर्थोऽजातत्वादिति यदि चायमर्थो नास्य जन्मेति ततोऽसिद्धं^(३)
जन्मवागात्मा किं पुनरात्मनो जन्म निकायविशिष्टाभिः शरीरेन्द्रिय-
बुद्धिवेदनाभिरपूर्वाभिरभिसम्बन्धः । अथाजातत्वमकारणकत्वं तथा न
कश्चि^(४)द्वाध्यते विरुद्धस्य हेतुरकारणकस्य नित्यत्वात्सम्बन्धं साधयतो
नित्यतामापाद्यत इति विरुद्धो हेतुः । प्रतिज्ञाहेतोरस्य विरोधः प्रतिज्ञा-
या विषयो नाख्यात्मेति हेतोर्विषय आत्यन्तिकः सत्तासम्बन्धः तावेतौ

(१) नास्तीति ब्रुवाणः—पा० ४ पु० । (२) जन्म प्रतिषेध इति—पा० १ पु० ।

(३) तदाऽसिद्धं—पा० ४ पु० । (४) कश्चित्—पा० ४ पु० ।

प्रतिज्ञाहेतु असत्सद्विषयत्वादिरुद्धौ । एतेन निर्हितकत्वाज्जगत्हेतु-
पादानादकार्यत्वादकारणत्वादित्येवमाद्यस्तुष्टदोषा इति प्रत्युक्ताः ॥

यदपौदसुच्यते श्रग्विषाणवदिति अयमप्यसिद्धो दृष्टान्तः ।
कथमिति श्रग्विषाणशब्दस्य सम्बन्धविषयत्वात् सम्बन्धप्रतिषेधो न
विषाणप्रतिषेधः । श्रग्विषाणसम्बन्ध उदाहरणं भविष्यतीति सोऽपि
न युक्तः कदाचिद्विषाणेन श्रग्वस्य सम्बन्धोपपत्तेः । श्लोकविरोध इति
चेत् । अथ मन्यसे यदि श्रगे विषाणमस्ति ननु श्लोको विरुद्ध्यत इति ।
न विरुद्ध्यते कार्यकारणभावप्रतिषेधदारेण श्लौकिकप्रवृत्तेः । श्लोकस्यावत्
कार्यं कारणं वा श्रग्वस्य विषाणं नास्तीत्येवं प्रतिषेधति यथा गोर्वि-
षाणस्य च कार्यकारणभावो न चैवं श्रग्वस्य विषाणस्य च कार्यकारण-
भावः । न च कार्यकारणभावप्रतिषेधादसत्त्वम् न हि यद्यस्य न कार्यं न
कारणं^(१) तन्नस्ति । यथा देवदत्तस्य घट इति । इदं च श्रग्विषाणं
नास्तीति ब्रुवाणः प्रष्टव्यः किमर्थं सामान्यप्रतिषेधोऽथ विशेषप्रतिषेध
इति । यदि सामान्यप्रतिषेधः तन्न युक्तमशक्यत्वात् श्रग्वस्य विषाणं
नास्ति इति गवादिविषाणान्यपि श्रग्वस्य न सन्तीति प्राप्तम् एतच्चा-
शक्यम् न हि तानि न सन्ति । अथ विशेषप्रतिषेधः किञ्चिद्विषाणं
श्रग्वस्य प्रतिषिद्ध्यते यस्य श्रग्वो न कार्यम् तच्च^(२) श्रग्वस्य न कारण-
मिति सोऽयं कार्यकारणसम्बन्ध एव प्रतिषिद्ध्यते । कार्यकारणसम्बन्ध-
स्यान्यत्र दृष्ट इह प्रतिषिद्ध्यते इति नात्यन्तासत्त्वप्रतिपादने दृष्टान्तो
भवति । एतेन स्तुपुष्याद्यसत्त्वं व्याख्यातं वेदितव्यम् ॥

(१) न हि यस्य यत्र कार्यं न कारणं—पा० ४ पु० ।

(२) यत्र—पा० १ पु० ।

नास्मात्मानुपसम्भेरिति चेत् अथापि प्रतिज्ञादिदोषो बृहान्त-
दोषश्च पूर्ववत् । अदनुपसम्भेरिति तदप्ययुक्तम् । अनुपसम्भिरसिद्धा
प्रत्यक्षादिप्रमाणविषयत्वा^(१)दात्मनः प्रत्यक्षेण तावदात्मा उपसम्भते
कथं सिद्धसिद्धिसम्बन्धस्यत्यनपेक्षं विषयस्यभावभेदास्तुविधाय्यहमिति
विज्ञानं^(२) रूपादिज्ञानवत् प्रत्यक्षम् यथापि भवान् युक्तसंग्रहं प्रत्यक्षं
प्रतिपद्यते तस्य कुतः प्रत्यक्षत्वमित्यवश्यं भवता विज्ञानमेव सिद्धादि-
सम्बन्धनिरपेक्षं स्वात्मसंबन्धं प्रतिपत्तव्यम् । अथ मन्यसे अस्त्वयमहं-
प्रत्यक्षो न पुनरस्मात्मा विषयः इति तर्हि निर्दिष्टतां विषयः । रूपादि
विषय इति चेत् । अथ मन्यसे रूपादय एवाहङ्कारस्य विषयः तथा-
चोक्तमहङ्कारात्मनोत्पत्तिनिमित्तत्वादात्मोत्पद्यते इति तत्र असत्तात्
प्रतिषेधाच्च । प्रतिषिद्धोऽहङ्कारो रूपादिषु रूपं नाहमेवमेतद्भिन्नो रूपं
न त्वमिति । तस्माद्रूपादयः तावदाहङ्कारस्य विषया न भवन्ति न चा-
हमहङ्कारो रूपादिषु कदाचिदपि दृष्टः । न हि भवति कदाचिदहं
रूपमहं वेदनादय इति । ननु भवत्यहं गौरोऽहं कृष्ण इति न
भवतीति ब्रूमः कथं न ह्येतस्य द्रष्टुर्यदेतन्मम रूपं गौरमेतदह-
मिति प्रत्यक्षो भवति केवलं मतुपस्योपं कृत्वाहं गौर इति वक्ष्ये
निर्दिशति । एवमेतन्न तत्त्वत इति कुत इति चेत् । अथ मन्यसे मतु-
पस्योपादयं षष्ठ्यर्थव्यपदेशो न तत्त्वत इति^(३) को हेतुरिति ममप्रत्यक्ष-
स्य मानाधिकरणस्य निर्देशात् यस्मिन्नर्थे ममप्रत्यक्षोऽस्य भवतित्तै-
वायमहङ्कारोऽपीति ममप्रत्यक्षसामानाधिकरण्याद्भवत्येव मतुपस्योप

(१) मोक्षरत्ना—पा० ४ पु० । (२) ज्ञानं—पा० ४ पु० ।

(३) इति इह—पा० १ पु० ।

इति । ममप्रत्ययसमानाधिकरणस्यायमहंप्रत्ययोऽन्यत्वे दृष्टः उप-
कारकत्वात् उपकारके वस्तुनि ममप्रत्ययसमानाधिकरणोऽहंप्रत्ययो
दृष्टः योऽयं सोऽहमिति । उक्तं चान्न रूपादिस्कन्धेऽहंप्रत्ययोऽतस्मिं-
स्तदितिप्रत्यय इति । तदेवमहंप्रत्ययविषयत्वादात्मा तावत्प्रत्ययः
अनुमानेनापि यथात्मोपलभ्यते तथोक्तमिच्छादिसूत्र इति । आग-
मोऽप्यस्यैव तान्येतानि प्रमाणानि चीष्टेकविषयतया प्रतिसन्धौ-
मानान्यात्मानं प्रतिपादयन्ति । न च प्रमाणान्तरं विप्रतिपत्तिहेतु-
रस्ति तस्मादनुपलभ्येरित्यसिद्धो हेतुः सन्दिग्धस्यानुपलभ्येस्त्रिकारण-
त्वात् अनुपलभ्यधिकारणानि चीष्टे उपलभ्योपलभ्यनुपलभ्यमिति ।
तत्रेयमनुपलभ्यिर्भवन्ती कस्याभावादिति^(१) सन्दिह्यते । यदि ब्रूषे
उपलभ्यस्याभावादिति नन्वयं प्रतिज्ञार्थ एव । न च प्रतिज्ञा प्रतिज्ञां
साधयतीत्यनुपलभ्यिरहेतुः या चेयमनुपलभ्यिरात्मासत्त्वप्रति-
पादनायोऽपादीयते तस्याः क आश्रयः । यद्यात्मानं प्रतिपद्यसे
व्याहृतं भवति आश्रयस्य नास्ति चेति । अथानाश्रयः कः साधनार्थः न
ज्ञानाश्रयो धर्मः साधनं साधयितुं शक्नोति । अथानुपलभ्यिरपि नास्ति
कः साधनार्थोऽनुपलभ्येरिति न ह्यसाधनं भवितुमर्हतीति अथ
कल्पितस्यानुपलभ्यिर्धर्म इति कथं कल्पितस्येति वाच्यम् किं सत्त्वे-
नायासत्त्वेन यदि सत्त्वेन नानुपलभ्यिस्तस्य धर्मः न हि स्याद्योः
पुरुषत्वेन कल्पितस्य स्याणुधर्माः प्रत्यवभासन्ते अथासत्त्वेन कल्पि-
तस्यानुपलभ्यिर्धर्मः सिध्यत्यनुपलभ्यिर्धर्मो वृथा तु कल्पना । किं

(१) भाषाङ्गवतीति—पा० ४ उ० ।

कारणम् कल्पनाया अतथाभावात् । कल्पना हि नामातथाभावः
 असत्त्वेन चात्मा कल्पित इत्यसत्त्वेन नास्ति असत्त्वेन चेन्नास्ति तृया
 कल्पना । किमर्थं चायमात्मा असत्त्वेन कल्प्यते यदि हेत्वर्थसुपपन्नो
 हेतुर्थदर्शसुपान्तः स पुनरर्थो न सिध्यति न हि यः पुरुषे स्थाणु-
 धर्मानधारोय हेतुत्वेनापदिशेत्^(१) तस्यासौ स्थाणुः स्यादिति । तदे-
 वमप्यनुपपन्नभिरप्यहेतुः । रूपादिस्वभावचक्रशब्दविषयव्यतिरिक्त-
 विषय आत्मशब्दः रूपादिशब्देभ्योऽन्यत्वे सत्येकशब्दत्वात् षट्शब्दव-
 दिति^(२) । एतेनाहंप्रत्ययो व्याख्यातः । असिद्धो दृष्टान्त इति चेत्
 अत्रोक्तम् यथा गुणव्यतिरिक्तो गुणीति । तमःशब्दादिभिरनैकान्तिक
 इति चेत् । अथ मन्यसे यथा रूपादिशब्देभ्योऽन्यत्वे सत्येकपदत्वे च
 तमःशब्दस्यार्थान्तराविषयत्वमेवमात्मशब्दस्यापीति तन्न विरोधात् ।
 तमःशब्दो निर्विषय इति ब्रुवाणः सिद्धान्तं बाधते । उपादायरूप-
 त्वात्तमस इति न चेतदस्माभिरभ्युपगम्यते तमःशब्दो निर्विषय इति
 तमःशब्दस्य सविषयत्वे सूत्रव्याघातो द्रव्यगुणकर्मानिष्पत्तिवैधर्म्या-
 द्वाभावस्तम इति । न सूत्रार्थापरिज्ञानात् निराकृततेजःसम्बन्धीनि
 द्रव्यगुणकर्माणि तमःशब्देनाभिधीयन्त तस्मान्न सूत्रव्याघातः । अप-
 रे तु जीवश्चरीरं निरात्मकत्वेन पचयित्वा सत्त्वादित्येवमादिकं
 हेतुं ब्रुवते तन्न विकल्पानुपपत्तेः । निरात्मकमिति^(३) कोऽर्थः । यदि
 तावदात्मनोऽनुपकारकमिति न दृष्टान्तोऽस्ति न हि किञ्चिदात्मनो-
 ऽनुपकारकमस्ति । अथात्मप्रतिषेधः आत्मा शरीरं न भवति कस्या-

(१) अपदिशेत्—पा० ४ पु० ।

(२) षटादिवदिति—पा० ४ पु० ।

(३) निरात्मकत्वमिति—पा० १ पु० ।

त्मा शरीरम् उत्तरपदविषयत्वाच्च निः किं सात्मकमिति वाच्यम्
न ह्यसत्युत्तरपदे निः प्रयोगं पश्यामः यथा निर्मशकमिति । अथ
शरीरे आत्मा प्रतिषिध्यते सिद्धं साधयति कस्य वा शरीरे आत्मा
विद्यते । अथ शरीरमात्मसम्बन्धि न भवतीति पुनर्दृष्टान्तो नास्तीति
सर्वे चेते विशेषप्रतिषेधाः विशेषप्रतिषेधाच्च सामान्यमभ्युपगम्यते^(१)
एवं च सति यत् प्रतिषेद्धव्यं तदसुज्ञातं भवति । अथात्मशब्दो-
ऽनित्यविषयो वर्णात्मकत्वात् तथापि नित्यशब्देनैकान्तिकं शरी-
रादीनामात्मशब्दत्वात् सिद्धसाधनम् । अथ शरीरादित्यतिरिक्त-
विषय आत्मशब्दोऽनित्यविषयः तथापि शरीरादित्यतिरिक्तविषया-
भ्युपगमे विरोधः । तदेवं यथा यथा आत्मासत्त्वं विचार्यते^(२) तथा
तथा न्यायं न सहत इति ॥

परार्थाश्चतुरादयः सङ्घातत्वात् शयनासनादिवदिति सङ्घातान्त-
रार्था इति चेत् । अथ मन्यसे सत्यं सङ्घाताः परार्था भवन्ति ते तु
सङ्घातान्तरार्थाः यथा शयनादय इति न सङ्घातस्याभ्युपगमे विरो-
धात् न हि रूपादिस्वल्भ्यतिरिक्तं सङ्घातं भवन्तः प्रतिपद्यन्ते न
चासति सङ्घातान्तरे सङ्घातानां सङ्घातान्तरार्थता भवति । अथ
प्रतिपद्यते व्याहृतं भवति । अनिष्टप्रसङ्ग इति चेत् । अथ मन्यसे न
मथा सङ्घातान्तरं प्रतिपद्यते अपि त्वस्मिन् हेतौ सतीदमनिष्टं
भवति परार्थस्य सङ्घातान्तराविनाभावित्वात् । यावत्परार्थं भवति

(१) सामान्यमधिगम्यते—पा० ४ पु० । (२) प्रतिज्ञायते—पा० ४ पु० ।

तत्सर्वं सङ्गतान्तरार्थं दृष्टमिति । न विरोधात् अनभ्युपगमाच्च । न हि कश्चिद्भूतिरिक्तात्मवादिनः सङ्गातः सङ्गातस्य परार्थं^(१) करोति । तदुभयपक्षे संप्रतिपक्षे नानिष्टापादमं दृष्टमिति विरोधाच्च । यदि विवक्षितार्थव्यतिरेकेषानुमानस्याविवक्षितमपि विषयः नन्वेतस्यां कल्पनायां सर्वमनुमानं व्याह्रयेत् । कथमिति यदिष्टमनुमानत्वे-
न तदपि नानुमानं प्राप्नोति । यथा शब्दानित्यत्वे कृतकत्वम् किं कारणम् यथेदं कृतकत्वमनित्यत्वेनाविनाभूत^(२)मनित्यत्वं साध-
यति । एवं दुःखशून्यानात्मकत्वमपि^(३) साधयति दुःखशून्यानात्म-
कत्व^(४)वदश्रोचयाङ्गत्वमपि साधयिष्यति ततश्च न श्रोचयाङ्गः शब्दः
कृतकत्वात् घटवदिति । अथानुमानेन बाध्यते अथ प्रतिज्ञार्थं इत्यतो
न हेतुः । नन्वयमपि सङ्गतान्तरार्थास्यसुरादय इत्यागमेनानुमाने-
न च बाध्यते यद्यपि भवान् सङ्गतान्तरं प्रतिपद्यते तत्राप्यनिवृत्तं
सङ्गातत्वमिति तेनापि सङ्गतान्तरार्थं भवितव्यमिति एवं चान-
वस्था । न चेनां शक्तः कश्चित् प्रतिपादयितुमिति यत एषा निवर्त्तते
तदसंहतम् अथासंहतं नैवास्ति असंहता^(५)नभ्युपगमे सङ्गतानुप-
पत्तेर्याघातः न हि कदाचिदसंहतप्रतिषेधे^(६) सङ्गातः सिध्यति ।
अथानुमानं नैवास्तीति परः प्रतिपद्यते स कथं न प्रतिपद्यत इति
प्रष्टव्यः यद्यनुमानबाधितत्वादानुमानं नास्ति अतिन्यायोऽनुमानेन च

(१) परस्परार्थं करोति—इति शोधितम् ४ पु० ।

(२) अनित्येनाविनाभूत—पा० ४ पु० । (३) शून्यात्मकत्व—पा० ४ पु० ।

(४) दुःखशून्यात्मकत्व—पा० ४ पु० । (५) असङ्गता—पा० ४ पु० ।

(६) सङ्गातप्रतिषेधे—पा० ४ पु० ।

वाध्यते अनुमानं च नास्तीति अतीन्द्रियार्थाधिगतिस्य कथम्^(१) यद्य-
नुमानं नास्ति कथमतीन्द्रियार्थो गम्यते । आगमादतीन्द्रियार्थाधि-
गतिर्भविष्यतीति न युक्तम् आगमव्यतिरिक्तविषयत्वात् कस्मादनु-
मानस्यागमव्यतिरिक्तो विषयः यथा स्तनयित्तुशब्दस्य हेतौ न हि
तत्र प्रत्यक्षं नागम इति तदेवमात्मास्तीति समधिगतम् तस्मिन्
व्यपदेशस्योभयथा सिद्धेः संग्रहः कः पुनरयं व्यपदेशः क्रियाकरणयोः
कर्त्ता सम्बन्धाभिधानं व्यपदेशः दर्शनं क्रिया करणं चक्षुः करणस्य
क्रियायाः कर्त्ता सम्बन्धः चक्षुषा पश्यतीति । स चायं व्यपदेशो द्वेषा
भवति अवयवेन समुदायस्य यथा मूलैर्दृष्टस्तिष्ठतीत्यत्र समुदाय-
शब्देनावयवी दृष्टोऽभिधीयत इति । एकदेशेन चैकदेशान्तराणां
यद्विज्ञातीयैरारभ्यते तत्र चैकदेशदर्शनादेकदेशान्तराणि प्रति-
पद्यन्ते तत्रापि^(२) च व्यपदेशः स्तम्भैः प्रासादो ध्रियत इति अन्येन
चान्यस्य व्यपदेशः । परशुना दृश्यतीति परशुः करणं दृश्यतिः
क्रिया ताभ्यां कर्त्तुरभिसम्बन्धः परशुना दृश्यतीति । अस्ति चाय-
मिहापि व्यपदेशः चक्षुषा पश्यतीति । किमन्येनान्यस्य व्यपदेशः
अथवा अवयवेनाप्यवयविनः अथैकदेशेनैकदेशान्तराणामिति क्रिया-
करणकर्त्तव्यां वा कर्त्ता सम्बन्धो व्यपदेशः चक्षुषा दृष्टं पश्यतीति
क्रियाकरणकर्त्तव्यां कर्त्ता सम्बन्धः अस्ति चायमिहापि व्यपदेशः
ग्रहीरेण सुखदुःखमनुभवति तत्र न ज्ञायते किं तत्त्वमिति
अन्येनायमन्यस्य व्यपदेश इति तत्त्वम् ॥ कथम्

(१) इन्द्रियार्थाधिगतिः कथम्—पा० ४ पु० । (२) तत्रापि—पा० ४ पु० ।

दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणात् ॥ १ ॥

दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणात् । दृश्यते ऽनेनेति दर्शनं चक्षुः
 स्युग्रत्यनेनात्मा स्पृष्टव्यमर्थमिति^(१) स्पर्शनम् त्वगिन्द्रियमुच्यते ।
 दर्शनेन दृष्टमर्थं स्पर्शनेन प्रत्यभिजानाति यमद्राचं तं स्युग्रामि
 यमस्राचं तं पश्यामीति एकविषयावेतौ प्रत्ययौ प्रतिबन्धीयेते प्रति-
 बन्धानं च नाम स्रत्या सहेकविषयत्वम् । दर्शनस्पर्शनप्रत्यययोर्घटादि-
 विषयत्वादसम्बन्ध इति चेत् । अथ मन्यसे यावेतौ दर्शनस्पर्शनप्रत्य-
 यौ तौ घटादिविषयौ न व्यतिरेकमात्मनो व्यधिकरणत्वाद्गमयत
 इति । न सूचार्थापरिज्ञानात् । दर्शनस्पर्शनप्रत्ययावेककद्वैकाविति
 सूचार्थः । यदि चानुषक्तं गुणव्यतिरेकमध्येकविषयत्वेन साधयतो न
 कश्चिद्दोषः । गुणव्यतिरेकोऽसिद्ध इति चेत् उक्तमेतद्यथा गुण-
 व्यतिरिक्तो गुणौति । कार्यकारणभावात् प्रतिबन्धानमिति चेत्
 उक्तोत्तरमेतदिच्छादिसूत्र इति । अकार्यकारणभूतानां च प्रति-
 बन्धाने ऽनेकान्तः^(२) भावस्य भविष्यपेक्षत्वादेति सूचार्थः । दृष्टि-
 दर्शनम् स्पृष्टिः स्पर्शनमिति भावरूपावेतौ प्रत्ययौ भवितारं
 प्रतिपादयतः । न हि भावमनाधारं पश्यामः उत्पत्तिवत् कर्मा-
 धारो भविष्यतीति न युक्तम् कर्मस्यसति दर्शनात् असत्यपि

(१) स्पृष्टमिति—पा० १ पु० । (२) सन्धानेनानेकान्तः—पा० ४ पु० ।

कर्मणि स्यतेर्भावो भवतीति । न च विनष्टं कर्म भावस्थाधारो युक्तः ततो यदाधारो भावः स आत्मा । दर्शनस्यर्शनग्रहणयो रूपादिविषयत्वा^(१)च्च घटादिविषयत्वं न रूपस्यर्शानुपलब्धौ तद्विशिष्टप्रत्ययदर्शनात् यदायमनुपलभ्यमानरूपादिकं वस्त्रपल्लभते तदास्य तद्विशिष्टः प्रत्यय उपजायते यथा^(२) नीलाद्युपरिस्थितस्कटिके प्रत्ययो रूपाद्यनुपलब्धौ भवति रात्रौ च^(३) वलाकार्यां शृङ्गादिरूपाग्रहणात् पक्षिप्रत्ययः तस्माद्रूपस्यर्शव्यतिरिक्ते घटप्रत्ययः प्रतिसन्धानाच्च व्यतिरिक्तनिमित्तत्वम् न हि नानाविषयौ प्रत्ययौ प्रतिषन्धीयेते अस्ति च प्रतिसन्धानं यमद्राचं तं स्पृशामीति यमस्याचं तं पश्चामीति तस्मादेकविषयत्वम् सङ्घातकर्तृकौ दर्शनस्यर्शनविषयौ प्रत्ययौ भविष्यत इति न युक्तम् सङ्घातस्य नानात्वाबाधनात् । सङ्घातः संहन्यमानतन्त्रो भवतीति संहन्यमानं चानेकम् अनेकं च प्रति-सन्धानप्रत्ययकारणं^(४) न युक्तम् नानाकर्तृकाणां नानाविषयाणां च प्रत्ययानामप्रतिसन्धानात् । एकेन्द्रियप्रत्ययाविति चेत् । अथ मन्यसे यदेवेन्द्रियं दर्शनप्रत्ययस्य कारणं तदेव स्यर्शनप्रत्ययस्यापीति । तस्माद्विषयत्वात् । चक्षुः खलु स्वविषयं प्रतिसन्धातुमर्हतीति यमद्राचं स एवायमर्थ इति न पुनः स्यर्शमिन्द्रियान्तरविषयत्वादिति । इन्द्रियान्तरवैयर्थ्यं वा एकैकमेवेन्द्रियमनेकविषयग्रहणं प्रति-सन्धत्ते इन्द्रियान्तरोत्पादो व्यर्थः^(५) ॥

(१) रूपस्यर्शविषयत्वात्—पा० ४ पु० । (२) तदा—पा० ४ पु० ।

(३) रात्रौ तु—पा० ४ पु० । (४) अनेकप्रतिसन्धानकारणं—पा० ४ पु० ।

(५) इन्द्रियान्तरोत्पादवैयर्थ्यम्—पा० १ पु० ।

न विषयव्यवस्थानात् ॥ २ ॥

न विषयव्यवस्थानात् । चेतनानौन्द्रियाणि विषयव्यवस्थानात् । विषयव्यवस्थानादित्यस्यायमर्थः करणविषयनियमादिति । सति चक्षुषि रूपग्रहणं भवत्यसति न भवति । यच्च यस्मिन् सति भवति असति न भवति तस्य तत् । सति च चक्षुषि रूपग्रहणं भवति तस्माद्रूपग्रहणं चक्षुषः । एवं श्रोत्रेष्वपि । एवं सति किमन्येन चेतनेनेति चेत् न सन्दिग्धत्वादहेतुः । किमयमिन्द्रियाणां विषयनियमः चेतनत्वात् आहो चेतनोपकरणत्वादिति सन्दिह्यते । चेतनोपकरणत्वेऽपि सतीन्द्रियाणामेतद्भवितुमर्हति यथा प्रदीपस्य सङ्गावे रूपग्रहणं भवत्यसति न भवति । न च रूपग्रहणं प्रदीपस्य विपर्ययप्रसाधकत्वाय हेतुर्विषयव्यवस्थानादिति । विपर्यय^(१)साधकत्वज्ञापनार्थं च तद्व्यवस्थानादेवात्मसङ्गावादप्रतिषेध इति सूत्रम् ॥

तद्व्यवस्थानादेवात्मसङ्गावादप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

यस्मादेवैतानौन्द्रियाणि व्यवस्थितविषयाण्यत एवाव्यवस्थितविषयेष्वन्येन भवितव्यम् । यदि हि किञ्चिदिन्द्रियमनेकार्थग्राह्यव्यवस्थितविषयं स्यादिति कस्ततोऽन्यं चेतनमनुमातुं शक्नुयात् चैतन्यं तु आत्मनः स्नातव्ये सत्यव्यवस्थानाच्चक्षुरादिवदिति नाचेतन आत्मा अस्नातव्यप्रसङ्गाच्चक्षुरादिवदिति । अन्यथाभावादयुक्तमिति चेत् अथ मन्यसे आत्मनश्चैतन्यसाधनस्याव्यवस्थानस्य नान्यथोऽस्ति न चान्यथ-

(१) विपर्यय—पा० ४ ३० ।

मन्तरेण हेतुः सिद्धतीति न विपर्यय^(१)सम्बन्धस्याव्यभिचारात् नाय-
मन्वयी हेतु^(२)रपि तु व्यतिरेकी हेतुः^(३) तत्र च व्यतिरेकसम्बन्धा^(४)-
व्यभिचारः सामर्थ्यम् । यच्चाचेतनं तत्सर्वं व्यवस्थितविषयं दृष्टमि-
ति । पृथिव्यादिमित्यत्वसाधने गन्धवत्त्वादिप्रसङ्ग इति चेत् अथ
मन्वये यदि व्यतिरेकी हेतुर्भवत्यन्वयमन्तरेण अथ पृथिव्यादिमि-
त्यत्वे साध्ये गन्धवत्त्वं कस्मात् हेतुः । न हेतुर्भवत्यव्यावृत्तेः यस्माद्गन्ध-
वत्त्वं नित्याच्चानित्याच्च व्यावर्त्तते न पुनरव्यवस्थानमेवं तस्मादव्यव-
स्थानं हेतुर्न गन्धवत्त्वमिति ॥

इतश्च शरीरादिव्यतिरिक्त आत्मा न शरीरादिसङ्घातमात्रम् ॥

शरीरदाहे पातकाभावात् ॥ ४ ॥

शरीरदाहे पातकाभावात् । शरीरग्रहणेन शरीरेन्द्रियबुद्धिवेद-
नासङ्घातः प्राणभूतो गृह्यते । शरीरं प्राणभूतं दहतः प्राणिर्हिंसा-
कृतं पापं पातकमित्युच्यते तस्याभावोऽकर्तुः फलेन सम्बन्धः कर्तु-
स्थानभिसम्बन्ध इति । कस्मात् अनभ्युपगतार्थान्तरात्मनोऽन्यः शरी-
रेन्द्रियबुद्धिवेदनासङ्घातः कर्त्ता अन्यश्च तत्फलसम्भोजेति । तदेवम-
कृतकृताभ्यागमविनाशदोषप्रसङ्गः अनिष्टश्च तस्मात् कर्त्ता भोक्ता-
च यः स आत्मेति । तदिदं सूत्रम् यस्मात्मा नास्ति तस्यायं दोष-
इति दोषप्रतिपादनार्थं न साधनार्थमिति हेतुफलभावात् स्मृति-
वत्कर्त्तृभोक्तृव्यवहारः यथा हेतुफलभावेन व्यवस्थितार्थां सन्ततौ

(१) विपर्याय—पा० ४ पु० ।

(२) अन्वयहेतुः—पा० १ पु० ।

(३) व्यतिरेकहेतुः—पा० १ पु० ।

(४) विपर्ययसम्बन्धा—पा० १ पु० ।

यस्यामेव भावगोपजायते तस्यामेव सन्ततौ स्यतिर्भवतीति एवं
 यत्कायचित्तसन्तानप्रभवं कर्म तत्कायचित्तसन्तानप्रभवं फलमिति
 नाख्यकृताभ्यागमकृतनाग्रप्रसङ्गः । स कथं स्यादिति यद्यन्यस्यां सन्ततौ
 कृतं कर्म अन्यस्यां सन्ततौ फलं दद्यात् यदि च भवानेवमर्थं^(१)
 प्रतिपादयितुं शक्नोति य एव करोति स एव भुङ्क्ते इति उभयस्य नास्ति
 तस्यादकृताभ्यागमादिरदोषः नोक्तोत्तरत्वात् न सन्तानो नामालं
 बाधते इत्युक्तोत्तरमेतत् । यत् पुनरेतदेकस्मिन्नदृशनादिति अचाप्युक्त-
 मेकनिमित्तानां प्रत्ययानां प्रतिबन्धानादिति । ग्राह्यादि^(२)बीजव-
 दिति चेत् अथ मन्यसे यथा ग्राह्यबीजादङ्कुर उपजायते ग्राह्य-
 बीजविमर्दान्तरकाष्ठं नास्तीकाण्डादिभावेन भूतानुपपन्नग्राह्याह्य-
 बीजं प्रादुर्भवति न च तत्रैकं निमित्तं किञ्चिदनुवद्भूमिति अथ च
 नियमः ग्राह्यबीजपूर्वादङ्कुराह्यबीजम् एवं हेतुफलभावेन
 व्यवस्थितायां सन्ततावान्तरे चेतसि परिणामविशेषप्राप्तात् कर्मणः
 फलमिति । तत्र बीजावयवानुत्पत्तेः ग्राह्यबीजवदित्यसिद्धो दृष्टान्तः
 तथापि ये बीजावयवास्ते पूर्वब्यूहपरित्यागेन ब्यूहान्तरमापद्यन्ते
 ब्यूहान्तरापत्तौ च पृथिवीधातुरन्धातुना संगृहीत आन्तरेण तेजसा
 पंच्यमानो रसद्रव्यं निर्वर्त्तयति स रसः पूर्वावयवसहितोऽङ्कुरादिभाव-
 मापद्यते तस्माद्बीजावयवानुत्पत्तेरसिद्धमिदमुच्यते यथा ग्राह्य-
 बीजादिगष्टादङ्कुर उत्पद्यते अथ च प्रतिबन्धानमिति परमाप्तवस्त-
 ताद्बीजावयवानां यथोक्तदोषापत्तिरिति चेत् अथ मन्यसे अथापि^(३)

(१) इतद्धर्म—पा० ४ पु० ।

(२) चान्यादि—पा० ४ पु० ।

(३) यस्यापि—पा० ४ पु० ।

बीजावयवाः पूर्वव्यूहं परित्यजन्ति व्यूहान्तरं चापद्यन्ते तस्यापि परमाण्ववस्थत्वाद्बीजस्य परमाणुमात्रं ग्रिह्यत इति । न च परमाणु-
 स्वपरजातिभेदो विद्यते न च धवबीजग्राहिवीजपरमाणूनां कश्चि-
 द्विशेषः यथानुपजातविशेषाः परमाणवः कार्यकारणभावनियमात्
 तत्पूर्वकतया ग्राह्यकुरमभिनिर्वर्तयन्ति तथा ममापि कार्यकारण-
 भावाच्चियम^(१) इति । नामभ्युपगमात् परमाण्ववस्थानि बीजानि
 भवन्तीत्येतन्न प्रतिपद्यामहे सर्वावस्थोपलब्धेः यस्याच्छाद्यादिवीज-
 मुच्छूनावस्थामादिं कृत्वा यावदुपान्यं ग्राहिवीजकार्यं तावन्न कदा-
 चित् परमाण्ववस्थं भवति यदि तु स्यात् कदाचिन्नोपलब्धेत यदि
 तर्ह्यापरमाणोर्विभागो नास्ति कल्पादावुत्पत्तिर्न स्यात् परमाण्वव-
 स्थत्वाज्जगतः परमाण्ववस्थे च जगति न ग्राह्यादिजातिव्यक्तिरस्तीति
 पुनरुत्पादे जातिव्यक्तिहेतवः परमाणव एवेत्यभ्युपगमन्यम् । यथा
 च कल्पादावेवं परमाण्ववस्थे बीजेऽपीति । नानेनैवोक्तोत्तरत्वात् ।
 अनेनैव सर्वावस्थोपलब्धेरित्युक्तोत्तरमेतत् । सर्गादौ ग्राहिवीजजाति-
 व्यक्तिहेतुरदृष्टविशेषो येनादृष्टेन प्राणिनामुपभोगाय ग्राह्यादयो
 निर्वर्त्यन्ते तमदृष्टविशेषमपेक्षमाण ईश्वरस्तांस्तान् परमाणून् तथा
 तथा सङ्गातयति यथा यथा ग्राह्यादिजातिव्यक्तिरिति । एतेन
 घटादिपाको व्याख्यातः । नापरमाण्वन्तो विनाशः^(२) सर्वावस्थोप-
 लब्धेरिति । आमध्यात् पाकानुपपत्तिरिति चेत् अथ मन्यसे यदि
 कार्यकारणद्रव्ये पच्यते आमध्यात् पाको न प्राप्नोति पाचनेन तेजसा

(१) भावनियम—पा० १ उ० ।

(२) विनाशः—पा० ४ उ० ।

अप्राप्तत्वात् नाप्रतिबन्धात् भवेदप्येष दोषो यदि तेजोऽनुप्रवेशमव-
 चवौ प्रतिबध्नाति^(१) स तु न प्रतिबध्नाति अप्रतिबद्धं तेजोऽनुप्रविश-
 तीति, न प्रतिबध्नातीति न हेतुरस्तीति, न नास्ति परिस्रवादि-
 मतो घटस्योपसम्भेः यस्मात् परिस्रवादिमतो घटस्य द्रवत्वप्रतिबन्धो न
 दृष्टः अप्रतिबन्धेन द्रवत्वं परिस्रुतिं करोति तच्च प्रत्यक्षत उपसम्भते ।
 यदि चावयवानुप्रवेशो द्रव्यस्य विनाशकः स्यात् न परिस्रवादिमान्
 घट उपसम्भेत परिस्रवमाष्यत्वाद्वाजनगतानामपामवस्थानं न स्यात्^(२)
 विनाशे च कार्यद्रव्याणां व्यवहितव्यवहितयोस्तुल्यकास्योपसम्भिवि^(३)
 प्रसङ्गः । यदि चानुप्रविश्य द्रव्यं द्रव्यान्तरं व्यतिभिन्नं तेन चानुषस्य
 रम्येऽनुप्रवेशात् स्फटिकादिविगष्टमिति व्यवहिते चाव्यवहिते च
 तुस्योपसम्भिविः प्राप्नोति । तस्माच्छास्त्रिवीजमदृष्टान्तः यस्य च पूर्व-
 स्तन्धभिरोधसमकालानि स्तन्धान्तराणि प्रादुर्भवन्ति तस्य तेषां
 स्तन्धान्तराणां न कर्मणिमित्तः सर्गः प्राप्नोति । अकर्म्मणिमित्तेन
 सत्त्वसर्गेण शुभाशुभप्राप्त्यां क्रिया न प्राप्नोति सुखी स्यामिति तत्-
 क्रियेति चेत् अयं मन्यसे स्तथं कर्माणि करोति कथमहं सुखी स्यां
 दुःखी न स्यामिति । तज्ज्ञानतुभूतत्वात् । येन सुखमनुभूतं सुखसाधन-
 समन्धानुस्रुतिस्य यस्य स तत्साधनमुपादत्ते यस्य पुनः प्रतिषथं
 प्रध्वंसिनः संस्कारास्तस्य सुखसाधनसमन्धानुस्रुतेरभावात् सुखी
 स्यामिति क्रियानुपपत्तिः शोचार्थस्य प्रयासो नोपपद्यते^(४) अथल-
 विद्वत्त्वात् जातमात्र एवायं सुच्यत इति सुत्त्वर्थं ब्रह्मचर्यवासो व्यर्थः

(१) प्रतिबध्नीयान्—पा० ४ पु० । (२) अवस्थानमेवं न स्यात्—पा० ४ पु० ।

(३) तुस्योपसम्भिवि—पा० ४ पु० । (४) सुत्त्वर्थस्य प्रयासो नोपपद्यते—पा० ४ पु० ।

परिपृच्छा च न प्राप्नोति । तथागतेन भिन्नवः परिपृच्छन्ते कश्चिद्युथं
मथा विनीता इति ते चाऽऽविनीताः स्म इति । अतीतानागत-
वर्त्तमानानां शानुपकार्यत्वात् ये तावद्नागताः संस्कार्यास्ते तावद्-
सत्त्वान्नोपक्रियन्ते ये ऽप्यतीता^(१)स्तेष्वेवं ये तु वर्त्तमानास्तेषु संस्कारा-
धानमग्रक्यम् वर्त्तमानलक्षणशानुपकार्यत्वात् न हि तस्यावस्थान-
कास्तेऽस्ति यस्मिन्नपक्रिया स्यात् । संस्कार्यसंस्कारकयोः सद्भोत्पादा-
द्युक्तमिदमिति चेत् न संस्कार्यसंस्कारकयोः सद्भोत्पादे^(२) निश्च-
मानुपपत्तिरिति । इदं संस्कारकमिदं संस्कार्यमिति नियमो
नोपपद्यते अथ संस्कारकमपेक्षमाणं संस्कार्यं विलक्षणकार्यं करोति
विलक्षणकार्योत्पादश्च संस्कार इत्युच्यते । न संस्कार्यानभिधानात्
इदं संस्कारकमिदं संस्कार्यमित्येतत् कथम् न हि यो यस्य विशेषं
नाधत्ते स तत्संस्कारकः तत्संस्कार्यमिति च ग्रह्यं व्यपदेशुम् अथा-
प्युपदेशेन संस्काराणामनागतानामनुत्पत्तिः क्रियते । न अनागताना-
मनुत्पत्तेः सत्त्वात् । यासावनागतानामनुत्पत्तिः संस्काराणां नासौ
कदाचिन्नास्तीति किं तस्याः क्रियते तस्मान्मुक्तयोर्ब्रह्मचर्यवास
इत्यनुपपन्नम् । तदेवमनभ्युपगतार्थान्तरात्मनो दोष इति ॥

तदभावः सात्मकप्रदाहेऽपि तन्नित्यत्वात् ॥ ५ ॥

तदभावः सात्मकप्रदाहेऽपि तन्नित्यत्वात् । यस्यात्मा नित्यः
तस्यापि हिंसाफले न प्राप्नुतः हिंसा तावन्न प्राप्नोति नित्यत्वात्

(१) वे अतीताः—पा० १ पु० ।

(२) सद्भोत्पादात्—पा० ४ पु० ।

फलमपि नात्मनो युक्तम् अनुपकार्यत्वात् अस्य चार्थस्य ज्ञापिकां
कारिकासुदाहरन्ति ॥

वर्षातपाभ्यां किं व्योमस्यर्मण्यस्ति तयोर्भयम् ।

चर्मोपमस्येत् सोनित्यः खतुस्यसेदसत्फलः ॥

तदेवमेकस्मिन् मते हिंसा विफला अपरस्मिंस्तु पक्षेऽनुपपन्ना
निःफला चेति । इयं च हिंसा सांख्यपक्षे सम्भवति बुद्धेः परिणामि-
त्वात् कार्यकारणभावः^(१) परिणामित्वाद्बुद्धयते स एव च तत्फलानि
भुङ्क्ते तत्फलस्य तत्र व्यक्तेः । न पूर्वावस्थाऽपरित्यागात् यथैवात्मा पूर्वा-
वस्थां न जहातीति तत्र फलं नेष्यते तथा बुद्धिरपि पूर्वावस्थां न
जहाति नित्यत्वादिति । अथ मन्यसे पूर्वावस्थां जहातीति नित्यत्वं
विरुद्ध्यते पूर्वावस्थापरित्यागेन बुद्धिनित्यत्वं विरुद्ध्यते । अथाप्यवस्था
भिद्यत इति मन्यसे तथाप्यनिवृत्तो व्याघातः अवस्थाभ्योऽवस्थावतोऽन-
न्यत्वात्^(२) न ज्ञवस्थाभ्योऽवस्थावानन्य इति अवस्थाभेदे ऽवस्थावान्
भिद्यत इति । य एव बौद्धस्य प्रतिषेधं ध्वंसिषु संस्कारेषु दोषः स
एव प्रतिषेधपरिणामिष्वप्येति । अजुवकतावदिति चेत् अथ मन्यसे
अजुवकतादिभेदे यथाङ्गुलिद्रव्यं न भिद्यते न चाङ्गुलीतोऽन्ये ते
तथावस्थाभेदे बुद्धेरभेद इति नान्यत्वात् । अन्ये अजुवकते । युक्तं च
यदन्यभेदे अन्याभेद^(३) इति न पुनरवस्थाभ्योऽप्यावस्थावतोऽन्यत्वम्
तस्मादसमो वृष्टान्तः । किं पुनर्वक्तव्यं अजुत्वं वा गुणः आकुञ्चनञं
वक्तव्यं प्रसारणञं अजुत्वं गुणाश्च गुणिनोऽर्थान्तरमिति प्रतिपादित-

(१) कार्यकारणसङ्गतः—पा० १ पु० । (२) अभेदात्—पा० ४ पु० ।

(३) भेदेनान्याभेद—पा० ४ पु० ।

मेतत् । बुद्धेरप्येवमिति चेत् अथ मन्यसे बुद्धेरपि ये ते अवस्थे
 भिद्येते तयोर्भेदे बुद्धिर्न भिद्यत इति (अन्यावस्थातो बुद्धिः) (१) तन्न
 सिद्धान्तविरोधात् न भवतां पक्षे धर्मधर्मिणोर्भेद इति भेदं चाभ्युप-
 गच्छता सिद्धान्तस्वप्नो भवति । तस्माद्यथा आत्मनित्यत्वे सुखदुःखा-
 नुपभोगो दोष इति न तत्र सुखदुःखे कल्प्येते इति तथा बुद्धि-
 नित्यत्वात् बुद्ध्यावपि न कल्पनीये (२) समानं नित्यत्वमिति । अथा-
 त्मनो नित्यस्य पुण्यपापाभ्यां किं क्रियते सुखदुःखे ताभ्यां किं क्रियते
 प्रत्ययः (३) ये सुखदुःखे आत्मनि तद्विषयः (४) प्रत्यय आत्मनि भवती-
 त्येतावत् क्रियते स च प्रत्ययो भोगः । यत् पुनरेतद्वर्षातपाभ्यां किं
 व्योम इति यदेव चर्मणो वर्षातपाभ्यां क्रियते तद्व्योमः । अथ
 चर्मणः किं सम्बन्धः यथा चर्म वर्षातपाभ्यां सम्बन्धते तथा व्योमापि
 वर्षातपसम्बन्धाच्चर्मवदनित्यं व्योमेति चेत् अथ मन्यसे यथा चर्म
 वर्षातपाभ्यां सम्बन्धादिक्रियते तथा व्योम वर्षातपसम्बन्धादिकरि-
 च्यत (५) इति चेत् नानेकान्तात् वर्षातपसम्बन्धो परमाणुरथ च नित्य
 इत्यनेकान्त इति । चर्मणश्चानित्यत्वं किं वर्षातपसम्बन्धादथ कारण-
 विभागादथाश्रयविनाशादिति । वयं तु ब्रूमः कारणवतः तद्विभा-
 गाद्युक्तो विनाशः (६) न पुनराकाशस्य कारणमस्तीत्युभयाभाव इति
 तदतां चावस्थानाञ्च सम्बन्धो नाशहेतुः यदि चायं सम्बन्धो नाशहेतुर-
 भविष्यन्न तदतामवस्थानमभविष्यत् अततिष्ठन्ते तु भावाः चावञ्च

(१) ( ) एतन्मध्यस्थः पाठो नास्ति ४ पु० । (२) कल्प्येते—पा० ४ पु० ।

(३) सुखदुःखे पुण्यपापाभ्यामात्मनो नित्यस्य क्रियते चाभ्यां सुखदुःखाभ्यां
 नित्यस्यात्मनः किं क्रियते प्रत्ययः—पा० ४ पु० । (४) आत्मनस्तद्विषयः—
 पा० १ पु० । (५) वर्षातपाभ्यां विकरिष्यते—पा० ४ पु० । (६) तद्विभागात्
 तद्विनाशाद्युक्तो विनाशः—पा० ४ पु० ।

विनाशकारणसम्पत्तिपात इति । अथ मन्यसे वर्षातपाभ्यां चर्मणः सङ्कोचविकाशौ भवतो न त्वाकाशश्चेति तन्न विकल्पानुपपत्तेः । सङ्कोचविकाशौ चर्मण इति कोऽर्थः किं तावदक्ष्यत्वमहत्त्वे सत संयोगविभागाविति तन्न तावत् सङ्कोचविकाशावस्थत्वमहत्त्वे यावद्द्व्यभावित्वात् परिमाणस्य यावद्द्वयं हि परिमाणं तद्द्वये सति न निवर्त्तते इति । अथ चर्मणः सङ्कोचविकाशौ संयोगविभागाविति तदपि न युक्तमेकत्वात् । न ह्येकस्य संयोगविभागौ सम्भवत इति कथं तर्हि इदमुच्यते चर्मणः सङ्कोचसर्मणो विकाश इति चर्मकारणानामविनश्यत्कार्याणामवयवानामातपसम्बन्धात्परस्परैष थाः प्राप्तयः आरम्भकार्याणां द्रव्यान्तरानारम्भिकास्ता इतरेतरोपक्षेपेषावयवेषु वर्त्तमानास्तदेकार्यसमवायिनि चर्मण्युपचर्चन्ते तदपेक्षं चेदमुच्यते चर्मणः सङ्कोचो न पुनश्चर्म सङ्कुचतीति । एतेन तदवयवानामेवोदकसम्बन्धापेक्षाणामविनश्यत्कार्याणां परस्परतो विभागो विकाश इति । विक्रियायां च दृष्टान्ताभावात् तदेव वस्त्वविनश्यद्विक्रियाभापद्यत इति न दृष्टान्तोऽस्ति । विक्रिया तु पदार्थान्तरोत्पादः यथा पूर्वरूपादिनिवृत्तौ रूपान्तरोत्पादे विकृतो घट इति । यद्येवंभूतो विकार आत्मन्यपि चकास्ति तचापि सुखनिवृत्तौ दुःखप्रादुर्भाव इति सुखप्रत्ययनिवृत्तौ दुःखप्रत्यय इति तस्मान्नित्यस्यात्मनः सुखदुःखोपभोग इति सिद्धम् । नित्यत्वादात्मनो हिंसादोषोऽपरिहार्यः न अन्यथा तदुपपत्तेः आत्मनित्यत्वेऽप्यन्यथा हिंसा भवति अस्यार्थस्य ज्ञापनाय न कर्थाश्रयकर्तृवधादिति सूचम् ॥

न कार्याश्रयकर्तृवधात् ॥ ६ ॥

न ब्रूमो नित्यस्य सत्त्वस्य वधो हिंसेति अपि तु अनुच्छिन्ति-
धर्मकस्य सत्त्वस्य यच्छरीरं यानि च सुखसंवित्तिसाधनानि^(१)
इन्द्रियाण्यसाधारणानि तेषां पीडा वैकल्यं वा प्रमापणं वा हिंसेति ।
कुत एतत् प्रतिपत्तव्यम् हिंसायाः फलोपभोगस्य च उभयपक्ष-
सम्प्रतिपन्नत्वात् हिंसाफलोपभोगश्चोभयपक्षसम्प्रतिपन्नः सेयं हिंसा
एकस्मिन् पक्षे सम्भवति यस्य तावत् प्रतिक्षणध्वंसिनः संस्कारास्तस्य
किं हिंस्यते निर्हेतुकत्वादिनाशस्य कस्य व्यापारोऽस्ति । अथ
विलक्षणोत्पत्तिनिमित्तत्वेन व्यवतिष्ठमानः परो हिनस्तीत्युच्यते ।
ननुपचारो भवति न भवतः प्रधानमस्ति येन शरीरोत्पादक उप-
चर्यते न समानत्वात् भवतामपि पक्षे न प्रधानं हिंस्यत इति
सत्यम् ममापि कार्याश्रयकर्तृवधो हिंसेति तुल्यम् । अयं तु वि-
शेषो यत एकस्मिन् पक्षे य एवायमात्मा शरीरादिसाधनः कर्म
करोति स एव तत्फलमुपभुङ्क्ते इति अकृताभ्यागमदोषो नास्ति ।
भवतामकृताभ्यागमः कृतप्रणाशश्चेति^(२) परिशेषादात्मनित्यत्वे हिं-
सेति व्यवस्थितम् । तत्र कार्याश्रयशब्देन शरीरमुच्यते तन्निमित्त-
त्वादुपभोगस्येति कर्तृणीन्द्रियाणि तत्साधनत्वात् अथवा समानाधि-
करणसमासाच्छरीरमेव कार्याश्रयकर्तृशब्दाभ्यामुच्यत इति कर्ता
भोक्ता चात्मा । किं पुनरिदं कर्तृत्वं भोक्तृत्वं वा किमिति
ज्ञान^(३)चिकीर्षाप्रयत्नानां समवायः कर्तृत्वम् सुखदुःखसंवित्स-

(१) सुखदुःखसाधनानि—पा० ४ पु० । (२) कृतचानं चेति—पा० ४ पु० ।

(३) ज्ञानविज्ञान—पा० १ पु० ।

मवाधो भोक्तृत्वम् एतन्मु न ग्ररीरे निमित्तत्वात् कर्तृग्ररीरमुच्यते
इतश्च देहादिव्यतिरिक्त आत्मा ॥

सव्यदृष्टस्येतरेण प्रत्यभिज्ञानात् ॥ ७ ॥

सव्यदृष्टस्येतरेण प्रत्यभिज्ञानात् । सव्येन चक्षुषा दृष्टमितरेण
प्रत्यभिज्ञानातीति सूचम् । तच्च प्रतिसन्धानं प्रत्यभिज्ञानं स्मृतिपूर्व-
कत्वात् प्रत्यभिज्ञानस्य प्रतिसन्धानाच्चैककर्तृत्वं प्रत्ययानां सिध्यतीति ।
सिद्धत्वादनारम्भ इति दर्शनस्यर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादित्येतस्मिन् प्रक-
रणे सिद्ध आत्माव्यतिरेकः सिद्धत्वादनारम्भं प्रकरणमिति । इन्द्रिय-
व्यतिरेकज्ञापनार्थमित्येके । एके इदं प्रकरणमिन्द्रियव्यतिरेकज्ञाप-
नार्थं वर्णयन्ति । तन्न तत एव सिद्धेः पूर्वप्रकरणेनैव इन्द्रियग्ररीर-
व्यतिरेकः सिद्ध इति । समुच्चयार्थमित्यपरे अपरे तु समुच्चयार्थं
सव्यदृष्टस्येतरेण प्रत्यभिज्ञानादिति हेतुं ब्रुवते । युक्तोऽन्यः समुच्चयः
अथ तु न युक्तो विरोधात् सव्यदृष्टस्येतरेण प्रत्यभिज्ञानादिति
ब्रुवाणो युक्तिं बाधते । का पुनरियं युक्तिबाधा अनेकत्वादिन्द्रि-
यस्य युगपदधिष्ठानासम्भवः अणु मनोऽनेकं चक्षुः न चाणोर्मनसो
युगपदनेनेन चक्षुषा सम्बन्धः सम्भवति अथासम्बद्धमपि द्वितीयं
चक्षुरर्थानासोचयति एवं च सति द्वितीयचक्षुर्वदितरचक्षुरपि मनसा-
नधिष्ठितमेव प्रवर्त्तियत इति^(१) व्यर्थं मनः प्राप्तम् अनधिष्ठितं च
प्रवर्त्तमानमिन्द्रियं करणत्वं बाधते न च करणमनधिष्ठितं प्रव-
र्त्तमानं दृष्टमिति समयासमययोश्च तुल्योपलब्धिप्रसङ्गः न ह्यन-

(१) प्रवर्त्तियतीति—पा० ४ पु० ।

धिष्ठितमिन्द्रियं प्रवर्त्तत इत्यणत्वान्मनसा नित्यमेक मेव सम्बद्धान्त
इति विकल्पाविकल्पयोस्तुल्योपलब्धिः प्राप्नोति प्रकरणविरोधश्च
इन्द्रियपञ्चकत्वादितीन्द्रियपञ्चत्वप्रतिपादकं प्रकरणं विरुध्यत इति ।
यदि तर्ह्येकमिन्द्रियं द्वित्वोपलब्धिः कथं द्वित्वोपलब्धिप्रतिपादनार्थं
नैकस्मिन्नासास्थिव्यवहिते द्वित्वाभिमानादिति सूत्रम् ॥

नैकस्मिन् नासास्थिव्यवहिते द्वित्वाभिमानात् ॥ ८ ॥

एकमिन्द्रियं द्रव्यं ह्यधिष्ठानमभिन्नम् कोऽधिष्ठानार्थः तैजसश्च
चक्षुषः पार्थिवेन कृष्णसारेण उपकारविकारभेदानुविधानम् यस्मात्
कृष्णसार उपक्रियमाण उपक्रियते विक्रियमाणे विक्रियते तिष्ठति
पश्यतीति तस्मादस्य कृष्णसारमधिष्ठानमुच्यते । एतच्च व्याख्यातं
ग्रन्थे । तस्यान्तौ गृह्यमाणौ द्वित्वाभिमानं प्रयोजयतः यथा
दीर्घस्य द्रव्यस्य मध्ये व्यवहितस्यान्तावुपलभ्यमाणौ द्वित्वाभिमानं
प्रयोजयत इति ॥

एकविनाशे द्वितीयाविनाशान्नैकत्वम् ॥ ९ ॥

एकविनाशे द्वितीयाविनाशान्नैकत्वम् । एकस्मिन् विनष्टे उद्धृत्ते
वा द्वितीयमवतिष्ठते विषयग्रहणे लिङ्गम् नान्यथा तदुपपत्तेः
द्वितीयमवतिष्ठत इति नैतत् कस्यचित् प्रत्यक्षम् प्रत्ययमाणं तु
विनष्टेऽप्येकस्मिन् अधिष्ठाने यदवतिष्ठते तेन भवति । न चाधिष्ठान-
मिन्द्रियम् अपि तु यत्तदनुविधायि तदनुविधत्त इति^(१) यथा
बहुवातायनस्य वेद्येन एकपिधानादितरेण ग्रहण^(२)मिति ॥

(१) तदेकमनुविधत्त इति—पा० ४ पु० । (२) पिधानमपरेषु ग्रहण—पा० ४ पु० ।

अवयवनाशे ऽप्यवयव्युपलब्धेरहेतुः ॥ १० ॥

अपरे त्ववयवनाशेऽप्यवयव्युपलब्धेरहेतुरिति परिहारं^(१) वर्णयन्ति । तस्योत्तरम् ।

दृष्टान्तविरोधादप्रतिषेधः ॥ ११ ॥

दृष्टान्तविरोधादप्रतिषेध इति सूत्रम् । अस्यार्थः । न कारणद्रव्यविनाशे कार्यद्रव्यमवतिष्ठते । यदि नावतिष्ठते कथं कारणद्रव्यविनाशे कार्यमुपलभ्यत इति । क एवमाह उपलभ्यत इति अपि तु वज्रव्यवयविषु यस्य कारणानि विभक्तानि तदिमष्टम् यस्य न विभक्तानि^(२) तदुपलभ्यत इति । श्रेष्ठं भाष्ये ॥

इन्द्रियान्तरविकारात् ॥ १२ ॥

अनुमीयते चायं देहादिव्यतिरिक्तस्येतन्न आत्मा इन्द्रियान्तरविकारात् । कश्चिदस्य फलस्य दृष्टसाहचर्ये^(१) रूपे गन्धे वा केनचिदिन्द्रियेण गृह्यमाणे रसनेन्द्रियविकारः कः पुनर्विकारः रसानुसृतौ रसगर्द्धिप्रवर्त्तितः गर्द्धिः दृष्ट्या रसदृष्ट्याप्रवर्त्तितो दन्तान्तरपरिस्रुताभिरङ्गीरसनेन्द्रियस्य संभवः सम्बन्धो विकार इत्युच्यते सा चेयं स्यतिरिन्द्रियचैतन्ये न प्राप्नोति । न च प्रतिषेधध्वंसिषु^(४) संस्कारेष्वन्यानुभूतस्थान्येनास्मरणादिति । इन्द्रियान्तरविकार इन्द्रियान्तरधर्मः स कथं व्यधिकरणत्वादात्मव्यतिरेकं प्रतिपादयति नेन्द्रियान्तरविकार आत्मव्यतिरेकप्रतिपत्तिकारणमपि तु स्यतिः

(१) परिहारान्तरं—पा० ४ पु० । (२) न विभक्तानि—पा० ४ पु० ।

(३) गृहीतसाहचर्ये—पा० ४ पु० । (४) प्रतिषेधविनाशिषु—पा० ४ पु० ।

न ह्येकमनुभवितारमन्तरेण स्रतिः प्राप्नोति स्रतिश्च भावत्वा-
द्भविष्येष्वा उत्पत्तिवदिति न्यायः न च स्रतिमन्तरेणेन्द्रियविकारः
सम्भवतीति प्रत्यक्ष इन्द्रियान्तरविकार उपादीयते अननुभूतरस-
खेन्द्रियविकाराभावादिति व्यतिरेकहेतुः ॥

न स्मृतेः स्मर्तव्यविषयत्वात् ॥ १३ ॥

न स्रतेः स्मर्तव्यविषयत्वात् । स्रतिर्नाम धर्मस्तस्याः स्मर्तव्यो-
र्था विषयः सेयं स्मर्तव्यार्थसन्निधानादुपजायमानाऽपरिदृष्टसामर्थ्यं
न स्मर्तारं प्रतिपादयिष्यति न हि स्मृकारणसन्निधानादुत्पन्नो^(१)-
ऽङ्कुरोपरिदृष्टसामर्थ्यं कुम्भादिकमर्थं प्रतिपादयति ॥

तदात्मगुणसङ्गावादप्रतिषेधः ॥ १४ ॥

तदात्मगुणसङ्गावादप्रतिषेधः । न स्मर्तव्यमात्रात् स्रतिरुत्पद्यते ।
यदाथमतीतमर्थं स्मरति तदा स्रतिरनाधारा प्राप्नोति न चेयमना-
धारा युक्ता गुणत्वात् न हि कश्चिद्गुणोऽनाधारो दृष्ट इति^(२) न
चेयमिन्द्रिये संभवत्यननुभूतत्वात् न विषये तस्यासत्त्वात् न शरीरे
शरीरगुणानां प्रत्यक्षाणां स्थात्मपरात्मप्रत्यक्षत्वात् न चेयमनाधारा
गुणत्वादित्युक्तम् । न चेयं नास्ति न चात्मन्यसत्यस्याः सङ्गावो युक्त
इति । तेभ्योऽन्यस्य तदुत्पत्तौ^(३) सामर्थ्यमवगम्यते कथमित्यनेनैव
प्रत्युक्तम् । अस्त्यात्मनः सामर्थ्यं स्रतेराधारभावः न चेयमनाधारा
कार्यत्वात् सर्वं कार्यमाधारवत् क्षीरादि दृष्टमिति । एतेन—

(१) उपजायमानो—पा० ४ पु० । (२) युक्त इति—पा० ४ पु० ।

(३) तदुत्पत्तौ—पा० ४ पु० । तदुत्पत्तौ—इति च कश्चित् ।

न तच्चक्षुषि नो रूपे नाम्तराखे तयोः स्थितम् ।

न तदस्ति न तन्नास्ति यत्र तन्निष्ठितं भवेत् ॥

इति प्रत्युक्तम् । न तदस्ति न तन्नास्तीति व्याहृतम् न चानया कारिकया विज्ञानस्याअधिभावः प्रतिषेद्धुं शक्यते । किं कारणम् विशेषप्रतिषेधात् । न तच्चक्षुषि नो रूप इत्यादिविशेषप्रतिषेधः । अथानाश्रितमेव विज्ञानम् व्यर्थं वाक्यं न तच्चक्षुषि नो रूप इति कस्य वा चक्षुषि रूपे वा विज्ञानं वर्तते यं प्रति प्रतिषेधः अयं च विज्ञानस्याअयप्रतिषेधो^(१) विचार्यमाण आत्मसत्त्वं प्रतिपादयति । न हि विज्ञानस्यात्मसत्त्वमन्तरेण वाक्यमेतदर्थवत्तायां व्यवतिष्ठते । अथवा एकस्थानेकविषयोपसृम्भितप्रतिषन्धानमनेन सूक्ष्मोपदर्शित इत्युक्तन्यायम् । शेषं भाष्य इति ॥

अपरिसंख्यानाञ्च स्मृतिविषयस्य ॥ १५ ॥

नात्मप्रतिपत्तिहेतूनां मनसि सम्भवात् ॥ १६ ॥

नात्मप्रतिपत्तिहेतूनां मनसि सम्भवात् । य एते भवता आत्म- प्रतिपादका हेतव उपदिष्टाः सर्व एते मनसि सम्भवन्ति । एवं च न मनोव्यतिरिक्त आत्मा सिध्यति ॥

ज्ञातुर्ज्ञानसाधनोपपत्तेः सञ्ज्ञाभेदमात्रम् ॥ १७ ॥

ज्ञातुर्ज्ञानसाधनोपपत्तेः सञ्ज्ञाभेदमात्रम् । यथा ज्ञातारमभ्युप- गच्छता ज्ञानसाधनानि चक्षुरादीनि प्रतिपद्यन्ते तथा मन्तारं प्रति-

(१) अत्रापनिषेधो—पा० ४ पु० ।

पद्यमानेन मतिसाधनमभ्युपेयम् यच्च तन्मतिसाधनं तन्मन इति
सञ्ज्ञाभेदमात्रम् । अथ मन्ता निःसाधनो मतिं करोति एवमयं
ज्ञाता निःसाधनो ज्ञानं करिष्यतीति सर्वेन्द्रियविक्षोभप्रसङ्गः ॥

नियमश्च निरनुमानः ॥ १८ ॥

नियमश्च निरनुमानः । योऽयं नियम आश्रीयते मतिरसाधना
न पुनर्ज्ञप्तिरिति नियमो निरनुमानः ज्ञप्तिवत्तु^(१) मतेः ससाधनत्वे
ऽनुमानमस्ति सुखादयश्च रूपादिभ्यो विषयान्तरमिति तद्विषयत्वा-
दुपलब्धेः साधनेन भवितव्यम् न हि किञ्चित् सविषयं ज्ञानमसाधनं
दृष्टं रूपादिज्ञानवदिति नियमश्च निरनुमानः सुखादिविज्ञानानि
निःसाधनानि भवन्तु माभूव^(२) रूपादिविषयाणीति यदि सर्वं
विज्ञानं ससाधनमुच्यते^(३) मनस्यपि करणान्तरं प्राप्नोति विषयत्वात् ।
ओमित्युच्यते अस्ति मनसि करणं किं पुनस्तत् येन मनोऽधिगम्यते
केन च मनोऽधिगम्यते अयुगपज्ज्ञानोत्पत्त्या यस्य तु मनः प्रत्यक्षं
भवति तस्य योगजधर्मानुगृहीत आत्ममनःसंयोगः करणम् योगिध-
र्माणां चास्मिन्विषयत्वात् कथं ते मनो गृह्णन्तीत्यविचारणीयमेतत् ।
एतेनात्मज्ञानं^(४) प्रत्युक्तम् । आत्ममनःसंयोगस्य कारणभावादिति । एवं
तावदात्मनोऽस्तित्वव्यतिरेकौ सिद्धौ सङ्गतं चात एव दर्शनस्पर्शना-
भ्यामेकार्थग्रहणात् नान्यदृष्टमन्यः स्मरतीति शरीरदाहे पातका-
भावादिति । सेयं सर्वा व्यवस्था शरीरिभेदे सति सम्भवतीति ॥

(१) ज्ञप्तिवत्—पा० ४ पु० ।

(२) मा भवन्तु—पा० ४ पु० ।

(३) ससाधनं मन्यते—पा० ४ पु० ।

(४) विज्ञानं—पा० ४ पु० ।

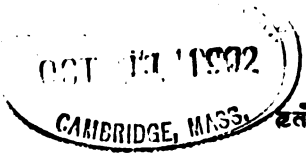
किं पुनरथं देहादिसङ्घातादन्यो नित्योऽयानित्य इति एत-
स्मिन्नर्थे उभयथा दृष्टत्वादिति संग्रहसुपपादयति अनुपपन्नरूपस्यार्थं^(१)
संग्रहः । आत्मास्त्वित्यतिरेकहेतुभिः शरीरभेदेऽप्यभेद आत्मनि
सिद्धः सिद्धत्वात् प्रकरणमनारभ्यमिति । नानारभ्यं कथं जन्मप्रभृति
थावत् प्रायणमेतस्मादेकः सिध्यति न पुनर्देहविनाशाद्दूर्ध्वं भवती-
त्येतत् सिध्यत्येतस्यार्थस्य ज्ञापनार्थं पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धाज्जातस्य
हर्षभयशोकसम्प्रतिपत्तेरिति सूचम् ॥

पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धाज्जातस्य हर्षभयशोकसम्प्रति-
पत्तेः ॥ १६ ॥

अस्यार्थः । जातः खल्वयं कुमारको विषयाधिगमासमर्थेषु
इन्द्रियेषु हर्षभयशोकान् प्रतिपद्यमानो दृष्टः स्मितकम्पदिदानु-
मेयान् ते च^(१) स्मृत्यनुबन्धादुत्पद्यन्ते स्मृत्यनुबन्धस्य नान्तरेण पूर्व-
शरीरमिति । तत्र जन्म निकायविशिष्टाभिः शरीरेन्द्रियबुद्धिवेद-
नाभिः सन्बन्धः । अभिप्रेतविषयप्रार्थनाप्राप्तौ सुखानुभवो हर्षः ।
अनिष्टविषयसाधनोपनिपाते तस्मिन्साधोर्हानाशक्यता भयम् । दृष्ट-
विषयविद्योगे सति तत्प्राप्त्यशक्यप्रार्थना शोकः । तदनुभवः सम्प्रति-
पत्तिः । एकविषयानेकविज्ञानोत्पादोऽभ्यासः एकाकारविषयो वा ।
यथा शास्त्रयोऽनेनाभ्यस्ता इति । प्रत्यक्षबुद्धिनिरोधे^(२) तदनुसन्धानवि-
षयः प्रत्ययः स्मृतिः । तदनुगृहीतस्तदनुसन्धानविषयः प्रत्ययस्तद्भा-
वविषयः प्रत्यभिज्ञानम् । अनुबन्धो भावनास्थः स्मृतिहेतुः संस्कारः ।

(१) अनुपपन्नोऽर्थ—पा० ४ पु० । (२) अनुमेयानि तानि च—इति कश्चित् ।

(३) प्रत्यक्षविरोधे—पा० ४ पु० ।

दृष्टविषयानुस्मरणान्नयनादिप्रसादः स्मितम् । अग्निष्टविषयानुस्मर-
 णात् तस्याधनजिहासानुष्ठानकचषो हस्तादिविचेपवतोऽश्रविमोचन-
 सहितः शब्दविशेषो हृदितम् । स्मितहृदिते व्यधिकरणत्वाद्साध-
 नम् । अथ मन्यसे स्मितहृदिते वाङ्मावस्थायी भवतो न च वाङ्मा-
 वस्था आत्मनः तस्माद्बुद्धिकरणत्वाद्साधनमिति । न श्लोकादिम-
 दात्मवतीति वाङ्मावस्थायाः साध्यत्वात् । श्लोकादिमदात्मवती
 वाङ्मावस्थेति साध्यं स्मितहृदितादिमत्त्वादिति । वाङ्मावस्था वयो-
 धर्मे यौवनावस्थावत् । एतेन स्मृतिसंस्कारानुभवपूर्वशरीरसम्बन्ध-
 वदात्मवत्त्वं थास्यात् । कथमिति यथा स्मितहृदितवत्त्वेन
 श्लोकादिमदात्मवती वाङ्मावस्था साध्यते एवं श्लोकादिमदात्मवत्त्वेन
 स्मृतिमदात्मवती वाङ्मावस्था साध्या तथा स्मृतिमदात्मवत्त्वेन
 संस्कारवदात्मवती वाङ्मावस्था साध्या संस्कारवदात्मवत्त्वेन पूर्वानु-
 भववदात्मवती पूर्वानुभववदात्मवत्त्वेन पूर्वशरीरसम्बन्धवदात्मवती
 साध्या सर्वत्र यौवनावस्था दृष्टान्तः^(१) सा हि स्मितहृदितवती
 भवतीति श्लोकादिमदात्मवती चेति सर्वत्र वक्तव्यम् ॥

पद्मादिषु प्रबोधसम्प्रीक्षणविकारवत् तद्विकारः ॥ २० ॥

पद्मादिषु प्रबोधसम्प्रीक्षणविकारवत् तद्विकारः । अमित्ये ऽपि
 विकारदर्शनादनेकान्त इति सूत्रार्थः । कः पुनरयं प्रबोधः किं च
 सम्प्रीक्षणमिति । पद्मपद्मावयवविभागो ऽविनश्यत्कार्यः प्रबोधः ।
 पद्मपद्मावयवानामारम्भकार्याणां याः पुनः^(२) परस्परेषु प्राप्तयः

(१) यौवनः दिहंढान्तः—पा० ४ पु० ।

(२) कल्पनः—पा० ४ पु० ।

तन्मन्त्रोत्पत्तिमिति । न विकल्पानुपपत्तेः । पद्मादिषु प्रबोधसञ्जी-
 क्तनविकारादिवत्तद्विकार इति किमर्थं दृष्टान्तः साधनपक्ष उता-
 नैकान्तिकपक्ष^(१) इति । यदि साधनपक्षे हेतुमन्तरेण दृष्टान्तमात्रं
 न साधनमित्यसाधनं दृष्टान्तः । अथ दूषणं तत्किं दृष्टकारण-
 प्रत्याख्यानम् उत कारणान्तरोपपादनम् अथात्मन उत्पत्ति^(२)नि-
 रोधकारणानुमानम् अथाकस्मिकत्वमिति । तद्यदि तावद्दृष्टकारण-
 प्रत्याख्यानम् तदयुक्तम् दृष्टेन विग्रेषितत्वात् यौवनाद्यवस्थासु
 क्षितवदितवत्त्वं शोकादिमदात्मवत्त्वं च दृष्टमिति । दृष्टेन क्षित-
 वदितवत्त्वेन शोकादिमदात्मवत्त्वं वास्यावस्थार्थां गम्यत इति न
 दोषः । अथ कारणान्तरोपपादनम् तदपि न युक्तम् अत एव
 दृष्टेन विग्रेषितत्वादिति । अथात्मन उत्पत्तिनिरोधकारणानुमानम्
 तत्र युक्तं द्रव्यस्य सतः सर्वदा अमूर्तत्वादकारण आत्मा आका-
 शादिवदिति । आत्मानं च कृतकं प्रतिपद्यमानेन कारणमस्य
 वाच्यम् कुतः कार्यस्य कारणवत्त्वात्^(३) सर्वं कार्यं कारणवद्दृष्टमिति ।
 अथ पद्मादिप्रबोधसञ्जीकृतनविकारोऽकस्माद्भवतीति तन्मन्त्रोत्पत्तिवर्ष-
 कात्^(४)निमित्तत्वात् पञ्चात्मकविकाराणाम् ॥

नोत्पत्तिशीतवर्षकात्निमित्तत्वात् पञ्चात्मकविका-
 राणाम् ॥ २१ ॥

नायमाकस्मिकः पद्मादिप्रबोधसञ्जीकृतनविकार इति सूचार्थः ।

(१) उतानैकान्तिकपक्ष—पा० ४ पु० । (२) अथात्मन उत्पत्ति—पा० ४ पु० ।

(३) कारणवत्त्वनिमित्तत्वात्—पा० ४ पु० । (४) वर्षाकात्—पा० १ पु० ।

एवं च सति दृष्टान्तेन न किञ्चित् प्रतिषिध्यते पञ्चात्मकविकाराणामिति । न पञ्चात्मककारणानि^(१) पञ्चानौति अपि तु पञ्चानां भूतानामनुपपद्ये सति भवन्तीति पञ्चात्मकानीत्युच्यन्ते । वस्तुतस्तु न पञ्चात्मकं किञ्चिदसौत्युपरिष्ठादवस्थामः ॥

प्रेत्याहाराभ्यासकृतात् स्तन्याभिज्ञाघात् ॥ २२ ॥

प्रेत्याहाराभ्यासकृतात् स्तन्याभिज्ञाघात् । जातमात्रस्य वस्तुस्य प्रवृत्त्या स्तन्याभिज्ञाघो गम्यते तत्र प्रवृत्त्युत्प्रेयः^(२) स्तन्याभिज्ञाघस्तेन स्ततिस्तया संस्कारस्तेनानुभवस्तेन पूर्वग्ररीरमिति पूर्ववत् प्रयोगः । किमर्थं पुनरिदं सूत्रमारभ्यते यदायमर्थः पूर्वाभ्यस्तसूत्रे ऽवगतः । सामान्यतोऽधिगतस्य^(३) विशेषज्ञापनार्थं सूत्रमित्यदोषः प्रवृत्तिमात्रस्थानैकान्तिकत्वज्ञापनार्थम् अथसोऽयस्कान्ताभिगमनवत्तदुपसर्पणमिति सूत्रम् ॥

अथसोऽयस्कान्ताभिगमनवत् तदुपसर्पणम् ॥ २३ ॥

न विकल्पानुपपत्तेः । किमिदमथसोऽयस्कान्ताभिगमनं^(४) सन्निमित्तमाहो निर्निमित्तमिति । यदि सन्निमित्तं तत्केन गम्यते नियमेन अथास्यस्कान्तमेवोपसर्पन्ति न तु सोष्टादीन् न च सोष्टादय उपसर्पन्ति सोऽयं कार्यनियमात् कारणनियमो गम्यते । एतेनाकस्मिकत्वं प्रतिषिद्धम् । तदिदमथसानुपसर्पणं किं दृष्टकारण-

(१) कारणानि—इति वाचि ४ पु० । (२) प्रवृत्त्युत्प्रेयः—प्रा० ४ पु० ।

(३) सामान्यतो ज्ञानस्य—पा० ४ पु० । (४) अथस्कान्ताभिगमनं—पा० ४ पु० ।

प्रत्याख्यानार्थमुपन्यस्तमथवा कारणान्तरोपदर्शनार्थम् अथात्मन्व-
त्यन्तिनिरोधानुमानमिति^(१) पूर्ववत्प्रसङ्गः ॥

नान्यत्र प्रवृत्त्यभावात् ॥ २४ ॥

आकस्मिकत्वप्रतिषेधार्थं च नान्यत्र प्रवृत्त्यभावादिति सूत्रम् ॥

वीतरागजन्मादर्शनात् ॥ २५ ॥

नित्य आत्मा वीतरागजन्मादर्शनात् । न हि कश्चिज्जात-
मात्रो वीतरागो जायते वीतरागाणां जन्मादर्शनात् सरागो
जायत इति गम्यते । जन्म व्याख्यातम् । ततः किं रागस्य पूर्वानु-
भूतविषया^(१)नुचिन्तनं योनिः न च विषयावगमाद्यमर्थेषु इन्द्रियेषु
रागः सम्भवति न च सतिमन्तरेषु विषयानुचिन्तनम्^(२) युक्तम्
पूर्वानुभूतविषयप्रार्थना सङ्कल्पः अदृष्टादिति चेत् । अथ मन्यसे न
पूर्वशरीरयोगो रागाद्भवते अपि त्वदृष्टाद्भाग इति । नाभिप्राया-
परिज्ञानात्^(३) नैवमभिप्रायः कारणनियमेन रागोऽपि तु पूर्व-
शरीरसम्बन्धप्रतिपादनं सूचार्थः । न चादृष्टाद्भाग इति ब्रुवता
तप्रतिषिध्यत इति किञ्चिदुक्तम् तन्मयत्वाद्भाग इति विषयाभ्यासः
खल्वयं भावनाहेतुस्तन्मयत्वमुच्यते जातिविशेषाच्च रागविशेष इति ।
कर्म खल्विदं जातिविशेषस्य निर्वर्तकं तादर्थात्ताच्छब्दं सम्भवेति
वीरणादिवत् ॥

सगुणद्रव्योत्पत्तिवत् तदुत्पत्तिः ॥ २६ ॥

(१) निरोधार्थमिति—पा० ४ पु० ।

(२) पूर्वानुभवविषया—पा० ४ पु० ।

(३) रागचिन्तनं—पा० ४ पु० ।

(४) नाभिप्रायापरिज्ञानात्—पा० ४ पु० ।

सगुणद्रव्योत्पत्तिवत्तदुत्पत्तिरित्यनेकान्तिकपक्षे सूचम् । नोक्तो-
त्तरत्वात् उक्तोत्तरमेतत् ॥

न सङ्कल्पनिमित्तत्वाद्वागादीनाम् ॥ २७ ॥

न सङ्कल्पनिमित्तत्वाद्वागादीनामिति । अत्रापि पूर्ववत् सङ्कल्प-
स्यतिसंस्कारपूर्वानुभवपूर्वग्ररीरवदात्मवत्त्वानि थोष्यानीति । एवं
चानादिः संसारोऽपवर्गान्तः सिध्यतीति थवस्थितमेतदस्यात्मा
थतिरिक्तो नित्यश्चेति ॥

आत्मानन्तरं ग्ररीरमवसरप्राप्तं परीक्ष्यते । अथवा अनादिश्चे-
तनस्य ग्ररीरयोग इति ग्ररीरं परीक्ष्यते । तस्मिन् परीक्ष्यमाणे
आत्माधिकारस्य परि^(१)समाप्तो भवति । किं पुनरस्य परीक्ष्यं किं
प्राणादिवदेकप्रकृति अथ नामाप्रकृतीति विप्रतिपत्तेः संग्रहः । अथते
खण्यथ विप्रतिपत्तिसापेदं तत्त्वम् ॥

पार्थिवं गुणान्तरोपलब्धेः ॥ २८ ॥

मानुषं ग्ररीरं पार्थिवमिति । मानुषमिति किमर्थं^(१) विशिष्यते
लोकान्तरग्ररीराणि न पार्थिवानीति युक्तं विशेषणं गन्धवत्त्वात्
परमाणुवत् गन्धवान् परमाणुरेकात्मको दृष्टः गन्धवच्च ग्ररीरं
तस्मादेकात्मकमेकस्यभावमिति । न त्विदमवादिभिरसंपृक्तया पृथि-
व्यारब्धं चेष्टेन्द्रियार्थाग्रथभावेन कल्प्यत इति भूतसंसर्गोऽविप्रतिषिद्धः ।

एवं तर्हि पार्थिवाथतैजसं तद्गुणोपलब्धेः, निःशयोच्छासोप-

(१) आत्माधिकार एव—पा० ४ पु० ।

(१) किमिति—पा० ४ पु० ।

सन्धेसातुर्भौतिकम्, गन्धक्रेदपाकव्यूहावकाशदानेभ्यः पाञ्चभौतिक-
मिति^(१) प्रत्युक्तम्^(२) ॥

तत्र सन्निहितानां तद्गुणोपसन्धेरिति तदिदमनेकभूतप्रकृति
प्ररीरमरसमगन्धमरूपमस्यं च प्रकृत्यनुविधानात् स्यादिति
भाष्यम् । तस्य व्याख्यानं पृथिव्युदकाभ्यामारभ्यमाणमगन्धं कारण-
गन्धस्यैकस्थानारम्भकत्वात् । पृथिव्यनसाभ्यामारभ्यमाणमगन्धमरसं च
कारणगन्धरसयोः केवल्योरनारम्भकत्वात् । पृथिव्यनिसाभ्यामगन्ध-
मरसस्यारूपं च वायोरगन्धरसरूपत्वात् । पृथिव्याकाशाभ्यामगन्ध-
मरसमरूपमस्यं च आकाशे गन्धाद्यभावात् सर्वेषु समानो न्यायः
कारणगुणस्य केवल्यस्थानारम्भकत्वात् । जलानसाभ्यामगन्धस्यारसं च
जलवायुभ्यामगन्धं चारसस्यारूपं च जलाकाशाभ्यामगन्धमरसमरूप-
मस्यं च तेजोनिसाभ्यामगन्धं चारसं चारूपस्य अनसाकाशाभ्याम-
गन्धमरसमरूपमस्यं च अनिसाकाशाभ्यामेवमेव भूजलानस्यैर-
गन्धमेव भूजलानिस्यैरेवमेव भूजसाकाशैरेवमेव पृथिव्यनिसानस्यैर-
गन्धमरसं च पृथिव्यनसाकाशैरेवमेव पृथिव्यनिसाकाशैरगन्धमरस-
मरूपं च जलानिसानस्यैरगन्धमरसं च जलानसाकाशैरेवमेव जला-
निसाकाशैरगन्धं चारसं चारूपं च अनजलानिसाकाशैरेवमेव पृथि-
व्युदकतेजोवायुभिरगन्धं पृथिव्युदकज्वलनाकाशैरेवमेव अवनिजला-
काशैरेवमेव पृथिव्यनिसज्वलनाकाशैरगन्धमरूपं च^(१) जलानिसा-

(१) पाञ्चिवाप्यतैक्यमिति - निःसासोच्चासोपसन्धेरिति - गन्धक्रेदपाकेति च वाक्-
चयं सूत्रेण निर्णीतं वाचस्पतिभिर्न्यायसूचीनिबन्धे विश्वनाथपञ्चावमेव
जोतमस्यपट्टो च । युक्तं चैतत् अनुपपद्येव "इति भाष्य"मिति दर्शनात् ॥

(२) प्रतिषिद्धम्—पा० ॥ पु० । (३) रजन्धमरसस्य—पा० ॥ पु० ।

नसाकाग्रेरेवमेव पृथिव्युदकतेजोवाय्वाकाग्रेरगन्धं कारणगुणस्यैक-
स्थानारम्भकत्वादिति वाच्यम्^(१) एककारणकत्वे^(२) तु सततोत्पत्त्य-
रुत्पत्तौ नित्यत्वप्रसङ्गस्येष्टुक्तम् ॥

श्रुतिप्रामाण्याच्च ॥ २९ ॥

श्रुतिप्रामाण्याच्च । सूर्ये ते चक्षुः सृष्टोमीत्यस्य मन्त्रस्थान्ते
पृथिव्यां ते ग्ररीरमिति सेयं सृतिः कारणात् कार्योत्पत्तिः । यदुक्तं
भवति सूर्यश्चक्षुःकारणं पृथिवीं ग्ररीरस्येति अन्वयेष्टिकाखे मन्त्रः
सूर्ये ते चक्षुर्गच्छतु पृथिवीं ग्ररीरमिति । अस्यापि मन्त्रस्यार्था
व्यवसादायातं तत्तस्मिन्नेव प्रसक्तं गच्छति प्रकृतौ विकारस्य प्रस-
क्ताभिधानम् । प्रसक्तशब्देन च कार्यशून्यं कारणमुच्यते न पुनः
कार्यस्य कारणे सत्यः प्रसक्तः एवं चासदुत्पद्यते सन्निरुद्धत इत्य-
वमर्थ उक्तो भवति ॥

**कृष्णसारे सत्युपलम्भाद् व्यतिरिच्य चोपलम्भात्
संग्रहः ॥ ३० ॥**

अथेदानीमिन्द्रियाणि प्रमेयक्रमेण विचार्यन्ते । किमाव्यक्ति-
कान्याहंकारिकाणि आहो भौतिकानीति संग्रहकारणप्रतिपाद-
नार्थं सूचम् ॥

कृष्णसारे सत्युपलम्भाद् व्यतिरिच्य चोपलम्भात् संग्रहः । कृष्णसारं
भौतिकं तस्मिन्ननुपपद्यते विषयोपलम्भिः कृष्णसारव्यतिरेकेषु विप्रक-
ष्टदेशावस्थितस्य विषयस्योपलम्भिः सेयं व्यतिरेकोपलम्भिरभौतिक-

(१) इति समानम्—पा० ४ पु० ।

(२) एककारणकत्वे—पा० ४ पु० ।

धर्मः तदेवसुभयधर्मोपसम्भेः संग्रह इति । कृष्णसारमेव चक्षुः तस्मिन् सति भावाद्वूपपदस्य यस्मादिदं रूपपदस्य सति कृष्णसारे भवति असति न भवति । यच्च यस्मिन् सति भवत्यसति न भवति तस्य तदिति । यथा कार्यद्रव्यस्य रूपादय इति । न प्रदीपादिभिरनेकान्मात् प्रदीपे सति रूपोपसम्भिरभवति न च प्रदीपस्य रूपोपसम्भिरित्यनेकान्माः । यस्य कृष्णसारं चक्षुः तस्य सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोस्तुष्टोपसम्भिरप्रसङ्गः । कृष्णसारं न विषयं प्राप्नोति अप्राप्यविशेषात् सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोस्तुष्टोपसम्भिः प्राप्नोति । विषयोभावादिति चेत् अय मन्वसे सन्निकृष्टोऽस्य विषयो भवति विप्रकृष्टो न विषयः एवं च न तुष्टोपसम्भिरिति नोक्तोत्तरत्वात् प्रत्यक्षसूच इति । अभौतिकानीत्यपरे ॥

महदणुग्रहत्वात् ॥ ३१ ॥

महदणुग्रहत्वात् । महदिति महत्तरं महत्तमसुच्यते अस्त्विति अणुतरमणुतममिति^(१) तदिदसुभयं चक्षुष्युपसम्भयमानं भौतिकत्वं चक्षुषो बाधते भौतिकं हि यावद्भवति तावदेव व्याप्नोति अभौतिकं तु व्यापकत्वात् सर्वसम्बद्धं न भौतिकेषु प्रदीपादिषु दृष्टत्वात् भौतिकाः प्रदीपादयो महदणुः प्रकाशका भवन्तीत्यनेकान्माः प्रदीपाद्यनभ्युपगमे वा महदणुप्रकाशकत्वं चक्षुष एवेत्यसाधारणत्वाद्देहेतुः भौतिकाभौतिकयोर्निवृत्तेः । ननु चाभौतिके ज्ञाने महदणुप्रकाशकत्वं दृष्टं न दृष्टं न हि बुद्ध्या महदणुनी प्रकाशते

(१) महदिति महत्तरसुच्यते अस्त्विति अणुतरमिति — पा० ॥ ३० ।

अपि तु प्रकाशो बुद्धिर्न प्रकाशमिति अवधारितस्वार्थस्य हानो-
पादामोपेक्षा बुद्धीनां साधनं बुद्धिरिति नाभौतिकं महदणुप्रका-
शकमस्ति ननु मनो विद्यते सत्यं न पुनस्तद्भौतिकं नाप्यभौतिक-
मिति । एतेनात्मा व्याख्यातः । न भौतिको नाभौतिक इति यदि
मनो नाभौतिकं यदुक्तं भौतिकानीन्द्रियाणि अभौतिकं मन इति
तद्व्याहृतं नाभौतिकार्थस्याभूतात्मकपर्यायत्वात् अभौतिकं मन इति
अभूतात्मकं मन इति यावदुक्तं भवति । मुख्यतस्तु मनो न भौतिकं
नाभौतिकमिति नेन्द्रियेऽपि समानत्वात् इन्द्रियमभौतिकमिति
यावदुक्तं भवति अभूतात्मकमिति । अभूतात्मकं व्यापकं चेन्द्रियं
प्रतिपद्यमान इदं पर्यनुयोष्यः व्यवहितार्थग्रहणं कस्माच्च भवति किं
कारणम् व्यापकत्वादिन्द्रियस्य न क्लृप्त्वादेरावरणसामर्थ्यमस्तीति वृत्तिः
प्रतिषिध्यत इति चेत् अथ मन्यसे सत्यं व्यापकमिन्द्रियं तस्य तु
पुरुषार्थहेतुना लोभमानस्य महद्दुःखदादुःखदा इव निःसरन्वस्ताः
क्लृप्त्वादिभिः प्रतिषिध्यन्त^(१) इति न वृत्तिव्यतिरेकेणैन्द्रियसत्त्वे^(२)
प्रमाणाभावात् येयं विषयग्रहणात्मिका वृत्तिः तां त्यक्त्वा तद्भूति-
रिक्तमिन्द्रियमिति किं प्रमाणम् न चाप्रामाणिकोऽर्थः शक्यः
प्रतिपन्नम् न च प्रतिषिध्यमानाप्रतिषिध्यमानयो^(३)रेकत्वम् एकत्वे
वाऽऽनर्थक्यं वृत्तिः प्रतिषिध्यते निश्चरतीति च । अव्यतिरेकाच्च तदु-
त्पत्तिविनाशधर्मकम् यदि वृत्त्यव्यतिरेकीन्द्रियं यथा वृत्तेस्तपाद-
विनाशावेवमिन्द्रियस्यापि प्राप्नुतः । वृत्तेर्यत्किर्नोत्पत्तिरिति चेत्

(१) प्रतिबन्धक-पा० ४ पु० ।

(२) व्यतिरेकेणैन्द्रियसत्त्वे-पा० ४ पु० ।

(३) प्रतिबन्धमानाप्रतिबन्धमानयोः-पा० १ पु० ।

अथ मन्यसे न मया वृत्तेरुत्पत्तिरभ्युपगम्यते ऽपि तु व्यक्तिः न निरोधो विनाग्नोऽपि तु तिरोभाव इति नोत्पत्तिविशेषत्वात् व्यक्ति-रुत्पत्तेर्विशेषः । कथमिति नानुपजातविशेषस्य व्यक्तिरिति । अथा-नुपजातविशेषं व्यजत इति मन्यसे नित्यं व्यक्तिः स्यात् । एतेन विनाग्नो व्याख्यातः । तिरोभाव इति विश्वमानं न किञ्चिन्निवृद्धं न क्षणिवृत्तविशेषस्यापहृषं भवति । न च सर्वनित्यवादिना अपहृषा-पहृषे युक्ते विशेषस्यानुपजननात् अपहृषं विशेषस्यानुपपत्त्यापहृष-मिति । नित्यं व्यापकक्षेत्रियमभ्युपगच्छतः कारकार्यौ हीयते । कारकं नाम यस्मान्कारं यद्भवति कारकस्य नित्यं कार्यस्य नित्य-मिति किं कस्मान्कारं कार्यकारणभावस्य कथं तयोर्नित्यत्वात् । कारकशब्दार्थस्य वाच्यः^(१) । ननु करोतीति कारकम् सत्यं करोतीति कारकम्^(२) न पुनर्नित्यवादिनः किञ्चित्कर्तव्यमस्ति न चासति कर्तव्ये कारकार्यं पश्यामः । व्यक्तिः कारकार्य इति चेत् व्यक्तिः च तुल्यं व्यक्तिरपि व्यञ्जवन्नित्येति व्यक्तावपि न कारकार्योऽस्ति^(३) युगपदने-कविज्ञानप्रसङ्गाच्च यदि च वृत्तिवृत्तिमतो नान्या भवति वृत्तिम-तोऽवस्थानाहुत्तीनामवस्थानमिति युगपदनेकविज्ञानप्रसङ्गः वृत्त्यने-कत्वे चेकमिन्द्रियमनेकं प्राप्नोति वृत्तिभ्योऽनन्यत्वात् । अथ माभूदि-न्द्रियभेद इति वृत्तीनां तर्हीकत्वं प्राप्नोति वृत्तिवृत्तिमतोरनन्य-त्वात् । अथ माभूदयं दोष इत्युभयं नेष्यते भेदसार्थं वृत्तिवृत्ति-मतोरिति न चान्या गतिरस्ति तस्मादयुक्तम् व्यापकमिन्द्रियं नित्यं

(१) शाव्यः—पा० ४ पु० ।

(२) शावक्य—पा० ४ पु० ।

(३) कारकार्योऽस्ति—पा० १ पु० ।

चेति । महदणुपहणस्य चान्यथासिद्धेरहेतुः सोऽयं हेतुर्महदणु-
 यहणा^(१)दभौतिकानौश्रियाणौत्यथमन्यथासिद्धः न महदणुपहण-
 मात्तादभौतिकत्वं व्यापकत्वमिच्छिषाणां शक्यं प्रतिपत्तुं कस्मात् इदं
 यस्माद्भ्रम्यर्थसन्निकर्षविशेषान्महदणोर्यहणम् ॥

रश्म्यर्थसन्निकर्षविशेषात् तद्ग्रहणम् ॥ ३२ ॥

चतुरश्वेर्यस्य च सन्निकर्षविशेषान्महदणोर्यहणं भवति । तत्र
 सन्निकर्षमात्तात् सामान्यग्रहणं सन्निकर्षविशेषादिशेषग्रहणम् । कः
 पुनः सन्निकर्षस्य विशेषः भूयोऽवयवसन्निकर्षानुग्रहः यस्माद्दत्तं सन्नि-
 कर्षो विशेषप्रतिपत्तिहेतुर्भूयोऽवयवसंयोगैरनुग्रह्यते सोऽयमवयवा-
 न्तरसंयोगापेक्षोऽवयवौश्रियसन्निकर्षः सन्निकर्षविशेष इत्युच्यते च च
 रश्म्यर्थसन्निकर्षविशेषोऽणुमहतोस्तुल्यो भवतीत्यन्यथा महदणोर्यहणं
 सिद्ध्यति । रश्म्यर्थसन्निकर्षावरणच्छिन्नः कुब्यादिव्यवहितानामप्रका-
 शरूपत्वात् अप्राप्यकारित्वे तु न कुब्यादेरावरणसामर्थ्यमस्तीत्यसि
 चाक्षुषो रश्मिः यथा प्रदीपरश्मिरिति आवरणानुमेयत्वे यतीदमाह ॥

तदनुपलब्धेरहेतुः ॥ ३३ ॥

तदनुपलब्धेरहेतुः । न चाक्षुषो रश्मिर्विद्यत इति सूचार्थः । कथ-
 मिति । उपलब्धिसत्त्वप्रामादनुमानानुपपत्तिः यत् खलूपलब्धिस-
 त्वप्रामं नोपलभ्यते तथासि यथा घटादि घटादेर्महदनेकद्रव्यवत्त-
 रूपवत्त्वानि सन्तीत्युपलब्धन्ते घटादयः तथा महदनेकद्रव्यवत्त-
 र्वासाक्षुषो रश्मिः कस्मात् प्रत्यक्षतो^(२) नोपलभ्यत इति महत्त्वं तावत्

(१) महदणोर्यहणा—पा० ४ पु० ।

(२) प्रत्यक्षतया—पा० ४ पु० ।

कारणमहत्त्ववज्जलप्रचयेभ्यः अनेकद्रव्यवत्त्वमपि कारणवज्जलादेव
रूपस्यैवद्वि तेन इति नारूपं तत् । एवमग्रेषोपसम्भिकारसम्भि-
धाने सति उपसम्भ्यते^(१) तेन गम्यते नास्तीति ॥

नानुमीयमानस्य प्रत्यक्षतोऽनुपसम्भिरभावहेतुः ॥ ३४ ॥

नानुमीयमानस्य प्रत्यक्षतोऽनुपसम्भिरभावहेतुः । यत् प्रत्यक्षतो
नोपसम्भ्यते तदनुमानेनोपसम्भ्यमाणं नास्तीत्युक्तम्^(२) यथा चन्द्रमसः
परभागः पृथिव्यास्याधोभागः प्रत्यक्षक्षयप्राप्तावपि न प्रत्यक्षत उप-
सम्भ्यते अनुमानेन उपसम्भ्येर्गतौ न साः किं पुनरनुमानम् अर्वाग्-
भागवदुभयप्रतिपत्तिः तथा चाक्षुषस्य रश्मिः कुद्याद्यावरणमनुमानं
सम्भवतीति । अपरे तु महदनेकद्रव्यवत्त्वाद्रूपवत्त्वाद्योपसम्भिरित्युप-
सम्भ्यौ नियमं वर्णयन्ति । नोपसम्भ्यमाण इति किमुक्तं भवति न
युक्तो^(३) यच्च यच्च महदनेकद्रव्यवत्त्वरूपाणि सन्ति तत्तदुपसम्भ्यत इति
अपि तु यद्यदुपसम्भ्यते तच्च तच्च महदनेकद्रव्यवत्त्वरूपाणि सन्तीति ।
एवं तर्हि इदं सूत्रं नोपसम्भ्येः कारणप्रतिपादकम् सत्त्वभावादिति ।
यस्य महदनेकद्रव्यरूपेषु उपसम्भ्यिर्न भवतीति नैतान्युपसम्भिकारण-
मिति ॥

द्रव्यगुणधर्मभेदाद्योपसम्भिनियमः ॥ ३५ ॥

द्रव्यगुणधर्मभेदाद्योपसम्भिनियम इति । शेषं भाष्ये । कस्मात्
तर्हि चाक्षुषो रश्मिर्नोपसम्भ्यत इति उपसम्भिकारणाभावादिति ।

(१) तेन नोपसम्भ्यते—पा० ४ ५० ।

(२) न नास्तीत्यत उक्तम्—पा० ४ ५० ।

(३) न युक्तो—पा० ५० ।

नेतावदेवो^(१)पक्षभिकारणं यन्महदनेकद्रव्यरूपाणि अपि तु रूपपर-
णाद्रूपविशेषोऽभिधीयते न रूपमात्रं एवं च सूत्रम् ॥

अनेकद्रव्यसमवायाद्रूपविशेषाच्च रूपोपसम्भिरिति ॥ ३६ ॥

अनेकद्रव्यद्रव्येण समवायाद्रूपविशेषाच्च रूपोपसम्भिरिति । अत्र
रूपविशेषपरत्वेन रूपधर्म उद्भवसमाख्योऽभिधीयते न रूपत्वं रूपा-
न्तराद्रूपं विशिष्टमिति अपि तद्भवो विशेषकत्वादिशेष इत्युच्यते यथा
ब्राह्मणविशेष इति न ब्राह्मणत्वं ब्राह्मणविशेषः एवं समानजातीय-
विशेषकत्वं यत् तद्विशेष इत्युच्यते उद्भवस्य कार्यगम्यः यस्याभावादिष-
क्तावयवमायं द्रव्यं हेमन्ते न गृह्यते तेजसश्च यौक्ते^(२) यस्य भावात्
प्रदीपरश्मिरूपसम्भते आदित्यरश्मिस्य च उद्भवो नाम विशेषः च
तस्मिन्नायने रश्मौ रूपविशेषो नास्तौत्यतश्चाद्युषो रश्मिर्नोपसम्भते
दृष्टस्य तेजसो धर्मभेदः । चतुर्विधश्च तेजो भवति उद्भूतरूपस्यर्गं
यथादित्यरश्मिः । उद्भूतरूपमनुद्भूतरूपं यथा प्रदीपरश्मिः । उभयं
च प्रत्यक्षम् रूपस्योद्भूतत्वात् । उद्भूतरूपस्यर्गमनुद्भूतरूपं यथा वारिञ्चितं
तेजः । अनुद्भूतरूपस्यर्गं यथा नायनं तेजः^(३) । उभयं चाप्रत्यक्षम्
रूपस्यानुद्भूतेः ॥

कर्मकारितश्चेन्द्रियाणां व्यूहः पुरुषार्थतन्त्रः ॥ ३७ ॥

कर्मकारितश्चेन्द्रियाणां व्यूहः पुरुषार्थतन्त्रः । श्रेवं भाष्ये । रूप-
स्यर्गानभिव्यक्तिस्य व्यवहारप्रकृतार्था यदि नायनो रश्मिरुद्भूतरूपस्यर्गो

(१) नेतावदेवो—पा० ४ पु० ।

(२) यस्या इत्यधिकं ४ पु० ।

(३) रूपस्यर्गो यथा नायनो रश्मिः—पा० ४ पु० ।

भवेत् तेन दृष्टविशेषे ऽनेकरश्मिषञ्चिधाने सति द्रव्यं दृष्टेन अनेक-
रश्मिषञ्चिपाते च सति^(१) व्यवहितत्वाद्द्रव्यस्वारुपस्यभ्या भवितव्यम् ।
अथ मन्यसे यथादित्यरश्मिसम्बद्धेर्न नाथनो रश्मिर्न व्यवधीयते एवं
रश्म्यन्तरञ्चिपाते ऽपौति । तत्र व्यतिभिद्यार्थं यावत्कलात्^(२) व्यति-
भिद्यादित्यरश्मिं तत्सम्बद्धेन द्रव्येण सम्बद्धते उद्भूतरूपस्यर्गवत्त्वे च
चक्षुषो यस्य पूर्वं सञ्चिपतितं चक्षुसादितरेण व्यवहितमपि^(३) नार्थं
गृह्णीयात् । अथानेकरश्मिषञ्चिपाते सति समानजातीयद्रव्येभ्यो
द्रव्यान्तरं रश्मिरूपस्य इति । एवं सति समपासमपचक्षुषोस्तुष्टोप-
सम्भः प्राप्नोति । न चैतदिष्टमनुपसम्भेरिति व्यवहारप्रकृत्यर्थं च नाथ-
नस्य रश्मेरुद्भूतरूपस्यर्गवत्त्वमिति । सर्वद्रव्याणां विश्वरूपो ब्रूहः पुह-
षार्थकारित इति । कर्म च धर्माधर्मरूपं चेतनस्योपभोगार्थमिति ॥

अव्यभिचाराच्च प्रतीघातो भौतिकधर्मः ॥३८॥ ^(४)

अव्यभिचारी तु प्रतीघातो भौतिकधर्मः । भौतिकं चक्षुः
कुशादिभिः प्रतीघातदर्शनात् चटादिवदिति । अप्रतीघाताद्भौ-
तिकमिति चेत् अथ मन्यसे यदि प्रतीघाताद्भौतिकमप्रतीघाता-
द्भौतिकम् दृष्ट्वाप्रतीघातः काषाधपटस्यकृटिकान्तरितोपसम्भेः
नानेकान्तात् प्रदीपरश्मिवत् भौतिकस्याप्रतीघातः यथा प्रदीपर-
श्मेरिति । स्याद्यादिषु च पाचकस्य तेजसोऽप्रतीघातादिति उपप-
द्यते चानुपसम्भिः कारणभेदात् ॥

(१) सञ्चिधाने सति—पा० ४ पु० ।

(२) यावत्कलात्—पा० १ पु० ।

(३) व्यवहितमिति—पा० ४ पु० ।

(४) रत्नं रत्नं न विश्वनाथपञ्चानन-

उक्ततम् नापि न्यायसूचीनियन्त्रे दृश्यते ।

मध्यन्दिनोक्ताप्रकाशानुपलब्धिवत्तदनुपलब्धिः ॥ ३९ ॥

मध्यन्दिनोक्ताप्रकाशानुपलब्धिवत्तदनुपलब्धिः । यथोपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य मध्यन्दिनोक्ताप्रकाशस्य निमित्तादयदृश्यमभिभवात् तथोपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य चाक्षुषस्य रश्मेरयदृश्यं निमित्ताद्रूपस्यानुपलब्धेतिरिति । मध्यन्दिनोक्ताप्रकाशो गोपलभ्यते इति आदित्यप्रकाशात् । आदित्यप्रकाशाभिभवादित्ययुक्तम् सर्वरश्मिवत्प्रसङ्गात् । एवं सति सर्वं ज्योष्टादिरश्मिवत् प्राप्नोति । अथ ज्योष्टादिरश्मयः कस्याप्तोपलभ्यन्ते इत्यनुक्तो ब्रूयादादित्यरश्म्यभिभवादित्ययुक्तं तदेतदुत्तरदारकं सूत्रम् ॥

न रात्रावप्यनुपलब्धेः ॥ ४० ॥

न रात्रावप्यनुपलब्धेः । यदि ज्योष्टादिरश्मयः शुर्दिवादित्यप्रकाशाभिभवाच्च गोपलभ्यन्त इति रात्रौ तर्ह्यनुपलब्धेरन् । रात्रावपि गोपलभ्यन्ते व्यञ्जकाभावादिति चेत् न हि यद्यस्याभिभावकं तत् तस्याभिव्यञ्जकमिति । कथं न प्राप्नोति ज्योष्टादिरश्मीणानुपलब्धः अनुमानतश्च गोपलभ्यते ज्योष्टरश्मिरित्यपिग्रह्णात् गम्यते । तदेवं सर्वप्रमाणनिवृत्तेर्न विद्यते ज्योष्टरश्मिः न पुनरेवं चाक्षुषो रश्मिर्निरनुमानः कुत्रादेरावरणस्य सामर्थ्यादिति तस्य विद्यमानस्य वाह्यप्रकाशानुपलब्धादिविषयोपलब्धेरनभिव्यक्तितोऽनुपलब्धिः ॥

वाह्यप्रकाशानुपलब्धाद् विषयोपलब्धेरनभिव्यक्तितोऽनुपलब्धिः ॥ ४१ ॥

इष्टान्तज्ञान एवेतत् सूत्रम् किमुक्तं भवति यत् खलु वाह्यप्रकाश-

मपेक्षते^(१) तस्मानुपपन्नभौ रूपानभिव्यक्ति इत्यनुदूतेर्यथाविषका-
वधवशात्पक्ष द्रव्यस्य रूपानुदूतेरग्रहणम् तथा चाक्षुषो रश्मिर्वाद्य-
प्रकाशानुग्रहमपेक्षते तस्मादस्यापि रूपस्यानुदूतेरग्रहणमिति ।
कस्मात् पुनर्नाथनस्य रश्मेरनुपपन्नभेरेरभिभवो न कारणमुच्यते इति
नोच्यते ॥

अभिव्यक्तौ चाभिभवात् ॥ ४२ ॥

अभिव्यक्तौ चाभिभवात् । यदुदूतरूपं बाह्यप्रकाशानुग्रहं च
नापेक्षते तदभिभूयते यथा मध्यन्दिनोष्णाप्रकाशः अतुदूतरूपस्य
नाथनो रश्मिर्वाद्यप्रकाशानुग्रहं चापेक्षते यदतुदूतरूपं तस्माभिभू-
यते यथा तदेव विषकावधवमाप्यं द्रव्यम् । यच्च बाह्यप्रकाशानुग्रहापेक्षं
उदूतरूपमपि तस्माभिभूयते यथा घटादिद्रव्यमिति सोऽयमुभय-
विषयोऽभिभवो नाथनरश्मावतुपपन्न इति विप्रतिपत्तिविषयः । कृष्ण-
धारं रश्मिमतु द्रव्यत्वे सति रूपोपपन्नभौ नियतस्य बाधनाश्रय-
निमित्तत्वात् प्रदीपवदिति । अथवा रश्मिमचक्षुः द्रव्यत्वे सति
नियतत्वे च सति स्फटिकादिव्यवहितार्थप्रकाशकत्वात् प्रदीपवत् ॥

नक्तश्चरनयनरश्मिदर्शनाच्च ॥ ४३ ॥

नक्तश्चरनयनरश्मिदर्शनाच्चेति वृष्टान्तसूत्रम् । मानुषं चक्षु रश्मिमतु
अप्राप्तिस्वभावत्वे सति रूपाद्युपपन्नभिनित्तत्वात् नक्तश्चरचक्षुर्व-
दिति । जातिभेदादिस्त्रियप्रभेद इति चेत् अथ मन्यसे यथा विहासत्वं
जातिर्दृषदंभ्रे वर्तते न मनुष्ये एवं रश्मिदिहासत्वेव चक्षुर्भविष्यति

(१) प्रकाशानुग्रहमपेक्षते—पा० ॥ ३० ।

न मानुषश्चेति नावरणसामर्थ्यात् सद्येतस्मिन् जातिभेदे यथा वृष-
दंशप्रभृतीनां कुशादिभौरश्मय आत्रियन्ते तथा मनुष्याणामपीति
समानमेवेति इतश्च^(१) भौतिकानीन्द्रियाणि प्रतिघातित्वात् घटव-
द्विधिवत्^(२) भूतं ओषं द्रव्यत्वे सति बाह्यप्राप्तार्थप्रकाशकत्वात्
प्राणादिवदिति रश्म्यर्थसन्निकर्षग्रहणात्तद्ग्रहणमयुक्तमन्यथापि ग्रह-
णात् ॥

**अप्राप्यग्रहणं काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितोपसम्भेः ॥
४४ ॥**

अप्राप्यग्रहणं काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितोपसम्भेः । दृषादि-
सर्वद्रव्यं काचे ऽभ्रपटले वा प्रतिहन्यते । यदि चाक्षुषो रश्मिः
प्राप्तार्थप्रकाशकः स्यात् काचाभ्रपटलैकान्तरिते प्रकाशको न स्यात् ।
अस्ति तु तस्मान्न प्राप्यकारि चक्षुरिति । अत एवाभौतिकं प्राप्य-
कारित्वं भौतिकधर्म इति न कुद्यान्तरितानुपसम्भेरप्रतिषेध इति ॥

कुद्यान्तरितानुपसम्भेरप्रतिषेधः ॥ ४५ ॥

अप्राप्यकारित्वे रश्मिग्रहणं न कुद्याद्यावरणसामर्थ्यमसौत्युक्तम् ।
शेषं भाष्ये ॥

अप्रतिघातात् सन्निकर्षोपपत्तिः ॥ ४६ ॥

अप्रतिघातात् सन्निकर्षोपपत्तिः^(१) । न काचोऽभ्रपटलं वा
रश्मिं प्रतिवप्राति सोऽप्रतिहन्यमानो व्यतिभिद्यार्थेन सम्बध्यते ।

(१) अतश्च—पा० ४ पु० ।

(१) घटादिवदिति—पा० ४ पु० ।

(१) सन्निकर्षोपपत्तिः—पा० ४ पु० ।

यस्य मन्येत न भौतिकस्यास्त्वप्रतीघात इति सर्वं हि भौतिकं
प्रतीघातधर्मकमिति तन्न ॥

आदित्तरश्मेः स्फटिकान्तरिते ऽपि दाक्षे ऽविघा-
तात् ॥ ४७ ॥

आदित्तरश्मेः स्फटिकान्तरिते ऽपि^(१) दाक्षे ऽविघातात् । न
आदित्तरश्मेरविघातात् स्फटिकान्तरिते ऽप्यविघाताद्दाक्षे ऽप्यवि-
घातात् । अविघातादिति^(२) पदाभिसम्बन्धादाक्यभेदः । नैकं
वाक्यमनेकार्थं प्रतिवाक्यं चार्थभेद इति । शेषं भाष्ये ॥

कोऽयमविघातः अयुञ्जमानावयवद्रव्यानुप्रवेशः । यस्य द्रव्यस्या-
वयवा न युञ्जन्ते तस्यान्तरावयवैरयुञ्जमानस्य योऽभिसम्बन्धः सो-
ऽविघात इति । अन्तर्भवस्थितस्य वा द्रव्यस्य वायुञ्जमानावयवद्रव्यस्य
बहिरवस्थितद्रव्यप्राप्तिः दृष्टं कक्षग्रे निषक्तानामपां बहिःश्रीतस्यर्ग-
ग्रहणम् न हि गुणस्यास्त्वन्मस्य^(३) गुणिनमन्तरेण बहिर्निर्गमनं^(४)
युक्तमिति । तन्न परिस्रन्दः तिर्यग्गमनं परिस्रवः पात इति ॥

नेतरेतरधर्मप्रसङ्गात् ॥ ४८ ॥

नेतरेतरधर्मप्रसङ्गात् । इतरधर्म इतरच प्रयुष्यते^(५) इतरधर्म-
क्षेत्रच यद्यविघातः षचूरश्मेः स्फटिकादिभिः कुद्यादिभिरपि

(१) स्फटिकान्तरेऽपि—पा० ४ पु० । (२) अप्रतिघातादिति—पा० ४ पु० ।

(३) नुषस्य इत्यन्तस्य—पा० ४ पु० । (४) बहिर्गमनं—पा० ४ पु० ।

(५) प्रयुष्यते—पा० ४ पु० ।

प्राप्नोति कुख्यादिभिर्वा प्रतीघातः स्फटिकादिभिरपि प्राप्नोति नेष
दोषः ॥

**आदर्शोदकयोः प्रसादस्वाभाव्याद्रूपोपलब्धिवत् तदु-
पलब्धिः ॥ ४६ ॥**

आदर्शोदकयोः प्रसादस्वाभाव्याद्रूपोपलब्धिवत्तदुपलब्धिः । आ-
दर्शोदकयोः प्रसादो रूपविशेषः स च स्तो भवति नियमात् । कः
पुनरर्थं रूपविशेषः द्रव्यान्तरासंयुक्तद्रव्यसमवायः तस्य वा रूपो-
पलम्भनसामर्थ्यं स्तो धर्मः स च स्वभावतः तस्य या विद्यमानता
उदकादिषु तत्स्वाभावं प्रसादस्वभावत्वाद् आदर्शोदकादिषु नथ-
नरम्भिः प्रतिहन्यते स च प्रतिहतः प्रतिभिरुक्तौ स्वमुखादिना
सम्बध्यते तस्य सापसम्बन्धाद्यदभिमुखमयं तदभिमुखं मुखादि
पश्यतीति यथागतोऽवस्थितस्य पुरुषस्येति आदर्शरूपस्य पश्यतात् तदनुरञ्जितः
प्रत्ययः । शेषं भाष्ये ॥

दृष्टानुमितानां हि नियोगप्रतिषेधानुपपत्तिः ॥ ५० ॥

दृष्टानुमितानां हि नियोगप्रतिषेधानुपपत्तिः । प्रमादस्य तत्त्व-
विषयत्वाद् दृष्टानुमिताः खण्डिते द्रव्यधर्मा यथाभूता भवन्ति तथा-
भूता एव प्रमादोऽन्येन प्रतिपाद्यन्ते इमौ च भवता नियोगप्रतिषेधौ
देशितौ क्व विषये स्थाताम् न चैतद्युक्तम् न हि यथा धूमेनाग्नि-
प्रतिपत्तिस्तथोदकप्रतिपत्तिरपि भवत्विति । न चोदकप्रतिपत्तिर्धूमेन

भवतीत्यग्निप्रतिपत्तिरपि न युक्ता अर्थाभिद्युक्तानो भवासुपेक्षणीयः
 प्रतिघाताप्रतिघातयोः खलूपस्यनुपस्यन्तौ व्यवस्थापिके व्यवहितो-
 पस्यन्त्यानुमीयते स्रष्टिकादिभिरप्रतीघातः व्यवहितानुपस्यन्त्या
 च स्रष्ट्यादिभिः प्रतीघात इति । यदि प्राप्यकारि चक्षुर्भवति
 अथ कक्षादञ्जनग्रन्थाकादि नोपस्यन्ते नेन्द्रियेषामन्वन्धात्^(१)
 इन्द्रियेषु सम्बद्धा अर्था उपस्यन्ते न चाञ्जनग्रन्थाकादौन्द्रियेषु
 सम्बद्धम् अधिष्ठानस्यामिन्द्रियत्वात् रश्मिरिन्द्रियं नाधिष्ठानं न
 रश्मि नाञ्जनग्रन्थाका सम्बद्धेति ॥

एवं तावद् भौतिकानोन्द्रियाणीति समर्पितम् किं पुनरेक-
 मिन्द्रियमाहोऽनेकमिति । एके तु ॥

स्थानान्यत्वे नानात्वादवयविनानास्थानत्वाच्च सं-
 ग्रहः ॥ ५१ ॥

स्थानान्यत्वे नानात्वादवयविनानास्थानत्वाच्च संग्रहः । एके तु
 स्थानान्यत्वे नानात्वं दृष्टं यथा बहूनां घटानामिति । एकस्य च
 नानास्थानत्वं यथावयविन इति । अनुपपन्नरूपश्चायं संग्रहः । कथ-
 मिति यदि तावदेवं क्रियते स्थानान्यत्वे नानात्वैकत्वदर्शनादिति
 तदैकत्वे स्थानान्यत्वस्या^(१)दर्शनाच्च समानधर्मः । अथ नानास्थानत्वे
 सत्येकानेकत्वदर्शनात् संग्रह इति । तदा द्रव्यं नानास्थानमनेकं न
 किञ्चिद्दृष्टमिति न समानधर्मत्वम् यद् घटाद्यनेकं तच्च नाना-

(१) नेन्द्रियाणामन्वन्धात्—पा० ४ पु० । (२) स्थानानामन्वन्धात्—पा० ४ पु० ।

स्नानम् अपि तु स्नानान्यत्वं^(१) तस्य सोऽयं संग्रह उभययानुपपन्न इन्द्रियेषु स्नानेषु तु युक्तः किं नामास्नानानि उत नामास्नानम् इन्द्रियेषु तु न स्नाननामात्वात् सम्भवति न च नामास्नानत्वादिति शरीरव्यतिरेकित्वात् सत्त्वाच्च संग्रहः । शरीरव्यतिरेकमुभयथा दृष्टमेकमनेकं च यथाकाग्रं घटादि च । सञ्चोभयथा दृष्टमेकमनेकं च तदेवमुभययेत्रियेषु^(२) शरीरव्यतिरेकः सत्त्वं च तेन सन्दिह्यत एकमिन्द्रियं किं पुनस्तत् ॥

त्वगव्यतिरेकात् ॥ पू२ ॥

त्वगव्यतिरेकात् । कः पुनरयमव्यतिरेकः सर्वाधिष्ठानसम्बन्धः । नहि न किञ्चिदिन्द्रियं न त्वचा प्राप्तं सति भावो वा न चासत्यां त्वधि किञ्चिदर्थपक्षं भवति^(१) तस्मात् त्वगेकमिन्द्रियम् । नेन्द्रियान्तरार्थानुपलब्धेरिति श्लोकविरोधः एकमिन्द्रियमिति ब्रुवाणो श्लोकं विद्वद्भिर्विद्यमाने त्वगिन्द्रिये स्रग्गोपलब्धिप्रसङ्गः इन्द्रियान्तरार्था रूपादयोऽन्धादिभिरुपलब्धेरन् न त्वुपलब्धन्ते तस्माच्चैकमिन्द्रियमिति । यदप्यव्यतिरेकादिति तदपि नानेकान्तात् अनेकेन चामिन्द्रियेण सर्वाणीन्द्रियाधिष्ठानानि प्रथिव्यादिना प्राप्तानीत्यनेकान्तः । अवयवोपघातादिति चेत् अथ भवेदेतत् त्वगवयवः कश्चिदुपहतो भवति तदुपघातादन्धादिभिर्नोपलब्धन्ते^(२) रूपादय इति । यथा त्वगवयवविशेषेणैव धूमोपलब्धिः यस्त्वुचि त्वगवयवविशेषस्त-

(१) स्नाननामान्यत्वं—पा० ॥ पु० ।

(२) उभयमिन्द्रियेषु—पा० ॥ पु० ।

(३) किञ्चिद्वयपक्षं सम्भवतीति—पा० ॥ पु० । (४) नोपपद्यन्ते—पा० ॥ पु० ।

दुपघाताङ्गमस्यग्रानुपलब्धिरिति^(१) । न व्याघातात् । स्वगवयवविशेषेषु
 धूमोपलब्धिवद्रूपाद्युपलब्धिरिति ब्रुवता यदुक्तमेकमिन्द्रियमिति
 तद्वाहृतं भवति प्रागेकमिन्द्रियं त्वगित्युपगम्येदानीं स्वगवयव-
 विशेषा रूपादिपाहका इति ब्रुवाणः प्रतिषेधमभ्यनुजानाति न
 स्वगवयवव्यतिरिक्ता अवयवा इति । यांसावयवान् रूपादिपाहकान्
 त्वयो मन्यन्ते ते किमिन्द्रियात्मका एत नेति किं चातः यदीन्द्रि-
 यात्मका नेकमिन्द्रियम् अथेन्द्रियात्मका न भवन्ति न तर्हीन्द्रिय-
 याद्या रूपादय इति सूत्रेषु चाभिसम्बन्धः ॥

न युगपदर्थानुपलब्धेः ॥ ५३ ॥

न युगपदर्थानुपलब्धेः । यद्येकमिन्द्रियं तस्य युगपदर्थानामुप-
 लब्धिः प्रसज्यते । कथमिति आत्मा मनसा सम्बन्धते मन इन्द्रियेषु
 इन्द्रियं सर्वायैः सञ्चिहितैरिति । आत्मेन्द्रियमनोऽर्थसञ्चिकर्षभ्यो
 युगपदुपलब्धयः प्रादुः स्युरिति । नेकेन्द्रिययाद्याणां युगपदुपलब्धि-
 प्रसङ्गात् यथैकेन्द्रियवादिनो युगपदनेकार्थसञ्चिधाने^(२) सति युग-
 पदुपलब्धिर्दोषो भवति तथानेकेन्द्रियवादिनोऽपि एकेन्द्रिययाद्येषु
 युगपदुपलब्धिप्रसङ्गः । य एवाच परीहारः स एव ममापि भविष्य-
 तीति । अथायमदुष्टः पक्षः अदेष्टं तर्हीतत् युगपदुपलब्धिप्रसङ्ग
 इति । अत्र केचित् परिहारं वर्णयन्ति बुभुक्षाभेदाच्च युगपदु-
 पलब्धिरिति ममाथेवम् यदि बुभुक्षाभेदाच्च युगपदुपलब्धिर्लभ्यते
 ममापि न बुभुक्षाभेदो दण्डवारित इति । सत्यां च बुभुक्षायाम-

(१) धूमस्नानुपलब्धिरिति— पा० ४ पु० । (२) सम्बन्धे सति—पा० ४ पु० ।

स्थानम् अपि तु स्थानान्यत्वं^(१) तस्य सोऽयं संग्रह उभयथानुपपन्न
इन्द्रियेषु स्थानेषु तु युक्तः किं नामास्थानानि उत नामास्थानम्
इन्द्रियेषु तु न स्थाननामात्वात् सम्भवति न च नामास्थानत्वादिति
शरीरव्यतिरेकित्वात् सत्त्वाच्च संग्रहः । शरीरव्यतिरेकमुभयथा
दृष्टमेकमनेकं च यथाकाशं घटादि च । सञ्चोभयथा दृष्टमेकमनेकं
च तदेवमुभयथेन्द्रियेषु^(२) शरीरव्यतिरेकः सत्त्वं च तेन सन्दिह्यत
एकमिन्द्रियं किं पुनस्तत् ॥

त्वगव्यतिरेकात् ॥ ५२ ॥

त्वगव्यतिरेकात् । कः पुनरयमव्यतिरेकः सर्वाधिष्ठानसम्बन्धः ।
नहि न किञ्चिदिन्द्रियं न त्वचा प्राप्तं सति भावो वा न अक्षर्या
त्वयि किञ्चिदर्थग्रहणं भवति^(१) तस्मात् त्वगेकमिन्द्रियम् । नेन्द्रि-
यान्तरार्थानुपलब्धेरिति शोकविरोधः एकमिन्द्रियमिति त्रुवाणो
लोकं विदुषद्भि विद्यमाने त्वगिन्द्रिये स्पर्शापलम्बिप्रसङ्गः इन्द्रिया-
न्तरार्था रूपादयोऽन्धादिभिरुपलम्बेरन् न त्वुपलम्बन्ते तस्माच्चैकमि-
न्द्रियमिति । यदव्यतिरेकादिति तदपि नानेकान्तात् अनेकेन-
चामिन्द्रियेण सर्वाण्येन्द्रियाधिष्ठानानि वृथिव्यादिना प्राप्तानीत्यने-
कान्तः । अवयवोपघातादिति चेत् अथ भवेदेतत् त्वगवयवः कश्चि-
दुपहतो भवति तदुपघातादन्धादिभिर्नोपलम्बन्ते^(२) रूपादय इति ।
यथा त्वगवयवविशेषेष्वैव धूमोपलम्बिः यस्यचुषि त्वगवयवविशेषस्त-

(१) स्थाननामान्यत्वं—पा० ४ पु० ।

(२) उभयमिन्द्रियेषु—पा० ४ पु० ।

(३) किञ्चिद्वयग्रहणं सम्भवतीति—पा० ४ पु० । (४) नोपपद्यन्ते—पा० ४ पु० ।

दुपघाताद्भूमस्यग्रानुपलभिरिति^(१) । न व्याघातात् । त्वगवयवविशेषेण
 भूमोपलभिवद्रूपाद्युपलभिरिति त्रुवता यदुक्तमेकमिन्द्रियमिति
 तद्वाप्यतं भवति प्रागेकमिन्द्रियं त्वगित्युपगम्येदानीं त्वगवयव-
 विशेषा रूपादिपाहका इति त्रुवाणः प्रतिषेधमभ्यनुजानाति न
 स्यावयव्यनतिरिक्ता अवयवा इति । यांस्यावयवान् रूपादिपाहकान्
 त्वयो मन्यन्ते ते किमिन्द्रियात्मका एत नेति किं चातः यदीन्द्रि-
 यात्मका नैकमिन्द्रियम् अयेन्द्रियात्मका न भवन्ति न तर्हीन्द्रिय-
 याद्या रूपादय इति सूत्रेण चाभिसम्बन्धः ॥

न युगपदर्थानुपलब्धेः ॥ ५३ ॥

न युगपदर्थानुपलब्धेः । यद्येकमिन्द्रियं तस्य युगपदर्थानामुप-
 लब्धिः प्रसज्यते । कथमिति आत्मा मनसा सम्बन्धते मन इन्द्रियेण
 इन्द्रियं सर्वायैः सञ्चितेतिरिति । आत्मेन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षेभ्यो
 युगपदुपलब्धयः प्रादुः स्युरिति । नैकेन्द्रियपाह्याणां युगपदुपलब्धि-
 प्रसङ्गात् यथैकेन्द्रियवादिनो युगपदनेकार्थसन्निधाने^(२) सति युग-
 पदुपलब्धिर्दीपो भवति तथानेकेन्द्रियवादिनोऽपि एकेन्द्रियपाह्येषु
 युगपदुपलब्धिप्रसङ्गः । य एवाच परीहारः स एव ममापि भविष्य-
 तीति । अथायमदुष्टः पक्षः अदेशं तर्हीतत् युगपदुपलब्धिप्रसङ्ग
 इति । अत्र केचित् परिहारं वर्षयन्ति बुभुत्साभेदात् युगपदु-
 पलब्धिरिति ममाप्येवम् यदि बुभुत्साभेदात् युगपदुपलब्धिर्बन्धते
 ममापि न बुभुत्साभेदो दण्डवारित इति । सत्यां च बुभुत्साधाम-

(१) भूमसानुपलभिरिति—पा० ४ पु० । (२) सम्बन्धे सति—पा० ४ पु० ।

युगपदुपसक्तञ्चै न्यायोऽन्यो ऽवधारणीय इति । करणत्वादित्यन्ये अन्ये तु भ्रुवते परिहारं करणत्वादिति । करणस्य किञ्चायं धर्मः अधिष्ठितमप्यनेकां युगपत्क्रियां न शक्नोति कर्तुम् अनधिष्ठितं च न प्रवर्तत इति तुल्यम् । यस्याप्येकमिन्द्रियं तस्यापि करणत्वं न निवार्यत^(१) इति तस्माद्युगपदर्थानुपसक्तभिरित्यदोषोऽयमिति । एवं भ्रुवाण एकेन्द्रियवादी विकल्प्य पर्यनुयोष्यः । यत्तदेकमिन्द्रियं सर्वार्थमिति मन्यसे तत् किं प्राप्यकार्याहो नेति किं चातः । यदि प्राप्यकारि किं तदिति वक्तव्यम् यदि त्वक् सत्त्वाप्राप्तानां रूपाणामपहणप्रसङ्गः । अथाप्राप्तं रूपं गृह्णाति स्वर्गादिभ्योऽप्येवं प्रसङ्गः । अथ सामिकारौन्द्रियं किञ्चित् प्राप्तं गृह्णाति किञ्चिन्नाप्राप्तम् एवं सति करणधर्मातिक्रमः । भवतु करणधर्मातिक्रमः किञ्चो बाध्यत इति । एतस्मिन् पक्षे न युगपदुपसक्तभिः प्रसङ्गादिति सूत्रम् । यथानेकेन्द्रियवादिन^(२) एकेन्द्रियग्राह्येषु युगपदुपसक्तभिः प्रसङ्गे करणत्वादिति परिहारः सोऽस्य^(३) न भवति करणधर्मातिक्रमात् व्याहृतं चेत्तत् करणं प्राप्यकार्यप्राप्यकारि चेति । असाहचर्याच्च न त्वक् साहचर्यं नाम यत्सैकं विषयग्राहणं तस्य द्वितीयमपीत्यन्वयधिराद्यभावप्रसङ्गः ॥

विप्रतिषेधाच्च न त्वगेका ॥ ५४ ॥

विप्रतिषेधाच्च न त्वगेका । शेषं भाष्ये । एकोपघाते तद्विनाग्रे वा सर्वानुपसक्तभिः प्रसङ्गः । अथैकमिन्द्रियं भवति तद्विघाते विनाग्रे वा

(१) निवर्तत—पा० ४ पु० ।

(२) यथा नानेन्द्रियवादिन—पा० ४ पु० ।

(३) सोऽय—पा० ४ पु० ।

सर्वानुपसङ्घिप्रसङ्गः आवरणानुपपत्तेः । यदि त्वगेकमिच्छितं भवति
 नावरणस्य सामर्थ्यमस्तीति विप्रकृष्टावस्थितोपसङ्घिप्रसङ्गः । दूरान्ति-
 कार्यानुविधानं चोपसङ्घ्यनुपसङ्घ्योर्न स्यात् अप्राप्यकारित्वे त्वगि-
 च्छ्रियस्थान्तिके ग्रहणं दूरे चाग्रहणमित्येतन्न स्यात् । प्रतिषेधाच्च
 नामालसिद्धौ स्थापनाहेतुरप्युपादीयते प्रतिषेधाज्जानात्वं सिध्यतीति ।
 तन्न बुद्ध्यामहे प्रतिषेधादेकत्वसाधनं न स्यात् जानात्वं कथं सिध्य-
 तीतिनासाधना क्रियेति एकत्वं च प्रतिषेद्धुं कथं प्रक्यते प्रतिषेधात्
 एकत्वसाधनमनुमानं निवर्तते न पुनरेकत्वमनेकत्वं वा निवर्तत
 इति । कथं तर्हि अयं ग्रन्थो ग्राह्यः प्रतिषेधाच्चानन्तरं नामालसिद्धौ
 स्थापनाहेतुरप्युपादीयते इन्द्रियार्थपञ्चत्वात् । अथवा प्रतिषेधाच्च
 नामालसिद्धाविति प्रतिषेधहेतुना एकत्वप्रतिषेधे कृते ऽर्थाजानात्वं
 सिध्यतीत्ययमर्थः । कतमः पुनरसौ प्रतिषेधहेतुः युगपदर्शोपसङ्घि-
 प्रसङ्गादित्ययम् अनेनेकत्वं प्रतिषिद्धम् तदेवमवीतसिद्धौ वीत-
 दर्शनार्थमिदमुच्यते ॥

इन्द्रियार्थपञ्चत्वात् ॥ ५५ ॥

इन्द्रियार्थपञ्चत्वादिति सूत्रम् । अर्थः प्रयोजनमित्येवमादि
 भाष्ये । इदं च सूत्रं न कथञ्चन न्यायेन सम्बध्यते । कथमिति
 विधीयमानोऽर्थः साध्यः पञ्चेन्द्रियाणीति इन्द्रियार्थपञ्चत्वादित्यसम्-
 ङ्गम्^(१) अथ प्रयोजनपञ्चत्वं^(२) तदप्येवमेव । अथ ग्रहणानि पञ्चो-
 क्रियन्ते तथायैकान्तिको हेतुर्नास्तीति । एतेन विषया व्याख्याताः ।

(१) इत्यसिद्धम्—पा० ४ ५० ।

(२) परत्वम्—पा० ४ ५० ।

इदं तु सूत्रमेवं स्यात् रूपरसगन्धस्पर्शशब्देषु नानासाधनक्रियः कर्ता
 एकविषयावसितौ विषयान्तरसिद्धौ करणान्तरापेक्षितान् यस्य
 कर्तुरनेको विषयः तस्यान्यतमविषयावसाये विषयान्तरसिद्धौ
 करणान्तरापेक्षितं^(१) दृष्टम् यथानेकग्निरप्यपर्यवदातस्य पुंसस्य
 क्रियावसायात् क्रियायां करणान्तरापेक्षितम् । तथा च रूपाद्यन्य-
 तमविषयावसाये विषयान्तरसिद्धौ^(२) साधनान्तरापेक्षितमसि
 तस्माद्रूपरसगन्धस्पर्शशब्देषु नानासाधनक्रियः कर्ता ॥

न तदर्थबहुत्वात् ॥ ५६ ॥

न तदर्थबहुत्वात् । अस्य यथाश्रुत्युत्पानमस्य सार्थ इन्द्रियपञ्चल-
 विरोधः । न विरोधात् अर्थबहुत्वादिन्द्रियबहुत्वमिति मुवाणो यद-
 भ्युपगतमेकमिन्द्रियमिति तद्वाधते नासाधनात् न मयार्थबहुत्वादि-
 न्द्रियबहुत्वं साध्यते यतो मे विरोधः स्याद् अपि तु भवतेन्द्रियार्थ-
 पञ्चत्वात् पञ्चेन्द्रियाणीति यत्साधनमुक्तं तस्य मया विरोधो देश्यते
 यदीन्द्रियार्थपञ्चत्वात् पञ्चेन्द्रियाणि भवन्तीन्द्रियार्थबहुत्वाद् बहु-
 नीन्द्रियाणि प्रसज्यन्ते इति । अस्योद्धारकं सूत्रम्^(३) ॥

गन्धत्वाद्यव्यतिरेकाद् गन्धादीनामप्रतिषेधः ॥ ५७ ॥

गन्धत्वाद्यव्यतिरेकाद्गन्धादीनामप्रतिषेधः । गन्धत्वादिभिः सा-
 मान्यैः कृतव्यवस्था^(४) गन्धाद्यः न स्वरूपव्यतिरेकेण करणान्तराणि
 प्रयोजयन्ति यावत्सु गन्धत्वं वर्तते तावतामेकसाधनसाध्यत्वात् यः

(१) साधनान्तरापेक्षितम्—पा० ४ पु० । (२) सिद्धौ—पा० १ पु० ।

(३) अस्योद्धारकं सूत्रम्—पा० ४ पु० । (४) कृतकमवस्था—पा० ४ पु० ।

पुनरपरो जातिभेद इष्टानिष्टोपेक्षणीयत्वादिर्नाथो करणान्तरं
प्रयोजयति एवं सर्वत्र । ग्रहं भाष्ये । यदि सामान्यं संघाटकं
प्राप्तमिन्द्रियाणां विषयत्वात्प्रतिरेकादेकत्वम्^(१) ॥

विषयत्वात्प्रतिरेकादेकत्वम् ॥ ५८ ॥

अस्यार्थोऽविरोध एव नोक्तोत्तरत्वात् इन्द्रियार्थपञ्चत्वादित्यस्य-
र्थेनोक्तोत्तरमेतत् । अस्य चार्थस्य ज्ञापनार्थं न बुद्धिसञ्चयानुसंधान-
गत्याकृतिजातिपञ्चत्वेभ्य इति सूचम् ॥

न बुद्धिसञ्चयानुसंधानगत्याकृतिजातिपञ्चत्वेभ्यः ॥ ५९ ॥

तत्र बुद्धय एव सञ्चयानुसंधयोर्यो वर्णित इन्द्रियार्थपञ्चत्वा-
दिति । नानेन्द्रियं भिन्नाधिष्ठानत्वात्^(२) यस्याधिष्ठानं भिन्नं तद-
नेकं दृष्टम् यथा घटादिव्वधिष्ठानभेदस्तथेन्द्रियाणामस्ति^(३) तस्मा-
ज्ज्ञानेति । अधिष्ठानभेदोऽसिद्ध इति चेत् न अन्यवधिराद्यभाव-
प्रसङ्गात् । यस्य पुनरधिष्ठानभेदस्तस्य भेदे एकाधिष्ठानविनाशे ऽधि-
ष्ठानान्तराश्रयस्यावस्थानमिति^(४) न दोषः । गतिभेदादित्यस्य भिन्न-
गतित्वादिति प्रयोगः प्रसङ्गः पूर्ववत् । आकृतिः परिमाणमित्यन्ता ।
स्वस्थानपरिमाणानि प्राणरसनस्पर्शनानि । सचुर्वह्निर्नःसृतं विषय-
स्यापि तस्माद्दत् । श्रोत्रं त्वाकाशं तदधिष्ठाननियमेन प्रवर्तते धर्मा-
धर्मसंज्ञितया इष्टानिष्टोपेक्षणीयग्रन्थसाधनभूतया कर्षणशक्त्या च

(१) विषयव्यतिरेककारिकम्—पा० १ पु० । (२) भिन्नाधिष्ठितत्वात्—पा० ४ पु० ।

(३) यथा घटादि, अधिष्ठानभेदस्तथेन्द्रियाणामस्ति—पा० ४ पु० ।

(४) भेदे एकाधिष्ठानविनाशेऽधिष्ठानान्तराश्रयस्येन्द्रियस्यावस्थानमिति—पा० ४ पु० ।

आकाशस्य सम्बन्धस्तत्सम्बन्धानुविधाय्याकाशं न विवरान्तरेणा-
 स्यादिना शब्दमुपलक्षयति^(१) नान्यचेति तदुपकारप्रतीकारभेदा-
 दोपक्रियते प्रतिक्रियते चेति न च पुनराकाशं नित्यत्वादुपक्रियते
 न^(२) प्रतिक्रियत इति । प्रकृष्टाप्रकृष्टश्रोत्रभेदोऽप्यत एव । जाति-
 रिति योनिं प्रपद्यते । पञ्च खल्विमा इन्द्रिययोग्यः पृथिव्यादीनि
 भूतानीन्द्रियाणां योनय इति योनिस्तादात्म्यं न पुनस्तत्कार्यत्व-
 माकाशे सम्भवति नित्यत्वात् । कथं पुनर्जायते भूतप्रकृतीनीन्द्रियाणि
 नाव्यक्तप्रकृतीनीति नोक्तोत्तरत्वात् नाव्यक्तप्रकृतीनीन्द्रियाणीत्यु-
 क्तोत्तरमेतत् ॥

भूतगुणविशेषोपलब्धेस्तादात्म्यम् ॥ ६० ॥

भूतगुणविशेषोपलब्धेस्तादात्म्यम् । भूतगुणविशेषो गन्धरसरूप-
 स्पर्शशब्दा विशेषकत्वादिशेषा इत्युच्यन्ते । यथा गन्धवत्त्वादिना^(१)
 पृथिव्यवादिभ्यो भिद्यते रसादिभिरवाद्य इति । दृष्टो हि बाह्या-
 नामुभयपक्षसम्प्रतिपन्नानां पृथिव्यादिभूतानां स्वगुणाभिव्यक्तिनियमः
 अस्ति च प्राणादिभिरपि गन्धाद्यभिव्यक्तिनियमः तेन भूतगुण-
 विशेषोपलब्धेर्भूतप्रकृतीनीन्द्रियाणीति । किं किमात्मकमिति येन
 यद्गुणाभिव्यक्तिः । तत्र पार्थिवं प्राणं गन्धाभिव्यक्तिहेतुत्वात् बाह्य-
 पार्थिवद्रव्यवदिति । एवं शेषेष्वपि ॥

गन्धादयः पृथिव्यादिगुणा इत्युद्दिष्टम् उद्देशस्य नियोगविकल्प-

(१) शब्दमुपलक्षयति—पा० ४ पु० । (२) न—नास्ति ४ पु० ।

(२) सम्बन्धेन—पा० ४ पु० ।

समुच्चयेः समानः तत्र नियोग एकैकगुणत्वं विकल्पः कश्चिदेकः
कश्चिद्द्वैवावित्येवमादिः समुच्चयः सर्वः^(१) सर्वत्र अतो विशेषणार्थं
गन्धरसरूपस्पर्शशब्दानां स्पर्शपर्यन्ताः पृथिव्याः, अप्तेजोवायूनां पूर्व-
पूर्वमपोह्याकाशस्योत्तरः, नियमार्थं सूत्रे^(१) ॥

गन्धरसरूपस्पर्शशब्दानां स्पर्शपर्यन्ताः पृथिव्याः ॥ ६१ ॥
अप्तेजोवायूनां पूर्वं पूर्वमपोह्याकाशस्योत्तरः ॥ ६२ ॥

उत्तरः पृथिव्यामेकैकशोऽपकर्ष उत्तरेषु स्पर्शपर्यन्तानामिति
विभक्तिविपरिणामः तेन किं कृतं भवति स्पर्शपर्यन्तानां विनि-
युक्तानां च उत्तरः स आकाशस्येति आकाशस्योत्तरः शब्दः । उत्तर
इत्ययं तरव्निर्देशो न युक्तः इयोर्दृष्टत्वात् इह पुनः प्रकृष्टवाचिले
सत्युत्तम इति स्यात् । नायं नोत्तरव्निर्देशः अपि तु पराभिधानमेतत्
यदुक्तं भवति पर इति तदुक्तं भवत्युत्तर इति । तन्मं वा स्पर्शस्य
विवक्षितत्वात् भवतु वा तरव्निर्देशः ननुक्तमुत्तम इति प्राप्नोति न
स्पर्शस्य विवक्षितत्वात् गन्धादिभ्यः परः स्पर्शः स्पर्शादयं पर इति
यावदुक्तं भवति तावदुक्तं भवत्युत्तर इति न सर्वगुणानुपलब्धेः ॥

न सर्वगुणानुपलब्धेः ॥ ६३ ॥

नायं गुणेषु विनियोगः साधुः कस्मात् पार्थिवेन प्राप्तेन पार्थि-
वानां मन्वादीनामुपलक्षप्रसङ्गात् एवमाप्येन रसनेन चयाणां
तैजसेन चक्षुषा इयोरिति कथं तर्ह्यात्मगुणा विनियोक्तव्याः ॥

(१) सर्वे—पा० ० पु० ।

(२) नियमार्थं रूपद्वयम् ।

एकैकश्रेणोत्तरोत्तरगुणसङ्गावादुत्तरोत्तराणां तद-
नुपलब्धिः ॥ ६४ ॥

एकैकश्रेणोत्तरोत्तरगुणसङ्गावादुत्तरोत्तराणां तदनुपलब्धिः य-
स्मादेकैकगुणानि भूतानि तस्मादेकगुणग्रहणमिति^(१) एकैकश्रेणेति
शौचो निर्देशः^(२) कथं तर्ह्येकगुणानि भूतानि गृह्यन्त इति ।

संसर्गात्त्वेकगुणग्रहणमिति । संसृष्टाऽवादिभिः पृथिवी तस्माद्-
नेकगुणा^(३) गृह्यन्त इति एवं श्रेषु संसर्ग^(४)स्वप्रतिषिद्धो निघः
पञ्चानां चेति । नियमस्तर्हि न प्राप्नोति पृथिव्यां चलारो नेतरेषु
संसर्गस्थानियमादिति । न न प्राप्नोति कस्मात्^(५) विष्टं ह्यपरं परेषु ॥

विष्टं ह्यपरं परेषु ॥ ६५ ॥

विष्टमवादिना परेषापरं नापरेण पृथिव्यादिना परमवादि ।
विष्टत्वं संयोगविशेषः । न पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वादिति^(६) ।

न पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वात् ॥ ६६ ॥

नेति तिस्रश्चीमनन्तरोक्तामनेन प्रत्याचष्टे । यस्यैकैकगुणानि
भूतानि तस्य तैजसमेव द्रव्यं रूपवत्त्वात् प्रत्यक्षं प्राप्नोति ।

न पार्थिवमायं वा अरूपत्वात् । अस्य सूक्ष्म विकल्पतोऽनेकः
सूक्ष्मार्थः कल्प्यत इति भाष्ये वर्णितम् तदेव न्यायविरुद्धं प्रवादं
प्रतिषिध्य न सर्वगुणानुपलब्धेरिति देशितं तस्मादाधीयते ॥

(१) तस्मादेकैकगुणग्रहणमिति—पा० ४ पु० । (२) सूत्रे निर्देशः—पा० ४ पु० ।

(३) एकेकगुणानि गृह्यन्ते—पा० १ पु० । (४) संयोगः—पा० ४ पु० ।

(५) कथं यस्मात्—पा० ४ पु० । (६) प्रत्यक्षविरुद्धत्वात्—पा० ४ पु० ।

पूर्वपूर्वगुणोत्कर्षात्^(१) तत्तत् प्रधानम् ॥ ६७ ॥

पूर्वपूर्वगुणोत्कर्षात् तत्तत्प्रधानम् तस्मात् सर्वगुणोपसन्धिः प्रा-
णादीनामिन्द्रियाणां पूर्वं पूर्वमिन्द्रियं परस्मात् परस्मात् प्रधानम् ।
को प्रधानता चतुर्गुणादिः को गुणोत्कर्षः स्वगुणाभिव्यक्तिसा-
मर्थ्यम् येन गुणेन यद्द्रव्यमुत्पद्यते स तस्यातीयाभिव्यक्तकलादुत्पद्यो
भवति यथा वाङ्मयाणां द्रव्याणामिति । अस्ति चेन्द्रियाणामपि स्व-
गुणाभिव्यक्तिनियमः तस्मात् सर्वगुणोपसन्धिः^(२) । यः पुनर्गन्धगुण-
माद् घ्राणं गन्धग्राहकमिति प्रतिजानीते तस्य सर्वगुणोपसन्धिप्रसङ्गः
कस्मात् पुनर्गन्धं सर्वं पार्थिवं घ्राणमिति व्यवस्थानियमज्ञापनार्थम् ।
तद्भवस्थानं तु भूयस्त्वादिति सूत्रम् ॥

तद्भवस्थानं तु^(३) भूयस्त्वात् ॥ ६८ ॥

किं पुनरिदं भूयस्त्वम् अर्थनिवृत्तिसमर्थस्य प्रविभक्तस्य द्रव्यस्य
संसर्गः पुरुषसंस्कारकारितो भूयस्त्वम् दृष्टो हि प्रकर्षे भूयस्त्वशब्दः^(४)
यथा शोके प्रकृतो विषयो भूयानित्युच्यते । यथा च पृथगर्थक्रिया-
समर्थानि पुरुषसंस्कारोपगृहात् विषौषधिमणिप्रभृतौनि द्रव्याणि
निर्वर्त्यन्त इति स्वगुणाजोपसन्भन्त इन्द्रियाणि कस्मादिति चेत्
केन कारणेन स्नानि गन्धादौनि इन्द्रियाणि नोपसन्भन्त इति ॥

सगुणानामिन्द्रियभावात् ॥ ६९ ॥

(१) पूर्वपूर्वं गुणोत्कर्षात्—पा० ५० । (२) सर्वगुणोपसन्धिप्रसङ्गः—पा० ४ ५० ।

(३) तद्भवस्थानं तु—पा० ४ ५१ । (४) भूयस्त्वे प्रकर्षशब्दः—पा० ५० ।

सगुणानामिन्द्रियभावात् सह गुणेनेन्द्रियं भवति निर्गुणं तु
नेन्द्रियमतो न गृह्णाति यदि पुनरिन्द्रियस्य सहकारी च गन्धः
स्याद् ग्राह्यस्येति ॥

तेनैव तस्याग्रहणाच्च ॥ ७० ॥

तेनैव तस्याग्रहणाच्च यदीन्द्रियं स्वगन्धं गृह्णीयात् तेनासावि-
न्द्रियगन्धः नेन्द्रियग्राह्यः स्यात् गन्धश्च गृह्णद्विन्द्रियमात्मानं गृह्णी-
यात् आत्मा ह्यस्य गन्ध इति । न चात्मसाधनं करणमस्तीति दृष्टा-
न्तविरोधः न चेत् प्रत्यक्षं यद्दत्तं प्राणगन्धो प्राणग्राह्य इति ।
कस्मात् पुनरिदं न देश्यते प्राणेन प्राप्तं कस्मान्न गृह्यत इति ।
न देश्यते ऽदृष्टत्वात् न दृष्टं प्राणेन प्राणस्य ग्रहणमित्यतो न
देश्यत इति तुल्यं प्राणेन स्वस्य गन्धस्याग्रहणमित्येतदपि नादेश-
नीयम् । स्वगुणान्नोपसम्भन्त^(१) इन्द्रियाणि कस्मादिति तुल्यो
ह्युभयत्र हेत्वभावः ॥

न शब्दगुणोपसम्भेः ॥ ७१ ॥

न शब्दगुणोपसम्भेः स्वगुणान्नोपसम्भन्त इन्द्रियाणीत्येतदयुक्तम् ।
स्वगुण उपसम्भते आकाशेन शब्द इति । न पुनः श्रोत्रं सशब्दमि-
न्द्रियमिति यथेतराणि सगुणानीन्द्रियाणि नैवमाकाशमिति ।
कस्माच्छब्दस्येतरगुणवैधर्म्यात् आकाशस्येतरद्रव्यवैधर्म्यात् अस्वार्थस्य
ज्ञापनार्थं तदुपसम्भिरितरेतरधर्मवैधर्म्यादिति सूत्रम् ॥

तदुपसम्भिरितरेतरद्रव्यगुणवैधर्म्यात् ॥ ७२ ॥

(१) नोपसम्भन्त—पा० ३ पु० । एवमप्येऽपि ।

न शब्दः शब्दस्य व्यञ्जको नाकाशं सगुणमिन्द्रियमिति । किं पुनरिदं ओषम् आकाशं परिशेषात् । तथात्मा तावन्न ओषं कर्तृत्वात् ओता आत्मा न ओषम् । मनः ओषं^(१) भविष्यतीत्यपि न मनसः ओषत्वे वधिराद्यभावः सर्वविषयत्वाच्च मनसः सर्वविषयं च ओषं प्राप्नोति । पृथिव्याद्यपि न ओषं प्राणादिभावेन विनियोगात् प्राणादिविनियुक्ताः पृथिव्यादयः ओषभावे च प्राणादीनां तदैकस्यै शब्दात्पक्षमभिप्रसङ्गः । त्वचः ओषभावे^(२) वधिराद्यभावः सर्वोपघाते च प्रायणम् । दिक्काक्षयोः ओषभावे च शब्दस्यान्यगुणत्वादपक्षप्रसङ्गः । तद्गुणत्वमेवेति चेत् नास्ति विवादः यस्य शब्दो गुणसादाकाशं भवता सञ्ज्ञामाचं भिद्यते तौ दिक्काक्षाविति । आकाशप्रत्याख्यानं वाऽन्यगुणत्वाच्छब्दस्य यदि शब्दो दिक्काक्षगुणो भवति आकाशं तर्हि प्रत्याख्यातम् । न हि शब्दमन्तरेषाकाशाश्लिले क्षिप्रमिति^(३) यथा दिक्काक्षयोः परापरादि^(४) क्षिप्रमिति न च द्रव्यान्तरं भिद्यते न च गुणानां ओषभावो युक्तः न च कर्मणाम् न च सामान्यविशेषसमवायानां सामर्थ्यानुपपत्तेः न चेदं ओषं नास्ति शब्दोपसम्भिक्षिप्रं भिद्यते चाकाशं तस्मादाकाशं ओषमिति ॥

इति—श्रीद्द्योतकरे न्यायवार्तिके तृतीयस्याध्यायस्याद्यमाह्निकम् ॥

(१) चवचं—पा० ४ पु० ।

(२) ओषत्वे—पा० ४ पु० ।

(३) क्षिप्रमिति—पा० ४ पु० ।

(४) परमापरत्वे—पा० ४ पु० ।

तृतीयेऽध्याये

द्वितीयमाह्निकम् ।

ॐ नमः परमात्मने ।

परीक्षितानीन्द्रियाण्यर्थाश्च बुद्धेरिदानीं परीक्षाक्रमः । सा
किमनित्या नित्या वेति धर्मविचारः सत्त्वस्थाधिगतत्वात् तस्यां च
संग्रहमुपपादयति^(१) ॥

कर्माकाशसाधर्म्यात् संग्रहः ॥ १ ॥

कर्माकाशसाधर्म्यात् संग्रहः । उभाभ्यां साधर्म्यमस्यर्गवत्त्वम्
विशेष उपजननापायधर्मकत्वं^(२) विपर्ययश्च बुद्धौ गोपलभ्यते ततः
संग्रहः । अनुपपन्नरूपः स्वस्वयं संग्रहः सर्वशरीरिणां प्रत्यात्म-
वेदनीयत्वात् सर्वशरीरिणां प्रत्यात्मवेदनीयमेतत् यदुता^(३)नित्या
बुद्धिरिति चैकाक्ष्यव्यक्तेश्च बुद्धौ चैकाक्ष्यं व्यज्यमानं दृष्टम् जानामि
ज्ञास्याम्यज्ञासिषमिति । न चोपजननापायावन्तरेण चैकाक्ष्यव्यक्तिः न
ह्यनुपजननापायधर्मेषु आकाशादिषु चैकाक्ष्यं व्यज्यते न च विशेष-
दर्शने सति युक्तः संग्रहः तस्मात् संग्रहप्रक्रियानुपपत्तिरिति । शेषं
भाष्ये । दृष्टिप्रवादोपास्यार्थं प्रकरणम् न च बुद्धेरनित्यत्वं प्रति-

(१) उपादयति—पा० ४ पु० ।

(२) उपजननापायधर्मकत्वं—पा० ४ पु० । एवमपेक्षि ।

(३) यदुता—पा० ४ पु० ।

पाद्यमपि तु परस्मै दर्शनं निवर्तनीयमिति । एवं हि पश्यन्तः
प्रवदन्ति साक्षा नित्या बुद्धिरिति साधनं च प्रचक्षते विषय-
प्रत्यभिज्ञानादिति ॥

विषयप्रत्यभिज्ञानात् ॥ २ ॥

यं पूर्वमज्ञासिद्धं तमिमं जानामीति ज्ञानयोः समानेऽर्थे
प्रतिबन्धानमवस्थिताया बुद्धेरुपपन्नम् । बुद्धिगानाले प्रत्यभिज्ञाना-
नुपपत्तिः यथा पुरुषान्तरबुद्धिषु ॥

साध्यसमत्वादहेतुः ॥ ३ ॥

साध्यसमत्वादहेतुः । यथैव बुद्धेर्नित्यत्वं साध्यं तथैव बुद्धौ प्रत्य-
भिज्ञानमपि साध्यम् कस्मात् चेतनधर्मस्य करणे ऽनुपपत्तेः पुरुष-
धर्मः स्वल्पं ज्ञानं दर्शनमुपसन्निवोध इति । चेतनो हि पूर्वज्ञान-
मर्थं प्रत्यभिज्ञानतीति तस्यैव तस्माद्धेतोर्नित्यत्वं युक्तम् । क्रियाना-
धारत्वाच्च करणस्य । न हि करणं क्रियाया आधारो भवति उप-
सन्निविस्य क्रिया सा च न करणे वर्तितुमर्हतीति । स्वक्रियाधार-
त्वादयुक्तमिति चेत् अथ मन्यसे सर्वं कारकं स्वक्रियाया आधारो
भवतीत्यतोऽयुक्तं क्रियानाधार इति सत्यम् भवति स्वक्रियाधारो
न पुनः स्वक्रियातः करणस्यपदेशः । स्वक्रियासु सर्वं कारकं कर्तृ
भवति करणभावं चाश्रित्य बुद्धौ विचारः तस्मादयुक्तमेतत् । सर्व-
कर्तृत्वप्रसङ्ग इति चेत् यदि पुनः स्वक्रियानिमित्तकः कर्तृत्वपदेशः सर्वं
कारकं कर्तृ प्राप्तं सत्यमेतत् नाभ्युपगमा एव दोषत्वेन देख्यन्त इति ।
कर्तृकरणादित्यपदेशस्य कथं प्रधानक्रियापेक्षः कर्तृकरणादित्यपदेशः

यदर्थं करण^(१)मुपादीयते सा प्रधानक्रिया तस्यां च साधनभावे
विवक्षिते भेदे वा ऽविवक्षिते कारकमित्यनेन शब्देनाभिप्रेत्यन्ते
कर्त्तादयः यदा तु भेदो विवक्षितस्तदा कर्त्तृकरणकर्मशब्दवाच्या-
नीति । कारकशब्देनापि सामान्येनाभिधीयमानेषु करणेषु यः
स्वगतो विशेषः इतरेतरव्यावृत्तः सोऽभिधीयते अन्यस्याभावात्
प्रधानक्रियापेक्षं तु कारकाणां कर्त्ताद्यभिधानमिति^(२) । तत्र यदि-
तराप्रयोज्यमितरकारकप्रयोक्तृ च तत् कर्त्तृ एवं शेषेषु कारकशब्दाः
पूर्ववद्वक्तव्याः^(३) । यद्यन्यकारकाप्रयोज्यत्वं कर्त्तृत्वं नन्वयमपि कारको-
पादानेन प्रयुज्यते न प्रयुज्यते फलस्य प्रयोजकत्वात् फलं कर्त्तारं
प्रयोजयति न कारकं करणादि न च फलं कारकमिति तेषां
तन्नान्तरीयकमुपादानम् । न हि करणादि कारकोपादानमन्तरेण
क्रिया सम्भवतीति तन्नान्तरीयकत्वात् कारकाण्युपादीयन्त इति ।
तस्मात्तन्मधर्मः करणे न सम्भवतीति उपेत्य प्रत्यभिज्ञानमन्तःकरणे
तस्यैकानेकव्यावृत्तेरसाधारणता । न हि प्रत्यभिज्ञानमेकत्वे दृष्टं न
नानात्वं इति प्रत्यभिज्ञानेन स्वरूपावधारणे च सति विद्वद्भ्यः यदा
चेदं प्रत्यभिज्ञानं निरूप्यते तदा बुद्धिभेदं प्रतिपादयति प्रत्य-
भिज्ञानं हि नामाद्यप्रत्ययनिरोधे द्वितीयदर्शने प्रागाहितसंस्कारा-
भिभ्यक्तौ स्यतिपूर्वं द्वितीयं दर्शनम् । न च बुद्ध्यभेदवादिनो
द्वितीयमपि तावद्दर्शनमस्ति कुतस्तृतीयमिति । प्रत्ययभेद इति

(१) कारक-पा० १ पु० ।

(२) अभिधानादिति-पा० ४ पु० ८ ।

(३) पूर्ववत् प्रयोक्तव्याः-पा० ४ पु० ।

चेत् अथ मन्यसे अवस्थिताया बुद्धेः प्रत्ययास्तिरोभवन्ति व्यप्यन्ते च ।
 तथासद्दर्शनतिरोभावे प्रत्ययान्तराविर्भावे च प्रत्यभिज्ञानमिति तत्र
 युक्तम् तद्भूतिरेकेषु बुद्धिस्वभावानवधारणात् । चां तां प्रत्ययव्यति-
 रिक्तां बुद्धिं भवन्तः कल्पयन्ति तस्याः कः स्वभाव इति वक्तव्यम् ।
 अस्माकं तु प्रत्ययमात्रं बुद्धिः अर्थग्रहणं हि बुद्धिरिति । दर्शनदृ-
 ष्टस्य स्पर्शनेन प्रत्यभिज्ञानास्मानाले प्रत्यभिज्ञानमिति विद्वद्भूः प्रदौ-
 पान्तरदृष्टस्य प्रदौपान्तरेणेति । यदि बुद्धिरध्यवस्यति अथ बुद्धौ
 वर्तमानेन ज्ञानेन चेतनः किं करोति चेतयत इति कश्चेतयते
 यदि यस्याध्यवसायः स चेतयते विद्वद्भूमेतत् । अथात्मा चेतयते कथं
 बुद्धौ वर्तमानेन प्रत्ययेनात्मा चेतयते न ह्यन्यत्र वर्तमानया क्रियया
 अन्यस्य तदल्पता भवति । अथ पुरुषश्चेतयते बुद्धिर्जानीत इति नेदं
 ज्ञानादर्थान्तरसुच्यते यावदुक्तं भवति चेतयते तावदुक्तं भवति जा-
 नीत^(१) इति । बुद्धिर्ज्ञापयतीति चेत् अथ मन्यसे बुद्धिर्ज्ञापयत्यात्मा
 जानीत इति अहो जानीते च पुरुषो बुद्धिर्ज्ञापयतीति । अथव-
 सायचेतनयोश्च स्वभावभेदो वक्तव्यः भवताप्येकत्वं वक्तव्यम्^(२) देशकाल-
 स्वभावाभेदात् यस्मादविदेशमविकाशं च बुद्ध्याध्यवसितमात्माप्यध्य-
 वस्यति । स्वभावाभेदोऽधिहू इति चेत् अथ मन्यसे सत्यमभि-
 ज्ञाकालमभिज्ञदेवं च बुद्ध्याध्यवसितमात्माप्यध्यवस्यति न पुनर्यैरचेत-
 नात्मैवाध्यवसाय इति । न प्रतिग्रहीरमनेकपुरुषप्रसङ्गात् यद्यन्यश्चेत-
 यिता अन्यस्याध्यवसाता भवति अन्यः प्रतिजानीते अन्यः पश्यत्यन्वः
 शृणोति मन्तेत्येवमादिषु पुरुषान्तराणि स्वप्निमानि द्रष्टा श्रोता

(१) जानीतीति—पा० ४ पु० ।

(२) वाच्यम्—पा० ४ पु० ।

मन्नेति नैकस्यैते धर्मा इति । अत्र भवता किं वक्तव्यम् अभिन्नार्था एते शब्दा इत्येतद्वक्तव्यम् अभिन्नार्थास्तदेते शब्दा भवन्ति नन्व-
चाप्यर्थो न भिद्यते चेतनोऽध्यवसाता मन्ता बोद्धेति^(१) तस्माद्युक्त-
मेतद् बुद्धिरध्यवस्यत्यात्मा चेतयत इति । यदि पुनरिदं प्रत्यभि-
ज्ञानं मनसो नित्यत्वसाधकं^(२) स्यात् न युक्तमेवं भवितुम् मनसो
नित्यत्वाभ्युपगमात्^(३) अभ्युपगम्यते मनसो नित्यत्वमिति तत्र साध-
नमनर्थकम् अनेकान्ताच्च न प्रत्यभिज्ञानात् करणैकत्वं सिध्यति दृष्टं
करणभेदे ऽपि प्रत्यभिज्ञानं ज्ञातुरेकत्वात् दर्शनदृष्टस्य स्वप्नेन
प्रत्यभिज्ञानात् प्रदीपदृष्टस्य प्रदीपान्तरेणेति । अत्विदं मन्यते
बुद्धेरवस्थिताया यथाविषयं वृत्तयः प्रादुर्भवन्ति वृत्तिस्य वृत्तिमतो
नान्येति^(४) तच्च न युगपद्ग्रहणात् ॥

न युगपद्ग्रहणात् ॥ ४ ॥

वृत्तिमतोऽवस्थानाद् वृत्त्यवस्थानमिति सूचार्थः ॥

अप्रत्यभिज्ञाने च विनाशप्रसङ्गः ॥ ५ ॥

अप्रत्यभिज्ञाने च विनाशप्रसङ्गः वृत्तौ नामपगमे वृत्तिमतोऽप्य-
पगम इति सूचार्थः । अविभु चैकं मनः पर्यायेणैन्द्रियैः समन्वित
इति ॥

क्रमवृत्तित्वादयुगपद्ग्रहणम् ॥ ६ ॥

क्रमवृत्तित्वादयुगपद्ग्रहणम् । वृत्तिवृत्तिमतोर्गान्त्वादिति
सूचार्थः । वृत्तिवृत्तिमतोरेकत्वे प्रादुर्भावतिरोभावथोरभाव इति ॥

(१) मन्ता वेति—पा० ४ पु० ।

(२) साधनं—पा० १ पु० ।

(३) नित्यत्वाभ्युपगमात्—पा० ४ पु० ।

(४) नान्येति—पा० ४ पु० ।

अप्रत्यभिज्ञानं च विषयान्तरव्यासङ्गात् ॥ ७ ॥

अप्रत्यभिज्ञानं च विषयान्तरव्यासङ्गादिति वृत्तिवृत्तिमतोर्भेदे सत्युपपद्यत इति । एकले त्वगर्थको व्यासङ्ग इति विशुले चान्तः-
करणस्य पर्यायेणेन्द्रियैः संयोगः ॥

न गत्यभावात् ॥ ८ ॥

न गत्यभावात् । प्राप्तान्यन्तःकरणेनेन्द्रियाणीति सूत्रार्थः । व्या-
पित्वे च युगपदनेकेन्द्रियसम्बन्धाद्युगपद्गृहणप्रसङ्गस्य दोषः । अणा-
वपि मनस्येकेन्द्रियस्यास्त्रेषु युगपदुपलब्धिप्रसङ्ग इति चेत् करणत्वात्
युगपद् गृहणम् । ममाप्येवं कस्मात् परिहारः न करणभेदे दृष्ट-
त्वात् । यानि स्वप्नभिन्नानि करणानि तान्येकेनैवाधिष्ठायकेना-
धिष्ठितानि युगपत्प्रवर्तमानानि दृष्टानि । यथोभयदृष्टाधिष्ठिते
वायौ प्रवर्तते तथेन्द्रियाणि व्यापकेनान्तःकरणेनाधिष्ठीयन्त इति
युगपत्प्रवृत्तिः प्रसङ्गात् तत्प्रसङ्गौ च युगपद्गृहणप्रसङ्ग इति ।
गत्यभावाच्च विशुनोऽन्तःकरणस्य प्राप्त्यर्थस्य गमनस्याभावात् न
चायुगपत्प्रत्ययोत्पत्तौ प्रमाणमस्ति येन प्रमाणेन प्रतिषिद्धमपि
प्रत्ययाद्यौगपद्यं प्रतिपद्येत यथा कथञ्चि^(१)त्प्रतिषिद्धमपि प्रतिपद्यते
तथा^(२) चक्षुषो गतिः प्रतिषिद्धा केनचित् सन्निकर्षविप्रकर्षयोस्तुल्य-
काक्षयदृष्ट्यात् यस्मात् सन्निकर्षं पाणिं विप्रकृष्टं चन्द्रमसनेकस्मिन्
काले चक्षुषा प्रतिपद्यते तस्माच्च गतिमच्चक्षुरिति विप्रतिषिद्धापि
सतौ गतिर्व्यवधानप्रतिघातेनासुमीयत इति । न च युगपत्प्रत्ययो-

(१) किञ्चित्-पा० १ पु० ।

(२) यथा-पा० ४ पु० ।

त्यसौ प्रमाणमस्ति सोऽयं नान्तःकरणे विवादो न तस्य नित्यत्वे ।
 कुतस्तर्हि विवादः तस्य विभुत्वे तस्य प्रमाणतोऽनुपपन्नत्वेनास्ति । न
 ह्यन्तःकरणस्य विभुत्वप्रतिपादकं प्रमाणमस्ति एकमन्तःकरणं नाना
 चेमाश्चतुर्विज्ञानाद्यात्मिका वृत्तय इति । एतच्च वृत्तिवृत्तिमतो-
 रेकत्वे ऽनुपपन्नम् यस्य पुनर्वृत्तिवृत्तिमतोर्नागत्वं तस्यान्तःकरण-
 साधनश्चतुरादिसाधनस्यात्मा अर्थानुपपन्न इति युक्तम् । एतेन
 विषयान्तरव्यासङ्गः प्रत्युक्तः । पुरुषो जानीते नान्तःकरणमिति
 कः पुनरयं व्यासङ्गः अभौष्टविषयोऽनेकविज्ञानोत्पादः स च
 पुरुषस्य नान्तःकरणस्य यः पुनरयं सन्निधानासन्निधानसङ्घणोऽन्तः-
 करणस्य व्यासङ्गः सोऽनुज्ञात इति । एकमन्तःकरणं नाना वृत्तय
 इति नैतद्व्यायवित्सङ्घाणकः प्रतिपत्तुमर्हति यथैवान्तःकरणमेकं
 तथा वृत्तिरिति । दृष्टविरोध इति चेत् अथ मन्यसे यदि चान्तः-
 करणाच्च वृत्तिर्भिद्यते ननु दृष्टं विरुध्यते रूपं रसो गन्धः स्पर्श
 इति दृष्टः प्रत्ययभेदो न स्यात् न न स्यात् विषयभेदानुविधानात्
 वृत्तिरभिज्ञापि विषयभेदमनुविधीयमानाभिज्ञेव ख्याति यथोप-
 धानभेदमनुविधीयमानं स्फटिकादिद्रव्यं भिन्नमिव प्रकाशते ।
 अथ चार्थस्य ज्ञापनार्थं स्फटिकान्यत्वाभिमानवत् तदन्यत्वाभिमान
 इति सूचम् ॥

स्फटिकान्यत्वाभिमानवत् तदन्यत्वाभिमानः ॥ ६ ॥

नानेकान्तात् । उभयथा स्वल्पं नानात्वाभिमानो दृष्टः नाना-
 भूतेषु गन्धादिषु अभिज्ञे च स्फटिक इति यथाश्रुतिसूत्रे हेत्वभावात्
 दृष्टान्तमात्रत्वात् दृष्टान्तमात्रमेतच्चात्र हेतुरस्तीति । विकल्पानुप-

पन्तेषु योऽयं दृष्टान्तः स्फटिकवदिति विकल्पोऽपि किमर्थं स्फटिक
 उपधानभेदेन भिद्यते अत नेति किं चातः यदि भिद्यते न दृष्टान्तः
 अथ न भिद्यते नानात्वाभिमानः कथम् यद्युपधानभेदाद् भिन्नमुप-
 धानमिति कथं प्रतिपद्यसे यदि प्रत्ययभेदाद्वाघातः अभिज्ञा वृत्तिः
 प्रत्ययस्य भिन्न इति व्याघातः प्रत्ययपर्यायत्वाद् वृत्तेः । अथ भवतां
 वृत्तीनां भेदे किं प्रमाणम् ज्ञानानां क्रमेणोपजनापायदर्शनं क्रमेण
 ज्ञानान्मुपजायन्ते अपयन्ति चेति दृश्यते एकानेकविषयत्वाच्च प्रत्यय-
 नानात्वाभिमानस्य एकानेकविषयाधिगतिः कथम् एकस्मिंश्च विषये
 नानात्वाभिमानः स्फटिके दृष्टः^(१) नानाभूतेषु च गन्धादिषु नाना-
 त्वाभिमानो दृष्टः तेन नानात्वाभिमानस्योभयथा दृष्टत्वादिदमेक-
 मिदमनेकमिति न युक्तः प्रत्यय इति । यस्यायमभिज्ञे स्फटिके
 भेदप्रत्ययः सोऽपि प्रत्ययभेदमन्तरेण न युक्तः । न हि प्रत्यया-
 भेदवादिनः स्फटिके नीलादिप्रत्ययभेदो युक्त इति स्फटिके
 नीलादिप्रत्ययोऽप्यन्वाच्च युक्तः न हि नीलं द्रव्यं चतुःसञ्जिह्व-
 मिति । अथ सञ्जिह्वं तदेव नीलं न स्फटिक इति स्फटिकस-
 मानाधिकरणः स्फटिके नीलप्रत्ययो न युक्तः । न नैरन्तर्यदर्शनात्
 नैरन्तर्येषावस्थिते स्फटिकनीलद्रव्ये चतुषा सञ्जिह्वयते तत्सञ्जि-
 कर्षाभीक्ष्ण्यारोपेण स्फटिके मिथ्याप्रत्ययो नील इति यथा
 शान्तरेखन्तरासादर्शनात् संयुक्तप्रत्यय इति । यस्य च प्रत्ययो न
 भिद्यते तस्य नीलि प्रमाणानीति शास्त्रं व्याहृत्यते^(२) न हि
 प्रत्ययाभेदे प्रमाणभेदः सम्भवति । विषयभेदात् चित्तमिति चेत्

(१) दृष्टान्तः—पा० ४ पु० ।

(२) भिद्यते—पा० ४ पु० ।

अथ मन्यसे विषयस्त्रेधा भिन्नसोनातुरञ्चितः प्रत्ययस्त्रेधैव भवति । तत्र युक्तम् प्रमाणाभेदे विषयभेदानधिगतेः । न हि प्रमाणभेद-मन्तरेण विषयभेदोऽधिगन्तुं शक्यत इति । विषयतादात्म्यादिति चेत् अथ मन्यसे विषय एवासौ तथा व्यवस्थितस्तादात्म्यात् तथाख्यातीति तत्र प्रमाणवेद्यार्थात्^(१) एवं सति व्यर्थं प्रमाणं न विषयभेदं प्रमाण-भेदोऽवगमयति विषयस्तु तादात्म्यात् तथा व्यवतिष्ठत इति यथाध्यव-स्यति तथा चेतयत इति च व्याघातः । अप्रकारवत्त्वात् प्रकारवत्ये-तद्युक्तम् अप्रकारे न युक्तम् बुद्धिस्थं प्रत्ययमुपलभत इति च विरो-धोऽधिकरणाधेययोरभेदात् यः प्रत्ययः स बुद्धिरित्यधिकरणाधेय-योरभेदः । एवं च सति बुद्धिस्थं प्रत्ययमुपलभत इति व्याहृतम् ॥

स्फटिकान्यत्वाभिमानवत् तदन्यत्वाभिमान इत्येतदन्वयमाहः
अणिकवाद्याह । स्फटिके ऽप्यपरापरोत्पत्तेः अणिकत्वाद्भ्रूक्तीनामहेतुः ॥

स्फटिके ऽप्यपरापरोत्पत्तेः अणिकत्वाद्भ्रूक्तीनाम-
हेतुः ॥ १० ॥

नियमहेत्वभावाद् यथादर्शनमभ्यनुज्ञा ॥ ११ ॥

स्फटिकस्याभेदेनावस्थितस्यान्यत्वाभिमान इत्ययुक्तम् अणिक-त्वाद्भ्रूक्तीनाम् अणिकत्वमुपपद्यपचयप्रबन्धदर्शनात् । यस्मात्स्फटी-रादिषु पक्लिनिर्दृष्टं रसद्रव्यं^(२) प्रतिअणमुपचीयते वापचीयते च उपपद्याद्भ्रूक्तीनामुत्पादः अपचयाद्भ्रूक्लिनिरोधः तौ चोत्पादनिरोधौ तस्य कास्मान्तरेण दृष्टौ अतोऽवगम्यते प्रतिअणमुपचीयते वाप-

(१) वैद्यर्थप्रसङ्गात्—पा० ४ ५० ।

(२) रसद्रव्यं—पा० १ ५० ।

चोचते च ग्ररीरमिति । यस्य खलु प्रतिचक्षुसुपचयापचयौ न
 दृष्टौ तस्य काष्ठान्तरेणापि न भवतो^(१) यथा भूमेरपच्यमाणायाः
 पाकजानामिति । पच्यमानभूमिपाकजवच प्रतिचक्षं विशेष इति ।
 अस्तु प्रयोगः प्रतिचक्षं ग्ररीरमन्यस्थान्यच भवति वास्तुप्रत्ययाभेदे
 सत्यन्ते विशेषदर्शनात् पच्यमानभूमिपाकजवत् अपच्यमानभूमि-
 पाकजवच्चेति । तदिदं सुपचयापचयप्रबन्धदर्शनं ग्ररीरे दृष्टत्वाच्छरी-
 रस्थान्यत्वं साध्यतु न पुनरनुपसम्भमानोपचयापचयविशेषार्था
 स्फटिकादीनामेतस्मादन्यत्वं सिध्यतीत्यहेतुः । यत्रोपसम्भिस्रस्थान्य-
 त्वमिति चेत् अथ मन्यसे नेवास्माभिर्दुपचयापचयप्रबन्धदर्शनेन
 सर्वभावानां चक्षिकत्वं साध्यते अपि तु यत्र तदस्ति तस्मिन्^(२)
 चक्षिकत्वमिति । सत्यम् यस्य यत्रोपचयापचयप्रबन्ध उपसम्भते तस्य
 तस्थान्यत्वमिति न तु चक्षिकत्वम् उपचयापचयप्रबन्धदर्शनं चान्यथा-
 भवदहेतुः चक्षिकत्वे । कथमन्यथा पूर्वावयवा^(३) आहारावयव-
 सहिताः पूर्वव्यूहपरित्यागेन व्यूहान्तरमापच्यमाणाः ग्ररीरान्तर-
 सुत्पादयन्तीति युक्तो भेद इत्यहेतुरेषः । तुच्छं पचप्रतिज्ञानमिति
 चेत् अथ मन्यसे पूर्वाहारावयवोपचययोगे^(४) सति ग्ररीरावयवाः
 ग्ररीरान्तरमारभन्ते पूर्वव्यूहपरित्यागेन न पुनः चक्षिकत्वादन्य-
 ज्ञातमित्यत्र को हेतुरिति । नासाधनात् न मयाहारोपचया-
 पचययोगाच्छरीरस्थान्यता साध्यते अपि तु भवता विशेषदर्शनाच्छ-
 रीरस्थान्यत्वमभधायि ततश्च चक्षिकत्वमिति विशेषदर्शनं चक्षिकत्व-

(१) न भवति—पा० ४ पु० ।

(२) तत्र—पा० ४ पु० ।

(३) पूर्वग्ररीरावयवाः—पा० ४ पु० । (४) पूर्वाहारावयवोपचययोगे—पा० ४ पु० ।

साधनम् तदस्माभिर्विशेषदर्शनमन्यथाभवत् क्षणिकत्वेन साधनमित्ये-
तावन्मात्रकमुच्यते न साधनमभिधीयत इति । अथावश्यं साधनं
वक्तव्यम् इदं ब्रूमः नोत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेः ॥

नोत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेः ॥ १२ ॥

उत्पत्तिकारणं विनाशकारणं उपपत्त्यापत्तयौ वस्तीकघटादीनां
दृष्टाविति तदुभयं क्षणिकत्वे न स्यात् । उपपत्त्य इति च दृष्टिः
उपचितो गौरिति अपपत्त्य इति द्वायः अपचितो गौरिति उभयं
चेतदवस्थितवस्तुविषयम् न संपूर्णं जायमानं वर्द्धत इत्युच्यते नापि
विनाशदपचितमित्युच्यते उपपत्त्यापत्तयोत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धे-
रिति सूत्रार्थः । अथवा कारणमित्याधारोऽभिधीयते कार्यमि-
त्याधेयम् न च क्षणिकत्वे आधाराधेयभावः सम्भवति न साधारा-
धेयभावमन्तरेण कार्यकारणभावः तस्मात् कार्यकारणभावोपलब्धे-
रक्षणिकत्वमिति । अस्य प्रयोगः कार्यकारणे एककालानुभाविनी
आधाराधेयभावात् चीरकुण्डवदिति । चीरं कुण्डे वर्तते तच्च
कुण्डकालमनुभवति तथा च कार्यं कारणे वर्तते तस्मात् तदपि
कारणकालमनुभवति साधाराधेयभावस्त्वसिद्धत्वादिति चेत् अथ
मन्यसे ऽसिद्धः कार्यकारणयोराधाराधेयभावः कार्यस्थानाधार-
त्वात् । नैव हि नः किञ्चित् कार्यमाधारवद्दृष्टमिति । नानेका-
न्तात् नायमेकान्तः सर्वं कार्यमनाधारमिति । यथोभयपक्षसम्प्रति-
पत्त्या रूपं कार्यं साधारवच्च स्पर्शस्तदाश्रय इति च व्याघातः । यदि
च रूपमनाश्रितं भवति स्पर्शस्तदाश्रय इति व्याघातम् । अनेन च

रूपदृष्टान्तेन यावद्यावत् समानकाशतया साध्यते सर्वं तदेक-
 काशात्तुभावि भवतीति सिद्धः कार्यकारणभावः । अणिकेष्वपि
 नाग्नोत्पाद्योरेककाशत्वात् तुष्णान्तयोद्धमनावनमनवदिति चेत्
 अथ मन्यसे कार्यकारणभावः अणिकेष्वपि सम्भवतीति कारण-
 विनाशसमकाशं कार्यभावात् । यदा कारणं विनश्यति तदा
 कार्यस्युत्पद्यते विनश्यच्च कारणमस्ति कारणविनाशेनाभिन्नकाशः
 कार्योत्पादः यथा तुष्णान्तयोर्नामोष्णामाविति । न हेत्वर्थापरि-
 ज्ञानात् । न ब्रूमः अणिकत्वे^(१) कार्यकारणभावो नास्ति अपि
 ताधाराधेयभावो भिन्नकाशत्वात् कार्यकारणयोर्न युक्त इति कार्यं
 चांनाधारमिति न दृष्टान्तोऽस्ति असत्पक्षे तु कार्यमाधारवदित्यस्ति
 दृष्टान्तो रूपादिरिति । तुष्णाधारस्य च व्यापारे^(२) नामोष्णम-
 भावानभ्युपगमाद्^(३) युगपद्भावात्तुपपत्ति^(४)रेकत्वात् । यदि तुष्णा-
 मधिकृत्य ब्रवीषि तदैकं कर्म भ्रमण्याख्यमेकत्वाद् युगपद्भावो
 न युक्तः न श्लोकं युगपद्भवतीति । अथावयवकर्मणो तयोरपि
 कार्यकारणभावेनानभ्युपगमात् किं केन संबध्यते अथ युगपद्भाव-
 मात्रं विवक्षितमिति युगपद्भावः कारणयौगपद्यात् यावतामर्थाणां
 कारणानि युगपद्भवन्ति तावतामेकस्मिन् काले भाव इति नामो-
 ष्णामावसम्बद्धौ कारणयौगपद्यं तु शुद्धत्वप्रयत्नसंयोगा लभ्यतेः अवन-
 तेरपि शुद्धत्वद्वयसंयोगानुगृहीतो रज्जुतुष्णासंयोगः अप्यापि न
 कर्मार्थान्तरं संयोगं वा परः प्रतिपद्यते तस्याप्युक्तसुत्तरं संयोगो-

(१) अणिके—पा० ४ पु० ।

(२) कर्मणः—पा० ४ पु० ।

(३) भावेनानभ्युपगमात्—पा० ४ पु० ।

(४) भावानुत्पत्ति—पा० ४ पु० ।

ऽप्यर्थान्तरमिति संयोगकारणत्वेन च कर्माप्यर्थान्तरमिति । यथा च भावानामुत्पत्तिविनाशकारणमुपलभ्यते नैवं स्फटिकस्य न चानुपलभ्यमानं शक्यमभ्यनुज्ञातुमिति । क्षीरविनाशे कारणानुप-
लब्धिवद्ध्युत्पत्तिवच्च तदुपपत्तिः^(१) ॥

क्षीरविनाशे कारणानुपलब्धिवद् दध्युत्पत्तिवच्च
तदुपपत्तिः ॥ १३ ॥

यथा क्षीरस्य विनाशकारणमनुपलभ्यमानमभ्यनुज्ञायते दध्न-
स्योत्पत्तिकारणमेवं स्फटिकादिव्यक्तीना^(१)मनुपलभ्यमाने उत्पत्ति-
विनाशकारणे अभ्यनुज्ञेये इति ॥

सिद्धितो ग्रहणान्नानुपलब्धिः ॥ १४ ॥

सिद्धितो ग्रहणान्नानुपलब्धिः । यस्मिन्नत उपलभ्यते न तस्मा-
त्सौति । विपर्ययस्य स्फटिकादौ न हि स्फटिकादिव्यक्तीनामपराप-
रोत्पत्तौ सिद्धमस्तीति । न नास्ति ग्रीतोष्णस्यर्गभेदस्य नामाले
साधनत्वात्^(१) ग्रीतोष्णस्यर्गभेदो नामाले दृष्टो यथाग्नौ उदके च
अस्ययं ग्रीतोष्णस्यर्गभेदः स्फटिके सत्यमस्ति स तु निमित्तान्तराद्भवति
किं पुनर्निमित्तम् अग्नेजोऽवयवानुप्रवेशः उदकावयवानुप्रवेशाच्छीतः
तेजोऽवयवानुप्रवेशाच्चोष्ण इति । अग्नेजोऽवयवानुप्रवेशो न युक्तः
अस्पतरवज्जतरानुप्रवेशे हेत्वभावात् । हेमन्ते ह्याकाशे पर्युषितानां
काष्ठभूस्यग्गलोहानां ग्रैत्यस्योत्तरोत्तरो विशेषो दृष्टः तथा पुन-

(१) क्षीरविनाशकारणानुपलब्धिर्दध्युत्पत्तिवच्च तदुपपत्तिः—पा० ४ पु० ।

(२) स्फटिकादौर्ना—पा० ४ पु० ।

(३) साधनत्वात्—पा० ४ पु० ।

घोऽज्ञातपक्षमापितानां तेषामेवौच्यस्य । न हि ते स्वल्पतरवञ्जतरप्रवेशे
कारणं पक्षामः तस्मात् स्वगतमहाभूतविशेषापेक्षास्थासादितवाङ्मनि-
मित्तानि भूतान्येव तथा तथोत्पद्यन्त इति युक्तम् । न युक्तम् न
ज्ञानेनोऽवयववासुप्रवेशेन भूतस्वभावो निवार्यत इति भूतस्वभावस्यो-
भयपक्षस्यास्मादसाधनं भूतस्वभाव इति विरुद्धसाध्यं हेतुः^(१) यद्यव-
यवासुप्रवेशं न प्रतिपद्यसे स्वस्वोद्देश्येरेषात्मकानि भूतानीति
व्याहृत्ये । कथमिति यत् कठिनं तदेकस्मिन् काले लक्ष्यमपि
भवतीति यद्योष्यं तत् कठिनं गच्छतीति तदेकस्वभावकं वस्तु
द्विस्वभावं चिस्वभावकं च प्राप्नोति । यस्य पुनरवयववासुप्रवेशस्यैष
दोषो नास्ति अन्यथावस्थितस्य संयुक्तसमवेतस्य औच्यस्य पक्षसा-
दिति । विरुद्धसाध्यं हेतुः कथम् एकस्य विशेषस्याभ्युपगमात् एकं
वस्त्रेकस्मिन् काले कठिनमुष्यं गच्छति चेति चिस्वभावकं ततश्च
विशेषदर्शनादित्यथं हेतुः सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्ध इति
विरुद्धो भवति । अथ मन्यसे न विशेषमात्रं नामात्रं प्रतिपादयत्यपि
तु विरोधी विशेषो नामात्रे साधनमिति । नाभिप्रायापरिज्ञानात्
वयमपि न ब्रूमो विशेषमात्रं नामात्रसाधनमपि तु विरोधीविशेष
इतरेतरव्यावृत्तौ लक्षणेनोपपन्नः स विरुद्धः यद्यविरुद्धः स्यान्न
लक्ष्यं स्यात् एकवृत्तित्वे वा लक्ष्यत्रयस्य तत्तदस्तु किमभिधीयते ।
यदि तावत् पृथिवी तन्न युक्तमौच्यस्य दर्शनात् अथ तेजः तदपि
न युक्तं काठिन्यदर्शनात् । एतेन वाच्यव्याख्यातः । सोऽयं हेतुर्भूत-
लक्ष्यं बाधते नामात्रसाधनं वा न भवति । एतेन जले तापपक्षं

(१) स्वभावहेतुः—पा० ४ पु० ।

प्रत्युक्तम् । तत्रायौष्यस्त्रिगधतेरणता च युगपद्भवतीति । जलेऽग्नि-
रूपग्रहणप्रसङ्गस्तु न युक्तोऽभिभवात् । तन्न सिद्धान्तापरिज्ञानात् नाथं
सिद्धान्तो जलरूपेणाग्निरूपमभिभूयत इति अपि तु तेजसश्चातु-
र्विधात् तन्न न रूपग्रहणम् चतुर्विधं तेज इत्येतत् प्रसाधित^(१)मि-
न्द्रियप्रकरण इति । या चेयं प्रतिज्ञा अन्यस्यान्यस्य स्फटिक इति,
अस्यास्य कोऽर्थः यदि तावदन्यत्वमात्रं तदा सिद्धसाधनं भवति
कुम्भादिभ्योऽन्यः^(२) स्फटिक इति । अथ स्फटिकान्तरादन्य इति
तदपि तादृगेव । अथ पूर्वस्फटिकादन्य इति कतमोऽसौ पूर्वस्फ-
टिको यातोऽयमन्य इति । श्ववच्छेदस्याग्नक्यत्वाद्गभिधानम् यथो-
भयपक्षसम्प्रतिपक्षा रूपादयः तेभ्योऽन्योन्यविचारो घटादेर्युक्तः न
पुनरिह पूर्वस्फटिकान्तरसुभयपक्षसम्प्रतिपक्षं यतो वर्तमानमन्यत्वेन
साध्यते अथोभयपक्षसम्प्रतिपक्षं पूर्वस्फटिकान्तरं व्यर्थं साधनम् अथ
वर्तमानं स्फटिकमभ्युपगम्य यदतीतं स्फटिकान्तरं तदन्यदिति
साध्यते । एवं सति प्रीतोष्णस्यर्गभेदो न तद्गर्भः वर्तमानस्फटिक-
धर्मत्वात् वर्तमानाच्च स्फटिकादन्यदतीतमिति केनैतन्न प्रतिपक्षम् ।
अथ तदेवान्यदिति व्याघातः तदेवान्यस्येति । एवं यथायथान्यत्वं
विचार्यते तथातथा सिद्धसाधनं भवति सिद्धान्तं च बाधते ।
अथायुगपत्काष्ठप्रत्ययानामात्मनं स्फटिको न भवतीति प्रतिज्ञार्थः ।
एतस्मिन्नपि प्रतिज्ञार्थं न दृष्टान्तोऽस्ति । प्रदीपो दृष्टान्तः प्रदीपो-
ऽयुगपत्काष्ठप्रत्ययानामात्मनं सदादिधर्मा चेति विद्यते दृष्टान्तः ।
नासिद्धत्वात् असिद्धमेतत् अयुगपत्काष्ठप्रत्ययानात्मनाः प्रदीपा-

(१) प्रतिपादितम्—पा० १ पु० ।

(२) कुम्भादिभ्योऽन्यः—पा० १ पु० ।

दयः तेषामनेकव्यवस्थानात् प्रदीपस्य तावत् स्वरूपसत्तासम्बन्धकास्यः सामान्याभिव्यक्तिकास्यः अवयवकर्मकास्यः तदनन्तरं विभागकास्यः तदनन्तरं तत्संयोगविनाशकास्यः ततो द्रव्यमात्र इति । यथा प्रदीप एवं सर्वे भावाः स्वरूपसत्तासम्बन्धा^(१)भिव्यक्तितद्दिरोध्याश्रयविनाशानुविधानेन विनश्यन्ति । अकारणस्य विनाशानभ्युपगमात् न हि नः किञ्चिन्निःकारणं विनश्यति विनश्यद्वस्त्वद्रव्यकर्मवदेतत् स्यात् न कर्मणोभ्युपगमे विरोधात् अनभ्युपगमाच्च । विनाशहेत्वभावादिति चेत् अथ मन्यसे न विनाशकारणमस्ति तस्मादुत्पन्नमात्र एवार्थं भावो विनश्यतीति न विकल्पानुपपत्तेः । विनाशहेतुर्नास्तीति ब्रुवाणः पर्यनुयोक्तव्यः^(२) किमकारणत्वादिनाशो नास्ति उताकारणत्वाच्चित्य इति । भवतां पक्षे ऽकारणं द्वेषा नित्यमसत्त्वं^(३) अस्माकं तु नित्यमेव । अकारणत्वाच्चित्यो विनाशः कार्यस्योत्पादो न प्राप्नोति उत्पन्नस्य च भावस्य विनाशेन सत्तावस्थानमिति च दोषः । ततश्च भावानामभावाविरोधादत्यन्तमवस्थानमिति । अथासन्विनाश एवमपि सर्वनित्यत्वं विनाशाभावात् । यदि चासन्विनाशो विनश्यतीत्यसति विनाशे प्रत्ययो न प्राप्नोति नासत्यां गतौ गच्छतीति भवति । अथाविनाशित्वाद्कारणो विनाश इति मन्यसे विनाशो न विनश्यतीति कुत एतत् । विनष्टानां पुनरनुत्पत्तेरिति चेत् अथ मन्यसे यदि विनाशो विनश्येत विनष्टः पुनरुत्पद्येत । न युक्तमेतत् न हि विनाशाभावाभावो यतोऽस्य विनाशा-

(१) सम्बन्धेति वाचि ४ पु० ।

(२) पर्यनुयोक्तव्यः—पा० ४ पु० ।

(३) अकारणं द्वेषा भवति नित्यमसत्त्वं—पा० ४ पु० ।

द्भवेत्^(१) अपि तु कारणवान् भावस्तस्य यदा कारणं भवति तदोत्पाद् इति अपि च विनाशः कारणर्वांस्य न विनश्यत्यभावत्वात् भावधर्म एषः^(२) यत् कारणवत् तद्विनश्यतीति अभावस्कारणोऽपि विनश्यतीति यथा प्रागभावः कारणवानपि न विनश्यति यथा प्रध्वंसाभावः । यदि कारणवान् विनाशो ननु जनकं विनाशकं प्राप्नोति य एवाग्निसंयोगः पाकजानामुत्पादयिता^(३) स एव पाक-जान्तरोत्पादे पूर्वपाकजानुच्छिन्नत्तीति जनकं विनाशकं प्राप्तम्^(४) नानवरोधात्^(५) नेदं भवता काश्यपीयं दर्शनं व्यञ्जायि न हि नो य एवाग्निसंयोगः पाकजानुत्पादयति स एवोच्छिन्नसि अपि त्वग्नि-संयोगान्तरं पूर्वरूपाद्युच्छिन्नसि समन्तरकास्त्राद्रूपादीना^(६)रभते ततस्तान्यप्यन्यस्तान्यप्यन्य इत्येवं जनकस्य विनाशकत्वप्रसङ्गो नास्ति । अथ मन्यसे जनकसरूपमपि विनाशकं न भवति न न भवति दृष्टो ह्यवादिसंयोगादङ्कुरस्योत्पादः स एवावादिसंयोगस्तद्विनाशक इति । न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम यस्याकारणविनाशे दोषः सोऽपरि-ह्यर्थ इत्यत एवमुच्यते जनकसरूपं विनाशकमिति । एवं ताव-दन्यत्वे साधे दोष उक्तः । ये तु क्षणिकत्वं साधयन्ति विशेषदर्श-नाद्विनाशहेत्वभावाच्च तान् प्रतीदमुच्यते क्षणिकाः संस्कारा इति ब्रुवाणः क्षणिकशब्दार्थं प्रष्टव्यः किमुक्तं भवति क्षणिका इति । यदि विनाशिन इति सिद्धसाधनम् अथाशुविनाशिन इति तदा

(१) यतो विनाशविनाशाद्भवेत्—पा० ४ पु० ।

(२) एष—पा० ४ पु० ।

(३) उत्पादकः—पा० ४ पु० ।

(४) प्राप्नोति—पा० ४ पु० ।

(५) नानवरोधात्—पा० १ पु० ।

(६) समन्तरकास्त्राद्रूपादीना—पा० ४ पु० ।

विशेष्यं चिह्नान्तविरोधि । अथोत्पन्नप्रध्वंशिन इति एतदपि
 तादृगेव । उत्पन्नाः प्रध्वंशिन इति चिह्नसाधनम् । अथोत्पन्नो
 विनष्ट इत्येकः काण्डः । उत्पत्तिविनाशवेककाण्डाविति । तेन
 यथासुत्पन्नस्योत्पत्तिरेवमसुत्पन्नस्य विनाश इति प्राप्तम् । अथो-
 त्पन्नं विनश्यतीति एतस्मिन्नपि पक्षे उत्पत्तिविनाशः कारकत्वात्
 यथोत्पत्तिः क्रियात्वात् कादाचित्कत्वात् सकारणा तथा विनाशका-
 रणमसुभवति^(१) ततो विनश्यतीति अकारणे च विनाशे दोष
 उक्तः । यद्यार्थं मत्वर्थीयः चण्डिका इति च कथं यदि निदक-
 न्यायेन चयः चय इति चण्डोऽस्मासीति चण्डिक इति तत्र युक्तं
 काण्डभेदात् यदा चयो न तदा चयौति भिन्नकाण्डयोर्न मत्वर्थीयो
 दृष्टः अथ पुनर्भाव एवानन्तरेण विनाशेन विभिन्नमायः चण्डिक^(२)
 इत्युच्यते तथापि तेनैव तदेव तदत्र भवतीति न युक्तो मत्वर्थीयः ।
 अथ चण्डावस्तितिकाणाः चण्डिका इति सर्वानर्थं काण्डं चण्डत्वेन
 प्रतिपद्य तत्र ये ऽवतिष्ठन्ते ते चण्डिका इति । एतदपि न युक्तम् ।
 सञ्ज्ञाभाचलेन काण्डस्याभ्युपगमात् । पञ्चभिन्नवः सञ्ज्ञाभेदमाच-
 मिति शास्त्रम् । न हि सञ्ज्ञामाचं वस्तुविशेषणत्वेन युक्तम् ।
 चण्डिका इति च प्रतिज्ञां कृत्वा न दृष्टान्तोऽस्तीत्युक्तम् प्रदीपादेर-
 चिह्नत्वात् । ये ऽपि हेतवोऽन्ते विशेषदर्शनादित्येवमादयस्तेष्वचिह्नाः
 अन्यथाचिह्ना विदुः वा भवन्तीत्यहेतवः उपेत्य वा विशेषवत्त्वं

(१) तथा विनाशिन इत्युच्यते विनाशकारकमसुभवति—पा० ४ पु० । 'तथा
 विनाश इत्युच्यते विनाशकारकं' इति कश्चित् पा० ।

(२) चय इत्युच्यते—पा० ४ पु० ।

वर्तमानैकक्षणविशेषवत्त्वेनानैकान्तिकम् उभयपक्षसम्प्रतिपत्त्या च एव
 क्षणो वर्तमानः स विशेषवान् भवत्येकस्येत्यनेकान्तः । अन्ते विशेष-
 दर्शनादिति च विशेषणार्थक्यम् अन्तार्थानभिधानात् कतमस्मि-
 न् अन्ते विशेषदर्शनादिति च वक्तव्यम् अद्यान्तो विनाशः नैतस्मिन्
 विशेषदर्शनमस्ति अद्यान्तिसं वस्त्वैवान्तग्रह्णवाच्यम् एवं सत्येक-
 स्मिन् विशेषदर्शनमिति विद्वद्भ्यो हेतुः योऽप्यथं हेतुदर्शनादर्शना-
 दिति अस्मार्थः नौचमानस्य किल प्रदीपादेर्द्रव्यस्य देशान्तरे उत्पादो
 देशान्तरे निरोधः तस्मिन्ने दर्शनादर्शने सः अतस्य देवदत्तादेर्गच्छतो
 दर्शनादर्शनादतस्तस्यापि प्रतिक्षणसुत्पादविनाशाविति । नैतस्या-
 च्यम् देवदत्तादेर्दर्शनादर्शनधोरन्यनिमित्तत्वात् संयोगविभागकृते^(१)
 दर्शनादर्शने नोत्पादविनाशकृते यस्मिन् देशे संयोगो विनष्टः
 तस्मिन् संयोगो न गृह्यते यस्मिन्नुत्पन्नस्तस्मिन् गृह्यत इति यद्यो-
 गाद्भि र्ब्रूये इष्टबुद्धिर्भवति तद्भावाभावयोस्तद्वत्त्वादिति । अथ संयोग-
 विभागौ न विद्येते तस्यापि संयोगोऽर्थान्तरं भवतीति प्रतिपादि-
 तम् । एतेन विभागो व्याख्यातः । तदेवं संयोगविभागोत्पत्तेर्द्रव्यस्य
 दर्शनादर्शने भवतो नान्यथेति । यत्पुनरेतत् प्रदीपस्य देशान्तर उत्पाद
 इत्येतदपि न बुद्ध्यामहे । कथमिति यत्तावद्भवतां पक्षे वस्तुत्पन्नं^(२)
 यत्र तत्रैव तद् ध्वंसते यदुत्पिस्तु तदनाहितसंस्कारमसत्त्वादेशान्तरे-
 षोत्पन्नमर्हतीति । अद्यानाहितसंस्कारस्यापि देशान्तरे उत्पादो
 न किञ्चिदस्तु स्तम्भितदेशसुत्पद्यते । अथ कारणं संस्कृतमिति

(१) संयोगविभागकृते—पा० ४ पु० ।

(२) वस्तुत्पन्नं—पा० १ पु० ।

तदाधेयवशात् कार्यमपि तथाभूतमेवोत्पद्यत इति तुल्यम् कार्येषु
 यथैव कार्ये संस्कार आधातुमशक्यः तथा कारणे ऽपीति तुल्यम्
 नित्यं भवतां पक्षे भिन्नदेशेन कार्येषोत्पत्तयमभिन्नदेशेन वा ।
 एतेनैवातुल्यपातो व्याख्यातः । अतुल्यपातात् अचिकत्वमिति न
 कित्वाकाग्रे पततो लोष्टादेः प्रतिबन्धकं किञ्चिदस्ति यदनुविधानेन
 लोष्टादिकं किञ्चिद्विरेष पतति किञ्चिदाश्रिति तस्मात् अचिक-
 त्वात् काश्चिदवस्थास्तादृश उत्पद्यन्ते यासां न भवत्यधः सन्तानो-
 त्यस्तौ सामर्थ्यं पुनश्च तादृश उत्पद्यन्ते यासां भवतीति एतदप्य-
 न्यथाश्रितमेव तुल्यानां शुद्धत्ववतां द्रव्याणामेकस्य शुद्धत्वप्रयत्नक्षेपाः
 कारणम् एकस्य शुद्धत्वमात्रमेकस्य शुद्धत्वप्रयत्नत्वाविति । तदेवं कारण-
 भेदानुविधायीनि शुद्धत्ववन्ति द्रव्याणि चिरात्तुल्यपातानुविधानभास्त्रि
 भवन्तीत्यश्रितु^(१)रतुल्यपातः । यदपौदमिषोऽपतनं भवेदिति संस्कारै-
 कत्ववादिनो दोषः अथमपि संस्कारैकत्वानभ्युपगमेन प्रत्युक्तः ।
 यथा शानेकः संस्कार इति तथोक्तं पाणिनिमित्तप्रश्नेषूसूत्र इति ।
 एकस्य संस्कारः यदा कदाचिन्निमित्तभेदात् पटूनि कर्माणि करो-
 ति कदाचिन्मन्दागौति शुद्धत्ववद्द्रष्टव्यम् यथैकं शुद्धत्वं सप्तकारि-
 संयोगात् मन्दं पातं करोति तदेव प्रतिबन्धापगमे पटुं करोति ।
 दृष्टो हि यावत् आकाग्रे मुक्तस्य पटुः पातो मन्दोऽपामिति
 तदेवमतुल्यपातोऽप्यश्रितुः । अथाचचिकत्वे किं प्रमाणम् . उक्तमा-
 धाराधेयभावादेककाष्ठानुभावीनि कार्यकारणे क्लृप्ते वदरवदिति

(१) चिरात्तुल्यपाताद्यान्तरपातानुविधानभास्त्रि भवन्तीति न श्रितुः—पा० ४ पु० ।

अतश्च विप्रतिपन्ना अयुगपत्काशाः प्रत्यथा एकविषयाः अयुत्याधि-
 तप्रत्ययसामानाधिकरण्ये सति समानग्रद्वाच्यात् वर्तमानैक-
 क्षणानेकपुरुषप्रत्ययवत् यथा वर्तमानक्षणविषयाणामनेकपुरुष-
 प्रत्ययानामव्युत्थायितप्रत्ययसामानाधिकरण्ये सति समानग्रद्वा-
 च्यानामेकविषयत्वम् तथा चाव्युत्थायितप्रत्ययसामानाधिकरणाः
 समानग्रद्वाच्याश्च विप्रतिपन्ना अयुगपत्काशाः प्रत्ययास्येऽप्येक-
 विषया इति प्रत्यात्मं नानेककर्तृकाः प्रत्यथा अप्रतिसन्धानप्रसङ्गा-
 देवदत्तादिप्रत्ययवदिति । रूपरसगन्धस्पर्शप्रत्यया एकानेकनिमित्ताः
 मयेतिप्रतिसन्धानात् कृतसमयानां बहूनां वर्तमानैकक्षणानेक-
 विज्ञानवदिति स्वस्वनाद्यतनविज्ञानान्येकसन्ततौ एकानेकनिमित्तानि
 मयेतिप्रतिसन्धानात् पूर्ववत् शास्त्रार्थप्रत्यया एकानेकनिमित्ताः
 प्रतिसन्धानात् पूर्ववत् नानाविषयाणां च नानाकर्तृकाणां च प्रत्य-
 यानामप्रतिसन्धानादिति पूर्ववदेव न्याय इति ॥

न पयसः परिणामगुणान्तरप्रादुर्भावात् ॥ १५ ॥

न पयसः परिणामगुणान्तरप्रादुर्भावात् । नैव चीरं विनश्यति
 नापि दध्युत्पद्यते अपि त्ववस्थितस्य द्रव्यस्य पूर्वधर्मनिवृत्तौ धर्मा-
 न्तरमुत्पद्यत इत्येके वर्षयन्ति । अपरे त्ववस्थितस्य द्रव्यस्य गुण-
 निवृत्तौ गुणान्तरमुत्पद्यत इति । स खल्वयमेकपक्षीभावं इति^(१)
 क सपमानार्थः सभयच द्रव्यमवतिष्ठते एकस्य निरोभावाभिव्यक्ती
 एकस्य विनाशप्रादुर्भाववित्युपमानार्थः सभयचोत्तरं धूम्रान्तराद्-
 व्यान्तरोत्पत्तिदर्शनं पूर्वद्रव्यनिवृत्तेरनुमानम् ॥

(१) भाव इव-पा० ४ पु० ।

व्यूहान्तराद् द्रव्यान्तरोत्पत्तिदर्शनं पूर्वद्रव्यनिवृत्तेरनु-
मानम् ॥ १६ ॥

श्रेष्ठं भाव्ये । यत्पुनरेतदेकस्य तिरोभावाभिव्यक्ती एकस्य विनाश-
प्रादुर्भावविति तन्न पूर्वावस्थापरित्यागात् । यदि विनाशोत्पादौ
निवृत्तिप्रादुर्भाववथाप्यभिव्यक्तनभिव्यक्ती सर्वथा पूर्वावस्थां जहाति
द्रव्यमिति न ज्ञानपट्टकस्य पूर्वावस्थातोभिव्यक्तनभिव्यक्ती भवतो
विनाशप्रादुर्भावौ वेति । तस्मादयुक्तमवस्थितस्य परिणाम इति ।
अभ्यनुज्ञाय च निःकारणं शीरविनाशं निष्कारणं च दध्युत्पादम् ॥

कश्चिद्विनाशकारणानुपलब्धेः कश्चिन्नोपलब्धेरनेका-
न्तः ॥ १७ ॥

कश्चिद्विनाशकारणानुपलब्धेः^(१) कश्चिन्नोपलब्धेरनेकान्तः । शीर-
दधिवन्निःकारणौ विनाशोत्पादौ स्फटिकव्यक्तीनां न पुनः कुम्भा-
दिवत् सकारणाविति नाच हेतुरस्तीति निरधिष्ठानं च दृष्टान्त-
वचनम् । कोऽधिष्ठानार्थः आश्रयार्थः किमुक्तमभवति निरधिष्ठान-
मिति । धर्मी नास्तीति यावदुक्तं भवति न हि स्फटिकस्योत्पाद-
विनाशौ प्रतिघणमुपसम्भेते यत इयं चिन्ता भवेत् किमेतौ सकार-
णावाप्तौस्त्रिदकारणाविति यथानभ्युपगतशब्दतत्त्वं प्रति कश्चिद्-
भूयान् कृतकत्वादित्यः शब्दस्तादृगेतदिति धर्मविद्वेषे दृष्टान्ता-
भाव इति च समानम् । अभ्यनुज्ञाय च स्फटिकस्योत्पाद^(२)विनाशौ

(१) मुपपत्तेः—पा० १ पु० ।

(२) तस्योत्पाद—पा० ४ पु० ।

योऽपि बाधकस्तस्मात्तद्विज्ञानादप्रतिषेधः उभावेतौ दृष्टान्तौ चौरद-
धिवत् कुम्भादिवच्च तत्र किं कुम्भादिर्दृष्टान्तो भवत्यत्र चौरदधिनी
इति । तत्र कुम्भादिवदिति युक्तम् कुम्भाद्युत्पत्तिविनाशकारणस्य
दृष्टत्वात् चौरदधिवत् न युक्तम् असुमानतो घट्टादिति सिद्धम-
नित्या बुद्धिरिति । इतस्मान्नित्या बुद्धिः गुणत्वे सति प्रत्यक्षाया
स्थापकद्रव्यसमवायात् शब्दवत् जातिमत्त्वे सति अस्मदादिप्रत्यक्षत्वा-
दाश्रितत्वात् शब्दवत् करणभावे सत्ययोगिप्रत्यक्षत्वात् शब्दवदेव ॥

सा त्विधं बुद्धिः कस्य गुण इत्येतच्चिन्त्यते न गुणभावाच्चिद्वेः
अनित्यत्वे सत्यक्षाद्युपप्रत्यक्षत्वाद्गुणभावः सन्निकर्षोत्पत्तेः संग्रहः
इति । तत्रायं विशेषः ॥

नेन्द्रियार्थयोस्तद्विनाशे ऽपि ज्ञानावस्थानात् ॥ १८ ॥

नेन्द्रियार्थयोस्तद्विनाशे ऽपि ज्ञानावस्थानात् । भवति स्वप्निन्द्रिये
ऽर्थे च विमष्टे ज्ञानमद्राक्षमिति अद्राक्षमित्येतन्नेन्द्रियार्थसन्निकर्षात्
स्मृतित्वात् स्मृतिरेषा नेन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्भवितुमर्हति स्मृतावपि
तुल्यं यथैव ज्ञातारमन्तरेण ज्ञानं न भवत्येवमसुभवितरि गृहे अनु-
भवितारमन्तरेण स्मृतिरयुक्तेति । अस्तु तर्हि मनो ज्ञानं गुणः ॥

युगपज्ज्ञेयानुपलब्धेर्न मनसः ॥ १९ ॥

युगपज्ज्ञेयानुपलब्धेर्न मनसः । तत् खलु युगपज्ज्ञेयानुपलब्ध्या
समधिगतं मनो नातस्तस्य गुणो ज्ञानं विशेषणोपादानादन्तः-
करणवद्भवत्प्रसङ्ग इति चेत् अथ मन्यसे यत् खलु युगपज्ज्ञेयानु-
पलब्ध्या समधिगतं मनो न तस्य गुणो ज्ञानमित्येवं नृवाचनेन बह्व-

न्यक्तःकरणानि प्रतिपन्नानि भवन्ति न ह्यसत्यन्तःकरणवज्जले विग्रे-
 षण्मर्थवदिति । न सर्वस्येन्द्रियस्य मनननिमित्तत्वात् सर्वमिन्द्रियं
 मनननिमित्तत्वान्नम इत्युच्यते । एवं च यति विग्रेषणं युक्तम्
 युगपज्ज्ञेयानुपलब्ध्या यत् समधिगतं मनो न तस्य गुणो ज्ञानमिति
 एवमपि विग्रेषणं व्यर्थम् अन्यज्ञानभ्युपगमात् । यदि तस्यान्तः-
 करणस्य न भवत्पन्यस्य तर्हि साधनस्य ज्ञानं गुण इति प्राप्तम्
 अन्यज्ञानभ्युपगमात् । अन्यस्योपपत्तेरप्रतिषेधः अगवस्थितत्वात् प्रमाण-
 प्रमेयभावस्य यदायं योगी पुरुषान्तरेण पुरुषान्तरं परिच्छिनत्ति
 तदा पुरुषान्तरपरिच्छेदे पुरुषान्तरं साधनमिति तत्त्वज्ञानगुणं
 भवतीति युक्तं विग्रेषणमिति । तस्माच्च तस्य गुणो ज्ञानमिति । कस्य
 तर्हि ज्ञस्य वशित्वात् वशी ज्ञातावश्यं करणमिति न चायं ज्ञातरि
 नियमो ज्ञाता वश्येव वश्योऽपि भवतीति । अचेतने तु नियमः
 अचेतनं तु सर्वं वश्यमिति । वश्यं मनोऽचेतनत्वात् प्राणादिवदिति ।
 ज्ञानगुणत्वे वा सञ्ज्ञाभेदमात्रम् चित्तं चान्तःकरणं ज्ञानगुणं चेति
 सञ्ज्ञामात्रं भिद्यते । यथा च ज्ञातुर्ज्ञानसाधनमिन्द्रियमेवं मन्तुर्मति-
 साधनेनावश्यं भवितव्यमिति । उभयोस्चेतनत्वे प्रत्ययव्यवस्थानुमानं
 न स्यात् विभु चान्तःकरणं ज्ञानगुणमिति सर्वेन्द्रियैर्युगपदुपलब्धि-
 प्रसङ्गः ॥

तदात्मगुणत्वे ऽपि तुल्यम् ॥ २० ॥

इन्द्रियैर्मनसः सन्निकर्षाभावात् तदनुत्पत्तिः ॥ २१ ॥

तदात्मगुणत्वे ऽपि तुल्यम् । यस्यात्मा विभुश्च ज्ञानगुणस्य तस्यापि

सर्वेन्द्रियैः सम्बन्धस्याप्रतिषेधाद् युगपदुपलब्धिप्रसङ्गः न प्रसङ्गः, कारणान्तरभावात् इन्द्रियार्थसन्निकर्षवदिन्द्रियमनःसन्निकर्षोऽपि कारणमिति । तस्याथौगपद्यमणुत्वान्मनस इति । यदि पुनरात्मोन्द्रियार्थः सन्निकर्षादेव ज्ञानमुत्पद्येत् किं स्यात् ॥

नोत्पत्तिकारणानपदेशात् ॥ २२ ॥

नोत्पत्तिकारणानपदेशात् । अस्मादेवोत्पद्यतामिति न कारणमपदिश्यत इति सूचार्थः । आत्मोन्द्रियार्थसन्निकर्षात् ज्ञानमुत्पद्यत इति । अयुगपदुत्पत्तौ वा न कारणान्तरमपदिश्यत इति विदेशप्रत्ययानुत्पत्तौ वा यदेन्द्रियमर्षेण वक्षिरवस्थितेन सम्बन्धते आत्मसम्बन्धोऽपि तथास्तीति^(१) कस्मादिदेशप्रत्ययो न भवतीति वक्तव्यम् अन्तःकरणप्रत्याख्याने च केवलमात्मा स्वत्यादिकारणमिति कस्माच्च युगपदुत्पत्तिः स्वतीनां यदा चेन्द्रियमात्मा चार्थेण युगपत्सम्बन्धौ तदा किमिन्द्रियार्थसन्निकर्षः कारणम् अत आत्मार्थ^(२)सन्निकर्षः अतात्मोन्द्रियार्थसन्निकर्ष इति कारणानपदेशः विनाशकारणानुपलब्धेश्चावस्थाने तन्नित्यत्वप्रसङ्गः ॥

विनाशकारणानुपलब्धेश्चावस्थाने तन्नित्यत्वप्रसङ्गः ॥

२३ ॥

तदात्मगुणत्वे ऽपि तुल्यम् इत्येतदनेन समुचीयते यथात्मगुणो बुद्धिर्भवति विनाशकारणाभावाच्चित्यत्वमस्याः प्रसज्येत कथमिति

(१) तस्मास्तीति-पा० ४ पु० ।

(२) अतात्मार्थयोः-पा० ४ पु० ।

गुणानां द्वौ विनाशश्चेत् आम्रघाभावो विरोधिगुणप्रादुर्भावस्य तत्र
नित्यत्वादात्मनोऽनुपपन्नः पूर्वः विरोधी च गुणो नास्तीति नित्यत्व-
प्रसङ्गः ॥

अनित्यत्वग्रहणादुक्तेर्बुद्ध्यन्तरादिनाशः शब्दवत् ॥ २४ ॥

अनित्यत्वग्रहणादुक्तेर्बुद्ध्यन्तरादिनाशः शब्दवत् । अनित्या बुद्धि-
रित्येतत् प्रतिपादितम् । तथाश्चा बुद्ध्यन्तरादा संस्कारादा विनाश
इति प्रतिपत्तव्यम् । न हे सचेति चेत् अथ मन्यसे न हे बुद्धौ सह
भवतो यतः परया पूर्वा निवर्त्यते तच्च न युगपदुत्पत्तिनिषेधात्
युगपदुत्पत्तिः प्रतिषिध्यते न सहभावः न हि बुद्ध्योर्युगपद्भावे किञ्चि-
द्विद्यत इति सञ्जात्मकेन च कार्येण कारणविनाशाभ्युपगमात् ।
यदा च कथं सञ्जात्मकं भवति तदा कारणं विनाशयति शब्दवत् ।
यथा सञ्जात्मकः^(१) कार्यः शब्दः कारणं शब्दं निर्माष्टि तथा बुद्धिर-
पीति । अन्यथोर्न स्यादिति चेत् अथ मन्यसे यदि पूर्वौ बुद्धिशब्दौ
पराभां विनाशयेते अन्यथोर्बुद्धिशब्दयोः कथं^(२) विनाशकारण-
मिति । यथा चान्यौ बुद्धिशब्दौ विना निमित्तादिगम्यतः एवमन्य-
दपि कार्यमिति । न स्यर्गवद्द्रव्यसंयोगात् तदुत्पत्तिः^(३) स्यर्गवद्द्रव्य-
संयोगेनान्यशब्दो विद्यते । ये क्लृप्तादिभिः कारणस्य संयोगात्
एकार्थसमवायिनं शब्दं प्रतिवपन्निति अतोऽत्यन्तममृतिः शब्द-
श्चेति । अन्या बुद्धिः स्थितिहेतुभावादिगम्यतीति काशादा संस्का-

(१) सञ्जात्मा—पा० ४ पु० ।

(२) किं—पा० ४ पु० ।

(३) तदनुपपत्तेः—पा० ४ पु० ।

रादा कथं काष्ठात् यावन्मद्यस्य ज्ञानः स्थितिहेतुः धर्माधर्मौ तयो-
 रभावादन्या बुद्धिर्विगच्छतीति कष्ठात् पुनरेवमुच्यते न पुनर-
 हेतुको विनाशोऽभ्युपगम्यत इति नाभ्युपगम्यते उक्तदोषात् । निर्हेतुके
 विनाशे उक्तो दोषः^(१) चणभङ्गं निराकुर्वन्निरिति । यदि कारण-
 स्थायौगपद्याद्बुद्धीनामयुगपदुत्पत्तिः यत्र कारणस्य यौगपद्यमस्ति
 तत्र युगपदुत्पत्तिप्रसङ्गो यथा स्थितिषु । अत्र तावदेकः परिहारः
 कारणस्यैकक्रियानिर्वृत्तौ सामर्थ्यात् न हि कारणमेकस्मिन् काले
 ऽनेकां क्रियां निर्वर्तयितुं शक्नोति परिच्छेदत्वाच्च स्थतीनां
 ज्ञानवद्युगपदुत्पत्तिरिति । अपरे तु कारणस्थायौगपद्यमुपपादयि-
 ज्ञानः ज्ञानसमवेतात्मप्रदेशसन्निकर्षान्मनसः स्मृत्युत्पत्तेर्न युगपदु-
 त्पत्तिरित्याहुः ॥

ज्ञानसमवेतात्मप्रदेशसन्निकर्षान्मनसः स्मृत्युत्पत्तेर्न
 युगपदुत्पत्तिः ॥ २५ ॥

एतत्तु न सम्बन्धिगतिः प्रतिपादयितुमाह । नान्तःशरीरवृत्ति-
 त्वान्मनसः ॥

नान्तःशरीरवृत्तित्वान्मनसः ॥ २६ ॥

अन्तःशरीरे मनो वर्तते इति को वृत्त्यर्थः । न तावदाश्रया-
 श्रितभावः न हि मनः कश्चिदाश्रितं नापि वृत्तिः स्वकार्य-
 सामर्थ्यम् बहिःकार्यदर्शनान्मनसाधिष्ठितं चक्षुर्निःसृत्य रूपादि
 यादयति^(२) चक्षुषोर्विषयरावोर्मेनसः कार्यं तद्भावभावित्वात् न

(१) उक्तो हेतुः—पा० १ उ० ।

(२) रूपादिमदर्थं यादयति—पा० ४ उ० ।

चात्वा दृष्टिः संभवति तस्मात्तान्तःशरीरदृष्टि मग इति । अत्र
 ब्रूमः नात्रयास्मितभावो^(१) मनसो दृष्टिर्नापि कार्यप्रतिबन्धोऽपि
 तु नाशरीरस्य मनसः कार्यमिति मनसो दृष्ट्यर्थः । न चाशरीरं
 मनः पुरुषस्त्वार्यं करोतीति । साध्यत्वादहेतुः ॥

साध्यत्वादहेतुः ॥ २७ ॥

अशरीरं मनः पुरुषार्थासमर्थमिति साध्यमेतत् स्मरतः शरीर-
 धारणोपपत्तेर्न प्रतिषेधः^(२) ॥

स्मरतः शरीरधारणोपपत्तेरप्रतिषेधः ॥ २८ ॥

स्मरणशरीरधारणे धुमपङ्कवत इति दृष्टम् दृष्टं च सर्वेषु
 प्रतिपत्तव्यम् शिरनिश्चरिते च मनसि स्मरतः शरीरधारणं न
 स्यात् । न तदाशुगतित्वात्मनसः ॥

न तदाशुगतित्वात्मनसः ॥ २९ ॥

सम्यं सिध्यति स्मरणं धारणं च । न स्मरणकालानियमात् ॥

न स्मरणकालानियमात् ॥ ३० ॥

अनियतः स्मृतिकाञ्चोऽतोऽयुक्तमेतत् । शरीरसंयोगानपेक्षं
 चात्ममनःसंयोगं स्मृतिकारणं ब्रुवतः शरीरस्योपभोगायतनलं
 निवर्तते । ततस्तस्मिन् शरीरोत्पत्तिवैयर्थ्यमिति ॥

आत्मप्रेरणयदृच्छाज्ञताभिश्च न संयोगविशेषः ॥ ३१ ॥

(१) नात्रयास्मितभावो—पा० ४ पु० ।

(२) प्रतिषेधः—पा० ४ पु० ।

अपरे तु आत्मप्रेरणयदुच्छाङ्गताभिश्च न संयोगविशेष इति परिहारं ब्रुवते ॥

व्यासक्तमनसः पादव्यथनेन संयोगविशेषेण समानम् ॥ ३२ ॥

प्रणिधानलिङ्गादिज्ञानानामयुगपद्भावाद्युगपदस्मरणम् ॥ ३३ ॥

प्रातिभवत्तु प्रणिधानाद्यनपेक्षे स्मार्त्ते यौगपद्यप्रसङ्गः ॥ ३४ ॥^(१)

एतच्च व्यासक्तमनसः पादव्यथनेन संयोगविशेषेण समानं भवतीत्यपरिहारः । कर्मादृष्टमुपभोगार्थं निधामकं भवतीति न युक्तं समानत्वात् । तस्मात् पूर्वं एव परिहारो नाम्नःप्रतीरदृप्तित्वा-
न्मनस इति । यदि तर्हि ज्ञानसमवेतात्मसन्निकर्षायौगपद्यादिति परिहारो नेष्यते प्राप्तः स्मृतीनां युगपदुत्पादः कारणस्य यौगपद्यादिति । नापेक्षाकारणस्यायुगपद्भावात् ।

यतः प्रणिधानाद्यात्ममनःसंयोगस्य सहकारिकारणं तच्च युगपद्भवतीत्ययुगपदुत्पत्तिः स्मृतीनाम् । यदि प्रणिधानाद्यपेक्षात्ममनःसंयोगो न युगपत्स्रतिकारणं याः स्मृतयः प्रणिधानादिसन्निकर्षानमन्तरेण^(२) भवन्ति तासां यौगपद्यं स्यात् नानभ्युपगमात् । न हि प्रणिधानाद्यनपेक्षं स्मार्त्तमस्ति यतः स्मृतिहेतोरसंवेदनात् ।

प्रातिभेन समानाभिमानोऽयमिति प्रातिभं तर्हि युगपद्भवितु-

(१) न्यायकालौचित्ये स्मृतिमिदं नास्ति । (२) प्रणिधानाद्यन्तरेण—पा० ४ पु० ।

मर्हति । न हि तस्यासिद्धितं कारणमिति नोक्तोत्तरत्वात् ।
 उक्तोत्तरमेतत् न हि कारणस्थानेकक्रियानिर्दृष्टि^(१)सामर्थ्यमस्ति
 प्रातिभं चानेकं ज्ञानं भवेदकस्मिन्नर्थे भवेदधानेकस्मिन् । न ताव-
 देकस्मिन् वैषर्ष्यात् । नानेकस्मिन् सामर्थ्याभावात् । न चाद्यं निघमः
 प्रत्ययानां यौगपद्यं न भवतीति ज्ञातुर्विकरणधर्मणो देहनामाले
 प्रत्ययानां यौगपद्यादिति । यदि च ज्ञानसमवेतात्मप्रदेशासन्निक-
 र्षांश्च स्यतीनां युगपदुत्पत्तिः ये संस्कारा एकदेशास्तेष्ववस्थित-
 ग्ररीरस्थानेकज्ञानसमवायादेकदेशे युगपदनेकार्थस्वरसं स्यात् । न
 चैतदस्तीति अतस्त्वापरीहार इति । अवस्थितग्ररीरस्य संस्काराः
 समानदेशा इत्ययुक्तम् । आत्मप्रदेशानामद्रव्यान्तरत्वात् । एवं सति
 सर्वसंस्काराणां समानदेशत्वे प्रत्यययौगपद्यप्रसङ्गोऽपरिहार्यः ।
 संस्कारप्रत्यासत्त्या स्यति यौगपद्यं न भवतीति का प्रत्यासत्तिः न
 हि संस्काराणां सन्निकृष्टविप्रकृष्टभावोऽस्ति समानदेशत्वात् । न
 भ्रूमः सन्निकृष्टता प्रत्यासत्तिरपि तु संस्कारस्य सकारिकारणसम-
 वधानं प्रत्यासत्तिः शब्दवत् यथा शब्दाः सन्तानवर्तिनः सर्व एवा-
 काशे^(२) समवयन्ति समानदेशत्वे ऽपि यद्योपलब्धेः कारणानि सन्ति
 स उपलभ्यते नेतरे तथा संस्कारेष्वपीति । पुरुषस्य ज्ञानमिच्छा-
 द्योऽन्तःकरणस्येति कस्यचिद्दृग्गणं तत्प्रतिविध्यते ज्ञप्तेच्छादेवनि-
 मित्तत्वादारम्भनिवृत्त्योः ॥

ज्ञप्तेच्छादेषनिमित्तत्वादारम्भनिवृत्त्योः ॥ ३५ ॥

(१) निमित्त-पा० १ पु० ।

(२) सर्वैवाकाशे-पा० १ पु० ।

ज्ञातुरेवेच्छादय इति सूचार्थः । यद्यन्तःकरणस्येच्छादयः
स्युर्न प्रत्यचाः स्युः न हीच्छादयोऽन्यथा वर्तमाना अन्यस्य प्रत्यचा
भवितुमर्हन्तीति । नित्यं चेच्छादयोऽप्रत्यचाः स्युः मनो गुणाना-
मतीन्द्रियत्वात् । आरम्भनिवृत्त्योश्च प्रत्यगात्मनि दृष्टत्वात् पर-
वानुमानम् ॥

तस्मिन्नुत्वादिच्छादेषयोः पार्थिवाद्येष्वप्रतिषेधः ॥ ३६ ॥

तस्मिन्नुत्वादिच्छादेषयोः पार्थिवाद्येष्वप्रतिषेधः । प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यां
सामानाधिकरण्यात् शरीरादिष्वप्रसङ्ग इति सूचार्थः ॥

परश्चादिष्वारम्भनिवृत्तिदर्शनात् ॥ ३७ ॥

परश्चादिष्वारम्भनिवृत्तिदर्शनादनेकान्तो वाक्यार्थः ॥

नियमानियमौ तु तद्विशेषकौ ॥ ३८ ॥

नियमानियमौ तु तद्विशेषकौ । प्रयुज्यमानभूतविषयत्वं प्रवृ-
त्तिनिवृत्त्योर्नियमः यानि भूतानि प्रयुज्यन्ते तेषु प्रवृत्तिनिवृत्तौ
भवतो न सर्वेष्विति । यदि पुनर्ज्ञत्वाद्भूतानां प्रवृत्तिनिवृत्तौ स्यातां
भूतमात्रे स्याताम् यथा गुरुत्वादिभ्यो यानि गुरुत्वादिमन्ति
भूतानि तानि स्वगुणात् पतन्तीति नियमस्य दृष्टः तस्मान्न
भूतानि चेतनानीति एकशरीरे च ज्ञातव्यत्वं निरनुमानमिति ।
यस्य भूतानि चेतनानि तस्यैकशरीरे बह्वनि भूतानीति बहव-
चेतनाः स्युः । भवन्तु बहवचेतनाः किञ्चो बाध्यत इति चेत् न
बहुले प्रत्ययव्यवस्थानानुमानं भवेत् अथवस्थानं तु पश्यामः

प्रत्यक्षानां प्रतिबन्धानात् सर्वः प्रत्यक्षः प्रतिबन्धीयमान एकस्मिन्
कार्यकारणसङ्घाते दृष्ट इति । अन्यथाभिधानाच्च चिन्ताहितप्राप्ति-
परीक्षारार्थः परित्यक्तः प्रवृत्तिनिवृत्तौ भवता तु क्रियामात्रं
क्रियोपरमं चाश्रित्य तद्विज्ञानादिच्छादेषयोः पार्थिवान्येवप्रतिषेध
इत्युक्तम् यथाविधे च प्रवृत्तिनिवृत्तौ प्रयुज्यमानभूताधारस्त्रेण
तथाभूते^(१) भूतमात्रे भवत इति भूतेन्द्रियमनसां समानः प्रति-
षेधः मनस्वदाहरणमात्रम् ॥

यथोक्तहेतुत्वात् पारतन्त्र्यादकृताभ्यागमाच्च न
मनसः ॥ ४६ ॥

यथोक्तहेतुत्वात् पारतन्त्र्यादकृताभ्यागमाच्च न मनसः । यथोक्त-
हेतुत्वादिति दर्शनस्यर्षनाभ्यामेकार्थपरिष्ठादित्येवमादीनां हेतुनाम-
प्रतिषेधात् । पारतन्त्र्यादिति परतन्त्र्याधि शरीरेन्द्रियमनाधि
धारणप्रेरणसूत्रनक्रियासु प्रयत्नवशात् प्रवर्तन्ते चैतन्ये पुनः स्व-
तन्त्र्याधि स्युः । अकृताभ्यागमाच्च चेतनत्वाच्छरीरादीनां तैः कृतं
कर्म पुरुषेषु भुज्यत इति अकृतकृतागमनाश्रयोपसङ्गः अचेतनत्वे
तु तस्याधनस्य स्वकृतकर्मफलोपभोग इति अथायं चिद्व्योपसङ्गः
परिशेषाद्यथोक्तहेतूपपत्तेश्च ॥

परिशेषाद्यथोक्तहेतूपपत्तेश्च ॥ ४० ॥

स्मरणं त्वात्मनो अस्वाभाव्यात् ॥ ४१ ॥

आत्मनो गुणो ज्ञानमिति प्रकृतम् । यथोक्तहेतूपपत्तेरिति

(१) तद्विज्ञाने-पा० ४ ५० ।

आत्मप्रतिपादकानां हेतूनामप्रतिषेधात् । परिशेषादिति शरीरे-
न्द्रियमनसां प्रतिषेधादन्यस्य च शिष्यमाणस्यासम्भवात् आत्मनश्च
शिष्यमाणत्वात् तस्य गुणो ज्ञानमिति । उपपत्तेरिति वा स्वतन्त्रो
हेतुः आत्मनित्यत्व इति कस्योपपत्तेः संसारापवर्गयोरुपपत्तेरित्येव-
मादि भाष्ये । स्यतिहेतूनामयौगपद्याद्युगपत्स्मरणमित्युक्तम् । अथ
केभ्यः स्यतिरुत्पद्यत इति स्यतिकारणानामयौगपद्यप्रतिपादनार्थम्
प्रणिधानादि सूत्रम् ॥

प्रणिधाननिबन्धाभ्यासलिङ्गलक्षणसादृश्यपरिग्रहाश्र-
याश्रितसम्बन्धानन्तर्यवियोगैककार्यविरोधातिशयप्राप्ति-
व्यवधानसुखदुःखेच्छाद्वेषभयार्थित्वक्रियारागधर्माधर्मनि-
मित्तेभ्यः ॥ ४२ ॥

एवमुपपन्नमनित्या बुद्धिरिति ॥

अनित्यायां च बुद्धावुत्पन्नापवर्गित्वात् काशान्तरावस्थित-
त्वाच्च^(१) संग्रहः उत्पन्नापवर्गिणी बुद्धिः शब्दवत् आहो काशान्तर-
स्थायिनी^(२) कुम्भवदिति उत्पन्नापवर्गिणीति युक्तम् कः पुनरथमर्थः
उत्पन्नापवर्गिणीति अन्येभ्योऽपिविनाग्निभ्य आशुतरं विनश्यतीति न
त्वथमर्थ उत्पत्त्यनन्तरं ध्वंसत^(३) इति । कः पुनरत्र न्यायः आशुतर-
विनाग्निनी बुद्धिः जातिमत्वे सत्यसदादिप्रत्यक्षतायां व्यापकद्रव्य-
समवायात् शब्दवत् प्रतिक्षणमपूर्वात्पत्तौ^(४) करणत्वे सति प्रत्यर्थप्र-

(१) वक्ष्यामिमात्र-पा० ४ पु० ।

(२) काशान्तरावस्थायिनी-पा० ४ पु०

(३) ध्वंस इति-पा० १ पु० ।

(४) अयुगपदुत्पत्तौ-इत्यधिकं १ पु० ।

काग्रकलात् यस्य प्रतिषण्णमपूर्वोत्पन्नपदार्थप्रकाशकत्वं करणत्वे सति तस्माद्भूतरविनाशित्वं दृष्टं यथा प्रदीपस्य प्रतिषण्णमपूर्वोत्पन्नान्^(१) प्रध्वंसिनः पदार्थान् बुद्धिः प्रत्यर्चनियमेन प्रकाशयति तस्मादिष्टमप्याद्भूतरविनाशिनोति । अथवा आद्भूतरविनाशिनो बुद्धिः मुखले सत्यबाह्यकरणप्रत्यक्षत्वात् सुखवदिति । अस्मार्थस्य ज्ञापनार्थं कर्मानवस्थाधिपदवादिनि सूचम् ॥

कर्मानवस्थाधिग्रहणात् ॥ ४३ ॥

यदि तस्मानवस्थाधिपदार्थेषु अनवस्थिता बुद्धिः अथ यदा बुद्धिस्थितं^(२) कुम्भादिकमुपलभ्यते तदा किं कुम्भवत् काष्ठान्तरावस्थाधिनी उताद्भूविध्वंसिनोति । अवस्थितयद्यपि ऽपि प्रत्यक्षनिवृत्तेः प्रध्वंसिनी यदाप्यवस्थितं कुम्भादिकमुपलभते तदापि यन्तानेनैव बुद्धयो निवर्तन्ते कस्मान्नावहिते प्रत्यक्षनिवृत्तेः यदि कुम्भवत् काष्ठान्तरावस्थाधिनी बुद्धिरभविष्यत् व्यवहिते ऽपि प्रत्यक्षमवास्थास्यत् न त्वतिष्ठते तस्मान्न काष्ठान्तरावस्थाधिनीति । स्पृतेरवतिष्ठत इति चेत् यदि बुद्धिर्ध्वंसिनी स्यात् स्पृतिर्न स्यात् न हि बुद्धिभेदे स्पृतिं पश्याम इति यथा पुद्गलान्तरबुद्धिषु अस्ति च स्मृतिः तस्मादवतिष्ठते बुद्धिरिति नात एवानवस्थानात् न हि बुद्ध्याववस्थितायां स्पृतिः सम्भवति स्पृतिर्नाम प्रत्यक्षबुद्धिनिरोधे तत्पूर्वको विषयप्रतिषन्धिः यथेदमद्राचमिति एतच्च न प्रत्यक्षबुद्ध्याववस्थितायां युक्तमिति अन्यतश्च तद्भावात् स्पृतिरक्षिप्तमिति येषं स्पृतिर्बुद्ध्याववस्थानक्षिप्तत्वेनाभ्युपगम्यते नेयं क्षिप्तमन्यतस्तद्भावात् अवतिष्ठते हि

(१) प्रतिषण्णस्युत्पन्नान्—पा० ४ पु० ।

(२) यदावस्थितं—पा० ४ पु० ।

बुद्धिजः संस्कार इति ततः प्रणिधानादिनिमित्तापेक्षात् स्मृति-
रिति । हेत्वभाव इति चेत् अथ मन्यसे संस्कारात् स्मृतिर्न बुद्ध्य-
वस्थानादित्यत्र को हेतुः स्मृतिरेव यद्यवतिष्ठते बुद्धिः स्मृतिर्न
स्यादिति ॥

अव्यक्तग्रहणमनवस्थायित्वाद् विद्युत्सम्पाते रूपा-
व्यक्तग्रहणवत् ॥ ४४ ॥

हेतूपादानात् प्रतिषेधव्याभ्यनुज्ञा ॥ ४५ ॥

अव्यक्तग्रहणमनवस्थायित्वात् विद्युत्सम्पाते रूपाव्यक्तग्रहणवत् ।
यद्यनवस्थायिनी बुद्धिरव्यक्तं व्यक्तस्य ग्रहणं प्राप्नोति यथा विद्यु-
त्प्रकाशितानामव्यक्तग्रहणमिति न विरोधात् अव्यक्तग्रहणादवस्था-
यिनी बुद्धिरिति नृवाणोऽनवस्थायिनी बुद्धिरिति यत्प्रतिषेधं^(१)
तदभ्यनुजानासि तस्य चाभ्यनुज्ञानाद्यदुक्तं काष्ठान्तरावस्थायिनी
बुद्धिरिति तद्वाधितं भवति अव्यक्तग्रहणस्य चान्यनिमित्तत्वात् ना-
व्यक्तग्रहणाद् बुद्धानवस्थानं सिद्ध्यति । यत्तदव्यक्तमव्यक्तं च ग्रहणं न
बुद्धेरवस्थानानवस्थानाभ्यामपि तु ग्रहणहेतोर्भेदादिति तदसम्भवाच्च
नाव्यक्तं नाम ग्रहणमस्ति कस्मात् अर्थग्रहणमात्रत्वाद् बुद्धेः अर्थ-
ग्रहणमात्रं बुद्धिः । तच्चार्थग्रहणं सामान्यतो विशेषतश्च यच्च
सामान्यविषयं तत्सामान्यं प्रति व्यक्तम् एवं विशेषविषयम् एवं
तद्विषयमिति । तद्विदमव्यक्तग्रहणं देशितम् कथमेकस्मिन्^(२)
विषये बुद्धानवस्थानकारितं स्यात् लोकविरोध इति चेत् यदि

(१) प्रतिषेधव्यम्—पा० ४ ५० ।

(२) कतमस्मिन्—पा० ४ ५० ।

तर्हि व्यक्ताव्यक्तपक्षे न स्थातां योऽयं व्यवहारो लोकेषु व्यक्तं^(१)
 पश्चामौति स कथम् नान्यथा तदुपपत्तेः । नायं सामान्यविशेष-
 तद्वत्सु व्यक्ताव्यक्तपक्षभेदोऽपि तु धर्मिणः सामान्यतोऽधिगतस्य
 विशेषत उपलिप्तादारकमव्यक्तपक्षमिति । अनेकान्ताश्च नायमेका-
 न्तोऽस्ति अद्विषयग्रहणहेतोर्याहस्य चानवस्थानं तथाव्यक्तपक्षम् ॥

न प्रदीपार्चिषः सन्तत्यभिव्यक्तग्रहणवत् तद्ग्रहणम् ॥

४३६ ॥

न प्रदीपार्चिषः सन्तत्यभिव्यक्तग्रहणवत् तद्ग्रहणम् । अनवस्था-
 यित्वे ऽपि यथा प्रदीपार्चिषां सन्तत्या वर्तमानानां साङ्ख्यानवस्थानं
 ग्रहणानवस्थानं च भवति भवति च व्यक्तं ग्रहणमर्चिषीति यथा-
 र्चिषु तथान्यथापीति व्यवस्थितं अणिका बुद्धिरिति । ग्ररीरगुण-
 स्येतना सति ग्ररीरे भावादसति चाभावादिति । यच्च यस्मिन् सति
 भवति असति च न भवति तस्य तदिति विज्ञायते यथा रूपा-
 दय इति । न सति भावात् ग्ररीरगुणलं चेतनायाः सिद्ध्यति
 सति भावस्थान्यगुणत्वे ऽपि दर्शनात् । न तावत् संयोगविभागसं-
 स्काराः कर्मगुणाः अथ च सति कर्मणि भावोऽसति चाभाव इति ।
 संयोगविभागशब्देषु च सत्सु शब्दो भवत्यथ च न तद्गुण इति
 तद्गुणलं च तत्रोपलब्ध्या सिद्ध्यति यद्यत्र वर्तमानमुपलभ्यते रूपा-
 दिकं तत्तस्य गुण इति । अथ सति भावादित्यनेन ग्ररीरे चेतनो-
 पलब्धिं ब्रूयात् तस्याप्यसिद्धता दोषः न हि ग्ररीरे चेतनोपलभ्यते

(१) लोकेन व्यक्तं—पा० ४ ५० ।

चेतनामात्रं त्वपस्यते तच्च सन्दिग्धं किं शरीरे उतान्यस्मिन् इति
उपेत्य शरीरे चेतनोपस्यति किं शरीरगुणस्येतना उत द्रव्यान्तर-
गुण इति द्रव्ये स्वगुणपरगुणोपस्यतेः संग्रह इत्युक्तार्थं सूत्रम् ॥

द्रव्ये स्वगुणपरगुणोपस्यतेः संग्रहः ॥ ४७ ॥

न शरीरगुणस्येतना यावद्द्रव्यभावित्वा^(१)द्रूपादीनाम् दृष्टान्त-
सूत्रम् ॥

यावद्द्रव्यभावित्वाद्रूपादीनाम् ॥ ४८ ॥

वैधर्म्येण ये शरीरगुणा भवन्ति ते यावच्छरीरं वर्तन्ते यथा
रूपादयः न तु यावच्छरीरं चेतना वर्तते तस्मान्न तद्गुण इति ।
साधर्म्येण वा न तद्गुण इति यथाप्लूषतेति^(२) । संस्कारवदिति
चेत् अथ मन्यसे यथा संस्कारः शरीरगुणो न च यावच्छरीरं
वर्तते तथा चेतनापीति न कारणानुच्छेदात् संस्कारस्य न शरीर-
मात्रं कारणं तस्य मोदनादिकारणसन्निधाने तदभावे भावाभावौ
युक्तौ कारणसन्निधानवतोयुक्तमेतदिति । चेतनानिमित्तस्याप्यसन्नि-
धानमिति चेत् अथ मन्यसे यथैव संस्कारस्य कारणमसन्निहितमेवं
चेतनाकारणमपीति तदयुक्तम् विकल्पानुपपत्तेः यच्छरीरे चेत-
नोत्पत्तिकारणं तस्मिन् शरीरस्यमुत द्रव्यान्तरस्यम् शरीरस्यमपि
किं यावच्छरीरभावि उत नैमित्तिकमिति । यदि यावच्छरीर-
भावि न कदापिचेतनापीति शरीरमुपस्येत निमित्तस्य सन्नि-
हितत्वात् अथ नैमित्तिकं यच्छरीरे चेतनोत्पत्तेर्निमित्तस्य कारणं

(१) यावच्छरीरभावित्वा—पा० ४ पु० । (२) यथाप्लूषतेति—पा० ४ पु० ।

तथापि^(१) चेतनावत्प्रसङ्गः । अथ द्रव्यान्तरस्य द्रव्यान्तरवृत्तिनिमित्तं
शरीरे चेतनां करोति न द्रव्यान्तरेष्वित्यथापि निश्चयमेतुर्व-
क्तव्यः । द्रव्यान्तरस्य च नित्यमनित्यं वा अनित्यमपि काष्ठान्तरा-
वस्थाधि चक्षुप्रध्वंसि वेति^(२) चेतनावत् प्रसङ्गः । यच्च मन्येत श्यामा-
दिगुणं च द्रव्यं भवति न च यावद्द्रव्यभाविनी श्यामतेति तच्च न
पाकजगुणान्तरोत्पत्तेः ॥

न पाकजगुणान्तरोत्पत्तेः ॥ ४६ ॥

नात्यन्तं श्यामतोपरमे^(३) रूपान्तरोत्पत्तिः चेतनोपरमस्त्वत्यन्त
इति । इतश्च प्रतिद्वन्द्विसिद्धेः पाकजानामप्रतिषेधः ॥

प्रतिद्वन्द्विसिद्धेः पाकजानामप्रतिषेधः ॥ ५० ॥

यावत्सु द्रव्येषु पूर्वगुणप्रतिषेधस्तावत्सु प्रतिद्वन्द्विनो गुणान्तरस्य
दर्शनम् यथा श्यामनिवृत्तौ रक्तादीनामिति । न पुनः शरीरे
चेतनाविपरीतं गुणान्तरस्युपसम्भवे चेतनामात्रोपरमस्त्वत्यन्त इति ।
अथ मन्यसे शरीरेष्वेतनत्वं नाम^(४) गुणान्तरमिति तच्च स्वरूपतो-
ऽनिर्दिष्टात् यत्तद्वेतनत्वं नाम किं तत् चेतनाविपरीतं धर्मभूतं वस्तु
उत चेतनाविप्रतिषेधमात्रमिति यदि विपरीतं चेतनावत् संवेद्यं
स्यात् अथ चेतनाविप्रतिषेधमात्रं तच्च गुण इति ॥

शरीरव्यापित्वात् ॥ ५१ ॥

इतश्च न शरीरगुणश्चेतना शरीरव्यापित्वात् शरीरवत् शरीरा-

(१) तथापि—पा० १ पु० ।

(२) प्रतिक्षयं ध्वंसि वेति—पा० ४ पु० ।

(३) श्यामरूपोपरमे—पा० ४ पु० ।

(४) चचेतना नाम—पा० ४ पु० ।

वयवास्त्रेतनोत्पत्त्या व्याप्यन्ते । को व्याप्यर्थः न कश्चित् शरीरावयव-
स्त्रेतनाहीनो भवतीति सर्वस्य चेतनानिमित्तत्वात् शरीरवच्छरीराव-
यवास्त्रेतनाः प्राप्नुवन्ति । भवन्तु शरीरावयवास्त्रेतनाः न प्रत्ययव्यवस्था-
प्रसङ्गात् शरीरवच्छरीरावयवास्त्रेतना इति प्रत्ययव्यवस्थानं स्यात्
न शरीरावयवास्त्रेतनाः केशनखादिव्वनुपलब्धेः इति दृष्टान्तसूचम् ॥

न^(१) केशनखादिव्वनुपलब्धेः ॥ ५२ ॥

त्वक्पर्यन्तत्वाच्छरीरस्य केशनखादिव्वप्रसङ्गः ॥ ५३ ॥

त्वक्पर्यन्तत्वाच्छरीरस्य केशनखादिव्वप्रसङ्गः संयोगिद्वयं केश-
नखादयो न तु शरीरावयवा इति तस्माच्चायं प्रसङ्ग इति । इतस्तु
न शरीरगुणस्त्रेतना शरीरगुणवैधर्म्यात् ॥

शरीरगुणवैधर्म्यात् ॥ ५४ ॥

द्वये शरीरगुणा भवन्ति बाह्यकरणप्रत्यक्षाः रूपादयोऽतीन्द्रियं
च गुह्यत्वं विधान्तरं तु चेतना न बाह्यकरणप्रत्यक्षा सुसंबन्धत्वात्
नातीन्द्रिया मनोविषयत्वात् तस्माच्च शरीरगुण इति न रूपा-
दीनामितरेतरवैधर्म्यात् ॥

न रूपादीनामितरेतरवैधर्म्यात् ॥ ५५ ॥

यथेतरवैधर्म्यात् रूपादयो न शरीरगुणत्वमतिवर्तन्ते तथा
रूपादिवैधर्म्यं सति चेतना शरीरगुणत्वं न हास्यति ॥

ऐन्द्रियकत्वाद्वरूपादीनामप्रतिषेधः ॥ ५६ ॥

ऐन्द्रियकत्वाद्वरूपादीनामप्रतिषेधः । द्वये शरीरगुणा भवन्ती-

(१) न-इति नास्ति ४ पु० ।

त्युक्तः सूत्रार्थः । रूपादीनामितरेतरवैधर्म्यमननुसंहितं चाव्याहृतं
 चेति वैधर्म्यमात्रमन्वयव्यतिरेकि तु चेतनयाः शरीरगुणत्वसाधनं न
 भवतीति तस्मादसममेतत् । ये हेतवोऽनेन प्रकरणेन^(१) सभ्यन्ते तेषां
 प्रयोगः न शरीरगुणश्चेतना निमित्तान्तराभावे विरोधिगुणादर्शने
 च सत्यथावद्द्रव्यभावित्वात् अप्सु औष्ण्यवदिति शरीरव्यापित्वादिति
 तु न साधनं किन्तु शरीरे चेतनां ब्रुवतो दोषोऽनेकचेतनत्वप्रसङ्गः
 न शरीरगुणश्चेतना बाह्यकरणाप्रत्यक्षत्वात् सुखादिवदिति । अथेदं
 प्रकरणं निर्णीतार्थं कस्मात्पुनरारभ्यमिति ब्रूयात् परीक्ष्यमाणं तत्त्वं^(२)
 निश्चिततरं भवतीत्यत आरभ्यत इति परीक्षिता बुद्धिरिति ॥

मनोऽवसरप्राप्तं परीक्ष्यते तत् प्रतिशरीरमेकमनेकमिति वा
 विचारे ज्ञानायौगपद्यादेकं मनः ॥

ज्ञानायौगपद्यादेकं मनः ॥ ५७ ॥

अयुगपज्ज्ञानानि भवन्तीति प्रत्यक्षम् एतच्च मनस एकत्वं साध-
 यति । कथमिति यदि बहूनि मनांसि स्युः प्रतीन्द्रियं मनसः समन्व
 इति युगपदनेकार्थसन्निधाने युगपदनेकज्ञानानि भवेयुः यत्त्वेने-
 न्द्रियसाक्षोर्ध्वेषु विज्ञानानामयुगपद्भावः तच्च मनस एकत्वे लिङ्गं
 अन्यतसाद्भावात् अन्यथा हि करणत्वात्तद्भवतीत्युक्तम् ॥

न युगपदनेकक्रियोपलब्धेः ॥ ५८ ॥

न युगपदनेकक्रियोपलब्धेरिति । शेषं भाव्ये । अस्योत्तरद्वारकं
 सूत्रम् ॥

(१) प्रकारेण-पा० १ पु० ।

(२) परीक्षितं तु-पा० ४ पु० ।

आसातचक्रदर्शनवत् तदुपलम्बिराशुसञ्चारात् ॥५६॥

आसातचक्रदर्शनवत् तदुपलम्बिराशुसञ्चारात् । यथासातस्य भ्रमतो विद्यमानः क्रमो नोपलभ्यते तथा बुद्धीनामाशुभावादिष-
मानः क्रमो नोपलभ्यते न चास्युभयपक्षसम्प्रतिपत्त्या^(१) युगपदुत्प-
त्तिर्बन्धा बल्लवं मनसः प्रतिपद्येमहीति ॥

यथोक्तहेतुत्वाच्चाणु^(२) ॥ ६० ॥

यथोक्तहेतुत्वाच्चाणु^(१) य एवैकत्वे हेतुर्मनस उक्तोऽनेनैवाणु
मनोऽवसातस्यमिति । मनसः खलु भोः सेन्द्रियशरीरे वृत्तिः
शरीरे विचार्यमाणे^(३) मन एव विचारितं भवत्यतः शरीरं पुन-
र्विचार्यते । किमयं शरीरसर्गः कर्मनिरपेक्षैर्भूतैरारभ्यते आहोस्वित्
सापेक्षैरिति विप्रतिपत्तेः संग्रहः । श्रूयते खल्वत्र विप्रतिपत्तिः
तत्रेदं तत्त्वं पूर्वकृतफलानुबन्धात् तदुत्पत्तिः ॥

पूर्वकृतफलानुबन्धात् तदुत्पत्तिः ॥ ६१ ॥

पूर्वशरीरे या प्रवृत्तिर्वागबुद्धिशरीरारम्भलक्षणा तत्पूर्वकृतं तस्य
फलं तत्त्वमितौ धर्माधर्मौ तयोरनुबन्ध आत्मसमवेतयोरवस्थानं
विपाककाक्षस्थानियमात् अनियतो विपाककाल इहासुच जात्य-
न्तरे चेति तेनावस्थितेन प्रयुक्तोभ्यो भूतेभ्यः तस्य शरीरस्योत्पत्तिर्न
स्वतन्त्रेभ्यः कस्मात् पुनः कर्म धर्माधर्मसञ्ज्ञकमुत्पत्तिसमकालं फलं न

(१) न चास्युभयपक्षसम्प्रतिपत्त्या—पा० ४ पु० ।

(२) यथोक्तमिति त्वाच्चाणु—पा० ४ पु० ।

(३) यथोक्तमिति त्वाच्चाणु—पा० ४ पु० । (४) विचारिते—पा० ४ पु० ।

ददाति । क एवमाह न ददातीति विपाककाञ्चस्यानिघमात् यदा-
 शेषकारणसन्निधानं भवति सन्निधाने ऽपि यदा कारणान्यप्रति-
 बद्धानि भवन्ति तदा ददात्येव^(१) यदा पुनर्न ददाति तदा विपच्य-
 मानकर्मातिग्रथप्रतिबन्धात् यो विपच्यमानः कर्मातिग्रथो भवति
 तस्य धर्माधर्मसमाख्यातोऽनुपभुक्तफलः तेन प्रतिबन्धात् विद्यमान-
 मपि कर्मफलं न ददाति । यानि वा प्राण्यन्तराणि तस्य कर्मणः
 समानोपभोगानि तेषां विपच्यमानैः कर्माग्रथैः प्रतिबन्धात् न सर्वदा
 फलं यानि वा प्राण्यन्तराणि कर्मभागीनि तस्य कर्मण्यस्यैककर्मभिः
 प्रतिबन्धात् तस्य वा कर्मणः सङ्कारिधर्माधर्मसङ्घर्षं निमित्तं नास्ती-
 त्यतः फलस्यानारम्भः तस्य वा सङ्कारिणः प्रतिबन्धात् सत्त्वान्तरक-
 र्मणं वा सङ्कारिणां प्रतिबन्धात् न सर्वदा फलं धर्माधर्मौ प्रयच्छत
 इति । दुर्विज्ञेया च कर्मगतिः सा न प्रक्या मनुष्यधर्मणावधार-
 वितुम् आकृतिमात्रं तूक्तम् । कः पुनरत्र न्यायः कर्मतन्त्राणि
 भूतानि शरीरमारभन्ते न निरपेक्षाणीति । अथं न्यायोऽभिधीयते
 पुंसविशेषगुणप्रेरितभूतपूर्वकं शरीरं कार्यत्वे सति पुंसार्थक्रिया-
 सामर्थ्यात् यत् पुंसार्थसमर्थं तत् पुंसविशेषगुणप्रेरितभूतपूर्वकं दृष्टं
 यथा रथादि पुंसविशेषगुणेन प्रयत्नेन प्रेरितैर्भूतैरारभमाणं पुंस-
 वार्थक्रियासमर्थं दृष्टं तथा च शरीरम् तस्मादिदमपि सापेक्षैर्भूतैरा-
 रभ्यते सुखदुःखनिमित्तत्वात् घटादिवदिति । इतस्य कार्यत्वात्
 रथादिवत् बाह्यकरणत्वात् सति^(२) रूपादिमत्वात् घटादिवदेव ।
 अत्र नास्तिक एवमाह भूतेभ्योमूर्त्युपादानवत् तदुपादानम् ॥

(१) ददात्यपि—पा० ४ पु० ।

(२) बाह्यकरणप्रत्ययत्वे सति—पा० ४ पु० ।

भूतेभ्योमूर्त्युपादानवत् तदुपादानम् ॥ ६२ ॥

यथा कर्मनिरपेक्षेभ्यो भूतेभ्यो निर्वर्त्यामूर्तयः सिकताशर्करागै-
रिकाञ्चनप्रभृतयः पुरुषार्थक्रियाकारित्वादुपादीयन्ते तथा शरीर-
सर्गोपीति पुरुषार्थक्रियासामर्थ्यादित्येतस्य हेतोरनैकान्तिकद्वारकं
सूत्रम् । साधनपक्षे दृष्टान्तमात्रत्वादसिद्धम् अथ पक्षः कर्मनिर-
पेक्षाणि भूतानि शरीरभारभक्ते पुरुषार्थक्रियासामर्थ्यात् सिकता-
दिवदिति । एतच्च न साध्यसमत्वात् ॥

न साध्यसमत्वात् ॥ ६३ ॥

यथैव शरीरसर्गः कर्मनिरपेक्षैर्भूतैरारभ्यत इति साध्यं तथा
सिकतादीनामकर्मनिमित्तः सर्गः साध्यत इति । सिकतादीनामपि
कर्मनिमित्तः सर्ग इत्येतस्मादेव हेतोः सिध्यतीति । यथा चोभय-
पक्षसम्प्रतिपक्षो रथादिर्दृष्टान्तः पुरुषविशेषगुणप्रेरितभूतपूर्वकोस्ति
न तथा अकर्मनिमित्तसर्गपक्षे दृष्टान्तोऽस्तीति विषमसाधसुपन्यासः
भूतेभ्योमूर्त्युपादानवदिति । नोत्पत्तिनिमित्तत्वान्मातापिचोः ॥

नोत्पत्तिनिमित्तत्वान्मातापिचोः ॥ ६४ ॥

मातापितृशब्देन चोहितरेतसौ बीजभूते ऋद्धेते तत्र पिचोः
पुत्रफलानुभवनीये कर्मणी सत्त्वस्य गर्भवासानुभवनीयं कर्म सहमाह-
गर्भाश्रये शरीरोत्पत्तिं प्रयोजयति तत्र चोत्पन्नं बीजानुविधानं बी-
जानुविधानाच्च यज्जातीयौ तस्य पितरौ तज्जातीयः सम्भवतीति ॥

तथाहारस्य ॥ ६५ ॥

तथाहारस्य उत्पत्तिनिमित्तत्वादिति प्रकृतम् । एतदपि सिक-

तादिभिर्वैधर्म्येनोच्यते अग्नितपीतमाहारः तस्य पाकाद्रसद्रव्यं
निर्वर्त्यते तस्माद्ग्ररीरे^(१) उपचीयते गर्भग्ररीरे चोपहितं^(२)
कक्षसादिभावेनोपचीयमाणं कर्मसापेक्षैर्भूतेः पाष्ठादिभावमापद्यते ।
यदि पुनः कर्मनिरपेक्षाणि भूतानि स्युः स्थाष्ठादिगतमिवास्त्रं
पथ्येत न त्विदमस्ति तस्मात् सापेक्षाश्चीति प्राप्तौ चानियमात् ॥

प्राप्तौ चानियमात् ॥ ६६ ॥

कर्मनिरपेक्षाणि भूतानि ग्ररीरमारभन्त इति सर्वो दम्पत्योः
संयोगः पुत्रार्दिफलकः स्यात् । कर्मसापेक्षेषु भूतेषूपपन्नो नियमाभाव
इति । सर्वात्मभिः सम्बन्धात् साधारणविषयत्वप्रसङ्गः । नियमहेत्व-
भावादिति चेत् अथ मन्यसे ग्ररीरं सर्वात्मभिः सम्बन्धते संयोगत्वेन
च संयोगेन क्रियात्वेन वा तस्य ग्ररीरादिगतो न कश्चिन्निधमहेतु-
रिति येन ग्ररीरमेव तस्यात्मनो व्यवतिष्ठेत न च पुरुषगतो विशेषः
कश्चिद्विद्यते येन ग्ररीरमेकस्य पुरुषस्य उपभोगसाधनं भवेत् अस्ति
च नियमः तस्मादन्वयो नियमहेतुरिति । अस्योत्तरद्वारकं सूत्रं
ग्ररीरोत्पत्तिनिमित्तवत् संयोगोत्पत्तिनिमित्तं कर्म ॥

ग्ररीरोत्पत्तिनिमित्तवत् संयोगोत्पत्तिनिमित्तं कर्म ॥

६७ ॥

येनैव कर्मणा ग्ररीरमुत्पाद्यते तदेव संयोगं नियमयति
अकर्मनिमित्ते तु ग्ररीरसर्गं यथोक्तदोष इति । तत्स्यता कुत इति
चेत् अथ मन्यसे यदि कर्म नियामकं ग्ररीरसर्गसाधकं कर्मणि

(१) तस्मात् ग्ररीरे च—पा० १ पु० ।

(२) उपहितं—पा० ४ पु० ।

क्षुतो नियम इति न स्रसंयोगोत्पत्तिनियमात् यो यस्यात्मनः
संयोगः तस्माद्यत् कर्मोपजायते तत्तस्य भवतीति । संयोगे क्षुतो
नियम इति यथैव कर्मणि पर्यनुयोगो न व्यावर्तते तथा संयोगे
ऽपीति न मनोनियमहेतुत्वात् यस्यात्मनो यन्मनस्तेन यः संयोगो
जन्यते स तस्य भवतीति मनस्यपि तुल्यम् मनसस्तर्हि सर्वात्मभिः
सम्बन्धात् किं नियामकमिति कर्मैव यन्मनो यदीयेन कर्मणा
उपनिबद्धं तदीयं तद्भवतीति । सर्गादौ कथमिति चेत् सर्गादिरन-
भ्युपगमाद्देश्यम् अनादिः संसारः पूर्वाभ्यस्तसूत्रे प्रतिपादितमेतत्
आदिमिति संसार एष देश्यो नानादाविति ॥

एतेनानियमः प्रत्युक्तः ॥ ६८ ॥

एतेनानियमः प्रत्युक्तः । कः पुनरयं नियमः यथैकस्यात्मनः
शरीरं तथा सर्वात्मनामिति नियमः अन्यस्थान्यथाऽन्यस्थान्यथेत्य-
नियमो भेदो व्यावृत्तिर्दृष्टः शरीरभेदः प्रणिनामनेकरूपः स च
कर्मनिरपेक्षैर्भूतैः शरीरारम्भे न युक्तः कर्मणां भेदाच्छरीराणि
भिद्यन्त इति युक्तम् उपपन्नस्य तद्वियोगः कर्मचयोपपत्तेः । द्वे
शरीरस्य प्रकृती व्यक्ता चाव्यक्ता च । तत्राव्यक्तायाः कर्मसमाख्यातायाः
प्रकृतेरुपभोगात् प्रचयः प्रचीणे च^(१) कर्मणि विद्यमानानि भूतानि
न शरीरसुत्पादयन्तीति उपपन्नोऽपवर्गः कर्मनिरपेक्षेषु कस्य
प्रचयान्नोच्यमाणे अपृच्छेरन् भूतलक्षणायाः प्रकृतेरनुच्छेदात् ॥

तददृष्टकारितमिति चेत् पुनस्तत्प्रसङ्गोऽपवर्गे ॥ ६९ ॥

(१) प्रचीयमात्रे च—पा० ४ पु० ।

अदृष्टकारितमिति चेत् अथ मन्यसे अदृष्टकारिता शरीरो-
त्पत्तिः अदृष्टशब्देनादर्शनमुच्यते अदर्शनमदृष्टमिति सर्गादौ प्रधानं
पुरुषार्थेन हेतुना प्रवर्तते तत्तु प्रवर्तमानं महदादिभावेन शरीर-
सुत्पादयति उत्पत्ते शरीरे द्रष्टा दृश्यं पश्यतीति । दृश्यं च द्वेषा
विषयो नानालं च प्रकृतिपुरुषयोः दृष्टेन प्रधानं चरितार्थत्वात्
प्रवर्तत इति तदेवमदर्शनं शरीरसर्गहेतुस्तद्भावभावित्वादिति^(१)
एतस्मिन् खल्वदर्शने पुनस्तत्प्रसङ्गोऽपवर्गः । या च प्राक् प्रवृत्तेर्दर्शन-
निवृत्तिवद्दर्शनाभिमता या चोत्तरकाशं निवृत्ते सर्गे गैतयोरदर्शनयोः
कश्चिद्विशेषः अदर्शननिमित्ता चेत् शरीरोत्पत्तिर्भवति तेन यथा
प्राक् नानालदर्शनात् प्रधानं पुरुषार्थं प्रवर्तते तथाप्युक्तेषु प्रवर्तते
न चैवमभ्युपगम्यते तस्मात्तददर्शनं शरीरसर्गं कारणमिति । चरितार्थ-
तया विशेषो^(२) भविष्यतीति न युक्तं न चरितार्थानामचरितार्थानां
च भूतानां पुनरारम्भदर्शनात् आद्येन शरीरेण रूपाद्युपलब्धेः कृत-
त्वाद् द्वितीयादिशरीरं शब्दाद्युपलब्धिसाधनं न स्यात् भवति च
शब्दाद्युपलब्धिसाधनं द्वितीयादिशरीरं तेन गम्यते चरितार्थान्यपि
भूतानि पुनः शरीरमारभन्त इति । पुरुषार्थेन च हेतुना पुनः
शरीराधारभन्त इति पुरुषार्थस्य पुरुषप्रधाननानालदर्शनं तस्य
आकारणादनर्थकः शरीरारम्भो भवेदिति । दिदृष्टाविशेषोऽदर्शन-
मिति चेत् अथ मन्यसे नादर्शनं दर्शनाभावः किन्तु दिदृष्टादर्श-
नमित्युच्यते सा चाप्युक्ते प्रधाने दिदृष्टा न भवतीति न प्राक्-
प्रवृत्तेस्तदभावात् यावत्प्रधानं महदादिभावेन न परिणमते ताव-

(१) खल्वभावित्वादिति—पा० १ पु० । (२) चरितार्थानामविशेषो—पा० ४ पु०

द्विदृष्ट्या नास्ति कथं कारणं भविष्यति प्रवृत्तेरिति सर्वशक्तिमत्त्वात्
तदाप्यस्तीति चेत् अथ मन्यसे सर्वाः कारणशक्तयः प्रधाने विद्यन्ते
तदिदमात्मभूताभिः कारणशक्तिभिः सर्वशक्तिमत्प्रधानं सर्वशक्ति-
मत्त्वाच्च प्रागपि प्रवृत्तेः प्रधाने द्विदृष्ट्यास्तीति न अपवर्गाभावप्रसङ्गात्
द्विदृष्ट्यावज्ञानालदर्शनमप्यस्तीत्यपवर्गाभावः विद्यमाने च नानालदर्शने
प्रधानस्य प्रवृत्तिरयुक्ता यदा च नानालदर्शने तदापि द्विदृष्ट्या न
व्यावर्तते न हि सदात्मानं जहातीति वः पक्षः । द्विदृष्ट्यायां च सत्यां
कुतोऽपवर्गः द्विदृष्ट्यानानालदर्शने च विरुद्धे कथमेकस्मिन् कास्त्रे
भवतः । अज्ञानमदर्शनमिति च ब्रुवाणो विकल्पतः पर्यनुद्योष्यः किं
ज्ञानाभावोऽज्ञानमुत मिथ्याज्ञानमिति किं चातः यद्यभावोपवर्गे न
प्राप्नोति प्राक् प्रवृत्तेरपवृत्ते च प्रधाने ज्ञानाभावस्य तुल्यत्वात् । अथ
मिथ्याज्ञानं तन्न युक्तं प्राक् प्रवृत्तेस्तदभावात् कथमभावो बुद्धि-
धर्मकत्वात् अपवृत्ते च प्रधाने न बुद्धिरिति^(१) कथं तद्धर्मोऽज्ञानं
भविष्यतीति सत्कार्यवादाभ्युपगमात् सर्वदास्तीति ब्रुवाणो मोक्षं
बाधते । कथं तत्त्वज्ञानस्य सर्वदाभावात् तत्त्वज्ञानमिथ्याज्ञानयोश्च
सहानवस्थानात् प्रवृत्तेस्तादात्म्य^(२)मयुक्तम् । न हि भवतां पक्षे कि-
ञ्चिदसङ्गवति सप्तात्मानं जहातीति सर्वार्थानां सम्भवात् प्रधानं
किमर्थं प्रवर्तते इति वक्तव्यम् । अथाभिव्यक्तिनिमित्तां प्रवृत्तिं प्रति-
पक्षेयाः साध्यभिव्यक्तिः प्राक् प्रवृत्तेः सती आहोऽसतीति पूर्ववत्प्रसङ्गः
अथ प्रागनुपलब्धं पश्चादुपलभते किमुपजातविशेषमुतानुपजातविशेष-
मिति । यदि विशेषोपजननात् पश्चादुपलभते व्याहृतं भवति अनु-

(१) बुद्धिरिति—पा० ४ पु० ।

(२) तादृशं—पा० ४ पु० ।

पञ्जातविशेषः कस्मात् प्राज्ञोपस्रभ्यत इति वक्तव्यम् सत्कार्यवादा-
भ्युपगमे च स्फूर्जतापि न विशेषोपजनः ग्रन्थः प्रतिपादयितुम् न
च विशेषोपजनप्रत्याख्यानं वस्तुन उपस्रभ्यनुपस्रभ्यविषयत्वं ग्रन्थ-
मवगमयितुम् कर्मनिमित्ते तु सर्वे दर्शनार्थं भूतानि शरीरं
पुरुषगुणप्रेरितान्यारभन्त इति युक्तम् न चतुत्पत्ते शरीरे द्रष्टा
निरायतनो दृष्टं पश्यतीति । अपरे तद्दृष्टं परमाणुगुणं वर्षधन्वि
तेषामपि पुनस्तत्प्रसङ्गोऽपवर्ग इति परमाणुगुणस्य शरीरोत्पत्ति-
निमित्तत्वात् पुनस्तत्प्रसङ्गोऽपवर्ग इति ॥

मनःकर्मनिमित्तत्वाच्च संयोगाद्यनुच्छेदः^(१) ॥ ७० ॥

मनःकर्मनिमित्तत्वाच्च संयोगाद्यनुच्छेदः । परमाणवः स्रगुणाद-
द्रष्टात् संहन्त्यन्ते संहतास्य द्युष्णुकादिप्रक्रमेण शरीरस्रुत्पादयन्ति
तन्मनः स्रगुणादद्रष्टादुपसर्पतीति । उपसर्पणहेतोरद्रष्टस्य नित्यत्वात्
किञ्चित्तमपसर्पणमिति । कर्माश्रयस्ये कर्माश्रयादपसर्पणमिति युक्तं
प्रायणम् उभयहेतुर्मनोवृत्तिरद्रष्टो भविष्यतीति न युक्तम् एकस्य
जीवनप्रायणहेतुत्वानुपपत्तेर्नित्यत्वप्रसङ्गस्य प्रायणानुपपत्तेः ॥

नित्यत्वप्रसङ्गश्च प्रायणानुपपत्तेः ॥ ७१ ॥

नित्यत्वप्रसङ्ग इति प्रायणानुपपत्तिं ब्रूमः तदिदमुक्तमुपसर्पण-
हेतोरद्रष्टस्यानित्यत्वात्पसर्पणहेतोसाद्रष्टसाभावात् यादृच्छिके तु
प्रायणे प्रायणभेदो न स्यात् ॥

अखुश्यामतानित्यत्ववदेतत् स्यात् ॥ ७२ ॥

(१) संयोगाद्यनुच्छेदः—पा० ४ पु० ।

अणुश्यामतानित्यत्वदेतत् स्यादिति परिहारं वर्णयन्ति । यथा
 किसानोः श्यामता नित्याऽथापि संयोगेन प्रतिषिध्यते एवमणु-
 मनसोरदृष्टः सम्यग्ज्ञानेन प्रतिषिध्यते इति । एतच्च न अकृताभ्या-
 गमप्रसङ्गादिति ॥

नाकृताभ्यागमप्रसङ्गात् ॥ ७३ ॥

अनुपपन्नप्रमाणस्याभ्युपगमोऽकृताभ्यागम इति सूत्रार्थः । यथा
 श्रुति वा सूत्रार्थः अकृतस्य कर्मण उपभोगप्रसङ्गादिति । एतत्स-
 विस्तरोक्तं भाष्य इति ॥

आत्मा शरीरं करणमर्थो बुद्धिर्मनस्तथा ।

यद्यथा वस्तु तत्त्वेन तत् तथेहोपपादितम् ॥

इति-त्रैद्योतकरे न्यायसूत्रवार्तिके तृतीयाध्यायस्य
 द्वितीयमाह्निकम् ॥

तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

न्यायवार्त्तिके
चतुर्थोऽध्यायः ।

ममवोऽनन्तरं^(१) प्रवृत्तिरवसरप्राप्ता परीक्षितव्येत्यत आह ।

प्रवृत्तिर्यथोक्ता ॥ १ ॥

प्रवृत्तिर्यथोक्ता तथा परीक्षितेत्यर्थः सूचय । किं पुनः प्रवृत्तेः परीक्षितमिति यावद्भ्रमाधर्माश्रयं परीक्षितं पूर्वं प्रवृत्तेः परीक्षा । तच्च प्रवृत्तिर्देहा भवति कारणरूपा कार्यरूपा च । कारणरूपा प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिश्चरीरारम्भ इति । कार्यरूपा धर्माधर्मसमाख्या^(२) दुःखादिसूत्रे वर्णिता । तच्च कारणरूपायाः प्रवृत्तेर्विग्रहिता भेदः कार्यरूपा तु प्रवृत्तिरेकद्रव्याभ्युदयस्य प्रतिनियमात् अवस्थिता(?) विपाककाण्डस्य नियमात् आत्मसमवायात् गुणभृता अनित्या प्रायणादिदर्शनात् । तदुक्तं विपश्यमानकर्माश्रयप्रचये प्रायणमिति जन्मनः कारणम् पूर्वकृतफलानुबन्धात् तदुत्पत्तिरिति संसाराप-वर्गहेतुभूततद्भावे संसारः तदभावे ऽपवर्ग इत्येवमाद्युक्तम् ॥

प्रवृत्तेरनन्तराक्षर्हि दोषा इत्यभिधीयन्तामित्यत आह तथा दोषाः ॥

तथा दोषाः ॥ २ ॥

उक्ता इति । बुद्धिसमानाश्रयत्वादात्मगुणाः संसारस्थानादित्वात्

(१) अनन्तरा—इति कश्चित् ।

(२) समाख्याता—इति कश्चित् ।

अनादिना प्रवृत्तेन प्रवर्तन्ते सम्यग्ज्ञानाच्च मिथ्याज्ञाननिवृत्तौ निवर्तन्त इत्युत्पादननिरोधधर्मकाः कार्यत्वे सतीन्द्रियान्तरप्रत्यक्षत्वात् अचानुषप्रत्यक्षत्वाच्च गुणाः । प्रवर्तनालक्षणादोषाः इत्युक्तम् तथा च मानादयः प्रवर्तयन्तीति लक्षणसाम्यात् तेऽप्युपसंख्येया इति नोपसंख्यायन्ते संगृहीतत्वात् केन संपदः प्रवर्तनालक्षणा दोषा इत्यनेनैव । तेषां तु संगृहीतानां रागद्वेषमोहार्थान्तरभावात् ॥

तत्रैराश्रयं रागद्वेषमोहार्थान्तरभावात् ॥ ३ ॥

तेषां दोषाणां चयो राश्रयः चयः पक्षाः सम्भवन्ति रागपक्षः कामो मत्सरः स्यूहा दृष्ट्या लोभ इति । द्वेषपक्षः क्रोधः ईर्ष्या-
ऽसूया द्रोहोऽमर्ष इति । मोहपक्षः मिथ्याज्ञानं विचिकित्सा मानः प्रमाद इति । कामो मत्सर इत्यादि^(१) किं पर्यायवचनम् आहो-
ऽर्थान्तरभाव इति । किं चातः यदि पर्यायवचनं चयो राश्रय इत्युक्तम् । न हि पर्यायशब्देषु राश्रित्वं सम्भवति न हीन्द्र-
शक्रपुरन्दरशब्दानां राश्रयः कश्चित् सम्भवति । अर्थान्तरभावे विशेषो वाच्य^(२) इति । अर्थान्तरभाव इति ब्रूमः । तत्र कामः स्त्रीगतोऽभिप्रायः या स्त्रीगता प्रार्थना सा काम इति । एवं चाङ्गः नाकामयमानो मण्डयत इति । अक्षीयमाणवस्त्रपरित्यागेष्वा मत्सरः यदस्तु दीयमानमुपभुज्यमानं वा न क्षीयते तदपरित्यागेष्वा मत्सरः । यथा राजक्रीयोदपानाम्मोदकं पा इति । अस्त्रवस्त्रादानेष्वा

(१) इत्येवमादिभ्यं—पा० ४ पु० ।

(२) वक्तव्यं—पा० ४ पु० ।

सृष्टा यदस्तु खं न भवति तस्य या आदानेच्छा सा सृष्टा । पुन-
 र्भवप्रतिषन्धानहेतुभृता दृष्ट्या या पुनर्भवप्रार्थना सा दृष्ट्या^(१) ।
 प्रमाणविरुद्धपरद्रव्यापहारेच्छा लोभः प्रमाणविरुद्धं परद्रव्यादानं
 कुर्वाणो बुद्ध इत्युच्यते । एषां च सामान्यं रागः सामान्येन विशेषः
 सङ्गृहीत इति । शरीरेन्द्रियाधिष्ठानवैकल्यहेतुः क्रोधः सञ्जाते
 यस्मिन् शरीरेन्द्रियाधिष्ठानानि विकृतानि भवन्ति स क्रोध इति ।
 साधारणे वस्तुनि पराभिनिवेशप्रतिषेधेच्छा ईर्ष्या यदपरिगृहीतं
 साधारणं वस्तु तस्मिन् यः पराभिनिवेशप्रतिषेधाभिप्रायः सेर्या । पर-
 गुणाच्चमता असूया या परगुणान् श्रुत्वा अचमतोपजायते सा असूया ।
 परापकारेच्छा द्रोहः । अग्रक्तस्य परमत्यपचिकीर्षा^(२) सा द्रोहः अप-
 कारासहिष्णुता अमर्षः । अस्य च द्वेषः सामान्यं तेन सङ्गृह्यः । विपर्यय-
 ज्ञानं मिथ्याज्ञानम् अतस्मिंसादिति प्रत्यय इति । संग्रयो विचिकित्सा
 कस्मादिति(?) तथा^(३) विद्यमानाविद्यमानगुणाधारोपेक्षात्मोत्कर्ष-
 प्रत्ययो मानः आहोऽहमस्मि^(४) इति । अग्रक्तस्य कर्तव्याकरणं प्रमादः
 यच्छक्तः स्वकर्तव्यं न करोति स प्रमाद इति । अस्य च सामान्यं मोहः
 तेन सङ्गृह्य इति । अतस्त्वेराभ्यासोपसंख्यायन्त इति । कुत एतत्
 लोकोक्तस्तदवगतेः^(५) । लोकोक्त^(६) एते कामादयः एवमभूतेष्वभि-
 प्रायेषु प्रयुज्यन्ते नाभिप्रायमात्रे न हि भिक्षां प्रार्थयमानः काम-
 यत इत्येवं भवतीति । लक्षणस्य तर्हि अभेदात् चित्तमनुपपन्न-

(१) सा दृष्ट्येति—पा० ४ पु० ।

(२) यथा—पा० ४ पु० ।

(३) तदभिनिवेशः—पा० ४ पु० ।

(४) चिकित्सा—पा० ४ पु० ।

(५) आहोऽहमस्मि—पा० ४ पु० ।

(६) लोके—पा० ४ पु० ।

मिति एकं रागद्वेषमोहाः लक्षणभेदात् रागभेदवदिति । मानुषपक्षं रागद्वेषमोहार्यान्तरभावात् सत्यपि लक्षणस्याभेदे आन्तर्गणिकं भेदकं लक्षणमस्ति तदुपपत्तेस्त्रित्वम् । यथा रागलक्षणेन सङ्गृहीतानां कामादीनामिति । न च सामान्यमेकत्वे कारणं तथा च सामान्य-
स्वैवाभावः स्यात् यदि रागद्वेषमोहानामेकत्वं स्यात् सामान्ये-
तल्लक्षणमित्येतदेव न स्यादिति न ह्येकस्य समानं भवतीति । किं पुनरान्तर्गणिकं लक्षणमिति सक्तिलक्षणो रागः यो विषयेष्वभि-
षङ्गः स रागः अमर्षलक्षणो द्वेषः असहिष्णुता दुःखस्य दुःख-
साधनानां च द्वेषः मिथ्याप्रतिपत्तिलक्षणो मोहः यथाऽवस्थित-
विषये ऽथवाभावप्रतिपत्तिर्या एतच्च रागद्वेषमोहानां व्यवच्छेदकं लक्षणमात्मप्रत्यक्षमिति^(१) ॥

नैकप्रत्यनीकत्वात्^(२) ॥ ४ ॥

एकं रागद्वेषमोहा एकप्रत्यनीकत्वात् विभागवदिति । यथा विभाग एकेनैव संयोगेन विरुद्धमान एको भवति तथा तत्त्व-
ज्ञानेनैकेन विरुद्धान्ते रागादयस्तस्मादेकं रागादय इति ॥

व्यभिचारादहेतुः ॥ ५ ॥

व्यभिचारादहेतुः एकप्रत्यनीकास्य रूपादयः एकाग्निसंयोग-
विरोधिनः न चैषामेकत्वमिति अनैकान्तिकोऽयम् एकयोनित्वादेकं

(१) एकप्रत्यनीकभावात्—अधिकं ४ पु० ।

(२) प्रत्यनीकभावात्—पा० ४ पु० ।

रागादयः शब्दवदित्यप्यनेनैव प्रत्युक्तम् । एकथोनयो रूपादयो न
षैषामेकत्वमिति सति चार्थान्तरभावे ॥

तेषां मोहः पापीयान् नामूढस्येतरोत्यक्तेः ॥ ६ ॥

तेषां मोहः पापीयान् पापतमः पापिष्ठ इति वा प्राप्ते
द्वौ द्वावभिप्रेत्य पापीयानित्युच्यते रागमोहयोर्मोहः पापीयान्
द्वेषमोहयोर्मोहः पापीयानिति । कस्मात् नामूढस्येतरो भवतः मूढः
कुप्यति मूढो रण्यते मूढो मुञ्चतीति । तत्त्वज्ञानाच्च मोहनिवृत्तौ
रागादिनिवृत्तिरित्येकप्रत्यनौकता यस्मात् तत्त्वज्ञानाच्चिदृक्ते मोहे
न रागद्वेषौ भवतः अत एकप्रत्यनौकता न पुनरेकत्वादिति ।
एवं च क्त्वा दुःखादीनामुत्तरोत्तरापाये तदन्तराभावादपवर्ग
इति सिध्यति । प्राप्तस्तर्हि

निमित्तनैमित्तिकभावादर्थान्तरभावो दोषेभ्यः ॥ ७ ॥

निमित्तनैमित्तिकभावा^(१)दर्थान्तरभावो^(२) दोषेभ्यः । अदोषो
मोहः दोषनिमित्तत्वाद्द्रुपादिवदिति ॥

न दोषलक्षणावरोधान्मोहस्य ॥ ८ ॥

न दोषलक्षणवरोधात्^(१) न कार्यकारणभावेन पदार्थानां
तथाभावोऽतथाभावो वा सिध्यति किन्तु लक्षणस्याभेदादिति
दोषलक्षणं च मोहे ऽस्तीति दोषो मोहः ॥

(१) निर्देशात्—पा० ४ पु० ।

(२) मोहान्तरभावो—पा० ४ पु० ।

(३) लक्षणवरोधात्—पा० ४ पु० ।

निमित्तनैमित्तिकोपपत्तेश्च तुल्यजातीयानामप्रति- षेधः ॥ ९ ॥

निमित्तनैमित्तिकोपपत्तेश्च तुल्यजातीयानामप्रतिषेधः^(१) तुल्य-
जातीयानामनेकविधविकल्पो निमित्त^(२)नैमित्तिकभावो दृष्ट इति ।
यथा बुद्धिर्बुद्ध्यन्तरनिमित्तं बुद्धिजातीया चेति । तुर्यादयो द्रव्यस्य
निमित्तं द्रव्यजातीयाः मोदनाभिघातसंयुक्तसंयोगाः संस्कारस्य गुणा
इति परीचिता दोषा इति ॥

दोषानन्तरं प्रेत्यभावस्तस्या सिद्धरात्मनो नित्यत्वात् नित्य
आत्मा न जायते न क्षियते उभयं च प्रेत्यभावः मृत्वा पुनर्जन्म
तत्रायं सिद्धार्थानुवादः ।

आत्मनित्यत्वे प्रेत्यभावसिद्धिः ॥ १० ॥

आत्मनित्यत्वे प्रेत्यभावसिद्धिः । नित्यः सन् आत्मा प्रैति जायते
चेति किमुक्तं भवति क्षियत इति पूर्वोत्पन्नाभिः शरीरेन्द्रियबुद्धि-
वेदनाभिर्वियुज्यत इति । किं चोक्तं जायत इति अपूर्वोत्पन्नाभिर्नि-
कायविशिष्टाभिः शरीरेन्द्रियबुद्धिवेदनाभिः सम्बन्धत इति । न पुनः^(१)
जन्ममरणे आत्मन्युत्पादननिरोधौ^(२) नित्यत्वात् नित्य आत्मेति^(३)
पूर्वाभ्यस्तसूत्रे प्रतिपादितम् । यस्य पुनरात्मन उत्पादननिरोधौ
जन्ममरणे तस्याकृताभ्यागमकृतनाशदोषप्रसङ्ग^(४) इत्युक्तम् शरीर-

(१) सनेकप्रतिषेधः—पा० ४ पु० ।

(२) नित्य—पा० ४ पु० ।

(३) न—पा० ४ पु० ।

(४) आत्मन उत्पादननिरोधौ—पा० ४ पु० ।

(५) नित्य आत्मेत्येतत्—पा० ४ पु० ।

(६) दोषः—पा० ४ पु० ।

दाहे पातकाभावादिति सूत्रं वर्षयद्भिः । कथमुत्पत्तिरिति चेत्
किञ्चर्मकात् कारणात्^(१) ग्रौरेन्द्रियमहाभ्रतादि व्यक्तमुत्पद्यत
इति ॥

व्यक्ताव्यक्तानां प्रत्यक्षप्रामाण्यात् ॥ ११ ॥

व्यक्ताव्यक्तानां प्रत्यक्षप्रामाण्यात् । किं पुनर्थकमुपलब्धिब्रह्मण-
प्राप्तं रूपादियुक्तं द्रव्यं तत्सामान्यात् परमाणुलक्षणमपि पृथि-
व्यादिकारणं व्यक्तमित्युच्यते । किं सामान्यं रूपादियोगः रूपादि-
सामान्ययोगात्^(१) परमाणवो व्यक्ता इत्युच्यन्त इति रूपादियुक्तेभ्यः
परमाणुभ्यो घटादि गवादि व्यक्तमुत्पद्यत इति । कः पुनरत्र न्यायः
प्रत्यक्षप्रामाण्यात्^(२) रूपादिमतामुत्पत्तिरिति नानेकान्तात् नाय-
मेकान्तो रूपादिमद्भ्यो रूपादिमदुत्पत्तिरिति अरूपादपि संयो-
गाद्रूपादिमदुत्पद्यमानं घटादि गवादि दृष्टमिति । न सूत्रार्थापरि-
ज्ञानात् नायं सूत्रार्थो रूपादिमत एव रूपादिमदुत्पद्यत इति अपि
तु रूपादिमत्सामयौपूर्वकं गवादि व्यक्तमिति सूत्रार्थः । एवं च^(३)
नानेकान्तोऽक्षि न ह्यरूपायाः सामय्याः रूपादिमत्कार्यमिति ॥

न घटाद्घटानिष्यत्तेः ॥ १२ ॥

न घटाद्घटानिष्यत्तेः । सजातीयत्वात् सजातीयमुत्पद्यत इति

(१) किञ्चर्मकारणात्—पा० ४ पु० । (२) रूपादिसामान्यात्—पा० ४ पु० ।

(३) रूपादिमद्भ्यो—इत्यधिकम् ४ पु० । (४) घति—इत्यधिकम् ४ पु० ।

मत्वा प्रतिषेधः न सूत्रार्थापरिज्ञानादिति न ब्रूमः सर्वे सर्वस्य
कारणमिति यद्य सर्वं सर्वस्य कारणत्वेनाभ्युपेयात् स एवं प्रत्यव-
स्थेयो न घटाद्वट उत्पद्यमानो दृष्ट इति । अपि तु

व्यक्ताद्वटनिष्पत्तेरप्रतिषेधः ॥ १३ ॥

व्यक्ताद्वटनिष्पत्तेरप्रतिषेधः । यदपि तद्वटादि व्यक्तमुत्पद्यते
तदपि व्यक्तादेव कपासादेः व्यक्ताच्चोत्पद्यमानं घटादि न किञ्चि-
द्वाधत इति । रूपादिमत्सामयौपूर्वकं ग्ररीरादि व्यक्तं^(१) दर्शन-
स्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणाद्वटवदिति शब्दवद्वा वैधर्म्येण तदेतत्तत्त्वम् ।
अतः परं प्रावादुकानां दर्शनान्युपन्यस्य कानिचित् प्रतिषिध्यन्ते
कानिचिदुपगम्यन्त इति । तत्र तावत्

अभावाद्भावोत्पत्तिर्नानुपमृद्य प्रादुर्भावात् ॥ १४ ॥

व्याघातादप्रयोगः ॥ १५ ॥

अभावाद्भावोत्पत्तिर्नानुपमृद्य प्रादुर्भावात् । अभावाद्भावो जायत
इति कस्यचिद्दर्शनं तत्र न्यायं ब्रुवते नानुपमृद्य प्रादुर्भावादिति न
किसाविमष्टे कारणे कार्यमुत्पद्यत इति । यथा बीजविनाशोत्तरकास-
मङ्कुरः प्रादुर्भवति यदि बीजविनाशोऽङ्कुरकारणं नाभविष्यदविमष्टे
ऽपि बीजे ऽङ्कुरोऽभविष्यत् न चैवमस्ति^(२) तस्माद्बीजविनाशोऽङ्कुर-
कारणमिति उपमृद्य प्रादुर्भवतीति व्याघातः यदुपमृद्नाति तदस्ति

(१) मत्वादि—पा० ४ पु० ।

(२) न चैवमस्तीति नास्ति ४ पु० ।

न ह्यसदुपमर्दकारणमिति यच्च प्रादुर्भवति तच्चास्ति न हि
सदुत्पद्यत इति तदिदसुपमृद्नाति प्रादुर्भवति चेति व्याहृतसुच्यते
को व्याघातः सहासम्भवः यद्युपमृद्नाति न जायते अथ जायते
नोपमृद्नाति ॥

मातीतानागतयोः कारकशब्दप्रयोगात् ॥ १६ ॥

मातीतानागतयोः कारकशब्दप्रयोगात् । अतीते ऽनागते च
कारकशब्दः प्रवर्तमानो दृष्टः अतीते तावत् भिन्नं कुम्भमनु-
शोचति भिन्नस्य कुम्भस्य कपासानि अभूत् कुम्भ इति । अनागते-
ऽपि पुञ्जो जनिष्यते जनिष्यमाणं पुञ्जमभिनन्दति जनिष्यमाणस्य
पुञ्जस्य नाम करोति अजाताः पुञ्जाः स्वविरं तापयन्तीति वज्रं
प्रयोगा भाक्ता इति । एवमथं प्रादुर्भविष्यन्नकुर उपमृद्नातीत्युच्यते
कः पुनरुपमर्दार्थः आनन्तर्यसामर्थ्यात् अनन्तरोत्पत्त्यर्थः यस्मा-
द्द्वीजोपमर्दादनन्तरमथं प्रादुर्भवतीति । अचोक्तं व्याघातादिति
नाजातेनोपमर्दे नोपमर्दसमर्थ्या जायत इति । यदपीदमुच्यते
अतीते ऽनागते च कारकशब्दाः प्रयुष्यन्त इति न प्रयोगो वार्थते
अपि त्वसतः कारणादुत्पत्तिर्न युक्तेति कारकशब्दानां च चैकाक्षिकः
प्रयोगः तदुक्तं प्रामाण्यसामान्यचिन्तायां वृक्षक्षिष्टतीति यथा ।
यत्पुनरेतत् आनन्तर्यसामर्थ्यादुपमृद्य प्रादुर्भवतीत्युच्यत इति न
बीजनाशोऽकुरकारणमपि तु व्याहृत^(१)ब्यूहानां बीजावयवानां पूर्व-

(१) व्याहृत-व्याहृत-पा० ४ ५० ।

ब्यूहनिवृत्तौ ब्यूहान्तरमुत्पद्यत इति ब्यूहान्तरादङ्कुर आविर्भवतीति ।
न चाविमष्टे पूर्वब्यूहे ब्यूहान्तरेण शक्यते भवितुमित्यामर्त्तयै
प्रादुर्भावार्थः । एवं च बीजोपादानं युक्तमिति । अथ चार्थस्य
ज्ञापनार्थं सूत्रम् ॥

न विमष्टेभ्योऽनिष्यत्तेः ॥ १७ ॥

न विमष्टेभ्योऽनिष्यत्तेः इति । न हि बीजविनाग्रोऽङ्कुरस्य
कारणमपि तु बीजावयवाः पूर्वब्यूहपरित्यागेनेत्यर्थः सूत्रस्य^(१) ॥

क्रमनिर्देशादप्रतिषेधः ॥ १८ ॥

क्रमनिर्देशादप्रतिषेधः । पूर्वं बीजविनाग्रः पश्चादङ्कुरोत्पत्तिरिति
सूत्रार्थः । अभावस्येदङ्कुरोत्पत्तिकारणं स्यात् सर्वं सर्वस्मादुत्पद्येत ।
अभावस्य निर्विशेषत्वात् । न हि शास्त्रिबीजे विमष्टे काषिदन्वय-
शक्तिरस्ति अनन्वितं च कार्यं सर्वाभिः शक्तिभिरुत्पद्येत अनन्वितं तु
बृहत् तस्मान्नाभावः कारणमिति सूत्रार्थः । अपर इदानीमाह ॥

ईश्वरः कारणं पुरुषकर्माफल्यदर्शनात् ॥ १९ ॥

ईश्वरः कारणं पुरुषकर्माफल्यदर्शनात् । पुरुषोऽयं समीक्षमानो
नावश्यं समीक्षाफलमाप्नोति तेन गम्यते पराधीनं पुरुषस्य कर्म-
फलावधानमिति^(२) । निरपेक्षस्येत् पुरुषः कर्मफलभोगे समर्थः स्यात्

(१) नेति सूत्रार्थः—पा० ४ पु० ।

(२) फलावधानमिति—पा० ४ पु० ।

न कश्चिद्वक्षसा क्रिया भवेत् न कश्चिदुःखं कुर्यादिति । उभयं
च दृष्टं तस्मादीश्वरः कारणमिति ॥

न पुरुषकर्माभावे फलानिष्यत्तेः ॥ २० ॥

न पुरुषकर्माभावे फलानिष्यत्तेरिति । ईश्वरश्चेत् कारणं स्यात्
पुरुषकर्मान्तरेणापि सुखदुःखोपभोगौ स्याताम्^(१) ततश्च कर्मसोपो-
ऽनिर्भोषश्च । ईश्वरस्यैकरूपत्वादेकरूपा क्रियेति । अथेश्वरः कारण-
भेदानुविधानेन कार्यं निर्वर्तयति यदपेक्षते तन्न करोतीति प्राप्तम्
न हि कुत्सासो दृष्टादि करोति एवं कर्मसापेक्षस्येदीश्वरो जग-
दुत्पत्तिकारणं स्यात् कर्मशीश्वरो नेश्वरः स्यात् ॥

तत्कारितत्वादहेतुः ॥ २१ ॥

तत्कारितत्वादहेतुः । न ब्रूमः कर्माद्यनपेक्ष ईश्वरः कारण-
मिति । अपि तु पुरुषकर्म ईश्वरोऽनुगृह्णाति कोऽनुग्रहार्थः ।
यद्यथाभूतं यश्च यदा विपाककाशः^(२) तत्तथा तदा विनिद्युक्त
इति । यः पुनरीश्वरं कर्मानपेक्षं कारणत्वेन प्रतिपद्यते तस्यानि-
र्भोषत्वादिदोषः । सापेक्षे लीश्वरे यद्योक्तो न दोषः । श्रेयं भाष्ये ।
तत्कारितत्वादेवं ब्रुवता निमित्तकारणमीश्वर इत्युपगतं भवति ।
यच्च निमित्तं तदितरयोः समवायिकारणासमवायिकारणयोरनु-
पादकम् । यथा तुर्यादि तन्मूर्ता तत्संयोगानां चेति । ईश्वरश्चेत्
जगतो निमित्तं जगतः साक्षादुपादानकारणं किमुक्तं प्रथिव्यादि

(१) सुखदुःखोपभोगौ भवेत्—पा० ४ पु० । (२) परिपाककाशः—पा० ४ पु० ।

परमसूक्ष्मं परमाणुसञ्चितं द्रव्यमिति व्यक्तकारणाभ्युपगमे तु सति निमित्तविशेषविप्रतिपत्तौ ईश्वरप्रक्रिया । यस्मात्प्रिमित्तकारणे विप्रतिपद्यन्ते केचित् कासं केचिदीश्वरं केचित् प्रकृतिमिति तद्वैवं निमित्तविशेषविप्रतिपत्तौ किं न्याय्यमिति । ईश्वर इति न्याय्यं तच्च हि प्रमाणानि अविघातेन प्रवर्तन्ते इति । अस्तित्वासिद्धिरिति चेत् अथ मन्यसे सिद्ध ईश्वरस्यास्तित्वे कारणान्तरनिराकरणं निमित्त-कारणाभावस्य सिद्धोत् तत्त्वसिद्धं तस्माद्युक्तमिति । न अत एव तदुपपत्तेः इति येनैव न्यायेन ईश्वरस्य कारणत्वं सिध्यति तेनैवास्तित्वमिति न ह्यविद्यमानं कारणमिति । कः पुनरीश्वरस्य कारणत्वे न्यायः अयं न्यायोऽभिधीयते प्रधानपरमाणुकर्माणि प्राक्प्रवृत्तेर्बुद्धिमत्कारणाधिष्ठितानि प्रवर्तन्ते अचेतनत्वात् वास्या-दिवदिति यथा वास्यादि बुद्धिमता तच्छणा अधिष्ठितमचेतनत्वात् प्रवर्तते तथा प्रधानपरमाणुकर्माणि अचेतनानि प्रवर्तन्ते तस्मात् तान्यपि बुद्धिमत्कारणाधिष्ठितानीति^(१) तच्च प्रधानकारणिकासावत् पुरुषार्थमधिष्ठायकं प्रधानस्य वर्णयन्ति पुरुषार्थेन प्रयुक्तं प्रधानं प्रवर्तते पुरुषार्थस्य देहा भवति शब्दाद्युपसम्भिर्गुणपुरुषान्तरदर्शनं चेति तदुभयं प्रधानप्रवृत्तेर्विना न भवतीति न प्राक् प्रवृत्तेस्तद-भावात् यावत् प्रधानं महदादिभावेन न परिणमते तावच्च शब्दाद्युपसम्भिरस्ति न गुणपुरुषान्तररोपसम्भिरिति हेत्वभावात् प्रधानप्रवृत्तिरयुक्ता अयास्तिना सदात्मानं लभते न सन्निरुद्धात्

(१) बुद्धिमता तच्छणाधिष्ठितानि—पा० ४ पु० ।

इति । एवं च सति विद्यमानः पुरुषार्थः प्रधानं प्रवर्तयतीति न पुरुषार्थाय प्रधानस्य प्रवृत्तिः न हि लोके यद्यस्य भवति स तदर्थं पुनर्यतत इति । सततं च प्रवृत्तिः प्राप्नोति कारणस्य सन्निहितत्वादिति पुरुषार्थः प्रवृत्तेः कारणमिति पुरुषार्थस्य नित्यत्वात् सततं प्रवृत्त्या भवितव्यमिति । अथ विद्यमानोऽपि न प्रवर्तयति न तर्हि पुरुषार्थः कारणमिति यस्याभावात् प्रधानं न प्रवर्तते यस्य च भावात् प्रवर्तते तत्कारणमिति । अथ विद्यमानः प्रतिबन्धात् प्रवर्तयति प्रतिबन्धापगमस्याशक्यत्वात् सततमप्रवृत्तिः यत्प्रतिबन्धकारणं पुरुषार्थस्य तस्यापगमः कर्तुमशक्यः न सदात्मानं जहातीति प्रतिबन्धकस्य नित्यत्वाच्चित्यमप्रवृत्त्या भवितव्यम् । यदा भवन्तः सत्त्व-रजस्तमसां साम्यावस्थां प्रकृतिं वर्णयन्ति सा कुतो निवर्तत इति वक्तव्यम् । न चानिदृच्छायां साम्यावस्थायां वैषम्येण शक्यं भवितुम् । अथाङ्गाङ्गिभावस्यामिथमाद्वैषम्यं भवति अत्रापि भवन्तं पर्यन्तु-द्युज्जग्हे । कथं साम्येनावस्थितमधिकं हीनं च भवति नापूर्वोपचयो विद्यते न पूर्वज्ञानमप्नोति यांस्य शब्दादीन् प्रागनुपलभ्यस्वरूपान् पुरुष उपलभते बुद्धिरुपलभयति ते किमुपजातविशेषा उता-नुपजातविशेषा इति । यद्युपजातविशेषा उपलभ्यन्त इति व्याहृतं भवति नासदात्मानं ज्ञमत इति । अथानुपजातविशेषा एवोप-लभ्यन्ते तथाप्यनिदृच्छो व्याघातः प्रधानं पुरुषार्थः प्रवर्तयतीति । सोऽयं प्रधानवादी यावद्यावद्विचार्यते तावन्तावत् प्रमाणवृत्तं बाधत इति । ये परमाणून् पुरुषकर्माधिष्ठितान् जगतः कारण-त्वेन वर्णयन्ति तान् प्रतीदस्युच्यते परमाण्वः प्रवर्तन्त इति सततं

प्रवृत्त्या भवितव्यम् । अथ कास्त्वविशेषापेक्षाः प्रवर्तन्ते परमाणुभिः कास्त्वो व्याख्यातः यथा अचेतनत्वात् परमाणवो बुद्धिमन्तमधिष्ठा- तारमपेक्षन्ते तथा कास्त्वोऽपीति न हि तच्चाचेतनत्वं निवर्तत इति । चीरादिवदचेतनस्यापि प्रवृत्तिरिति चेत् यथा अपत्यभरण्यार्थं चीरादेरचेतनस्यापि प्रवृत्तिरेवं परमाणवोऽप्यचेतनाः पुरुषार्थं प्रवर्तिष्यन्त इति । तन्न युक्तम् साध्यसमत्वात् यथैव परमाणवः स्वतन्त्राः प्रवर्तन्त इति साध्यं तथा चीराद्यचेतनं स्वतन्त्रं प्रवर्तत इति । यदि चीरादि स्वतन्त्रं प्रवर्तत मृतेष्वपि प्रवर्तत न तु प्रवर्तते अतोऽवगम्यते बुद्धिमत्कारणाधिष्ठितं तदपि न साध्यं हेतुः तस्मान्न प्रवर्तते^(१) एवं यावद्यावदचेतनं प्रवर्तते तावत् सर्वं चेत- नाधिष्ठितमिति^(२) । अथमपरो हेतुः बुद्धिमत्कारणाधिष्ठितं महाभूतादि^(३) व्यक्तमिति सुखदुःखादिनिमित्तं भवति रूपादि- मत्वात् तुर्यादिवदिति । धर्माधर्मैर् बुद्धिमत्कारणाधिष्ठितौ पुरु- षस्वोपभोगं कुरुतः करणत्वाद् वास्यादिवदिति । आत्मैवाधिष्ठाता धर्माधर्मयोर्भविष्यतीति चेत् यद्येतौ धर्माधर्मौ स एवाधिष्ठाता भविष्यतीति न युक्तम् प्राक् कायकरणोत्पत्तेः तदसम्भवात् यावत् कायकरणसङ्घातो नोपजायते पुरुषस्य तावदथमग्नः उपसम्भानपि तावद्रूपोपादौ^(४) नोपसम्भते कुतोऽनुपसम्भौ धर्माधर्मावुपसम्भयत इति । यदि पुरुषः स्वतन्त्रः प्रवर्तते न दुःखं कुर्यात् न हि कश्चिदा-

(१) निवर्तते—पा० ४ पु० । (२) बुद्धिमत्कारणाधिष्ठितमिति—पा० ४ पु० ।

(३) महाभूतादि—पा० ४ पु० । (४) विषयान्—इति अधिकम् ४ पु० ।

त्मनो दुःखमिच्छतीति । यस्यात्मनोऽङ्गोपघातं गिरन्वेदादि वा करोति^(१) तदैकस्थे प्रायशे^(२) वा हितबुद्धिः प्रवर्तत इति । यदि पुनर्धर्माधर्माभ्यामेवाधिष्ठिताः परमाणवः प्रवर्तन् न युक्तमेतदचेतनत्वात् न हि किञ्चिदचेतनं स्नातन्ममधिष्ठायकं दृष्टमिति अभ्युपगम्यापि च धर्माधर्मयोः परमाणुप्रवृत्तिसामर्थ्यं न करणस्य केवसस्य क्रियानिवृत्तावसामर्थ्यात् न हि करणं केवलं क्रियां निर्वर्तयदुपस्रभ्यते । अथ परमाणुपेषाभ्यां^(३) धर्माधर्माभ्यां क्रियते तदपि न युक्तमदृष्टत्वात् न हि कर्मकरणाभ्यां क्रियां जन्यमानां कश्चिदपि पञ्चम इति आत्मा कर्ता भविष्यतीति उक्तमेतदज्ञत्वादिति । अकारणोत्पत्तिर्भविष्यतीति न युक्तमदृष्टत्वादिति । न चान्या गतिरस्ति तस्माद्बुद्धिमत्कारणाधिष्ठिताः परमाणवः कर्माणि च प्रवर्तन्त इति । क्रियानावेगादकारणमिति चेत् अथ मन्यसे ये स्वसुकर्तारो भवन्ति ते क्रियाविष्ठाः कुशाक्षादय इति क्रियारहितस्येश्वरसत्त्वादकारणमिति न विकल्पानुपपत्तेः ईश्वरो निष्कथ इति कां क्रियामधिष्ठत्योच्यते । इथी हि नः क्रिया उत्प्रेषणादिकाः साख्यातशब्दवाच्या च । यद्याख्यातशब्दवाच्यामधिष्ठत्योच्यते तदाऽधिष्ठो हेतुः स्नातन्मयाभ्युपगमात् स्नातन्मयं हि भगवति भित्त्यमस्ति । किं पुनः स्नातन्मयम् अन्यकारकाप्रयोज्यत्वमितरकारकाप्रयोजकत्वं च तदुक्तं कारकानि वर्णयन्निरिति । अथोत्प्रेषणादिकामधिष्ठत्योच्यते निष्क्रिय इति तदानेकान्तः क्रियावच्च कारणं दृष्टं

(१) सोऽपि—अधिकम् ४ पु० ।

(२) प्रधाने—पा० ४ पु० ।

(३) परमात्मापेषाभ्यां—पा० ४ पु० ।

निष्क्रियं चेति कदाचिद्द्रव्याणि उपरतक्रियाणि द्रव्यमारभन्ते
संयोगात् निवृत्ते कर्मणि संयोगोपकरणानि द्रव्याणि द्रव्यमारभन्त
इति निष्क्रियाणामारम्भः । यदा च युगपद्ब्रह्मि द्रव्याणि संहन्यन्ते
तदाऽसाधारणकार्यव्यावृत्तेभ्यः संयोगेभ्यः एकमेव द्रव्यमुत्पद्यते
एकावयवविभागे तु द्रव्यनिवृत्तौ शेषाणि द्रव्यान्तराणि द्रव्यमुत्पा-
द्यन्त^(१) इति निष्क्रियाणामारम्भः । कामिषित् पुनः क्रियावन्ध्या-
रभन्ते यदान्यतरकर्मजात् संयोगान्निवृत्ते कर्मणि इतरस्मिन् द्रव्ये
कर्मनिवृत्तिसमकालमेव द्रव्यमुत्पद्यते तदा क्रियावता द्रव्येषारम्भात्
क्रियावतामारम्भः विरोधस्योत्पेक्षादिकायाः क्रियायाः अनभ्युप-
गमादिति । न कारणमौश्वरः विकल्पानुपपत्तेः । कर्ता चेदौश्वरः किं
सापेक्षः करोति उत निरपेक्ष इति किं चातः यदि सापेक्षः येन
करोति तस्याकर्ता एवमन्यत्रापि प्रसङ्गः । तदपि साधनम् येन करोति
तस्याकर्तेति । अथायं किञ्चिदनपेक्ष्य करोति तद्वदन्यत्रापि प्रसङ्गः ।
अथायं सर्वमनपेक्ष्य करोति^(२) एवमपि पुद्बककर्माफलं भवेत् अनि-
र्माचस्य प्रसज्येत यस्या^(३) कर्मनिमित्ते सर्गे दोषः^(४) स इहापि प्रस-
ज्येत इति निरपेक्षकर्तृत्वस्थानभ्युपगमात् धर्माधर्मविफलत्वादि-
दोषो नास्ति न चाकर्मनिमित्ते सर्गे दोष इति । येन करोति न
तस्याकर्तेति चेत् नामेकान्तोऽस्ति नायमेकान्तोऽस्ति यो येन
करोति स तन्न करोतीति यथाऽनेकग्निस्यपर्यवदातः पुद्बः कर-

(१) मारभन्त इति—पा० ४ पु० ।

(२) तस्याकर्तेति—पा० ४ पु० ।

(३) यस्याकर्मनिमित्ते—पा० ४ पु० ।

(४) उक्त—इत्यधिकम् ४ पु० ।

चान्तरोपादानो वाखादि करोति वाखाद्युपादानो दृष्टादि^(१)
 करोति तदुपादानो घटादि न च पर्यायकर्तृत्वे सति अकर्तृत्वं
 तथेश्वरोऽपि धर्माधर्मापादानः शरीरसुखदुःखादि आत्ममनःसंयोग-
 शृङ्गाशृङ्गाभिसन्धिसाधनस्य धर्माधर्मौ सुखदुःखस्वल्पेषुः तत्साध-
 नाद्यपेक्षस्य शृङ्गमशृङ्गं चाभिसन्धिमिति । यदा करोति तदा साध-
 नस्याकर्तृति चेत् अथ मन्यसे यदायं साध्यं यत् किञ्चिद्दृष्टं निर्वर्त-
 यति तदा येन साधयति तस्याकर्ता प्रसज्यत इति । नैतदेवं ब्रूमः
 सर्वानर्थानथमेकस्मिन् काखे करोतीति अपि तु पर्यायेषु पर्या-
 यकर्तृत्वे चायमदोषः । यदादौ करोति तस्यासाधनोत्पत्तिरिति चेत्
 अथ मन्यसे यदि शरीरादिकर्तृत्वं धर्माधर्माद्यपेक्षस्य अथ यदादौ
 करोति^(२) कथं तत् आदेरनभ्युपगमाद्देश्यमेतत् अनादिः संसार-
 इति प्रतिपादितमेतत् धर्माधर्मसाफल्यं चैवम् यदि चानादिः संसारः
 सापेक्षस्य कर्ता एवं प्राण्यन्तरसमवायिनां धर्माधर्माणां साफल्यम् ।
 अथायमीश्वरः कुर्वाणः किमर्थं करोति लोके हि ये कर्तारो भवन्ति
 ते किञ्चिदुद्दिश्य प्रवर्तन्ते इदमास्यामि इदं चास्यामि चेति न पुन-
 रीश्वरस्य हेयमस्ति दुःखाभावात् नोपादेयं वग्नित्वात् । क्रीडार्थ-
 मित्येके एके तावद् ब्रुवते क्रीडार्थमीश्वरः सृजतीति नन्वेतदयुक्तम्
 क्रीडा हि नाम रत्यर्थं भवति विना क्रीडया रतिमविन्दतां न च
 रत्यर्थी भगवान् दुःखाभावादिति । दुःखिनस्य सुखोपगमायं
 क्रीडन्ति । विभ्रुतिख्यापनार्थमित्यपरे । जगतो वैश्वरूप्यं ख्यापनीय-

(१) घटादि-पा० ४ पु० ।

(२) तस्यासाधनात्-इत्यधिकम् ४ पु० ।

मित्यपरे मन्यन्ते । एतदपि तादृगेव न हि विभूतिस्थापनेन कश्चि-
दतिग्रयो सम्भवे न चास्यास्थापनेन किञ्चिद्भूयते इति । किमर्थं
तर्हि करोति तत्त्वाभाष्यात् प्रवर्तत इत्यदुष्टम् यथा भूम्यादीनि
धारणादिक्रियां तत्त्वाभाष्यात् कुर्वन्ति तथेश्वरोऽपि तत्त्वाभाष्यात्
प्रवर्तत इति प्रवृत्तिस्वभावकं तत्त्वमिति । तत्त्वाभाष्यात् घततं
प्रवर्तत^(१) इति चेत् अथ मन्यसे यदि प्रवृत्तिस्वभावकं तत्त्वं प्रवृत्ति-
निवृत्तौ न प्राप्तः न हि प्रवृत्तिस्वभावके तत्त्वे निवृत्तिर्युष्यत इति
क्रमेणोत्पत्ति^(२)र्न प्राप्नोति तत्त्वस्यैकरूपत्वात् इदमिदानीं भवत्विद-
मिदानीं न भवत्विति^(३) न युक्तम् न स्यैकरूपात् कारणात् कार्य-
भेदं पश्याम इति । नैष दोषः बुद्धिमत्त्वेन विगेषणात् बुद्धिमत्त्व-
मिति प्रतिपादितम् । बुद्धिमत्तया च विगेष्यमाणं सापेक्षं च न
सर्वदा प्रवर्तते न सर्वमेकस्मिन् काले उत्पादयति यस्य कारणसाक्षिधं
तद्भवति यदसन्निहितकारणं तन्न भवति न च सर्वस्य युगपत्कारण-
साक्षिधमस्ति अतः सर्वस्य युगपदुत्पादो न युक्तः स खलु प्रवर्तमानो
धर्माधर्मयोः परिपाककालमपेक्षते कारणान्तरोत्पादं तद्गागिनां
च सत्त्वानां तत्र^(४) सन्निधानं तद्गागिसत्त्वधर्माधर्मपरिपाकं च
तदप्रतिबन्धं चेति । यत् तदौश्वरस्यैश्वर्यं किं तन्नित्यमनित्यमिति ।
यद्यनित्यं तस्य कारणं वाच्यं^(५) यस्य चानित्यमैश्वर्यं तस्य कारणभेदो
भवति अणिमादेः एवमन्येषामपीत्यनेक ईश्वरः प्रसज्यत इति ।

(१) प्रवृत्तिरिति—पा० ४ पु० ।

(२) क्रमेण चोत्पत्ति—पा० ४ पु० ।

(३) नाभूदिति—पा० ४ पु० ।

(४) तत्र तत्र—पा० ४ पु० ।

(५) वाच्यम्—पा० ४ पु० ।

अचानेकत्वे किं बाध्यत इति एकस्मिन् वस्तुनि व्याप्तकामधोरी-
 श्वरयोः प्रवृत्तिर्न प्राप्नोति अथैकमितर अतिग्रहे चोऽतिग्रहे च
 ईश्वरः नेतरः^(१) इति । अथ नित्यमैश्वर्यं धर्मवैयर्थ्यं न तद्भर्माङ्गव-
 तीति । नित्यमिति ब्रूमः । न च धर्मवैयर्थ्यं दोषः तस्य यो धर्म
 ईश्वरे नासौ तत्रैश्वर्यं करोति किन्तु प्रत्यात्मवृत्तीन् धर्माधर्मसञ्चि-
 चयानगुप्यन्तीति न चेश्वरे धर्मास्तौत्यचोद्यमेतत् तत्त्वभावानवधा-
 रणात् सन्देहः ईश्वरः किं द्रव्यमाहो गुणादीनामन्यतम इति । द्रव्यं
 बुद्धिगुणलाद्भ्यान्तरवद् बुद्धिमत्त्वात् तर्हि आत्मान्तरमिति ना-
 त्मान्तरं गुणभेदात् । तथाया गुणभेदे सति पृथिव्यादयो नात्मानः
 तथा गुणभिन्न ईश्वरस्तस्मादसावपि नात्मान्तरमिति । कः पुनरे-
 तस्य भेदः । एके तावद् ब्रुवते धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याप्यतिग्रयवन्ति
 तस्मिन्निति नित्यत्वमतिग्रयः । एतन्तु न बुद्ध्यामहे यथा बुद्धिमत्ता-
 यामीश्वरस्य प्रमाणसङ्गावो न चैवं धर्मादिनित्यत्वे प्रमाणमस्ति न
 चाप्रामाणिकं प्रतिपत्तुं प्रक्यम् अतिग्रयस्तु बुद्धिनित्यत्वं गुणभेदः
 तत्र हि नित्या बुद्धिः संख्यादयश्च सामान्यगुणाः षड्गुण^(२) आकाश-
 वदीश्वर इति । अथास्य बुद्धिनित्यत्वे किं प्रमाणमिति । नन्विदमेव
 बुद्धिमत्कारणाधिष्ठिताः परमाणवः प्रवर्तन्त इति बुद्धिमत्तायामे-
 तत् साधनं सापुनर्नित्येति कुतः प्रत्यर्थनियमासम्भवात् ये खलु
 प्रत्यर्थनियता बुद्धिभेदास्ते ग्रहीरादिकारणसञ्चिधाने सति भवन्ति
 न त्वियं^(३) प्रत्यर्थनियता युगपदनेककार्योत्पत्तिदर्शनात् यथा स्थावर-

(१) इतरो नेश्वर इति-पा० ४ पु० ।

(२) न चाप्रामाणिकं प्रक्यम्-इत्यधिकम् ४ पु० । (३) न त्वियं-पा० ४ पु० ।

भेदस्थानेकस्य युगपदुत्पाद इति । स च प्रत्यर्थनिघतबुद्धिभेदे-
 श्वीश्वरस्य न युक्तः संख्यापरिमाणपृथक्कसंयोगविभागबुद्धय एव
 तस्य गुणाः । अथ बुद्धिमन्तेश्वरस्य^(१) शरीरयोगमपि प्रतिपद्यते ।
 तेनापि प्रतिपद्यमानेन शरीरादयो नित्या अनित्या वा अव्यक्तेषि-
 तव्याः । यद्यनित्या धर्माधर्मसङ्गावोभ्युपेयः तदभ्युपगमे च तत्तन्म-
 त्वादीश्वरो नेश्वरः स्यात् । अथ नित्यान् शरीरादीन् कल्पयसि
 एवमपि दृष्टविपरीतं कल्पितं भवति दृष्टविपर्ययं प्रतिपद्यमानेन
 बुद्धेर्नित्यत्वं^(२) प्रतिपत्तव्यम् । अथ सन्तानवर्तिनीमनेका बुद्धिमौ-
 श्वरे प्रतिपद्यते एवमपि न युगपदुत्पादः स्यावरादीनां^(३) प्राप्नोति
 अथ ताः सन्तानवर्तिन्योऽर्थाः^(४) बुद्ध्यो भवन्ति । एवमपि दृष्टविप-
 रीतं कल्पितं भवति । एवं च कल्पयता बुद्धिनित्यत्वमेव प्रतिपत्तव्यम् ।
 एतावच्चैतत् स्यात् नित्या वा सन्तानवर्तिनी वा सन्तानवर्तिनी
 न युक्ता । यदि गुणभेदाद्भेदः यदभिन्नगुणं तदेकं प्राप्नोति यथा
 दिक्कासाविति नानेकान्तात् गुणभेदाज्ञानात्वं ब्रूमः न पुनर्गुणाभे-
 दादेकत्वमिति तथाहि अभिन्नगुणानां घटादीनां नानात्वमिति
 दिक्कासयोर्गुणाभेदे ऽपि कार्यभेदाज्ञानात्वमिति । न च बुद्धिमन्तया
 विनेश्वरस्य जगदुत्पादो घटत इति । सा च बुद्धिः सर्वार्थातीताना-
 गतवर्तमानविषया प्रत्यक्षा नानुमानिकी नागमिकी न तच्चानुमानं
 नागम इति ज्ञानमित्यत्वाच्च न संस्कारः नित्यं विज्ञानमौश्वरस्येति

(१) बुद्धिमन्तेश्वरस्य—पा० ४ पु० ।

(२) बुद्धेरेव—पा० ४ पु० ।

(३) यवस्थादीनां—पा० ४ पु० । (४) सन्तानवर्तिन्यः सर्वाः—पा० ४ पु० ।

न तत्र संस्कारो विद्यत इति संस्काराभावाद्बुद्धिनित्यत्वाच्च न स्यतिः
 सत्यभावाच्च नास्तुमानं न दुःखमधर्मस्थाभावात् अत एव न वैराग्य-
 मिति दुःखाभावाच्च विरम्यत इति अत एव न द्वेषो दुःखाभावादिति ।
 इच्छा तु विद्यते ऽक्लिष्टाऽव्याहता सर्वार्थेषु यथा बुद्धिरिति । अथ
 किमयं बद्धो मुक्त इति । न बद्धो दुःखाभावादेव अवद्धत्वाच्च मुक्त
 इति बन्धवान् मुच्यत इति न च भगवति बन्धनमस्तीति अतो न
 मुक्त इति । आत्मान्तराणामसम्बन्धादधिष्ठाद्वलमस्तुपपन्नमिति चेत्
 अथ मन्यसे ऽर्थान्तरसमवायिनो ये धर्माधर्मास्ते न साक्षादौश्वरेण
 सम्बद्धान्ते न पारम्पर्येण^(१) न चानधिष्ठितयोर्धर्माधर्मयोः प्रवृत्तिर्द्यु-
 क्रेति । तच्च न अजसम्बन्धोपपत्तेः अजः सम्बन्ध आत्मान्तराणामित्येक
 इच्छन्ति न चैतदिह प्रतिषिध्यत इति अप्रतिषेधादुपात्तः स इति ।
 ते त्वत्वं सम्बन्धं प्रमाणतः प्रतिपादयन्ति व्यापकैराकाशादिभिः सम्बद्ध
 ईश्वरः मूर्तिमद्द्रव्यसम्बन्धित्वात् घटवदिति यथा घटादि मूर्तिमता
 घटादिना सम्बन्धित्वव्यापकैराकाशादिभिः सम्बद्धान्ते तथेश्वरोपि
 मूर्तिमत्सम्बन्धोति तस्मादयमपि व्यापकैराकाशादिभिः सम्बद्धान्त
 इति । स पुनरात्मेश्वरसम्बन्धः किं व्यापकोऽव्यापक इति अर्थाभावा-
 दव्याकरणीय एषः आत्मेश्वरसम्बन्धोऽस्तीत्येतदेव^(२) शक्यते वक्तुम् ।
 स पुनरौश्वरात्मनौ व्याप्नोति न व्याप्नोतीति न व्याक्रियते । ये ऽप्यजं
 संयोगं नेच्छन्ति तेषामयणुमनः संयोगोपपत्तेरस्ति सम्बन्धः
 यानि प्रत्यात्ममनांश्चि तांनि सर्वाण्यौश्वरसम्बद्धानौत्यतः सम्बन्धसम्ब-
 न्धोपपत्तेरात्मान्तराण्यधितिष्ठति यथात्महस्तसंयोगप्रथमाभ्यां हस्ते

(१) न चासम्बन्धसिद्धात् शक्यते-अधिकम् ४ ५० । (२) इत्येव च-पा० ४ ५० ।

कर्म भवति उत्पन्नकर्मको हस्तः सन्दंष्टादिना सम्बन्धते तत्सम्बन्धा-
दयःपिष्ठाद्यधितिष्ठति । यदि तर्हि सर्गादावीश्वरस्य कारणत्वे ऽयं
न्यायोभिहितः इदानीमौश्वरो न कारणमिति प्राप्तम् इदानीमपि
स एव न्यायः मृतशरीरिणां चै धर्माधर्मौ तौ बुद्धिमत्कारणा-
धिष्ठिताविति समानो न्यायः । बुद्धिमत्कारणाधिष्ठितानि स्नासु
स्नासु धारणादिक्रियासु महाभूतानि वाय्वन्तानि प्रवर्तन्ते अचेत-
गत्वादास्यादिवत् । एवं कार्यत्वात् दृष्टादीनि पञ्चीकृत्य दर्शनसर्जन-
विषयत्वादिति वक्तव्यम् । एवं यत्र यत्र विप्रतिपत्तिः कार्यत्वं च
तत्तदनेनैव न्यायेनानेन दृष्टान्तेन वास्यादिना पञ्चयित्वा साधयि-
तव्यम् । आगमाच्च आगमादपि श्रूयते ईश्वरः कारणम् ।

अग्नौ जन्तुरग्नौशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ।

ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं वा स्रभ्रमेव वा ॥

यदा स देवो जागर्ति तदेदं चेष्टते जगत् ।

यदा स्रपिति शान्तात्मा तदा सर्वं निमीलति ॥

अनिमित्ततो भावोत्पत्तिः कण्टकतैक्ष्ण्यादिदर्श-
नात् ॥ २२ ॥

अपर इदानीमाह । अनिमित्ततो भावोत्पत्तिः कण्टकतैक्ष्ण्या-
दिदर्शनात् । यथा कण्टकतैक्ष्ण्यादि निमित्तं च उपादानवच्च
तथा शरीरादिषर्गापि तदिदं दृष्टान्तसूत्रम् । कः पुनरत्र न्यायः
अनिमित्ता रचनाविशेषाः शरीरादयः संस्थानवत्त्वात् कण्टकादिव-
दिति । नानुपसन्ननिमित्तानामनुमानतो निमित्तोपसन्निः यस्य

निमित्तं प्रत्यक्षतो नोपलभ्यते तस्मात्सुमानतः प्रत्येतद्व्यम् कुतः
 निमित्तवद्द्रव्यसामान्यात् यानि खलु निमित्तवन्ति द्रव्याणि संस्ना-
 नविशेषवन्ति तानि घटादीनि संस्नानविशेषवच्छरीरं कष्टकादयश्च
 तस्मात् निमित्तवन्त इति । उक्तं चात्र किमुक्तम् पूर्वोक्ततत्त्वानुबन्धात्
 तदुत्पत्तिरिति । न चोभयपक्षसम्प्रतिपक्षं संस्नानविशेषवदनिमित्तं
 दृष्टमिति अपरे तु अनिमित्तनिमित्तत्वान्मानिमित्तत इति
 परिहारं वर्णयन्ति ॥

अनिमित्तनिमित्तत्वान्मानिमित्ततः ॥ २३ ॥

अनिमित्तमेव निमित्तं यतश्चोत्पत्तिस्तस्मिन्निमित्तमिति । अनि-
 मित्तनिमित्तत्वात् नानिमित्तत उत्पत्तिरिति एतच्च न निमित्ता-
 निमित्तयोरर्थान्तरभावादप्रतिषेधः ॥

निमित्तानिमित्तयोरर्थान्तरभावादप्रतिषेधः ॥ २४ ॥

अन्यस्मिन्निमित्तमन्यच्च निमित्तप्रत्याख्यानमिति न च प्रत्याख्यान-
 मेऽप्रत्याख्येयं भवति निमित्तमित्यर्थाभ्यनुज्ञा अनिमित्तमिति
 तस्य प्रतिषेधः अभ्यनुज्ञाप्रतिषेधयोस्त्वैकत्वमयुक्तमिति । स खल्वर्थ-
 वादोऽकर्मनिमित्तः सत्त्वसर्ग इति एतस्मान्न भिद्यत इति । अभेदे तु
 तत्प्रतिषेधेनैव प्रतिषिद्धो बोद्धव्यः कष्टकादीनां चानिमित्तं जन्मेति
 ब्रुवाणः प्रष्टव्यः । किं कष्टकमात्रस्यानिमित्तं जन्म उत सर्वस्येति । यदि
 कष्टकमात्रस्यानिमित्तं जन्म तच्छेषेण^(१) दृष्टान्तेन शक्यं प्रतिपादयितुं

(१) निमित्तं जन्म तच्छेषेण—पा० ४ पु० ।

निमित्तवदिति । अथ सर्वमनिमित्तमित्यथं पञ्चस्तथापि व्याघातः प्रतिपाद्यप्रतिपादकन्यायस्याभ्युपगमात् सर्वं चानिमित्तं प्रतिपाद्यसि चेति व्याघातः । वाक्योपादानाच्च व्याघातः अनिमित्ततो भावोत्पत्तिः कष्टकतैः ह्यादिवदितिवाक्यं प्रतिपादकमुपादीयते न च निमित्तम- स्तीति व्याघातः । अनिमित्ततो भावोत्पत्तिरिति अनिमित्ता भावो- त्यत्तिरिति च वाक्ये यद्यनयोरर्थभेदं प्रतिपद्यसे वाक्यभेदादर्थभेद- प्रतिपत्तिरिति व्याहृतं भवति अनिमित्ता भावोत्पत्तिरिति । अथ न^(१) वाक्यभेदेनार्थभेदं प्रतिपद्यसे वाक्यविशेषोपादानं व्याहृतम् यत्किञ्चिदाक्यमुपादेयमिति अनिमित्तां भावोत्पत्तिं प्रतिपद्यमानेन सर्वलोकव्यवहार उच्छिन्नो भवति अनिमित्ता भावोत्पत्तिरिति च भावमात्रपञ्चीकरणेन दृष्टान्तो भवति । अथ शरीराद्येकदशं पञ्च- यसि तथाप्यन्यतरधर्मासिद्धो दृष्टान्तः संख्यान^(२)विशेषवत्त्वस्य विद्य- मानत्वात् अनिमित्तत्वस्य चाभावादिति । अन्ये तु मन्यन्ते सर्व- मनित्यमुत्पत्तिविनाशधर्मकत्वात् ॥

सर्वमनित्यमुत्पत्तिविनाशधर्मकत्वात् ॥ २५ ॥

किमनित्यं नाम यस्य कदाचिद्भावस्तदनित्यम् उत्पत्तिधर्मक- मनुत्पन्नं नास्ति विनाशधर्मकं च विनष्टं नास्ति किं पुनः सर्वं भौतिकं शरीरादिकमभौतिकं च बुद्ध्यादि तदुभयमुत्पत्तिविनाश- धर्मकमिति विज्ञायत इति । तस्मात् सर्वमनित्यमिति सूत्रस्य दृष्टान्तार्थत्वात् तस्य सर्वान्तर्भावादुदाहरणाभावः । सर्वमनित्य^(१)-

(१) न-इति नास्ति ४ पु० ।

(२) संख्यान-पा० ४ पु० ।

(३) उत्पत्तिविनाशधर्मकत्वादिति सूत्रे-पा० ४ पु० ।

मिति ब्रूषे दृष्टान्ताभावः सर्वस्य पक्षोक्तत्वात् न बाध्यमुदाहरणं
युक्तम् उत्पत्तिविनाशधर्मकत्वादिति चायं हेतुरव्यापकः । यदि सर्वं
पक्षधित्वा उत्पत्तिविनाशधर्मकत्वमुपादत्ते परमास्ताकाशादिषु
तद्गुणेषु च केषुचित् धामान्यादिषु नोत्पत्तिविनाशधर्मकत्वमस्तीति
हेतुरव्यापकः नानित्यता नित्यत्वात् ॥

नानित्यता नित्यत्वात् ॥ २६ ॥

सर्वमनित्यमेवेति ब्रुवाणः प्रष्टव्यः किं सर्वस्यानित्यता नित्या
आहोस्तिदमित्येति । यद्यनित्यता नित्या न तर्हि सर्वमनित्यम् अथा-
नित्या अनित्यताया अभावात्^(१) सर्वमनित्यमिति व्याहृतो हेतुः ॥

तदनित्यत्वमग्नेर्दाह्यं विनाश्यानुविनाशवत् ॥ २७ ॥

तदनित्यत्वमग्नेर्दाह्यं^(१) विनाश्यानुविनाशवत् । यथाऽग्निर्दाह्यं
विनाश्यानुविनश्यति एवमनित्यतापि सर्वं विनाश्यानुविनश्यति ।
अयं च खलु वादः सर्वमनित्यमिति नित्यं व्याचष्टे ॥

नित्यस्याप्रत्याख्यानं यथोपलब्धिव्यवस्थानात् ॥ २८ ॥

नित्यस्य प्रत्याख्यानं न युक्तं यथोपलब्धि व्यवस्थानात् यत्र यथा-
ऽयं हेतुरूपसम्भवे तत्र तत्र हेतुसामर्थ्यादनित्यत्वं प्रतिपद्यामहे यत्र
पुनरयं हेतुर्नास्ति तेषामनित्यत्वं कथं प्रतिपत्तव्यम् । अथाकारणक-
मनित्यं प्रतिपद्यसे व्याहृतस्तर्हि हेतुः उत्पत्तिविनाशधर्मकत्वादिति
अनित्यमिति ब्रुवाणेनावश्यं नित्यमभ्युपेयं नञः प्रसज्यपर्युदासे

(१) अभावात्-पा० ४ ।

(१) दाह्यमिति कश्चित् ।

प्रतिषेधविषयत्वात् अयं नञ् प्रवर्तमानः प्रसव्यप्रतिषेधेन प्रवर्तते पर्युदासेन वा तथा षोत्तरपदसिद्धिः यदि नित्यं न भवतीत्यनित्यं यदन्यत्र भवति तदन्यत्र प्रतिषिध्यत इति सिद्धमुत्तरपदम् । अथ नित्यादनित्यमिति तथाप्युत्तरपदेन भवितव्यम् नासत्युत्तरपदार्थं तस्यान्यत्वं सिद्धतीति अनित्यताभावाच्च सर्वमनित्यमिति न दोषः^(१) अनित्यत्वं नाम धर्मः षोऽसति धर्मिणि न भवतीति एवं च सति सर्वम्यानित्यत्वं न दोष इति । अथ पुनस्तत्पत्तिधर्मकेणानित्येन सिद्धं शेषं सन्दिह्यमानानित्यत्वं विपरीतनित्यत्वं च सत्त्वादनित्यमिति साधयेत् तस्याप्युत्तरपदसिद्धानित्यत्वसिद्धिरिति प्रतिज्ञादोषादाक्यं निवर्तत इति । अथमपर एकान्तः ॥

सर्वं नित्यं पञ्चभूतनित्यत्वात् ॥ २९ ॥

सर्वं नित्यं पञ्चभूतनित्यत्वात् । भूतमात्रमिदं सर्वं तानि च नित्यानि भूतोच्छेदानुपपत्तेः सर्वं नित्यमिति ॥

नोत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेः ॥ ३० ॥

नोत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेः । उत्पत्तिकारणं भावानामुपलभ्यते विनाशकारणं च तदुभयं नित्यत्वे न स्यात् न हि नित्यं नाम जायते विनश्यतीति ॥

तल्लक्षणावरोधादप्रतिषेधः ॥ ३१ ॥

(१) अनित्यतायाः धर्मत्वेनाभ्युपगमात्—अधिकम् ४ ५० ।

तल्लक्षणारोधा^(१)दप्रतिषेधः । यदिदसुत्पद्यते विनश्यतीति च मन्यसे न तद्भूतलक्षणहीनं गृह्यते भूतलक्षणारोधात्^(२) सर्वं नित्यमिति । सर्वमनित्य^(३)मिति च ब्रुवाणो न कश्चिज्जायते विनश्यतीति प्रतिपद्यते तत्प्रतिपत्तौ च हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थोऽस्य परिस्यन्दो व्यर्थ आपद्येत सर्वस्य च पक्षीकरणादृष्टान्ताभावः वाक्योपादानं च व्याहृतम् । यदिदं वाक्यं^(४) परप्रतिपादनाद्योपादीयते सर्वं नित्यं पक्षभूतनित्यत्वादित्यनेन वाक्येनायं किञ्चरोति किमधिद्वं साधयति एतं सिद्धं निवर्तयति । यदि तावदधिद्वं साधयति केयं सिद्धिर्वाक्येन^(५) प्रतिपाद्यते यदि विज्ञानं व्याहृतं भवति सर्वं नित्यं विज्ञानं च जायत इति । अथ प्रतिपत्तिर्न क्रियते का तर्हि सिद्धिः या प्रवर्तमानं करोति अवश्यं कारकेषापूर्वं किञ्चिन्निष्पाद्यं तन्निष्पत्तेर्ब्याघातः कारकत्वं वा निवर्तते न हि नित्यस्य किञ्चित् कर्तव्यमस्ति । अथ सिद्धं निवर्तयतीति पक्ष आश्रीयते एतस्मिन्नपि पक्षे नित्यं निवर्तते चेति व्याघातः । अथ तिरोभवतीति तिरोभावे ऽप्ययमपूर्वीत्यन्तिः पूर्ववस्तुविनाशो वाभ्युपेय इति सर्वथा न व्याघातात्पुन्यसे अत्रागनुपलब्धरूपं पश्चादुपलभ्यते तत्रावश्यमपूर्वीत्यन्तिर्वा पूर्ववस्तुविनाशो वाभ्युपेय इति^(६) सर्वथा न व्याघातान्मुच्यसे यत्पुनरेतद्भूतलक्षणारोधात् सर्वं नित्यमिति नान्यथा तदुपपत्तेः भूतलक्षणयोग्यथा सम्भवतीति ॥

(१) बोधा-पा० ४ पु० ।

(२) बोधात्- पा० ४ पु० ।

(३) सर्वं नित्यं-पा० ४ पु० ।

(४) वाक्यं-पा० ४ पु० ।

(५) वाक्येन-पा० ४ पु० ।

(६) तदभ्युपगमे च व्याघात इति-वचिकम् ४ पु० ।

नोत्पत्तितत्कारणोपलब्धेः ॥ ३२ ॥

उत्पत्तिकारणोपलब्धेः कारणसमानगुणोत्पत्तिश्च दृश्यते कारणं च दृश्यते न चैतदुभयं नित्यविषयम् न हि नित्यस्योत्पत्तिर्नापि नित्यस्य कारणमस्ति अस्ति चैतदुभयं तस्मात् कारणसमानगुणं कार्यमुत्पादयति इति कारणसमानगुणं कार्यमुत्पद्यत इति कारणसमानगुणोत्पादे च कार्यभूतलक्षणारोधः सिद्धतीति । विभक्तन्यायं चैतत् व्यक्ताव्यक्तानां चाविवक्षा प्रामाण्यादित्येतस्मिन् सूत्रे । अव्यापकस्यायं हेतुः पञ्चभूतमित्यत्वादिति कथं कर्मादीनामव्याप्तेः कर्मबुद्धिग्रन्थादयः पञ्चभूतमित्यत्वादित्यनेन व्याप्ता इति ज्ञातुः प्रयत्नदर्शनाच्च व्याघातः उत्पत्तिविनाशप्रयुक्तस्य ज्ञातुः प्रयत्नो दृष्टः सर्वमित्यत्र च न युक्तः प्रसिद्धस्यावयवौ तद्धर्मा उत्पत्तिविनाशप्रधर्मा चावयवौ प्रतिपादितोऽतोऽयुक्तमेतत् । कथमव्यापकोऽनेकान्तः पञ्चस्यान्तद्वये ऽवस्थानात् पक्षो हि सर्वं हि नित्यमिति तच्च सर्वं भूतलक्षणम्^(१) अन्यथा च तत्पञ्चान्तद्वये ऽवस्थानात् न सर्वं भूतलक्षणयुक्तमित्यनेकान्तः । स्वप्नविषयाभिमानवन्निष्ठोपलब्धिरिति चेत् अथ मनुष्ये यदिदमुत्पद्यते विनश्यति चेति तन्न तत्त्वतोऽस्ति असत्ये तस्मिन्नभिमानो भवति उत्पन्नं विनष्टमिति यथा न स्वप्ने विषयाः सन्ति अथ च विषयाभिमानोऽस्तीति न प्रमाणाभावात् यदिदं गवादि घटाद्युत्पत्तिविनाशे युक्तमुपलभ्यते एतन्नास्तीति नामत्त्वप्रतिपादकं प्रमाणमभिधीयते न चाप्रामाणिकं शक्यं प्रतिपन्नम् यथा

(१) उक्तम्-एत्वधिकम् ।

च चिन्तयतिरेकिणो विषयास्तपोपरिहृद्दृष्ट्यामः । यदि स्तम्भविषयाभिमानः अथ भूतोपलम्बिरपि स्तम्भविषयाभिमानवत् प्रसज्यते । पृथिव्याद्यभावे सर्वव्यवहारविज्ञोप इति चेत् अथ मन्यसे यदि पृथिव्यादीनि भूतानि न सन्ति ननु पृथिव्याद्याश्रयो व्यवहार उच्छिद्येत तदितरत्र समानम् । यदि व्यवहारोच्छेदभयाद्भूतानि प्रतिपद्यन्ते तत एवोत्पत्तिविनाशावपि प्रतिपद्यन्त न ह्युत्पत्तिविनाशावन्तरेण कश्चन व्यवहारः सिद्ध्यतीति नित्यानां द्रव्याणामतीन्द्रियत्वात् अविषयत्वाद्योत्पत्तिविनाशयोः अस्मित्यं तदतीन्द्रियम् अविषय-योत्पत्तिविनाशयोः तेन स्तम्भविषयाभिमानवत्तदभिमान इत्ययुक्तम् । उत्पत्तिविनाशाभिमान इति ब्रुवतोत्पत्तिविनाशयोर्विषयो वक्तव्यः । न च सर्वमित्येवादिनामुत्पत्तिविनाशयोर्विषयोऽस्ति विषयं च प्रत्या-चक्षाणेन तदनुकारौ विपर्ययप्रत्ययो हेय इति । अपरे तु सर्वं नित्यमित्येतदन्यथा वर्णयन्ति व्यवस्थिते तस्योपादानस्य धर्ममात्रं निवर्तते धर्ममात्रमाविर्भवति यच्च निवर्तते तस्मिन्मप्यस्तीति यच्चाविर्भवति तन्नागण्याविर्भावादस्ति ॥

न व्यवस्थानुपपत्तेः ॥ ३३ ॥

न व्यवस्थानुपपत्तेरिति । शेषं भाष्ये । यच्च निवर्तते तस्मिन्मप्यस्तीति ब्रुवाणो भवान् प्रष्टव्यो भवति^(१) किमुक्तं भवति^(२) यदि ब्रूषे पूर्वमुपलब्धं पश्चात्प्रोपलभ्यत इति । अथ सतोऽनुपलम्बिः किङ्कता यद्यावरणादिकृता तदावरणाद्युपलभ्येत उक्तं चात्र यत्पूर्व-

(१) जायवे—पा० ४ पु० ।

(२) निवृत्तमिति—अधिकम् ४ पु० ।

मनुपलब्धं पश्चादुपलभ्यते तस्यापूर्वविशेषोत्पादः पूर्वविशेषप्रत्ययो-
ऽभ्युपेय इति तदभ्युपगमे च व्याघातः यच्चोक्तं यथाविर्भवति तत्
प्रागप्याविर्भावादस्ति तन्न व्याघातात् आविर्भवति विद्यते चेति
व्याहृतम् । अथाविर्भावोऽभिव्यक्तिः तथापि पूर्वदोषानिवृत्तिरभि-
व्यक्तिरसती भवतीति । अयमपर एकान्तः ॥

सर्वं पृथग्भावलक्षणपृथक्त्वात् ॥ ३४ ॥

सर्वं पृथग्भावलक्षणपृथक्त्वात् । भावस्य लक्षणं शब्दः लक्ष्यते
ऽनेन भावः सर्वा भावसमाख्याशब्दोऽनेकविषयो यथा कुम्भ इति ।
भावसमाख्याशब्दोऽनेकस्मिन्नवयवसमूहे वर्तत इति यथा कुम्भशब्दः ।
एवमन्ये ऽपि शब्दा इति । अस्य प्रयोगः कुम्भशब्दोऽनेकविषयः
एकपदत्वात् सेनाशब्दवदिति । पदश्रवणादनेकार्थावगतेः यस्मात्
पदश्रुतेरनेकोर्थोऽवगम्यते यथा सेनेति ॥

नानेकलक्षणैरेकभावनिष्पत्तेः ॥ ३५ ॥

नानेकलक्षणैरेकभावनिष्पत्तेः । अनेकलक्षणैरिति मध्यमपद-
लोपी समासोऽनेकविधलक्षणैरिति । गन्धादिभिश्च गुणैर्बुध्नादिभि-
श्चावयवैः सम्बद्ध एको भाव उत्पद्यते अतः शब्दादेकावगतौ^(१) विशेषो-
ऽनुषक्तोवगम्यत इति गुणव्यतिरेको गुणीति अवयवातिरिक्त^(२)श्चावय-
वौति विभक्तन्यायमेतत् । यत् पुनरेकपदत्वादनेकविषयः कुम्भादिशब्द
इति तन्न दृष्टान्ताभावात् न हि कश्चिच्छब्दोऽनेकविषयोऽस्ति
सेनादिशब्दानामनेकविषयत्वेनासिद्धेः यथा सैकविषयः सेनादि-

(१) रकाधिरती—पा० ४ पु० ।

(२) अवयवव्यतिरिक्त—पा० ४ पु० ।

शब्दस्योक्तमिति । सर्वस्य पक्षीकरणाद्दृष्टान्ताभावः साधाराधेय-
भावेनानुपपन्नां रूपादीनामवयविनस्य पक्ष्यादन्यथाशिक्षः नञः
प्रसज्यप्रतिषेधपर्युदासविषयत्वेनावस्थानाच्च विरुद्धः^(१) अनेकमित्यर्थं
नञः प्रयोगः स चायं प्रसज्यप्रतिषेधपर्युदासविषयत्वेन प्रतिषेधात्
प्रकल्प्यते । यदि तावत् प्रसज्यप्रतिषेध एको न भवतीति यदेकञ्च
प्रतिषिद्धते तदन्यञ्च भवति एवं च व्याघातः । अथ पर्युदासपक्षः
एकस्मादन्यदनेकमिति एवमप्येकमभ्युपगतं भवति न ह्यसत्येकस्मिन्
तस्मादन्यदनेकं सिद्धतीति । इतश्च

सञ्ज्ञा^(२)व्यवस्थानादेवाप्रतिषेधः ॥ ३६ ॥

तल्लक्षणव्यवस्थानादेवाप्रतिषेधः । न हि कश्चिदेको भाव इत्य-
द्युक्तः पक्षः^(३) कस्मात् सञ्ज्ञाप्रत्यवस्थापनात्^(४) न हि कुम्भ इत्युक्ते
ऽनेकोऽर्थोवगम्यते । कथं नावगम्यते एकवचनान्तत्वात् एकवचनान्त
एष शब्दः कुम्भ इति । न बहुव्येकवचनं युक्तम् प्रैष^(५)सम्प्रतिपत्तो-
रेकविषयत्वात् कुम्भमानयेति प्रैष एकविषयो भवति । इतरोपि
कुम्भशब्दात् प्रतिपद्यैकं कुम्भमानयति ते एते प्रैषसम्प्रतिपत्तौ एक-
विषये ज्ञापयतः कुम्भशब्देनैकोऽर्थोऽभिधीयत इति । यांसु रूपादीन-
वयवान् प्रतिपद्यसे स न शब्दार्थः किन्त्वनुपपन्नः तन्नामन्तरीयकत्वा-
दिति समूहभेदेऽप्येवमवस्थानात् यथावस्थानं तदेकं गवादिषटा-

(१) विरुद्ध इति—पा० ४ पु० ।

(२) तल्लक्षण—पा० ४ पु० ।

(३) इत्ययमयुक्तः प्रतिषेधः—पा० ४ पु० ।

(४) व्यवस्थानात्—पा० ४ पु० ।

(५) प्रैष—प्रैष—पा० कश्चित् ।

दिद्रव्याणि समुदितानि प्रतिपद्यमानेन समूहोऽभ्युपेयते स चायं समूह इत्यन्ति द्रव्याणि एतानि घटादि^(१)भावेनावस्थितानीति न व्यवतिष्ठते ऽस्य भेदोऽल्पतर^(२)तमत्वेन यत्तत् परमस्यं^(३) तदभेद्यं ततो निवर्तत इति । यतश्चायं भेदो निवर्तते तदेकम् । एकं च प्रत्या-
 चक्षाणेनैकमपि प्रत्याख्येयम् एकसमुच्चया^(४)द्वनेकस्य । अथ मन्यसे यन्तमभेद्यं परमाणुं प्रतिपद्यसे स रूपादीनां समुदाय इति चत्वारि वा द्रव्याणि पृथिव्यादीनि समुदितानि परमाणुरिति । एतस्मिन् वै दर्शने ये रूपादयः समुदितास्ते परमाणुरिति यत्परमाणौ रूपं स कस्य समुदाय इति वक्तव्यम् । एवं शेषेषु गुणेषु चत्वारि द्रव्याणि समुदितानि परमाणुरिति ब्रुवाणेन चतुष्टयस्य समुच्चयनिमित्तत्वात् यदेकं पृथिव्यादि स कस्य समुदाय इति वक्तव्यम् । अथानन्तं समुदायं प्रतिपद्यसे अष्टौ द्रव्याणि समुदितानि परमाणुरिति शास्त्रं व्याहृतं भवति । कामेष्टद्रव्यकोणुरशब्द^(५) इति एकाणुपपत्तौ नानेकोपपत्तिरित्येतद्विषयम् । यश्चायं हेतुः समूहे भावशब्दप्रयोगा-
 दिति उभयतो व्याघातात् किञ्चित् कथमुभयतो न कश्चिदेको भावः समूहे भावशब्दप्रयोगादिति प्रतिज्ञाहेत्वोर्ब्याघातः । यस्मा-
 देकार्याणुपपत्तौ^(६) न समूह उपपद्यत इति समूहं चाभित्यैकं प्रत्या-
 चक्षाणेन समूह एव प्रत्याख्यातो भवतीति सोऽयमुभयतो व्याघातात् अत्किञ्चनवाद इति । शेषं भाष्ये ॥

(१) नवादि—पा० ४ पु० ।

(२) अल्पतर—पा० ४ पु० ।

(३) मन्यं—पा० ४ पु० ।

(४) समुदाया—पा० ४ पु० ।

(५) अशब्द—पा० ४ पु० ।

(६) नानेकाय न इत्यधिकं क्वचित् ।

अघ्रायमपर एकान्तः ॥

सर्वमभावो भावेष्वितरेतराभावसिद्धेः ॥ ३७ ॥

सर्वमभावो भावेष्वितरेतराभावसिद्धेः^(१) । यावद्भावजातं तत्सर्व-
मभावः कस्मात् भावेष्वितरेतराभावसिद्धेः । असत्प्रत्ययप्रतिषेधाभ्यां
भावशब्दसामानाधिकरण्यात् सर्वमभावः असत्प्रत्ययप्रध्वस्तपटवत् सर्वो
भावशब्दोऽसत्सामानाधिकरणः प्रतिषेधसामानाधिकरणस्य प्रध्वस्तप-
टवत् यथा नास्ति पट इति कथं नास्ति कदा च नास्तीति
स्याद्याद्यात्मना ऽतुत्पद्यमानो ध्वस्तस्येति । सोऽयं घट^(२)शब्दोऽसत्प्र-
त्ययसामानाधिकरणो घटस्यात्यन्तासत्त्वं प्रतिपादयति । तथा च सर्वे
भावा असत्प्रत्ययसामानाधिकरण्यास्तस्मात् सर्वमभाव इति । प्रतिज्ञा-
पदयोः प्रतिज्ञाशैलीस्य व्याघातः सामानाधिकरण्यमभिन्नविभक्ति-
मत्त्वमेकविभक्त्युच्चारणमिति भावाभ्युपगमात् तच्छब्दाभ्युपगमाच्च
विधेः । यत्सर्वमिति मन्यसे तदभाव इति नासति तत्प्रत्ययेन
भवितुं शक्यम् । न च भावप्रत्ययेनाभाव इति च भावः प्रतिषिध्यते
नासत्युत्तरपदार्थं नञः प्रयोग इति प्रसज्यप्रतिषेधपर्युदासाभ्यां
पूर्ववत् प्रसङ्गः यथानेकपदे ऽनित्यपदे चैवं सर्वपदे चाभावपदे च
व्याघात ऊह्यः । शेषं भाष्ये । सर्वासत्त्वे विभक्तिस्त्वभावावधारणं
वक्तव्यम् । यदि च सर्वमभावो विभक्तिः किंस्त्वभाविकेति वक्तव्य-
मेतत् । असत्यां च विभक्तावभिन्नविभक्तिकत्वं सामानाधिकरण्य-
मिति व्याहृतम् । असत्प्रत्ययप्रतिषेधसामानाधिकरण्यमिति ब्रूषे^(३)

(१) नरासिद्धेः—पा० ४ पु० ।

(२) च घट—पा० ४ पु० ।

(३) नृणाञ्च हव—पा० ४ पु० ।

सर्वमभाव इति च व्यावर्तयसि न स्यादधिकरणं भवति । अधिकरणं नाम यद्यत्र वर्तते तच्चाभावे नास्तीति सूत्रेणाभिसम्बन्धः ॥

न स्वभावसिद्धेर्भावानाम् ॥ ३८ ॥

न स्वभावसिद्धेर्भावानामिति । स्वेन भावेन भावा भवन्तीति सूत्रार्थः । किं पुनरनेन सूत्रेण क्रियते पूर्वसूत्रविरोधस्योद्यते । कथमिति भावेऽस्वितरेतराभावसिद्धेरित्यभावोऽभावताभिधीयते तथा-चाभिधानः^(१) स्वभावतोऽभावानभ्युपैषि विशेषणवैयर्थ्यं च भावेऽस्वितरेतराभावसिद्धेरिति^(२) सर्वासत्त्वे ह्येवमेव वक्तव्यम् न सन्ति भावा न पुनरेवं वक्तुं युक्तम् इतरदितरञ्च^(३) भवतीति इतरदिति^(४) चायं विधानशब्दः न च सर्वस्याभावे विधीयमानं वस्तु सम्भवति यदितरशब्दवाच्यं स्यादिति । इतरवाच्यतां चाभ्युपगम्येतरदितरच प्रतिषिध्यत इति । स्वभावसिद्धिरभ्युपगता भवति कस्य खो भावो भावानां द्रव्यादीनां सदादि सामान्यं क्रियावदादिविशेषः स्वर्ग-पर्यन्ताः पृथिव्याः प्रत्येकमनन्तो भेदः सामान्यविशेषसमवायादीनां सामान्यो वैशेषिकस्यान्तर्गणिकोऽनन्तो भेद इति । सोऽयमभावस्य निरूपाख्यत्वात् सम्प्रत्यायकः स्वभावभेदो न स्यात् अस्ति त्वसौ^(५) तस्माच्च सर्वमभाव इति । अथवा स्वभावसिद्धेरिति गौरिति प्रयुष्य-माने नाभावः प्रतयते किन्तु जातिविशिष्टं द्रव्यं यदि च सर्वमभावः स्यात् गौरिति प्रयुक्ते ऽभावो गम्येत तस्माच्च सर्वमभाव इति ।

(१) चातिरिधानः—पा० ४ पु० ।

(२) नरेतराधिपेः—पा० ४ पु० ।

(३) इतरदितरवन्न—पा० १ पु० ।

(४) इतरवदिति—पा० १ पु० ।

(५) अस्ति त्वसौ—पा० ४ पु० ।

अथवा स्वभावसिद्धेरिति असन् गौरस्यात्मना अन्वयो गौरगौर्गौरिति कक्षास्योच्यते इति अवचनाद् गौरिति^(१) अगौर्गौरित्युक्ते व्याहृतं भवति यदि व्याघातभयाद्गौर्गौरिति नोच्यते इत्त तर्हि सिद्धो-
ऽभावः । कथं तर्हि अयं प्रतिषेधोऽगौरस्य इति । व्यतिरेकप्रतिषेधे भावेनासत्प्रत्ययस्य सामानाधिकरण्यामिति यथा न सन्ति कुण्डे वदराणीति कुण्डवदरयोः सम्बन्धः प्रतिषिद्धते न कुण्डवदरमभावः ॥

न स्वभावसिद्धिरापेक्षिकत्वात् ॥ ३९ ॥

न स्वभावसिद्धिरापेक्षिकत्वात् । न स्वभावसिद्धिरापेक्षिकी यतः न खेनात्मना किञ्चित् सिद्धमिति । यथा दीर्घब्रह्मे परापरे चेति ॥

व्याहृतत्वादयुक्तम् ॥ ४० ॥

व्याहृतत्वादयुक्तम् । यदि ब्रह्मापेक्षाकृतं दीर्घं ब्रह्ममनापेक्षिकम् अथ दीर्घापेक्षाकृतं ब्रह्मं दीर्घमनापेक्षिकं परस्परापेक्षयोश्च यद-
पेक्षयेतरव्यायते तदनापेक्षिकमिति उभयोरभावः एकस्याभावा-
दिति । अपेक्षायामनपेक्षार्यां च द्रव्ययोर्न भेदः यावती एव द्रव्ये
ऽपेक्षमाणे तावती एव^(१) अनपेक्षमाणे अपि न अन्यतरच भेदः ।
अतिशयग्रहणं कथं यदि द्रव्ययोर्द्वयोरभेदः अपेक्षमाणयोरनपेक्ष-
माणयोर्दीर्घब्रह्मप्रत्ययः तर्हि न प्राप्नोति न न प्राप्नोति द्वयोर्ग्रहणे
ऽतिशयस्य ग्रहणात् इयोस्तावद् द्रव्ययोः प्रत्यर्थमिथये द्वे द्वौ बुद्धी
भवतः अत एकस्मिन् विद्यमानमतिशयं गृह्णाति एकस्मिन् विद्यमानं
च ब्रह्मत्वम् सोऽयमुभयदर्शने प्रतिसम्बन्धे प्रतिसम्बन्धानप्रत्ययजा तस्य

(१) नौरणीति—पा० ४ पु० ।

(२) द्रव्ये—इत्यपि ४ पु० ।

बुद्धिरुत्पद्यते अस्माद्दीर्घमदोऽस्माद्दो ब्रह्ममिति न पुनर्वस्तुन उत्पा-
दानुत्पादाविति । स्त्रभावसिद्धौ चासत्या^(१)मपेक्षा न प्राप्नोति । यदि
स्त्रभावसिद्धमन्तरेणापेक्षाभेदाद्दीर्घादिभेदा भवन्ति सर्वमपेक्ष्य सर्वस्य
सर्वत्र तथाभूतः प्रत्ययः स्यात् न च रूपरसगन्धस्पर्शप्रत्ययेष्वपेक्षासा-
मर्थ्यमस्ति न च परिमण्डलौ परमाणू उपस्रभमान ईश्वरः परमाणु-
मपेक्ष्य परमाण्वन्तरे दीर्घब्रह्मादिप्रत्ययान् करोति अतो नापेक्षा-
कृताः प्रत्यया इति । सर्वमभाव इति सर्वथा चायं वादो व्याहृतः ।
कुतो व्याघातः आदौ तावत् प्रमाणोत्पत्त्यनुत्पत्तौ^(२) सर्वमभाव
इति ब्रुवाणः प्रमाणं पर्यनुयोष्यः । यदि ब्रूते व्याहृतं भवति अथ
नाभिधत्ते ऽर्थोऽस्य न सिध्यति प्रमाणाभावात् । सर्वमभाव इति वाक्यं
तस्य यद्यभिधेयम् अर्थं प्रतिपद्यते पूर्ववद्वाघातः अथ न प्रतिपद्यते
वर्णोच्चारण^(३)मात्रमनर्थकमिति । सर्वमभाव इति च वाक्यस्य^(४)
प्रतिपादयितारं प्रतिपत्तारं च यदि प्रतिपद्यते^(५) पूर्ववद्वाघातः
सर्वमभाव इति सर्वं भाव इति च वाक्ये यद्यनयोरर्थभेदं प्रतिपद्यते
व्याहृतं भवति अथ न प्रतिपद्यते विशेषोपादानं व्यर्थम् सोऽयं
सर्वाभाववादो यावद्यावद्विचार्यते तावन्नावदुपपत्तिं न सद्दत्त इति ।
अथेने संख्यैकान्तवादाः । सर्वमेकं सद्विशेषादित्येवमादि भाष्ये ।
तेषां प्रतिषेधद्वारकं सूत्रम् ॥

संख्यैकान्तासिद्धिः कारणानुपपत्त्युपपत्तिभ्याम् ॥ ४१ ॥

(१) स्त्रभावसिद्धावसत्या—पा० ४ पु० । (२) प्रमाणोत्पत्त्यनुत्पत्तौ— पा० ४ पु० ।

(३) वर्णोच्चारण—पा० ४ पु० । (४) वाक्यार्थं—पा० ४ पु० ।

(५) पाद्यते—पा० ४ पु० ।

संख्यैकान्तासिद्धिः कारणात्पत्त्युपपत्तिभ्याम् । संख्यैकान्ता-
मसिद्धिः कारणस्य प्रतिज्ञार्थव्यतिरेकात् सर्वमेकमिति प्रतिज्ञां
कृत्वा यदि प्रतिज्ञेयव्यतिरिक्तं साधनं ब्रवीति एकान्तो न सिद्ध्यति
तस्य साधनं प्रतिज्ञायाश्चार्थ इति दैतम् एवं दैतादिव्वपीति । अथ
प्रतिज्ञेयव्यतिरिक्तं साधनं नास्ति एवमप्येकान्तोऽस्य वा न सिद्ध्यति
साधनाभावात् न साध्यं साधनमिति ॥

न कारणावयवभावात् ॥ ४२ ॥

न कारणावयवभावात् । कारणस्य साध्यावयवत्वादित्यर्थं^(१)
सूचार्थः । साध्यावयवसाधनम् एवं च सति साध्यव्यतिरिक्तं साधनं
नोक्तं भवति न साधना सिद्धिरिति ॥

निरवयवत्वाद्हेतुः ॥ ४३ ॥

निरवयवत्वाद्हेतुः । साध्यावयव एव कारणमित्ययमहेतुः
निरवयवत्वात् प्रतिज्ञार्थस्य सर्वमेकमित्येतस्मिन् प्रतिज्ञार्थं न
किञ्चिदपटुष्यते अनपवर्गेण सर्वं पञ्चीकृतमिति सर्वस्य निरवयवस्य
पञ्चीकरणात् हेतुरस्ति न च साध्यं हेतुर्भवितुमर्हतीति । आत्मनि
च क्रिया विरह्यते यत्तत्प्रतिपाद्यं तदेव प्रतिपादकमिति न युक्तं न
कर्म करणं भवितुमर्हतीति । ते खल्विमे संख्यैकान्ता यदि विशेष-
कारितस्यार्थभेदस्य प्रत्याख्यानमेव वर्तन्ते मिथ्यावादा भवन्ति प्रत्य-
क्षानुमानागमविरोधिलान् । प्रत्यक्षोयं गवादिघटादिभेदः अनुमान-
तोऽपि गम्यते अन्यदन्वेनानुमीयते आगमतोऽपि गम्यते प्रतिपक्षः

(१) साध्यावयवत्वादि साधनं नास्ति इयं सत्येकान्तो ह्यर्थ—पा० ४ पु० ।

प्रतिपादयिता अप्रतिपद्यः प्रतिपाद्य^(१) इति । अथाभ्यनुज्ञानेन वर्तन्ते तथाप्येकान्तत्वं जहति । अथ सामान्यकारितोऽभेदः विशेषकारितस्य भेद इति प्रतिपद्यते तथापि न किञ्चिद्वाच्यते । न च भेदमन्तरेण सामान्यं सन्भावकाग्रमिति सामान्यं प्रतिपद्यमानेन^(२) भेदोभ्युपगन्तव्यः भेदं च^(३) प्रत्याचक्षाणेन सामान्यमपि प्रत्याख्येयम् विशेषानाधारस्य सामान्यस्याविषयत्वात् ते स्वस्मिन्ने संख्यैकान्ता-स्तत्त्वज्ञानप्रविवेकाद्य परीक्षिता इति ॥

प्रेत्यभावानन्तरं फलमुद्दिष्टं तस्मिन् ।

सद्यः कालान्तरे च फलनिष्पत्तेः संशयः ॥ ४४ ॥

सद्यः कालान्तरे च फलनिष्पत्तेः संशयः । काचित् क्रिया सद्यःफला यथा पचति दोग्धैति तस्याः सद्यःफलमोदनपथसी क्रियानन्तरं भवतीति^(४) । काचित् कालान्तरफला यथा क्वपति वपतीति तस्याः कालान्तरे फलं न क्रियानन्तरं सस्याधिगम इति । अस्ति चेयं क्रिया अग्निहोत्रं जुहुयादिति तस्याः फले सन्देहः किमियं सद्यसापादिफला एत कालान्तरफला ॥

न सद्यः कालान्तरोपभोग्यत्वात्^(५) ॥ ४५ ॥

न सद्यः^(६) कालान्तरोपभोग्यत्वात् । स्वर्गः फलं भ्रूयते चोदितया^(७) च क्रियया नानर्थिकया ग्रह्यं भवितुम् न चायं तापादिका-

(१) प्रतिपद्यते—पा० ४ पु० । (२) सामान्यं च प्रतिपद्यमानेन—पा० ४ पु० ।

(३) भेदं वा—पा० ४ पु० । (४) भवत इति—पा० ४ पु० ।

(५) स्वस्मिन्ने व्यायस्वसौमिषन्ने नास्ति । (६) न सद्यः फलम्—पा० ४ पु० ।

(७) वेदितरया—पा० ४ पु० ।

मोऽग्निहोत्रं जुहोति तेनावगम्यते तां हवनादिक्रियामपेक्षमाषा-
दात्ममनःसम्बन्धात् विशद्वेनाभिसन्धिना अतुगृहीतादात्मनि धर्मं
उत्पद्यते इति । स च काशान्तरे ऽप्रतिबद्धमानशक्तिः देवाद्यतु-
गृहीतः फलं ददाति तच्च पतिते तस्मिन् देहे भवति देहान्तरा-
पन्नस्यातो न सद्य इति ॥

काशान्तरेणानिष्यत्तिर्हेतुविनाशात्^(१) ॥ ४६ ॥

काशान्तरेणानिष्यत्तिर्हेतुविनाशात् । व्यावृत्ते हवने व्यावृत्ते च
पूर्वशरीरे देहान्तरे फलं श्रूयते तच्च विनष्टात् कारणाद् युक्तमिति ॥

प्राङ्निष्यत्तेर्दृक्षफलवत् तत् स्यात्^(२) ॥ ४७ ॥

प्राङ्निष्यत्तेर्दृक्षफलवत् तत् स्यात् । न ब्रूमो विनष्टात् कार-
णात् कार्यमुत्पद्यते अपि तु अग्निहोत्रहवनादिसंक्षयथा क्रियया
यथोक्तेन विधिना धर्मो जन्यते इत्युक्तम् तस्मात् फलमिति यथा
फलार्थिना दृक्ष्य मूलसेकादिकर्म क्रियते न च मूलसेकात् विन-
ष्टात् फलेन युक्तं भवितुम् अपि तु मूलसेकादिकर्मज्ञानं भोक्तुः
कर्मपिचं दृष्टिव्यादिधातुमनुगृह्णाति स उपगृह्णीत आन्तरेण
तेजसा पथमानो रसद्रव्यमभिनिर्वर्तयति तद्रसद्रव्यं दृक्षमाफलात्
सद्य उपसर्पति तस्मात् पर्णादिफलं निर्वर्तते । एवं च सति विन-
ष्टात् मूलसेकात् फलनिर्दृष्टिः न च मूलसेकादिवैधर्म्यमिति ।
तदिदं प्राङ्निष्यत्तेः ॥

(१) निष्यत्तेर्हेतुविनाशात्—पा० ४ पु० ।

(२) दृक्षफलवत् स्यात्—पा० ४ पु० ।

नासन्न सन्न सदसत् सदसतोर्वैधर्म्यात् ॥ ४८ ॥

नासन्न सन्न सदसत् सदसतोर्वैधर्म्यात् । प्राङ्निष्पत्तेरत्यन्तिधर्मकं
नासत् उपादाननियमात् असन्नसमाने^(१) उपादाननियमो न
प्राप्नोति सदपि न भवति विद्यमानस्योत्पत्तिर्यादृतेति^(२) । अस्मि
सोत्पद्यते चेति व्याहृतम् । न सदसत् सदसतोर्वैधर्म्यात् सद-
त्यर्थाभ्यनुज्ञा असदिति तस्य प्रतिषेधः अभ्यनुज्ञाप्रतिषेधयोः
सामानाधिकरण्यमनुपपन्नम् । तस्मात् सदसदपि नाप्युभयविपरीतं
कार्यं युज्यते तस्य स्वरूपानिर्देशादिति । न हि तस्य स्वरूपं शक्यं
निर्देशुमिति । प्राङ्निष्पत्तेरत्यन्तिधर्मकमसदित्यङ्गा । सत्यमिति
कस्मात् ॥

उत्पादव्ययदर्शनात् ॥ ४९ ॥ ^(१)

उत्पादव्ययदर्शनात् । वस्तुनः प्रागनुपसम्भिरूपस्य पश्चादुपस-
म्भिरां सोऽसदुत्पादे सति युज्यते विनाशस्योपसम्भिरूपस्य पुनरनु-
पसम्भिरिति । न चैतत् सर्वनित्यवादिनः^(४) न हि सत्यञ्च उत्पादो
न च विनाश इति उत्पादविनाशौ च प्रत्यासत्तायेन लोको द्वेषः ।
अथ लोकोऽयं प्रवर्तमानः किमर्थं प्रवर्तते ननु चार्थं प्रवर्तते
इदमाख्यामि इदं द्वाख्यामीति सत्यमेवं प्रवर्तते न पुनः सत्कार्य-

(१) असत्त्वेन समानेन—पा० ४ पु० ।

(२) विद्यमानस्योत्पादो व्याचक्षते—पा० ४ पु० ।

(३) प्राङ्निष्पत्तेरत्यन्तिधर्मकमसदित्यङ्गा उत्पादव्ययदर्शनादित्येकमेव स्वरूपमिति
क्षेपित् ।

(४) सन्नवति—इत्यधिकम् ४ पु० ।

वादिनः किञ्चिद्देशमुपादेयं वा विद्यते प्रतिज्ञादीनां चावयवा-
नामुपादानं स्वर्थम् उत्पादय्यप्रत्याख्यानात् न किञ्चित् जायते न
किञ्चित् विनश्यतीति अवयवानामुपादानं स्वर्थं^(१) यदि यत्कार्य-
प्रतिपत्तयर्थं प्रतिपत्तेर्विद्यमानत्वाद् स्वर्थमुपादानम् न हि यद्यस्य
लोके भवति स तदुपादानमुपादत्ते इति । अथाज्ञानतिरोभावार्थ-
मुपादानमिति एतदपि तादृगेव । न हि अनुपजातविशेषस्याज्ञान-
निवृत्तिरर्थुक्तेति । अथाभिव्यक्त्यर्थमुपादानमिति केचमभिव्यक्तिर्नाम
या उपादानेन क्रियते यदि कार्यं व्याहृतम् । अथ कार्यधर्मः
तथाप्यनिवृत्तो व्याघातः । अथोपपत्तिः कार्यविषयाभिव्यक्तिः सा
क्रियते इति न मुख्ये व्याघातात्^(२) । अथ कारणात्मनावहितस्य
कार्यात्मनाऽवस्थानमभिव्यक्तिः एवमप्यनिवृत्तो व्याघातः कार्यात्मना-
वस्थानसमङ्गवतीति । अथ कारणस्य संज्ञानविशेषोऽभिव्यक्तिः
संज्ञानविशेषोऽभूत्वा भवतीति व्याघातः । अथास्ति स्वर्थमुपादानम्
अथ कारणस्य स्वस्यैवपुष्टिरभिव्यक्तिः । न अपूर्वाभागमाभावे
स्वस्यैवपुष्टिर्ग्रहार्थं पश्चाम इति स्वर्थमुपादानम् स्वस्यैवपुष्टि-
पूर्वमभूत्वा पश्चाद् भवतीति व्याघातात् न मुख्ये^(३) । एवं चेन्न चेन
कल्पेनाभिव्यक्तिरभिधीयते तेन तेन यत्कार्यं बाधते इति । यत्पु-
नरेतत् नासदुपादाननियमादिति ॥

बुद्धिसिद्धं तु तदसत् ॥ ५० ॥

बुद्धिसिद्धं तु तदसत् । नाथं यत्नादुपादाननियमोऽपि तु याम-

(१) उत्पादय्यवादिनः—पा० ४ पु० । (२) न मुख्ये उपपत्तान्—पा० ४ पु० ।

(३) व्याघातः—पा० ४ पु० ।

ध्यात् इदमनेन ग्रहं निर्वर्तयितुं^(१) नेदमनेनेत्येवं बुद्धिचिह्नं कार्यं
 कृत्वा यद् यच्छोत्पत्तये समर्थं तत् तच्छोपादीयते न सर्वं सर्वस्य
 न सर्वस्मात् सर्वमुत्पद्यमानं दृष्टमिति । अथोत्पत्तिनियमेन कार्य-
 नियमेन कार्यकारणनियमं प्रतिपद्यते तेनापि कार्यकारणग्रन्थो-
 रयो वाच्यः^(२) किमुक्तं भवति कारणमिति किमुक्तं च भवति कार्य-
 मिति । ननु करोतीति कारणं क्रियत इति कार्यम् । यद्यभिव्यक्तिः
 पूर्ववत् प्रसङ्गः अथ विद्यमानेष्वपि करोत्यर्थो दृष्ट इति मन्यसे
 यथा केशान् कुदं पृष्ठं कुर्विति न तद्विद्यमानानां हि वचनाविशेषः
 केशानामविद्यमानः क्रियते पश्चात् पृष्ठस्य मक्षापगमोऽविद्यमान
 इति न विद्यमानं कारणार्थे जालपि पश्चाम इति तस्मादसदेतत् ।
 यदि अस्तत् क्रियत इति खरस्य विषाणं किं न क्रियत इति । कं
 एवमाह न क्रियत इति यत् तत् खरस्य विषाणं तत् क्रियत इति ।
 अथ खरः कस्मात् विषाणस्य कारणं न भवतीति एतत् न जानीमः
 कस्मात् न भवतीति न पुनः खरेण विषाणं क्रियमाणं दृष्टमित्य-
 तोऽवशीयते । एतेन ग्रन्थविषाणं व्याख्यातम् । न तदसत्त्वात् न
 क्रियते किं तु कारणाभावादिति । न चासत्त्वमुत्पत्तौ हेतुः अपि
 तु सतोऽनुत्पत्तेरसदुत्पद्यत इति असत्त्वात् खरविषाणं नोत्पद्यत
 इति त्रुवाणः स्वसिद्धान्तं बाधते न हि भवत्ये खरविषाणं नास्ति
 सत्त्वे चासत्त्वे च समाने यस्य कारणमस्ति तदुत्पद्यत इति सत्कार्य-
 वादिनश्चैवं सर्वलोकव्यवहार उच्छिद्यत इत्युक्तम् नापूर्वं जायते न

(१) निर्वर्तयितुं ग्रहं—पा० ४ पु० ।

(२) वक्तव्यः—पा० ४ पु० ।

पूर्वं विनश्यतीति । अथायत्कार्ये^(१) किं प्रमाणम् न सत्त्वे न चासत्त्वे
 ऽनुमानमस्ति धर्मिण्यविप्रतिपत्तेः क तर्हि विवादः यदुभयपक्षस-
 म्यतिपक्षं तस्य धर्मेषु तदुभयपक्षसम्यतिपक्षाः तन्त्वक्षान् प्रति पक्षा
 विभव्यन्ते । एके तावद् ब्रुवते तन्तुमात्रं पट इति । अपरे तु तन्तवः
 संज्ञानविशेषेषावस्थिता इति । अपरे तु तन्तव एव कार्यात्मना ऽव-
 तिष्ठन्ते इति । अपरेषां धर्माधर्मा^(२)विर्भावतिरोभावाविति । अपरे
 तु शक्तिविशिष्टास्तन्तवः पट^(३) इत्याहुः । तदेवं विभक्तेषु पक्षेषु तन्तु-
 मात्रेषु तद्भ्रुतिरेकः साधयितव्यः स चोपपादित^(४) इति । चे ऽपि
 संज्ञानविशेषेषावस्थितान् तन्तून् पट इति वर्षयन्ति तान् प्रति साधनं
 प्रागुपसम्भिकासात् संज्ञानविशेषशून्याः तन्तवः तत्कारणत्वात् तुर्धा-
 दिवदिति । एतेन कार्यात्मनाऽवतिष्ठन्त इति व्याख्यातम् । तथा
 धर्मान्तराविर्भावतिरोभावाविति अत एव शक्तिविशेषावस्थितास्तन्तव
 इति ब्रुवाणः किञ्चिदपि न बाधत इति तान् प्रति न साधनमुच्यत
 इति । य एवार्थी बुद्धिबुद्धिः तदसदिति स एवार्थः शक्तिविशेषाव-
 स्थितास्तन्तव इति सर्वेषु चैव पक्षेषु नापूर्वोत्पादमन्तरेण पटबुद्धिः
 सम्भवतीति व्याघातोऽनिवार्थः । विद्यमानाभिव्यक्त्यर्थास्तन्तवः तदर्थिना
 नियमेनोपादानात् अविषादिवत् विद्यमानस्याभिव्यक्तिरसतीति
 अभिव्यक्तिवत् कार्येपि प्रसङ्गः सर्वं चोक्तोत्तरमेतत् । यत् पुनरेत-

(१) अयत्कार्येवाह—पा० ४ पु० । (२) धर्मान्तराविर्भाव—पा० ४ पु० ।

(३) शक्तिविशिष्टान् तन्तून् पट—पा० ४ पु० ।

(४) उपपादित इति द्वितीयाध्याये । प्रागुपसम्भिकासादिति कारणत्वापारान्
 प्रागित्यर्थ इति तात्पर्येणैकार्था वाच्यत्वनिमित्ताः ।

दुपादानमियमादिति उपादानं कारणम् न च सति कारणार्थं पश्चाम इति पूर्ववत् प्रसङ्गः यदपि खनिचादिवदिति न च खनिचाद्युद्कार्यसुपादौयते अपि तु आवरणविगमार्थम् आवरणविगमस्य विभागः स चाभूत्वा भवतीति अचिद्धो दृष्टान्तः । अथ विभागं न प्रतिपद्येत सोऽप्यप्रतिपन्नविभागो विभागप्रत्ययोत्पत्तिकारणं पर्यनुचोच्यः । अथाप्राप्तिमात्रात् विभागप्रत्ययं प्रतिपद्यते साध्यप्राप्तिः किं प्राप्तेरभावः उत प्राप्तेरन्येति किञ्चातः यदि प्राप्तेरभावोऽप्राप्तिः सा ऽप्राप्तिः कुतो भवतीति वक्तव्यम् । यदि प्राप्तिविरोधनिमित्तं तद्विभाग इति नाभावो विभागस्य यद्यत्र प्रतिपिद्यते तदन्यत्र भवतीत्युक्तम् । अप्राप्तिश्च द्वयी असंश्लेषः संश्लिष्टानां विगमस्य । तत्र यः संश्लिष्टानां विगमः स विभाग इति तं च खनिचादीनि कुर्वन्ति । अथ प्राप्तेरन्याऽप्राप्तिः सापि द्वयी तत्रापि पूर्ववत् प्रसङ्गः । अथ भिन्नदेशोत्पत्तिं विभागं प्रतिपद्येत भिन्नदेशे इमे उत्पन्ने इति विशेषणोपादानाच्च भिन्नदेशोत्पत्तिर्विभाग इति । उत्पन्ने उत्पन्नमिति भिन्नदेशतया भिन्नमिति विभागात् विभक्तमिति तान्येतानि भेदप्रत्ययनिमित्तानि^(१) प्रत्ययभेदानुमेयानि न हीमे पर्यायग्रन्था भिन्नसुत्पन्नं विभक्तं चेति । भिन्नदेशोत्पत्तेश्च प्रतिपिद्धत्वाच्च भिन्नदेशोत्पत्तिर्विभाग इति । अथिकत्वाद् विभागस्य विभागप्रत्ययोत्पत्तिर्न^(२) युक्तेति चेत् न सामान्याभिव्यक्तिसंबन्धो-विनाशाभ्यामेव प्रत्ययोत्पत्तिकास्त्रानुभवात् । पूर्वं तावत् स्कारणा-

(१) प्रत्ययभेदनिमित्तानि—पा० ४ पु० ।

(२) विभाजप्रत्ययस्योत्पत्तिर्न—पा० ४ पु० ।

दुत्पन्नो विभागः सामान्यं व्यनक्ति सामान्याभिव्यक्त्युत्तरकाशं विभाग-
प्रत्ययं करोति संयोगं च विनाशयति संयोगविनाशोत्तरकाशं संयो-
गाद्भ्यात्मकात्^(१) विनश्यतीति । तदेवमनेकवशात्तुभवादुत्पन्नमात्रो
विभागो ध्वंसत इत्यसिद्धम् । तदेवं व्यवक्षितमेतदसदुत्पन्नत इति ॥

आश्रयव्यतिरेकाद् वृक्षफलोत्पत्तिवदित्यहेतुः ॥ ५१ ॥

आश्रयव्यतिरेकाद् वृक्षफलोत्पत्तिवदित्यहेतुः । यच्च मूलशेकादि
कर्म यच्च पर्षादिकसं तदुभयं वृक्षाश्रयम् कर्म लिख कर्मफलं चान्य-
चेति आश्रयव्यतिरेकात् वृक्षफलोत्पत्तिवदित्यसिद्धो दृष्टान्तः ॥

प्रोतेरात्माश्रयत्वादप्रतिषेधः ॥ ५२ ॥

प्रोतेरात्माश्रयत्वादप्रतिषेध इति । आश्रयव्यतिरेकोऽसिद्ध इति
सूत्रार्थः । यथैव कर्म तथैव कर्मफलमिति ॥

न पुत्रस्त्रीपशुपरिच्छदहिरण्यान्नादिफलनिर्देशात् ॥

५३ ॥

न पुत्रस्त्रीपशुपरिच्छदहिरण्यान्नादि^(१)फलनिर्देशात् । पुत्रादि
फलत्वेन निर्दिश्यते न पुत्राद्यात्मनि वर्तत इति ॥

तत्सम्बन्धात् फलनिष्पत्तेस्तेषु फलवदुपचारः ॥ ५४ ॥

तत्सम्बन्धात् फलनिष्पत्तेस्तेषु फलवदुपचारः । पुत्रादिसम्बन्धात्
फलं प्रीतिर्भवति तत्कारणत्वात् पुत्रादि फलप्रवृत्तेनाभिधीयते

(१) संयोगात्प्रत्यात्मकात्—पा० ४ ३० ।

(२) यत्रादि—पा० ४ ३० ।

वधात्मसाधनाः प्राणाः अक्षं वै प्राणा^(१) इति । उपचारस्य प्राणा-
भावात् लोकप्रयुक्तवाक्यानुविधानेन क्रियत इति ।

प्रज्ञानन्तरं दुःखसुदृष्टं चक्षितं च^(२) बाधनालक्षणं^(३) दुःखमिति ।
तत् किं सर्वलोकस्य सुखस्य^(४) प्रत्याख्यानम् आशोस्त्रिदन्वा कस्य
इति । अन्य इत्याह कथं न वै सर्वलोकसाक्षिकं सुखं ग्रन्थं प्रत्या-
ख्यातुम् । अथन्तु जन्ममरणप्रवन्धानुभवनिमित्तात् दुःखानिर्विचल
दुःखभावगोपदेशः कथं नामाद्यं सर्वं दुःखमिति भावयेत् भावयञ्च
विरम्येत विरक्तो मुच्येत इति । कथं पुनरयं सर्वं दुःखमिति
भावयति सर्वे सत्त्विकाद्याः सर्वैः पुनर्भवः सर्वसुत्पत्तिस्त्राणं
दुःखसाहचर्यात् दुःखमित्युक्तमृषिभिः दुःखभावनसुपदिश्यते तत्र
वाचेतुस्वपादीयते ॥

विविधबाधनायोगाद् दुःखमेव जन्मोत्पत्तिः ॥ ५५ ॥

विविधबाधनायोगाद् दुःखमेव जन्मोत्पत्तिरिति । तत्र ज्ञायत
इति जन्म शरीरेन्द्रियबुद्ध्यो व्यपदिश्यन्ते शरीरादीनां प्रादुर्भावे
उत्पत्तिः जन्मन उत्पत्तिः जन्मोत्पत्तिः विविधा च बाधना हीना
मध्यमोक्ताष्टा चेति । श्रेष्ठं भाष्ये । अनेनाभिप्रायेण दुःखोपदेशो न
सुखं प्रत्याख्यातम् ॥

न सुखस्याप्यन्तरालनिव्यप्तेः^(५) ॥ ५६ ॥

न सुखस्याप्यन्तरालनिव्यप्तेः । यस्माद्बाधनान्तराले सुखसुत्पत्त्य-
मानं प्रत्यक्षदृष्टमिति । इतश्च ॥

(१) प्राणिनः प्राणा—पा० ४ पु० ।

(२) चक्षितं च—पा० ४ पु० ।

(३) चक्षितं—पा० ४ पु० ।

(४) सर्वलोकसाक्षिकस्य—पा० ४ पु० ।

(५) निवृत्ते—पा० ४ पु० ।

बाधनानिर्दृत्तेर्वेदयतः पर्येषखदोषादप्रतिषेधः ॥ ५७ ॥

बाधनानिर्दृत्तेर्वेदयतः पर्येषखदोषादप्रतिषेधः । सुखस्य दुःखो-
द्देशेनेति प्रकरणात् यस्मादर्थं वेदयन् इदं मे सुखसाधनमिदं मे
दुःखसाधनमिति सुखसाधनमाप्तुं दुःखसाधनं हातुं प्रयतते सुख-
साधनानां प्राप्तये चास्य यतमानस्यानेकविधास्वापोऽनुपपन्नवते तत-
स्वापानुभवात् सर्वं दुःखमित्युच्यते न सुखस्याविर्भावादिति^(१) ।
अथमेव चार्थो मुनिना श्लोकेन वर्णितः ॥

कामं कामयमानस्य यदा कामः सम्बुध्यति ।

अथैनमपरः कामः चिप्रमेव प्रबाधते^(२) ॥ इत्येवमादि ।

दुःखविकल्पे सुखाभिमानाच्च ॥ ५८ ॥

दुःखविकल्पे सुखाभिमानाच्च । यस्य सुखार्थं यतमानस्य दुःख-
विकल्पो भवति तं सुखाङ्गभावात् सुखमित्यभिमन्यमानः पुनस्तदु-
पादत्ते पुनः पुनर्निवर्तत इति न संसारमतिवर्तते^(३) तस्याः सुखस-
ञ्ज्ञायाः प्रतिपद्य उपदेशोऽयं क्रियत इति सर्वं दुःखमिति । अथेवं
कस्माद् दुःखं जन्मेति नोच्यते सोऽयमेवं वक्तव्ये यदाह दुःखमेवेति
तेन सुखाभावं ज्ञापयति यदपि तदन्तराख्ये सुखमुपजायते तदपि

(१) सुखस्याभावादिति—प्रा० ४ पु० ।

(२) कामं काम्यं कामयमानस्य यदा कामः सम्बुध्यति सम्पन्नो भवति यत्रानन-
रमेव उपरमपरः कामः इत्या चिप्रं बाधते । समेदिप्राज्ञापि स्वाराध्यादि
कामयते । एवं तत्प्राप्तौ प्राजापत्यादीत्यस्य इत्या तदुपायप्रार्थनादिना
दुःखेन बाधत इत्यर्थः । इति तात्पर्यटीकायां वाचस्पतिमिनाः ।

(३) पुनः पुनर्जायते न संसारमतिवर्तते— प्रा० ४ पु० ।

दुःखमेव दुःखानुषङ्गात् नाभावादिति जन्मविनिग्रहार्थी यो वै
खल्वयमेव शब्दः जन्मनोऽनेन विनिग्रहं शास्ति सर्वं दुःखमिति
भावयन् दुःखमाधनानि नोपादत्ते अनुपाददानो विमुच्यते इति ।

दुःखोद्देशानन्तरमपवर्गः सम्प्रत्याख्यायते ॥

ऋणक्लेशप्रवृत्त्यनुबन्धादपवर्गाभावः ॥ ५६ ॥

ऋणक्लेशप्रवृत्त्यनुबन्धादपवर्गाभाव इत्यनेन सूत्रेण ऋणानुबन्धा-
न्नास्त्यपवर्गः । शेषं भाष्ये । अनुबन्धः सदा^(१) करणीयता नायमृणानु-
बन्धात् कदाचित् मुच्यते जन्मप्रवृत्तिं यावत् प्रायणमिति क्लेशानु-
बन्धादपवर्गो नास्ति । क्लेशानुबन्ध एवायं जायते क्लेशानुबन्ध एवायं
म्रियते इति । प्रवृत्त्यनुबन्धादपवर्गो नास्ति न कदाचिदयं न कर्म
करोति यत्तावदृणानुबन्धादिति ॥

**प्रधानशब्देनानुपपत्तेर्गुणशब्देनानुवादो^(१) निन्दा-
प्रशंसोपपत्तेः ॥ ६० ॥**

प्रधानशब्देनानुपपत्तेर्गुणशब्देनानुवादो निन्दाप्रशंसोपपत्तेरिति^(१) ।
नायं प्रधानशब्दः प्रत्यादेयदानप्रतिदेयवृणसम्भवात् । यत्र खलु
एकः प्रत्यादेयं^(४) ददाति इतरः प्रतिदेयं गृह्णाति तत्राय-
मृणशब्दः प्रधानं भवति अन्यत्र भाक्त इति तस्माद् गुणशब्देनाय-

(१) सर्वदा—पा० ४ पु० ।

(२) नायमर्थमदो—पा० ४ पु० ।

(३) ऋचेति—इत्यधिकम् ।

(४) खल्वेभ्यः प्रत्यादेयं—पा० ४ पु० ।

मनुवाद इति । यथाग्निर्माणवक इति तथाग्निशब्दो दहनादिसमर्थः
 तेजोविशेषे वर्तते । स तत्र वर्तमानः तस्यामान्यादतथाभूते माण-
 वके प्रयुज्यते अग्निर्माणवक इति न पुनरग्निशब्दो माणवकसमा-
 नाधिकरणो दहनादिसमर्थं माणवकं प्रतिपादयति अपि तु येषां
 पिङ्गलपाटवत्वादयो धर्माः तत्सम्बन्धिनं माणवकं प्रतिपादयति
 तद्धारकस्य प्रयुज्यमानोऽयं शब्दो गुणोपकरणत्वात्^(१) गौणो भवति ।
 तथा च अणशब्दः^(२) प्रयुक्तोपमञ्चेदं वाक्यम् अणवान् जायत इति
 उपमाच कुप्ता द्रष्टव्या^(३) अणवान् जायत इति । क उपमानार्थः
 अस्मात्पुत्रं अणवान् यथा अस्मत्पुत्रः एवमर्थं जायमानः कर्मसु
 अस्मत्पुत्रो वर्तत इति । जायमान इति चायं गुणशब्द एव न
 सुखः सम्भवति न हि मादतः कुमारो जायमाने स्तोत्रितपाणि-
 पादाख्ये ऽध्ययनादिकर्मोपपत्तिरिति अतो गृह्यते जायमाने इति ।
 किं पुनर्गृह्यते जायमानेन कुमारेण सामान्यक्रियासम्बन्धः अग्नि-
 होषादिहवनक्रियासम्बन्धसामान्यात् गृह्यते जायत इति । यथा
 मादतः कुमारको जायमानः शरीरादिभिः सम्बन्धते एवमग्नि-
 होषहवनादिक्रियासम्बन्धसामान्येन जायत इति । कस्मात् शक्त्या-
 र्थिनः कर्मभिरधिकारात् शक्त्यर्थी च कर्मभिरधिक्रियते मादतः
 कुमारके जायमाने न शक्तिः न चार्थितेति उभयं तु गृह्यते
 जायमाने तस्मात् गृह्यते जायमानोऽभिधीयत इति ।

(१) गुणोपकरणत्वात्—पा० १ पु० । (२) अणशब्दः—पा० १ पु० ।

(३) उपमाच कुप्तादिर्द्रष्टव्या—पा० ४ पु० ।

अर्थिलस्यापरिणामे जरामर्थवादोपपत्तिः यच्चेदं ब्राह्मणमाज-
रसं कर्मभिः समन्धं प्राप्ति तदन्यथा सम्भवतीति अर्थिलस्यापरि-
णामे जरामर्थवादोपपत्तिः । यदार्थिल्यपरिणामः यदार्थिलं परिणतं
भवति^(१) तदानेन अग्निहोत्रं सश्रयसनीयम् आयुषस्तुरीयभागं प्रत्र-
व्यायुक्तमाह जरेति यावज्जीवसंयोगे हि जरया हवा इत्यनर्थकं
यस्मात् अयमग्रस्तस्य बाह्याग्नक्तिर्विहितं सत्यर्थिले अन्येन हवनं
प्राप्ति यदा पुनरर्थिलं विपरिणतं तदा सन्यासोऽभिधीयत इति ।
कस्मात् पुनरेतदेवमुच्यते सत्यर्थिले ऽग्निहोत्रहवनमिति कर्मविधौ
कामसंयोगश्रुतेः यस्मात् सर्वस्मिन् कर्मणि कामविधिः श्रूयते स्वर्ग-
काम इति यद्योपदिष्टार्थं विद्वांसोपदेशविषयः यद्योपदिष्टमर्थं
विजानाति तं प्रत्युपदेशः क्रियते न गायत्री मन्त्रेषु प्रवर्तते न
मर्त्सकोऽन्धेषु न सोपदेशविज्ञानं बालके ऽस्ति^(२) तस्मान्न तं प्रत्युप-
देशः न भिद्यते च लौकिकात् लौकिकोऽपि तावदपरीक्षको न
जातमात्रं कुमारकमेवं ब्रूयादधीस्व यजस्व ब्रह्मचर्यं चरेति^(३) । कुत
एवमृषिरूपपश्चानवद्यवादी ब्रूयादिति । अथापि विहितं वा अनुस्येत
कामादार्थः^(४) कस्येतेति विहितानुवचनं न्याय्यम् तत्रानुपपन्न-
प्रमाणकस्यार्थस्याभिधानं कामतः प्रकस्येत यो ह्यर्थः प्रमाणतो
यावदभिधानं न सम्भवति तस्य यदभिधानं तत्र कामतः प्रकस्येत्

(१) यदार्थिल्यपरिणामः यदा अर्थिलं विपरिणतं भवति—पा० ४ पु० ।

(२) बालकेऽस्ति—पा० ४ पु० । (३) ब्रह्मचर्यं चरेति—पा० ४ पु० ।

(४) कामार्थलादर्थः—पा० ४ पु० ।

सम्भवति यथा जायमानः कुमारकः क्षणवान् भवतीति उपपन्न-
प्रमाणस्याभिधानमनुवचनम् यथा जायमानशब्दो गृह्यते इति ।
कथमवगम्यते गृह्यते इति यद्यसाधनत्वात् यस्मात् यजमानो
यस्मात् भवति साधने तु प्रयत्नव्यापारो दृष्टः न फले यथा पाक-
साधनेषु काष्ठादिषु न पाके न कोष्ठादिषु साधनेषु । शेषं भाष्ये ।
कथं पुनरिदं गम्यते फलार्थिन एतद्वाक्यं भवतीति ।

अधिकाराच्च विधानं विद्यान्तरवत् ॥ ६१ ॥^(१)

समारोपणादात्मन्यप्रतिषेधः ॥ ६२ ॥

समारोपणादात्मन्यप्रतिषेधः । यस्माच्चिदन्ते ऽर्थित्वे समारोपणं
विधीयते ।

पाचययान्तानुपपत्तेश्च फलाभावः ॥ ६३ ॥

पाचययान्तानुपपत्तेश्च फलाभावः । यस्माच्चिदन्ते ऽर्थित्वे प्र-
जितानां पाचययान्तानि कर्माणि न क्रियन्ते यदि चेदं ब्राह्मण्यम-
विशेषेण प्रवर्तते तेन सर्वत्र पाचययान्तानि कर्माणि प्रसज्यन्त
इति । शेषं भाष्ये । यत्पुनरेतत् क्रोशसन्तरेरविच्छेदादिति ।

सुषुप्तस्य स्वप्नादर्शने क्रोशाभाववदपवर्गः ॥ ६४ ॥

सुषुप्तस्य स्वप्नादर्शने क्रोशाभाववदपवर्गः । यथा सुषुप्तस्य स्वप्ना-
दर्शने क्रोशानुबन्धोविच्छिद्यते सुखदुःखसाधनानुबन्धस्य तथा सुक-

(१) इदं सर्वं न्यायसूचीनिबन्धे न दृश्यते ॥

स्थापीति तच्च योगिनो मुक्तस्य रूपमुदाहरन्तीति यदपि प्रवृत्त्यनु-
बन्धादिति ।

न प्रवृत्तिः प्रतिसन्धानाय हीनक्लेशस्य ॥ ६५ ॥

न प्रवृत्तिः प्रतिसन्धानाय हीनक्लेशस्य । विद्यमाना प्रवृत्तिः
क्लेशमन्तरेण प्रतिसन्धानाय न भवतीति धर्माधर्मकारणं न भव-
तीति चावदुक्तं स्यात् प्रतिबन्धिसु पूर्वजन्मनिवृत्तौ पुनर्जन्म तच्च
दृष्टाकारितम् । एतच्चोक्तं वीतरागजन्मादर्शनादिति सूत्रे । कर्म-
वैफल्यप्रसङ्ग इति चेत् न कर्मविपाकप्रतिसंवेदनस्याप्रत्याख्यानात् न
ब्रूमो विद्यमाने कर्मणि मुच्यत इति अपि तु कर्माणि अन्ते
जन्मनि विपच्यन्ते ।

न क्लेशसन्ततेः स्वाभाविकत्वात् ॥ ६६ ॥

न क्लेशसन्ततेः स्वाभाविकत्वात् । नोपपद्यते क्लेशसन्ततेर्विच्छेदः
कुतः क्लेशसन्ततेः स्वाभाविकत्वात् । अनादिरियं क्लेशसन्ततिः
स्वभावतः प्रवृत्ता न चासावुच्छेत्तुं शक्येति । तथैके परिहारं
वर्णयन्ति ।

प्रागुत्पत्तेरभावानित्यत्ववत्स्वाभाविके ऽप्यनित्यत्वम् ॥

६७ ॥^(१)

प्रागुत्पत्तेरभावानित्यत्ववत्स्वाभाविके ऽप्यनित्यत्वम् । यथा प्रागु-

(१) विश्वात्मपदान्वाद्य प्रागुत्पत्तेः इत्यारभ्य अणुस्वामतामित्यन्वयद्वेष्यत्वेनेकेनेव
सूत्रमात्मनि ।

त्पत्तेरभावोऽनादिरथ च भावेन निवर्त्यते^(१) एवमनादिः क्लेश-
सन्ततिरतत्त्वज्ञस्य तत्त्वज्ञानेन विरोक्ष्यत इति ।

अणुश्यामतानित्यत्ववदा ॥ ६८ ॥

अणुश्यामतानित्यत्ववदा यथाणोः श्यामता अनादिस्य अनित्या
च एवं क्लेशसन्ततिरपीति । सतः खलु धर्मा नित्यत्वमनित्यत्वं चेत्
नित्यानित्यत्वे अवधारयङ्गि^(१)रूपं तत्त्वभावे भाक्तमिति । का पुन-
रिह भक्तिः नित्यमकारणम् अकारणस्य प्रागभावः अनित्यं भूत्वा
न भवति न च प्रागभावाभावे सति^(२) भवत्येतत् सामान्यम् यत्पुन-
रेतदनादिरणुश्यामतेति हेत्वभावादयुक्तम् अनुत्पत्तिधर्मकमनित्यं
नाच हेतुगति अयं तु समाधिः ।

न सङ्कल्पनिमित्तत्वाच्च रागादीनाम् ॥ ६९ ॥

न सङ्कल्पनिमित्तत्वाच्च रागादीनाम् । कर्मनिमित्तत्वादित-
रेतरनिमित्तत्वाच्चेति चार्थः । अनुभूतविषयप्रार्थनासङ्कल्प इत्युक्तम् ।
मिथ्यासङ्कल्पेभ्यो रञ्जनीय^(४)कोपनीयमोहनीयेभ्यो रागादयः प्रादु-
र्भवन्ति । कर्म च निकायनिर्वर्तकं सङ्कल्पापेक्षं रागादीन् जनयति ।
दृष्टो हि कश्चित् सत्त्वनिकायो रागवज्जसो यथा पारावतादिः ।
कश्चित् क्रोधवज्जसो यथा सर्पादिः । कश्चित् मोहवज्जसो यथा-
जगरादिः । यदि कर्म रागादीन् निर्वर्तयेत सर्वदा रागादि-

(१) निवर्त्यते—पा० ४ पु० । (२) नित्यानित्यत्वावधारयङ्गि—पा० ४ पु० ।

(३) प्रागभावे सति—पा० ४ पु० ।

(४) रञ्जनीय—पा० ४ पु० ।

भिर्भवेदित्यनिर्माद्यप्रसङ्गः न कारणवैकल्यात्^(१) सकृत्स्याद्यपेक्षं कर्म
 रागादिकारणम् न निरपेक्षमिति । सुखादीनामपि तर्हि कर्म-
 कारणकत्वं न प्राप्तम् न निरपेक्षत्वात् कर्मसुखादिषु कर्तव्येषु
 सकृत्स्याद्यापेक्षते ऽपि तु स्वकारणसन्निधानापेक्षं सुखादि करोति ।
 यथोत्प्रेषणादिकर्म मोदनाद्यपेक्षं संस्कारं करोति अनपेक्षं तु
 संयोगविभागविति । परस्परनिमित्तत्वं च रागादीनां दृष्टम् रक्तो
 मुञ्चति रक्तः कुप्यति कुपितो मुञ्चति रज्यते च मूढः कुप्यति
 रज्यते चेति । यदपौदमुच्यते अनादिः क्लेशसन्ततिरिति तत्र अवि-
 शेषात् यथानादिः क्लेशसन्ततिरेवमाध्यात्मिका भावाः सर्वेऽनादिना
 प्रवन्धेन प्रवर्तन्ते न जातु अनुत्पन्नपूर्वं किञ्चिदुत्पद्यते न चैवं
 किञ्चिदनुत्पत्तिधर्मकं^(२) प्रतिज्ञायते अनुत्पन्नपूर्वं तु तत्त्वज्ञानं
 केवलमुत्पद्यते नान्यः कश्चिदाध्यात्मिको भाव इति ॥

इति—श्रौद्योतकरे न्यायवार्तिके चतुर्थस्याध्याय-
 स्याद्यमाह्निकम् ॥

(१) वैकल्यात्—पा० ४ पु० ।

(२) अज्ञधर्मकं—पा० ४ पु० ।

चतुर्थे ऽध्याये

द्वितीयमाह्निकम् ।

ॐ नमः परमात्मने ।

तद्विदं तत्त्वज्ञानसुत्पद्यमानं किं विषयमात्रे भवति आहोस्त्रिदि-
षयविशेषे इति । विषयमात्रे तावद्ग्रह्यं तत्त्वज्ञानेन भवितुम् कुतः
विषयाणामानन्त्यात् विषयविशेषे ऽपि तत्त्वज्ञानविषयत्वेन योऽवतिष्ठते
स विभज्य वचनीयः । तत्र विषयान्तराणामात्मादिप्रमेयव्यतिरेकिणां
गिराकरणं प्रमेयविशेषविषयत्वात् सूत्रस्य यत्तदात्मादिसूत्रं न तेन
प्रमेयमात्रमभिधीयते प्रमेयमात्राभिधाने हि आत्मादिग्रहणं व्यर्थम्
अपि तु प्रमेयविशेषः यस्तत्त्वज्ञानविषयत्वेन व्यवतिष्ठमानः संसार-
विच्छेदहेतुर्भवति यस्तु मोहविषयत्वात् संसारं प्रतनोति स तत्त्वतो
ज्ञेय इति । तस्मिन् अयं प्रश्नः किं खलु यावन्तो विषयाः तावन्तु
तत्त्वज्ञानं प्रत्येकसुत्पद्यते अथ कश्चिदुत्पद्यते इति । न तावत् प्रत्ये-
कम् आत्मादेरानन्त्यात् किमिदमात्रमन्यम् इत्यन्ताप्रत्ययाविषयत्वम् ।
अथ कश्चिदुत्पद्यते यत्र नोत्पद्यते^(१) तत्त्वज्ञानं तत्रानिवृत्तो मोहः
यत्र मोहस्तत्र रागदेषाविति रागदेषमोहास्तु बन्धनमित्यनिर्मास-
प्रसङ्गः । अथ मन्यसे ऽन्यविषयं तत्त्वज्ञानमन्यविषयं मोहं निवर्तयति
एवं च सत्यपवर्गः प्राप्तिमात्रे प्राप्नोति^(२) न हि कश्चित् प्राणी

(१) नोत्पद्ये—पा० ४ पु० ।

(२) भवति—पा० ४ पु० ।

कस्यचिदर्थस्य तत्त्वं न वेत्ति न मोहार्थापरिज्ञानात् न तत्त्वज्ञानस्या-
मुत्पत्तिमात्रं मोहोऽपि तु मिथ्याज्ञानं मोहः तच्च मिथ्याज्ञानं यस्मिन्
विषये प्रवर्तमानं संसारबीजं भवति स विषयस्तत्त्वतो ज्ञेय इति । किं
पुनस्तन्मिथ्याज्ञानम् अनात्मन्यात्मप्रत्यय^(१) इति । शेषं भाष्ये ॥

दोषनिमित्तानां तत्त्वज्ञानाद्दृक्कारनिवृत्तिः ॥ १ ॥

दोषनिमित्तानां तत्त्वज्ञानाद्दृक्कारनिवृत्तिः । शरीरादिदुःखानां
प्रमेयं दोषनिमित्तम् तद्विषयत्वान्मिथ्याज्ञानस्य तद्विषयं तत्त्वज्ञान-
मुत्पन्नं तद्विषयमदृक्कारं निवर्तयति समाने विषये तयोर्विरोधात् ।
सर्वं चैतदुक्तं द्वितीयसूत्रे इति ।

दोषनिमित्तं रूपादयो विषयाः संकल्पकृताः ॥ २ ॥

दोषनिमित्तं रूपादयो विषयाः संकल्पकृताः । कामा विषया
इन्द्रियार्था रूपादय उच्यन्ते । तच्च ते विषया मिथ्यासंकल्पमाना
रागादीन् जनयन्ति कः पुनरेषां तु मिथ्यासंकल्पः असाधारण-
प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तत्वेन व्यवसायो ममैवैत इति । तानसाधारणतया
प्रतिषेधित^(१) नैते मम दैवचौराग्निदायादसाधारणा इति । एव-
मेतस्य प्रतिषेधाणस्य^(२) यो व्यवसायस्तद्विषयो मोहः स निवर्तत
इति । तन्निवृत्तावध्यात्मं शरीरादीन् प्रसञ्जयति । किं पुनः
प्रसंख्यानं शरीरादिषु नैते आत्मान इति व्यतिरेकदर्शनं प्रसंख्यानम् ।

(१) आत्मपद—पा० ४ पु० ।

(२) प्रसञ्जयति—पा० ४ पु० ।

(३) प्रसञ्जयति—पा० ४ पु० ।

सोऽयमध्यात्मं बहिष्य विविक्तचित्तो विहरन् मुक्त इत्युच्यते । एतच्च तं प्राञ्जः जीवन्नेव विद्वान् संदर्षायासाभ्यां मुच्यत इति । अतः परं काचित्सञ्ज्ञा भावयितव्या काचिद्धेया इत्युपदिश्यते । नार्थनिराकरणं नार्थोपादानं किं तु यथाव्यवस्थित^(१) एव विषये किञ्चिद्भावनीयं किञ्चित् निराकरणौघमिति ।

तन्निमित्तं त्ववयव्यभिमानः ॥ ३ ॥

तन्निमित्तं तु अवयव्यभिमानः । तेषां दोषाणां निमित्त-
मवयव्यभिमानः । तत्रावयवीति सञ्ज्ञा भावनीया स्त्रीसञ्ज्ञा हेया
सपरिष्कारा^(२) पुरुषस्य परिष्कारो बन्धनं स्त्रियाः पुरुषसञ्ज्ञा
सपरिष्कारेति । तत्रापि च द्वे सञ्ज्ञे निमित्तसञ्ज्ञा अर्थव्यञ्जनसञ्ज्ञा
च । निमित्तसञ्ज्ञा दम्तौष्ठमिति दम्तादिषु दम्तत्वादिनिबन्धना
सञ्ज्ञा । अर्थव्यञ्जनसञ्ज्ञा च इत्थं दम्ता इत्यमोष्ठाविति इत्यमित्य-
धारोपेक्ष उच्यमाना^(३) सञ्ज्ञा मोक्षः च च रागादिकारणमिति
हेयः न पुनरवयवी निराकार्यः^(४) प्रमाणतस्तथाभावादिति ॥

अपेदानौमर्थं निराकरिष्यता अवयविव्युपपाद्यते ।

विद्याविद्याद्वैविध्यात् संग्रहः ॥ ४ ॥

विद्याविद्याद्वैविध्यात् संग्रहः । सदसतोरुपसम्भात् द्विविधा
विद्या सदसतोरनुपसम्भात् अविद्या द्विविधैव । एवं चावयवी यद्युप-

(१) अन्वित्त—पा० ४ पु० ।

(२) अनुपरिष्कारा—पा० ४ पु० ।

(३) भावमाना—पा० ४ पु० ।

(४) निराकर्तव्यः—पा० ४ पु० ।

लभ्यते अथ नोपलभ्यते न कथञ्चन संग्रयात् मुच्यते इति । तत्र तावदुक्तं न विद्याविद्याद्वैविध्यं संग्रयस्य कारणम् उपलब्ध्यनुपलब्ध्योः पूर्वपदविशेषणत्वात् ।

तदसंग्रयः पूर्वहेतुप्रसिद्धत्वात् ॥ ५ ॥

तदसंग्रयः पूर्वहेतुप्रसिद्धत्वात् । तस्मिन्नवयविनि संग्रयो न युक्तः पूर्वोक्तानां हेतूनामप्रतिषेधात् तत्र ये ऽवयविनोऽर्थान्तरभावे हेतव उद्दिष्टास्ते न ग्रह्या प्रतिषेद्धमिति ।

वृत्त्यनुपपत्तेरपि तर्हि न संग्रयः^(१) ॥ ६ ॥

वृत्त्यनुपपत्तेरपि तर्हि संग्रयानुपपत्तिः । नास्त्ववयवीति तद्विभजते ।

हृत्क्षेत्रदेशावृत्तित्वाद्दवयवानामवयव्यभावः^(२) ॥ ७ ॥

हृत्क्षेत्रदेशावृत्तित्वाद्दवयवानामवयव्यभावः । अवयवा अवयविनि वर्तेरन् अवयवी वा अवयवेषु । अवयवा अवयविनि वर्तमानाः हृत्क्षेत्रेण वर्तन्ते एकदेशेन वा । तत्र तावद्दवयवा अवयविनि हृत्क्षेत्रेण वर्तन्ते अवयवावयविनोः परिमाणभेदात् । अल्प^(३)परिमाणोऽवयवो महापरिमाणस्त्वावयवीति अल्प^(४)परिमाणेन महा-

(१) संग्रयानुपपत्तिरिति—पा० ४ पु० । विद्यनायकमतोऽपि ।

(२) न्यायसूचीनिबन्धे ऽपि सूत्रनिर्दिष्टं दृश्यते । किं तु विद्यनायकानवधृतम् ।

(३) अद्भु—पा० ४ पु० ।

(४) अद्भु—पा० ४ पु० ।

परिमाणस्याव्याप्तिः एकद्रव्यस्यावयवः प्राप्नोति एकावयवे वृत्तित्वात् ।
न चैकद्रव्यं द्रव्यमविनश्यदाधारमस्ति नाप्यवयव्येकदेशेन वर्तते न
आस्थान्ये ऽवयवा एकदेशभूताः सन्ति तस्मिन्नपि चैकदेशेन धर्तं-
मानोऽवयवः किमेकदेशेन वर्तते हृत्स्वेन वेति पूर्ववत् प्रसङ्गः ।
अथावयवेषु अवयवौ वर्तते

तेषु चावयवव्यव्यभावः^(१) ॥ ८ ॥

तेषु चावयवव्यव्यभावः । न तावत् प्रत्यवयवं हृत्स्वो वर्तते
तथोः परिमाणभेदात् अवयविनस्य एकद्रव्यताप्रसङ्गात् । एकावयव-
वृत्तित्वादेकद्रव्योऽवयवौ प्राप्नोति एकद्रव्यस्यावयवौ एकेन द्रव्येणा-
रभ्यत इति सततोत्पत्तिप्रसङ्गः । किञ्च एकद्रव्यत्वात्^(२) द्वाणुक^(३)-
मेकस्मिन् परमाणौ वर्तत इति कारणविभागविनाशाभावात्
नित्यं प्राप्नोति उत्पत्तिमस्य नित्यं चेति न दृष्टान्तोऽस्ति । अथाप्यव-
यवौ एकदेशेन वर्तते तथापि अवयविन आरम्भकावयव्यतिरिक्ता-
वयवाः प्राप्नुवन्ति ये ऽवयवेषु वर्तन्त इति ।

पृथक् चावयवभ्योऽवयव्यवृत्तेः ॥ ९ ॥

पृथक् चावयवभ्योऽवयव्यवृत्तेः । नाप्यवयव्यतिरेकेणान्यत्र वर्तते
अप्यवयव्यतिरेकेणान्यत्र वर्तमान उपसंभेत
नित्यस्य स्यादनाधारं द्रव्यं नित्यमिति ।

(१) विश्वनाथेनापहतम् ।

(२) एकद्रव्यवृत्तित्वात्—पा० ४ पु० ।

(३) एकद्रव्ये सदृशानुकं—पा० ४ पु० ।

न चावयव्यवयवाः ॥ १० ॥

न चावयव्यवयवाः । न चावयवानां धर्ममाचमवयवी कस्मात् धर्मस्यावयविनो धर्मिभिरवयवैः पूर्ववत् सम्बन्धोऽनुपपन्नः न चाप धर्मिभ्योऽवयवेषु धर्मोऽवयवो धर्मः पृथगुपलभ्यते नित्यत्वप्रसङ्गादिति च समानम् । अवयवी चेकदेशेन अवयवे वर्तत इति अवयवसमूह-माचमवयवी प्राप्नोति । एकस्मिन्नावयवे एकदेशेन वर्तमानोऽवयवी एकावयवोपलम्भात् एकदेशेनोपलम्भौ तत्स्थानोऽवयवी गृह्येत न त्वेकतन्तुदर्शने पटोपलम्भिर्भवति तदेवं मुक्तसंग्रहोऽभिधीयते नास्त्ववयवीति । यत्तावदवयवा अवयविनि वर्तन्त इति तन्न अनभ्युपगमात् न कारणं कार्यं वर्तते ऽपि तु कारणे कार्यमिति^(१) । यत्पुनरेतदवयव्यवयवेषु वर्तमान एकदेशेन वर्तते कृत्स्नेन वा वर्तत इति तन्न ।

एकस्मिन् भेदाभावाद्भेदशब्दप्रयोगानुपपत्तेरप्रश्नः ॥

११ ॥

एकस्मिन् भेदाभावाद् भेदशब्दप्रयोगानुपपत्तेरप्रश्नः । कृत्स्न-मिति च एकदेश इति च भेदविषयावेतौ शब्दौ न चैतावेक-स्मिन्नुपपन्नौ अनेकस्याशेषता कृत्स्नशब्दस्यार्थः अशेषस्य कस्यचिद्भि-धानमेकदेशशब्दस्य न चैतदिहोपपद्यते इति । तस्मान्नावयविनि कृत्स्नशब्दो नाप्येकदेशशब्द इति ।

(१) किं तु कार्यं कारण इति—पा० ४ पु० ।

अवयवान्तराभावे ऽप्यदृत्तेरहेतुः ॥ १२ ॥

अवयवान्तराभावे ऽप्यदृत्तेरहेतुः । अवयवान्तराभावादिति ।
 यद्यवयवव्यतिरिक्तमवयवान्तरं प्रतिपद्येथाः तथाप्यवयवोऽवयवे
 वर्तते नावयवीत्यहेतुः अवयवान्तराभावात् नैकदेशेन वर्तत इति
 एवं^(१) चानेकत्र वर्तत इति प्रतिजानानो मानुयोक्तव्यः उभयेन
 व्याघातादित्युक्तम् । यद्यवयवो नैकदेशेन वर्तते न ह्यदृत्ते वर्तते
 अथ कथं वर्तत इति दृत्तिरवयवेषु आश्रयाश्रयिभावः^(२) सम-
 वायास्त्रः समन्त्रः स कथं भवतीति यद्य यतोऽन्यथात्मज्ञानानुप-
 पत्तिः तत् तथैव वर्तत इति न खलु कारणद्रव्येभ्योऽन्यत्र
 कार्यद्रव्यमात्मानं सभत इति । विपर्ययस्तु कारणद्रव्येषु न कार-
 णानि कार्यद्रव्येषु आत्मानं सभन्त इति । कथं नित्ये आश्रयाश्रयि-
 भावः^(३) अनित्येषु दर्शनात् सिद्धम् नित्येषु यथाऽनित्या नियतोप-
 सभन्ते तत्र वर्तन्ते तथा नित्यान्यपि यत्रोपसभन्ते तत्र वर्तन्त
 इति एतत् समानमनित्यानां नित्यैः । रूपान्तरानिर्देशादिति चेत्
 अथ भन्त्ये यदि व्यतिरिक्तोऽवयवो भवति तस्यावयवरूपादिव्यति-
 रेकेषावयवविनो रूपान्तरं निर्देष्टव्यम् यथाऽचिचास्तन्त्रवः पट-
 माच^(४)मारभन्त इति न उपसभ्यमान^(५)रूपाद्याधारत्वात् यदवयवविनो
 रूपमुपसभ्यते तदस्य रूपं यथावयवस्य कार्यकारणभावाच्च^(६)

(१) कथं च—पा० ४ पु० ।

(२) आश्रयाश्रयिभावः—पा० ४ पु० ।

(३) नित्येषु कथमाश्रयाश्रयिभावः—पा० ४ पु० ।

(४) पटश्चिच—पा० ४ पु० ।

(५) नोपसभ्यमान—पा० ४ पु० ।

(६) कार्यकारणभावानुपपत्त्याच—पा० ४ पु० ।

विद्वद्भ्यः अवयविनो रूपं निर्दिश्यतामिति ब्रुवाणेन अवयवावय-
विनौ तावद्भ्युपगतौ तद्भ्युपगमाच्च विद्वद्भ्यः एतावानेवायं विवाद-
इत्यभ्युपेतहानिः । उपेत्य चिचविवादं ब्रूमः पटस्य चिचं रूपमिति ।
अनेकालप्रसङ्ग इति चेत् अथ मन्यसे चिचं रूपमवयविनोऽभ्युप-
गच्छता अनेकरूपोऽवयव्युपगतो भवति न चैकं ब्रूयमनेकरूपम्
नाप्यनेकस्मिन् एकमिति^(१) । न चिचग्रब्दस्थानेकैकविषयत्वात्^(२)
चिचग्रब्देनानैकं चाभिधीयते अनेकं च चिचं रूपं चिचाणि रूपा-
णीति न एकस्मिन् दृष्टत्वात् । न हि एकस्मिन् चिचं दृष्टमिति
नाभ्युपेतहानेः । एकं चिचमित्यनभ्युपगतानेकचिचमिति हेयम्
एकचिचसमुच्चयो ह्यनेकचिचमिति अथानेकमचिचं चिचमित्यु-
च्यते एवमप्यनिवृत्तो व्याघातः अचिचं चिचमिति यथाऽऽकृतं
ऽकृतमिति । अथाचिचाणि तन्तुरूपाणि संहत्य पटे चिचं रूपमु-
त्पादयन्तीति^(३) पच आश्रयते एवं चैतस्मिन् किञ्चिद् बाध्यते
पटान्तरे प्रसङ्गसिचप्रत्ययस्य यस्य पटस्य एकं चिचं पार्श्वं द्वितीय-
मविचिचं तेन यथैकस्मिन् पार्श्वं तं पटं पश्यतसिचबुद्धिर्भवति^(४)
एवं पटान्तरे ऽपि चिचपटबुद्ध्या भवितव्यम् भवतैवेदमुक्तम् यस्य
पटस्यैकं पार्श्वं चिचं स तु पटो न चिचः पार्श्वस्यापटत्वात् । चिच-
प्रत्ययस्तत्र कस्मात्तेति चेत् चिचाचिचाभ्यां पार्श्वान्यां पट आरभ-
माणसिचः पट इति यथा पटान्तरे^(५) चिचप्रत्यय एवं चिच-

(१) नाप्येकस्मिन्ननेकम्—पा० ४ पु० । (२) शब्दस्यैकानेकविषय—पा० ४ पु० ।

(३) चिचरूपमारभते—पा० ४ पु० । (४) चिचपटबुद्धिर्भवति—या० ४ पु० ।

(५) पटान्तरे—पा० १ पु० ।

प्रत्ययः घटान्तरे ऽपि^(१) प्रसक्तः^(२) न प्रसक्तः एकस्य विचरूपस्थाना-
 रम्भकत्वात् एकस्मिन् पार्श्वे विचं रूपं तत्कथमवयविनि रूपाद्य-
 न्तरमारस्यत इति । एतावच्च ग्रह्यं वक्तुम् अवयवरूपाभ्यामवयवि-
 रूपान्तरमारभ्यत इति तथोपलब्धेः । यद्यन्यरूपोऽवयवी स्थात्
 मोपलभ्यते न चावयवरूपादवयविनो ग्रह्यं युक्तम्^(३) वायोरप्युप-
 लब्धिप्रसङ्गात् यद्यन्यरूपादन्यस्योपलब्धिर्भवति वायोरप्युपलब्धिः
 प्राप्नोति न चैतदस्ति । तस्मात् स्वरूपादवयव्युपलभ्यते उभयावयव-
 दर्शनप्रतिषन्धानाच्चावयविनि रूपोपलब्धिर्भवति न चैवं स्य रूपो-
 ऽवयवीति तस्मादवयव्यभिमानः प्रतिबिध्यते सपरिस्काररूपो
 नावयवीति यथा रूपादिषु मिथ्यासंक्रूपो न रूपाद्य इति । अयं
 चार्थो मुनिना श्लोकेन दर्शितः ।

इन्द्रियार्था ज्ञानार्थाय यदि स्युरविकल्पिताः ।

सर्वोऽनर्थेन सज्येत चरन्निन्द्रियगोचरः ॥ इति ।

सर्वाग्रहणमवयव्यसिद्धेः इत्यवस्थितोऽप्येदमाह ।

केशसमूहे तैमिरिकोपलब्धिवत्तदुपलब्धिः ॥ १३ ॥

केशसमूहे तैमिरिकोपलब्धिवत् तदुपलब्धिः । यथा एकैकः केशः
 तैमिरिकेण मोपलभ्यते केशसमूहस्वरूपलभ्यते तथा एकैकगो-
 ऽणुर्नोपलभ्यते अणुसमूहस्वरूपलभ्यत इति तदिदमणुसमूहविषय-
 ग्रहणमिति ।

(१) घटान्तरे—पा० ४ पु० ।

(२) प्रसक्तः—पा० ४ पु० ।

(३) न चावयवरूपाभ्यामवयवविनो ग्रह्यं युक्तम्—पा० ४ पु० ।

स्वविषयानतिक्रमेणैन्द्रियस्य पटुमन्दभावाद् विषय-
ग्रहणस्य तथाभावो नाविषये प्रवृत्तिः ॥ १४ ॥

स्वविषयानतिक्रमेणैन्द्रियस्य पटुमन्दभावाद्विषयग्रहणस्य तथा-
भावो नाविषये प्रवृत्तिः । न हीन्द्रियं प्रकृत्यमाणं स्वविषयमति-
क्रामति न हि चक्षुः प्रकृत्यमाणं रसं गृह्णाति नापकृत्यमाणं
स्वविषयात् प्रच्यवते अपि तु स्वविषय एवैन्द्रियस्य प्रकर्षापकर्षा-
पेक्षाणि पटुमन्दभावेन ग्रहणानि भवन्तीति । तत्र पटुग्रहणं
सामान्यविशेषतद्गतां ग्रहणमिति मन्दं तु ग्रहणं^(१) सामान्यमात्रा-
लोचनमिति सोऽयं तैमिरिकः कश्चित् चक्षुर्विषयं केशं न गृह्णाति
केशसमूहं च गृह्णाति उभयं हि अतैमिरिकस्य चक्षुषो विषयं
इति । परमाणवस्त्वतौन्द्रिया दर्शनविषयत्वं न प्रतिपद्यन्ते संहता
ऐन्द्रियका असंहता अतीन्द्रिया इति महान् व्याघातः । अनुप-
जातविशेषाणां दर्शनविषयत्वानुपपत्तेः तस्मादुत्पद्यते ऽवयवी यो
दर्शनस्य विषय इति । समुच्चयमाणं^(२) दर्शनस्य विषय इति चेत्
अथ मन्यसे दर्शनस्य समुच्चयमाणं विषयः समुच्चिताः परमाणवो
दर्शनस्य विषयतामुपयान्तीति न समुच्चयस्य संबोगभावात् ।
समुच्चयो निरूप्यमाणः परमाणुसंबोगः संबोगश्चोपलभ्यमानाश्रय
उपलभ्यते भवतीति हीदमनेन संयुक्तमिति वक्ष्ये विषय उपलभ्यते
तस्यानुपलब्धौ वक्ष्यावरणं कारणमुपलभ्यते न तु परमाणव

(१) मन्दग्रहणं तु—पा० ४ पु० ।

(२) समुच्चयमात्रमिति चापु ।

उपसम्भित्तत्त्वप्राप्ताः तस्मान्न तेषामावरणादेरपक्षकारणा^(१)दृश-
यमिति ॥

अवयवावयविप्रसङ्गश्चैवमाप्रक्षयात्^(२) ॥ १५ ॥

अवयवावयविप्रसङ्गश्चैवमाप्रक्षयात् । यस्यावयविनोऽवयववृत्ति-
विकल्पादभाव उक्तः सोऽवयवव्यावयवेषु प्रसङ्गमानः प्रक्षयादा
निवर्तत निरवयवाद् वा परमाणुतो निवर्तत । कथमिति यथाव-
यववयवेषु वर्तमानः प्रत्येकं सर्वात्मना वा एकदेशेन वा वर्ततेत्यु-
क्तम् । तथावयवोऽवयवेषु वर्तमानस्तदवयवोऽप्यवयवेषु इत्येवं यावत्
परमाणुरिति यावद्वा प्रक्षयोऽनिवृत्तिर्वेति । सर्वयोपसम्भि^(३)विषयो
नास्ति उपसम्भिविषयं चाश्रित्यायं वादः किमवयव्येकदेशेन वर्तते
उत सर्वात्मना वर्तत इति । सोऽयमाश्रयं व्याघ्नन्नात्मव्याघाताय
कल्पत इति ।

न प्रक्षयोऽणुसङ्गावात् ॥ १६ ॥

न प्रक्षयोऽणुसङ्गावात् । न चास्ति प्रक्षयोऽणुसङ्गावात् । अयं
खण्डु विभज्यमानभेदस्तावद् वर्तते यावत् परमाणुरिति परमाणु-
नाम विभागे ऽप्यतरप्रसङ्गश्च यतो नास्तीयस्तथावस्थानात् । लोष्टश्च
विभज्यमानावयवव्याप्यतरमप्यतरमुत्तरमुत्तरं भवति स चायमप्य-
तरप्रसङ्गो यतो निवर्तते यतो नास्तीयोऽस्ति तं परमाणुं
प्रक्षयहे^(४) इति । अथ न परमाणुतो विभागक्षेप

(१) तेषामावरणादेरपक्षकारणा—पा० ४ पु० । (२) प्रसङ्गमाप्रक्षयात्—पा० ४ पु० ।

(३) सर्वोपसम्भि—पा० ४ पु० ।

(४) चापक्षहे—पा० ४ पु० ।

परं वा चुटेः ॥ १७ ॥

परं वा चुटेः । अवयवविभागस्यानन्यथात् चुटिरमेधः प्राप्नोति संख्यापरिमाणगुरुत्वैस्त्वावत् परिमाणत्तुटिः (?) इयदत्र गुरुत्वं वर्तते इति इयन्तश्च परमाणवः संज्ञतात्तुटिभावमापद्यन्त इति नावधारणं युक्तम् । किं कारणम् यथैवानेकपरमाणुसंज्ञतो हि महान् संख्या-परिमाणगुरुत्वैरमेधः तथा चुटिरपि भेदस्यानन्यथात् प्रसज्यते अथ प्रसज्यान्तो विभागः सोऽपि न युज्यते विभागस्य विभज्यमान-हानानुपपत्तेः न प्रसज्यान्तो विभागः स चायं विभागो विभज्य-मानाधारो विभज्यमानश्च^(१) नास्ति विभागोऽस्तीति व्याघातः । विभज्यमानावयवं परमाणुं प्रतिपद्यमानेन सावयवः परमाणुः प्रतिपत्तव्यः । सावयवत्वे परमाणुशब्दस्त्वार्यो वाच्यः किमुक्तं भवति परमाणुरिति । ये च परमाणोरवयवास्ते किं समानपरिमाणा उत भिन्नपरिमाणा इति । यदि समानपरिमाणा अवयवावयवविभावो दुरूपपादः न हि वयं समानपरिमाणानां कश्चिदवयवावयवविभावं पश्यामः । अथ भिन्नपरिमाणाः न परमाणुः प्रतिषिध्यते कार्यमिदं परमाणुरिति क्त्वा प्रतिषिध्यते ।

अथेदानीमानुपपत्तिकः सर्वं नास्तीति मन्यमान आह ।

आकाशव्यतिभेदान्नदनुपपत्तिः ॥ १८ ॥

आकाशव्यतिभेदान्नदनुपपत्तिः । आकाशेन परमाणुर्व्यतिभिन्नः व्यतिभेदादमित्यो घटवदिति ।

(१) विभज्यमानाधारस्य-पा० ४ पु० ।

आकाशासर्वगतत्वं वा ॥ १९ ॥

अन्तर्बहिश्च कार्यद्रव्यस्य कारणान्तरवचनादकार्यं
तदभावः ॥ २० ॥

आकाशासर्वगतत्वं वा । अथ परमाणोरन्तराकाशं नास्ति असर्व-
गतं तस्मात्कार्यं प्रसज्यते ऽन्तःपरमाणूनामसम्बन्धात् । आकाशव्यति-
भेदादनित्यः परमाणुरित्यभिदधानो व्यतिभेदार्थं प्रष्टव्यः किमुक्तं
भवति आकाशव्यतिभेदादिति । यदि परमाशाकाशेन सम्बन्धो
व्यतिभेदः तदाच न किञ्चिद् बाध्यते न हि आकाशसम्बन्धात्
परमाणोर्नित्यत्वमनित्यत्वं प्रसज्यत इति । अथ सम्बन्धमात्रमेवा-
नित्यताकारणं ब्रूयात् तथाप्याकाशग्रहणं अर्थम् सम्बन्धमात्रस्या-
नित्यतासाधकत्वात् न हि कृतकत्वस्य साधनभावे देवदत्तकृतकत्वादि
युक्तमुक्तम् संयोगमात्रं सौत्तरसूत्रेषानूद्यते चरितार्थं संयोगोपपत्ते-
रिति तदेतदेव पुनरुच्यते इति । तस्मान्नाशं (१) व्यतिभेदार्थः ।
अथ परमाश्वत्थसम्बन्धो व्यतिभेदः सोऽपि न युक्तः अकार्यत्वात्
परमाणोरन्तर्बहिरिति कार्यस्य कारणान्तरवचनम् अकार्यस्य
परमाणुस्तस्मान्न्तर्बहिरिति । अथ परमाश्वत्थवयसम्बन्ध आकाशेन
व्यतिभेदः एतदपि तादृगेव परमाणोरकार्यत्वाच्च तस्यावयवा इति ।
अथ परमाश्वत्थवयवानां विभागो व्यतिभेदः सोऽप्यकार्यत्वेनैव
प्रत्युक्तः । कार्यस्यावयवा विभव्यन्ते अकार्यस्य परमाणुरिति ।
तस्मान्नाशवयविभागः उपेत्य परमाणोरवयवान् न तद्विभागस्याकाशं

(१) पर-इत्यधिकं ॥ पु० ।

कारणं कर्मजो हि विभागः तस्याकाशमपि कारणमिति न
न्यायोऽस्ति आकाशं च विभागहेतुत्वेन प्रतिपद्यमानः सर्वभावाना-
मवस्थानं प्रतिपद्येत न सन्निहिते विभागे हेतावाकाशे भावाना-
मवस्थानं युक्तम् । सदप्याकाशं निमित्तान्तरमपेक्षते तद्भ्रतिरेकेषा-
काशस्यापि तदुत्पत्तावसि सामर्थ्यमिति प्रमाणाभावः । अयान्तः-
शुचिरं व्यतिभेदः एतदपि नास्ति सर्वतो व्यवहितस्य यस्य मध्ये
ऽवयवा न सन्ति तच्छुचिरं न च परमाणोरवयवाः सन्ति कुतः
शुचिरं व्यतिभेदः । न चान्या गतिरस्ति तस्मादाकाशव्यतिभेदा-
दिति शून्यमभिधानम् । यत्पुनरेतदाकाशमसर्वगतं प्रसज्येत
अन्तःपरमाणुनाऽसम्बन्धादिति न सर्वगतार्थापरिज्ञानात् नार्थं सर्व-
गतार्था यथास्ति तेन सम्बन्ध इति अपि तु यस्मूर्तिमत् तेन सर्वेषु
सम्बन्ध इति^(१) सर्वगतत्वार्थः । न च परमाणोर्मध्यमस्ति तस्माज्ज
तेनासम्बन्धादाकाशमसर्वगतं प्रसज्यत इति ।

सर्वसंयोगशब्दविभवाच्च सर्वगतम्^(१) ॥ २१ ॥

सर्वसंयोगशब्दविभवाच्च सर्वगतम् । यस्मात् सर्वमूर्तिमद्भिः
संयोगा विभवन्ति आकाशे तदाश्रया भवन्ति शब्दाः सकारण-
सन्निधानादुपजायमानाः सर्व एवाकाशमाश्रयन्त इति सर्वगतमा-
काशम् ।

(१) तेन सर्वेषु सम्बन्धान्—पा० १ पु० ।

(२) शब्दसंयोगविभवाच्च सर्वगतमिति व्याख्येयमिति । विद्यमानस्यस्यतोऽपि ।

अव्यूहाविष्टम्भविभुत्वानि चाकाशधर्माः ॥ २२ ॥

अव्यूहाविष्टम्भविभुत्वानि चाकाशधर्माः । सर्पता क्रियावता द्रव्येणाकाशं न व्युच्छते सर्पतस्य क्रियावतो द्रव्यस्य क्रियाहेतुं गुणं न प्रतिबध्नाति कस्मादस्यर्गत्वात् यत् स्यर्गवत् भवति तद्व्यूच्छते प्रतिबध्नाति च न त्वेवंधर्मकमाकाशं तस्मादप्रतिघातीति स भवान् सावयवे स्यर्गवति द्रव्ये दृष्टं धर्मं विपरीतेनाग्रहितुमर्हतीति । उक्तं चात्र यदि परमाणुर्विभज्यते परमाणुर्न स्यात् । किं कारणम् विभागे ऽप्यतरप्रसङ्गस्य यतो नास्पीयस्यचावस्थानमिति । विनाशं च परमाणोर्भवन् कारणविनाशादा कस्येत कारणविभागादा उभयं च नास्ति परमाणोरकार्यत्वादित्युक्तम् । तस्मान्नाकाशव्यतिभेदाद्-
नित्यत्वमिति ।

मूर्तिमतां च संस्थानोपपत्तेरवयवसद्भावः ॥ २३ ॥

मूर्तिमतां च संस्थानोपपत्तेरवयवसद्भावः । नावयवाः पर-
माणवो मूर्तिमत्त्वादिति संस्थानवत्त्वाच्च सावयवा इति । संस्थान-
वत् सावयवं दृष्टम् घटादिसंस्थानवन्तः परमाणवः तस्मात्
सावयवा इति ।

संयोगोपपत्तेश्च ॥ २४ ॥

अनवस्थाकारित्वादनवस्थानुपपत्तेश्चाप्रतिषेधः ॥ २५ ॥

संयोगोपपत्तेश्च । सावयवत्वं संयोगित्वादिति सूचार्थः । नन्विदं
सूत्रं संस्थानवत्त्वादित्यनेनैव चरितार्थं संयोगविशेषस्य संस्थानवत्त्वे-

नाभिधानात् । न च चरितार्थं अवयवसंयोगविशेषस्य संस्लानवत्त्वे-
नाभिधानात् संयोगमात्रं च संयोगशब्देनाभिधीयत इति न दोषः ।
तच्च मूर्तिर्नामाख्यापिद्मव्यपञ्चिधं^(१) परिमाणम् अणुमहद्दीर्घं द्रव्यं
परमद्रव्यं परमास्थिति । संस्लानं नाम प्रचयाख्यः संयोगः संयोगो-
ऽप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिरिति । यत् तावत् मूर्तिमत्त्वात् सावयवा इति
तच्च अनैकान्तात् । यः परमाणोरवयवः स मूर्तिमांश्च निरवयव-
स्वेत्यनेकान्तः । अथ मूर्तिमत्त्वात् तस्याप्यवयवाः सन्ति एवं सति
चुटिरनेयः प्राप्नोति गुरुत्वसंख्यापरिमाणैरित्युक्तम् । अथ तावत्
मूर्तिमद्विभज्यते यावद्दत्त इति अन्यो निरवयव इति वाच्यम्^(२)
अथान्तो विभागः स न युक्तः विभागस्य विभज्यमानैर्विनानुपपत्ते-
रिति । एतावच्चैतत् कल्प इति ख्यात् परमाण्वन्तो विभागः प्रत्य-
यान्तो वा अनन्तो वा यदि परमाण्वन्तोऽनैकान्तः व्याहृतं भवति
परमाणुर्मूर्तिमांश्च न च सावयव इति । कः पुनरत्र व्याघातः
निरवयवं मूर्तिमत्त्वं च परमाणुं प्रतिपद्यसे सावयव इति च ब्रवीषि
प्रतिपत्त्या व्याहृत्यते अनन्ते प्रसूयान्ते च व्याघातः चुटिरनेयत्वप्रसङ्गः
विभागस्य चानाधारत्वप्रसङ्गः सावयवः परमाणुरिति च प्रतिज्ञापदे
व्याहृते । कथमिति सावयवशब्दस्यार्थः समानजातीयारब्धं समान-
जातीयाश्रितम् अवयवस्तदाधार इति सावयवः परमाणुरिति त्रुवता
कार्यविशेषः परमाणुस्वेत्युक्तं भवति । कार्यविशेषः परमाणुस्वेति
व्याहृतम् । अथैकपरमाणुपूर्वकत्वं परमाणोः प्रतिपद्यसे तथा च न

(१) चचापिनो द्रव्यस्य पञ्चिधं-पा० ४ पु० । (२) रत्युक्तम्-पा० ४ पु० ।

परमाणुः सावयव इति नास्मावयवाः सन्ति किं तु कृतकः पर-
 माणुपूर्वकत्वात् । एतच्च न दृष्टान्ताभावात् एकं कारणमिति च
 दृष्टान्तोऽस्ति एतेन चारभ्यमाणस्य परमाणोर्न कारणसामर्थ्यपेक्ष-
 मस्तीति न प्रागभावो युक्तः यच्च प्रागभावो नास्ति तस्य चोत्पादो
 न युक्तः । अथैकशब्दपूर्वकत्वे सति शब्दादीनां प्रागभावाद् प्रति-
 पद्यते तद्व्यभिच्युतं नैकं कारणमस्ति आश्रयाद्यपेक्षः शब्दः शब्दा-
 न्तरं करोतीति प्रतिपद्यापि चैकपरमाणुपूर्वकत्वं परमाणोः कः
 सावयवार्थः कतमस्यचावयवः कतमस्यचावयवोति । अथ कारण-
 मेवावयव इति न कार्यपरमाणुकाले कारणपरमाणुरस्तीति
 सावयवार्थो वक्तव्यः । मूर्तिमत्त्वात् सावयवः परमाणुरिति त्रुवाणो
 विकल्पतः पुनः पर्यनुद्योष्यः केचं मूर्तिः यथा मूर्त्यां मूर्तिमान्
 परमाणुरिति सत्यां च मूर्तीं किमर्थान्तरमनर्थान्तरं वा परमाणो-
 र्मूर्तिरिति यदि रूपादिविशेषो मूर्तिर्न भवत्यथे तथा मूर्त्यां
 मूर्तिमान् कस्य न च रूपादिव्यतिरिक्तं प्रमाणेन परमाणुं प्रतिपद्यते
 सर्वापकर्षप्राप्ता रूपादय एव परमाणुः न च रूपादिभिरूपादयो
 रूपादिमन्तः न चानर्थान्तरभावे मतुप्युत्पादं पञ्चमः नतु
 दृष्टोऽनर्थान्तरभावे ऽपि मतुपप्रत्यक्षो यथा वस्तिमती सेनेति
 न दृष्ट इति ब्रूमः । यथा च सेनानर्थान्तरं तद्योक्तमिति । अस्ति
 चार्थान्तरभूते परमाणावसत्यां च मूर्तीं सावयवा परमाणवो
 मूर्तिमत्त्वादिति वाक्यस्यार्थो रूपादयो रूपादिमन्तो रूपादि-
 मत्त्वादिति । एतेन पटोऽमूर्तिमत्त्वात् सावयव इति प्रत्युक्तम् । न
 च रूपादिव्यतिरिक्तं पटं प्रतिपद्यथे न मूर्तिमत्त्वम् । अथ च मूर्ति-

मत्त्वात् सावयवः पट इति च त्रवीषि व्यतिरेकाभ्युपगमे व्याघातः
 अनभ्युपगमे नार्थः सिद्धतीति दृष्टान्तोभयधर्मसिद्धत्वात् न पटे
 सावयवत्वं मूर्तिमत्त्वार्थ इति । एतेन सावयवाः परमाणवः
 संयोगोपपत्तेरिति व्याख्यातम् । संयोगस्याभ्युपगमे व्याघातः अन-
 भ्युपगमे परमाणुत्वादिति हेत्वर्थः संज्ञानविशेषवत्त्वं तु असिद्धम् य
 एवार्थः सावयवत्वादिति च एवार्थः संज्ञानविशेषवत्त्वादिति । अथ
 संज्ञानमसर्वगतद्रव्यपरिमाणं प्रतिपद्येद्यः^(१) एवं सति मूर्तिमत्त्वेन
 संज्ञानवत्त्वं चरितार्थमिति पृथग् वक्तव्यम् मूर्तिमत्त्वात् संज्ञानविशेष-
 वत्त्वादिति । उक्तं चात्र विभागे ऽप्यतरप्रसङ्गस्य यतो नास्वीयस्तत्रा-
 वस्थानात् अखवयवस्य चाणुतरत्वप्रसङ्गादणुकार्यप्रतिषेध इति ।
 यत् पुनरेतत् संयोगोपपत्तेर्मध्ये सकणुः पूर्वापराभ्यां सम्बन्धमानः^(२)
 सावयवः अथमेवार्थः कारिकया गीयते^(३) ।

षट्केन युगपद्योगे परमाणोः षडंगता^(४) ।

षष्ठां समानदेशले पिण्डः स्यादणुमाचकः ॥ इति

परमाणुर्युगपत् षड्भिः सम्बद्धमानः षडंगः प्राप्नोति भिन्न-
 देशत्वात् सम्बन्धानाम् । अथ समानदेशाः सर्वे संयोगाः षष्ठां
 परमाणूनां पिण्डः परमाणुमाचकः प्राप्नोति । यदि द्वे द्वे द्रव्ये
 अधिष्ठत्याभिधीयते ततोऽपि देशाः परमाणूनां^(५) सम्बन्धिं

(१) मन्वेद्याः—पा० ४ पु० । (२) संबन्धमानः—पा० ४ पु० ।

(३) अभिधीयते—पा० ४ पु० ।

(४) योगान् परमाणोः षडंगता—पा० ४ पु० ।

(५) ततो भिन्नदेशा अब परमाणूनां—पा० ४ पु० ।

परमाणुमधिकृत्याभिधीयते ततोऽनेकः संयोगः समानदेश इति न किञ्चित् बाध्यते । यत् पुनरेतत् समानदेशः परमाणु इति तज्ज्ञानभ्युपगमात् देशा एव तावत् परमाणौ न सन्तीति कुतः समानदेशा भविष्यन्ति । न च किञ्चिद् द्रव्यं समानदेशमस्तीत्यधिकृतो दृष्टान्तः । ननु च कार्यकारणे^(१) संयोगसमानदेशे घटा घटः पटेन सम्बद्धान्ते तन्तुना तदंशुना च तस्मात्प्रथेत्यादि । एतदभ्युपगमेन प्रत्युक्तम् । समानदेशास्तत्र संयोगा इति न कार्यकारणे न च संयोगा अपि द्वे द्वे अधिकृत्येति षष्ठां समानदेशत्वादिति वाच्यम् न द्रव्यं समानदेशतायां व्यवतिष्ठते न संयोगसमानदेशतायामिति । यत् पुनरेतद्दिग्देशभेदो यस्यासि तथैकत्वं न युज्यते क एवमाह दिग्देशभेदोऽस्तीति दिग्देशभेदाश्च दिशः संयोगाः परिकल्पिताश्च दिग्देशभेदान् कल्पयित्वा परमाणोर्दिग्देशभेदोऽभ्युपगम्यते सुख्यस्त न दिग्देशभेदो नापि परमाणोर्भेदः परमाणुर्दिशा सम्बद्धान् इति । एतावन्मात्रं विद्यते एतच्च न किञ्चित् बाध्यते । ज्ञायावृत्तौ तर्हि न प्राप्तः परमाणोरदेशत्वादिति न देशवत्त्वाच्चायावृत्तौ किं तर्हि मूर्तिमत् स्पर्शवत्त्वात् मूर्तिमत्स्पर्शवद्द्रव्यं द्रव्यान्तरमा- वृष्योति किमिदमावृष्योति स्वसम्बन्धित्वेनेतरस्य सम्बन्धं^(२) प्रतिषेधतीति । ज्ञाया तु तेजःपरमाणोरारवणत् मूर्तिमता परमाणुना तेजःपरमाणुरान्वियते यत्र^(३) चास्यावरणं तत्र ज्ञायेति विरक्ततेजःसम्बन्धीनि द्रव्यगुणकर्माणि ज्ञायेत्यभिधीयते सर्वतो

(१) कार्यकारणे—पा० ४ पु० ।

(२) सम्बन्धित्वं—पा० ४ पु० ।

(३) यत्र—पा० पु० ।

व्यावृत्ततेजःसम्बन्धीनि तु तानि तमःसञ्चकानीति । तदेवं
 क्षायावृत्त्यो^(१)रन्यथासिद्धत्वादहेतुः । एतेन क्रियावत्त्वात् स्यर्गवत्त्वाद्
 द्रव्यान्तरारम्भकत्वात् क्रियाकारणसंस्कारप्रत्ययत्वात्^(२) परत्वापरत्व-
 वत्त्वादित्येवमादि प्रत्युक्तम् । कथमिति यथा मूर्तिमत्त्वात् सावयवा
 इत्येतस्मिन् वाक्ये प्रतिज्ञादोषा हेतुदोषाः तथा सर्वेष्वेतेषु पक्षेषु
 परपक्षाभ्युपगतेषु हेतुषु यथासम्भवं विदुद्धासिद्धानैकान्तिकादि-
 दोषभेदा वक्तव्या इति । शेषं भाष्ये । चे तु क्रियावत्त्वादिभिः
 परमाणूनामनित्यत्वं साधयन्ति तैः क्रियावत्त्वं व्यञ्जकं वा कारकं
 सावयवमभ्युपगन्तव्यम् । यदि क्रियावत्त्वमनित्यत्वस्य कारकं यदक्रियं
 तन्नित्यं प्राप्नोति । अथ जन्म क्रियेत्यभिधीयते तदाऽनित्यताः पर-
 माणवो जन्मवत्त्वादिति हेत्वर्थः जन्मवत्त्वमसिद्धं परमाणूनामिति ।
 अथ क्रियावत्त्वं व्यञ्जकमुच्यते व्यञ्जकत्वे ऽप्यन्यतोऽनित्यत्वं परमाणूनां
 वक्तव्यम् । न ह्ययं व्यञ्जकस्य धर्मो यद्वाञ्छं वस्तु कुर्यात् अपि तु
 अन्यतो भूतं हेतुर्धनक्ति न हि प्रदीपोऽसन्तमर्थं जनयित्वा प्रका-
 शयति परसिद्धोत्प्रेषणादिक्रियाभ्युपगमे विदुद्धः । एतेन घटादि-
 दृष्टान्तो व्याख्यातः । क्रियावत्त्वं च क्रियासमवायः तदभ्युपगमे
 विदुद्धः अनभ्युपगमे ऽनित्यः परमाणुः परमाणुत्वादिति हेत्वर्थः ।
 मतपक्षार्थान्तरे दृष्टत्वाद् विदुद्धः अनर्थांतरे दृष्टान्ताभावः ।
 एवं शेषाणि वाक्यानि विकल्प्य यथासम्भवं दोषा वक्तव्या इति ।
 अथ परपक्षसिद्धानेतानभ्युपैति^(३) कथं परपक्षसिद्धाः अथ न

(१) क्षायावरणयोः—पा० ४ पु० । (२) संस्कारान्नवत्त्वात्—पा० ४ पु० ।

(३) एतन्न वस्तुमभ्युपैति—पा० ४ पु० ।

प्रमाद्यतः कथं स्वयमनुपलब्धो धर्मः परप्रतिपादनाद्योपादीयत इति ॥

यदिदं भावान् बुद्धीरामित्य विषयाः सन्तीति मन्यसे मिथ्या-
बुद्धय एताः यदि हि तत्त्वबुद्धयः स्युः बुद्ध्या विवेचने क्रियमाणे
बुद्धिविषयाणां याथार्थ्यं^(१) सुपलभ्येत ॥

बुद्ध्या विवेचनात् तु भावानां याथाक्यानुपलब्धिस्तन्व-
पकर्षणे^(२) पटसङ्गावानुपलब्धिवत् तदनुपलब्धिः ॥ २६ ॥

बुद्ध्या विवेचनात् तु भावानां याथाक्यानुपलब्धिः तन्वपकर्षणे
पटसङ्गावानुपलब्धिवत् तदनुपलब्धिः । य एते बुद्धिविषया गवाद्यो
घटाद्यस्य नैते तत्त्वतः सन्ति कस्मात् बुद्ध्या विविच्यमानानां भेदगो
पहृष्यात् । यथायं तन्तुरयं तन्तुरिति बुद्ध्या तन्तुषु विविच्यमानेषु
न पटः कश्चिदस्ति यः पटबुद्धेर्विषयः स्यादेव^(३) मंशुषु बुद्ध्या
विविच्यमानेषु एवं तदवयवेषु तावद् यावत् परमाणुः परमाणवोऽपि
भागगो विविच्यमानास्तावत् यावत् प्रस्य इति । तदेवं सर्वस्यासत्त्वे
गवादिबुद्धयो घटादिबुद्धयस्य मिथ्याबुद्धय इति ॥

व्याहृतत्वादहेतुः ॥ २७ ॥

। व्याहृतत्वादहेतुः । बुद्ध्या विवेचनात् तु भावानां सर्वभावानुप-
पत्तिरित्युक्तम् कस्माद् व्याघातात् को व्याघातः सहासम्भवः

(१) यथायंता—पा० ४ पु० ।

(२) न याथाक्योपलब्धिसन्तपकर्षणे—इति कश्चित् । न याथार्थ्योपलब्धि-
सन्तपकर्षणे—पा० ४ पु० ।

(३) भवेदेव—पा० ४ पु० ।

यदि बुद्ध्या विवेचनं भावानां न सर्वभावानुपपत्तिः । अथ सर्व-
भावानुपपत्तिर्न बुद्ध्या विवेचनं सर्वभावानामिति सर्वभावानामनुप-
पत्तिरिति ब्रुवाणः प्रमाणं पर्यनुयोच्यः यदि प्रमाणं ब्रवीति
व्याहृतं भवति अथ न ब्रवीति अर्थोऽस्य न सिद्ध्यति प्रमाणाभावात् ।
अथाप्रामाणिकी सिद्धिः सर्वभावोत्पत्तिः कस्माच्च सिद्ध्यति यस्य
सर्वभावानामभावो भावेऽधितरेतरापेक्षसिद्धेरित्येतस्मिन् वादे दोष
उक्तः स इहापि द्रष्टव्य इति । यत् पुनरेतत् यदि व्यतिरिक्तं
पटादिद्रव्यं स्यात् तन्तुषु बुद्ध्या विविच्यमानेषु पृथगुपलभ्येतेति ॥

तदाश्रयत्वादपृथगग्रहणम् ॥ २८ ॥

तदाश्रयत्वादपृथगग्रहणम् । कारणद्रव्याश्रितं कार्यं तस्मिन् न
पृथगुपलभ्यत इति विपर्यये यदि पृथगग्रहणात् यत्र कार्यकारणभाव
आश्रयाश्रितभावस्य नास्ति तत्र पृथगग्रहणमिति ॥

प्रमाणतश्चार्थप्रतिपत्तेः ॥ २९ ॥

प्रमाणतश्चार्थप्रतिपत्तेः । यदस्ति तथा च यस्मास्ति यथा च
तत्सर्वं प्रमाणत उपलब्ध्या सिद्ध्यतीति । शेषं भाष्ये ॥

प्रमाणानुपपत्त्युपपत्तिभ्याम् ॥ ३० ॥

स्वप्नविषयाभिमानवदयं प्रमाणप्रमेयाभिमानः ॥ ३१ ॥

स्वप्नविषयाभिमानवदयं प्रमाणप्रमेयाभिमानः । यथा स्वप्ने
विषया न सन्ति अथ च विषयाभिमानः एवं न प्रमाणानि न
प्रमेयाणि सन्ति अथ च प्रमाणप्रमेयाभिमानः ।

मायागन्धर्वनगरमृगतृष्णिकावहा ॥ ३२ ॥

हेत्वभावादसिद्धिः ॥ ३३ ॥

स्मृतिसङ्कल्पवच्च स्वप्नविषयाभिमानः ॥ ३४ ॥

मायागन्धर्वनगरमृगतृष्णिकावदेति । न प्रमाणाभावात् स्वप्नान्त-
वदविद्यमानेषु विषयेषु अभिमान इत्यत्र न हेतुरप्यते इति
स्वप्नान्ते चासन्नो विषया इति को हेतुरिति । ख्यातिरिति चेत्
अयं जाग्रदवस्थापक्षभागां विषयाणां चित्तव्यतिरेकिसामसत्त्वे
हेतुः ख्यातिः स्वप्नवदिति न दृष्टान्तस्य साध्यसमत्वात् । य एते
स्वप्नावस्थायां विषयाः ख्यान्ति न ते चित्तव्यतिरिक्ता इति अत्र
को हेतुः । प्रतिबुद्धेनानुपपन्नभावात् सन्तीति अथ मन्यसे यस्मात्
प्रतिबुद्धेन नोपपन्नभक्ते तस्मात् सन्तीति न विशेषोपादानात् । ये
प्रतिबुद्धेनोपपन्नभक्ते ते सन्तीति प्राप्तं व्यर्थं वा विशेषणं प्रति-
बुद्धेनानुपपन्नभावादिति । यदि चोपपन्नभमानं जाग्रदवस्थायां विषय-
मसन्नं मन्यसे^(१) अथ चित्तमस्तीत्यत्र को हेतुरिति विपर्यये च
सामर्थ्याभावादहेतुः जाग्रतोऽनुपपन्नभिरिति । यद्युपपन्नभिः सत्त्वसाधनं
ततोऽनुपपन्नभिरसत्त्वं साधयति विपर्यये हि सामर्थ्यं दृष्टमिति ।
न चित्तव्यतिरेकिणो विषया याज्ञानात् वेदनादिवदिति यथा वेद-
नादिप्राप्तं न चित्तव्यतिरिक्तं तथा विषया अपि वेदना सुखदुःखे
चित्तं ज्ञानमिति सुखदुःखाभ्यां चान्यं ज्ञानमित्यधिद्वौ^(२) दृष्टान्तः

(१) प्रतिपद्यसे—पा० ३ पु० ।

(२) सुखदुःखाभ्यां चान्यं वेदनादिप्राप्तं न चित्तव्यतिरिक्तज्ञानमित्यधिद्वौ—पा० ३ पु० ।

सुखदुःखे ग्राह्ये गृह्यं ज्ञानमिति^(१) ग्राह्यगृह्यभावादन्वयम् ।
 अथाभिन्नं विज्ञानं वेदनायास्तथापि ग्राह्यं च गृहीतिश्च एकमिति
 न दृष्टान्तोऽस्ति । न हि कर्म च क्रिया च एकं भवतीति । अथै-
 कत्वं प्रमाणवृत्तमनपेक्ष्य प्रतिपद्येथाः तथापि चत्वारः स्कन्धा इति
 ग्राह्यव्याघातः । अथ चतुर्दं न प्रतिपद्यते दृष्टं विज्ञानमात्रमेवाभ्युप-
 गम्यते सोऽपि दृष्टं विज्ञानभेदमनुयोक्तव्यः बाह्यस्वाध्यात्मिकस्य च
 विज्ञानभेदहेतोरभावात्^(२) । कथं विज्ञानभेद इति स्वप्नविज्ञान-
 भेदं यदि प्रतिपद्यते सोऽपि दृष्टानुभूतानां भावानां भावनावग्रेण
 विज्ञानभेदं प्रतिपादयितव्यः । अथ स्वप्नपक्षे भावानां भावनावग्राद्
 विज्ञानभेदं प्रतिपद्येत सोऽपि भाव्यभावकयोर्भेदेन^(३) प्रत्यवस्येयः
 नाभिन्नं भाव्यं भावकं चेति ये चैते स्वप्नादिप्रत्ययाः पुरविमानो-
 द्यानयानादिभेदानुविधाद्यिनः ते मिथ्याप्रत्यया इति मिथ्याप्रत्य-
 यानां च जागदवस्थाप्रत्ययसामान्याङ्गावः ममापि सर्वे एव मिथ्या-
 प्रत्यया भविष्यन्तीति ब्रुवाणः प्रधानमनुयोक्तव्यः न च निःप्रधानं
 विपर्ययप्रत्ययं पश्याम इति चिन्तयतिरेकिणं विषयमप्रतिपद्यमानः
 साधनदूषणस्वभावं पर्यनुयोक्तव्यः । यदि बाह्यस्वभावकं व्याघातकम्
 अथ चित्तस्वभावकं न चित्तेन परः प्रतिपद्यते इत्यर्थो न^(४) सिद्ध्यति ।
 न हीतरस्वप्नमनाख्यातमितरो विजानातीति । अथ शब्दाकारं चित्तं

(१) विज्ञानमिति—पा० ४ पु० ।

(२) सोऽपि दृष्टविज्ञानहेतोरभावात्—पा० ४ पु० ।

(३) भाव्यभावकयोर्भेदेन—पा० ४ पु० ।

(४) इत्यर्थोऽस्य न—पा० ४ पु० ।

प्रतिपद्यते तेनापि शब्दाकारं चित्तमित्याकारार्थं वक्तव्यः ।
 आकारो हि नाम प्रधानवस्तुसामान्यादतस्मिंस्तदिति प्रत्ययः । न
 च भवत्येते शब्दो विद्यत इति शब्दाकारं चित्तमिति निरभिधेयं
 वाक्यम् चित्तव्यतिरिक्तं विषयमप्रतिपद्यमानो जायस्वप्नावस्थायां
 भेदं पर्यनुयोष्यः जायदवस्थायां विषया न सन्ति स्वप्नावस्थायामपीति
 इयं स्वप्नावस्था इयं जायदवस्थेति कुत एतत् धर्माधर्मव्यवस्था न
 प्राप्नोति^(१) यथा स्वप्नावस्थायामगम्यादिगमनाद्धर्मोत्पत्तिर्न भवत्येवं
 जायदवस्थायामपि न स्यात् । अथ सिद्धोपघातानुपघातौ भेदं
 जनयत इति प्रतिपद्येत तदपि तादृगेव सिद्धोपघातश्चेति सो वै-
 कृत्यहेतुरिति कथमवगम्यते । अथ विज्ञानस्य स्पष्टतामस्पष्टतां
 च भेदं प्रतिपद्येत विषयमन्तरेण ज्ञानस्य तुच्छताऽस्पष्टता वक्तव्या ।
 असत्यर्थे^(२) विज्ञानभेदो दृष्ट इति चेत् अथ मन्यसे यथा तुच्छ-
 कर्मविपाक्रोत्पन्नाः प्रेताः पूयपूर्णां नदीं पश्यन्ति न तत्र नद्यस्ति
 न पूयं न श्लोकं वस्त्रनेकाकारं भवितुमर्हति दृष्टस्य विज्ञानभेदः
 केचित् तामेव जलपूर्णां पश्यन्ति केचित् रुधिरपूर्णामित्यतोऽवशेष्यते
 यथाऽध्यासे निमित्तापेक्षमसति बाह्ये निमित्ते विज्ञानमेव तथो-
 त्पद्यते इति । न व्याघातात् असति बाह्ये विज्ञानमेव तथेति
 ब्रुवाणः प्रष्टव्यो जायते कथं तथेति । यदि रुधिराकारं विज्ञानं
 रुधिरं तर्हि वक्तव्यं किं रुधिरमिति एवं जलाकारं नद्याकारं
 च वक्तव्यं पूयपूर्णां पश्यन्तीति च वाक्यस्य पदानि प्रत्येकं विचार्य-

(१) जलस्थानं न प्राप्नोति—पा० ४ पु० ।

(२) असत्यर्थे—पा० ४ पु० ।

माणानि रूपादिस्कन्धा भावैर्निर्विषयाणि भवन्ति देशादिनिघमस्य
न प्राप्नोति एकस्मिन् देशे नदीं पूयपूर्णां पश्यन्ति न देशान्तरेषु
असत्यर्थं नियमहेतुर्वक्तव्यः यस्य पुनर्विद्यमानं केनचिदाकारेण
व्यवस्थितं तस्य शेषो मिथ्याप्रत्यय इति युक्तम् । मिथ्याप्रत्ययास्य
भवन्तो न प्रधानं^(१) बाधन्त इति पूयादिप्रत्ययानां प्रधानं वक्तव्य-
मिति यथा पूयादिप्रत्ययानामेवं मायागन्धर्वनगरमृगदृष्यासस्त्रि-
ज्ञानामिति कर्मणो वासनान्यत्र फलमन्यत्र कल्प्यत इति । अस्मार्थो
यत्रैव किल कर्म तत्रैव किल फलेन भवितव्यम् यस्य चिन्तयतिरेकिणो
विषयास्तस्यान्यत्र कर्मान्यत्र कर्मफलमिति व्यधिकरणे कर्मफले
भवत इति । तज्ज्ञानभ्युपगमात् न मया कर्मफले व्यधिकरणे अभ्युप-
गम्येते आत्मनि कर्म तत्रैव फलमित्यदोषः । मदीयाश्चित्तात् अर्था-
न्तरं विषयाः सामान्यं विशेषवत्त्वात् सन्तानान्तरचित्तवत् प्रमाण-
गम्यत्वात् कार्यत्वादनित्यत्वात् धर्मपूर्वकत्वाच्चेति ।

एवं च सति ॥

मिथ्योपलब्धिविनाशस्तत्त्वज्ञानात् स्वप्नविषयाभि-
मानप्रणाशवत् प्रतिबोधे ॥ ३५ ॥

मिथ्योपलब्धिविनाशस्तत्त्वज्ञानात् स्वप्नविषयाभिमानप्रणाशवत्
प्रतिबोधे । स्थाणौ पुरुषाध्ववसायो मिथ्योपलब्धिः तत्त्वज्ञानेन च

(१) प्रधानप्रत्ययं बाधन्त - पा० ॥ ५० ।

मिथ्याध्यवसायः स निवर्तते नार्थः स्थाणुपुरुषस्यैव न स्यादौ स्थाणुर्न
भवतीति यथा स्थाणुपुरुषाणां ये ऽध्यवसायाः ते जायदवस्योप-
स्यध्या निवर्त्यन्ते नार्था विषयसामान्यस्यैव इति । श्रेष्ठं भाष्ये ॥

बुद्धेश्चैवं निमित्तसङ्गावोपलम्भात् ॥ ३६ ॥

बुद्धेश्चैवं निमित्तसङ्गावोपलम्भात्प्रतिषेधः । मिथ्याबुद्धेर्निमित्त-
मस्ति किं पुनस्तस्मान्मान्यदर्शनं विशेषादर्शनम् अविद्यमानविशेषाध्या-
रोप इति । मिथ्याबुद्धिं प्रतिपद्यमानेन तस्यानिमित्तं वक्तव्यं निमित्तं
च प्रतिपद्यमानेनार्थोऽभ्युपेय इति ॥

तत्त्वप्रधानभेदाच्च मिथ्याबुद्धेर्देविध्योपपत्तिः ॥ ३७ ॥

तत्त्वप्रधानभेदाच्च मिथ्याबुद्धेर्देविध्योपपत्तिः तत्त्वं स्थाणुरिति
प्रधानं पुरुष इति तत्त्वप्रधानयोरस्योपे मिथ्याबुद्धिर्भवतीति । श्रेष्ठं
भाष्ये । दोषनिमित्तानां तत्त्वज्ञानादहङ्कारनिवृत्तिरित्युक्तम् ।

अथ तत्त्वज्ञानं कथमुत्पद्यत इति ॥

समाधिविशेषाभ्यासात् ॥ ३८ ॥

समाधिविशेषाभ्यासात् । श्रेष्ठं भाष्ये । व्यापकत्वाद्गन्तःकरणस्य
प्रत्याहारो न युक्त इति चेत् अथ मन्यसे व्यापकमन्तःकरणं
तत्कथं प्रत्याह्रियत इति नोक्तोत्तरत्वात् । यथा न व्यापकमन्तः-
करणं तथोक्तमधस्तात्^(१) । स्थाणुगतीक्षणानुपपत्तिरिति चेत् अथ

(१) अणुनाम्—५० ४ ५० ।

मन्वसे यस्याप्यन्तःकरणमणु तस्यापि स्नाङ्गगतिवीक्षणं^(१) न प्राप्नोति
 युगपद्भस्ते चक्षुषि वा सन्निधानात् शरीरात्ममनःसंयोगयौगपद्यात्
 प्रयत्नदर्शनयोर्युगपदुत्पत्तेः स्नात्मशरीरसम्बन्धसात्मनः सम्बन्धस्य^(२)
 युगपद् भवति तत्रात्ममनःशरीरसम्बन्धात् स्नाङ्गगतिरात्ममनः-
 सम्बन्धाच्चक्षुषः प्रेरणम् तथा स्नाङ्गगतिः प्रयत्नाद्भवतीति दर्शनं
 चक्षुरश्लोरर्थस्य च सन्निधानादिति । न चात्मनः प्रदेशाः सन्तीत्य-
 चोद्यम् प्रदेशवति चात्मनि अन्येनात्मप्रदेशेन मनः सम्बन्धते अन्येन
 शरीरमिति स्नाङ्गे गतीच्छणादिदोषः यस्य पुनर्निष्प्रदेश एवाशौ
 तस्यैव दोषो न भवतीति शरीरसम्बन्धिनात्मना मनः सम्बन्ध इति ॥

नार्थविशेषप्राबल्यात् ॥ ३९ ॥

नार्थविशेषप्राबल्यात् । नोपपद्यते समाधिविशेषाभ्यासः अत्र-
 बुद्धमानस्यापि बुद्ध्युत्पत्तेः यथा स्तनयिज्ञोः शब्दप्रभृतिषु इति ॥

क्षुदादिभिः प्रवर्तनाच्च ॥ ४० ॥

क्षुदादिभिः प्रवर्तनाच्च^(१) । क्षुत्पिपासाभ्यां चानिच्छन्तोपि^(२)
 बुद्ध्य एव उत्पद्यन्ते इति न युक्तः समाधिविशेषः ॥

पूर्वकृतफलानुबन्धात् तदुत्पत्तिः ॥ ४१ ॥

पूर्वकृतफलानुबन्धात् तदुत्पत्तिः । पूर्वकृतः पूर्वशरीराभ्यस्तः

(१) स्नाङ्गगतिवीक्षणं—पा० ४ पु० ।

(२) समर्थसात्मनः समर्थं—पा० ४ पु० । एवमर्थेऽपि ।

(३) क्षुदादिभिः प्रवर्तनाचेति क्वचित् । (४) चानिच्छन्तोऽपि—पा० ४ पु० ।

समाधिविशेषः तस्य फलं धर्मः तत्कृतः पुनः समाधिविशेष इति
समाधिविशेषाच्च बाह्यविषयाभिभवः सौकिकस्यापि तावत्समाधि-
विशेषावस्थितस्य बाह्यविषयोपनिपाते बुद्ध्यो नोत्पद्यन्ते किं पुन-
र्योगिन इति । यदि बाह्यविषयोपनिपाते अर्थज्ञानानि प्रादुर्भवन्ति
अपवर्गेऽप्येवं प्रसङ्गः सुप्तस्यापवर्गे बाह्यविषयविशेषोपनिपातो^(१)
विद्यत इति बुद्ध्युत्पादप्रसङ्गः ॥

अरय्यगुह्यापुलिनादिषु योगाभ्यासोपदेशः ॥ ४२ ॥

अपवर्गेऽप्येवंप्रसङ्गः ॥ ४३ ॥

न निष्पन्नावश्यम्भावित्वात् ॥ ४४ ॥

न निष्पन्नावश्यम्भावित्वात् । सति शरीरे बाह्यविषयो ज्ञानो-
त्पत्तिकारणम् नान्यथेति सूत्रार्थः ॥

तदभावस्यापवर्गे ॥ ४५ ॥

तदभावस्यापवर्गे । तस्य शरीरादेरुपपत्तिकारणस्याभावोऽपवर्ग
इति । तस्मात् सर्वदुःखमोक्षो^(२)ऽपवर्ग इति । यस्मात् सर्वं दुःखबीजं
दुःखं चापवर्गे विच्छिद्यते तस्मात् सर्वदुःखेन विमुक्तिरपवर्गः ॥

तदर्थं यमनियमाभ्यामात्मसंस्कारो योगाच्चाध्यात्म-
विध्युपायैः ॥ ४६ ॥

(१) विषयोपनिपाते—पा० ४ पु० । (२) सुखदुःखमोक्षो—पा० ४ पु० ।

तदर्थं यमनियमाभ्यासात्मसंस्कारः योगाच्च विध्युपायैः ।

तस्यापवर्गस्याधिगमाद्य यमनियमाभ्याससंस्कारः^(१) ॥

ज्ञानग्रहणाभ्यासस्तद्विद्यैश्च सह संवादः ॥ ४७ ॥

प्रज्ञानग्रहणाज्ञाभ्यासः तद्विद्यैश्च सह संवादः ज्ञानग्रहणं शास्त्रग्रहणं तद्विद्यायत्नमुपायं बुद्धान्त इति तद्विद्या इत्यविभक्तार्थं वचनम् ॥

तं शिष्यगुरुसम्बन्धचारिविशिष्टश्रेयोर्थिभिरनसूयुभिरभ्युपेयात् ॥ ४८ ॥

तं शिष्यगुरुसम्बन्धचारिशिष्ट इत्येवमादि सूत्रम् एतत् तु निगदेनेव नौतार्थम् ॥

प्रतिपक्षहीनमपि वा प्रयोजनार्थमर्थित्वे ॥ ४९ ॥

प्रतिपक्षहीनमपि वा प्रयोजनार्थमर्थित्वे तमभ्युपेयादिति वर्तते ॥ तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे बीजप्ररोहसं-

रक्षणार्थं कण्टकशाखावरणवत् ॥ ५० ॥

तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं^(१) जल्पवितण्डे बीजप्ररोहसंरक्षणार्थं कण्टकशाखावरणवदिति । अनुत्पन्नतत्त्वज्ञानेनेतत्कर्तव्यमिति सूत्रार्थः । विद्यानिर्वेदादिभिश्च परेषावज्ञायमानस्य ।

(१) नियमाभ्यासात्मसंस्कार—पा० ४ पु० ।

(२) प्रतिपक्षहीन—इत्यधिकम् ४ पु० ।

ताभ्यां विद्युच्च कथनम्^(१) ॥ ५१ ॥

ताभ्यां जल्पवितण्डाभ्यां विद्युच्चेति विभिगीषया न तत्त्वबुभुक्षयेति
विद्यापाक्षनाथं चेतत् न साभपूजाख्यात्यर्थमिति^(२) ॥

प्रवृत्तिदोषसम्बन्धः प्रेत्यभावः प्रपञ्चितः ।

फलं दुःखं विमुक्तिस्य चतुर्थे परिकीर्तिताः ॥

इति-श्रीदुद्योतकरे न्यायसूत्रवार्तिके चतुर्थाध्यायस्य
द्वितीयमाह्निकम्^(१) ॥
चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

- (१) न्यायसूत्रोक्तिवन्मानुषारेषेर्दं रूपमेव । भाष्यमित्यन्वे ।
- (२) ताभ्यां विद्युच्च कथनमिति रूपम् । यद्य कुद्वर्गनवसाचितमिष्यान्नामनव-
सम्बन्ध दुर्विदग्धतया सद्विद्यापैराग्यादा साभपूजाख्यात्यर्थितया कुचेतुभिरी-
चराणां जनाधाराणां पुरतो वेदशास्त्रपरस्त्रीकादिरूपवे प्रवृत्तं प्रति
वादी समीचीनं रूपमप्रतिभयाऽपन्नम् जल्पवितण्डे ज्वनतार्थं विद्युच्च
जल्पवितण्डाभ्यां तत्त्वकथनं करोति विद्यापरिपाक्षनाथ । माधुक्षीचराणां
मतिविधनेषु तद्विरिदानुवर्तिनीनां प्रजानां धर्मविज्ञान इति इदमपि प्रकीर्णं
जल्पवितण्डयोः न तु साभपूजाख्यादि इदम् । न हि परचितप्रवृत्तपरम-
कावचिको मुनिर्द्वैतार्थं परर्पासुक्षीपायसुपरिभ्रतीति तात्पर्येणोकायां
वाचस्पतिमिथाः ।
- (३) इति श्रीमदुद्योतकराचार्यविरचितं न्यायसूत्रचतुर्थाध्यायवार्तिकं समाप्तम्
—पा० ४ पु० ।

न्यायवार्तिके

पञ्चमोऽध्यायः ।

जातेः संचेषेणोक्ताया विस्तरो वक्तव्य इतीदंभारभ्यते^(१) ।
साधर्म्यादि सूत्रम् ॥

साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्ण्यवर्ण्यविकल्पसाध्यप्राप्त्य-
प्राप्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशयप्रकरणहेत्वर्थापत्त्य-
विशेषोपपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धिनित्यानित्यकार्यसमाः ॥१॥

तत्र जातिर्नाम स्थापनाहेतौ प्रयुक्ते यः प्रतिषेधासमर्थो हेतुः ।
जातेः प्रयोगप्रतिषेधादसदुत्तरत्वाच्चारम्भो न युक्त इत्यजातिमिदं-
स्थानानां स्ववाक्ये परिवर्जनमिति प्रतिषिद्धा जातिः न च जातिः
सदुत्तरमतस्य जातेः प्रयोगो न युक्तः । अनारम्भप्रयोजनस्योक्तत्वादुक्तं
जातेरारम्भप्रयोजनं स्वयं च सुकरः प्रयोग इति । साधुसाधननि-
राकरणार्थं वा प्रयोगः । यदा तु वादी परस्य साधनं साधिति
मन्यते साभपूजाख्यातिकामस्य भवति तदा जातिं प्रयुक्ते कदाचि-

(१) अथ प्रमाणादयः पदार्था उचिता उचिताः परीक्षिताश्च तन्निमित्तपरमव-
शित्यते यद्ये पञ्चमाध्याय आरभ्यत इत्यत आह । साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां
प्रत्यवस्थानस्य विकल्पाज्जातिवृत्तमिति भाष्यम् । तस्यावैसाह वार्तिककारः
जातेः संचेषेणोक्ताया इत्यादि । इति तात्पर्येणैकायां वाचस्पतिमित्राः ।

दयं जात्युत्तरेणाकुलीकृतो गोत्तरं प्रतिपद्यते उत्तराप्रतिपत्त्या च
 निगृह्यते अणभिधाने च जातेरेकान्तजयः परस्मैकैकान्तिकात्
 परामयाद्वरमस्तु सन्देहः^(१) इति युक्तो जातेः प्रयोगः । असाधुसा-
 धननिराकरणार्थमित्यन्ये । एके तु जातेः प्रयोगं मन्यन्ते असाधु-
 साधननिराकरणार्थमेवं चाहुः असाधौ तु साधने च आसां प्रयोग
 सोनभिन्नतया साधनदोषस्य तद्दोषप्रदर्शनार्थं वा प्रसङ्गव्याजेनेति ।
 एतत् न युक्तम् प्रयोजनाभावाद् । यदि तावदसाध्वेतत्साधनमिति
 प्रतिपद्यते च एवास्य दोषो बुद्धः स एव वक्तव्यो न जात्यभिधानेन^(२)
 प्रयोजनमस्ति । अथ न बुद्ध्यते किमिति जातिं प्रयुक्ते न ह्यबुद्ध्य-
 मानः शक्नोति प्रयोक्तुम् । अथाबुद्ध्यमानोपि प्रयुक्ते यत्किञ्चिद् ब्रूयात्
 नियमो न स्यात् । एतेनानैकान्तिके पञ्चानां प्रयोगः प्रत्युक्तः । य
 आह्वरनैकान्तिके साधने परेषु प्रयुक्ते पञ्च जातयः प्रयोक्तव्या इति
 तदप्यनेनैव प्रत्युक्तम् । कथमिति बुद्ध्यता तदेव वक्तव्यमबुद्ध्या अज्ञान-
 मिति । एतेन युक्तायुक्तयोः पूर्वापरभावः प्रत्युक्तः । अयुक्ते साधने
 अयुक्तमुत्तरं युक्ते युक्तमिति । युक्तं च नाम यत् प्रतिज्ञादिदोषोद्भा-
 वनं नासौ जातिः उत्तरमेव तदिति जातिस्त्वप्यपरिज्ञानादयुक्तमे-
 तदपीति । समीकरणार्थं प्रयोगः समः साधर्म्यमेव समं वैधर्म्यमेव^(३)
 सममिति समार्थः समीकरणार्थः प्रयोगो द्रष्टव्यः । समीक्रियतां
 परपक्षो मावाकारि अयं तु समीकरणार्थं प्रवर्तते यथा लोके

(१) वरं तत्सन्देह—पा० ६ पु० ।

(२) जात्यभिधाने—पा० ६ पु० ।

(३) समं वैधर्म्यमेव—इति नास्ति ६ पु० ।

कुटुम्भार्थं यतत इति । विशेषहेत्वभावो वा समार्थः न भवता विशेष-
हेतुः कश्चिदपदिश्यत इति । एनमर्थसुररौक्त्य प्रवर्तते चचाभूतं
भवतः साधनं तथाभूतं ममापीति न सर्वापदेशव्याप्तिरव्यापकत्वात् ।
न हि सर्वापदेशे सर्वा जातयः प्रवर्तन्ते न हि वैधर्म्येण स्थापनाद्या-
सुत्कर्षापकर्षवर्षावर्षाविकल्पसमाः प्रयोक्तुं शक्यन्त इति । न वादि-
प्रतिवादिनोस्तुल्यता समार्थः जातेरसदुत्तरत्वात् । नियमेनैव जाति-
वाद्यसद्भादौ भवति वादिनस्तु सदसद्भादित्वे अनियम^(१) इति ॥

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामुपसंहारे तद्धर्मविपर्ययोपपत्तेः
साधर्म्यवैधर्म्यसमौ ॥ २ ॥

प्रतिषेधाविति । साधर्म्येणोपसंहारे तद्विपरीतसाधर्म्येण प्रत्य-
वस्थानं वैधर्म्येणोपसंहारे तद्विपरीतसाधर्म्येण प्रत्यवस्थानं साधर्म्यसमः
यथा अनित्यः शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वात् । उत्पत्तिधर्मकं कुम्भाद्य-
नित्यं दृष्टम् । यद्यनित्यघटसाधर्म्यादनित्यः नित्येनाप्याकाशेन
साधर्म्यममूर्तत्वमस्तीति नित्यः प्राप्त इति । एतस्मिन्नेव हेतावाकाश-
वैधर्म्यादित्युक्ते यदि नित्याकाशवैधर्म्यादनित्यः नित्यसाधर्म्यमप्या-
काशेनामूर्तत्वमस्तीति नित्यः^(२) प्राप्तः । अथ मन्यसे सत्यस्मिन्
साधर्म्यं न नित्यः न तर्हि वक्तव्यमनित्यघटसाधर्म्यान्नित्याकाशवैध-
र्म्यान्नानित्य इति । सेयं जातिर्विशेषहेत्वभावं दर्शयति विशेषहेत्व-

(१) अनियमप्रसङ्गः—पा० १ पु० ।

(२) अमूर्तत्वमस्तीति नित्यः—पा० १ पु० ।

भावाच्चानैकान्तिकदेशनाभावा इति । एवं वैधर्म्येषोक्ते हेतौ तद्वि-
 परीतवैधर्म्येण प्रत्यवस्थानं साधर्म्येषोक्ते हेतौ तद्विपरीतवैधर्म्येण प्रत्य-
 वस्थानं वैधर्म्यसमः यथा तस्मिन्नेव हेतावाकाशवैधर्म्यादनित्य इत्युक्ते
 यदि नित्याकाशवैधर्म्यादनित्यः अनित्येनापि घटेनास्य वैधर्म्यममू-
 र्तत्वमतो नित्यः प्राप्तः । तस्मिन्नेव हेतौ घटसाधर्म्यादित्युक्ते यद्य-
 नित्यघटसाधर्म्यादनित्यः वैधर्म्यमप्यस्यास्यमूर्तत्वमतो नित्यः प्राप्तः ।
 अथ मन्यसे सत्येतस्मिन्^(१) वैधर्म्यं न नित्यः^(२) न तर्ह्यसमेकान्तो-
 ऽनित्यघटसाधर्म्याभित्याकाशवैधर्म्याच्चानित्य इति । सेषं विशेष-
 हेत्वभावः ॥

अनयोदन्तरम् ।

गोत्वादेर्गौसिद्धिवत् तत्सिद्धिः ॥ ३ ॥

गवाश्वसाधर्म्यं सत्त्वाद्गौ समाने वैधर्म्यं चैकग्रफलाद्गौ साधर्म्यात्
 सत्त्वाद्गौरश्वो न भवति । न वैधर्म्यादेकग्रफलादेरगौर्गोर्भवति । किं
 कारणम् एकस्थानन्वयादेकस्य चाव्यावृत्तेः । यदन्वयव्यतिरेकि-
 साधर्म्यं तस्माद्गौर्मव्यवस्था गोत्वं च तथा तस्माद्गोत्वादेव गौः सिध्यति
 तथेहाप्यमूर्तत्वसुभयव्यतिरेकि सुभयान्वयि च तस्माभित्यत्वमनि-
 त्यत्वं च^(१) न शक्यं प्रतिपत्तुम् । अपि त्वन्वयव्यतिरेकसम्बन्धादुत्प-
 त्तिधर्मकत्वा^(२)दनित्य इति अतो यद्गवौषि विशेषहेत्वभावादित्येषं
 विशेष इति ॥

(१) सत्यप्यस्मिन्— पा० १ पु० ।

(२) प्राप्तः—इत्यधिकम् १ पु० ।

(३) नित्यमनित्यं च—पा० १ पु० ।

(४) सत्यमित्यञ्जा—पा० १ पु० ।

साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पादुभयसाध्यत्वाच्चोत्कर्षाप-
कर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यसमाः ॥ ४ ॥

अविद्यमानधर्माधारोप उत्कर्षः विद्यमानधर्मापचयोऽपकर्षः
वर्णः साध्यः अवर्णः असाध्यः विकल्पो विग्रहः एतेषां धर्माणामुद्भाव-
नार्थाः प्रयोगा उत्कर्षसमाद्या जातयः^(१) साध्यसाधनधर्मयोस्तुल्यतया
प्रत्यवस्थानं साध्यसमेत्युच्यते यथा तस्मिन्नेव हेतौ घटसाधर्म्यादिति
कृते यदि यथा घटस्तथा शब्दस्तदा घटो रूपादिमान् शब्दोऽप्येवं
प्रसक्त इत्युत्कर्षसमः । शब्दोऽरूप इति घटोऽप्येवं प्रसक्त इत्यपकर्षसमः ।
घटोऽनित्य इत्यवर्णः शब्दोऽप्येवं शब्दो वावर्ण्य इति घटोऽप्येवमिति
वर्ण्यावर्ण्यसमौ । सत्येतस्मिन् उत्पत्तिधर्मकत्वे विभागजः शब्दो न
विभागजो घटः विभागजाविभागजविकल्पे च^(२) नित्यानित्यविकल्प
इति विकल्पसमः । घटो वा अनित्य इत्यत्र को हेतुरयमपि
साध्यवज्ज्ञापयितव्य इति साध्यवत् प्रत्यवस्थानात् साध्यसमः ॥

किञ्चित्साधर्म्यादुपसंहारसिद्धेर्वैधर्म्यादप्रतिषेधः ॥ ५ ॥

न हेत्वर्थापरिज्ञानादिति सूत्रार्थः । न ब्रूमो यावन्तो घट-
धर्मास्ते सर्वे एव शब्दे सम्भवन्तीत्यपि तु यो यस्मै साधको धर्म
उपपद्यते स तत्साधनं तत्रोपसंह्रियते । तथा च शब्दे न शब्दे चोत्पत्ति-
धर्मकत्वं धर्म उपसंह्रियते । एवं यथोक्तमसम्भ्रमं यथा गौस्तथा
गवय इत्युक्ते न गोधर्माः सर्वे एव गवये न गवयधर्माः सर्वे एव गवि

(१) उभयोः—पा० १ पु० ।

(२) विकल्पवत्—पा० १ पु० ।

प्राप्नुवन्ति । अपि तु अदितरक्षेत्रेषु सम्बन्धते तावन्मात्रमेवोपसं-
 द्रियते । अग्नेषधर्मोपसंहारे तु यथा तथेत्येव न स्यात् स एवासाविति
 स्यात् तथेहापीत्यसमदोषः । यत्पुनरेतद्विभागजाविभागजविकल्प-
 वन्नित्यानित्यविकल्प इति । यथोत्पत्तिधर्मकत्वमन्वयव्यतिरेकि
 नैवं विभागजत्वम् । न हि किञ्चिद्विभागज्जायमानं यथोक्तविश्ले-
 षणं नित्यमनित्यं वा दृष्टमित्येतदप्यतुत्तरम् ॥

साध्यातिदेशाच्च दृष्टान्तोपपत्तेः ॥ ६ ॥

दृष्टान्तः साध्य इति ब्रुवता भवता न दृष्टान्तस्यैवं व्यञ्जायि ।
 दृष्टान्तो हि नामाविद्यतयोर्द्वर्गनयोर्विषयः । तथा च साध्यत्वमनुप-
 पन्नम् । अथ दर्शनं विहन्यते नासौ दृष्टान्तो लक्षणाभावादिति ।
 अन्वयोक्तं जातीनां^(१) पौनरत्नं प्रसज्यत इति । न पौनरत्नमर्थ-
 भेदात् । यथा सौत्कर्षसमादीनां भिन्नोर्थस्तथोक्तम् । प्रयोगभेद-
 र्गनाच्च प्रयोगस्य भिन्न उत्कर्षसमादीनामिति । आनन्वयमिति चेत्
 अथ मन्यसे यदि प्रयोगभेदाद्भेदो न चतुर्विंशतिर्जातय इति
 प्राप्तम् । नानवधारणात् नेदमवधार्यते चतुर्विंशतिर्जातय इति
 किन्तु^(२)दाहरणानां भेदः कथमवगम्यते । तथाहि प्रकरणसमैका
 चतुर्द्धा भिजेति । अथ सामान्यतोऽभिन्ना जातय इत्यभेदं ब्रूयात्
 तस्याप्यभ्युपगतं चतुर्दशत्वं निवर्तते । अथ कुतश्चिद्भेदाद्भेदः अदेशं
 तर्हि उत्कर्षसमाद्या न विकल्पसमातो भिद्यन्त इति यथा केनचिद्भे-

(१) जातीनां—पा० ५ ५० ।

(२) अपि तु—पा० ६ ५० ।

देन चतुर्दशत्वं तथा केनचिद्देन चतुर्दशत्वं तथा केनचिद्देन चतुर्विंशतित्वम् (?) अविशेषसमा त्विद्यं जातिः उत्कर्षसमादीनामेकत्वं किञ्चित्साधर्म्यादिति । अस्या जातेरुक्तमुत्तरम् ॥

प्राप्य साध्यमप्राप्य वा हेतोः प्राप्याविशिष्टत्वाद्-
प्राप्यसाधकत्वाच्च प्राप्यप्राप्तिसमौ ॥ ७ ॥

तस्मिन्नेव हेतौ घटसाधर्म्यादिति कृते यदि तावदयं हेतुः साध्यं सम्प्राप्नोति प्राप्या अविशिष्टः । कोऽविशेषार्थः उभयोर्विद्यमानता नाविद्यमानः सम्प्राप्यत इति हेतोः साधनार्थो हीयते । अथ न प्राप्यते अप्राप्तेन हेतुना अविशिष्टत्वाद्हेतुर्भवति न ह्यग्निरप्राप्तो दहति प्राप्या प्रत्यवस्थानं प्राप्तिरसमः अप्राप्या प्रत्यवस्थानमप्राप्तिरसमः । अनयोर्भेदेनोपन्यासो विवक्षातः भेदविवक्षायां प्राप्यप्राप्तिरसमाविति अभेदविवक्षायामेकमेवोत्तरम् यथा वृक्षा वनमिति । जातिसत्त्व-
णाभावाच्चेवेयं जातिरिति चेत् अथ मन्यसे यज्जातेर्लक्षणं तदस्या नास्ति साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानमिति हि तत् । न च लक्षणे-
नासम्भूता जातिरिति शक्यं वक्तुम् न हि शोक्लक्षणहीनोऽश्वो गौ-
रिति । न सूचार्यापरिज्ञानात् । साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जाति-
रित्यस्य सूत्रस्यार्थो न व्यञ्जाद्योक्त्यनुत्तरमेतत् । एतेन कैकाश्रयसा-
द्याः प्रत्युक्ताः सूचार्यापरिज्ञानात् ॥

घटादिनिष्पत्तिदर्शनात् पीडने चाभिचारा^(१)दप्रति-
षेधः ॥ ८ ॥

(१) चाभिचारादित्यपि क्वचित् ।

मृत्पिच्छप्राप्तानां दृष्टादीनां नाविशेषो न च साध्यसाधनभाव-
 निवृत्तिः न हि मृत्पिच्छप्राप्तो दृष्टः साधनत्वं जहाति नापौतरत्
 साध्यत्वं जहाति । अथ मन्यसे घटस्य च साध्यस्य चाविद्यमानस्य
 किं साधनेन । नाविद्यमानस्य साधनमपि तु मृत्पिच्छो घटौक्रियत
 इति । किमिदं घटौक्रियत इति मृदवयवाः पूर्वब्यूहपरित्यागेन
 ब्यूहान्तरमापद्यन्ते ब्यूहान्तराच्च घटोत्पत्तिः । पौडने चाभिचाराद्-
 प्राप्यापि साधकत्वं दृष्टम् । कोऽप्राप्त्यर्थः । परस्परपक्षेपमन्तरेण
 साधकत्वम् । अन्यथा तद्देशेनाद्यं प्राप्त एव नियमात् इयं च जातिः
 सर्वत्रैवपवाददारिका । यदि ज्ञापको हेतुरपदिश्यते तथापि ।
 अथापि कारकत्वाप्यपीति । सा चेयं कार्यकारणत्वापवादद्वारेण प्रव-
 र्तमाना व्याहृता भवति । को व्याघातः उत्तरस्थानुत्थानम् । कथ-
 मिति यदिदमुत्तरं प्राप्यार्थं कारणत्वापवादद्वारेण साधवेदप्राप्य
 वेति तस्यापि प्रतिषेधं प्राप्य वाऽप्राप्य वेति समो दोषः ॥

दृष्टान्तस्य कारणानपदेशात् प्रत्यवस्थानाच्च प्रति-
 दृष्टान्तेन प्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तसमौ ॥ ६ ॥

यथा तस्मिन्नेव हेतौ घटादिसाधर्म्येण कृते इत्वं घट एव
 तावदगित्य इत्यत्र को हेतुरिति प्रसङ्गसमः । प्रतिदृष्टान्तसमस्य
 यदेव भाव्य उदाहरणं तदेव द्रष्टव्यमिति । वाय्वाकाग्रसंयोगसा-
 कारणत्वादधुक्तमिति चेत् । अथ मन्यसे न वाय्वाकाग्रसंयोगः
 क्रियाकारणं चिन्त्यपि काखेव्यसम्भवात् । न वाय्वाकाग्रसंयोगेनाकाग्र-

क्रिया कृता न करोति न करिष्यतीति यच्च चिख्वपि कास्त्रेव्वकारणं तदकारणम् यथा घटो घटान्तरस्य । न तत्समानधर्मोपपत्तेः । न ब्रूमो वाय्वाकाशसंयोग एव कारणमपि तु तथाभूतधर्मोऽन्यत्र दृष्टो यथा वायुवनस्पतिसंयोग इति । यस्त्वधौ तथाभूतः क्रियां न करोति तत्राकारणत्वादपि तु प्रतिबन्धात् केनास्य प्रतिबन्धः । महत्परिमाणेन यथा मन्दवातवेगेन मुञ्चानां लोष्टादीनामिति । यदि च क्रियां दृष्ट्वा क्रियाकरणमिति मन्यसे सर्वं कारणं क्रियानुमेयं भवतः प्राप्तं ततश्चोपादानं कारणस्य न प्राप्नोति किमिदं करिष्यत्याहो न करिष्यतीति यस्य पुनः साधन्यादुपादानं तस्य युक्तम् यदि च तत्सदृशं न कारणमिति मन्यसे अग्नैकान्तिको हेतुर्न प्राप्नोति न हि यच्छब्दे ऽमूर्तत्वं तदाकाशादाविति अनुमानं चान्यत्र दृष्टस्थान्यत्र सादृश्यादेव प्रवर्तते न हि ये धूमधर्मा एकस्मिन् धूमे त एव धूमान्तरेष्वपीति ॥

प्रदीपोपादानप्रसङ्गविनिवृत्तिवत् तद्विनिवृत्तिः ॥१०॥

इदं तावदद्यं प्रष्टव्यः के प्रदीपमुपाददते किमर्थं चेति । दिङ्-
क्षमाणा दृश्यदर्शनार्थमिति । अथ प्रदीपोपलब्ध्यर्थं कस्मात् प्रदीपो-
पादानं कुर्वते । अन्तरेण प्रदीपो दृश्यते प्रदीपान्तरमिति । अथ
दृष्टान्तः किमर्थमुपादीयते अज्ञातस्य प्रज्ञापनार्थम् । अथ दृष्टान्ते
दृष्टान्तः किमर्थं देखते यदि प्रज्ञापनार्थं नाप्रज्ञातो दृष्टान्त इति ।
यत्पुनराकाशदृष्टान्तवदिति ॥

प्रतिदृष्टान्तहेतुत्वे च नाहेतुर्दृष्टान्तः ॥ ११ ॥

अभ्युपगमात् प्रतिदृष्टान्तस्य च हेतुभावं प्रतिपद्यमानेन दृष्टान्त-
स्यापि हेतुभावोऽभ्युपगन्तव्यः हेतुभावस्य साधकत्वं स च कथमहेतुर्न
स्यात् । यद्यप्रतिषिद्धः साधकः स्यात् अप्रतिषिद्धसाध्यं साधकः
प्रयोगानुपपत्तेः । यदि तावदेवं प्रयुङ्क्ते यथा भवदीयो दृष्टान्त-
स्तथा मदीय इति अभ्युपगमात् प्रतिदृष्टान्तः । अथैवं प्रयुङ्क्ते
यथा मदीयो न दृष्टान्तस्तथा त्वदीय इति तथापि व्याघातात्
प्रतिदृष्टान्त इति ॥

प्रागुत्पत्तेः कारणाभावादनुत्पत्तिसमः ॥ १२ ॥

यथा अनित्यः शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वात् घटवदिति कृते यदि
ब्रूयात् प्रागुत्पत्तेरुत्पत्तिधर्मकत्वं नास्ति तदभावादनुत्पत्तिधर्मकः
अनुत्पत्तिधर्मकत्वाच्च नित्य इति । अनुत्पत्त्या प्रत्यवस्थानमनुत्प-
त्तिसमः ॥

तथाभावादुत्पन्नस्य कारणोपपत्तेर्न कारणप्रति- षेधः ॥ १३ ॥

यथेव प्रागुत्पत्तेरुत्पत्तिधर्मकत्वं नास्ति तथा शब्दोपीति उत्पन्नः
सन् शब्द इति भवति उत्पन्नः सनुत्पत्तिधर्मक इति भवति तथा-
ऽनित्य इति । उत्पन्ने उत्पत्तिधर्मकत्वमस्तीति न कारणप्रतिषेधः
अनुत्पन्नस्य चातथाभावात् न चाधमनुत्पन्नः शब्द इति वा उत्पत्ति-
धर्मक इति वा अनित्य इति वा व्यपदेश्यं प्रकथत इति ।

ज्ञापकज्ञायं हेतुर्न कारकः ज्ञापके च कारकवत् प्रत्यवस्थानमसम्बद्धम् ।
न कारकज्ञापकयोर्भेदोऽस्ति कारकत्वादिति चेत् । न कारकः
ज्ञापकयोः क्रियाज्ञप्तिहेतुत्वात् । योऽप्ययं ज्ञापकः सोऽपि किञ्चित्
कुर्वन् ज्ञापक इत्युच्यते कारकोपीति^(१) । नैष दोषः कारकस्य
क्रियाहेतुत्वात् ज्ञप्तिहेतुत्वाद् ज्ञापकस्येति । तत्रैको वस्तु निष्पादयति
एकसु विद्यमाने वस्तुनि ज्ञप्तिं करोति प्राक्चोत्पत्तेरुत्पत्तिधर्म-
कत्वस्थाभावादन्युत्पत्तिधर्मकः शब्द इति ब्रुवाणः शब्दमभ्युपेति
नासतोऽनुत्पत्तिधर्मकत्वं धर्म इति । ततश्च विशेषणमनर्थकं प्रागु-
त्पत्तेरिति अपरे तु प्रागुत्पत्तेः कारणाभावादित्युक्ते अर्थापत्ति-
समैवेयमिति । प्रागुत्पत्तेः प्रयत्नानन्तरीयकत्वस्थाभावादर्यादप्रयत्ना-
नन्तरीयकोऽप्रयत्नानन्तरीयकत्वाच्च नित्य इति कृते उत्तरं ब्रुवते
नायं निधमो प्रयत्नानन्तरीयकं^(२) नित्यमिति । तथी हि तस्य गतिः
किञ्चिन्नित्यमाकाशादि किञ्चिदनित्यं विद्युदादि किञ्चिदसदेव
आकाशकुसुमादि । एतत्तु न युक्तमुत्पत्त्यमः कथमिति यत्तावद-
सदप्रयत्नानान्तरीयकमिति न युक्तं प्रयत्नानन्तरीयकत्वस्य जन्म-
विशेषणत्वात् यस्य न प्रयत्नानन्तरं जन्म तदप्रयत्नानन्तरीयकं न
चाभावो विद्यते अतो न तस्य जन्म यच्चासत् किं तस्य विशेष्य-
मस्ति । एतेन नित्यं प्रत्युक्तम् । न हि नित्यमप्रयत्नानन्तरीयक-
मितिं शक्यं वक्तुम् । जातिसत्त्वस्थाभावान्नेयं जातिरिति चेत् नानु-
त्पत्तैरहेतुभिः साम्यात् योऽनुत्पन्नः स न हेतुः तद्यथा अनुत्पन्ना-
स्तन्मवो न पटस्य कारणमिति ॥

(१) कारकत्वादिति—पा० १ पु० ।

(२) प्रागुत्पन्नः—इत्यधिकम् १ पु० ।

सामान्यदृष्टान्तयोरैन्द्रियकत्वे समाने नित्यानित्यसा-
धर्म्यात् संशयसमः ॥ १४ ॥

उदाहरणं भाष्ये । संग्रहसमा साधर्म्यसमातो न भिद्यते इति चेत्
अथ मन्यसे यथा साधर्म्यसमोदाहरणं साधर्म्यात् प्रवर्तते तथा संग्रह-
समापीति अतोऽभेदाच्च जात्यन्तरमिति । न उभयैकसाधर्म्यभेदात्
उभयसाधर्म्यात् संग्रहसमः एकसाधर्म्यात् साधर्म्यसम इति विशेषः ॥

साधर्म्यात् संशये न संशयो वैधर्म्यादुभयत्रा वा संशये
ऽत्यन्तसंशयप्रसङ्गो नित्यत्वानभ्युपगमाच्च सामान्यस्या-
प्रतिषेधः ॥ १५ ॥

साधर्म्यात् साधर्म्यदर्शनात् संग्रहः वैधर्म्याद्विशेषदर्शनाच्च संग्रहः
उभयत्रा तु^(१) संग्रहे सामान्यविशेषदर्शने सति संग्रहे ऽत्यन्त^(२)संग्रह-
प्रसङ्गो नित्यं सामान्यं संग्रहं करोतीति तु न प्रतिपद्यामहे सति
सामान्ये विशेषदर्शनाद्वाट्टत्तेरिति ॥

उभयसाधर्म्यात् प्रक्रियासिद्धेः प्रकरणसमः ॥ १६ ॥

उदाहरणं भाष्ये । संग्रहसमासाधर्म्यसमाभ्यां प्रकरणसमा न भिद्यते
कथमिति तथापि साधर्म्यमिहापीति । न उभयपक्षसाधर्म्याद्
भेदसिद्धेः उभावच वादिप्रतिवादिनौ पक्षपरिग्रहेषु नित्यानित्यत्वे
साधयतः न चैवं साधर्म्यसमसंग्रहसमयोरिति ॥

(१) उभयत्रा संकीर्तनि—पा० ६ पु० ।

(२) संग्रह इत्यत्र—पा० ६ पु० ।

प्रतिपक्षत् प्रकरणसिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिः प्रति-
पक्षोपपत्तेः^(१) ॥ १७ ॥

विरुद्धाव्यभिचार्येष उक्तोत्तर इति । प्रकरणोत्थानं च न
प्रतिपक्षादिति ब्रूमः किन्तु तत्त्वादर्शनात्^(२) तदुक्तं प्रकरणसमे-
हेत्वाभास इति ॥

चैकाल्यासिद्धे^(३) हेतोरहेतुसमः ॥ १८ ॥

अहेतुसाम्यात् प्रत्यवस्थानमहेतुसम इति ॥

न हेतुतः साध्यसिद्धेस्त्रैकाल्यासिद्धिः ॥ १९ ॥

विरोधः सूत्रार्थः । नोत्पद्यमानमहेतुत उत्पद्यते नापि ज्ञाप्य-
मानमहेतुना ज्ञाप्यत इति ॥

प्रतिषेधानुपपत्तेश्च प्रतिषेद्धव्याप्रतिषेधः ॥ २० ॥

विरोध उत्तरदोष इति । यस्मिन्वपि कास्त्रेषु न साधयति स
न प्रतिषेधे ऽपि हेतुरिति समानो दोषः । उक्तोत्तरत्वाच्च प्रत्यक्षादौ-
नामप्रामाण्यं चैकाल्यासिद्धेरित्युक्तोत्तरमेतदिति ॥

अर्थापत्तितः प्रतिपक्षसिद्धेरर्थापत्तिसमः ॥ २१ ॥

उदाहरणं भाष्ये ॥

(१) प्रतिपक्षोपपत्तेः—पा० १ पु० । (२) तथा दर्शनात्—पा० १ पु० ।

(३) चैकाल्यानुपपत्तेरिति व्यापक्यचौमिवन्मे ।

अनुक्तस्यार्थापत्तेः पक्षहानेरुपपत्तिरनुक्तत्वादनैकान्तिकत्वाच्चार्यापत्तेः ॥ २२ ॥

अनुपपाद्यसामर्थ्यमर्थादापद्यत इति ब्रुवाणः पक्षं हापयति । किं कारणम् सामर्थ्यस्यानुक्तत्वात् । एवं च पक्षहानेरुपपत्तिः । अनैकान्तिकत्वाच्चार्यापत्तेः^(१) पूर्वसूत्रव्याघातः । यदुक्तं नानैकान्तिकत्वमनर्थापत्तावर्थापत्त्यभिमानादिति तद्वाच्यते^(२) नास्ति व्याघातः यन्निधिविग्रिष्टाया अनैकान्तिकत्वाभ्युपगमात् । यद्यं सूत्रेषोपात्ता नानैकान्तिकी नार्थापत्तिमात्रं यथानुमानं व्यभिचारि यत् तदप्रमाणं नेतरदिति तथेहापीति ॥

एकधर्मोपपत्तेरविशेषे सर्वाविशेषप्रसङ्गात् सङ्गावोपपत्तेरविशेषसमः ॥ २३ ॥

उदाहरणं भाव्ये । साधर्म्यसमातो न भिद्यते अविशेषसमः कस्मात् साधर्म्यमात्रात् । प्रवृत्तेरविशेषादिति चेत् । न एकसमस्तभेदाद्भेदः एकसाधर्म्यात् साधर्म्यसमा समस्तसाधर्म्याद्द्विविशेषसमेति ॥

क्वचित् तद्वर्णोपपत्तेः क्वचिच्चानुपपत्तेः^(१) प्रतिषेधाभावः ॥ २४ ॥

(१) अनुपपत्तेः—पा० ६ पु० ।

(२) नुपपत्तिरिति—पा० ५ पु० ।

(३) तद्वर्णानुपपत्तेः क्वचिचोपपत्तेः—पा० ६ पु० ।

कश्चित् साधर्म्यमुपलभ्यते कश्चित्तेति सूत्रार्थः । अभ्युपगमाच्चं
विरोधः सर्वभावानामनित्यत्वं प्रसञ्जयता अभ्यनुज्ञातं शब्दस्यानि-
त्यत्वं व्यर्थं वा सर्वभावग्रहणमिति । उक्तञ्च विशेषोन्वयव्यतिरेक-
सम्बन्धो हेतुर्नोत्तर इति ॥

उभयकारणोपपत्तेरुपपत्तिसमः ॥ २५ ॥

उदाहरणं भाष्ये । उपपत्तिसमा प्रकरणसमातो न भिद्यत
इति तथापि नित्यानित्यकारणोपपत्तिरिहापीति । न नित्या-
नित्यकारणस्यैकत्रोपपत्तेः । नित्यकारणं चानित्यकारणं चैकत्रोपप-
पद्यत इत्युपपत्तिसमः नित्यानित्यपक्षाभ्यां प्रत्यवस्थानात् प्रकरणसम
इति भेदः ॥

उपपत्तिकारणाभ्यनुज्ञानादप्रतिषेधः ॥ २६ ॥

विरोधः सूत्रार्थः । नित्यत्वकारण^(१)मण्यस्योपपद्यते इति ब्रुवता-
भ्यनुज्ञातम् अनित्यत्वकारणमिति तथा च विरोधादुत्तरपक्षोत्थानं
न युक्तम् ॥

निर्दिष्टकारणाभावे ऽप्युपलम्भादुपलब्धिसमः ॥ २७ ॥

उदाहरणं भाष्ये । सर्वसाध्याधारोपेणाव्यापकत्वं साधनस्येत्युप-
लब्धिसमार्थः । सर्वमनित्यं सामान्यविशेषवतोऽसदादिवाच्यकरण-
प्रत्यक्षत्वेनाधारोपेणाव्यापकत्वं हेतोः न ह्ययं हेतुः सर्वस्मिन्ननित्ये ह्यनु-

(१) नित्यानित्यकारण—पा० १ पु० ।

कादौ विद्यत इति । न्यूनमात्रप्रतिज्ञार्था^(१)व्यापकत्वं वा । यथा-
ऽनित्यः शब्दः शब्दान्तरोत्पादकत्वादिति न शब्दान्तरोत्पादकत्वेन
सर्वः शब्दो व्याप्यते । न ह्यन्यः शब्दः शब्दान्तरं करोति ॥

कारणान्तरादपि तद्धर्मापपत्तेरप्रतिषेधः ॥ २८ ॥

अनित्यः शब्द इति ब्रुवता न साध्यान्तरार्था कारणान्तरं प्रति-
षिध्यते न साध्यस्य कारणान्तरमिति । अपरे तु परिहारान्तरं ब्रुवते
यदेव प्रथमानन्तरौचकं तदेव तस्मादनित्यमिति । एतन्तु नावि-
वादात् । यः प्रथमानन्तरौचकत्वं प्रतिपद्यते न तं प्रति किञ्चित्
साध्यते यदा तु प्रथमानन्तरौचकत्वं वस्तुविशेषणं तदान्यो हेतु
वक्तव्यः । जातिस्वच्छाभावात्तत्र जातिः । न अहेतुषाम्याज्यातिः ॥

तदनुपलब्धेरनुपलब्धादभावसिद्धौ तद्विपर्ययोपपत्ते-
रनुपलब्धिसमः ॥ २९ ॥

उदाहरणं भाष्ये । न उक्तोत्तरत्वात् । द्वितीयाध्याये उक्तोत्तर-
मेतत् ॥

अनुपलब्धात्मकत्वादनूपलब्धेरहेतुः ॥ ३० ॥

आवरणाद्यसम्भवे ऽसत्त्वाभ्युपगमे च सत्यनुपलब्धेरिति प्रयोगः ।
एवं च सति न हेतुकारं नानैकान्तिकं विपश्चादृत्तित्वात् । आवर-
णाद्यसम्भवे सत्त्वाभ्युपगमे विपर्ययस्याप्यभिचारात्पक्षान्तिषमेति ॥

(१) प्रतिज्ञानाचं—पा० १ पु० ।

ज्ञानविकल्पानां च भावाभावसंवेदनादध्यात्मम् ॥

३१ ॥

साधर्म्यात् तुल्यधर्मेपपत्तेः सर्वानित्यत्वप्रसङ्गाद-
नित्यसमः ॥ ३२ ॥

सर्वमनित्यं प्राप्नोतीत्युदाहरणं भाष्ये । अविशेषसमातो अनि-
त्यसमा न भिद्यते तत्रापि सर्वाविशेष इहापीति । भिद्यते तत्र
सर्वाविशेष इह सर्वानित्यत्वमिति ॥

साधर्म्यादसिद्धेः प्रतिषेधासिद्धिः प्रतिषेध्यसाम-
र्थ्यात्^(१) ॥ ३३ ॥

दृष्टान्ते च साध्यसाधनभावेन प्रज्ञातस्य धर्मस्य
हेतुत्वात् तस्य चोभयथाभावान्नाविशेषः ॥ ३४ ॥

प्रतिषेध्येन पक्षेण प्रतिषेधस्य प्रतिज्ञादियोगः सामान्यम् । तद्यदि
वादिप्रतिषेधस्यानित्यत्वस्यासिद्धिर्घटादिषाधर्म्यात् ननु प्रतिषेधस्या-
प्यसिद्धिः प्रतिषेध्येन प्रतिज्ञादियोगसामान्यादिति नेधं साधर्म्यमा-
प्तात् स्थापना अपि तु दृष्टान्ते विशिष्टमन्वयव्यतिरेकिणं धर्मं^(२)-
मुपलभ्य तस्मादर्थात् । न च प्रतिषेधस्यैवंभूतो धर्म उपपद्यते ।
तस्मात् प्रतिषेधो नोपपद्यते । उक्तं चात्र कश्चित् तद्वर्माशुपपत्तेः
कश्चिदुपपत्तेः प्रतिषेधाभाव इति । यथाविशेषसम उत्तरं तदि-

(१) साधर्म्यात्—पा० ५. ५० ।

(२) व्यतिरेकिकचर्च धर्म—पा० ६. ५० ।

इापि द्रष्टव्यम् । नासाधनादिति चेत् । अथ मन्यसे न मया सर्व-
 स्थानित्यत्वप्रसङ्गेन सर्वस्थानित्यत्वं साध्यते अपि त्वेवं ब्रुवाणस्य सर्व-
 स्थानित्यत्वं प्राप्नोतीति प्रसङ्गः क्रियते । न विशेषहेतुपपत्तेः ।
 न मया साध्यसाधर्म्यमात्रेण साधनमुच्यते इत्यतो न सर्वानित्यत्व-
 प्रसङ्गः सर्वानित्यत्वसाधने प्रमाणाभावाच्च न सर्वानित्यत्वप्रसाधकं
 प्रमाणात्मकौति अथ सर्वमनित्यं सत्त्वादिति साधयेत् तस्यापि
 नाशयो न व्यतिरेकः ॥

नित्यमनित्यभावादनित्ये नित्यत्वोपपत्तेः^(१) नित्यसमः ॥

३५ ॥

अनित्यः शब्द इत्येतस्यां प्रतिज्ञायां प्रतिज्ञादिदोषोद्भावनादा-
 रिका जातिः अनित्यः शब्द इत्यभिदधान एव भवान् शब्दस्य
 नित्यत्वं प्रतिजानीते कथमिति यदनित्यत्वं तत्^(२) किं शब्दे
 नित्यमस्ति उत कदाचिद्भवतीति । यदि नित्यं धर्मनित्यत्वाद्भिर्नि-
 षोऽपि नित्यत्वम् । अथानित्यमनित्यत्वस्याभाशित्यः शब्द इति ॥

प्रतिषेधे नित्यमनित्यभावादनित्ये नित्यत्वोपपत्तेः
 प्रतिषेधाभावः ॥ ३६ ॥

प्रतिषेधे नित्यमनित्यत्वमिति ब्रुवताम्बनुज्ञातमनित्यत्वम् अम्ब-
 नुज्ञानाद्यासमर्थः प्रतिषेध इति । अथ नाम्बनुज्ञायते नित्यमनि-
 त्यभावाशित्यः शब्द इति हेतुसोपपद्यते हेतुसुपपत्तेरनर्थकः प्रति-

(१) नित्यज्ञापणे—पा० १ ५० । (२) यत् तदनित्यत्वं—पा० १ ५० ।

षेधः । प्रत्रानुपपत्तिश्च पृथग्घर्मत्वेनानित्यत्वस्थानभ्युपगमात् । अपि
 चानात्यन्तिकसत्तायोगोऽनित्यत्वमित्युक्ते न युक्तः प्रत्रः किमथमत्यन्तं
 भवति उत नात्यन्तमिति । आत्यन्तिकानात्यन्तिकभावयोगश्चैकस्य
 न युक्तः । अनित्यता नित्येति ब्रुवता एकस्यात्यन्तिकसत्तायोगो
 ऽनात्यन्तिकयोगस्याभ्यनुज्ञायते स चायं विरोधाच्च युक्त इति । प्रति-
 षेधदोषोद्भावनाद्युक्त इति चेत् अथ मन्यसे न मयैकस्य नित्यत्वम-
 नित्यत्वं चाभ्युपगम्यते अपि त्वनित्यः शब्द इति ब्रुवाणस्य भवतः स एव
 दोष इति । न विकल्पानुपपत्तेः । नायं पक्षदोषो न साधनदोषः
 पक्षदोषस्त्वादयं न भवति पक्षस्य तादवस्थ्यात् । न साधनस्य
 प्रतिज्ञादिदोषाणामनुद्भावनात् विरोधस्य चोक्तोत्तरत्वादिति ॥

प्रयत्नकार्यानेकत्वात् कार्यसमः ॥ ३७ ॥

अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वादित्युक्ते जातिः कार्यसमा
 प्रयुज्यते प्रयत्नकार्यमनेकधा दृष्टमिति किञ्चित् प्रयत्नानन्तरं व्यज्यते
 किञ्चित् प्रयत्नानन्तरमुत्पद्यते प्रयत्नानन्तरमुपसम्भेर्हेतुत्वाधारोपेक्षा-
 नैकान्तिकदेशेनात् कार्यसमः कार्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरमुपसम्भेरिति
 हेतुमनैकान्तिकं चोदयति । प्रयत्नानन्तरमुपसम्भयमानं कार्यमकार्यं च
 दृष्टमिति । अथ प्रयत्नानन्तरं जन्म हेत्वर्थः तथाप्यसिद्धदेशेनेति ॥

कार्यान्यत्वे प्रयत्नाहेतुत्वमनुपसम्भिकारणोपपत्तेः ॥ ३८ ॥

यत् खलु प्रयत्नेन व्यज्यते तत्रानुपसम्भिकारणमुपपद्यते न तु
 शब्दस्थानुपसम्भिकारणं किञ्चिदस्ति तस्मान्न व्यज्यते इति । संशय-

समातो न भिद्यत इति चेत् । उभयसाधर्म्यात् संग्रहयमः अथं तु
न तथा तस्माद्भिद्यत इति । अथ साधर्म्यसमातो न भिद्यत इति
चेत् । न हेत्वधारोपस्थात् । साधर्म्यसमा न हेत्वधारोपेष प्रवर्तते
इयं त्वन्यथाभिहिते हेतौ अन्यथाकारं प्रवर्तते ॥

एवं जातयो व्यवस्थिताः । अथेदानीं षट्पञ्चीमुपन्यस्यभिद-
माह ।

प्रतिषेधे विप्रतिषेधे ऽपि^(१) समानो दोषः ॥ ३६ ॥

प्रथमपक्षवादी जातिवादिगमुत्तरं ब्रवीति । यद्यनैकान्तिकत्वा-
दहेतुः प्रतिषेधोप्यनैकान्तिकः कश्चिदप्रतिषेधात् कश्चित्प्रतिषे-
धादिति । विशेषहेत्वभावो वा अविशेषः । शेषं भाष्ये ॥

सर्वत्रैवम् ॥ ४० ॥

सर्वासु जातिस्त्रेषा प्रयुक्त्वरिति सूत्रार्थः ॥

प्रतिषेधविप्रतिषेधे प्रतिषेधदोषवद्दोषः ॥ ४१ ॥

द्वितीयः पक्षो विप्रतिषेधः । एतस्मिन् विप्रतिषेधे समानमनै-
कान्तिकत्वं दोष इति चतुर्थः पक्षः ॥

प्रतिषेधं सदोषमभ्युपेत्य प्रतिषेधविप्रतिषेधे समानो
दोषप्रसङ्गो मतानुशा ॥ ४२ ॥

(१) प्रतिषेधे ऽपि समानो दोषः—पा० न्यायसूत्रोपनिषत्के ।

प्रतिषेधं द्वितीयपक्षं सदोषमभ्युपेत्य द्वितीयपक्षे ऽपि प्रतिषेधे
तुल्यादोषतामासञ्चयन् विप्रतिषेधे ऽपि समानो दोष इति ब्रुवन्
मतमनुजानाति^(१) चेयं मतानुज्ञा भवतीति पञ्चमः पक्षः ॥

स्वपक्षलक्षणापेक्षोपपत्त्युपसंहारे हेतुनिर्देशे परपक्ष-
दोषाभ्युपगमात् समानो दोषः ॥ ४३ ॥

स्वपक्षसमुत्थानं दोषमभ्युपेत्य परपक्षे ऽपि प्रयुञ्जन्^(२) स्वपक्ष-
दोषमनुजानातीति तुल्या मतानुज्ञा । शेषं भाष्ये । अत्र खलु
स्थापनाहेतुवादिनः प्रथमद्वितीयपक्षमाः पक्षाः । प्रतिषेधहेतुवादिनो
द्वितीयचतुर्थषष्ठाः पक्षाः । तेषां साध्वसाधुतायां मीमांस्यमाणायां
चतुर्थषष्ठयोरर्थाविशेषात् न पुनरुक्तदोषप्रसङ्गः । समानः द्वि-
यपक्षमयोः पुनरुक्तदोषः । तत्र पञ्चमषष्ठयोः पुनरुक्तदोषः द्वितीय-
चतुर्थयोर्मतानुज्ञादोषः प्रथमद्वितीययोर्विशेषहेत्वभाव इति षट्-
पक्ष्यामुभयोरसिद्धिरयुक्तत्वादित्वात् । यदानुपसन्धिकारणाभावे
सति प्रथमानन्तरमुपसन्धेरिति विशेषहेतुरुच्यते तदा न षट्पक्षी
प्रवर्तते । एतास्तु जातयो न तत्त्वविवेकमुपकुर्वन्तीति भेदमात्र-
मासामुक्तमिति ॥

इति-त्रैद्योतकरे न्यायवार्तिके पञ्चमस्याध्याय-
स्याद्यमाह्निकम् ॥

(१) तमनुजानाति—पा० १ पु० ।

(२) प्रयुञ्जन्—पा० १ ।

ॐ नमः परमात्मने ।

न्यायवार्तिके

पञ्चमे ऽध्याये

द्वितीयमाह्निकम् ।

प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञा-
संन्यासो हेत्वन्तरमर्थान्तरं निरर्थकमविज्ञातार्थमपार्थ-
कमप्राप्तकालं न्यूनमधिकं पुनरुक्तमननुभाषणमज्ञान-
मप्रतिभा विश्लेषो मतानुज्ञा पर्यनुयोज्योपेक्षणं निर-
नुयोज्यानुयोगोऽपसिद्धान्तो हेत्वाभासाश्च निग्रहस्था-
नानि ॥ १ ॥

विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योर्विकल्पान्निग्रहस्थानवज्जलमिति सङ्क्षेपेणो-
क्तम् तदिदानीं विभजनीयम् । निग्रहस्थानानि तु पराजयवस्त्रानि
अपराधाधिकरणानि । सामान्यतो द्वे निग्रहस्थाने । कर्त्तृकर्म-
करणानां कस्य । तत्रैके वर्णयन्ति पक्षस्येति । एवं चाङ्गदूषणानि
न्यूनतावथवोत्तरदोषाच्चेपभावोद्भावनानि । एभिर्ज्ञसौ परपक्षो दूष्यत
इति । एतत्तु न सम्यक् कर्मणस्तादवस्थ्यात् न हि दूषणाभि-

धानेन कर्मणोऽन्यथात्वं भवति यथाभूत एवाथो दूष्यमाणस्तथाभूत
 एवादूष्यमाणोऽपि । न करणस्य विषयान्तरे ऽसामर्थ्यात् । साध-
 नमपि प्रतिज्ञादिकं न दूष्यते^(१) विषयान्तरे ऽसामर्थ्यात् । न हि
 किञ्चित्साधनं यद्विषयान्तरे समर्थं स्यात् सर्वं साधनं स्वविषये समर्थ-
 मिति । तस्मादसमर्थयोः कर्मकरणयोरुपादानात् कर्तुर्निगृह इति ।
 यत् कर्म क्रियार्थमुपादीयमानमभौष्टक्रियां न निर्वर्तयति तद्वि-
 मसमर्थं यथा सिकता घटादिकरण इति । यत् करणं क्रियार्थमु-
 पादीयमानं क्रियां न निर्वर्तयति तदसमर्थं यथा तुर्धादि घटे ।
 स्वविषये तुभयं समर्थम् । तदन्यविषयस्य च कर्मणो ऽन्यविषयस्य
 च करणस्यान्ययोपादानात्^(२) कर्तुरज्ञानम् । अज्ञानं पुनरप्रतिपत्ति-
 विप्रतिपत्तिर्विति कर्ता निगृह्यते न कर्मकरणे पारतन्त्र्यात् ।
 तस्मात् स्वतन्त्रस्य कर्तुर्निगृह इति । विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योश्च पुरुष-
 धर्मत्वात् पुरुषस्येति । विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्ती च पुरुषस्य वचनदा-
 रेण गम्येते तस्मात् प्रतिज्ञादिदोषा इति भक्तिः^(३) । कानिचि-
 क्षिप्रहस्त्वान्यान्यज्ञानादीनि पुरुषधर्मा एव । दैविधानुपपत्तिकरने-
 काभिधानादिति चेत् । अनेकं निगृहस्त्वानं प्रतिज्ञाहान्यादिसूत्रे
 पद्यते तस्माद्दे निगृहस्त्वाने इत्ययुक्तम् । न सामान्यभेदविस्तरस्य
 विवक्षातः प्रवृत्तेः । सामान्यमधिकृत्य निगृहस्त्वाने द्वे भेदविस्तर-
 विवक्षायां तु द्वाविंशतिधा भेदः उदाहरणमात्रत्वाच्च भेदस्त्वान-
 न्यमिति । प्रायेण प्रतिज्ञाद्यवयवाश्रयाणोति भाष्यम् । वक्तृविषय-

(१) न दूष्यमिति—पा० १ पु० ।

(२) उपादानात्—पा० १ पु० ।

भक्तिः—पा० १ पु० ।

कत्वात् प्रतिज्ञाद्यवयवाश्रितत्वमनुपपन्नमिति चेत् । अथ मन्यसे
 विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निघण्टुस्थानमित्यभिधाने प्रतिज्ञाद्यवयवा-
 श्रितत्वे कः प्रसङ्ग इति । न क्रियावचनदोषदारेण कर्तृवक्तृणाम-
 श्रितोपपत्तेः । क्रियादारेण कर्ता दूष्यते वचनदारेण वक्तेति न
 प्रतिज्ञाद्याश्रयत्वमनुपपन्नम् । न साधाराधेयभाव आश्रयाश्रयि-
 भावो विवक्षितः । किं तु प्रतिज्ञादिमुखेनोद्भावनमिति । तत्त्ववा-
 दिनामतत्त्ववादिनं चाभिसंभवन्त इति भाष्यम् । तत्त्ववादिनो निघ-
 ण्टुस्थानानुपपत्तिः प्रतिपादकत्वात् तत्त्वं ब्रवीतीति प्रतिपादयति
 प्रतिपादयंश्च निगृह्यत इति न युक्तम् । न परापदिष्टदूषणदो-
 षानवबोधदारेण तदुपपत्तेः । तत्त्ववादी प्रथमपक्षे द्वितीयपक्षवा-
 दिना च यो दूषणाभास उक्तस्तस्य तत्त्वानवबोधाभिगृह्यते तत्त्व-
 मभिदधानोऽपि तत्र वस्तु निर्णितं निर्णीते च वस्तुनि दूषणा-
 भासस्याप्रतिपत्त्या निगृह्यत इति । तत्रोदाहरणभेदप्रदर्शनार्थं
 प्रतिज्ञाहान्यादिस्वरूपम् ॥

सचक्षं च ॥

प्रतिदृष्टान्तधर्माभ्यनुज्ञा स्वदृष्टान्ते प्रतिज्ञाहानिः ॥ २ ॥

प्रतिदृष्टान्तस्य यो धर्मस्तं यदा स्वदृष्टान्ते ऽभ्यनुजानाति तदा
 निगृहीतो वेदितव्यः । यथाऽनित्यः शब्द ऐश्वर्यकत्वात् घटवदि-
 त्येकः । सामान्यमैश्वर्यकं दृष्टं नित्यं कस्माच्च तथा शब्द इति
 द्वितीयः । यदि सामान्यमैश्वर्यकं नित्यमिति घटोऽप्येवमस्त्विति
 द्वितीयः । अनेन किञ्च प्रतिदृष्टान्तधर्मं स्वदृष्टान्ते ऽभ्यनुजानाति

अभ्यनुष्ठानाच्च दृष्टान्तं जहन्निगमनान्तमेव पञ्चं जहातीति प्रति-
 ज्ञाहानिरित्युच्यते । एतन्तु न बुद्ध्यामहे कथमत्र प्रतिज्ञा हीयत
 इति । हेतोरनैकाम्भिकत्वं सामान्यदृष्टान्तेन परेण शोधते तस्यानै-
 काम्भिकदोषोद्धारमनुक्त्वा स्वदृष्टान्ते नित्यतां प्रतिपद्यते । नित्यता-
 प्रतिपत्तेऽसिद्धता दृष्टान्तदोषो भवति । सोऽयं दृष्टान्तदोषेषु
 साधनदोषेषु वा नियहो न प्रतिज्ञाहानिः । दृष्टान्तं च जहत्
 प्रतिज्ञामपि जहातीत्युपचारेण नियहस्थानम् । न च प्रधानासम्भवे
 उपचारो सम्भवे इति प्रतिज्ञाहानेर्मुख्यो विषयो वक्तव्यः । कथं
 तर्हीदं सूत्रं प्रतिदृष्टान्तधर्माभ्यनुज्ञा स्वदृष्टान्ते प्रतिज्ञाहानिरिति ।
 दृष्टस्यासावन्ते व्यवस्थित इति दृष्टान्तः स्वसाधौ दृष्टान्तश्चेति स्वदृ-
 ष्टान्तशब्देन स्वपञ्च एवाभिधीयते । प्रतिदृष्टान्तशब्देन च प्रतिपञ्चः
 प्रतिपञ्चसाधौ दृष्टान्तश्चेति । एतदुक्तं भवति । परपञ्चस्य यो धर्मस्तं
 स्वपञ्च एवानुजानातीति यथाऽनित्यः शब्द ऐन्द्रियकत्वात् द्वितीय-
 पञ्चवादिनि सामान्येन प्रत्यवस्थिते इदमाह । यदि सामान्यमैन्द्रियकं
 नित्यं दृष्टमिति शब्दोऽप्येवं भवत्विति एषा प्रतिज्ञाहानिः । प्राग-
 नेन प्रतिज्ञातमनित्यः शब्द इति सामान्येन अनैकाम्भिकत्वेन
 प्रत्यवस्थिते इदमाह नित्य इति^(१) । प्राक् प्रमाणावधारितार्थपरि-
 त्यागादिप्रतिपत्तितो नियहस्थानमिति । प्रसङ्गविधानादिति चेत् ।
 अथ मन्यसे नायं पञ्चादपि शब्दस्य नित्यतां प्रतिपद्यते किं तु प्रसङ्गं
 करोति । यदि सामान्यमैन्द्रियकं नित्यं दृष्टं शब्दोप्येवं भवत्विति

(१) नित्यः शब्द इति—पा० १ उ० ।

प्रसङ्गं विधत्ते । यच्च^(१) नात एव तन्नात्तेः । यत एवावौ हेतुदोषोद्भारे
कर्तव्ये प्रसङ्गयत्यत एव निगृह्यत इति । हेतुदोषेण चरितार्थत्वाच्च
प्रतिज्ञाहानि^(२)निगृह्यस्थानमित्यन्ये । अन्ये तु वर्षयन्ति नैवेदं
निगृह्यस्थानं युक्तं हेतुदोषेण चरितार्थत्वात् यस्मादैन्द्रियकत्वादित्यस्य
हेतोरनैकान्तिकत्वं दोषसेनायं निगृहीत इति । नागैकान्तिक-
दोषपरीहारेण विप्रतिपत्तेस्तदुपपत्तेः । तस्यैवानैकान्तिकस्य परिहारं
कुर्वाणोऽयं निगृह्यत इत्यतो ऽनैकान्तिकत्वं न निगृह्यस्थानमिति ॥

प्रतिज्ञातार्थप्रेतिषेधे धर्मविकल्पात् तदर्थनिर्देशः
प्रतिज्ञान्तरम् ॥ ३ ॥

सदाहरणं पूर्ववत् । सर्वगतासर्वगतविकल्पेन प्रतिज्ञान्तरं
करोति । असर्वगतोऽनित्यः शब्द इति तच्चागत्यः शब्द इति पूर्वा
प्रतिज्ञा सामान्येनैन्द्रियकेण प्रतिहतो ऽसर्वगतोऽनित्यः शब्द इति
प्रतिज्ञान्तरम् । तत् कथं निगृह्यस्थानम् । साधनसामर्थ्यापरिज्ञानात् ।
अपरिज्ञाय साधनसामर्थ्यं कुर्वतोऽसर्वगतोऽनित्यः शब्द इति प्रतिज्ञा
न च प्रतिज्ञा प्रतिज्ञान्तरं साधयति साधनसामर्थ्यापरिज्ञानात् ।
तदेतत्प्रतिज्ञान्तरं तदिदमप्रतिपत्तितो विप्रतिपत्तितो वा निगृह्य-
स्थानमिति ॥

प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः प्रतिज्ञाविरोधः ॥ ४ ॥

यच्च प्रतिज्ञा हेतुना विद्ध्यते हेतुस्य प्रतिज्ञया च प्रतिज्ञावि-
रोधो नाम निगृह्यस्थानम् । यथा गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यं भेदेनाग्रहणा-

(१) तच्च- पा० ६ पु० ।

(२) प्रतिज्ञाहानिरिति नास्ति ६ पु० ।

दिति । एतेनैव प्रतिज्ञाविरोधोऽप्युक्तः । यच्च प्रतिज्ञा स्ववचनेन विरु-
ध्यते यथा अमणा गर्भिणी । हेतुविरोधोऽपि यच्च प्रतिज्ञा हेतुना
विरुध्यते यथा सर्वं पृथक् समूहे भावशब्दप्रयोगादिति । एतेन
प्रतिज्ञया दृष्टान्तविरोधोऽपि वक्तव्यः । हेतोश्च दृष्टान्तादिभि-
र्विरोधः प्रमाणाविरोधश्च प्रतिज्ञाहेत्वोर्वक्तव्यः । परपक्षसिद्धेन
गोलादिनानैकान्तिकदेशनादिविरोधः । यः परपक्षसिद्धेन गोलादिना
व्यभिचारयति तद्विरुद्धमुत्तरं वेदितव्यम् । स्वपक्षानपेक्षं च तथा ।
यस्य स्वपक्षानपेक्षं हेतुं प्रयुङ्क्ते अनित्यः शब्द ऐन्द्रियकत्वादिति
समूहसिद्धस्य गोलादेर्नित्यत्वविरोधाद्विरुद्धः । उभयपक्षसम्प्रतिपक्ष-
स्वनैकान्तिकः यदुभयपक्षसम्प्रतिपक्षं वस्तु तथात्वेन तेनानैकान्तिक-
देशनेति । दृष्टान्ताभासाश्च कस्मान्निगदहस्यानेषु नोक्ताः हेत्वाभास-
पूर्वकत्वाद् दृष्टान्ताभासानां तदभिधानेनैवोक्ता वेदितव्या इति ॥

पक्षप्रतिषेधे प्रतिज्ञातार्थापनयनं प्रतिज्ञासंन्यासः ॥ ५ ॥

यः प्रतिज्ञातमर्थं प्रतिषेधे कृते परित्यजति स प्रतिज्ञासंन्यासो
वेदितव्यः । उदाहरणं पूर्ववत् । सामान्येनानैकान्तिकत्वे हेतोः कृते
ब्रूयात् कस्यैवमाहानित्यः शब्द इति एतत्साधनसामर्थ्यापरिच्छेदात्^(१)
विप्रतिपत्तितो निगदहस्यानमिति ॥

अविशेषोक्ते हेतौ प्रतिषिद्धे विश्लेषमिच्छतो हेत्वन्त-
रम् ॥ ६ ॥

(१) परित्यजानात्—इति कथितम् ।

उदाहरणं भाष्ये । साधनान्तरोपादाने पूर्वस्थापनार्थस्थापना-
क्षिपयस्थानमिति सामर्थ्यं वा हेतुत्तरं व्यर्थमिति ॥

प्रकृतादर्थादप्रतिसम्बन्धार्थमर्थान्तरम् ॥ ७ ॥

उदाहरणं भाष्ये । अभ्युपगतार्थासङ्गतत्वाक्षिपयस्थानं यदभ्युप-
गतं तत्सम्बद्ध^(१)मन्यदसम्बद्धमुच्यते इति ॥

वर्णक्रमनिर्देशवन्निरर्थकम् ॥ ८ ॥

उदाहरणं भाष्ये । साधनान्तरोपादानादज्ञानमेवं ब्रुवन्
साधनं साध्यं जानीत इति न साध्यं न साधनं चोपादत्त इति
निश्चयते ॥

परिषत्प्रतिवादिभ्यां चिरभिहितमप्यविज्ञातमवि-
ज्ञातार्थम् ॥ ९ ॥

उदाहरणं भाष्ये । असामर्थ्यस्थापनाक्षिपयस्थानम् असामर्थ्यं^(१)
साज्ञानमिति ॥

पौर्वापर्यायोगादप्रतिसम्बन्धार्थमपार्थक्यम् ॥ १० ॥

यथा दग्धदाहिमादि^(१)वाक्यम् । निरर्थकापार्थक्योरभेद इति
चेत् । अथ मन्यवे निरर्थकादपार्थक्यं न भिद्यते तथाप्यर्थो न मन्यत

(१) नत् स्थितमिति कश्चित् ।

(१) असमर्थं वा—पा० १ पु० ।

(१) दाहिमा इति—पा० १ पु० ।

दृष्टापीति । भिद्यत इति ब्रूमः । कथं तच्च हि वर्धनाचमिह तु पदान्यसम्बद्धानि । तत् कथं निघण्टुस्थानम् । वाक्याद्भूते न विगेषा-
वगतिरिति साधनसामर्थ्यापरिज्ञानात्निघण्टुस्थानम् ॥

अवयवविपर्यासवचनमप्राप्तकालम् ॥ ११ ॥

अवयवानां विपर्यासेनाभिधानं निघण्टुस्थानम् । नैवमपि सिद्धे-
रित्येके । एके तु ब्रुवते नैतन्निघण्टुस्थानमेवमपि सिद्धेरिति । सम-
यानभ्युपगमाच्च । न च वचनेवं समयं प्रतीच्छाम इति । प्रथो-
गाच्च । प्रयुक्तस्यावयवव्यत्ययः सर्वग्रास्त्रेभ्यिति कस्याथं समय इति ।
तन्तावतैवमपि सिद्धेरिति प्रथोगापेतग्रन्धदेतत्स्यात् यथा नौरि-
त्यस्य पदस्यार्थं गवीति^(१) प्रयुज्यमानं पदं ककुदादिमन्तमर्थं प्रति-
पादयतीति । न च ग्रन्धान्वाख्यानं व्यर्थम् । अनेन ग्रन्धेन गोग्रन्ध-
मेवासौ प्रतिपद्यते गोग्रन्धात् ककुदादिमन्तमर्थम् । तथा प्रति-
ज्ञास्यवयवविपर्यासेना^(२)नुपूर्वीं प्रतिपद्यते आनुपूर्व्यां चार्थं^(२) मिति ।
एतत् कथम् । पूर्वं तावत् कर्मोपादीयते ततः करणम् नृत्पि-
च्छाद्युदाहरणम् अनेकधा लोक इति । यत्पुनरेतत् समयानभ्युपग-
मात् इति नार्थं समयोपि त्वर्थस्यानुपूर्वीं सोद्यमर्थस्यानुपूर्वीमन्वाच-
शापोनाभ्याख्येय इति । यत्पुनरेतत्प्रथोगादिति । न निघण्टुस्थान-
विषयापरिज्ञानात् । ग्रास्त्रे वाक्यान्वर्थसंपहार्यमुपादीयन्ते संगृहीतं
त्वर्थं वाक्येन प्रतिपादयिता प्रयोगकाले प्रतिज्ञादिकथानुपूर्व्यां प्रति-
पादयतीति ॥

(१) नौरित्यस्य ग्रन्धस्यार्थं गवीति । (२) विपर्ययेषा—पा० ६ उ० ।

(३) आनुपूर्व्यांचार्थम्—पा० ६ उ० ।

हीनमन्यतमेनाप्यवयवेन न्यूनम् ॥ १२ ॥

यस्मिन् वाक्ये प्रतिज्ञादीनामन्यतमोऽवयवो न भवति तदाक्यं न्यूनं वेदितव्यम् । तत् कथं निगद्यस्थानम् । न साधनाभावे साध्य-
सिद्धिरिति । एके तु प्रतिज्ञान्यूनं नास्तीत्याशङ्कते । एतत् तु न
युक्तम् । प्रतिज्ञामन्तरेण प्रयोगे विकल्पतः पर्यंतुथोच्यः । यः
प्रतिज्ञान्यूनवाक्यं ब्रूते किमयं निगद्यते अथ न यदि निगद्यते
कतमं निगद्यस्थानमिति न हि हेत्वादयो न सन्तीति । न च
हेत्वादिदोषाः सन्तीति निगद्यं चाभ्युपैति तस्मात् प्रतिज्ञान्यूनमे-
वेति । अथ न निगद्यः न्यूनं वाक्यमयं साध्यतीति साधनाभावे
सिद्धिरभ्युपगता भवति । यत्तु ब्रवीषि सिद्धान्तपरिगृह एव प्रतिज्ञा
एतदपि न बुद्ध्यामहे कर्मण उपादानं प्रतिज्ञा । सामान्यविशेषवतो-
ऽवधारितस्य वस्तुनः परिगृहः सिद्धान्त इति ॥

हेतूदाहरणाधिकमधिकम् ॥ १३ ॥

यस्मिन् वाक्ये हेतु द्वौ दृष्टान्तौ द्वौ तदाक्यमधिकं निगद्य-
स्थानमाधिक्यात् । तच्च न दाढ्यादित्येके एके तु ब्रुवते नेदं निगद्य-
स्थानं दाढ्याद् दाढ्यं हि ज्ञाप्यस्य भूयोभिर्ज्ञापकैर्दृष्टं यथा धूमा-
सोकाभ्यामग्नेरिति । न दाढ्यार्थानभिधानात् भूयोभिर्ज्ञापकैर्दाढ्यं
भवतीति न दाढ्यार्थोभिधीयते किं ब्रवीषि दाढ्यादिति । सुतरां
प्रतिपत्तिर्दाढ्यमिति तदपि तादृगेव किमुक्तं भवति सुतरामिति ।
अथ ब्रवीषि हे अपि ज्ञापके । सत्यं हे अपि ज्ञापके । एकेनैवा-
भिधानान् व्यर्थमभिधानं द्वितीयस्य प्रकाशिते दीपान्तरोपा-

दानवदिति । अनवस्था वा प्रकाशिते ऽपि साधनाम्नरोपादाना-
दिति ॥

शब्दार्थयोः पुनर्वचनं पुनरुक्तमन्यथानुवादात् ॥ १४ ॥

शब्दपुनरुक्तं अनित्यः शब्दो ऽनित्यः शब्द इति । अर्थपुनरुक्तं
अनित्यः शब्दो निरोधधर्मकोध्वान इति ॥

अनुवादे त्वपुनरुक्तमर्थविशेषोपपत्तेः^(१) ॥ १५ ॥

नाबाधनादित्येके । एके तु ब्रुवते नेदं नियहस्थानमबाधनात् ।
न हि परीक्षाविधेः पुनर्ब्रुवता किञ्चिद्वाच्यते परप्रतिपादनार्थं च
वाक्यप्रयोगः पुनरभिधानेन सुतरामर्थं प्रतिपद्यत इति न नियह-
स्थानं प्रतिपादकत्वात् । सत्यं प्रतिपादयति प्रतिपादितार्थप्रतिपा-
दकत्वात् वैचर्यं स्यात् वैचर्यान्वियहस्थानं साधनविषयापरिज्ञानात्
न चायं ग्रिथो न गुरुस्तस्माच्चायं पुनः प्रतिपाद्यत इति ॥

अर्थादापन्नस्य स्वशब्देन पुनर्वचनं पुनरुक्तम् ॥ १६ ॥

पूर्ववन्वियहस्थानमिति ॥

**विज्ञातस्य परिषदा चिरभिहितस्याप्यप्रत्युच्चारणमन-
नुभाषणम् ॥ १७ ॥**

ग्रहं भाष्ये । उत्तरेणावस्थानात् नेदं नियहस्थानमिति केचित् ।
उत्तरेणावस्थानात् उत्तरेण गुणदोषवता मूढत्वामूढत्वं^(२) गम्यत इति

(१) न्यायसूत्रोक्तिष्वन्ये सूत्रमिदं न दृश्यते । विचर्यान्वियहस्थानं नावधत्तम् ।

(२) चतुर्दशं नम्यते—पा० १ पु० ।

किं सुबहचरिते नास्ति । अस्ति हि उत्तरे कश्चिन्नमर्थो दृश्यते न
 प्रत्युच्चारणेनावौ तावता नियहस्त्रानमर्हति । यस्वारभ्य स्त्रपत्रं न
 निर्वाहयेत् तस्य स्त्रात् स्त्रीकारमात्रमिति । नोत्तरविषयापरि-
 ज्ञानात् । यद्यं न प्रत्युच्चारयति निर्विषयमुत्तरं प्रसज्यते । अयो-
 न्तरं ब्रवीति कथं नोच्चारयति तदिदं व्याहृतमुच्यते नोच्चारयत्युत्तरं
 च ब्रवीतीति । अप्रतिज्ञानाच्च नेदं प्रतिज्ञायते पूर्वमुच्चारयितव्यं
 पश्चादुत्तरमभिधेयमपि तु यथाकथञ्चिदुत्तरं वक्तव्यम् । उत्तरं
 चात्रवाभावे न युक्त^(१)मिति युक्तमप्रत्युच्चारणं नियहस्त्रानमिति ॥

अविज्ञानं चाज्ञानम् ॥ १८ ॥

सुदं भाष्ये । अप्रतिपत्तितो नियहस्त्रानम् ॥

उत्तरस्याप्रतिपत्तिरप्रतिभा ॥ १९ ॥

स्योक्तादिभिरवज्ञां दर्शयन्नोत्तरं प्रतिपद्यत इति । तद-
 प्रतिभा नाम नियहस्त्रानं मूढत्वादिति ॥

कार्यव्यासङ्गत् कथाविच्छेदो विज्ञेयः ॥ २० ॥

यच्च कर्त्तव्यं कार्यं व्यासज्य कथां विच्छिनन्ति स विज्ञेयो विज्ञेयः
 यथा रसाक्षया मया सुक्तं प्रतिस्त्राय कथो मे कथं चिष्येतीत्येव-
 मादि । तत् कथं नियहस्त्रानम् । अज्ञाननिगूहकार्यं तु प्रमुक्त-
 ज्ञानमेव परिहारेणविष्करोति ॥

स्वपक्षे दोषाभ्युपगमात् परपक्षे दोषप्रसङ्गो मता-
 नुष्ठा ॥ २१ ॥

(१) उत्तरं चात्रवाभावे न युक्तम्—पा० ६ उ० ।

यः परेषु बोद्धितं दोषमनुद्धृत्य भवतोष्यधं दोष इति ब्रवीति
 सा मतानुष्ठा परमतं स्वमतेनु^(१)जानाति । सदाहरणं भवाञ्छौरः
 पुद्गलादिति स तं प्रति ब्रूयात् भवानपीति सोभ्युपगम्य दोषं पर-
 पक्षेभ्यनुजानातीति निगृहीतो वेदितव्यः अनभ्युपगतो^(२) न पुद्गलं
 शौर्यं हेतुरिति वक्तव्यम् । किन्तु परस्वेनागतिदृष्टेन सम्बन्धः तत
 उत्तरापरिज्ञानाभिगृह्यत इति । प्रसङ्गविधानात् नियहस्थान-
 मित्यन्ये । अपरे तु ब्रुवते नैतन्नियहस्थानं प्रसङ्गविधानात् नैवाधं
 पश्चादपि तं दोषं प्रतिपद्यते अपि तु प्रसङ्गं करोति यदि
 पुद्गलाश्रौरो भवति भवानपि पुद्गलाश्रौरो इति । एतन्तु
 नात एव यत एवाद्यमुत्तरे वक्तव्ये प्रसङ्गं करोति तत एवोत्तरा-
 परिज्ञानाभिगृह्यत इति ॥

निग्रहस्थानप्राप्तस्यानिग्रहः पर्यनुयोज्योपेक्ष्यम् ॥
 २२ ॥

यो नियहस्थानप्राप्तं न निगृह्णाति स निगृहीतो भवति निय-
 हस्थानप्राप्तत्वापरिज्ञानात् । मान्यवचनादित्यन्ये । अन्ये ब्रुवते नेदं
 नियहस्थानम् अन्योत्तराभिधानात् पश्चादशौ नियहस्थानप्राप्तं
 न निगृह्णाति ब्रुवन्नन्यदुत्तरमभिधत्त इति तच्च नात एव । यत
 एवाशौ नियहस्थाने वक्तव्ये अन्यदभिधत्ते ऽत एव निगृह्यते
 जानानो ह्यशौ किमर्थमन्यत् ब्रवीति ॥

अनिग्रहस्थाने निग्रहस्थानाभियोगो निरनुयोज्या-
 नुयोगः ॥ २३ ॥

(१) स्वमतत्वेनानु-पा० १ पु० ।

(२) अनभ्युपगम्यशौ-पा० १ पु० ।

अनियहस्यान एवाभिधत्ते निम्नहीतोऽस्येति एतन्नियहस्यानाप-
रिज्ञानान्नियहस्यानमिति ॥

सिद्धान्तमभ्युपेत्यानियमात् कथाप्रसङ्गोऽपसिद्धान्तः ॥

२४ ॥

अस्योदाहरणं स्फुटं भाष्ये । प्रतिज्ञातार्थव्यतिरेकेषामभ्युपगतार्थ-
परित्यागान्निम्नगत इति ॥

हेत्वाभासाश्च यथोक्ताः ॥ २५ ॥

यथैव विभक्ता सचक्षणेन तथैव तेषां नियहस्यानभाव इति । त
इमे प्रमाणादथ उद्दिष्टाः प्रथमसूत्रे क्वचिताः प्रथमेऽध्याये परी-
क्षिताः श्लेषेऽपि चिद्विधा तत्त्वस्य परिसमाप्तिरक्ता वेदितव्येति ॥

जातीनां सप्रपञ्चानां नियहस्यानसचक्षणम् ।

शास्त्रस्य चोपसंहारः पञ्चमे परिकीर्तितः ॥

यदक्षपादप्रतिमो भाष्यं वात्स्यायनो जगौ ।

अकारि महत्तस्य भारदायनेन वार्त्तिकम् ॥

इति श्रीपरमर्षि-भारद्वाज-पाशुपताचार्य-
श्रीमदुद्योतकरक्षतौ न्यायवार्तिके पञ्चमोऽध्यायः

समाप्तः ॥

॥ समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥

॥ शुभमस्तु ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ न्यायसूचीनिबन्धः^(१) प्रारभ्यते ।

नमामि धर्मविज्ञानवैराग्यैश्वर्यशास्त्रिणे ।

निधये वाग्विशुद्धीनामक्षपादाय तापिने ॥

अक्षपादप्रणीतानां सूत्राणां सारबोधिका ।

श्रीवाचस्पतिमिश्रेण मया^(२) सूची विधास्यते ॥

(१) यद्यप्यस्य निबन्धस्य सुप्रथं न्यायवार्तिकसुप्रथमसमाप्तमन्तरं समुचितं तथापि न्यायदर्शनानुरागिणां सूत्रपाठनिर्भये प्रहत्तानां छिन्नविधां विनोदायापुनैव प्रकाशयते । अस्य वाचस्पतिमिश्रकृतन्यायवार्तिकतात्पर्यटीकया* संवादे कृते अध्यायिक-प्रकरणसूत्रसंज्ञायां वैचर्यं नोपसृभ्यते यदि च सूत्रपदपाठेषु वैचर्योपसृम्भिसदा लोचकशोधकप्रमादानद्बोध्यम् । विश्वरस्तु भूमिकायामनुसन्धेयः ।

(२) आदर्शपुस्तकस्याच ह्यभिहितत्वान्मयेति पूरितम् ॥

* अक्षयुक्तकसंपदे न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकापत्रस्य पुस्तकचतुष्टयं वर्तते । तत्र प्रथमं कामजाख्याधारे देवनागराक्षरैर्वाराचस्यामेव लिखितम् । तत्र लिपिकास्तु सर्वलिखितः ।

“इति वाचस्पतिमिश्रविरचितायां न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायां प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ अक्षि संवत् १४ ५४ समये आश्विनवदि १० रविवासरे ॥ ॥ श्रीः ॥ ७ ॥ ॐ नमो नारायणाय ॥ अक्षि ॥ ॥ काशी करीतु कक्षावं विज्ञेयः सर्वसंपदः” इत्यादि ।

द्वितीयं तु तास्यपत्रेषु मैथिल्याक्षरैर्लिखितं तत्र लिपिकास्तु “सं. सं. ४११” इत्यादि ।

तृतीयं चतुर्थमपि जातिप्राचीनम् ।

परन्तु चतुर्थेऽपि पुस्तकेषु न्यूनाधिकभावः पाठभेदाद्योपसृभ्यन्ते ते च लोचकशोधक-प्रमादादेव सञ्जाताः न तु वाचस्पतिमिश्रकृताः ॥

प्रमाणप्रमेयसंग्रहप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादाज-
 ष्यवितष्टाहेलाभासच्छाजातिनिघट्टज्ञानानां तत्त्वज्ञानाभिःश्रेयसा-
 धिगमः ॥ १ ॥ दुःखजन्यप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये त-
 दगन्ताराभावादपवर्गः ॥ २ ॥ इति द्वाभ्यां सूत्राभ्यामभिधेयप्रयोजन-
 सम्बन्धप्रकरणम् ॥ १ ॥

प्रत्यक्षातुमानोपमानशब्दाः प्रमाणाणि ॥ १ ॥ इन्द्रियार्थसन्निक-
 र्षात्पक्षं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम् ॥ २ ॥
 अथ तत्पूर्वकं त्रिविधमतुमानं पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतो दृष्टं च ॥ ३ ॥
 प्रसिद्धसाधन्यात् साध्यसाधनसुपमानम् ॥ ४ ॥ अतोपदेशः शब्दः ॥ ५ ॥
 स द्विविधो दृष्टादृष्टार्थत्वात् ॥ ६ ॥ इति षड्भिः सूत्रैः प्रमाणा-
 लक्षणप्रकरणम् ॥ २ ॥

आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापव-
 र्गान्तु प्रमेयम् ॥ १ ॥ इच्छादेषप्रथमसुखदुःखज्ञानान्नात्मनो सिद्धम् ॥
 २ ॥ सेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरम् ॥ ३ ॥ घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणी-
 ण्ड्रियाणि भूतेभ्यः ॥ ४ ॥ पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशमिति भूतानि ॥
 ५ ॥ गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाः पृथिव्यादिगुणास्तदर्थः ॥ ६ ॥ बुद्धिरुप-
 क्षन्निर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरम् ॥ ७ ॥ युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो सिद्धम् ॥
 ८ ॥ प्रवृत्तिर्वागबुद्धिशरीरारम्भः ॥ ९ ॥ प्रवर्तनालक्षणो दोषः ॥ १० ॥
 पुनस्तपत्तिः प्रेत्यभावः ॥ ११ ॥ प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलम् ॥ १२ ॥
 बाधनालक्षणं दुःखम् ॥ १३ ॥ तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः ॥ १४ ॥ इति
 षतुर्दशभिः सूत्रैः प्रमेयलक्षणप्रकरणम् ॥ ३ ॥

समानानेकधर्मीपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थान्त

विशेषापेक्षो विमर्षः संग्रहः ॥१॥ यमर्थमधिकृत्य प्रवर्तते तत्रयो-
जनम् ॥२॥ लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्तः ॥
३॥ इति त्रिभिः सूत्रैर्न्यायपूर्वाङ्गलक्षणप्रकरणम् ॥४॥

तन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिः सिद्धान्तः ॥१॥ स चतुर्विधः
सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थित्यर्थान्तरभावात् ॥२॥ सर्व-
तन्त्राविद्वद्ब्रह्मज्ञेऽधिकृतोऽर्थः सर्वतन्त्रसिद्धान्तः ॥३॥ समानत-
न्त्रासिद्धः परतन्त्रसिद्धः प्रतितन्त्रसिद्धान्तः ॥४॥ यत्सिद्धावन्यप्रक-
रणसिद्धिः सोऽधिकरणसिद्धान्तः ॥५॥ अपरीक्षिताभ्युपगमात् तद्वि-
शेषपरीक्षणमभ्युपगमसिद्धान्तः ॥६॥ इति षड्भिः सूत्रैर्न्यायान्वय-
सिद्धान्तलक्षणप्रकरणम् ॥५॥

प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोपनयनिगमनान्वयवधाः ॥१॥ साध्यनिर्देशः
प्रतिज्ञा ॥२॥ उदाहरणसाधन्यात् साध्यसाधनं हेतुः ॥३॥ तथा
वैधन्यात् ॥४॥ साध्यसाधन्यात् तद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणम् ॥५॥
तद्विपर्ययाद्वा विपरीतम् ॥६॥ उदाहरणापेक्षस्येत्युपसंहारो न
तथेति वा साध्यस्योपनयः ॥७॥ हेत्वपदेशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं
निगमनम् ॥८॥ इत्यष्टभिः सूत्रैर्न्यायप्रकरणम् ॥६॥

अविज्ञाततत्त्वे ऽर्थे कारणोपपत्तितत्त्वज्ञानार्थमूहसार्कः ॥१॥
विद्वद्ब्रह्म पञ्चप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णयः ॥२॥ इति द्वाभ्यां
सूत्राभ्यां न्यायोत्तराङ्गलक्षणप्रकरणम् ॥७॥

इत्येकचत्वारिंशता सूत्रैः सप्तभिः प्रकरणैः प्रथमा-
ध्यायस्य प्रथममाह्निकं समाप्तम् ॥

अथ द्वितीयमाह्निकम् ।

प्रमासतर्कसाधनोपासकः सिद्धान्ताविबद्धः पञ्चावयवोपपन्नः
पञ्चप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः ॥१॥ यथोक्तोपपन्नस्यजातिनियमस्य
नसाधनोपासकस्यो जल्पः ॥२॥ स प्रतिपक्षस्थापनादीनो वितण्डा ॥३॥
इति त्रिभिः सूत्रैः कथासञ्चयप्रकरणम् ॥१॥

सव्यभिचारविबद्धप्रकरणसमसाध्यसमकासातीता हेत्वाभासाः ॥
१॥ अनैकान्तिकः सव्यभिचारः ॥२॥ सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्वि-
रोधी विबद्धः ॥३॥ यस्मात् प्रकरणचिन्ता स निर्णयार्थमपदिष्टः
प्रकरणसमः ॥४॥ साध्याविशिष्टस्य साध्यत्वात् साध्यसमः ॥५॥
कासात्यापदिष्टः कासातीतः ॥६॥ इति षड्भिः सूत्रैः हेत्वा-
भाससञ्चयप्रकरणम् ॥२॥

वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या क्लृप्तम् ॥१॥ तत् त्रिविधं वाक्-
क्लृप्तं सामान्यक्लृप्तमुपचारक्लृप्तं च ॥२॥ अविशेषाभिहितेऽर्थे वक्तुर-
भिप्रायादर्थान्तरकल्पना वाक्क्लृप्तम् ॥३॥ सम्भवतोऽर्थस्यातिसामान्य-
योगाद्सम्भूतार्थकल्पना सामान्यक्लृप्तम् ॥४॥ धर्मविकल्पनिर्देशेऽर्थ-
सङ्गावप्रतिषेध उपचारक्लृप्तम् ॥५॥ वाक्क्लृप्तमेवोपचारक्लृप्तं तद-
विशेषात् ॥६॥ न तदर्थान्तरभावात् ॥७॥ अविशेषे वा किञ्चि-
त्साधर्म्यादेकक्लृप्तप्रसङ्गः ॥८॥ इत्यष्टभिः सूत्रैश्चसञ्चयप्रकरणम् ॥३॥

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः ॥१॥ विप्रतिपत्तिरप्रति-
पत्तिश्च नियमस्थानम् ॥२॥ तद्विकल्पाज्जातिनियमस्थानवञ्जलम् ॥

३ ॥ इति त्रिभिः सूत्रैः पुरुषाशक्तिलिङ्गदोषसामान्यलक्षण-
प्रकरणम् ॥४॥

इति विंशत्या सूत्रैश्चतुर्भिः प्रकरणैः प्रथमाध्यायस्य
द्वितीयमाह्निकं समाप्तम् ॥
समाप्तञ्च प्रथमोऽध्यायः ।
अत्र प्रकरणानि ११ सूत्राणि ई१ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

समानानेकधर्माध्यवसायादन्यतरधर्माध्यवसायाद्वा न संग्रयः ॥१॥
विप्रतिपत्त्यव्यवस्थाध्यवसायाच्च ॥२॥ विप्रतिपत्तौ च सम्प्रतिपत्तेः ॥
३॥ अव्यवस्थात्मनि व्यवस्थितत्वाच्चाव्यवस्थायाः ॥४॥ तथात्यन्तसंग्रय-
स्तद्धर्मसातत्योपपत्तेः ॥५॥ यथोक्ताध्यवसायादेव तद्विशेषापेक्षात्
संग्रये नासंग्रयो नात्यन्तसंग्रयो वा ॥६॥ यत्र संग्रयस्तत्रैवसुत्तरोत्तर-
प्रसङ्गः ॥७॥ इति सप्तभिः सूत्रैः संग्रयपरीक्षाप्रकरणम् ॥१॥

प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं त्रैकाख्यासिद्धेः ॥१॥ पूर्वं हि प्रमाण-
सिद्धौ नेन्द्रियार्थसन्निकर्षात् प्रत्यक्षोत्पत्तिः ॥२॥ पश्चात् सिद्धौ न
प्रमाणेभ्यः प्रमेयसिद्धिः ॥३॥ युगपत्सिद्धौ प्रत्यर्थनियतत्वात् क्रम-
वृत्तित्वाभावो बुद्धीनाम् ॥४॥ त्रैकाख्यासिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिः ॥
५॥ सर्वप्रमाणप्रतिषेधाच्च प्रतिषेधानुपपत्तिः ॥६॥ तत्रप्रामाण्ये वा न
सर्वप्रमाणविप्रतिषेधः ॥७॥ त्रैकाख्याप्रतिषेधस्य शब्दादातोद्यसिद्धि-
वत् तत्सिद्धेः ॥८॥ प्रमेया च तुष्णाप्रामाण्यवत् ॥९॥ प्रमाणतः सिद्धेः

प्रमाणाणां प्रमाणान्तरसिद्धिप्रसङ्गः ॥१०॥ तदिगितृत्तेर्वा प्रमाणा-
सिद्धिवत् प्रमेयसिद्धिः ॥११॥ न प्रदीपप्रकाशसिद्धिवत् तत्-
सिद्धेः ॥१२॥ कश्चित् नितृत्तिदर्शनादनितृत्तिदर्शनाच्च कश्चिदने-
कान्तः ॥१३॥ इति चयोदशभिः सूत्रैः प्रमाणाणामान्यपरीक्षा-
प्रकरणम् ॥२॥

प्रत्यक्षस्य चक्षुषानुपपत्तिरसमयवचनात् ॥१॥ नात्ममनसोः सञ्चि-
कर्षाभावे प्रत्यक्षोत्पत्तिः ॥२॥ दिग्देशकास्त्राकाशेष्वप्येवं प्रसङ्गः ॥
३॥ ज्ञानसिद्धिस्तादात्मनो ज्ञानवरोधः ॥४॥ तदर्थोपपत्तिस्तत्त्वाच्च
न मनसः ॥५॥ प्रत्यक्षनिमित्तत्वाच्चेन्द्रियार्थयोः सञ्चिकर्षश्च
स्वप्नव्येन वचनम् ॥६॥ सुप्तव्यासक्तमनसां चेन्द्रियार्थयोः सञ्चिकर्ष-
निमित्तत्वात् ॥७॥ तैश्चापदेशो ज्ञानविशेषाणाम् ॥८॥ व्याहृत-
त्वाद्देशतः ॥९॥ नार्थविशेषप्राबल्यात् ॥१०॥ प्रत्यक्षमनुमानमेकदेश-
सङ्ख्यादुपसम्भेः ॥११॥ न प्रत्यक्षेण धावन्तावदप्युपसम्भत् ॥१२॥
इति द्वादशभिः सूत्रैः प्रत्यक्षपरीक्षाप्रकरणम् ॥३॥

साध्यत्वादवयविनि सन्देहः ॥१॥ सर्वाद्यदृष्टमवयव्यसिद्धेः ॥२॥
धारणाकर्षणोपपत्तेश्च ॥३॥ सेनावनवद्वेषमिति सेजातीन्द्रियत्वा-
दणुनाम् ॥४॥ इति चतुर्भिः सूत्रैः प्रासङ्गिकमवयविपरीक्षा-
प्रकरणम् ॥४॥

रोधोपघातसादृश्येभ्यो व्यभिचारादनुमानमप्रमाणम् ॥१॥ नैक-
देशप्राससादृश्येभ्योऽर्थान्तरभावात् ॥२॥ इति द्वाभ्यां सूत्राभ्या-
मनुमानपरीक्षाप्रकरणम् ॥५॥

वर्तमानाभावः पततः पतितपतितव्यकालोपपत्तेः ॥१॥ तथोरप्य-

भावो वर्तमानाभावे तदपेक्षत्वात् ॥२॥ नातीतानागतयोरितरेत-
रापेक्षासिद्धिः ॥३॥ वर्तमानाभावे सर्वाग्रहणं प्रत्यक्षानुपपत्तेः ॥४॥
कृतताकर्तव्यतोपपत्तेस्त्रययथा ग्रहणम् ॥५॥ इति पञ्चभिः सूत्रै-
रौपोद्घातिकं वर्तमानपरीक्षाप्रकरणम् ॥६॥

अत्यन्तप्रायेकदेशसाधन्यादुपमानासिद्धिः ॥१॥ प्रसिद्धसाधन्या-
दुपमानसिद्धेर्यथोक्तदोषानुपपत्तिः ॥२॥ प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षसिद्धेः ॥३॥
नाप्रत्यक्षे गवये प्रमाणार्थमुपमानस्य पश्यामः ॥४॥ तथेत्युपसंहारादु-
पमानसिद्धेर्नाविशेषः ॥५॥ इति पञ्चभिः सूत्रैरुपमानपरीक्षा-
प्रकरणम् ॥७॥

शब्दोऽनुमानमर्थस्यानुपलब्धेरनुमेयत्वात् ॥१॥ उपलब्धेरदिप्रवृ-
त्तित्वात् ॥२॥ सम्बन्धाच्च ॥३॥ आप्तोपदेशसामर्थ्याच्छब्दादर्थसम्प्र-
त्ययः ॥४॥ पूरणप्रदाहपाटनानुपपत्तेस्तु सम्बन्धाभावः ॥५॥ शब्दार्थ-
व्यवस्थानादप्रतिषेधः ॥६॥ न सामयिकत्वाच्छब्दार्थसम्प्रत्ययस्य ॥७॥
जातिविशेषे षानियमात् ॥८॥ इत्यष्टभिः सूत्रैः शब्दसामान्यपरीक्षा-
प्रकरणम् ॥८॥

तदप्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः ॥१॥ न कर्तृकर्मसाधन-
वैगुण्यात् ॥२॥ अभ्युपेत्य कालभेदे दोषवचनात् ॥३॥ अनुवादोप-
पत्तेस्तु ॥४॥ वाक्यविभागस्य चार्थग्रहणात् ॥५॥ विध्यर्थवादानु-
वादवचनविनियोगात् ॥६॥ विधिर्विधायकः ॥७॥ स्रुतिर्निन्दा
प्ररक्ततिः पुराकल्प इत्यर्थवादः ॥८॥ विधिविहितस्यानुवचनमनु-
वादः ॥९॥ नानुवादपुनरुक्तयोर्विशेषः शब्दाभ्यासोपपत्तेः ॥१०॥
ग्रीघ्रतरगमनोपदेशवद्भाषास्त्राविशेषः ॥११॥ मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्य-

वच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात् ॥ १२ ॥ इति द्वादशभिः सूत्रैः शब्द-
विशेषपरीचाप्रकरणम् ॥ ८ ॥

इति अष्टोत्तरषष्ट्या सूत्रैर्नवभिः प्रकरैर्द्वितीया-
ध्यायस्याद्यमाह्निकं समाप्तम् ॥

अथ द्वितीयमाह्निकम् ।

न चतुष्टयैतिह्यार्थापत्तिसम्भवाभावप्रामाण्यात् ॥ १ ॥ शब्द ऐति-
ह्यानर्थान्तरभावादनुमानेऽर्थापत्तिसम्भवाभावानर्थान्तरभावाच्चाप्रति-
षेधः ॥ २ ॥ अर्थापत्तिरप्रमाणमैकान्तिकत्वात् ॥ ३ ॥ अनर्थापत्ता-
वर्थापत्त्यभिमानात् ॥ ४ ॥ प्रतिषेधाप्रामाण्यं चानैकान्तिकत्वात् ॥ ५ ॥
तत्प्रामाण्ये वा नार्थापत्त्यप्रामाण्यम् ॥ ६ ॥ नाभावप्रामाण्यं प्रमेया-
सिद्धेः ॥ ७ ॥ अक्षितेष्वक्षणाक्षचितत्वादक्षचितानां तत्प्रमेयसिद्धिः ॥
८ ॥ असत्यर्थे नाभाव इति चेन्नान्यक्षणाक्षणीपपत्तेः ॥ ९ ॥ तत्सिद्धे-
रक्षचितेष्वहेतुः ॥ १० ॥ न क्षणावस्थितापेक्षसिद्धेः ॥ ११ ॥ प्रागु-
त्पत्तेरभावोपपत्तेः ॥ १२ ॥ इति द्वादशभिः^(१) सूत्रैस्तुष्टपरीचा-
प्रकरणम् ॥ १ ॥

आदिमत्त्वादेन्द्रियकत्वात् कृतकवदुपचाराच्च ॥ १ ॥ न घटाभाव-
सामान्यनित्यत्वाक्षित्येष्वनित्यवदुपचाराच्च ॥ २ ॥ तत्त्वभाक्तयोर्नाना-
त्वस्य विभागादव्यभिचारः ॥ ३ ॥ सन्तानानुमानविशेषणात् ॥ ४ ॥
कारणद्वयस्य प्रदेशशब्देनाभिधानात् ॥ ५ ॥ प्रागुच्चारणादनुपपत्ते-

(१) आदर्शपुस्तके “नयोदशभिः सूत्रै” इति वर्तते किं तु १२ सूत्रादर्शनात्
अन्तिमसप्तसूत्रसंख्यावैषम्याद् द्वादशभिरिति शोधितम् ।

रावरणाद्यनुपसम्भेस्य ॥६॥ तदनुपसम्भेरनुपसम्भदावरणोपपत्तिः ॥७॥
 अनुपसम्भदाद्यनुपसम्भिसङ्गावासावरणानुपपत्तिरनुपसम्भान्त ॥ ८ ॥
 अनुपसम्भान्तकत्वादनुपसम्भेरहेतुः ॥ ९ ॥ अस्यर्गत्वात् ॥ १० ॥ न
 कर्मानित्यत्वात् ॥ ११ ॥ नाणु नित्यत्वात् ॥ १२ ॥ सम्प्रदानात् ॥ १३ ॥
 तदन्तरासानुपसम्भेरहेतुः ॥ १४ ॥ अध्यापनादप्रतिषेधः ॥ १५ ॥ उभयोः
 पक्षयोरन्यतरस्याध्यापनादप्रतिषेधः ॥ १६ ॥ अभ्यासात् ॥ १७ ॥
 नान्यत्वेऽप्यभ्यासस्योपचारात् ॥ १८ ॥ अन्यदन्यस्मादन्यत्वादनन्यदित्य-
 न्यताभावः ॥ १९ ॥ तदभावे नाख्यनन्यता तद्योरितरेतरापेक्ष-
 सिद्धेः ॥ २० ॥ विनाशकारणानुपसम्भेस्य ॥ २१ ॥ अव्यवहारणानुप-
 सम्भेः सततव्यवहारप्रसङ्गः ॥ २२ ॥ उपसम्भमाने चानुपसम्भेरसत्त्वाद्-
 नपदेशः ॥ २३ ॥ पाणिमिमित्तप्रसङ्गेष्वशब्दाभावे नानुपसम्भेः ॥ २४ ॥
 विनाशकारणानुपसम्भेस्यवस्थाने तन्नित्यत्वप्रसङ्गः ॥ २५ ॥ अस्यर्ग-
 त्वादप्रतिषेधः ॥ २६ ॥ विभक्त्यन्तरोपपत्तेस्य समासे ॥ २७ ॥ इति
 सप्तविंशत्या सूत्रैः शब्दानित्यत्वप्रकरणम् ॥ २८ ॥

विकारादेशोपदेशान्तु संग्रहः ॥ १ ॥ प्रकृतिविद्युद्धौ विकारवि-
 द्युद्धेस्य ॥ २ ॥ न्यूनसमाधिकोपसम्भेर्विकाराणामहेतुः ॥ ३ ॥ द्विविध-
 स्यापि हेतोरभावादसाधनं दृष्टान्तः ॥ ४ ॥ नातुस्यप्रकृतीनां विकार-
 विकल्पात् ॥ ५ ॥ द्रव्यविकारवैषम्यवद्वर्षविकारविकल्पः ॥ ६ ॥ न
 विकारधर्मानुपपत्तेः ॥ ७ ॥ विकारप्राप्तानामपुनरापत्तेः ॥ ८ ॥ सुव-
 र्णादीनां पुनरापत्तेरहेतुः ॥ ९ ॥ न तद्विकाराणां सुवर्णभावाद्यति-
 रेकात् ॥ १० ॥ नित्यत्वेऽविकारादनित्यत्वे चानवस्थानात् ॥ ११ ॥
 नित्यानामतीन्द्रियत्वात् तद्धर्मविकल्पाच्च वर्षविकाराणांमप्रतिषेधः ॥

१२॥ अगवस्त्राधिले च वर्षोपसम्भिवत् तद्विकारोपपत्तिः ॥१३॥
 विकारधर्मिले नित्यत्वाभावात् काष्ठात्कारे विकारोपपत्तेस्त्राप्रतिषेधः
 ॥१४॥ प्रकृत्यनियमात् ॥१५॥ अनियमे नियमाच्चाप्रतिषेधः ॥१६॥
 नियमानियमविरोधादनियमे नियमाच्चाप्रतिषेधः ॥१७॥ गुणान्त-
 रापत्युपमर्दंश्रासृष्टिद्विस्त्रेग्रस्येभ्यस्तु विकारोपपत्तेर्वर्षविकारः ॥१८॥
 इति अष्टादशभिः सूचैः शब्दपरिणामप्रकरणम् ॥३॥

ते विभक्त्यन्ताः पदम् ॥१॥ व्यक्ताकृतिजातिसन्निधावुपचारात्
 संग्रहः ॥२॥ आशब्दसमूहत्यागपरिपक्षसंख्याद्व्युपचयवर्षसमासा-
 नुबन्धानां व्यक्तावुपचाराद्भक्तिः ॥३॥ न तदगवस्त्राणात् ॥४॥ सप्त-
 चरसंज्ञानतादर्शवृत्तमानधारणसामीप्ययोगसाधनाधिपत्येभ्यो ब्राह्म-
 णमक्षकटराजसक्तुचन्दनगङ्गाशक्राकटाक्षपुरुषेस्वतन्त्रावे ऽपि तदुपचारः ॥
 ५॥ आकृतिसदपेक्षत्वात् सत्त्वव्यवस्थानधिद्वेः ॥६॥ व्यक्ताकृतियुक्ते
 ऽप्यप्रसङ्गात् प्रोक्षणादीनां सृष्टवक्त्रे जातिः ॥७॥ नाकृतियत्त्वपेक्षत्वा-
 व्यात्यभिव्यक्तेः ॥८॥ व्यक्ताकृतिजातयस्तु पदार्थः ॥९॥ व्यक्तिगुण-
 विशेषाश्रयो मूर्त्तिः ॥१०॥ आकृतिर्जातिस्त्रिज्जाख्या ॥११॥ समा-
 नप्रसवात्मिका जातिः ॥१२॥ इति अष्टादशभिः सूचैः शब्दशक्ति-
 परीक्षा(पदार्थनिरूपण)प्रकरणम् ॥४॥

इति नवोत्तरषष्ठ्या सूचैश्चतुर्भिः प्रकरणैर्द्वितीया-
 ध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥

समाप्तश्च द्वितीयोऽध्यायः ॥

अथ प्रकरणानि १३ सूचाणि १३७ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

दर्शनस्यर्शनाभ्यामेकार्थपक्षणात् ॥१॥ न विषयव्यवस्थानात् ॥२॥
तद्भवस्थानादेवात्मसङ्गावादप्रतिषेधः ॥३॥ इति त्रिभिः सूत्रैरिन्द्रि-
यव्यतिरेकात्मप्रकरणम् ॥१॥

शरीरदाहे पातकाभावात् ॥१॥ तदभावः सात्मकप्रदाहे ऽपि
तस्मिन्निवृत्त्यात् ॥२॥ न कार्याश्रयकर्तृवधात् ॥३॥ इति त्रिभिः सूत्रैः
शरीरव्यतिरेकात्मप्रकरणम् ॥२॥

सव्यवृष्ट्येतेरेण प्रत्यभिज्ञानात् ॥१॥ नैकस्मिन्नासास्त्रिव्यव-
हिते द्वित्वाभिमानात् ॥२॥ एकविनाशे द्वितीयाविनाशाच्चैक-
त्वम् ॥३॥ अवयवनाशे ऽप्यवयव्युपसम्भेरहेतुः ॥४॥ वृष्टान्तविरोधाद्-
प्रतिषेधः ॥५॥ इन्द्रियान्तरविकारात् ॥६॥ न स्मृतेः स्मर्तव्यविष-
यत्वात् ॥७॥ तदात्मगुणत्वसङ्गावादप्रतिषेधः ॥८॥ इत्यष्टभिः सूत्रैः
प्रासङ्गिकं चचुरद्वैतप्रकरणम् ॥३॥

नात्मप्रतिपत्तिहेतुर्ना मनसि सम्भवात् ॥१॥ ज्ञातुर्ज्ञानसाधनो-
पपत्तेः सञ्ज्ञाभेदमात्रम् ॥२॥ नियमस्य निरनुमानः ॥३॥ इति
त्रिभिः सूत्रैर्मनोव्यतिरेकप्रकरणम् ॥४॥

पूर्वाभ्यस्तस्मत्पुनरनुभवाज्जातस्य हर्षभयशोकसम्प्रतिपत्तेः ॥१॥
पद्मादिषु प्रबोधसम्बन्धनविकारवत् तद्विकारः ॥२॥ नोष्णशीतव-
र्षकास्त्रनिमित्तत्वात् पञ्चात्मकविकाराणाम् ॥३॥ प्रेत्याहाराभ्यास-
कृतात् सान्याभिज्ञावात् ॥४॥ अयसोऽयस्कान्ताभिगमनवत् तदुप-
सर्षणम् ॥५॥ मान्यत्र प्रवृत्त्यभावात् ॥६॥ वीतरागजन्मादर्शनात् ॥

७॥ अगुणद्रव्योत्पत्तिवत् तदुत्पत्तिः ॥८॥ न सङ्ख्यगिमित्तत्वाद्वा-
गादीनाम् ॥९॥ इति नवभिः सूत्रैर्गित्यताप्रकरणम् ॥५॥

पार्थिवं गुणान्तरपक्षभेः ॥१॥ पार्थिवाप्यतैजसं तद्गुणोपक्षभेः ॥
२॥ निःसासोच्छ्वासोपक्षभेःसातुर्भौतिकम् ॥३॥ गन्धकोदपाकब्यूषा-
वकाशदानेभ्यः पाक्षभौतिकम् ॥४॥ श्रुतिप्रामाण्याच्च ॥५॥ इति
पक्षभिः सूत्रैः शरीरपरीचाप्रकरणम् ॥६॥

ऋष्यसारे सत्युपक्षभाद् व्यतिरिच्य चोपक्षभात् संग्रहः ॥१॥ मह-
दणुपक्षभात् ॥२॥ रत्न्यर्थसन्निकर्षविशेषात् तदणुपक्षम् ॥३॥ तद-
नुपक्षभेरहेतुः ॥४॥ नानुमीयमानस्य प्रत्यक्षतोऽनुपक्षध्विर्भावहेतुः ॥
५॥ द्रव्यगुणधर्मभेदाच्च उपक्षध्विनियमः ॥६॥ अनेकद्रव्यसमवाया-
द्रूपविशेषाच्च रूपोपक्षध्विः ॥७॥ कर्मकारितयेन्द्रियाणां व्यूहः पुद्-
गार्थतन्मः ॥८॥ मध्यन्दिनोक्ताप्रकाशात्तुपक्षध्विर्वत्तदनुपक्षध्विः ॥
९॥ न रात्रावप्यनुपक्षभेः ॥१०॥ बाह्यप्रकाशात्तुपक्षद् विषयोपक्ष-
भेरनभिव्यक्ततोऽनुपक्षध्विः ॥११॥ अभिव्यक्तौ चाभिभवात् ॥१२॥
नक्षत्ररश्मिरश्मिदर्शनाच्च ॥१३॥ अप्राप्यगृह्यं काचाध्रपटस्फटि-
कान्तरितोपक्षभेः ॥१४॥ कुक्ष्यान्तरितानुपक्षभेरप्रतिषेधः ॥१५॥
अप्रतिघातात् सन्निकर्षोपपत्तिः ॥१६॥ आदित्यरश्मोः स्फटिकान्त-
रिते ऽपि दास्ये ऽविघातात् ॥१७॥ नेतरेतरधर्मप्रसङ्गात् ॥१८॥
आदर्शोदकयोः प्रसादस्त्राभात्याद्रूपोपक्षध्विवत् तदुपक्षध्विः ॥१९॥
बृहदानुमितानां हि निधोगप्रतिषेधानुपपत्तिः ॥२०॥ इति विंश-
त्या सूत्रैरिन्द्रिय(भौतिकत्व)परीचाप्रकरणम् ॥७॥

ज्ञानान्यत्वे नानात्वादवयविज्ञानास्मानत्वाच्च संग्रहः ॥१॥ स्वग-

व्यतिरेकात् ॥२॥ न युगपदर्शानुपलब्धेः ॥३॥ विप्रतिषेधाच्च न
त्वगेका ॥४॥ इन्द्रियार्थपञ्चत्वात् ॥५॥ न तदर्थबहुत्वात् ॥६॥
गन्धलाघव्यतिरेकाद् गन्धादौनामप्रतिषेधः ॥७॥ विषयत्वाव्यति-
रेकादेकत्वम् ॥८॥ न बुद्धिसङ्ख्याधिष्ठानगत्याकृतिजातिपञ्चत्वेभ्यः ॥
९॥ भूतगुणविशेषोपलब्धेस्तादात्म्यम् ॥१०॥ इति दशभिः सूत्रै-
रिन्द्रियनामात्मप्रकरणम् ॥८॥

गन्धरसरूपस्पर्शशब्दानां स्पर्शपर्यन्ताः पृथिव्याः ॥१॥ अप्रतेजो-
वायुर्ना पूर्व पूर्वमपोह्याकाशश्चोत्तरः ॥२॥ न सर्वगुणानुपलब्धेः ॥३॥
एकैकश्लेणोत्तरोत्तरगुणसङ्गावादुत्तरोत्तराणां तदनुपलब्धिः ॥४॥
विष्टं क्षपरम्परेण ॥५॥ न पार्थिवाय्यथोः प्रत्यक्षत्वात् ॥६॥ पूर्वपूर्व-
गुणोत्कर्षात् तत्तत्प्रधानम् ॥७॥ तद्भावस्त्वनं तु भूयस्त्वात् ॥८॥
सगुणानामिन्द्रियभावात् ॥९॥ तेनैव तस्यापहणाच्च ॥१०॥ न
शब्दगुणोपलब्धेः ॥११॥ तदुपलब्धिरितरेतरद्रव्यगुणवैधर्म्यात् ॥१२॥
इति द्वादशभिः सूत्रैरर्थपरीक्षाप्रकरणम् ॥९॥

इति तिसप्तत्या सूत्रैर्नवभिः प्रकरणैस्तृतीय-
स्याद्यमाह्निकं समाप्तम् ॥

अथ द्वितीयमाह्निकम् ।

कर्माकाशसाधर्म्यात् संग्रहः ॥१॥ विषयप्रत्यभिज्ञानात् ॥२॥
साध्यसमत्वाद्देतुः ॥३॥ न युगपदपहणात् ॥४॥ अप्रत्यभिज्ञाने च

विनाशप्रसङ्गः ॥५॥ क्रमवृत्तित्वाद्युगपद्ग्रहणम् ॥६॥ अपत्यभि-
ज्ञानं च विषयान्तरव्यासङ्गात् ॥७॥ न गत्यभावात् ॥८॥ स्फटि-
कान्यत्वाभिमानवत् तदन्यत्वाभिमानः ॥९॥ इति नवभिः सूत्रैर्बुद्ध्या-
नित्यताप्रकरणम् ॥१॥

स्फटिके ऽप्यपरापरोत्पत्तेः क्षणिकत्वाद्वाक्तीनामहेतुः ॥१॥ निवृत्त-
हेत्वभावाद् यथादर्शनमभ्यनुज्ञा ॥२॥ नोत्पत्तिविनाशकारणोप-
सन्धेः ॥३॥ चीरविनाशे कारणानुपसन्धिवद् दध्नुत्पत्तिवच्च तदुप-
पत्तिः ॥४॥ सिङ्गतो ग्रहणात्तनुपसन्धिः ॥५॥ न पद्यसः परि-
णामगुणान्तरप्रादुर्भावात् ॥६॥ व्युत्थान्तराद्भवान्तरौत्पत्तिदर्शनं पूर्व-
द्रव्यनित्यत्वेरनुमानम् ॥७॥ क्वचिद्विनाशकारणानुपसन्धेः क्वचिदुप-
सन्धेरनेकान्तः ॥८॥ इत्यष्टभिः सूत्रैरौपोद्घातिकं क्षणभङ्गप्रक-
रणम् ॥९॥

नेन्द्रियार्थयोस्तदिनाशे ऽपि ज्ञानावस्थानात् ॥१॥ युगपज्ज्ञेया-
नुपसन्धेर्न मनसः ॥२॥ तदात्मगुणत्वे ऽपि तुल्यम् ॥३॥ इन्द्रियैर्मनसः
सन्निकर्षाभावात् तदनुत्पत्तिः ॥४॥ नोत्पत्तिकारणानपदेशात् ॥५॥
विनाशकारणानुपसन्धेस्त्वावस्थाने तन्नित्यत्वप्रसङ्गः ॥६॥ अनित्यत्वग्रह-
णात् बुद्धेर्बुद्धान्तरादिनाशः शब्दवत् ॥७॥ ज्ञानसमवेतात्मप्रदेशसन्नि-
कर्षान्नमसः स्मृत्युत्पत्तेर्न युगपदुत्पत्तिः ॥८॥ ज्ञानतःशरीरवृत्ति-
त्वात्मनसः ॥९॥ साध्यत्वाद्हेतुः ॥१०॥ स्मरतः शरीरधारणोपपत्ते-
रप्रतिषेधः ॥११॥ न तदाशुगतित्वात्मनसः ॥१२॥ न स्मरणका-
लानिद्यमात् ॥१३॥ आत्मप्रेरणयदृच्छाज्ञताभिस्तु न संयोगविशेषः ॥
१४॥ व्यासक्तमनसः पादव्यथनेन संयोगविशेषेण समानम् ॥१५॥

प्रणिधानसिद्धादिज्ञानानामयुगपद्भावाद् युगपदस्मरणम् ॥१६॥
 ज्ञेयच्छादेवनिमित्तत्वादारम्भनिवृत्त्योः ॥१७॥ तस्मिन्नुत्पादिच्छादेव-
 योः पार्थिवाद्येष्वप्रतिषेधः ॥१८॥ परश्चादिव्यारम्भनिवृत्तिदर्शनात् ॥
 १९॥ नियमानियमौ तु तद्विशेषकौ ॥२०॥ यथोक्तहेतुत्वात्
 पारतन्त्र्यादकृताभ्यागमाच्च न मनसः ॥२१॥ परिशेषाद्यथोक्तहेतुपप-
 त्तेश्च ॥२२॥ स्मरणं स्वात्मनो ज्ञेयाभाव्यात् ॥२३॥ प्रणिधाननिव-
 न्धाभ्याससिद्धसिद्धसादृश्यपरिग्रहाश्रयाश्रितसम्बन्धानन्तर्यविधौगैक-
 कार्यविरोधातिशयप्राप्तियवधानसुखदुःखेच्छादेवभयार्थित्वक्रियारा-
 गधर्माधर्मनिमित्तेभ्यः ॥२४॥ इति चतुर्विंशत्या सूत्रैर्बुद्धेरानुगुण-
 त्वप्रकरणम् ॥३॥

कर्मानवस्थाधिग्रहणात् ॥१॥ अव्यक्तग्रहणमनवस्थायित्वाद् विद्यु-
 त्सम्पाते रूपाव्यक्तग्रहणवत् ॥२॥ हेतुपादानात् प्रतिषेद्धव्याभ्यनुज्ञा ॥
 ३॥ न प्रदीपार्चिवः सन्तत्यभिव्यक्तग्रहणवत् तद्ग्रहणम् ॥४॥ इति
 चतुर्भिः सूत्रैर्बुद्धेरुत्पन्नापवर्गित्वप्रकरणम् ॥४॥

द्रव्ये खण्डपरगुणोपसम्भेः संशयः ॥१॥ यावद्द्रव्यभावित्वाद्रूपादी-
 नाम् ॥२॥ न पाकजगुणान्तरोत्पत्तेः ॥३॥ प्रतिदग्धिद्विद्धेः पाक-
 जानामप्रतिषेधः ॥४॥ शरीरव्यापित्वात् ॥५॥ न केशनखादिव्यतु-
 पसम्भेः ॥६॥ त्वक्पर्षन्तलाच्छरीरस्य केशनखादिव्यप्रसङ्गः ॥७॥
 शरीरगुणवैधर्म्यात् ॥८॥ न रूपादीनामितरेतरवैधर्म्यात् ॥९॥
 ऐन्द्रियकत्वाद्रूपादीनामप्रतिषेधः ॥१०॥ इति दशभिः सूत्रैर्बुद्धेः
 शरीरगुणव्यतिरेकप्रकरणम् ॥५॥

ज्ञानायौगपद्यादिकं मनः ॥११॥ न युगपदनेकक्रियोपसम्भेः ॥११॥

अज्ञातषक्रदर्शनवत् तदुपलभिराशुसञ्चारान् ॥३॥ अथोक्तहेतुत्वा-
 चापु ॥४॥ इति चतुर्भिः सूत्रैर्मनःपरीक्षाप्रकरणम् ॥६॥

पूर्वकृतफलानुबन्धात् तदुत्पत्तिः ॥१॥ भूतेभ्यो मूर्त्युपादानवत्
 तदुपादानम् ॥२॥ न साध्यसमत्वात् ॥३॥ नोत्पत्तिनिमित्तत्वा-
 न्मातापिपोः ॥४॥ तथाहारश्च ॥५॥ प्राप्तौ चाग्नियमात् ॥६॥
 शरीरोत्पत्तिनिमित्तवत् संयोगोत्पत्तिनिमित्तं कर्म ॥७॥ एतेना-
 निवमः प्रत्युक्तः ॥८॥ तददृष्टकारितमिति चेत् पुनस्तत्प्रसङ्गोऽपवर्गं
 ॥९॥ मनःकर्मनिमित्तत्वाच्च संयोगाद्यनुच्छेदः ॥१०॥ नित्यत्वप्रसङ्गश्च
 प्रायश्चानुपपत्तेः ॥११॥ अणुश्रामतानित्यत्ववदेतत् स्यात् ॥१२॥
 नाकृताभ्यागमप्रसङ्गात् ॥१३॥ इति अथोद्ग्रभिः सूत्रैः प्रायश्चित्त-
 मदृष्टनिष्पाद्यत्वप्रकरणम् ॥७॥

इति द्विसप्तत्या सूत्रैः सप्तभिः प्रकरणैस्तृतीया-
 ध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥

समाप्तश्च तृतीयोऽध्यायः ॥

अथ प्रकरणानि १६ सूत्राणि १४५ ।

चतुर्थोऽध्यायः ॥

प्रवृत्तिर्यथोक्ता ॥१॥ तथा दोषाः ॥२॥ इति द्वाभ्यां सूत्राभ्यां
 प्रवृत्तिदोषसामान्यपरीक्षाप्रकरणम् ॥१॥

तत्रैराशुं रागदेषमोहाद्यन्तरभावात् ॥१॥ नैकप्रत्यनीकत्वात् ॥
 २॥ व्यभिचाराद्देतुः ॥३॥ तेषां मोहः पापीयान् नामूढस्येतरो-

त्पत्तेः ॥४॥ निमित्तनैमित्तिकभावादर्थान्तरभावो दोषेभ्यः ॥५॥
न दोषस्यैषावरोधात्प्रोक्तस्य ॥६॥ निमित्तनैमित्तिकोपपत्तेः तुल्य-
जातीयानामप्रतिषेधः ॥७॥ इति सप्तभिः सूत्रैर्दोषैराश्रयप्रक-
रणम् ॥२॥

आत्मनित्यत्वे प्रेत्यभावसिद्धिः ॥१॥ व्यक्ताव्यक्तानां प्रत्यक्षप्रामा-
ण्यात् ॥२॥ न घटाद् घटानिष्यत्तेः ॥३॥ व्यक्ताद् घटनिष्यत्ते-
रप्रतिषेधः ॥४॥ इति चतुर्भिः सूत्रैः प्रेत्यभावपरौष्ठाप्रकरणम् ॥२॥

अभावाद् भावोत्पत्तिर्मानुषमृष्य प्रादुर्भावात् ॥१॥ व्याचा-
तादप्रयोगः ॥२॥ मातीतानागतयोः कारकशब्दप्रयोगात् ॥३॥ न
विगृह्येभ्योऽनिष्यत्तेः ॥४॥ क्रमनिर्देशादप्रतिषेधः ॥५॥ इति पञ्चभिः
सूत्रैः शून्यतोपादानप्रकरणम् ॥४॥

ईश्वरः कारणं पुरुषकर्माफस्यदर्शनात् ॥१॥ न पुरुषकर्मा-
भावे फस्यनिष्यत्तेः ॥२॥ तत्कारितत्वादहेतुः ॥३॥ इति त्रिभिः
सूत्रैरीश्वरोपादानताप्रकरणम् ॥५॥

अनिमित्ततो भावोत्पत्तिः कष्टकतैच्छणादिदर्शनात् ॥१॥ अ-
निमित्तनिमित्तत्वास्मानिमित्ततः ॥२॥ निमित्तानिमित्तधोरर्थान्त-
रभावादप्रतिषेधः ॥३॥ इति त्रिभिः सूत्रैराकस्मिकत्वप्रकरणम् ॥६॥

सर्वमनित्यमुत्पत्तिविनाशधर्मकत्वात् ॥१॥ मानित्यता नित्य-
त्वात् ॥२॥ तदनित्यत्वमग्नेर्दास्यं विनाश्यानुविनाशवत् ॥३॥ नित्य-
स्याप्रत्याख्यानं यथोपलब्धिव्यवस्थानात् ॥४॥ इति चतुर्भिः सूत्रैः
सर्वानित्यत्वनिराकरणप्रकरणम् ॥७॥

सर्वं नित्यं पञ्चभूतनित्यत्वात् ॥१॥ नोत्पत्तिविनाशकारणोप-

अन्धेः ॥ १ ॥ तद्व्यवहारोधादप्रतिषेधः ॥ २ ॥ गोत्यन्तितत्कारणो-
पपत्तेः ॥ ४ ॥ न व्यवहारानुपपत्तेः ॥ ५ ॥ इति पञ्चभिः सूत्रैः सर्व-
मित्यन्तनिराकरणप्रकरणम् ॥ ८ ॥

सर्वं पृथग् भावस्यैवपृथक्त्वात् ॥ १ ॥ गानेकस्यैरेकभावनि-
प्यपत्तेः ॥ २ ॥ स्यैवव्यवहारानादेवाप्रतिषेधः ॥ ३ ॥ इति त्रिभिः सूत्रैः
सर्वपृथक्त्वनिराकरणप्रकरणम् ॥ ९ ॥

सर्वमभावो भावेऽस्वितरेतराभावसिद्धेः ॥ १ ॥ न स्यभावसिद्धेर्भावा-
नाम् ॥ २ ॥ न स्यभावसिद्धिरापेक्षिकत्वात् ॥ ३ ॥ व्याहृतत्वादयु-
क्तम् ॥ ४ ॥ इति चतुर्भिः सर्वशून्यतानिराकरणप्रकरणम् ॥ १० ॥

संख्येकान्तासिद्धिः कारणानुपपत्त्युपपत्तिभ्याम् ॥ १ ॥ न कार-
णावयवभावात् ॥ २ ॥ निरवयवत्वाद्देतुः ॥ ३ ॥ इति त्रिभिः सूत्रैः
संख्येकान्तवादप्रकरणम् ॥ ११ ॥

सद्यः काशान्तरे च फलनिष्पत्तेः संग्रहः ॥ १ ॥ काशान्तरेषा-
निष्पत्तिर्हेतुविनाश्यात् ॥ २ ॥ प्राक्निष्पत्तेर्दृक्फलवत् तत् स्यात् ॥
३ ॥ नासन्न सन्न सदसत् सदसतोर्वैधर्म्यात् ॥ ४ ॥ उत्पादव्यव-
दर्शनात् ॥ ५ ॥ बुद्धिसिद्धं तु तदसत् ॥ ६ ॥ आश्रयव्यतिरेकाद्
दृक्फलोत्पत्तिवदित्यहेतुः ॥ ७ ॥ प्रीतेरात्माश्रयत्वादप्रतिषेधः ॥ ८ ॥
न पुत्रस्त्रीपशुपरिच्छदधिरण्यान्नादिफलनिर्देशात् ॥ ९ ॥ तत्सम्बन्धात्
फलनिष्पत्तेःसोषु फलवदुपचारः ॥ १० ॥ इति दशभिः सूत्रैः
फलपरीक्षाप्रकरणम् ॥ १२ ॥

विविधबाधनायोगात् दुःखमेव जन्मोत्पत्तिः ॥ १ ॥ न सुखसा-
यन्तराशनिष्पत्तेः ॥ २ ॥ बाधनानिर्दृत्तेर्वैदयतः पर्येषणदोषादप्रति-

वेधः ॥३॥ दुःखविकल्पे सुखाभिमानाच्च ॥४॥ इति चतुर्भिः सूत्रै-
र्दुःखपरीक्षाप्रकरणम् ॥१३॥

अणुक्लेशप्रवृत्त्यनुबन्धादपवर्गाभावः ॥१॥ प्रधानग्रन्धानुपपत्तेर्गुण-
ग्रन्थेनानुवादो निन्दाप्रशंसोपपत्तेः ॥२॥ समारोपणादात्मन्यप्रति-
वेधः ॥३॥ पात्रचयान्तानुपपत्तेश्च फलाभावः ॥४॥ सुषुप्तस्य सप्राद-
र्शने क्लेशाभाववदपवर्गः ॥५॥ न प्रवृत्तिः प्रतिबन्धानाद्य हीनक्लेशस्य ॥
६॥ न क्लेशसन्ततेः स्वाभाविकत्वात् ॥७॥ प्रागुत्पत्तेरभावानित्यत्ववत्
स्वाभाविके ऽप्यनित्यत्वम् ॥८॥ अपुञ्ज्यामतानित्यत्ववदा ॥९॥ न संक-
ल्पनिमित्तत्वाच्च रागादीनाम् ॥१०॥ इति दशभिः सूत्रैरपवर्गप-
रीक्षाप्रकरणम् ॥१४॥

इति सप्तषष्ठ्या सूत्रैः चतुर्दशभिः प्रकरणैश्चतुर्था-
ध्यायस्याद्यमाह्निकम् ॥

दोषनिमित्तानां तत्त्वज्ञानादहङ्कारनिवृत्तिः ॥१॥ दोषनिमित्तं
रूपाद्यो विषयाः संकल्पकृताः ॥२॥ तन्निमित्तं त्ववयव्यभिमानः ॥
३॥ इति त्रिभिः सूत्रैस्तत्त्वज्ञानोत्पत्तिप्रकरणम् ॥१॥

विद्याविद्याद्वैविध्यात् संग्रहः ॥१॥ तदसंग्रहः पूर्वहेतुप्रसिद्धत्वात् ॥
२॥ वृत्त्यनुपपत्तेरपि न संग्रहः ॥३॥ क्लृप्तैकदेशावृत्तित्वाद्बन्धव-
नामवयव्यभावः ॥४॥ तेषुचावृत्तेरवयव्यभावः ॥५॥ पृथक् चावयवे-
भ्योऽवृत्तेः ॥६॥ न चावयव्यवयवाः ॥७॥ एकस्मिन् भेदाभावाद्
भेदशब्दप्रयोगानुपपत्तेरप्रसन्नः ॥८॥ अवयवान्तराभावे ऽप्यवृत्तेर-

हेतुः ॥८॥ केशसमूहे तैमिरिकोपलम्बिवत् तदुपलम्बिः ॥१०॥
 स्रविषयानतिक्रमेणैन्द्रियस्य पटुमन्दभावादिषयग्रहणस्य तथाभावो
 नाविषये प्रवृत्तिः ॥११॥ अवयवावयविप्रसङ्गस्यैवमाप्रसङ्गात् ॥१२॥
 न प्रसक्तयोऽणुसङ्गात् ॥१३॥ परं वा चुटेः ॥१४॥ इति चतुर्दशभिः
 सूत्रैः प्रासङ्गिकमवयवावयविप्रकरणम् ॥२॥

आकाशव्यतिभेदात् तदनुपपत्तिः ॥१॥ आकाशासर्वगतत्वं वा ॥
 २॥ अन्तर्वहिस्य कार्यद्रव्यस्य कारणान्तरवचनादकार्यं तदभावः ॥३॥
 शब्दसंयोगविभवाच्च सर्वगतम् ॥४॥ अब्यूहाविष्टभविभुत्वानि आका-
 शधर्माः ॥५॥ मूर्तिमतां च संज्ञानोपपत्तेरवयवसङ्गावः ॥६॥ संयो-
 गोपपत्तेश्च ॥७॥ अनवस्थाकारित्वादनवस्थानुपपत्तेःसाप्रतिषेधः ॥८॥
 इत्यष्टभिः सूत्रैरौपोद्घातिकं निरवयवप्रकरणम् ॥३॥

बुद्ध्या विवेचनात्तु भावानां याथाक्यानुपलम्बिस्तन्वपकर्षणे पट-
 सङ्गावानुपलम्बिवत् तदनुपलम्बिः ॥१॥ व्याहृतत्वाद्हेतुः ॥२॥
 तदाश्रयत्वाद्पृथगग्रहणम् ॥३॥ प्रमाणतस्त्वार्थप्रतिपत्तेः ॥४॥ प्रमाणा-
 नुपपत्त्युपपत्तिभ्याम् ॥५॥ स्रप्रविषयाभिमानवदयं प्रमाणप्रमेयाभि-
 मानः ॥६॥ मायागन्धर्वनगरमृगदृष्टिकावदा ॥७॥ हेत्वभावादसि-
 द्धिः ॥८॥ स्रतिसंकल्पवच्च स्रप्रविषयाभिमानः ॥९॥ मिथ्योपलम्बे-
 र्विनाशस्तत्त्वज्ञानात् स्रप्रविषयाभिमानप्रणाशवत् प्रतिषेधे ॥१०॥
 बुद्धेस्यैवं निमित्तसङ्गावोपलम्भात् ॥११॥ तत्त्वप्रधानभेदाच्च मिथ्या-
 बुद्धेर्विध्योपपत्तिः ॥१२॥ इति द्वादशभिः सूत्रैः प्रासङ्गिकं वा-
 च्यार्थभङ्गनिराकरणप्रकरणम् ॥४॥

समाधिविशेषाभ्यासात् ॥१॥ नार्थविशेषप्रावक्ष्यात् ॥२॥ बुदा-

दिभिः प्रवर्तनाच्च ॥२॥ पूर्वकृतफलानुबन्धात् तदुत्पत्तिः ॥४॥ अर-
ण्यगुहापुलिनादिषु योगाभ्यासोपदेशः ॥५॥ अपवर्गेष्वेवंप्रसङ्गः ॥
६॥ न निष्पन्नावश्यम्भावित्वात् ॥७॥ तदभावस्यापवर्गं ॥८॥ तदर्थं
यमनियमाभ्यामात्मसंस्कारो योगाच्चाध्यात्मविधुपायैः ॥९॥ ज्ञान-
ग्रहणाभ्यासस्तद्विधौश्च सह संवादः ॥१०॥ तं शिष्यगुरुसम्बन्धाचारि-
विशिष्टश्रेयोर्थिभिरनसूयुभिरभ्युपेयात् ॥११॥ प्रतिपच्चहीनमपि
वा प्रयोजनार्थमर्थित्वे ॥१२॥ इति द्वादशभिः सूत्रैस्तत्त्वज्ञान-
विट्टिप्रकरणम् ॥५॥

तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे बीजप्ररोहसंरक्षणार्थं कष्ट-
कग्राखावरणवत् ॥१॥ ताभ्यां विगृह्य कथनम् ॥२॥ इति द्वाभ्यां
सूत्राभ्यां तत्त्वज्ञानपरिपासनप्रकरणम् ॥६॥

इति एकपञ्चाशता सूत्रैः षड्भिः प्रकरणैश्चतुर्था-
ध्यायस्य द्वितीयमाह्निकं समाप्तम् ॥

समाप्तश्चायं चतुर्थोऽध्यायः ॥

अत्र प्रकरणानि २० सूत्राणि ११८ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्णावर्णविकल्पसाध्यप्राप्त्याप्तिसंप्रसङ्गप्र-
तिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंग्रथप्रकरणहेलर्यापत्त्यविशेषोपपत्त्युपसङ्ख्यनुपस-
ङ्घिनित्यामित्यकार्यसमाः ॥१॥ साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामुपसंहारे तद्वर्मवि-

पर्ययोपपत्तेः साधर्म्यवैधर्म्यसमौ ॥२॥ गोलादिर्गोचिद्विवत् तत्-
चिद्विः ॥३॥ इति चिभिः सूत्रैः सत्प्रतिपक्षदेशनाभासप्रकरणम् ॥१॥

साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पादुभयसाध्यलाञ्छोत्कर्षापकर्षवर्षावर्ष-
विकल्पसाध्यसमाः ॥१॥ किञ्चित्साधर्म्यादुपसंहारचिद्वैधर्म्यादप्रति-
षेधः ॥२॥ साध्यातिदेशाच्च दृष्टान्तोपपत्तेः ॥३॥ इति चिभिः सूत्रैः
साध्यदृष्टान्तधर्मविकल्पप्रभवोत्कर्षसमादिजातिषट्कप्रकरणम् ॥२॥

प्राप्य साध्यमप्राप्य वा हेतोः प्राप्याविशिष्टत्वादप्राप्यसाधकत्वाच्च
प्राप्यप्राप्तिसमौ ॥१॥ घटादिनिव्यन्तिदर्शनात् पौडने साध्यभिपारा-
दप्रतिषेधः ॥२॥ इति दाभ्यां सूत्राभ्यां प्राप्यप्राप्तियुगलद्ववाहिविक-
ल्पोपक्रमजातिद्वयप्रकरणम् ॥३॥

दृष्टान्तस्य कारणानपदेशात् प्रत्यवस्थानाच्च प्रतिदृष्टान्तोन
प्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तसमौ ॥१॥ प्रदीपोपादानप्रसङ्गविनिवृत्तवत् तदि-
निवृत्तिः ॥२॥ प्रतिदृष्टान्तहेतुत्वे च नाहेतुर्दृष्टान्तः ॥३॥ इति
चिभिः सूत्रैर्युगलद्ववाहिसप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तसमजातिद्वयप्रकरणम् ॥४॥

मायुत्पत्तेः कारणाभावादनुत्पत्तिसमः ॥१॥ तथाभावादनुत्पत्तस्य
कारणोपपत्तेर्न कारणप्रतिषेधः ॥२॥ इति दाभ्यां सूत्राभ्यामनुत्प-
त्तिसमप्रकरणम् ॥५॥

सामान्यदृष्टान्तयोरेन्द्रियकले समाने नित्यानित्यसाधर्म्यात् संग्र-
हसमः ॥१॥ साधर्म्यात् संग्रहे न संग्रहो वैधर्म्यादुभयथा वा संग्रहे
ऽत्यन्तसंग्रहप्रसङ्गो नित्यत्वानभ्युपगमाच्च सामान्यस्याप्रतिषेधः ॥२॥
इति दाभ्यां सूत्राभ्यां संग्रहसमप्रकरणम् ॥६॥

उभयसाधर्म्यात् प्रक्रियाचिद्वैः प्रकरणसमः ॥१॥ प्रतिपक्षात्

प्रकरणसिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिः प्रतिपक्षोपपत्तेः ॥२॥ इति द्वाभ्यां सूत्राभ्यां प्रकरणसमप्रकरणम् ॥७॥

चैकाग्र्यानुपपत्तेर्हेतोरहेतुसमः ॥१॥ न हेतुतः साध्यसिद्धेस्त्रैकाग्र्यासिद्धिः ॥२॥ प्रतिषेधानुपपत्तेश्च प्रतिषेद्धव्याप्रतिषेधः ॥३॥ इति त्रिभिः सूत्रैर्हेतुसमप्रकरणम् ॥८॥

अर्थापत्तितः प्रतिपक्षसिद्धेरर्थापत्तिसमः ॥१॥ अनुक्तस्थार्थापत्तेः पक्षहानेरुपपत्तिरनुक्तत्वादनेकान्तिकलास्थार्थापत्तेः ॥२॥ इति द्वाभ्यां सूत्राभ्यामर्थापत्तिसमप्रकरणम् ॥९॥

एकधर्मोपपत्तेरविशेषे सर्वाविशेषप्रसङ्गात् सङ्गावोपपत्तेरविशेषसमः ॥१॥ कश्चित् तद्धर्मोपपत्तेः कश्चित्तानुपपत्तेः प्रतिषेधाभावः ॥२॥ इति द्वाभ्यां सूत्राभ्यामविशेषसमप्रकरणम् ॥१०॥

उभयकारणोपपत्तेरुपपत्तिसमः ॥१॥ उपपत्तिकारणाभ्यनुष्णाणादप्रतिषेधः ॥२॥ इति द्वाभ्यां सूत्राभ्यामुपपत्तिसमप्रकरणम् ॥११॥

निर्दिष्टकारणाभावेऽप्युपलब्धादुपलब्धिसमः ॥१॥ कारणान्तरादपि तद्धर्मोपपत्तेरप्रतिषेधः ॥२॥ इति द्वाभ्यां सूत्राभ्यामुपलब्धिसमप्रकरणम् ॥१२॥

तदनुपलब्धेरनुपलब्धादभावसिद्धौ तद्विपरीतोपपत्तेरनुपलब्धिसमः ॥१॥ अनुपलब्धात्मकत्वादनुपलब्धेरहेतुः ॥२॥ ज्ञानविकल्पानां च भावाभावसंबेदनादध्यात्मम् ॥३॥ इति त्रिभिः सूत्रैरनुपलब्धिसमप्रकरणम् ॥१३॥

साधर्म्यात् तुल्यधर्मोपपत्तेः सर्वानित्यत्वप्रसङ्गादनित्यसमः ॥१॥ साधर्म्यादसिद्धेः प्रतिषेधासिद्धिः प्रतिषेध्यसामर्थ्यात् ॥२॥ दृष्टान्ते च

साध्यसाधनभावेन प्रज्ञातस्य धर्मस्य हेतुत्वात् तस्य चोभयथाभावा-
च्चाविशेषः ॥३॥ इति त्रिभिः सूचैरनित्यसमप्रकरणम् ॥१४॥

नित्यमनित्यभावादनित्ये नित्यलोपपत्तेर्नित्यसमः ॥१॥ प्रति-
षेधे नित्यमनित्यभावादनित्ये नित्यलोपपत्तेः प्रतिषेधाभावः ॥२॥
इति द्वाभ्यां सूचाभ्यां नित्यसमप्रकरणम् ॥१५॥

प्रयत्नकार्यानैकत्वात् कार्यसमः ॥१॥ कार्यान्यत्वे प्रयत्नाहेतुत्वम-
तुपसम्भिकारणोपपत्तेः ॥२॥ इति द्वाभ्यां सूचाभ्यां कार्यसमप्रक-
रणम् ॥१६॥

प्रतिषेधेऽपि समानो दोषः ॥१॥ सर्वत्रैवम् ॥२॥ प्रतिषेधवि-
प्रतिषेधे प्रतिषेधदोषवद्दोषः ॥३॥ प्रतिषेधं सदोषमभ्युपेत्य प्रति-
षेधविप्रतिषेधे समानो दोषप्रसङ्गो मतास्तुज्ञा ॥४॥ स्वपक्षस्यप्राये-
लोपपत्त्युपसंहारे हेतुनिर्देशे परपक्षदोषाभ्युपगमात् समानो दोषः ॥
५॥ इति पञ्चभिः सूचैः षट्पक्षीरूपकथाभासप्रकरणम् ॥१७॥

इति त्रिचत्वारिंशता सूचैः सप्तदशभिः प्रकरणैः
पञ्चमस्याद्यमाह्निकं समाप्तम् ॥

प्रतिज्ञाज्ञानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासंन्यासो
हेत्वन्तरमर्थान्तरं निरर्थकमविज्ञातार्थमपार्थक्यमप्राप्तकाशं न्यूनमधिकं
पुनरुक्तमननुभाषणमज्ञानमप्रतिभा विज्ञेपो मतास्तुज्ञा पर्यंतुयोव्यो-
पेक्ष्यं निरनुयोव्यानुयोगोऽपसिद्धान्तो हेत्वाभासाश्च निघण्टुशा-
नानि ॥१॥ प्रतिदृष्टान्तधर्माभ्यस्तुज्ञा स्वदृष्टान्ते प्रतिज्ञाज्ञानिः ॥२॥
प्रतिज्ञातार्थप्रतिषेधे धर्मविकल्पात् तदर्थनिर्देशः प्रतिज्ञान्तरम् ॥३॥

प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः प्रतिज्ञाविरोधः ॥ ४ ॥ पञ्चप्रतिषेधे प्रतिज्ञातार्था-
पनयनं प्रतिज्ञासंन्यासः ॥ ५ ॥ अविशेषोक्ते हेतौ प्रतिषिद्धे विशेषमि-
च्छतो हेत्वन्तरम् ॥ ६ ॥ इति षड्भिः सूत्रैः प्रतिज्ञाहेत्वन्तराश्रित-
नियहस्थानपञ्चकविशेषलक्षणप्रकरणम् ॥ १ ॥

प्रकृतादर्थाद्प्रतिसम्बन्धार्थमर्थान्तरम् ॥ १ ॥ वर्षकमभिर्देशवकिर-
र्थकम् ॥ २ ॥ परिषत्प्रतिवादिभ्यां चिरभिहितमप्यविज्ञातमविज्ञाता-
र्थम् ॥ ३ ॥ पौर्वापर्यायोगाद्प्रतिसम्बन्धार्थमपार्थक्यम् ॥ ४ ॥ इति
चतुर्भिः सूत्रैः प्रकृतोपयोगिवाक्यार्थप्रतिपत्तिफलशून्यनियहस्थान-
चतुष्कप्रकरणम् ॥ २ ॥

अवयवविपर्यासवचनमप्राप्तकालम् ॥ १ ॥ हीनमन्यतमेनाप्यवयवेन
न्यूनम् ॥ २ ॥ हेतुदाहरणाधिकमधिकम् ॥ ३ ॥ इति त्रिभिः सूत्रैः
खसिद्धान्तानुरूपप्रयोगाभासनियहस्थानत्रिकप्रकरणम् ॥ ३ ॥

शब्दार्थयोः पुनर्वचनं पुनरुक्तमन्यचानुवादात् ॥ १ ॥ अर्थादाप-
न्नस्य खग्रब्देन पुनर्वचनं पुनरुक्तम् ॥ २ ॥ इति द्वाभ्यां सूत्राभ्यां
पुनरुक्तनियहस्थानप्रकरणम् ॥ ४ ॥

विज्ञातस्य परिषदा चिरभिहितस्याप्यप्रत्युच्चारणमननुभाषणम् ॥
१ ॥ अविज्ञातं चाज्ञानम् ॥ २ ॥ उत्तरस्याप्रतिपत्तिरप्रतिभा ॥ ३ ॥
कार्यव्यासङ्गात् कथाविच्छेदो विक्षेपः ॥ ४ ॥ इति चतुर्भिः सूत्रैरुत्तर-
विरोधिनियहस्थानचतुष्कप्रकरणम् ॥ ५ ॥

खपचे दोषाभ्युपगमात् परपचे दोषप्रसङ्गो मतानुज्ञा ॥ १ ॥
नियहस्थानप्राप्तस्थानियहः पर्यनुयोक्तोपेक्षणम् ॥ २ ॥ अनियहस्थाने
नियहस्थानाभियोगो निरनुयोक्त्यानुयोगः ॥ ३ ॥ इति त्रिभिः

सूचेर्दोषनिर्णयमतानुज्ञादिनियहस्तानधिकप्रकरणम् ॥ ६ ॥

विद्वान्तमभ्युपेत्यानिधमात् कथाप्रसङ्गोऽपविद्वान्तः ॥ १ ॥ हेला-
भाषाश्च यथोक्ताः ॥ २ ॥ इति दाभ्यां सूचाभ्यां कथकान्योक्तिनिर्ण-
यनियहस्तानद्वयप्रकरणम् ॥ ७ ॥

इति चतुर्विंशत्या सूचैः सप्तभिः प्रकरणैः पञ्चमा-
ध्यायस्य द्वितीयमाह्निकं समाप्तम् ॥

समाप्तश्च पञ्चमोऽध्यायः ॥

अथ प्रकरणानि २४ सूचाणि ६७ ॥

अस्मिन् न्यायशास्त्रे ऽध्यायाः ५ आह्निकानि १०
प्रकरणानि ८४ सूचाणि ५२८ पदानि १७६६ अक्ष-
राणि ८३८५ ॥

यदक्षन्नि किमपि पुच्छं दुस्तरकुनिबन्धपङ्कमगानाम् ।

श्रीगोतमसुगवीनामतिजरतीनां समुद्धरणात् ॥

संसारजलधिसेतौ वृषकेतौ सकलदुःखग्रमहेतौ ।

एतस्य फलमखिलमर्पितमेतेन प्रीयतामीशः ॥

न्यायसूचीनिबन्धोपावकारि सुधिषां सुदे ।

श्रीवाचस्पतिभिन्नेषु वस्त्ररूपसुवत्सरे ॥

इति न्यायाचार्यसन्निश्रीवाचस्पतिविरचितो

न्यायसूचीनिबन्धः समाप्तः ॥

॥ शुभमस्तु ॥

ॐ नमः परमात्मने ।

न्यायवार्त्तिकस्य

भूमिका ।

विश्वनाथन्यायपञ्चानना गोतमसूत्रवृत्तौ प्रमाणप्रमेयेत्यादि-
प्रथमसूत्रव्याख्याने “अत्र वार्त्तिकं यदि वादे देयनीयत्वात्
पृथगभिधानं तदा न्यूनाधिकापसिद्धान्तानां वादे देयनीयत्वात्
पृथगभिधानं स्यात्”^(१) इत्युक्तवन्तः । ग्रहणमिश्रेण वैशेषिकसूत्रोप-
स्कारे २ अध्याये २ श्लोके सामान्यप्रत्यक्षादिशेषाप्रत्यक्षादिशेष-
स्मृतेषु संग्रह इति १७ सूत्रव्याख्याने “न्यायवार्त्तिकेऽपि यत्
कारणभेदेन संग्रहे चित्तसुक्तं तदपि न सम्भवति व्यभिचारेण
समानधर्मादीनां चयाणां कारणत्वस्यैवासम्भवात्”^(२) इत्युक्तम् ।
श्रीधराचार्येण न्यायकन्दल्यां पृथिवीनिरूपणे “यथाशोद्योतकरः
समानासमानजातीयव्यवच्छेदो लक्षणार्थः”^(३) इत्युक्तम् । वर्द्ध-
मानोपाध्यायेन द्रव्यकिरणावलीप्रकाशे “तस्य संस्कारात् कालादा

(१) अस्मिन्नेव मुद्रिते न्यायवार्त्तिकपुस्तके पृ० २१ प० २ द्रष्टव्यम् ।

(२) ” ” ” पृ० १०३ प० ४ ”

(३) ” ” ” पृ० २६ प० १६ ”

विनाश इति वार्तिकविरोधाच्च" इत्युक्तम् । चङ्दर्शनटीकाकृता-
 चस्यतिभिन्नेषापि "प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टं भिविधमनुमान-
 माख्यातम्"^(१) इतिकारिकाव्याख्यायां सांख्यतत्त्वकौमुद्यां "सर्वं
 चैतदस्माभिर्न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायां व्युत्पादितं नेहोक्तं विस्तर-
 भया" इत्युक्तम् । चित्तुखाचार्येण तत्त्वप्रदीपिकायां (चित्तुखा)
 द्वितीयपरिच्छेदे "वाचको गवयस्याथ"मिति ३१ कारिका-
 व्याख्यायां "तथा च भगवदक्षपादप्रणीतं सूत्रम् प्रसिद्धसाधर्म्यात्
 साध्यसाधनसुपमानमिति । व्याख्यातं चैतदुद्योतकरेण वार्तिक-
 कृता आगमाहितसंस्कारस्मृत्यपेक्षं सादृश्यज्ञानसुपमानमिति"^(२)
 इत्युक्तम् । एवमनेकेषु न्याय-वैशेषिक-सांख्य-वेदान्तग्रन्थेषु न्याय-
 वार्तिकस्य तथा तट्टीकायास्य नाम दृष्ट्वा उद्योतकराचार्यकृतं
 न्यायवार्तिकनामानं महानिवन्धं मनसि विज्ञाय पण्डितवृद्धेभ्यो
 न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्यस्य पठनपाठनयोः परमोपयोगित्वं तस्य
 निगम्य तदन्वेषणेऽहं प्रवृत्तः । किन्तु "न्यायवार्तिकस्य विनष्टप्राय-
 त्वात् तन्नाभेऽनेके महापण्डिताश्चिरादेव विफलप्रयत्ना अभूवन्"^(३) इति
 किं साध्यं भविष्यतीति" नैयायिकवृद्धैर्निरत्नाहितोऽप्यहम्

(१) पञ्चमो कारिका ।

(२) अस्मिन्नेव मुद्रिते न्यायवार्तिकपुस्तके पृ० ६० प० १३ इत्यव्यम् ।

(३) न्यायवार्तिकस्य दुर्लभत्वे खड्ग उपलब्धत्वे वा वक्ष्यमाणा लोका
 वर्तन्ते ।

A contribution towards an index to the Bibliography
 of the Indian Philosophical systems by FitzEdward Hall,
 M.A., page 20, III. Nyāya-Varttika-Tatparya-Parisuddhi, also

“सद्योगेनैव सिध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः ।

नहि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः ॥”

इत्यनुसरन् न्यायवार्तिकं स्मरन् कतिपयवर्षानन्तरमेकस्य ब्राह्म-
णस्य गृहेऽहं भोजनार्थमाहूतो ब्राह्मणानां पङ्क्तौ उपविष्टस्तत्रैकस्य
महावातायनस्य मध्ये यायातथ्येन जीर्णवस्त्रेण वेष्टितानि धूस्री-
धूसराणि ऊर्णभादिभिराच्छादितानि अनेकानि पुस्तकपुटकानि
प्रवेष्टितानि दृष्ट्वा तेषां निष्कासने प्रयत्नो गृहपतिना दृष्टेन

called Nyāya-nibandha. This is probably an emendation of Pakshila Svamin's Varttika or Supplement to No. I. *Difināga*, whom Vāchaspati Mīśra names with censure: he was another ancient expositor of the logical institutes. The writings of both have, perhaps, perished. Complete copies of the work in question may be forthcoming; but I have never seen one. Its author is Udayana Āchārya, who is also called Uddyotakara Āchārya and Udayakara Āchārya. He was of the gotra of Bharadvāja. F. E. H.

The Kusumanjali, edited and translated by E. B. Cowell, preface page vi, III—The Nyāya-Varttika, a commentary on No. II. by Uddyotakara Āchārya. I procured lately, from a pandit of Nuddea, a fragment of this work containing a portion of the first book.

A classified index of the Sanskrit MSS. in the palace at Tanjore by A. C. Burnell, p. 113; these are all precisely similar recent transcripts made at Benares by several persons about 1820. As the work is exceedingly rare, it is much to be regretted that these MSS. are so incorrect as to be useless. Whole lines are quite unintelligible, and some of the copyists seem to have been perfectly ignorant of even the form of the letters.

See Catalogus Catalogorum by Theodor Aufrecht printed in 1891—1903, part I, p. 311; pt. II, p. 68; pt. III, p. 66.

ब्राह्मणेन “मा स्यूग्र मा स्यूग्र मार्जारगमनागमननिरोधार्थं
स्थापितानीमानि पुस्तकानि भोजनकाले मार्जार आगमिष्यति
कौटुम्बस्यं वासकवचस्यस्यः सर्वमन्नपानादिकं मार्जारेण भ्रंशयि-
ष्यति” इत्यादिभिरनेकैर्भर्त्सनेरपमानितो निवारितोऽप्यहं विश्वमेव
भोजनं करिष्यामीति ब्रुवन् तत्र स्त्रितानि कतिपयपुस्तकपुटकानि
समाकृष्टवान् । तेष्वेकस्मिन् पुटके न्यायवार्तिकस्य प्रथमाध्यायस्य
चिसूचीप्रकरणं प्रमाणप्रकरणं^(१) द्वितीयतृतीयावध्यायौ च सम्पूर्णा^(१)
कथ्यवान् । ततश्चास्यहुद्वरमहामहोपाध्यायश्रीईमत्कैलासचन्द्रभट्टा-
चार्यशिरोमणिभिर्दत्तं प्रथमाध्यायचिसूचीवार्तिकपुस्तकम् तत्प्राप्त्या

(१) पुस्तकमिदं देवनागराक्षरैः कागजाख्याधारे लिखितं परि-
शुद्धं च । पेशवामहाराजसभासदा नैयायिकप्रवरेण श्रीनेत्रशास्त्रिणा
लिखितेन वाराणसीस्थेन न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्यपुस्तकेन संवादादिदं
वार्तिकपुस्तकमपि तेनैव पण्डितेन लिखितमित्यमुमीयते । अस्मैव पुस्त-
कस्य प्रथमपत्रे निरकूपुष्टे

प्र० २८००

द्वि० २३००

तृ० १६००

च० ११००

प० ४३५

८२३५

इति लेखदर्शनात् संपूर्णस्य वार्तिकग्रन्थस्य संख्यावगता । “प्र० २८००”
इत्यनेन प्रथमाध्याये श्लोकसंख्या “द्वि० २३००” इत्यनेन द्वितीयाध्याये
श्लोकसंख्या एवंतीत्यारोऽपि बोध्या ।

(२) अयं द्वितीयाध्यायो देवनागराक्षरैः कागजाख्याधारे लिखितो-
ऽशुद्धश्च । अत्र लेखकेन लिपिकाज एवंरूपेण लिखितः ।

चात्यन्तं हर्षितः । ततश्च क्रमशोऽन्वेषणे कृते चिरेण मिथिला-
देशस्थज्ञोपाख्यपण्डितश्रीचण्डीश्वरसकाशात् प्रमेयप्रकरणमारभ्य
प्रथमाध्यायसमाप्त्यन्तं पुस्तक^(१)मुपलब्धवान् । इत्यमध्यायत्रये सप्तमे
वाराणसीश्वराजकीयसंस्कृतपाठशालीयपुस्तकालये वर्तमानं तृतीय-
चतुर्थाध्यायपुस्तक^(२) ततश्च स्वर्गनिवासिनां भूतपूर्ववाराणसीभूषण-
भूतानां श्रीविभवरामपण्डितानां पुरातनं पञ्चमाध्यायपुस्तक^(३)-

“इत्याचार्यश्रीउदद्योतकरक्तौ द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः । शुभमस्य ।
संवत् १६०० शके १७६५ विरोधकृतं नाम संवत्सरे पुस्तकं लिपि(लि)तं
वाराणसीमध्ये लिषा(खा)यितं ब्राह्मण्य लिपि(खि)तं धर्मशास्त्रायस्य
मासमाघवदि एकादशी । श्रीविश्वेश्वरस्यानात् ॥ त्रि(श्री)साहि
ष्यालमराष्ट्रे प्रवर्तमाने ॥”

तृतीयाध्यायोऽपि तथैव लिखितो जीर्णत्वाद्याकारेणानुमीयते यद्दर्श-
नप्रशत्याः पूर्वं लिखितो भवेदिति ।

(१) पुस्तकमिदं मैथिलाक्षरैस्तेहेतपत्रेषु लिखितं पुरातनं जीर्णं
कमिष्टं प्रायः मुञ्चं च । अन्ते लेखकेन “पुस्तकमिदं महोपाध्याय-
श्रीभवानन्दभट्टाचार्याखाम्” इति लिखितत्वात् कस्यचित्पण्डितस्य पुस्तक-
मिदमित्यवगम्यते । तेहेतपत्राणि तानपत्रेभ्यो भिन्नानि समीचीनान्यपि
भवन्ति । तेहेतपत्रं च सृष्टं कृष्णवर्णं भाषायां वसवदृष्टं इति प्रसिद्धं
वृष्टिदोषनिवारणार्थं बालकैर्धार्यते ।

(२) इदमपि मैथिलाक्षरैः कागजाख्याधारे लिखितं परिमुञ्चं जीर्णम् ।
अत्र यद्यपि लिपिकाणो न लिखितस्तथापि जीर्णत्वाद्याकारेण तत्सम्बद्ध-
न्यायनिबन्धप्रकाशपुस्तकेन ज० सं० १५६ (कृष्णखसेनसंवत्सर)लिखितेन
चानुमीयते तस्मिन्नेव समये लिखितं भवेदिति ।

(३) देवनागराक्षरैः कागजाख्याधारेषु लिखितं “१६०० विक्रमीये
संवत्सरे लिखितमिति” तत्र लिपिकाणो लिखितो लेखकेन ।

मय च वाराणसीस्थितेन श्रीहरिनामदाससाधुना कृपया प्रदत्तं नवीनं प्रथमाध्यायपुस्तकं^(१) च प्राप्य पञ्चाध्याय्यात्मकं सम्पूर्णं न्यायवार्तिकं सङ्कल्य^(२) तमानन्दमविन्दं यो वचसामगोचरः ।

“जाभासोभः प्रवर्द्धत” इति न्यायवार्तिकसाभात् न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकाया अप्यन्वेषणे कृतेऽस्या अपि त्रीणि पुस्तकानि^(३) प्राप्तानि । ततश्च क्रमशो न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकाया अपि व्याख्यानसुद्धनाचार्यकृतं न्यायवार्तिकतात्पर्यपरिशुद्धाख्य^(४)म-

(१) इदममुद्धं नवीनमपि सन्दिग्धस्थले पाठापपाठनिश्चायकमत्यन्त-सुपयोगि च ।

(२) येषु पञ्चस्रध्यायेषु “इति प्रमाद्यप्रकरणम्” “इति प्रमेयप्रकरणम्” मेवंरूपेण भिन्नान्येव प्रकरणानि आसन् तानि च वाचस्पतिमिश्रकृत-न्यायसूचीनिबन्धानुसारेण एकत्र सङ्गृहितानि कृत्वा ग्रन्थः सम्पूर्णीकृत इति । अयं च न्यायसूचीनिबन्धोऽप्यत्र सुत्रित एव विकतरत्नस्ये वक्ष्ये ।

(३) प्रथमं पुस्तकं कामजाख्याधारे देवनागराक्षरैर्वाराणसीं लिखितम् । तत्र लेखकेन लिपिकाल एवं लिखितः ।

“इति वाचस्पतिमिश्रविरचितायां न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायां प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ खलि संवत् १७५७ समये आश्विनवदि १० रविवसरे । श्रीः ॥ ॐ ॥ नमो नारायणाय ॥ ॥ खलि ॥ ॥ काशी करोटु कल्याणं विश्वेशः सर्वसम्पदः” इत्यादि ।

द्वितीयं तु तेद्वैतपत्रेषु मैथिलीक्षरैर्लिखितं तत्र लेखकेन लिपिकाल एवं लिखितः । “ल० सं० ७१७” (लक्ष्मणसेनसंवत्सरे)

तृतीयं कामजाख्याधारे देवनागराक्षरैर्लिखितं नवीनममुद्धं च ।

ग्रन्थोऽयं लोकदशसाहस्रगात्मक इदानीं सुत्रित उपलभ्यते ।

(४) ग्रन्थोऽयं श्लोकत्रयादशसाहस्रगात्मकः । इदानीमस्या एव एलि-

स्यापि व्याख्यानं श्रीगङ्गोपाध्यायात्मजश्रीवर्द्धमानोपाध्याय-
विरचितं न्यायनिबन्धप्रकाशाख्य^(१)मस्यापि व्याख्यानं श्रीवत्सभद्र-
मिश्रात्मजश्रीपद्मनाभमिश्रविरचितं वर्द्धमानेन्दुनामक^(२)मस्यापि
व्याख्यानं तात्पर्यमण्डनाभिधं श्रीशङ्कर^(३)कृतं च प्राप्तम् । एतेषां
प्राप्त्या परमप्रसुदितमना एते गन्धाः सर्वेषामपि विद्यासुरागिणां
सुखभा भवेयुरिति चिन्तयन् सुद्रष्टाद्वारा प्रकाशने यतमानोऽह-
मतिष्ठम् ।

अत्रान्तरे न्यायवार्त्तिकमन्वेषयद्विर्वाराणस्यां समागतैः
कलिकातास्त्रगवर्ननेष्टसंस्कृतपाठशास्त्राप्रधानाध्यक्षैर्महामहोपाध्यायै-
रिदानीं खगंक्षैः श्रीमद्देशचन्द्रन्यायरत्नभट्टाचार्य— श्री. आर्. ई.
महाशयैरहं प्रोत्साहितो “यदेतेषां गन्धानां सुद्रष्टं वङ्गदेशस्य-
एषियाटिक्खोसाइटीसभासमादेशेन यदि भवेत् तर्हि सर्वप्रकारेण
समीचीनं भविष्यतीति” तत्र न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्यस्य पृथङ्-
सुद्रितत्वादिदानीं न्यायवार्त्तिकादीनां गन्धानामपि पार्थक्येनैव

याटिक्खोसाइटीसभाया निदेशेन श्रीवर्द्धमानोपाध्यायकृतटीकासहितो
सुद्रितो भवतीति तद्विशेषवर्णनं तद्भूमिकायां प्रथमम् ।

(१) ग्रन्थोऽयं श्लोकविंशतिसाहस्रगात्मकः ।

(२) पारम्भादात्मनिरूपणान्तस्य ग्रन्थस्य पुस्तकमस्त्रमिकटे वर्ततेऽतः
सम्पूर्णग्रन्थस्य श्लोकसंख्या इदानीं कर्तुं न शक्यते । अनेनैव पद्मना-
भमिश्रेण किरणावलीप्रकाशोऽपि व्याख्यातस्तदपि व्याख्यानं वर्द्धमानेन्दु-
नामकं प्रथमग्रन्थात्मकमस्त्रमिकटे वर्तते तत्र श्लोकसंख्या ३६०० ।

(३) अयं शङ्करमिश्रो वा शङ्करभट्टाचार्यो वेति निर्णयस्तन्मुद्रणावसरे
भविष्यति ।

मुद्रणं समुचितमिति निर्धारितं तैरेव महाग्रथैः । ततश्च मया-
 तुमोदितेऽस्मिन्नर्थे उक्तमहाग्रथेषु कश्चिकातानगरे गतेषु उक्त-
 शोषारट्टीसत्यादकमहाग्रथानामपि समादेशपत्रे समागते न्याय-
 वार्त्तिकमुद्रणारम्भो जात इति ।

तत्र च सर्वेष्वप्युपलब्धन्यायवार्त्तिकादर्ग्रंथपुस्तकेषु व्याख्येयत्वेन
 मूलत्वेन वा विन्यस्तानि न्यायसूत्राणि वार्त्तिकसंक्षिप्तानि न तु
 पार्थक्येन, मया तु जिज्ञासूनां सुबोधार्थं तत्रतत्रैव सर्वाणि
 न्यायसूत्राणि सूत्राक्षरैः पार्थक्येन मुद्रणसमये विन्यस्तानीति
 विज्ञेयम् ।

अत्रादर्ग्रंथपुस्तकेषु प्रथमद्वितीयाध्यायपुस्तकानि देवनागराक्षर-
 लिखितपरमादर्ग्रंथपुस्तकाद्देवनागराक्षरैर्लिखितानीति श्लेषक-
 लिखितनामग्रामादिभ्योऽस्तुमौयते । अपराणि द्वितीयचतुर्थाध्याय-
 पुस्तकानि देवनागराक्षरैर्लिखितानि प्राचीनान्यपि मैथिल्या-
 क्षरलिखितपरमादर्ग्रंथपुस्तकाद्देवनागराक्षरेष्ववतारितानि यतस्तेषु
 कश्चिद् रकारस्थाने वकारः कश्चिच्च वकारस्थाने रकार इत्यादि-
 श्लेषोऽस्ति । अन्यानि प्रथमद्वितीयचतुर्थाध्यायपुस्तकानि मैथिल्या-
 क्षरलिखितानि किन्तु प्राचीनत्वाप्यौर्णत्वादिसुप्राक्षरत्वाच्च मैथिल्या-
 नामपि दुष्पठानि ततः का कथा मादृशनामक्षिरपरिचितमैथि-
 ल्याक्षराणाम् । एवं कश्चित् कश्चित् तात्पर्यटीकायामप्यव्याख्यात-
 त्वाद् भ्रामकेष्वक्षरेषु अर्थानुसन्धानेनाक्षरान्तरविन्यासः कश्चित्
 सम्भवतीति भ्रान्तेः पुद्गलधर्मत्वादिति तत् चन्तव्यं विदग्धिः
 परिस्रमवेत्तभिरिति ।

मुद्रणसमयेऽस्मिन् पुस्तके पाठान्तरबोधनार्थं वाराणस्यां वृद्ध-
ब्राह्मणस्य गृहे प्राप्तं पुस्तकं प्रथमत्वेन मिथिखादेशस्येन श्लोपाख्य-
पण्डितश्रीचण्डौश्वरशर्मणा दत्तं पुस्तकं द्वितीयत्वेन गृहभिर्दत्तं
पुस्तकं तृतीयत्वेन वाराणसीखराजकीयसंस्कृतपाठशालीयं चतुर्थ-
त्वेन विभवरामपण्डितानां पुस्तकं पञ्चमत्वेन द्वितीयाध्यायमुद्रण-
समये च महामहोपाध्यायश्रीगङ्गाधरशास्त्रि- श्री. आर. ई.
महाशयैर्वाराणसीखराजकीयसंस्कृतपाठशालीयभूतपूर्वाध्यापकैः प्रदत्तं
द्वितीयाध्यायपुस्तकं च षष्ठत्वेनाङ्कद्वारा सूचितम् ।

यद्यप्यस्य न्यायवार्त्तिकस्य टीका आचार्यवाचस्पतिमिश्रेण कृता
तस्या अपि टीका उदयनाचार्येण कृता तस्या अपि टीका बर्द्ध-
मानोपाध्यायेन कृता एवरूपेण टीकापरम्पराशालिनोऽप्यस्य न्याय-
दर्शनरहस्यप्रकाशकस्य महानिबन्धस्य मुद्रणकार्यं महानैयायिकाना-
मप्यसाध्यं किं पुनर्मादृशानामल्पज्ञानां तथापि चिरेणानुभूत-
महाश्रमेणोक्तरीत्या वार्त्तिकपुस्तकं सम्पूर्णं सङ्कलय्य थावच्छक्यं
संग्रोध्य पाठान्तराणि च सन्निवेश्य सर्वसाधारणविद्यातुरागिणां
सौख्यार्थमुक्तसोसाहटीसभानिदेशेन सुद्रितवानहमस्मि । अत्र
गुणैकपत्रपातिनो नैयायिकप्रवराः सम्पूर्णं सुद्रितपुस्तकं समधि-
गम्य दृष्टिपूर्तं कृत्वा मामकीनं परिश्रमं सफलयन्तु नैसर्गिकदयया
असद्दृष्टिदोषजा सुद्राप्रमादजा अशुद्धीः संग्रोधयन्त्विति च
भूयोभूय एवाभ्यर्थये । अनेन कर्मणा प्रवीदतु सर्वान्तर्यामी
श्रीपरमेश्वर इति ॥

अत्र वाराणसीखराजकीयसंस्कृतपाठशाखाभूषणभूतैरिदानीं

स्वर्गस्वैर्महामहोपाध्यायेस्तार्किकगिरोमणिभिरस्मद्गुरुवरैः श्री १-
कैलाशचन्द्रभट्टाचार्यमहाशयैरादर्गपुस्तकसम्पादनसाहाय्येन विषम-
सूत्रव्याख्यानादिना च परममनुकम्पितोऽस्मि नोचेदस्य संस्करणं
मम साधुं कथमपि न भवेदिति ॥

यद्यपि कविभिः कल्पनया^(१) शिष्यप्रशिक्षेण स्तुत्या^(२)
सम्प्रदायप्रवर्तकैश्चोत्कर्षस्थापनाय^(३) अन्येषु साहित्यिकैः किंवदन्ती-

(१) यथा माधवीये शङ्करविजये ३ सर्गे । विष्णुः पद्मपादाचार्योऽभूत् ।
वायुर्हंसामलकाचार्योऽभूत् । वायुरेव तोटकाचार्योऽभूत् । ब्रह्मा सुरेश्वरा-
चार्योऽभूदेवमेवाऽनेके देवाः शङ्कराचार्यस्य चरणं सेवितुं ब्राह्मणपुत्रा
अभूवन्निति निरूपितम् ।

अथ माधवश्च न वेदभाष्यकर्ता पूर्वोत्तरमीमांसाव्याख्याता पराशर-
स्तुत्यादिधर्मशास्त्रव्याख्याता सायनमाधवाचार्यः यतः पूर्वोक्तमाख्यायिकां
प्रमाणोद्धेखरहितां स कथं लिखेत् । अपि च ६१२ शाकाब्दे निर्मितां
न्यायकन्दलीं चित्सुखीयत्र्ये समुद्रतवन्तं चित्सुखाचार्यं खड्गखड्गखाद्य-
टीकाकारं ओहर्षादपि पञ्चाङ्गाविनं शङ्कराचार्यस्य शिष्यत्वेन च कथं
लिखेत् । अन्यच्च “वागीशाद्याः समनसः सर्वार्थानामुपक्रमे” इत्यादिमुद्रा-
स्लोकानां शङ्करविजयेऽभावात् । यद्यपि मुद्रास्लोकः सर्वदर्शनसंग्रहेऽपि
नान्ति तथापि “श्रीमत्सायनदुग्धाब्धिकौस्तुभेन महौजसे”त्यादिस्लोक-
दर्शनात् तस्य तत्कालं निर्विवादमेव ।

(२) गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुर्गुरुर्देवो महेश्वरः ।

तत्पदं दर्शितं वेन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ इत्यादि ।

(३) यथा रामानुजाचार्यो कण्ठाचार्यपरनामधेयः ऋषिराजशेषस्याव-
तारः १२० वर्षाब्धि भूमौ स्थितो लोकोत्तराब्धि कार्याब्धि कृतवानित्यादि-
प्रपञ्चान्मृत्युत्रये रामानुजचरित्रनामधेये प्रतिपादितम् । मध्वाचार्यस्य

श्रवणादिना^(१) अपरैश्च हेलाभासैर्भ्रमात्मकानुमानेन^(२) बहूनां

वायोरवतार इत्यादिमहाभारते भविष्यपर्वणि आर्यविद्यासुधाकरग्रन्थेऽपि । महाभारतस्य खिलो हरिवंशोऽस्यापि खिलो भविष्यत्पर्व अस्यापि खिलः कदाचिद्भवेत् । बहूभाचार्यस्तु अग्नेरवतार इत्यादिबहूभदिग्विजयग्रन्थे । एवं नागकथास्य नागकचन्द्रोदयपुस्तके गोरखनाथस्य निरञ्जनपुराणे माहात्म्यम् । अन्यैव रीत्या बहूनां निरूपणम् ।

(१) यथा भक्तमातृग्रन्थे १०८ भक्तानां चरितानि ।

मानसिंहः । हनूमान् । विभीषणः । शत्रुघ्नः । अजामिलः । जटायुः । अम्बरौषः । विदुरः । सुदामा । चन्द्रहासः । शिविः । उग्रोत्तः । प्रोपदी । वाल्मीकिः । रुक्माङ्गदः । मयूरध्वजः । प्रजादः । निम्बादित्यः । श्रीमार्गः । रामानुजः । श्रीरङ्गः । श्रीकृष्णदासः । अग्रदासामरसिंहौ । शङ्कराचार्यः । मङ्गलमिश्रः । उदयनाचार्यः । विद्वत्प्रेषः । नामदेवः । गीतगोविन्दकारजयदेवः । पद्मावती । श्रीधरस्वामी । विश्वमङ्गलः । पद्मकला । विष्णुशर्मा । ज्ञानदेवः । त्रिलोचनः । कुलशेखरः । रतिमतिः । द्युतिमान् । कर्मावाह । राजकन्या । राजपुत्रः । वैश्यासाधुः । चतुर्भुजः । कामधुक । जयमङ्गलः । श्रीधरः । साक्षीगोपालः । रामदासः । गन्धदासः । आङ्गदासः । रविदासः । कवीरदासः । पीपाजी । धनाभागवतः । रामराजः । सुखानन्दः । सुरसंरित् । नरहरिः । माधवदासः । वृद्धा । परमानन्दः । श्रीकृष्णचैतन्यः । सूरदासः । हरिश्चासः । कृष्णदासः । विद्वलः । ब्रजवल्लभः । रूपसतानतः । व्यासः । गोविन्दस्वामी । सुरारिः । सदनकसाई । लज्जुदासः । सत्याराज्ञी । लंपा । नरसी । मोरावाह । तुलसीदासः । परशुरामः । एवमन्येऽपि बहवो निरूपिताः ।

एवमेव सन्तविलासग्रन्थेऽपि अनेके निरूपिताः ।

(२) यथा केनचिन्निरूपितं “वराहमिहिराचार्यो भिक्तजातीयो वा कश्चित् भूत्र इति । उक्तं च वृहज्जातके ।

पुरुवाशमेकनाम्ना प्रसिद्धापि नाममात्रेणैवा^(१)र्वाचौनामामपि

आदित्यदासतनयस्तदवाप्तबोधः

काम्पिल्लुके सविह्वलन्मवरप्रसादः ।

आवन्तिको मुनिमतान्धवलोक्य यत्ना-

द्धोरां वराहमिहिरो रश्मिरां अधस्त ॥ इति ।

अत्र आदित्यदासतनय इत्यत्र दासपदोपादानात् ।”

वस्तुतस्तु भट्टोत्पत्तेन वृहज्जातकटीकायाम् ।

“आदित्यदासाख्यो ब्राह्मणस्तस्य तनयः पुत्रः”

“चैत्रमासस्य पञ्चम्यां सितायां गुहवासरे ।

वसुधामृते प्राक्के ८८८ ह्यतेयं विद्वतिर्मया ॥”

इत्युक्तत्वाद् ब्राह्मण एव । अन्येऽपीदानींतना ब्राह्मणा राखानदास-
काजिदासादिनामगो वर्तन्ते ।

(१) एके तु तर्कभाषाकर्तुः केशवमिश्रस्य समयनिर्णये प्रतिपादित-
वन्तः गोवर्धनेन तर्कभाषायादौका रचितेति गोवर्धनसमयात् पूर्वकाल-
भावे केशवः अपि च तर्कसंग्रहटीकापि न्यायबोधिनी गोवर्धनेन कृता यथा

“अखिलागमसञ्चारि श्रीकृष्णाख्यं परं महः ।

ध्यात्वा गोवर्धनसुधीस्तनुते न्यायबोधिनीम् ॥”

इति टीकामुखदर्शनादवगम्यते गोवर्धनात्पूर्वकालवर्ती अन्नम्भट्टोऽपि
तर्कसंग्रहकारः । “ष्टङ्कारोत्तमसत्प्रमेयरचनेराचार्यगोवर्धनस्यर्द्धी कोऽपि
न विस्तृतः” इति गीतगोविन्दे आदावेव दर्शनात् जयदेवसमयात्
पूर्वकालवर्ती गोवर्धनाचार्यः

“ख्यातो गोवर्धनाचार्य उमापतिधरस्तथा ।

शरण्या जयदेवश्च धोयीकविन्दपः क्रमात् ॥

राज्ञो जय्यसेनस्य पञ्चरत्नानि संसदि ॥”

इत्यनेन जयदेवसेनस्य राष्ट्रः समये १०१० शकाब्दे वा तदासन्ने समये जयदेवस्य स्थितिरिति निष्पन्नं भवति । श्रीरजनीकान्तगुप्तमहाशयेन जयदेवचरितपुस्तके १३०० शकाब्दे जयदेवस्य स्थितिरनुमिता ततोऽपि जयदेवात्पूर्वं गोवर्धनाचार्यस्ततोऽपि पूर्वं तर्कभाषातर्कसंग्रहकाराविति ।

वस्तुतस्तु तर्कभाषाटीकारम्भे

“यस्तर्कभाषामनुभाषते स गोवर्धनस्तर्ककथासु धीरः ।

तेनानवद्येन सुधांशुगौरी कीर्तिगुण्णाममृताधिकास्तु ।

विजयश्रीतनूजन्मा गोवर्धन इति श्रुतः ।

तर्कानुभाषां तनुते विविच्य गुरुनिर्मितिम् ॥

श्रीविम्बनाद्यानुजपद्मनाभानुजो गरीयान् बलभद्रजन्मा ।

तनोति तर्कानधिगत्य सर्वान् श्रीपद्मनाभाद्दिदुषो विनोदम् ॥” इति ।

दर्शनात् गोवर्धनः पद्मनाभमिश्रस्य आता बलभद्रमिश्रस्य पुत्रः ।

पद्मनाभेन च किरखावलीभास्करे

“उपदिष्टा गुरुचरखैरस्पृष्टा वर्धमानेन ।

किरखावल्यामर्थास्तन्यन्ते पद्मनाभेन ॥”

“यस्तर्कदुस्तरतरार्थवर्कधारी

वेदान्तवर्त्मनिरताध्वगसार्थवाहः ।

श्रीपद्मनाभरचितेन दिवाकरेण

तुष्टोऽमुनास्तु सुकृती बलभद्रमिश्रः ॥”

इत्युक्त्वात् वर्धमानोपाध्यायादपि पश्चात्कालभावीत्ववर्षाचीनः सः यत उदयनाचार्यं न्यायकीलावत्यां प्रमाद्यति न्यायकीलावतीकारः सा च वर्द्धमानोपाध्यायेन व्याख्याता इति ।

अपि च मुक्तायशुःसंहिताभाष्यकर्तुः मञ्जीधरस्य समसनिर्णये १८६६ ईसवीयवर्षे सप्तेम्बरमासे पण्डितपत्रे मुद्रितं जयचन्द्रप्रदत्तताम्रपत्रशासनस्य “द्वात्रिंशदधिकद्वादशशतसंवत्सरे भाद्रे मासि मुक्तायशु जयोदर्यां तिथौ

रविदिने अङ्गणोऽपि संवत् १२३२ ” इत्युपक्रम्य “महापण्डितश्रीमहो-
धरपौत्राय महामिषपण्डितश्रीहृत्पुत्राय महापण्डितश्रीहृत्पौत्रेश-
शर्मणे ब्राह्मणाय ” इत्युक्तां वचनमवलम्ब्य १२३२ संवत्सरात् पूर्वं महो-
धरस्थितिनिर्णीता ।

वस्तुतस्तु शुक्लयजुःसंहिताभाष्यकर्त्ता महोदरेणात्मचरितमेवं
लिखितम् ।

“रसवेदाङ्गभू १६४६ वर्षे मास्यसे ? धवले दले ।

त्रयोदश्यां रवेर्वारि वाराश्रयां महोदरः ।

श्रीरत्नेश्वरमिषस्य गुरोः केशवजन्मनः ।

आश्रया विद्वतिः श्रौषवीं भाष्यदृत्तमुसारियौम् ।

विदुषां सुखबोधाय अध्यादुःखमुसारतः ।

भाष्यं रामकृतां वृत्तिं तारावाणोष ? तत्त्वतः ।

नीलकण्ठो रमानाथः सिताम्भश्चन्द्रशेखरः ।

भैरवोऽप्यङ्गपातिन्मुखेन तुष्याम्बकेशरी ।

इति महोदरविरचिता शुक्लसूत्रवृत्तिः समाप्ता ॥”

अथ कदाचिद्ब्रह्मणां महोदराणां सम्भवोक्तिं तथापि तत्कृतग्रन्थेषु
मङ्गलश्लोकस्यैवमात्वं संहिताभाष्ये आदावेव “भाष्यं विष्णोःश्रीव्यटमाध-
वोचम्” इत्युक्त्वा च माधवाचार्यस्य १३१३ शकाब्दे वर्तमानस्य समयात्
पश्चाद्भावी महोदर इति तु वक्ष्येपायितम् ।

एवं — ऋग्वेदीयसर्वाङ्गानि मेधातिथिः ऋषिः, मेधातिथिभङ्गोऽपि मनु-
स्मृतिभाष्यकारः । श्रीवाचस्पतिमिश्रो भामत्यामन्ते “तस्मिन्महोदये मह-
नीयकीर्त्ता श्रीमनुस्मृत्योऽकारि मया जिवन्तः ।” इत्युक्त्वाङ्गं महाभारते
अनुशासनपर्वणि ७० अध्याये श्रीमद्भागवतेऽपीत्यन्यो नृगणपतिः ।
रामावतारसमये रावणो दशमुखः अपरोऽपि जम्बूद्वीपस्य कर्तुर्जम्बू-
कायस्यस्य भ्राता रावण इति जम्बूद्वीपस्य प्रथमोऽस्ति वर्णितः ।

निबन्धकाराणां जीवनचरितस्य निरूपितत्वात् तथ्येनेयस्यथा
 विवादरहितमर्वाचीनानां जीवनचरितं प्रायो नावगम्यते किं
 पुनश्चिरन्तानां गोतम-कणाद-प्रभृतीनां महर्षीणामन्येषामपि
 अधिकरणानामाचार्याणां तथापि यद्योपलब्धं सप्रमाणमत्र
 निरूपयामि ॥

न्यायशास्त्रप्रणेतुर्भगवतो महर्षेर्गोतमस्य चरितम् ।

तत्र तावद्व्यायशास्त्रप्रणेता भगवान् गोतममहर्षिः^(१) कस्मिन्
 काले कस्मिन् देशे आविरासीदिति निर्णयस्तु दूरे गतस्तस्य
 नाम्नेव विवादो वर्तते । स च गोतमो गौतमो वा ? दृश्यते
 चानेकत्र गोतम इति वञ्जत्र च गौतम इति । किन्तु नैषधचरिते
 १७ सर्गे ७५ श्लोकः ।

वैशेषिकसूत्रकर्ता कणादमहर्षिरपरोऽपि कणादभट्टाचार्या भाषारत्नस्य
 कर्ता । मान्वाता महार्णवकर्मविपाकयज्ञकारः अन्योऽपि मान्वाता
 महाभारते राजधर्म ६७ अध्याये निरूपितः । एवमेव बहवो वर्तन्ते ।

(१) महर्षिकृत्यां वायुपुराणे पूर्वाङ्के ५६ अध्याये ।

“ऋषीत्थेव गतौ धातुः अतौ सत्ये तपस्यथ ।

एतत्सन्निवृत्ते तस्मिन् ब्रह्मणा स ऋषिः स्मृतः । ७६ ।” इत्यादि ।

“यस्मान्न हन्यते मानैर्महान् परिगतः पुरः ।

यस्मादृषन्ति ये धीरा महान्तं सर्वतो शुभैः ।

“सुक्तये यः शिखात्वाय शास्त्रमूचे सचेतसाम् ।

गोतमं तमवेत्यैनं यथा वित्य तथैव सः ॥” इति ।

महापण्डितेन लोकोत्तरविद्यावैभवशालिना श्रीहर्षलोकात्मात्^(१) ।

न्यायसूत्रवृत्तावप्यन्ते ।

तस्मान्महर्षयः प्रोक्ता बुद्धेः परमदर्शिनः ॥ ८२ ॥”

वित्तरश्च तत्रैवाय मत्स्यपुराणे १४४ अध्याये ऽप्यनुसन्धेयः ।

ऋषिकक्षयं तेषां चातुर्विध्यमुक्तं सम्प्रदायविद्धिः । यथा

“ऋषीणाम् ऋषिपुत्राणाम् ऋषिकाणां खयम्भुवाम् ।

तथा नामाभिजानीयाद्यथैषां मन्मदृष्टयः ।

प्रवरैर्वै समाख्याता ऋषयस्ते इति श्रुतिः ।

तत्पुत्रपौत्रगणार ऋषिपुत्रा इति स्मृताः ।

राजन्ववैश्या ऋषिकास्त्रियस्तास्त्रियर्ग्युणयः ।

देवादेवाश्चरौ नद्यो गन्धर्वास्ते खयम्भवः ॥” इति ।

(१) श्रीहर्षेण सकपोलकल्पनया नोक्तमिदं किन्तु चार्वाकौत्सिरेवा-
क्षरश्रोऽनूदिता । चार्वाकस्य कथा तु महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मे
३८ । ३८ अध्याये वित्तरेश वर्तते । यथा

“वैशम्पायन उवाच ।

ततस्तत्र तु राजानं तिमन्तं भ्रातृभिः सह ।

उवाच देवकौपुत्रः सर्वदर्शी जनार्दनः ॥

वासुदेव उवाच ।

ब्राह्मणास्तात कोकोऽस्मिन् अर्धनीयाः सदा मम ।

एते भूमिचरा देवा वाग्विधाः सुप्रसादकाः ।

पुरा ह्यतयुगे राजञ्चार्वाको नाम राक्षसः ।

तपस्तेपे महावाहो नदयीं यज्जुवार्तिकम् ।

वरेण कृन्ध्यमानश्च ब्रह्मणा च पुनःपुनः ।

अभयं सर्वभूतेभ्यो वरयामास भारत ॥

द्विजावमागादन्यत्र प्रादाद्वरममुत्तमम् ।

अभयं सर्वभूतेभ्यो ददौ तस्मै जगत्पतिः ॥

स तु लब्धवरः पापो देवानमितविक्रमः ।

गान्तसस्तापयामास तीव्रकर्मा महाबलः ॥” इत्युपक्रम्य

“स एष निहतः श्रेते ब्रह्मदश्वेन राक्षसः ।

चार्वाको नृपतिश्चेक माशुचो भरतर्षभ ॥” इत्युक्तम् ।

अत्र केचित् बृहस्पतिशिष्य एकश्चार्वाको दुर्योधनसखः राक्षस-
सार्वाकोऽपर इति चार्वाकद्वयं निर्मूलं कल्पयन्ति । तथात्वेऽपि वेदादि-
निन्दकस्य न्यायकृद्गोतमनिरूपकस्य चार्वाकस्य नलकथाप्रसङ्गे निरू-
पयान्महाभारतेऽस्य निरूपणं नासम्भवीति मन्तव्यम् ।

अपि च शान्तिपर्वणि मोक्षधर्म १८६ अध्याये । भारद्वाज उवाच ।

“यदि प्राणयते वायुर्वायुरेव विचेष्टते ।

असित्याभाषते चैव तस्माज्जीवो निरर्थकः ॥”

अत्र लोककण्ठक्रीकाकारः । नित्यं समिध्यत इति जीवस्थानौपाधिकं
रूपं दीप्यत इत्युक्तं तल्लोकायतमते स्थित्वा आक्षिपति । यदीति । एवमेव
२१८ अध्याये २३ तमे श्लोके लोकायतमतसञ्चारः कृतः “दृश्यमाने
विनाशे च प्रत्यक्षे लोकसाक्षिके” इत्यादिना ।

चार्वाकः चारुः लोकसम्मतो वाको वाक्यं यस्य एषोदरादित्वात् साधुः ।

“अत एव तस्य चार्वाकमतस्य लोकायतमित्यन्वर्थपरं नामधेय” मिति
सर्वदर्शनसंग्रहे चार्वाकदर्शने माधवाचार्येणोक्तत्वात् चार्वाको लोकायति-
कश्चैक एवेति ।

अपरे तु “अग्निहोत्रं त्रयो वेदास्त्रिदशं मन्त्रगुण्डगम् ।

बुद्धिपौरुषहीनां जीविकेति बृहस्पतिः ॥” इति

“त्रयो वेदस्य कर्तारो धूर्तभण्डनिशाचराः ।”

“एषा सुनिप्रवरगौतमसूत्रवृत्तिः^(१)
 श्रीविश्वनाथकृतिना सुगमाख्यवर्णा ।
 श्रीकृष्णचन्द्रचरणाम्बुजचन्द्ररीक-
 श्रीमच्छिरोमणिवचःप्रचयैरकारि ॥”

इति नैयायिकप्रवरेण विश्वनाथन्यायपञ्चाननेनोक्तत्वात् ।

इत्याद्यपि च वदतश्चार्वाकराक्षसस्यैवेदमपि “मुक्तये यः शिखात्वात्वे”-
 त्वादिवचनमित्यविश्वनाथ न्यायशास्त्रस्य वास्तविकनिन्दायां तत् प्रमादयन्ति
 तत्तूपहासास्यदम् राक्षसोक्तत्वेन श्रद्धापारिग्रहात् । न चैवं रीत्या गौतम-
 नामाप्युपहासास्यदमित्यप्युच्यतामिति वाच्यम् । वेदानां वेदसम्प्रदायैव अग्नि-
 होत्रस्याग्निहोत्रसम्प्रदायैवोचरितत्वात् । यथा च अग्निहोत्रत्रिदशभस्म-
 धारणादीनां बुद्धिपौरुषहीनानां जीविकालेन व्यवस्थापनं कृतम् तथैव
 गौतममहर्षेर्गौतमत्वं व्यवस्थापितं महापशुत्वमिति यावत् तस्य गौतम
 इति नाम्नि तन्न सम्भवतीति भावः ।

अत्र महाभारते राजधर्म युधिष्ठिरस्य राज्याभिषेकसमये चार्वाकः
 समायातश्चार्वाकाद् बहुपूर्वो वास्यपूर्वो महर्षिर्गौतम इति कौकिकाणां
 मते निर्णयो भवितुमर्हतीति ।

स च समय “आसन् मघासु मुनयः शासति पृथ्वीं युधिष्ठिरे नृपतौ”
 इत्यादिवृत्तं हितावघनेन यदा सप्तर्षयो मघानक्षत्रे स्थितास्तदेति
 ५४०० गतवर्षासन्ने सम्भवतीति गणितशास्त्रानुसारेणैतिहासिकदृष्टेन
 च न्यायदर्शनभाष्यकारवात्स्यायनचरिते ऽत्रैव निपुणतरमुपपादयिष्यते ।

(१) अस्मन्निकटे पुण्यग्राम(पूनानगर)लिखितं पुरातनमेकं परिशुद्धं
 पुस्तकं वर्तते तत्राऽयमेव पाठः तथा इच्छिवापिसकाहनेरोपुस्तकाख्ये
 वर्तमाने लिखितपुस्तकेऽपि एवं १८२८ इसवीसवर्षे कश्चिन्नातानगरे
 मुद्रिते ऽपि पुस्तके नवीने तु कश्चित् शोधकप्रमादाद् “गौतमसूत्रवृत्ति”-
 रिति जातम् ।

वेदादिभाष्यकर्त्ता श्रीमाधवाचार्येण च सर्वदर्शनसंग्रहे^(१) ऽद्यपाद-
दर्शने “तत्र प्रथमाध्यायस्य प्रथमाङ्गिके भगवता गोतमेन
प्रमाणादिपदार्थनवकक्षत्राणिरूपणं विधाये”त्याद्युक्तत्वाद् श्रीजय-
नारायणतर्कपञ्चाननेन च वैशेषिकसूत्रविवृत्याद्यनेकनिबन्धकारेण
वङ्गदेशस्य-एषियाटिक्-सोसाइटीद्वारा मुद्रिते न्यायदर्शनपुस्तके
“गोतममुनिप्रणीतं न्यायदर्शन”मिति लिखितत्वात् । श्रीतारा-
नाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्येणापि वाचस्पत्ये वृहद्भिधाने न्यायशब्दे
न्यायशास्त्रस्य गोतमप्रणीतत्वेनेवावधारणात् गोतम इत्येव निर्णीतं
भवति ।

अयं च गोतमः पुरोहितत्वेन सूक्तकर्त्तृत्वेन वा ऋग्वेद-
संहिता-तद्भाष्य-अथर्ववेदसंहिता-शतपथब्राह्मणादिषु अनेकेषु स्थले-
षु इत्यस्य समयादिनिर्णये वेदा एव प्रमाणानीति ।

तथाहि ऋग्वेदसंहितायाम् १ अष्टके ५ अध्याये ६२ सूक्ते ।

सनायते गोतम इन्द्र नव्यमतश्चङ्गु हुरियोजनाय ।

सुनीयाथ नः श्रवसान मोधाः प्रातर्मचू धियावसुर्जगम्यात् ॥

एवमेव ७७ । ७८ सूक्तयोरपि ।

अथर्ववेदसंहितायाम् ४ काण्डे १ अनुवाके, १८ काण्डे
३ अनुवाकेऽपि गोतमस्य चर्चास्ति ।

माध्यन्दिनीये शतपथब्राह्मणे^(२) १ काण्डे ४ अध्याये । “विदेशो
ह माधवोऽग्निं वैश्वानरं सुखे बभार तस्य गोतमो राङ्गणश्च ऋषिः

(१) सोसाइटीमुद्रिते पुस्तके ११२ पृष्ठेऽवजोक्तम् ।

(२) Dr. Albrecht Weber. वेदरमहाशयमुद्रिते पुस्तके ६७ पृष्ठे प्रकृतम् ।

पुरोहित आस तस्मै च स्नामन्व्यमाणो न प्रतिशृणोति तन्मोऽग्निर्वै-
श्वानरो मुखान्निष्पद्याताऽइति ।” एवमेवाग्रेऽपि तस्मिन्नेवाध्याये ।

ऋग्वेदसंहिताभाष्ये प्रथमाष्टके ४ अध्याये २१ वर्गे । “चथो-
दग्रानुवाके एकादश सूक्तानि तत्रोपप्रयन्त इति नवर्षे प्रथमं
सूक्तम् । तत्रातुकम्यते । उपप्रयन्तो नव गोतमो राह्वगणो गायत्रं
त्विति । अस्यायमर्थः राह्वगणनामा कश्चिद्दृषिः तस्य पुत्रो
गोतमोऽस्य सूक्तस्य ऋषिरि”त्यादि ।

अपि च । यजुर्वेदीयकाठकोपनिषदि ५ वज्याम् । छान्दोग्यो-
पनिषदि ४ प्रपाठके ४ खण्डे, ५ प्रपाठके ३ । ४ । ५ । ६ । ७ ।
१६ । खण्डेषु वृहदारण्यकेऽपि ४ अध्याये ६ ब्राह्मणे गौतमस्य
चर्चाया वर्तमानत्वात्प्रसिद्धं भवति गोतमस्यापत्यं गौतमः
ऋष्यन्धकदृष्णिकुम्भस्य (पाणि० अ. ४ पा. १ सू. ११४)
इत्यनेन अण्प्रत्यये कृते गोतमं विना गौतमस्यासम्भवात् गोतम
एव मूलपुरुषः ।

अत एव वृहदारण्यकोपनिषदि ५ अध्याये ७ ब्राह्मणे “सोऽज-
वीत् पतञ्जलं काण्यं यान्निकांश्च थो वै तत् काण्यं सूत्रं विद्यात्
तस्मान्तर्यामिणमिति स ब्रह्मवित् स लोकवित् स देववित् स
वेदवित् स भूतवित् स आत्मवित् स सर्वविदि”त्युपक्रम्य “स
होवाच वायुर्वै गौतम तत्सूत्रं वायुना वै गौतम सूत्रेषां च लोकः
परस्य लोकः सर्वाणि च भूतानि सद्बुद्धानि भवन्ति” इत्युक्तम् ।
अथ शाङ्करभाष्ये “गौतमेति गोचतः” इत्युक्तम् । अन्ये तु
अस्मान्नेवोपनिषदि ४ अ. २ ब्रा. “इमामेव गोतमभरदाजा-

वयमेव गोतमोऽथं भरद्वाज” इत्यत्र गोतमशब्दवद्वापि गोतम एवेत्याहुः ।

यद्यपि नैषधचरितश्लोके शास्त्रमित्येवोक्तं न तु न्यायशास्त्रमिति तथापि भगौरथ-नृहरि-नारायण-लक्षणप्रभृतितद्गीकाकारैः “शास्त्रं न्यायदर्शनं” “तदत्यन्तविमोचोऽपवर्ग इतिसूत्रेण” इत्यस्यैवोक्तत्वात् गोतमकृतस्य अस्यैव न्यायशास्त्रस्य ग्रहणम् । अपि च गोतमान्तरेण कृतमर्वाचीनमिदं न्यायशास्त्रमित्यपि न भ्रमितव्यम् । विश्वनाथ-न्यायपञ्चाननेन न्यायसूत्रवृत्तौ प्रथमाध्याये प्रथमसूत्रव्याख्याने न्यायस्य सर्वशास्त्रोत्तमत्वसाधनप्रस्तावे “तथा च न्यायो मीमांसा धर्मशास्त्राणीति श्रुति^(१)” रित्युक्तत्वात् वेदे^(२) न्यायशब्दोपादानाद्या-यस्यातिशिरकासावस्थायित्वात् तत्कर्तुर्गोतमस्याप्यतिशिरकासाव-स्थायित्वं निर्विवादमेव । अत्र श्रुतौ मीमांसधर्मशास्त्रसाक्षिध्याद्याय-शब्दवाच्यानामन्वेषां ग्रहणं न सम्भवति तस्माद्यायशास्त्रस्य च्छब्देऽसंहितागतपथब्राह्मण-यजुर्वेदीयकाठकोपनिषत्-सामवेदीय-च्छान्दोग्योपनिषत्प्रतिपादितगोतम^(३)प्रणीतत्वे नाशमश्वमिति ।

(१) ऋग्वेदीयपरण्युहे तथा यजुर्वेदीयपरण्युहेऽपि वृष्यते ।

(२) श्रुतिश्च वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः । मनुस्मृतिः अ० १ श्लो० १० ।

(३) केचित्तु वायुपुराणोद्योगयामाहात्म्ये २ अध्याये ।

“ब्रह्मा संभृतसंभारो मानसानृत्विजोऽष्टजत् ।” इत्युपक्रम्य ।

“सुकपालं गोतमं च तथा वेदशिशरोन्नतम् ।”

इत्युक्तं वचनमवलम्ब्य श्वेतवाराहकल्पे गोतमस्य ब्रह्मण्यः पुत्रत्वं वदन्ति तथात्वे ।

एतदनुकूलान्येव वचनानि पुराणेष्वपि उपलभ्यन्ते ।

तथाहि पद्मपुराणे उत्तरखण्डे २६३ अध्याये ।

“कणादेन तु सम्प्रोक्तं शास्त्रं वैशेषिकं महत् ।

गोतमेन^(१) तथा न्यायं सांख्यं तु कपिलेन वै ॥

दिजन्मना जैमिनिना पूर्वं वेदमयार्थतः ।

निरीश्वरेण वादेन कृतं शास्त्रं महत्तरम् ॥” इत्यादि

स्कन्दपुराणे काणिकाखण्डे १० अध्याये ।

“क्षीरोदार्यावसम्भूत कण्ठीबन्धो निष्ठाकर ।

ऋहाणार्घ्यं मया दत्तं गणेशप्रीतिवर्द्धनम् ॥”

इति गणेशचतुर्थीव्रतकथायां दर्शनाचन्द्रमसः समुद्रादुत्पत्तिः अपि च

“नेत्राभ्यां वारि सुखाव दग्धा द्योतयद्दिशः ।

तद्गर्भविधिना वृष्टा विशो देव्यो दधुस्तदा ॥

समेख धारयामासुर्न च ताः समशङ्कवन् ।

स ताभ्यः सहसैवाथ दिग्भ्यो गर्भः प्रभान्वितः ॥

पपात भासयँल्लोकान्क्षोतांशुः सर्वभावनः ॥” इति

हरिवंशात् अनेर्नहर्षेर्नेत्रादुत्पत्तिः अस्य च समन्वयः कल्पभेदाद्भव-
तीति मोतमोत्पत्तावपि तथैव समन्वयः कार्य इति । गयामाहात्म्ये
मुद्रिते तु मोतमं चेति वृश्यते ।

(१) अपरीऽपि गोतमो मत्स्यपुराणे ४८ अध्याये निरूपितः । अयं च
उद्दिष्टान्महर्षेर्ममतामर्भे स्थितो वृहस्पतिश्चापाद् दीर्घतमा नाम (अन्धः)
अधिरभूत् पुनः सुरभेरनुग्रहात् मोभिस्तमो ध्वस्तं यस्येति निबन्ध्या गोतमः
सङ्गातः ।

महाभारते आदिपर्वणि १०४, १०५ अध्याये दीर्घतमसो मोतमस्यो-

त्यतिः गीतमादिभिस्तत्पुत्रैश्च समात्रनुचया दीर्घतमसो गङ्गाजले प्रक्षेप
इत्युक्तम् ।

अहं तु ऋग्वेदसंहिताभाष्य - शतपथब्राह्मणादीननालोच्यैव न्यायकन्द-
जीभूमिकायामस्यैव गीतमस्य न्यायशास्त्रकर्तृत्वं प्रतिपादितवान् किमिव-
दानीं तत्समाजोचनाद् राजगणस्य गीतमस्य वैदिकसूक्तस्य ऋषित्वात्
पौरोहित्याच्च शास्त्रकर्तृत्वसम्भवाद्दीर्घतमोऽन्वस्य शास्त्रकर्तृत्वं निराकृतं
भवति । अपि चानुपदमेव वक्ष्यामि अस्य न्यायशास्त्रकर्तृगीतमस्य अक्ष-
पाद इति नामान्तरम् तथा सति दीर्घतमसोऽन्वस्य गीतमस्य प्राकृते
चक्षुषी एव नस्तः अक्षपादत्वं तु प्रमाद्यसहस्रेणापि भवितुं नार्हतीति ।

अपि च मनुस्मृतौ १ अध्याये श्लो० ३४ । ३५ ।

“ अहं प्रजाः सिद्धक्षुस्तु तपस्तपत्वा सुदुस्वरम् ।

पतीन् प्रजानामखण्डं महर्षीनादितो दश ॥

मरीचिमयङ्गिरसौ पुणत्स्यं पुणहं क्रतुम् ।

प्राचेतसं वसिष्ठं च भृगुं नारदमेव च ॥ ”

इत्युक्तत्वाद् अङ्गिरा ब्रह्मणः पुत्रसदृशो गीतमो गोत्रप्रवर्तको
वथाह मनुः ।

“ जमदग्निर्भरद्वाजो विश्वामित्रात्रिगीतमाः ।

वसिष्ठकश्यपागस्त्या मुनयो गोत्रकारिणः ॥

एतेषां धान्यपत्न्यानि तानि गोत्राणि मन्यते ॥ ”

इदमुपलक्ष्यमन्येषामपि ग्रन्थान्तरे दर्शनात् ।

गोत्रप्रवरनिरूपकेषु ग्रन्थेषु गीतमगणे दश पठिताः । आयास्याः ।

शरदन्तः । कौमहदाः । दीर्घतमसः । औशनसः । कारेणुपाजाः ।

राङ्गगणाः । सोमराजकाः । वामदेवाः । षड्दुक्ष्याश्चेति ।

इत्यनेन राजगणो भिन्नो गीतमो दीर्घतमाश्च भिन्न इति सिद्ध्यति । एव-
मन्यादीनामवान्तरमेवा सप्रमाणं वात्स्यायनचरिते निरूपयिष्यन्त इति ॥

अत्र गीतमस्यापत्वं एमान् गीतमः ऋष्यन्धकदृष्यकुबभ्यश्च (पाणि०

“गौतमः स्नेह तर्केण खण्डयन् तत्रतत्र ह्यौ”त्यादि ।

अपि च न्यायदर्शनवाक्यायनभाष्येऽन्ते ।

अ० ० पा० १ सूत्र ११७) इत्यनेन अथप्रत्यवे कृते अनेके गौतमाः सम्भवन्ति । तथाहि बास्कीकिरामायणे बाणकाण्डे ५० सर्गे

“शतानन्दं पुरस्कृत्य पुरोहितमनिन्दितः ।”

“प्रतिगृह्य तु तां पूर्णां जनकस्य महात्मनः ।” इति ।

“गौतमश्च शतानन्दो जनकानां पुरोहितः ।” इति उत्तररामचरिते

“गौतमः गौतमस्य महाभैरपत्वं प्रमानिति तट्टीकाकारः ।

शतानन्दस्य पिता गौतमः माता च अहल्या अस्मिन् विषये साधकानि बाधकानि च प्रमाणाणि सङ्गरन्ते पण्डिताः किन्तु साधके ममापि संमतिः गौतमो राष्ट्रमण्यो विदेघराजस्य तत्रत्यस्य पुरोहित आसीदिति शतपथब्राह्मणे प्रतिपादितमिति पूर्वं ए. २० पं. १ दर्शितम् । तत्पुत्रस्य शतानन्दस्य जनकानां पुरोहितत्वे किमपि नासमञ्जसम् । एवं चैहास्कीकिरामायणे बाणकाण्डे ७८—५१ सर्गेषु मिथिलामूमौ जनकपुरोपकरणे गौतमाश्रमस्य वर्णनात् तस्मिन् देशे न्यायशास्त्रस्य प्रणयनकथनं न साहसास्पदं भविष्यतीति । अत एव मिथिलायां न्यायचर्चाधिक्यात् उदयनवाचस्पति-गङ्गेश-वर्धमानोपाध्यायैरनेके न्यायरहस्यग्रन्था निर्मिता इति ।

अपि चामरकोशे बुद्धनामभेदेऽपि ।

“सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः ।” इत्यादि ।

“गौतमश्चार्कबन्धुश्च मायादेवीसुतश्च सः ।” इति ।

अन्यथा । जैनतीर्थङ्करस्य २० संस्कारस्य महावीरस्वामिनः शिष्योऽपि गौतमः यतो गौतमः एष्यति महावीरस्वामो भवतीति जैनागमेषु वृष्टत्वात् ते चाग्रमाः उभयसंवादरूपा एवेति ।

एतेनापि प्रमाणेन गौतमस्य चिरन्तनत्वमेव सिद्धम् ।

“योचपाद^(१)मृषिं न्यायः प्रत्यभाहदतां वरम् ।

तस्य वात्स्यायन इति भाष्यजातमवर्तयत् ॥” इति ।

न्यायवार्त्तिकारम्भे च ।

“यदक्षपादः प्रवरो मुनीनां

ग्रमाय ग्रास्त्रं जगतो जगाद् ।” इति

इत्यनेनास्य गोतमस्य महर्षेः अक्षपाद इति नामान्तरं निष्पन्नं भवति ।

महाभारतटीकायां नैषककण्ठ्यामादौ ।

“कणभक्षमक्षचरणं कैमिनिकपिप्तौ पतञ्जलिं च नुमः ।” इति दर्शनात् अक्षचरण इत्यपि नामान्तरमेवेति ।

अनेन गोतमेन प्रणीतस्य न्यायग्रास्त्रस्य सर्वविद्योत्तमत्वं प्रतिपादयन्ति स्य श्रुतिस्मृतिपुराणेषु ।

तथाहि “न्यायो मीमांसा धर्मग्रास्त्राणीति श्रुतिः ।”

(१) “नैयायिकस्त्वक्षपाद” इत्यमरः । (भट्टकौलहार्गनिदेशेन मुमिते-
ऽमरकोशे १६७ पृष्ठे) नैयायिकः अक्षपादः हे प्रमात्रप्रमेयसंग्रयेत्या-
दिषोऽक्षपदार्थवादिनो गोतमस्येति तद्वाख्यातारः । अक्षं नेत्रं दर्शन-
साधनतया जातः पादेऽस्येति तदर्थः ।

कदाचिद्देश्यासापरनामधेयः कृष्यद्वैपायनमहर्षिगोतमेन सङ्गतः इद-
मुच्ये यदनेन जीवन्मृत्योर्भेदस्तर्कैश्च प्रतिपादित इत्यस्य सुखं नावलोकयि-
ष्यामीति तावदेव गोतमेन महर्षिणा व्यासस्यावलोकनार्थं पादः प्रसारित
इति पादे अक्षः सङ्गतं ततश्च व्यासो गोतममक्षपादनाम्ना स्तुतवानिति
पौराणिकी कथा कथयन्ति वृद्धाः । इमानेव कथां भङ्गान्तरेण समुद्रत-
वाचस्यत्ये वृद्धदभिधानेऽक्षपादशब्दे शब्दार्थसमन्वयः कृत इति ।

मनुः ।

“अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।

पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥”^(१) इति ।

शास्त्रवत्क्योऽपि ।

“पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।

वेदाः स्नानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥”^(२) इति ।

विष्णुपुराणे च ।

“अङ्गानि चतुरो वेदा मीमांसा न्यायविस्तरः ।

पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥

आधुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वस्यैव ते त्रयः ।

अथशास्त्रं चतुर्थं तु विद्या ह्यष्टादशैव तु ॥”^(३) इति ।

अथ कर्मोपासनाज्ञानात्मकरत्नचषप्रतिपादकत्वाद् वेदानां काण्डचयात्मकत्वान्मीमांसापि कर्ममीमांसा भक्तिमीमांसा ब्रह्ममीमांसा चेति चिद्विधैव मीमांसापदेन यास्यात् । परमात्मजीवात्मनोर्भेदस्य सिद्धान्तत्वेन प्रतिपादकत्वाद्द्वैशेषिकसांख्ययोगानां न्यायविस्तरपदेन न्यायेऽन्तर्भाव इति प्राधान्येन न्यायपदोपादानम् ।

(१) इदं वचनं तु “विकृतस्य विद्यापरिसंख्याया मे कोटीश्चतस्रो दश चाष्टदेतीति” रघुवंशस्यपञ्चमसर्गस्यश्लोकव्याख्याने मनुनाम्ना समुद्धृतम् ।

(२) शास्त्रवत्क्यसूत्रौ १ अध्याये ३ श्लोकः । अत्र पुराणतर्कमीमांसिति पाठं पठन्ति केचित् अनेनापि पाठेन तर्कपदेन न्यायस्यैव ग्रहणम् ।

(३) विष्णुपुराणे ३ अंशे ६ अध्याये । एवं वाङ्पुराणे पूर्वार्धे ६१ अध्याये श्लो, ७८ । ७९ ।

यद्यपि सांख्ये परमात्मनिरूपणं नास्ति तथापि “एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति” इति वचनप्रामाण्यात् सांख्य-
योगघोरेकवाक्यतया सांख्यस्यापि ग्रहणम्^(१) ।

अत एव मनुरपि । १२ अध्याये १० ६ श्लो० ।

“आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना ।

यस्तर्कैषानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥” इति ।

इदमेव मनुवचन^(२)मुद्गाह्य तार्किकरचा-

(१) जरनैयायिकजयन्तस्तु न्यायमङ्गुर्यां प्रारम्भे एव । “न्यायविल्लर-
ग्रन्देनैतदेव शास्त्रमुच्यते । न्यायस्तर्कोऽनुमानं सोऽस्मिन्नेव व्युत्पाद्यते । यतः
सांख्यार्हताणां तावत्क्षपणकानां कौतूह्यमनुमानोपदेशकौशलं क्रियदेव
तत्तर्कं वेदप्रामाण्यं रक्ष्यते इति नासाविह गणनाहं इति ।”

(२) अत्र मनुवचनं नैकदेशीयत्वेन ग्राह्यम् । मेधातिथिप्रभृति-
भाष्यकारैर्मन्वर्थमुक्तावलीकारैः कुल्लूकभट्टैरपि “मनुर्वै यत्किञ्चावदत्
तद्भेषजमिति ।

ऋषो यर्गुर्वि सामानि मन्वा आथर्वखाच वे ।

सप्तर्षिभिस्तु यत् प्रोक्तं तत्सर्वं मनुरब्रवीत् ॥” इत्याद्युक्तम् ।

मनोः प्राधान्ये मन्वर्थमुक्तावल्युद्धृतहान्दोग्यप्राप्तये “मनुर्वै यत्किञ्चिद-
वदत् तद्भेषजं भेषजताया इति ।” एवं हान्दोग्योपनिषदि = प्रपाठके
१५ खण्डे “तद्वैतद्रुणा प्रजापतये उवाच प्रजापतिर्मनवे मनुः प्रजाभ्य
आचार्यकुलाद्देमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमाहृत्य कुटुम्बे
मुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मिकान् विदधदि”त्यादिदर्शनात्मनोः
प्रशंसा वेदेऽपि वर्तत इति विज्ञेयम् ।

इहस्यतिनाप्युक्तम् ।

था^(१) तर्कस्य सर्वप्रमाणानुपाहकत्वं प्रसाधितम् । एतस्मादपि तर्कनिरूपकन्यायग्राह्यस्य ग्रहणं सम्भवति । अथ तर्कग्रन्थेन गौतमप्रचीताया आम्बीचिक्या एव ग्रहणम् । “आम्बीचिकी दृष्टनीतिस्तर्कविद्यार्थग्राह्यथा”रित्यमरकोशात् । अत एव सर्वसिद्ध-संन्यासपन्थे “नैषा तर्कस्य मतिरापनेषेति कठोपनिषद्” “स्तर्कादि-ग्राह्यपठनं वर्जयेच्छ्रुतिग्रासना”दित्यादिवैदान्तिकार्थः सङ्गच्छत-इति । न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्ये १ सूत्रव्याख्याने ।

“शेषमाम्बीचिकी विद्या

प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम् ।

आश्रयः सर्वधर्माणां विद्योद्देशे प्रकीर्त्तिता ॥”^(१) इति ।

अथन्तोऽपि न्यायमन्त्र्याख्यायां न्यायसूत्रवृत्तौ प्रथमसूत्राव-

“वेदार्थोपनिबद्धत्वात् प्राधान्यं हि मनोः स्मृतम् ।

मन्वर्धविपरीता या सा स्मृतिर्न प्रशस्यते ॥

तावच्छास्त्राणि शोभन्ते तर्कवाकरवाणि च ।

धर्मार्थमोक्षोपदेष्टा मनुर्थावन्न वृथस्यते ॥”

वचनमिदं कुल्लूकभट्टेन मनुटीकायां समुद्धृतं किन्तूपलभ्यमानायां मुद्रितायां दृष्टस्पतिस्मृतौ नोपलभ्यते उपलभ्यते च दृष्टदृष्टस्पतिस्मृतौ यत्रोऽयं ३२०० श्लोकात्मको वर्तते इति श्रुतं मया श्रीगुरुचरखण्डेः ।

(१) तार्किकरक्षायां दिपखिलजर्जसुद्रिते पुस्तके १९५ एष्टेऽवलोक्षम् ।

(२) अस्त्यार्थो न्यायवार्तिक-न्यायवार्तिकतात्पर्यटीका-न्यायवार्तिक-तात्पर्यपरिसुद्धादौ बङ्गविस्तरेण श्रुतिस्मृतिपुराणप्रामाण्येन न्यायस्य सर्वविद्योत्तमत्वं व्यवस्थाप्य प्रपञ्चितोऽतो विस्तरभिया न निरूपितोऽस्मा-भिरिति ।

तरणिकायाम् । “इयमेवान्वीक्षिकी चतसृणां विद्यानां मध्ये न्याय-
विद्या गण्यते आन्वीक्षिकी चथी वार्त्ता दण्डनीतिस्य ग्राह्यतीति ।
प्रत्यक्षागमाभ्यामीक्षितस्यान्वीक्षणमन्वीक्षाऽनुमानमित्यर्थः । तद्भु-
त्पादकं शास्त्रमन्वीक्षिकम् । ननु चतस्रश्चेद् विद्याः कथं चतुर्दश
दर्शिताः” इत्युपक्रम्य “नन्वक्षपादात्पूर्वं कुतो वेदप्रामाण्यनिश्चय
आसीत् । अत्यल्पमिदमुच्यते । जेमिनेः पूर्वं केन वेदार्थो व्याख्यातः
पाणिनेः पूर्वं केन पदानि व्युत्पादितानि । पिङ्गलात्पूर्वं केन
हन्दादि रचितानि । आदिशर्गात्प्रभृति वेदवदिमाः विद्याः
प्रवृत्ताः । संक्षेपविस्तरविवक्षया तु तांसांसाक्षतच कर्तव्याचक्षते”
इत्यन्तेनासुमर्थं निपुणतरमुपपादितवान् ।

अत एव गङ्गेशोपाध्याया अपि तत्त्वचिन्तामणौ

“अथ जगदेव दुःखपङ्कमग्रमुद्दिधौर्षुरष्टादशविद्यास्थानेष्वभ्यर्हित-
तमामान्वीक्षिकीं परमकारुणिको मुनिः प्रणिनाये”त्याद्युक्तवन्तः ।

विश्वनाथन्यायपञ्चाननासु न्यायसूत्रवृत्तौ प्रथमसूत्रव्याख्याने
“अवणादसु पञ्चादौषा अन्वीक्षा उक्तयनं तन्निर्वाहिका शेषमान्वी-
क्षिकी न्याय^(१)तर्कादिशब्दैरपि व्यवह्रियते तथा च न्यायो

(१) न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्ये प्रमाद्यप्रमेवेत्यादिप्रथमसूत्रव्याख्याने
“कः पुनरयं न्यायः । प्रमाद्यैरर्थपरोक्ष्यं न्यायः । प्रत्यक्षागमाभितमनु-
मानं सान्वीक्षा प्रत्यक्षागमाभ्यामीक्षितस्यान्वीक्षणमन्वीक्षा तथा प्रवर्तत
इत्यान्वीक्षिकी न्यायविद्या न्यायशास्त्रम् ।” अत्र तात्पर्यटीका “पञ्चरूप-
चतुरूपो वा हेतुन्यायः । प्रतिज्ञाद्यवयवसमूहो वा न्यायः । नीयते प्राप्यते
विवक्षितार्थसिद्धिरनेनेति न्याय इति ।”

निर्णीयतेऽनेनेति न्याय इति व्युत्पत्त्या न्यायशब्दो वैदिकपदार्थनिर्वा-

मीमांसा धर्मशास्त्राण्येति श्रुतिः । पुराणन्यायमीमांसेत्यादि-
 स्मृतिः । मीमांसा न्यायतर्कस्य उपाङ्गः^(१) परिकीर्तित इति
 पुराणम् ।

वैविद्येभ्यस्त्वर्थी विद्या दृष्टनीतिं च ज्ञान्यतीम् ।

आन्वोषिकीं चात्मविद्यां वार्तारम्भाच्च लोकतः ॥ इति मनुः^(२) ।

तथा । अस्मिन्कैषानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतर इत्यादि^(३) ।

यकेऽधिकरत्नभेदे प्रयुज्यते अत एव जैमिनीयन्यायभास्वाविस्तरे माधवा-
 चार्याः “सर्वे न्यायाः समर्थाः भवन्तीति ।” इति जैमिनीयशास्त्रेऽपि न्याय-
 शास्त्रत्वेन प्रयुज्यते । काकतालीयन्यायादौ आभासके न्यायशब्दप्रयोगस्य
 पारिभाषिकत्वे च न्यायाः कौकिकन्यायसंग्रहग्रन्थे ३३४ संख्याकाः पण्डित-
 श्रीरामदयालुशिश्यश्रीरघुनाथेन संगृहीताः ।

(१) वेदाङ्गानि अथर्ववेदीयमुख्यकोपनिषदि १ मुख्यके “इे विद्ये
 वेदितव्ये इति इह स यद्विदो वदन्ति परा चैवापरा च । तथापरा
 ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कस्यो व्याकरणं विद्वत्तं
 हन्ते ज्योतिषमिति ॥”

पाणिनीयशिक्षादौ च वेदाङ्गानां निरूपणं यथा

“हृन्दः पादौ तु वेदस्य हृत्तौ कस्योऽथ पथ्यते ।

ज्योतिषामयनं चक्षुर्निदत्तं ओषमुच्यते ।

शिक्षा ब्राह्मं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ।

तस्मात् साङ्गमधीत्वेव ब्रह्मणोके महीयते ॥”

वेदाङ्गोपाङ्गभेदाः शिक्षाकस्यव्याकरणभेदाद्यस्तुर्वेदपरिशिष्टसंग्रह-
 भूमिकायां जैनेन्द्रव्याकरणभूमिकायां च निरूपयिष्यन्तेऽस्माभिः ।

(२) मनुस्मृतौ ७ अध्याये श्लो० ४३ । विस्तरस्य भेदातिथि भाष्यादौ
 प्रकृत्यः ।

(३) मनुस्मृतौ १२ अध्याये श्लो० १०६ ।

मोक्षधर्मं भारते ।

तत्रोपनिषदं तात परिशेषं तु पार्थिव ।

मश्यामि मनसा तात ब्रह्मा आम्बीषिकीं पराम् ॥

इत्युपनिषदर्थस्याम्बीषिक्यनुसारी याज्ञ" इत्याद्युक्तवन्तः ।

देवीपुराणे ऽपि ४५ अध्याये ।

“आत्मवेदमग्नीहोत्रादम्बीषणपराय वा ।

अम्बीषाकरणत्वाद्वा तस्मादाम्बीषिकी कृता ॥” इति ।

कामन्दकोऽपि ।

“आम्बीषिकी यथी वार्ता दृष्टनीतिश्च ग्राम्यती ।

विद्यास्यतस्त एवेता लोकसंस्थितिहेतवः ॥

आम्बीषिक्याऽऽत्मविज्ञानं धर्माधर्मौ यथोस्थितौ ।

अयामर्थौ च वार्तायां दृष्टनीतौ नयामथौ ॥” इति ।

इमानेवाम्बीषिकीं विद्यामध्यात्मविद्यात्वेन दत्ताचेष्टः अस्तर्काथ
प्रज्ञादादिभ्य ऊचिवानिति श्रीमद्भागवते महापुराणे १ स्कन्धे
१ अध्याये १० । ११ श्लोके प्रतिपादितं यथा

“पञ्चमः कपिलो नाम सिद्धेशः काष्ठविभूतम् ।

प्रोवाचासुरये सांख्यं तत्त्वयामविनिर्षयम् ॥

षष्ठे अचेरपत्यत्वं वृतः प्राप्तो ऽनसूयया ।

आम्बीषिकीमस्तर्काथ प्रज्ञादादिभ्य ऊचिवान् ॥” इति ।

अथ टीकाकाराः, तत्र श्रीधरस्वामी आम्बीषिकीमात्मविद्याम् ।
राधारमण्दासगोस्वामी अम्बीष्यते आत्मा इत्यम्बीषा तामधि-
कृत्य ताम् । वीरराघवः आम्बीषिकीमध्यात्मविद्याम् । विजयध्वजः

आम्बोधिकीं तत्त्वविद्याम् । वल्लभाचार्यः आम्बोधिकीं धोगपुरः-
सरामात्मविद्याम् । विश्वनाथचक्रवर्ती आम्बोधिकीमात्मविद्याम् ।
शुकदेवः आम्बोधिकीमध्यात्मविद्याम् ।

एतेन न्यायभिन्ना आम्बोधिकी इति न प्रतीयते । अत एव
“आम्बोधिकी दृष्टान्तीतिस्तर्कविद्यार्थशास्त्रयो”रित्यमरकोशेऽपि
सिद्धान्तितः ।

“नैयायिकानां सुखेन वदन्त्यात्मजेन च ।

पराधितो यत्र वन्दौ विवादेन महात्मना ॥”

इति महाभारतेऽपि द्वितीयो नैयायिकः सङ्गच्छते
अन्यथाम्बोधिकीचितथापत्तेः । अथमेवार्थो न्यायनिन्दाप्रशंसा-
समन्वये ऽपे विस्तरेण प्रपञ्चयिष्यते ।

तत्र उपनिषदर्थस्य आम्बोधिक्यनुसारी याज्ञ इत्यत्र “तपोप-
निषदं तात परिशेषं तु पार्थिवेत्यादि”महाभारतीयमोक्षधर्मं
प्रमाणयन्ति स्य विश्वनाथन्यायपञ्चाननादयः परं समन्वयं तु न
प्रदर्शितवन्त इति समन्वयः प्रदर्श्यते ।

महर्षिणा गीतमेव आम्बोधिकीत्यपरनामधेये न्यायशास्त्रे
प्रमाणादिपदार्थनिर्वचनरूपाणि सूत्राणि^(१) रचितानि उपनि-

(१) पराशरोपपुराणे १८ अध्याये ।

“स्रष्ट्याक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विन्दतो सुखम् ।

अन्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥” इति ।

अस्मिन्नकटे वर्तमाने एकस्मिन् प्राचीने व्याकरणमहाभाष्यपुस्तके
केनचित् पण्डितेन समुद्धृतम् ।

षत्त्वपि तत्रतत्रोपदेशप्रसङ्गेन स्वभावोक्त्वा भङ्गुक्त्वेण वा तत्तत्प-
दार्थज्ञापनपराणि वाक्यान्युपलभ्यन्ते इति उपनिषदाक्याभिप्राय-
काण्येव सूत्राणीति विज्ञायते ।

तथाहि । प्रमाण-प्रमेय-संशय-प्रयोजन-दृष्टान्त-सिद्धान्ता-
वयव-तर्क-निर्णय वाद्-जल्प-वितण्डा-हेत्वाभास-च्छब्द-जाति-निय-
हस्त्वानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः । इति न्यायसूत्रम् ।

प्रमाणम्—सौक्ष्म्यत्वादेतत् प्रमाणम्—न विना प्रमाणेन प्रमेय-
स्योपलब्धिः । मैत्र्युपनिषदि ६ । १४, प्रमाणैरेतैरवगतः ।
नृसिंहोत्तरतापन्याम् ८, प्रमाणाप्रमाणसाधारणा ।
सर्वापनिषत्सारे, किं ब्रह्मं किं स्थानं कति प्रमा-
णम् । कात्याग्रिद्रोपनिषदि १, उपनिषद्ः प्रमाणम् ।
मुक्तिकोपनिषदि ९ ॥

प्रत्यक्षम्—अगो ह वै नाम प्रत्यक्षम् । छान्दोग्ये ५ । २ । १,
त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिस्यामि ।
तैत्तिरीयके । १ । १ । १ ॥

अनुमा वा अनुमानम्—बहिरात्मक्या गत्यान्तरात्मनोऽनुमीयते

“अस्याक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विश्रुतो मुखम् ।

सूत्रस्य लक्ष्यं चैतत् सहेतु अनुमापकम् ॥” इति ।

भामत्यां श्रीवाचस्पतिमिश्रास्तु ।

“लघूनि सूचितार्थानि सज्ञाक्षरपदानि च ।

सर्वतः सारभूतानि सूत्राख्याज्जर्मनीषिणः ॥” इति ।

केचित् “वङ्गर्थसूत्रनात् सूत्र”मित्यप्याहुः ।

गतिः—अन्तरात्मक्या गत्या बहिरात्मनोऽसुमीयते गतिः ।

मैश्वर्यनिषदि ६ । १ ।

उपमा वा उपमानम्—सप्तविधेयं तस्योपमा । मैश्वर्यनिषदि ६ ।

२२ ।

शब्दः—प्रकृत्या श्रोत्रं समाहृत्य श्रोत्रेण सर्वाऽऽह्वानाप्नोति ।

कौषीतकिब्राह्मणोप. । ३ । ६ । उपनिषदः प्रमाणम् ।

सुक्तिकोपनिषदि २ ॥

प्रमेयम्—प्रमेयोऽपि प्रमाणातां पृथक्त्वादुपैति । मैश्वर्यनिषदि ६ । १४ ।

आत्मा—कोऽयमात्मेति वयमुपास्यहे कतरः स आत्मा येन वा

रूपं पश्यति येन वा शब्दं शृणोति येन वा गन्धाना-

जिघ्रति येन वा वाच्यं व्याकरोति येन वा स्नातु चास्नातु

च विजानाति । ऐतरेयोपनिषदि ३ अध्याये ।

आत्मानं रश्मिं विद्धि शरीरं रश्मेव तु ।

बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रयत्नमेव च ॥

इन्द्रियाणि हयानाङ्गर्विषयांस्तेषु गोचरान् ।

आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याङ्गमनीषिणः ॥

कठोप. १ अध्या० । ३ वक्ष्याम् ।

महान्तं विशुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ।

कठोप. ४ वक्ष्याम् ।

अविनाशी वा अरेऽयमात्मानुच्छिन्तिधर्मा । दृष्टदा-
रण्यके ४ । ५ । १४ ।

आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः ओतव्यः । दृष्टदारण्य . १ । ४ । ५,
(आत्मगुणाः)—द्रष्टव्याप्नोति कैवल्यम् । अमृतविन्दु . २९,
विदेहमुक्ताविच्छा चेत् । मुक्तिकोपनिषदि १ । २९,
द्वेषस्यापूरमल्लोऽयम् । कृष्णोप . १५, तत्प्रयत्नेन शोधयेत्,
मैश्रुपनि . ६ । २४, तत्पुरुषप्रयत्नसाध्यम् । मुक्ति-
कोप . २, पौरुषेण प्रयत्नेन । मुक्तिकोप . २ । ६,
अन्वेष्टव्यं प्रयत्नेन । मुक्तिकोप . ६३ ।

यदा वै सुखं लभते ऽथ करोति नासुखं लब्धा करोति
सुखमेव लब्धा करोति सुखं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति
सुखं भगवो विजिज्ञासे । ह्यन्दोग्ये । ७ । २२ । १, तेषां
सुखं शान्तं नेतरेषाम् । कठो . ५ । १२, इतरे दुःख-
मेवापि यन्ति । दृष्टदारण्यके ४ । ४ । १४, श्वेताश्वत .
२ । १० । दुःखस्यान्तं भविष्यति । श्वेताश्वत . ६ । २० ।
ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत । कठोप . ३ । १३ ।
अनेन ज्ञानमाप्नोति संसारार्णवनाशनम् । कैवल्य २४ ।

शरीरम्—केन सुखदुःखे इति शरीरेणेति । कौषीतकि . १ । ७,
प्रज्ञया शरीरं समाह्वय्य शरीरेण सुखदुःखे आप्नोति ।
कौषीतकि . ३ । ६ । खे शरीरे यथाकामं परिवर्त्तते ।
दृष्टदारण्यके २ । १ । १८, अस्मिन् पञ्चात्मके शरीरे ।
गर्भाप . १ ।

इन्द्रियम्—भूतानीन्द्रियाणि । नृसिंहोत्तरता . ८ । दग्नेन्द्रियाणि
महो . १ । चक्षुरादीन्द्रियं स्वतः । सुक्ति . २ । २२ ।

अर्थाः—शब्दस्पर्शादयो अर्थाः । मैत्र्युप . ४ । २ ।

बुद्धिः—संज्ञानमाज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं मेधा दृष्टिर्धृतिर्मति-
र्मनीषा जूतिः स्मृतिः सङ्कल्पः क्रतुरसुः कामो वश इति
सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति । ऐतरे-
योप . ३ अध्याये, बुद्धिर्धृतिः स्मृतिः प्रज्ञानम् ।
मैत्र्युप . ६ । २१ ।

मनः—दग्नेन्द्रियाणि मन एकादशम् । महोप . १ । इदीन्द्रियाणि
मनसा सम्भिवेद्य । श्वेताश्वत . २ । ८ । मनः सर्वेन्द्रियाणि
च । सुष्टकोप . २ । १ । २ । इन्द्रियैर्मनसि सम्पद्यमानैः ।
प्रश्नोप . ३ । ८ ।

प्रेत्यभावः—अच्छसा प्रेत्य सम्भवः । वृषदारण्यके १ । ८ । २८ ।

फलम्—रतिमात्रं फलमस्याः । मैत्र्युप . ७ । ८ ।

दुःखम्—दुःखे मोदोगः । परमहंसोप . ३ । कर्तृत्वादिदुःखनिवृत्ति-
द्वारा । सुक्ति . २ ।

अपवर्गः—सर्गस्वर्गापवर्गहेतुः । मैत्र्युप . ६ । २०, अध्ववसायस्य
दोषक्षयाद्धि मोक्षः । मैत्र्युप . ६ । २०, बद्धोऽतस्तद्विप-
रीतो मुक्तः । मैत्र्युप . ६ । २०, तन्निवृत्तिर्माक्षः । सर्वाप-
निषत्कारे १ । मोक्षः स्यादासनाक्षयः । सुक्तिकोप . २ । ६८ ।

अन्यैव दिग्ना मंत्रयादयोऽपि पदार्थास्तत्रतपोक्ता वेदितव्या
विस्तरभयादिहोपरम्यते ।

एवमुपनिषत्सु तत्तत्र तर्क-चिकित्सित-योग-वेदान्त-मीमांसा-
श्रुत्यजुःसामाथर्ववेदेतिहासपुराणादिविद्यानां नामानि तत्प्रति-
पाद्यविषयासु वर्तन्त इत्यवगन्तव्यम् ।

अत एव “आदिषर्गात् प्रभृति वेदवदिमा विद्या” इत्यादि
२८ पृष्ठोक्तजयन्तलेखोऽपि सङ्गच्छतइति ।

तच्च न्यायशास्त्रं^(१) पञ्चाध्याय्यात्मकं तथा च न्यायवार्त्तिके
आरम्भे “शास्त्रं पुनः प्रमाणादिवाचकपदसमूहो ब्यूहविशिष्टः पदं
पुनर्वर्णसमूहः पदसमूहः सूत्रम् सूत्रसमूहः प्रकरणम् प्रकरणसमूह
आह्निकम् आह्निकसमूहोऽध्यायः पञ्चाध्यायी शास्त्रम्” इति ।

तत्र प्रथमाध्यायान्ते ।

“तन्मत्प्रतिज्ञा संसारस्तच्छिवत्तिष्ठ संविदा ।

उद्देशो ज्ञाप्यं चैव तत्त्वानामिह कीर्तितम् ॥”

द्वितीयाध्यायान्ते ।

“संग्रहस्य प्रमाणानां विचारस्तद्भवस्थितिः ।

शब्दस्य तत्त्वप्रामाण्यं पदार्थांशेह कीर्तिताः ॥”

द्वितीयाध्यायान्ते ।

(१) केचित्तु वात्स्यायनभाष्ये आत्मशरीरेन्द्रियार्थत्वादिप्रमेयसूत्रभा-
ष्याने “अस्यन्यदपि ब्रह्मगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाः प्रमेयम् । तद्वे-
देन चापरिसंख्येयम् । अस्य तु तत्त्वज्ञानादपवर्गो मिथ्याज्ञानात्संसार
इति ।” अपि च वैशेषिकशास्त्रे अथ एव हेत्वाभासाः संचोपेक्ष निरू-
पितास्त एव विस्तरेण पञ्च न्यायशास्त्रे निरूपिता इत्यादिना नवनवी
युक्तिं प्रदर्श्य न्यायापेक्षया वैशेषिकस्य प्राथम्यं निरूपयन्ति । तदसत्
मुक्तावकीप्रकाशादौ प्रमाणादिबोद्धव्यपदार्थानां न्यायोक्तानां वैशेषिकोक्त-

“आत्मा ग्ररीरं करणमयीं बुद्धिर्मनस्तथा ।

यद्यथा वस्तु तत्त्वेन तत्तथेहोपपादितम् ॥”

चतुर्थाध्यायान्ते ।

“प्रवृत्तिदोषसम्बन्धः प्रेत्यभावः प्रपञ्चितः ।

फलं दुःखं विस्तृक्तिसु चतुर्थे परिकीर्तितः ॥”

पञ्चमाध्यायान्ते ।

“जातीनां सप्रपञ्चानां नियच्छान्त्तच्छेषम् ।

शास्त्रस्य शोपसंहारः पञ्चमे परिकीर्तितः ॥”

रत्येवमकारेण शास्त्रार्थसंग्रहे कृतेऽपि^(१) इदानीं न्यायसूत्र-
पाठनिर्णये बहवो मतभेदा दृश्यन्ते । तत्र तावत् सूत्रपाठपुस्तकं
द्विविधमुपलभ्यते प्राचीनं भाष्यकारसम्मतपाठानुसारि नवीनं च
विद्यमानन्यायपञ्चाननकृतवृत्त्यनुसारि । किन्त्वेकं पुरातनं प्रायःशुद्धं
पुस्तकान्ते (पूजानगरे) लिखितं नैयायिकैः प्रामाणिकत्वेनावधृतं
वास्त्यायनीयन्यायभाष्यपुस्तकमस्मिकटे वर्तते तत्र सर्वत्र सूत्र-
भाष्ययोर्मध्ये विरामचिह्नाभावात् सूत्राचराणां नवीनपुस्तकवत्
गैरिकादिना रक्षितत्वाभावात् कश्चिच्च भाष्यकारेषापि अक्षतरण-

प्रत्यादिसप्तपदार्थेष्वन्तर्भावनिरूपणात् । संक्षेपस्यैव पूर्वकाणावस्थापित्वे
“पदार्थो द्विविधो भावोऽभावश्च भावः बद्धिः अभावश्चतुर्विधः” इति
निरूपणात् अगदीशभट्टाचार्यकृततर्कामृत-कोशभट्टकृतपदार्थप्रदीपिका-
दीनां सर्वापेक्षया प्राथम्यापत्तेश्च ।

(१) न्यायोक्तानां पदार्थानां संक्षेपेण निरूपणं न्यायविज्ञाननिरूपणं
च सर्वदर्शनसंग्रहादौ श्रीमाधवाचार्यादिभिः कृतमेवेति पिट्टपेक्षभिः
न प्रदर्शितमस्माभिः ।

व्याख्यानयोर्मध्ये सूत्राणां मिश्रणात्^(१) काचित् स्वतन्त्रेष्वस्य
मुनेर्मियोगपर्यन्तुयोगानर्हत्वात् सूत्रकारेण यत्रयत्र ग्रन्थसङ्कोचः
कृतस्तत्र वैशद्यार्थं भाष्यकारेण सूत्रत्वेनावभासमानानि बह्वनि
वाक्यानि रचितानि तान्यपि “स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्य-
विदो विदुः”रिति भाष्यलक्षणसम्बन्धिना तेन व्याख्यातानीति^(२)
भाष्यग्रन्थेन सूत्रपाठनिर्णयो दुरधिगम एव ।

सूत्राणां स्रष्टृत्वात् स्वप्पाचरत्वात् सर्वतः सारभूतत्वात् भाष्य-
संबन्धितानामेव तेषां पठनपाठनयोः प्रचारश्चिरन्तनः । कुतार्किकैश्च
कुहेतुत्यापनादिना स च प्रचारो ह्यगतां नीत इति एतावन्मात्रं
सूत्रमेतावन्मात्रं भाष्यमिति निर्णयो न्यायवार्त्तिककारसमयेऽपि
दुरधिगम एवासीत् अत एव वार्त्तिककारोऽपि “अन्ये तु साध्य-
साधन्यात् तद्गुणभावित्वं दृष्टान्तस्येति सूत्रं पठन्ति” इत्याद्युक्तवान्^(३)
किन्तु महर्षिणाचपादेन प्रणीतस्य निःश्रेयसहेतुभूतस्य ब्राह्मणस्य
कुतार्किकाज्ञानान्धकारतिरोहितस्य प्रकाशनार्थं महाप्रदीपप्रज्व-
लने प्रवृत्तेन वार्त्तिककारेण प्रायो बह्वनि सूत्राणि नीर्णीतानीति
तत्रतत्र वार्त्तिकद्वर्णनादवगतं भवति ।

अथ वार्त्तिककारकृतसूत्रनिर्णयोऽपि मन्वेभ्यो नासं भविष्य-
तीति षड्दर्शनटीकाकार आचार्यवाचस्पतिमिश्रो न्यायवार्त्तिक-
तात्पर्यटीकायां सूत्रपाठनिर्णयं यत्र तत्र ह्यत्रापि साकल्येन

(१) १ अ० १ आ० २८ सर्वतन्त्रसिद्धान्तसूत्रव्याख्याने द्रष्टव्यम् ।

(२) १ अ० १ आ० तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गइति २२ सूत्रव्याख्याने
द्रष्टव्यम् ।

(३) मुद्रितवार्त्तिकप्रस्तुते पृ० १३८ पं० • द्रष्टव्यम् ।

तद्वाच्यार्थं न्यायसूचीनिबन्धाख्यं^(१) न्यायदर्शनसाराथर्षबोधकं ग्रन्थं

(१) एतदनुसारेणैव विश्वनाथन्यायपञ्चाननैरपि न्यायसूत्रवृत्तौ वक्तव्यान्ना ८४ प्रकरणानि विभक्तानि किन्तु सुत्रितस्य तत्सूत्रवृत्ति-पुस्तकस्यागवस्थितत्वात् परिसृष्टे पुस्तके तत्सर्वं द्रष्टव्यम् ।

निबन्धोऽयं न्यायवार्तिके द्वतीयखण्डेऽन्ते सुत्रितः । अस्माभिः समा-
जोचितं न्यायसूचीनिबन्धे पदसंख्यायामन्तरसंख्यायां च खेखगणनावैषम्यं
वर्तत इति । तत्र खेखकप्रबोधकप्रमादाज्जातमिति बोध्यम् ।

केचित्तु अस्य न्यायसूचीनिबन्धस्य न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायां क्वचिद्
विसंवाददर्शनादिभिन्नकटंकत्वं वदन्ति । तदसत् न्यायवार्तिकटीकायामेव
१ सूत्रव्याख्याने ए. २ “तदिदमभिधेयसम्बन्धप्रयोजनप्रतिपादनार्थकत्वं
प्रथमसूत्रस्येत्युक्तम्” ए. ४८ “तदेवं प्रथमसूत्रेण शास्त्रस्याभिधेयप्रयोजन-
सम्बन्धान् दर्शयता पदार्थाः प्रमाणादय उद्दिष्टा” इति वैषम्यदर्शनात्
पूर्वपरग्रन्थयोर्विभिन्नकटंकत्वापत्तेः ।

आनिधुकाख्य नैतादृशो निबन्धः केनापि प्रामाणिकेनाचार्येण कस्मिं-
श्चिदपि शास्त्रे निर्मित इति केनचिद्भूतेनास्य सूत्रनिर्णायकस्य ग्रन्थस्योप-
पत्त्यैः प्रदर्शनेन कौर्तिकामेव्या कल्पितोऽयमित्युद्बोधयन्ति । तदत्यन्त-
दरिद्राधितमनोरथम् यतः ऋग्वेदीयशाकल्यसंहिताया मखलाध्यायसूक्त-
मन्नादीनां संख्या वाराणसीस्यराजकौयसंस्कृतपाठशास्त्रीयपुस्तकालये वर्त-
माने देवोपुराणे २१४ पत्रे निरूपितास्ति । अपरोऽपि तन्निरूपकोऽनु-
वाङ्कानुक्रमनामा ऋग्वेदीयग्रन्थो वर्तते । यत्राध्याय-मखल-वर्ग-सूक्त-ऋक्-
पदाक्षराणां संख्यैव प्रकाशिता । यथा

“अध्यायानां चतुःषष्टिर्दशमखलानि दशैव १० तु ।

वर्गाणां तु सप्तके द्वे संख्याते च षडुत्तरे २००६ ।

सप्तसमेतसूक्तानां निश्चितं खैलिकैर्विना ।

एष सप्त च पठ्यन्ते संख्यातं वै पदक्रमम् १०१० (?) ।

एकैच एकवर्गः स्यादेकैश्च नवकलथा ।

द्वौ वर्गौ तु द्युचौ ज्ञेयौ षड्वनं ढचप्रतं स्मृतम् ।
 चतुष्कं प्रतमेकं च चत्वारः सप्ततिस्तथा ।
 पञ्चकानां सहस्रं तु द्वे च सप्तोत्तरे प्रते ।
 त्रीणि प्रतानि षट्कानां चत्वारिंशत्षट् च वर्गकाः ।
 प्रतमूणविंशतिभिः सप्तकानामूनाषष्टिरष्टकानाम् ।
 ऋचां दश सहस्राणि ऋचां पञ्च प्रतानि च ।
 ऋचामश्रीतिः पादश्च १०५८० । पारायणं संप्रकीर्तितम् ।
 अर्द्धर्चानां सहस्राणामेकविंशतिकं तथा ।
 शतद्वयं तु द्वात्रिंशत्सपादं २१२३२ । मुनिभिः पुरा ।
 शाकल्यवृष्टे पदक्षमेकं
 सार्द्धं च वेदे त्रिसहस्रयुक्तम् ।
 प्रतानि चाष्टौ दशकं द्वयं च १५३२२
 पदानि चर्त्ता दश चर्चितानि ।
 एकं च प्रतसहस्रं च दश च सहस्राणि सप्त प्रतानि ।
 चर्त्तापदानि ज्ञेयानि पदानि चान्यानि चत्वारि ।
 चत्वारि प्रतसहस्राणि द्वात्रिंशत्सप्तसहस्राणि ४३२००० ॥”

इति ।

एवं ब्रजुर्वेद-सामवेद-अथर्ववेदीयसंहिताग्रन्थानां मन्त्रादिसंख्या वायु-
 पुराणे पूर्वाद्धं ५६ । ६० । ६१ अध्यायेषु निरूपिता ।

माधवाचार्येण पराशरमाधवाख्ये पराशरस्मृतिभाष्ये ५६२ स्मृतौनां
 संख्या कृता । यथा

“पराशरस्मृतावस्यां ग्रन्थकृतिर्विविच्यते ।

द्वे काण्डे द्वादशाध्यायाः श्लोका अष्टोत्तशतम् ॥”

एवं महाभारते आदिपर्वणि संपूर्णस्य महाभारतस्य पर्वान्तरपर्व-
 ध्यायश्लोकानां संख्या कृता ।

तथा मार्कण्डेयपुराणान्तर्गतचण्डीसप्तशतीस्तोत्रस्य टीकायामन्ते गानेश-

रचितवान् । यच्च न केवलं न्यायदर्शनाध्यायाङ्गिकप्रकरणसूत्राणां संख्या निर्धारिता किन्तु पदानामचराणामपि संख्या निर्धारिता ।

भट्टेन कात्यायनोपनिषत्सुसारेण प्रत्येकाध्यायस्य प्रत्येकमन्त्राख्यानचराणां संख्यां प्रदर्श्य “अत्रायं गोप्यविधि” इत्यादिना संख्या लिखिता । यथा

मार्कण्डेय उवाच ५ वैश्य उवाच २ राजोवाच ३ ऋषिसुवाच २७
भगवानुवाच १ ब्रह्मोवाच १ देव्युवाच १२ देवा ऊचुः ३ दूत उवाच २
अर्द्धश्लोकाः ३० पादमन्त्राः २३ पादार्द्धमन्त्राः २२ सार्द्धपादार्द्धश्लोक-
मन्त्राः २२ श्लोकमन्त्राः ५३६ इत्थं सप्तशतमन्त्राः ७०० श्लोकसंख्या ५७८
यज्ञसंख्या ६०२ अक्षरसंख्या १६२७२ ।

अथ च । महाभाष्यानुसारी पाणिनिसूत्रपाठो भिन्नः काशिकादि-
वृत्तानुसारी च भिन्न इति नागेन्द्रभट्टेनैव ।

त्रौचि सूत्रसहस्राणि नव सूत्रशतानि च ।

चतुष्पष्टि च सूत्राणि कृतवान् पाणिनिः स्वयम् ।

महाभाष्यानुसारिपाणिनिव्याकरणसूत्रसंख्यानिर्णयः कृत इति ।

काशिकासम्मतस्यायं सूत्रपाठ इति प्रदर्श्य ।

“त्रौचि सूत्रसहस्राणि तथा नव शतानि च ।

चतुर्ध्वतिसूत्राणि पाणिनिः कृतवान् स्वयम् ॥”

इत्युक्तम् । इदं पुस्तकद्वयमस्मिन्नकटे वर्तते ।

एवं शारीरकमीमांसासूत्रपाठनिर्णयेऽपि

“सूत्रं तु पञ्चपञ्चाशदुत्तरं शतपञ्चकम्” ।

५५५ सूत्राणि इति वाराणसीस्थराजकोयसंस्कृतपाठशास्त्रीयपुस्तकालये
वर्तमाने शारीरकसूत्रसारार्थचन्द्रिकापुस्तके निरूपितम् ।

एवमुदयनाचार्या न्यायपरिशिष्टाख्यां^(१) बोधसिद्धिर्बोधशुद्धिर्वैत्य-
परनामधेयां न्यायसूत्रवृत्तिमेवं महानैयायिकश्रीगङ्गोपाध्याया-
त्मजवर्द्धमानोपाध्याया अपि अश्वीक्षानयतत्त्वबोधाख्यां न्यायसूत्रवृत्तिं
निर्मितवन्^(२) इति ।

अपरोऽपि वाचस्पतिमिश्रो न्यायतत्त्वालोकाख्यां न्यायसूत्रवृत्तिं
रचितवान् तत्त्वचिन्तामणिप्रकाशाख्यां तत्त्वचिन्तामणिव्याख्यामपि,
तेनैव

“श्रीवाचस्पतिमिश्रेण मिथिलेश्वरसूरिणा^(३) ।
लिख्यते मुनिमूर्धन्यश्रीगोतममतं महत् ॥”

(१) अस्य ग्रन्थस्य खण्डितमेकं जोर्यं पुस्तकं ममान्तिके वर्तते ।
तट्टीकापि न्यायपरिशिष्टप्रकाशाख्या वर्द्धमानोपाध्यायकृता वर्तते ।

(२) सूत्रपाठनिर्णयार्थं तत्सारार्थनिरूपणार्थमेव वा उदयनाचार्य-
वर्द्धमानोपाध्यायादिभिर्हृत्तिग्रन्थो रचितो नो चेत् तात्पर्यपरिशुद्धिग्रन्थेन
तट्टीकया न्यायनिबन्धप्रकाशेन च सर्वांशस्य व्याख्यातत्वात् किमपरमवशिष्टं
बदर्थं हृत्तिग्रन्थः पार्थक्येन रचित इति ।

(३) “श्रीभैरवेन्द्रधरणीपतिधर्मपत्नी
राजाधिराजपुरुषोत्तमदेवमाता ।
वाचस्पतिं निखिलतन्त्रविदं नियुञ्ज्य
द्वैते विनिर्णयविधिं विधिवत् तनोति” ॥

इति-द्वैतनिर्णये ।

अस्य वाचस्पतिमिश्रस्य जीवनचरितमाचार्यवाचस्पतिजीवनचरितप्रका-
रणे प्रपञ्चयिष्यते ।

इत्यादिना न्यायसूत्रोद्धारनामा ग्रन्थो^(१) रचितः किं तु तत्र सूत्रपाठ एव न त्वपरः कश्चिन्नैः सूत्राणां निर्णायक इति ।

यत्तु स्कन्दपुराणीयकाशिकाखण्डे १५-१८ अध्यायेषु वेदादिविद्यानामितिहासो विस्तरेण निरूपितस्तत्रैव १७ अध्याये ।

आश्वलायननामासौ श्रौतकात् प्राप्य चाखिलम् ।

संगृह्णापि च वेदानां सूत्रं होतुर्विनिर्ममे ॥

आपस्तम्बो भरद्वाजः सत्याषाढो^(२) महासुनिः ।

कात्यायनोऽथ वि-नास्तथा बोधायनो सुनिः ॥

तत्रैवाध्वर्युसूत्राणि निर्मसुर्यजुषां तथा ।

जैमिनिः सामसूत्राणि निर्ममे कन्दर्वां ततः ॥

सर्वेषां प्रत्ययेः कर्म यज्ञीयं समभूत् तदा ।

गोतमः स्नेह तर्केण खण्डयन् तत्रतत्र हि ॥

ग्रन्थोऽथ सुनिभिस्तत्र प्रागांस्तौ योनिमृच्छति ।

पुनश्चानुगृहीतोऽसौ श्रुतिषिद्भ्रान्ततर्कतः ।

सर्वसौकोपकाराय तव शास्त्रं भविष्यति ॥ इत्युक्तम् ।

तत्तु शापानुपहाभ्यां समन्वयनीयम् ॥

प्राप्तोषिषीतन्त्रे तु अष्टादशविद्यानिरूपणप्रस्तावे “गोतमेन तथा न्याय” मित्यादिवचनानि गन्धर्वतन्त्रनाम्ना समुद्धृत्य न्याय-निन्द्याप्रग्रंथासमन्वयः कृतस्तथाहि “गन्धर्वतन्त्रे” ।

(१) अयं न्यायसूत्रोद्धारग्रन्थो विजयनगरसंस्कृतसिरीजमुद्रितेन न्यायभाष्येण साकं मुद्रितोऽस्ति ।

(२) सत्याषाढो हिरण्यकेश एव इति सम्प्रदायविद् ।

“ गोतमप्रोक्तशास्त्रार्थनिरताः सर्व एव हि ।

शास्त्रार्थो योनिमापन्नाः सन्दिग्धाः सर्वकर्मसु ॥

अत एव महाभारते मोक्षधर्म काश्रपेन्द्रसंवादे ।

अहमासं पण्डितको हैतुको वेदमिन्दकः ।

आम्बोच्चिकीं तर्कविद्यामनुरक्तो निरर्थकाम् ॥ इति प्रस्तुत्य

आक्रोष्टा चातिवक्ता च ब्रह्मयज्ञेषु वै दिशाम् ।

यस्येयं फलनिष्पत्तिः श्रुतगाम्यं मम द्विज ॥

इति नाङ्गणं प्रति श्रुतगाम्यवाक्यम् ।

नन्वा ‘म्बोच्चिकीं दण्डनीतिस्त्रयीं चिद्विषयसुन्दरीति’ काशी-
कुलसर्वस्वोपवचनेन आद्यानामसहस्रान्तर्गतत्वेनाम्बोच्चिक्याः श्रीम-
द्विष्णुकालिकास्वरूपाया अध्ययनरूपोपासनया यदि श्रुतगाम्यं
स्यात् तदा चतुर्वर्गफलं कृतो लभ्यमिति चेत् सत्यम् आम्बो-
च्चिक्यात्माविद्येति ब्रूमः सा च दत्ताचेयप्रणीता न गोतमोक्ता
तथा च भागवते प्रथमस्कन्धे ।

‘षष्ठे ऽचैरपत्यत्वं वृतः प्राप्नोऽनुसूयया ।

आम्बोच्चिकीमलकाथ प्रज्ञादादिभ्य ऊचिवान् ॥’ इति ।

अभिणा वृतः सन् तस्यापत्यत्वं प्राप्तः कथमित्याह अनसूयया
मानेवापत्यं वृतवान् इति दोषदृष्टिमस्तुर्वन्मित्यर्थः । श्रेष्ठं सुगमम् ।
“आम्बोच्चिकीमात्मविद्यामिति” श्रीधरस्वामिना व्याख्यातं न
गोतमोक्तविद्या सा तु तर्काङ्गथत्वेन प्रसिद्धेति चेन्नैवम् तथात्वे
आम्बोच्चिकीं तर्कविद्यामिति मोक्षधर्मसंज्ञां तर्कविद्येति विशेषणम्
आम्बोच्चिकीं दण्डनीतिस्तर्कविद्यार्थशास्त्रयोरित्यमरसिंहोक्तं न

सङ्गच्छते तस्मात् तद्योर्दयोरेवान्वीक्षिकौति नामधेयम् । अथ तद्गुणदोषस्तदवस्थ इति सत्यम् गन्धर्वतन्त्राभिप्रायमनास्योऽथ दोषमाग्ररूपे तथाहि निष्ठाया अतीतार्थाभिधायित्वाच्छार्गास्त्री योनिमापन्नाः प्राप्ताः शृङ्गाक्षयोनिः सर्व एव गोतमप्रोक्त-
शास्त्रार्थनिरताः केवलं तर्कशास्त्रनिपुणाः सन्तः सर्वकर्मसु सन्दिग्धा भवन्तीति वचनस्य निर्गन्तितार्थः । शास्त्रान्तरव्यावृत्तिस्तु निपातेन व्यज्यते । अत एव

‘आख्यायार्थाविवादेन न्यायचिन्तां करोति यः ।

तेन निःश्रेयसं प्राप्यं शार्गास्त्रीं योनिमन्यथा ॥’

इति पठन्ति । मोक्षधर्मस्योक्तार्थस्तु तर्कविद्यामान्वीक्षिकीमनु-
रक्तोऽहं दिजानाम्कोष्टातिवक्ता च यस्य ब्राह्मणं प्रत्याक्रोशस्य अति-
वादस्य च फलनिष्पत्तिर्मम शृङ्गाक्षत्वमिति । युक्तं चैतद् वाचिक-
पापस्य मनुना तथात्वस्य प्रतिपादितत्वात् तथा च मनुः

‘शरौरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः ।

वाचिकैः पक्षितां याति मानसैरन्यजातिताम् ॥’ इति ।

मानसपापं तु न शृङ्गस्त्रानामित्यग्रे वक्ष्यते । कस्मीतरपरं वा
तथा च भागवते प्रथमस्कन्धे

‘सानुदेष्टि कलिं संघाट् सारङ्ग इव सारभुक् ।

कुगलान्याशु सिध्यन्ति नेतराणि कृतानि यत् ॥’

सारङ्गोभ्रनर इव सारयाही संघाट् राजा कलिं नानु-
देष्टौत्यन्वयः । कुगलानि पुष्पानि आशु सङ्कल्पेन सिध्यन्ति
फलानि । इतराणि पापानि नाशु सिध्यन्ति यतस्तानि कृतान्येव

सिद्धमिति न तु सङ्कल्पमात्रादित्यर्थः । सङ्कल्पः कर्म मानस-
मित्यमरः यदि तु तर्कविद्यापाठेन श्रुतगान्तव्यमुच्यते तदा तु
मोक्षधर्मस्याक्रोष्टेत्यादिस्लोकस्य वैयर्थ्यं स्यादिति सुधीभिर्विचार्य-
मिति ॥” इत्यं च प्राणतोषिणीरुद्रव्यवस्थाया आक्रोशस्य अति-
वादस्य च फलं श्रुतगान्तं न त्वान्वीक्षिक्यनुरागस्येति निष्कर्षः ॥

यत्तु सांख्यप्रवचनभाष्ये पराशरोपपुराणनाम्ना

“अत्रपादप्रणीते च काणादे सांख्ययोगयोः ।

त्याज्यः श्रुतिविरुद्धोऽश्रुत्येकशरणैर्नृभिः ॥

जैमिनीये च वैयासे विरुद्धांशो न कश्चन ।

श्रुत्या वेदार्थविज्ञाने श्रुतिपारं गतौ हि तौ ॥”

इति वचनं समुद्धृतं तत्सर्वं पूर्वोक्तन्यायप्रश्नाप्रतिपादक-
श्रुतिस्यतिपुराणेतिहासादिविरुद्धत्वादेकदेशीयत्वादुपपुराणोक्तत्वा-
द्योपेक्षणीयम् ।

तथाहि श्रुतिस्यतिपुराणसदाचारबलावलपरौचायाम् पूना-
नगरस्थानन्दाश्रमयन्त्रमुद्रितगौतमप्रणीतधर्मसूत्रे ९ पृष्ठे “अथ यत्र
दे विरुद्धे तुल्यबले प्रमाणे उपनिपततः, यथा “अतिरात्रे षोडशिनं
गृह्णाति” “नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति” “उदिते जुहोति”
“अनुदिते जुहोति” इतिश्रुत्योर्विरोधः, तथा “नित्यमभोष्यं केश-
कौटावपन्नम्” इति गौतमः “पच्छिजगधं गवाप्रातमवधूतमवचतम् ।
केशकौटावपन्नं च मृत्पक्षेपेण शुध्यति” इति मनुः । तत्र किं
कर्त्तव्यम् तुल्यबलविरोधे विकल्पः । प्रकर्षबोधने तु श्रुतिस्यति-
विरोधे स्मृत्यर्थो नादरणीयः अतुल्यबलत्वात्, अत एव जावालि-

राह “अतिकृतिविरोधे तु अतिरेव गरौयसी । अविरोधे
सदा काथं सान्तं वैदिकवत् सदा” ॥

आचारान्तु स्यतिं ज्ञात्वा स्यतेश्च अतिकल्पनम् ।

तेन ह्यन्तरितं तेषां प्रामाण्यं विप्रकथ्यते ॥

अतोऽपि विप्रबंधं जिज्ञासुभिः तन्त्रवार्त्तिकाद्याकरग्रन्थतो-
ऽवशेषमिति ॥

यत्तु विप्रनायन्यायपञ्चाननेन न्यायसूचवृत्तौ पृ. ५ पं. १७
“नियदस्त्रानाम्तःपातिनां हेत्वाभासानां पृथगभिधानप्रद्योजनं
जानाति भगवान् अक्षपाद एव” इत्युक्तम् ।

शङ्कराचार्येण वृषदारण्यकोपनिषद्भाष्ये ३ अध्यायस्य २ ब्राह्मण-
व्याख्याने “अहोऽनुमानकौशलं दर्शितमपुष्कष्टृष्टेस्तार्त्तिकवशी-
वर्दे” रिति ।

विज्ञानभिक्षुणा विज्ञानामृताख्ये ब्रह्ममीमांसाभाष्ये अद्वैत-
सिद्धान्तखण्डनप्रसङ्गे “आधुनिकास्तु” “प्रच्छन्नबौद्धास्तु”
इत्यादिवाक्यैः शङ्कराचार्या एव परिगृहीताः ।

प्रग्रस्तपादभाष्यटीकायां न्यायकन्दर्पां तद्वत् प्रकोपितैः
श्रौचियद्वृद्धिजन्मभिरित्यादिवाक्यैर्जैमिनीया एव परिगृहीताः ।

तत्सर्वं प्रख्यानभेदेन औद्धत्येन वा कृतमेवं समन्वयनीयम् ॥

आधुनिकन्यायतत्त्वविदस्तु वदन्ति । एतानि न्यायदर्शनसूत्राणि
खण्डितानि^(१) पुरातनाश्रायदर्शनाद् याथातथ्येनोपलब्धात् केनचित्

(१) विजयनगरसंस्कृतसौरीजमुद्रिते न्यायदर्शनपुस्तके सिद्धान्त-
लक्ष्यसूत्रदिप्यस्यां द्रष्टव्यम् ।

समुद्भूतानि यतः परीक्षाप्रकरणे प्रमाणादीनां परीक्षां विहाय प्रथमतः संग्रहस्यैव परीक्षितत्वात् सकलपदार्थानां परीक्षाभावात् उद्देशक्रमपरीक्षाक्रमयोर्वैषम्याच्च । इदं वात्स्यायनीयं न्यायभाष्यमपि विहाय किमपि प्राचीनं न्यायभाष्यमासीत्^(१) इदमुपलभ्यमानं वार्त्तिकमपि विहाय किमपि प्राचीनं वार्त्तिकमासीत्^(२) हेलाभाससूत्रवार्त्तिके “ वार्त्तिकं कुर्वाणोक्त ” मित्याद्युक्तत्वात् ।

इदं सर्वं कुक्षपनामात्रं ग्राह्यतात्पर्यान्वयोधात् वाचस्पतिमिश्रोदयनाचार्यवर्द्धमानोपाध्यायादिभिरचर्चितत्वाच्च ॥

अभिनवदार्शनिकास्तु वदन्ति “ यस्मिन् समये ऋग्वेदादि-संहिताग्रन्थानां^(३) मन्वादिस्मृतौनां वायुपुराणादिपुराणानां च प्रणयनं तस्मिन् समये मूर्खबहुले संसारेऽध्यात्मविद्याया अभावात् कोऽपि पुरुषस्तद्विद्याप्रणयने न समर्थ आसीदिति पञ्चभिः पुरुषै-

(१) विजयनगरसंस्कृतसौरीजमुद्रिते न्यायदर्शनपुस्तके सिद्धान्त-लक्ष्यसूत्रटिप्पण्यां द्रष्टव्यम् ।

(२) विजयनगरसंस्कृतसौरीजमुद्रिते न्यायदर्शनपुस्तके भूमिकायां २ पृष्ठे “ सूत्रनिर्माणभाष्यनिर्मितिकालमध्ये कश्चन वार्त्तिकं निर्ममौ यन्नाम साम्प्रतं नोपलभ्यते यथा पाणिनीयशास्त्रकारणे सूत्रभाष्यबोरन्तरा कात्यायन इति तर्कयतां पाश्चात्यानां मतेन वार्त्तिकवचनानीत्यादि ”

विंदिशमहाशयैरुक्त एवार्थः प्रस्ताधितः । “ Ueber Das Nyáyabháshya ”, von Ernst Windisch, Leipzig.

(३) संहिताग्रन्थेषु पृथिव्यापस्तेजोवायूनामन्येषामपि स्तुतिपराधिवाक्यानि रचितानि तेषां समूहाः सूक्तानीत्युक्तानि भवन्ति तेषां समुदायः संहितापदवाच्य इति संहिताया अन्वर्थं नामेति तेषां सिद्धान्तः ।

रितस्ततः प्रकीर्णानि न्यायविद्यासम्बन्धीनि ५२८ लघुवाक्यानि कल्पितानि अत एव तान्यनवस्थितानि यतस्तत्सुर्ध्वाद्येषु आधुनिकतार्किककल्पितोद्देशस्य लक्षणपरीक्षानुसारेण याथातथ्येन शास्त्रसमाप्तिः कृता पञ्चमाध्यायस्तु व्यर्थ एव ॥

एवं शारीरकमीमांसासूत्राणि १२००० नारदेन प्रणीतानि तद्भाष्यमपि ६०००० श्लोकात्मकं महर्षिणा वार्ष्पायणेन^(१) प्रणीतम् । उपलभ्यमानानि वेदव्यासकृतित्वेन प्रसिद्धानि शारीरकमीमांसासूत्राणि शास्त्रं तद्भाष्यमप्युपलभ्यमानं चमनराज्यप्राबल्यसमये सर्वगोपनार्थमदैतसिद्धान्तप्रचारार्थं केनचिन्महाधूर्तेन प्रणीतमिति ॥ ”

अत्र परीक्षकास्तत्त्वविदस्तु वदन्ति प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धीति अभिनवदार्षनिकैर्निरूपितेऽर्थे न किमपि प्रमाणं दर्शितं नापि बलवती युक्तिरभिहितेति तत्सर्वं स्वपुण्यप्रविषाणनिरूपणाद्यितमिति । तत्सिद्धान्तस्य परीक्षणेऽस्माकं वाक्यद्वयं स्फुरति ।

“ घटं भिन्धात् पटं क्षिन्धात् कृत्वा रासभरोहणम् ।

येन केन प्रकारेण प्रसिद्धः पुरुषो भवेत् ॥ ”

“ मुखमस्तीति वक्त्रं दग्धस्ता हरितकी ॥ ” इति ।

अपि च । प्रथागच्चे भूतपूर्वप्रदर्शिन्यामेकः सुदीर्घकायो जन्मयौवः सुपुष्टाङ्गो नातिदृढस्तिष्ठकमासाधारौ वैष्णवाभासः प्रदर्शनौच्यपुस्तकसंग्रहभवने मिलितो यचान्यचासुस्रभानि बह्वमूल्यानि

(१) “ वार्ष्पायणि ” इति तु निरुक्तयश्चनासा नागेशभट्टेन समुद्धृतं वैयाकरणसिद्धान्तमञ्जुषायाम् ।

महाभारतादीनि पुस्तकानि स्थापितान्यासन् तेन महापुरुषेणोक्तम्
 “ममान्तिक एकमेवास्ति महत्पुस्तकम् यच्च भूतभविष्यदतमानानां
 समस्तजगतः पुस्तकानामन्तर्भावोऽस्ति यथा

वेदस्मृतिपुराणेषु तन्मन्त्रोपाङ्गनैतिसु ।

कौमुदीनां सहस्राणि चन्द्रिकानां तथैव च ॥

कौस्तुभानां तु स्रष्टाणि दर्पणानां तथैव च ।

मनोरमाणां स्रष्टाणि प्रकाशानां तथैव च ॥

चिन्तामणीनामयुतं प्रदीपानां सहस्रकम् ।

लघुभाष्यमहाभाष्यटीकानां टिप्पणस्य च ॥

विवरणानां च विवृतेर्लघुवृत्तेषु दीधितेः ।

सुबोधिनीदीपिकानां प्रयुतान्यर्बुदानि च ॥

शाराश्लेषां संगृहीता ग्रन्थे मार्तण्डमण्डले ।

तिस्रः कोटयोर्द्विकोटिसु ग्रन्था मार्तण्डमण्डले ॥” इत्यादि ।

अत्र परीक्षका वदन्ति । सर्वैरपि निबन्धकारैरनिबन्धकारैश्च
 विद्वद्भिरदृष्टत्वादनुद्वृतत्वादस्य ग्रन्थस्य महत्त्वस्य चासम्भवदोषेण
 दूषितत्वात् तच्छ्रविषाणाथितमिति ॥

पाश्चात्यानुयायिनस्तु “तदर्थं यमनियमाभ्यामात्मसंस्कारो
 योगाच्चाध्यात्मविष्णुपायैः” (४ अ. २ आ. ४ इ सू.) इति सूत्र-
 व्याख्याने “योगशास्त्राच्चाध्यात्मविधिः प्रतिपत्तव्य” इति भाष्य-
 कारेणोक्तत्वात् योगशास्त्रस्य पतञ्जलिप्रणीतत्वात् पतञ्जलेस्य
 स्त्रीष्टाब्दारम्भात् १४० वर्षेभ्यः पूर्वं तदासन्नसमये वा वर्तमान-
 त्वात् तत्पश्चात्काले न्यायसूत्राणां निर्माणं जातमिति वदन्ति । तन्म-

न्म । पातञ्जले व्याकरणमहाभाष्ये^(१) प्रथमाह्निक एव “सप्तद्वीपा
वसुमती च यो लोकाश्चत्वारो वेदाः साङ्गाः सरहस्या^(२) वज्रधा

(१) योगेन चित्तस्य पदेन वाचां मणं शरीरस्य तु वैद्यकेन ।

योपाकरोत् तं प्रवरं मुनीनां पतञ्जलिं प्राञ्जलिरानतोऽस्मि ॥

चरक एव पतञ्जलिरिति भावप्रकाशे आयुर्वेदोत्पत्तिप्रकरणे
विस्तरेण निरूपितम् ।

(२) केचित्तु “रहस्यमुपनिषद् मन्वादिस्मृतयो वा” इति महा-
भाष्यप्रदीपोद्घोते नागेश्वरभट्टेनोक्तत्वादुपनिषदर्थप्रतिपादकत्वान्नायमो-
मांसाधर्मशास्त्राणां तत्र गतार्थत्वात् तेषामुपादानस्य पौनःपुन्यमुद्भाव्य
तत्पाठस्य प्रच्छिन्नत्वं कल्पयन्ति तथात्वेऽपि इतिहासः पुराणमिति पाठस्य
मुद्रितामुद्रितसर्वसाधारणेषु महाभाष्यपुस्तकेषु वर्तमानत्वात् पुराणेषु च
न्यायस्य निरूपणात् योगापेक्षया न्यायस्यातिपुराणत्वं दुर्वारमेव । यथा च
पुराणेषु न्यायनिरूपणं तथा प्रतिपादितमधस्तात् ।

यद्वा । छान्दोग्योपनिषदि ३ प्रपाठके १७ खण्डे “तद्धेतद् घोर
आङ्गिरसः कृष्णाय देवकीपुत्रायोक्तोवाच” इति । श्रीकृष्णेन तु भगव-
द्गोतायाम् ५ अध्याये

“सांख्ययोगौ पृथक् वाचाः प्रवदन्ति न पश्चिताः ।”

“एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥” इति ।

४ अध्याये । “इमं विवक्षते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।

विवक्षान् मनवे प्राह मनुर्दृष्ट्वाकवे ऽज्रवौत् ॥ १ ॥

एवं परम्पराभासमिमं राजर्षयो विदुः ।

स काशेनेह महता योगो नष्टः परन्तप ॥ २ ॥

स एवायं मया तेऽयं योगः प्रोक्तः पुरातनः ॥ ७ ॥”

अपि च श्रुतान्तरूपनिषदि ६ अध्याये

“तत्कारणं सांख्ययोगाधिगम्यं ज्ञात्वा देवं मुञ्चते सर्वपापैः ॥ १३ ॥”

अत्रेदं न अभितथं यत् तदानीं कापिलं सांख्यं नास्तीदेव ५ अध्याये
ऽत्रैवोपनिषदि “ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तममे” इत्याद्युक्तत्वात् । देवकी-
पुत्रेण श्रीकृष्णेन भगवद्गोतायां १० अध्याये

“विज्ञानं कपिलो मुनिः ॥ २६ ॥” इत्युक्तत्वात् ।

भिन्ना एकग्रतमध्वर्युशाखाः सहस्रवर्त्मां षामवेदः एकविंशतिधा वाङ्मयं नवधाऽथर्वणो वेदः वाको वाक्यमितिहासः पुराणम् न्यायो मौर्मांसा धर्मशास्त्राणि वैद्यकमित्येतावान् शब्दस्य प्रयोग-विषयः” इत्याद्युक्त्वात् योगापेक्षया न्यायस्य प्राचीनत्वसिद्धेः ॥

एके निरूपयन्ति “ख्रीष्टाब्दारम्भात् परं षष्ठग्रताब्द्यामन्ते सप्तमग्रताब्द्यामारभे वा बौद्धो दिङ्गागाचार्यः प्रादुरभूत् तन्मत-खण्डनात् न्यायवार्त्तिककार उद्योतकराचार्यो दिङ्गागादर्वाचीनः । वार्त्तिककारात् वर्षशतकात् पूर्वं भाष्यकारो वात्स्यायनः भाष्य-कारात् वर्षशतकात् पूर्वं वर्षशतद्वयाद्वा पूर्वं न्यायसूत्रप्रणेता गौतमः बुद्धोऽपि गौतमः जैनोऽपि गौतम आसीत् तन्नामभेदज्ञापनाय सूत्रकारस्य गौतमस्य गोतम इति नाम कल्पितम् । ख्रीष्टाब्दा-रम्भात् परं द्वितीये वर्षशतके न्यायसूत्रकारोऽभूदिति परमार्थः ।

‘वैशेषिकशास्त्रप्रणेता काण्डः स च काकमांसमचीति सम्भा-यते” इति ॥

केचिददन्ति “ग्रतपंचम्राष्ट्राणाद्युक्तो गोतमः शक्यसिंहो बुद्धो गौतमः इन्द्रभूतिर्जैनगौतमस्य एते ख्रीष्टाब्दारम्भात् ६०० वर्षेभ्यः

अत्रान्वेषकमन्याः स्नाभिप्रायसिद्धये छान्दोग्योपनिषदुक्ता देवकी भिन्ना तत्पुत्रः कृष्णोऽपि भिन्नः महाभारतभागवताद्युक्ता देवकी भिन्ना तत्पुत्रः कृष्णोऽपि भिन्नः सांख्यकर्ता कपिलो भिन्नः उपनिषदुक्तः कपिल-स्तदुक्तं सांख्यं च भिन्नमित्यादि प्रलपन्ति । तत्तुपहासास्पदम् तथोक्त-भिन्नत्वे तेषु तेषु ग्रन्थेषु देवकीकृष्णोक्त्या तदानन्वयप्रसङ्गात् उपस्थितं परित्त्वग्यानुपस्थितकल्पने मानाभावात् तत्तुल्ययुक्त्या सूर्यचन्द्रादीनामपि प्रत्यक्षमुदयास्तत्वात् स्थानान्तरे दर्शनात् परिमाणानूनाधिक्यदर्शनादेशा-मप्यानन्वयकल्पनापत्तेरित्त्वत्वं पक्षवितेन ।

पूर्वं वर्त्तमाना एककाशावस्त्राथिन आसन् परं गोतमेन तस्मिन् समये न्यायसूत्राणि प्रणीतानि न वेति प्रणीतानि वा पञ्चाध्यायात्मकानि प्रणीतानि न वेति सन्देहः । मम तु मतं प्रथमाध्याय एव प्रणीतो द्वितीय-द्वितीय-चतुर्थाध्यायाः तेषु वैशेषिक-योग-मीमांसा-वेदान्त-बौद्धदर्शनानां समाप्तोचनानि तेऽन्येन केन चिद्व्यक्तकारेण भिन्ने समये रचिताः । एवमध्यायेषु अनेकचक्रावतारसूत्रेभ्यो नागार्जुनकृतमाध्यमिकसूत्रेभ्य आर्षदेवकृतग्रन्थात् शब्दतो विषयाः समुद्भूताः । एते च ग्रन्थाः स्त्रीष्टाब्दारभ्यसमयनिकटवर्तिनः” इति । गोतमप्रणीतसुपसम्भमानं पञ्चाध्यायात्मकं न्यायशास्त्रं बुद्धसमयात् पूर्वं नासीदेव पञ्चमाध्यायस्तु व्यर्थ एवेति तेषां श्दथम् ॥

अन्ये तु “उपसम्भमानन्यायसूत्राणामतिषावधानतया पाठेन समाप्तोचनेन च निष्पन्नं भवति तावद् योगवेदान्तादिशास्त्रनिरूपितविषयोपनिपातात् जैनवचनप्रामाण्याभ्युपगमात् प्रमेयेषु सुखस्य परिगणनात् अथ च न्यायशास्त्रे प्रमेयेषु तदभावात् जातिनिरूपणे प्रथमाध्यायपञ्चमाध्याययोर्विरोधादथ महान् विप्लवो जातः । अपि च द्वितीय-द्वितीय-चतुर्थाध्यायेषु षोडशपदार्थानां परीक्षाया अभावात् नेदं पूर्णं शास्त्रमिति । अन्यच्च हिन्दूशास्त्रेषु न्यायशास्त्रस्य निन्दाया दर्शनात् बौद्धशास्त्रेण संक्षिष्टमिदं शास्त्रं जातम् । यत्तु स्त्रीष्टाब्दारभ्यसमयात् ३०० वर्षेभ्यः परं वर्त्तमानादात्स्यायनात् प्रभृति इदानींतनपर्यन्तैष्टीकाकारैः स्वव्याख्यानेन समाहितं संयोजितं तेऽपि नापारथस्यत्ततो व्यवस्थापयितुं तत्त्वार्था-

नित्यादि” निरूपयन्ति । इयं हि उक्तार्थमसिद्धौ तेषां प्रबला युक्तिर्यद् “वाचस्पतिमिश्रेण न्यायसूत्रोद्धारः न्यायसूचीनिबन्धश्च रचितः^(१) अनयोः संवादेन समालोचनेन च महान् विप्लवो दृश्यते” इति । इदमुपलभ्यमानं न्यायशास्त्रं सर्वथानवस्थितं पठन-पाठनानुपयुक्तमिति तेषां हृदयम् ॥

इदं सर्वं न चित्रं नाप्यपूर्वार्थनिर्द्धारणं जैनागमे सुयणाङ्गसूत्रे त्रिषष्ट्यधिकानि त्रौणि ग्रतानि मतानि^(२) प्रदर्शितानि भारत-वर्षीयोपासकसम्प्रदायाख्यपुस्तके ऽपि बहूनि मतानि निरूपितानि तानि च स्वमते सर्वथैवानुभवसिद्धानि परमते तु स्वमतं विहाय सर्वथैवानुभवापलाप इति सर्वेषां साधुत्वे चक्षुसमाधानं तदेवैकेषां केषामन्येषां च मते समाधानं भवितुमर्हतीति । अपि च पूर्वार्चार्यैः कृतानामेतादृशीनां श्रद्धानां समाधानं तु उदयना-चार्येण किरणावल्यां श्रीहर्षेण खण्डनखण्डखाद्ये साहित्याचार्यैरपि तत्रतत्र कृतमेव । अधिकं तु मया न्यायदर्शनभाष्यकर्तुर्वास्वामयनस्य चरिते भाष्यवर्णने यथायथं परीक्षित्यते ॥

(१) एकेनैव वाचस्पतिमिश्रेण ग्रन्थद्वयं रचितं विभिन्नेन वा कुत्र को वा विप्लव इति ते जानन्ति न वेति बहूनां सन्देहो भवति स्वयं तीर्णः परान् तारयतीति लौकिकाभाष्यकेन तत्प्रदर्शनस्यात्मन्तावश्यकत्वात् । मया तु किञ्चिद्विहितमधस्तात् परिशिष्टं वाचस्पतिमिश्रचरिते निरूपयिष्यते ।

(२) मलयगिरिकृतायां द्वितीयोपाङ्गटोकायां मुखबन्धे द्रष्टव्यम् ।

Indian Antiquary, 1888, p. 344.

अथ न्यायदर्शनभाष्यकर्तुर्महामुनेर्वात्स्यायनस्य चरितम् ।

तत्र तावन्न्यायदर्शनभाष्यकर्ता भगवान् वात्स्यायनः कस्मिन्
देशे कस्मिन् काले आविर्भूत इति निर्णयस्तु दूरे गतस्तस्मान्मयेव
मतभेदा दृश्यन्ते एकत्र वात्स्यायनोऽपरत्र पच्छिन्नस्वामी अन्यत्र
पच्छिन्नमुनिः वा पच्छिन्न इति ।

किं तु न्यायभाष्यान्ते ।

“ योऽक्षपादमृषिं न्यायः प्रत्यभाददतां वरम् ।

तस्य वात्स्यायन इदं भाष्यजातमवर्तयत् ॥ ”^(१) इति ।

न्यायवार्त्तिकसमाप्तौ च ।

“ यदक्षपादप्रतिभो^(२) भाष्यं वात्स्यायनो जगौ ।

अकारि महत्सस्य भारद्वाजेन वार्त्तिकम् ॥ ”

इति दर्शनाभिर्णीतं भवति तस्य मुख्यं नाम वात्स्यायन इति ॥

न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीकायामारम्भे आचार्यवाचस्पतिमिश्रेण

“ अथ भगवता अक्षपादेन निःश्रेयसहेतौ शास्त्रे प्रणौते व्याख्याते
च भगवता पच्छिन्नस्वामिना किमपरमवशिष्यते यदर्थं वार्त्तिका-
रम्भ ” इत्युक्त्वात् पच्छिन्नस्वामी इत्यपि निष्पन्नं भवति ।

(१) वाचस्पतिमिदं विजयनगरसंस्कृतसौरीजमुद्रिते न्यायदर्शनपुस्तके
श्रीशङ्कराचार्यव्यवस्थापितगोवर्द्धनमठस्थताम्रपत्रलिखितपुस्तके तथा
अस्मद्विक्रमे वर्तमाने महानैयायिकैः प्रामाणिकत्वेनावष्टते प्रायः शुद्धे
पुस्तकानि (पूनानगरे) लिखिते प्राचीने पुस्तके ऽपि वर्तते ।

(२) यदक्षपादप्रतिम इत्यपि क्वचित् ।

1876 12 13

BIBLIOTHECA INDICA;

A 110.115
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

From the Asiatic Society of Bengal.

14 Librarian,

Harvard College,

Cambridge, Mass.,

U. S. America.

न्यायवार्तिकम् ।

NYÁYA-VÁRTIKUM

EDITED BY

PANDIT VINDHYESVARÍ PRASA'D DUBE.

FASCICULUS I.

✓
CALCUTTA :

PRINTED BY J. W. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1887.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Agni Purāna, (Sans.) Fasc. I—XIV @ /6/ each ..	Rs. 5	4
Aitareya Aranyaka of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /6/ each ..	1	14
Aphorisms of Sāṅgilya, (English) Fasc. I ..	0	6
Aphorisms of the Vedānta, (Sans.) Fasc. III, V—XIII @ /6/ each ..	3	12
Ashṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. I and II @ /6/ each ..	0	12
Asvavaidyaka, Fasc. I—V @ /6/ each ..	1	14
Asvalayana Grihya Sūtra, Fasc. II—IV @ /6/ each ..	1	2
Atharvāna Upanishad, (Sanskrit) Fasc. I—V @ /6/ each ..	1	14
Brahma Sūtra, (English) Fasc. I ..	0	12
Bhāmatī, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /6/ each ..	3	0
Bṛihad Aranyaka Upanishad, (Sans.) Fasc. VI, VII & IX @ /6/ each ..	1	2
Ditto (English) Fasc. II—III @ /6/ each ..	0	12
Bṛihat Saṃhitā, (Sans.) Fasc. II—III, V—VII @ /6/ each ..	1	14
Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /6/ each ..	0	12
Chaturvarga Chintāmaṇi, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, 1—17, @ /6/ each Fasc. ..	19	14
Ohhāndogya Upanishad, (English) Fasc. II ..	0	6
Dasarupa, Fasc. II and III @ /6/ ..	0	12
Gopatha Brāhmaṇa, (Sans.) Fasc. I and II @ /6/ each ..	0	12
Gobhiliya Grihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each ..	4	8
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /6/ each ..	1	2
Institutes of Parāśara ..	0	6
Kāla Mādhaba, Fasc. I—III @ /6/ ..	1	2
Kātantra, (Sans.) Fasc. I—VI @ /12/ each ..	4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each ..	0	8
Kaushitaki Brahmanapanishads, Fasc. II ..	0	6
Kūrma Purana, Fasc. I—IV @ /6/ each ..	1	8
Lalitā-Vistara (Sans.) Fasc. II—VI. @ /6/ ..	1	14
Lalita-Vistara, (English) Fasc. I—III @ /12/ each ..	2	4
Manutikā Sangraha, Fasc. I—II @ /6/ each ..	0	12
Mīmāṃsā Darśana, (Sans.) Fasc. II—XIX @ /6/ each ..	6	12
Mārkaṇḍeya Purāna, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /6/ each ..	1	5
Nayavārtikum, Fasc. I ..	0	6
Nṛisipha Tāpani, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each ..	1	2
Nirukta, (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—6; Vol. III, Fasc. 1—6; Vol. IV, Fasc. I—IV @ /6/ each Fasc. ..	8	4
Nārada Smṛiti, Fasc. I—III @ /6/ ..	1	2
Nyāya Darśana, (Sans.) Fasc. III ..	0	6
Nītisāra, or The Elements of Polity, By Kāmandaki, (Sans.) Fasc. II—V @ /6/ each ..	1	8

(Continued on third page of cover.)

Narada Pancharatna, Fasc. IV	Rs. 0	6
Pariśiṣṭaparvan (Sams.) Fasc. I—IV @ /6/ each	1	8
Pingala Chhandah Sūtra, (Sams.) Fasc. II—III @ /6/ each	0	12
Prithirāj Rāsan, (Sams.) Fasc. I—VI @ /6/ each	2	4
Ditto (English) Fasc. I	0	12
Pāli Grammar, (English) Fasc. I and II @ /6/ each	0	12
Prākṛita Lakṣhaṇam, (Sams.) Fasc. I	1	8
Parāsara Smṛiti (Sams.) Fasc. I—V @ /6/ each	1	14
Parāsara, Institutes of English	0	12
Srauta Sūtra of Apastamba, (Sams.) Fasc. I—XII @ /6/ each	4	8
Ditto Aśvalāyana, (Sams.) Fasc. I—XI @ /6/ each	4	2
Ditto Iātyāyana (Sams.) Fasc. I—IX @ /6/ each	3	6
Ditto Sāṅkhāyana (Sams.) Fasc. I—IV @ /6/ each	1	8
Sāma Veda Saṃhitā, (Sams.) Vols. I, Fasc. 1—10; II, 1—6; III, 1—7; IV, 1—6; V, 1—8, @ /6/ each Fasc.	18	14
Sāhitya Darpaṇa, (English) Fasc. I—IV @ /6/ each	1	8
Sāṅkhya Aphorisms of Kapila, (English) Fasc. I and II @ /6/ each	0	12
Sarva Darśana Sangraha, (Sams.) Fasc. II	0	6
Śaṅkara Vijaya, (Sams.) Fasc. II and III @ /6/ each	0	12
Sāṅkhya Pravachana Bhāṣhya, Fasc. III (English preface only)	0	6
Sāṅkhya Śāra, (Sams.) Fasc. I	0	6
Suśrta Saṃhitā, (Eng.) Fasc. I and II @ /12/ each	1	8
Taittirīya Kranyā Fasc. I—XI @ /6/ each	4	2
Ditto Brāhmaṇa (Sams.) Fasc. I—XXIV @ /6/ each	9	0
Ditto Saṃhitā, (Sams.) Fasc. II—XXXIV @ /6/ each	12	6
Ditto Prātisākhya, (Sams.) Fasc. I—III @ /6/ each	1	2
Ditto and Aitareya Upanishads, (Sams.) Fasc. II and III @ /6/ each	0	12
Tāṇḍyā Brāhmaṇa, (Sams.) Fasc. I—XIX @ /6/ each	7	2
Tattva Chintāmaṇi, Fasc. I—VII (Sams.) @ /6/ each	2	10
Uttara Naiśhadha, (Sams.) Fasc. III—XII @ /6/ each	3	12
Uvāsagadasāo, Fasc. I—III @ /12/	2	4
Varāha Purāna, Fasc. I	0	6
Vāyu Purāna, (Sams.) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—6, @ /6/ each Fasc.	4	8
Vishṇu Smṛiti, (Sams.) Fasc. I—II @ /6/ each	0	12
Vivādāratnākara, Fasc. I—VI @ /6/ each	2	4
Vrihannārādiya Purāna, Fasc. I—III @ /6/	1	2
Yoga Sūtra of Patanjali, (Sams. & English) Fasc. I—V @ /14/ each	4	6
The same, bound in cloth	5	2

Arabic and Persian Series.

*Klamgīrnāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ /6/ each	4	14
Kin-i-Akbarī, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/ each	22	0
Ditto (English) Vol. I (Fasc. I—VII)	12	4
Akbarnāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XXXVII @ 1/ each	37	0
Bādshāhnāmah with Index, (Text) Fasc. I—XIX @ /6/ each	7	2
Beale's Oriental Biographical Dictionary, pp. 291, 4to., thick paper, @ 4/12; thin paper	4	8
Dictionary of Arabic Technical Terms and Appendix, Fasc. I—XXI @ 1/ each	21	0
Farhang-i-Rashīdī (Text), Fasc. I—XIV @ 1/ each	14	0
Fihrist-i-Tūsi, or, Tūsi's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @ /12/ each	3	0
Futūh-ul-Shām Waqīdī, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each	3	6
Ditto Azādī, (Text) Fasc. I—IV @ /6/ each	1	8
Haft Asmān, History of the Persian Mansawī, (Text) Fasc. I	0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. I—VI @ /12/ each	4	8
Iqbānāmah-i-Jahāngīrī, (Text) Fasc. I—III @ /6/ each	1	2
Iqābāh, with Supplement, (Text) 47 Fasc. @ /12/ each	35	4
Maāsīr-ul-Umara, Fasc. I	0	6
Maghāzī of Wāqīdī, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each	1	14
Muntakhab-ul-Tawārīkh, (Text) Fasc. I—XV @ /6/ each	5	10
Muntakhab-ul-Tawārīkh (English) Vol. II, Fasc. I—IV @ /12/ each	3	0

(Turn over.)

Muntakhab-ul-Lubáb, (Text) Fasc. I—XIX @ /6/ each ..	Rs. 7	2
Mu'áqir-i-'Alamgírí (Text), Fasc. I—VI @ /6/ each ..	.. 2	4
Nokhbat-ul-Fikr, (Text) Fasc. I ..	.. 0	6
Nigám's Khiradnámah-i-Iskandari, (Text) Fasc. I and II @ /12/ each ..	1	8
Suyúty's Itqán, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. II—IV, VII—X @ 1/ each ..	.. 7	0
Tabaqát-i-Náqirí, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ..	.. 1	14
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each ..	.. 10	8
Tárikh-i-Firáz Sháhi, (Text) Fasc. I—VII @ /6/ each ..	.. 2	10
Tárikh-i-Baihaqí, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each ..	.. 3	6
Wis o Rámin, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ..	.. 1	14
Zafarnámah Vol. I, Fasc. 1—9 Vol: II, Fasc. I. @ /6/ each ..	.. 3	12

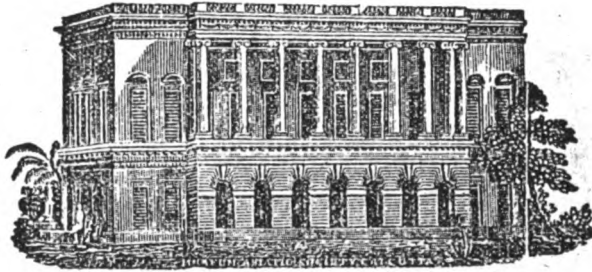
ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII, IX to XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ /10/ each ..	Rs. 80	
Ditto Index to Vols. I—XVIII ..	.. 5	
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1866 to 1869 (incl.) @ /4/ per No.; and from 1870 to date @ /6/ per No.		
JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (6), 1847 (12), 1848 (12), 1850 (7), 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6) @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers.		
N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.		
Centenary Review of the Researches of the Society from 1784—1883 ..	3	0
General Cunningham's Archaeological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864) ..	1	8
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868) ..	1	8
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875) ..	3	0
Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II, Vocabulary, by E. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878) ..	3	0
Introduction to the Maithili Language of North Bihár, by G. A. Grierson, Part I, Grammar (Extra No., J. A. S. B., 1880) ..	1	8
Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882) ..	3	0
5. Anis-ul-Musharrahin ..	.. 3	0
6. Catalogue of Fossil Vertebrata ..	.. 2	0
8. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal ..	.. 3	8
9. Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev. W. Taylor ..	.. 3	0
10. Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis ..	.. 1	8
11. Iqtiláhát-uz-Súfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo. ..	.. 1	0
12. Ináyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each ..	32	0
13. Jawámi-ul-'ilm ir-riyázi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I ..	.. 2	0
14. Khisánat-ul-'ilm ..	.. 4	0
15. Mahábháratá, Vols. III and IV, @ 20/ each ..	.. 40	0
16. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—II, with 5 coloured Plates, 4to. @ 6/ each ..	.. 12	
17. Purána Sangraha, I (Markandeya Purana), Sanskrit ..	.. 1	0
18. Sharaya-ool-Islám ..	.. 4	0
19. Tibetan Dictionary by Csoma de Körös ..	.. 10	0
20. Ditto Grammar ..	.. 8	0
21. Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer ..	.. 2	0
Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XXI @ 1/ each ..	.. 21	0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ..	.. 5	0
N.B. All Cheques, Money Orders &c. must be made payable to the "Treasurer Asiatic Society" only.		

140.115
BIBLIOTHECA INDICA: *(Box 10015)*

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 834.

न्यायवार्तिकम् ।

NYÁYA-VÁRTTIKAM

EDITED BY
PANDIT VINDHYEŚVARĪ PRASĀD DUBE.

LIBRARIAN, GOVT. SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

FASCICULUS II.

२ CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY. 57, PARK STREET.

1893.

LIST OF BOOKS FOR SALE
AT THE LIBRARY OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,
No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM
THE SOCIETY'S AGENTS, MESSRS. KEGAN PAUL, TRENCH,
TRÜBNER & CO., LD.
PATERNOSTER HOUSE, CHANCING CROSS ROAD, LONDON, W. C., AND
MR. OTTO HARBASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

~~~~~  
*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some
of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi, (Text) Fasc. I—IV @ /6/ each ...	Rs. 1	8
*Agni Purāna, (Text) Fasc. II—XIV @ /6/ each ...	4	14
Aitareya Aranyaka of the Rig Veda, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ...	1	14
Anu Bhāshyam, (Text) Fasc. I—II ...	0	12
Aphorisms of Śāṅḍilya, (English) Fasc. I ...	0	6
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, (Text) Fasc. I—VI @ /6/ each ...	2	4
Aśvavidyaka, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ...	1	14
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. I—III; Vol. II, Fasc. I—II @ 1/ ...	5	0
*Bhāmati, (Text) Fasc. II—VIII @ /6/ each ...	2	10
Brahma Sūtra, (English) Fasc. I ...	0	12
Brihaddevata (Text) Fasc. I—IV @ /6/ each ...	1	8
*Brihadharma Purāna, (Text) Fasc. I—III @ /6/ each ...	1	2
Brihataranyaka Upanishad (English) Fasc. II—III @ /6/ each ...	0	12
Chaitandya-Ohandrodāya Nāṭaka, (Text) Fasc. II—III @ /6/ each ...	0	12
Chaturvarga Chintamaṇi (Text) Vols. II, 1—25; III. Part I, Fasc. 1—18. Part II, Fasc. 1—9 @ /6/ each ...	19	8
*Chhāndogya Upanishad, (English) Fasc. II ...	0	6
Gopatha Brahmāna, (Text) Fasc. I—II ...	0	12
*Hindu Astronomy, (English) Fasc. II—III @ /6/ each ...	0	12
Kāla Mādhava, (Text) Fasc. I—IV @ /6/ each ...	1	8
Kātantra, (Text) Fasc. I—VI @ /12/ each ...	4	8
Kāthā Sarit Sāgara, (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each ...	10	8
Kūrma Purana, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each ...	3	6
*Lalita-Vistara, (Text) Fasc. III—VI @ /6/ each ...	1	8
Ditto (English) Fasc. I—III @ /12/ each ...	2	4
Madana Pārijāta, (Text) Fasc. I—XI @ /6/ each ...	4	2
Manantikā Sangraha, (Text) Fasc. I—III @ /6/ each ...	1	2
*Mārkaṇḍeya Purāna, (Text) Fasc. IV—VII @ /6/ each ...	1	8
Mārkaṇḍeya Purāna, (English) Fasc. I—III @ /12/ each ...	2	4
*Mīmāṃsā Darśana, (Text) Fasc. III—XIX @ /6/ each ...	6	6
Nārada Smṛiti, (Text) Fasc. I—III @ /6/ ...	1	2
Nyayavārtika, (Text) Fasc. I—II ...	0	12
*Nirukta, (Text) Vol. I, Fasc. 4—6; Vol. II, Fasc. 1—6; Vol. III, Fasc. 1—6; Vol. IV, Fasc. 1—8 @ /6/ each ...	8	10
*Nitisāra, or The Elements of Polity, By Kāmaṇḍaki, (Sans.) Fasc. II—V @ /6/ each ...	1	8
Nyayabindutika, (Text) ...	0	10
Nyāya Kusumāñjali Prakaraṇa (Text) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—2 @ /6/ each ...	3	0
Pāriśiṣṭa Parvan, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ...	1	14

Prithirñj Rāsan, (Text) Part I, Fasc. I, Part II, Fasc. I—V @ /6/ each	2	4
Ditto (English) Part II, Fasc. I	0	12
Prākṛita Lakṣhaṇam, (Text) Fasc. I	1	8
Parāśara Smṛiti, (Text) Vol. I, Fasc. 1—8; Vol. II, Fasc. 1—6; Vol. III, Fasc. 1—4, @ /6/ each	6	12
Parāśara, Institutes of (English)	0	12
S'rauta Sūtra of Āpṣatamba, (Text) Fasc. I—XII @ /6/ each	4	8
* Ditto Lātyāyana, (Text) Fasc. II—IX @ /6/ each	3	0
Ditto S'ānkhāyana, (Text) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1—4 @ /6/ each	4	2
*Sāma Veda Saṁhitā, (Text) Vols. I, Fasc. 5—10; II, 1—6; III, 1—7; IV, 1—6; V, 1—8, @ /6/ each Fasc.	12	6
Ditto (English) Fasc. I—III	2	4
*Sākhya Sūtra Vṛitti, (Text) Fasc. I—IV @ /6/ each	1	8
Ditto (English) Fasc. I—III	2	4
*Sākhya Vijñāya, (Text) Fasc. II and III @ /6/ each	0	12
*Sākhya Pravachana Bhāṣhya, Fasc. III (English preface only)	0	6
S'ri Bhāṣhya, (Text) Fasc. I—III @ /6/ each	1	2
Suśruta Saṁhitā, (Eng.) Fasc. I & II @ /12/ each	1	8
Taittirīya Āraṇya, (Text) Fasc. II—XI @ /6/ each	3	12
* Ditto Saṁhitā, (Text) Fasc. IX—XXXVI @ /6/ each	10	8
Tāṇḍya Brahmaṇa, (Text) Fasc. I—XIX @ /6/ each	7	2
Tattva Chintāmaṇi, (Text) Vol. I, Fasc. 1—9, Vol. II, Fasc. 1—10, Vol. III, Fasc. 1—2, @ /6/ each	7	14
Tul'si Saṁhitā, (Text) Fasc. I—IV @ /6/ each	1	8
Uśāngadaśā, (Sanskrit and English) Fasc. I—VI @ /12/	4	8
Varāha Purāna, (Text) Fasc. I—XIV @ /6/ each	5	4
*Vāyu Purāna, (Text) Vol. I, Fasc. 2—6; Vol. II, Fasc. 1—7, @ /6/ each Fasc.	4	8
Vishṇu Smṛiti, (Text) Fasc. I—II @ /6/ each	0	12
Vivādaratnākara, (Text) Fasc. I—VII @ /6/ each	2	10
Vṛihannārādiya Purāna, (Text) Fasc. I—VI @ /6/	2	4

Tibetan Series.

Pag-Sam Thi S'ñ, Fasc. 1—3 @ 1/ each	3	0
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 1—5; Vol. II, Fasc. 1—3 @ 1/ each	8	0
Rtogs brjod dpag khiri S'ñ (Tib. & Sans.) Vol. I, Fasc. I—III; Vol. II, Fasc. I—II @ 1/ each	5	0

Arabic and Persian Series.

'Alamgīrnāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ /6/ each	4	14
Āin-i-Akbari, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/ each	22	0
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1—7, Vol. II, Fasc. 1—5, Vol. III Fasc. 1—2, @ 1/12/ each	24	8
Akbarnāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XXXVII @ 1/ each	37	0
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger	0	6
Bādshāhāmah with Index, (Text) Fasc. I—XIX @ /6/ each	7	2
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal. Fasc. I & II	2	0
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. I—XXI @ 1/ each	21	0
Farhang-i-Rashidī (Text), Fasc. I—XIV @ 1/ each	14	0
Fihriah-i-Ṭūsi, or, Ṭūsi's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @ /12/ each	3	0
Futūh-ul-Shān Waqidi, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each	3	0
Ditto Azādī, (Text) Fasc. I—IV @ /6/ each	1	8
Haft Kamān, History of the Persian Mausavi, (Text) Fasc. I	0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. I—VI @ /12/ each	4	8
Iqbāl-nāmah-i-Jahāngiri, (Text) Fasc. I—III @ /6/ each	1	2
Iṣṭihāh, with Supplement, (Text) 51 Fasc. @ /12/ each	38	4
Maāsir-ul-Umara, Vol. I, Fasc. 1—9, Vol. II, Fasc. 1—9; Vol. III, 1-10 @ /6/ each	10	8
Maghāzi of Waqidi, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each	1	14
Muntakhab-ul-Tawārikh, (Text) Fasc. I—XV @ /6/ each	5	10

* The other Fasciculi of these works are out of stock, and complete copies cannot be supplied.

Muntakhab-ul-Tawárfkh, (English) Vol. II, Fasc. 1—5 @ /12/ each	Rs.	3	12
Muntakhab-ul-Lubáb, (Text) Fasc. I—XIX @ /8/ each	...	7	2
Mu'áfir-i-'Alamgiri, (Text), Fasc. I—VI @ /8/ each	...	2	4
Nokhbat-ul-Fikr, (Text) Fasc. I	...	0	6
Nizám's Khiradnámah-i-Iskandari, (Text) Fasc. I and II @ /12/ each	...	1	8
Riyázu-s-Salatin, (Text) Fasc. I—IV @ /8/ each	...	1	8
*Snyúty's Itqán, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. VII—X @ 1/ each	...	4	0
Tabaqát-i-Náqiri, (Text) Fasc. I—V @ /8/ each	...	1	14
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each	...	10	8
Tárfkh-i-Fírúz Sháhi of Zia-al-din Barni, (Text) Fasc. I—VII @ /8/ each	...	2	10
Tárfkh-i-Baihaqi, (Text) Fasc. I—IX @ /8/ each	...	8	6
Tárfkh-i-Firozsháhi, of Shams-i-Siráj Aif, (Text) Fasc. I—VI @ /8/ each	...	2	4
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. I	...	1	0
Wís o Rámín, (Text) Fasc. I—V @ /8/ each	...	1	14
Zafarnámah, Vol. I, Fasc. 1—9, Vol. II, Fasc. 1—8 @ /8/ each	...	6	6
Zusuk-i-Jahángiri, (Eng.) Fasc. I	...	0	12

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vol. VII, Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ 10/ each ... Rs. 50 0
 Ditto Index to Vols. I—XVIII ... 5 0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /8/ per No.; and from 1870 to date @ /8/ per No.
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1850 (7), 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1862 (5), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), @ 1/8 per No. to Subscribers and @ 2/ per No. to Non-Subscribers.

N. B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.

4. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784—1883... 3 0
 General Cunningham's Archæological Survey Report for 1863—64 (Extra No., J. A. S. B., 1864) ... 2 0
 Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868) ... 2 0
 Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875) ... 4 0
 Introduction to the Maithili Language of North Bihár, by G. A. Grierson, Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882) ... 4 0
5. Anis-ul-Musharrahin ... 3 0
6. Catalogue of Fossil Vertebrata ... 3 0
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal ... 3 8
8. Iṣṭiláhāt-ug-Šúfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo. ... 1 0
9. Ináyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each... 32 0
10. Jawámi-ul-'ilm ir-riyázi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I ... 2 0
11. Khizánat-ul-'ilm ... 4 0
12. Mahábhárata, Vols. III and IV, @ 20/ each ... 40 0
13. Modern Vernacular Literature of Hindustani by G. A. Grierson. (Extra No., J. A. S. B., 1888) ... 4 0
14. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 8/ each ... 18 0
15. Sharaya-ool-Islám ... 4 0
16. Tibetan Dictionary by Osoma de Kórös ... 10 0
17. Ditto Grammar ... 8 0
18. Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer ... 2 0

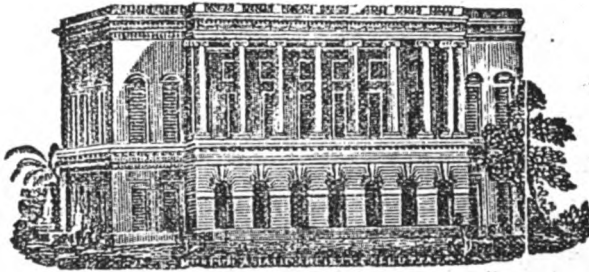
Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XXV @ 1/ each ... 25 0
 Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. B. L. Mitra ... 5 0

N.B.—All Cheques, Money Orders, &c., must be made payable to the "Treasurer, Asiatic Society," only.

177, 1883

BIBLIOTHECA INDICA:
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 869.



न्यायवार्तिकम् ।

NYÁYA-VÁRTTIKAM

EDITED BY
PANDIT VINDHYESVARÍ PRASAD DUBE.
LIBRARIAN, GOVT. SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

FASCICULUS III.

~~~~~

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1896.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MESSRS. LUZAC & CO.

46 GREAT RUSSELL STREET, LONDON, W. C., AND MR. OTTO

HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Aadvaita Brahma Siddhi, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	Rs.	1	8
*Agni Purāna, (Text) Fasc. 2-14 @ /6/ each	...	4	14
Aitareya Kranyaka of the Rig Veda, (Text) Fasc. 1-5 @ /8/ each	...	1	14
Aitareya Brahmana, Vol. I, Fasc. 1-5 and Vol. II, Fasc. 1-2 @ /6/	...	2	10
Aṇu Bhāshyam, (Text) Fasc. 1-2 @ /6/ each	...	0	12
Aphorisms of Sāṅḍilya, (English) Fasc. 1	...	0	8
Ashtasāhasrikā Prajāpāramitā, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	2	4
Aśvavaidyaka, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	14
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-4 @ 1/ each	...	0	0
*Bhāmati, (Text) Fasc. 2-8 @ /6/ each	...	2	10
Brahma Sūtra, (English) Fasc. 1	...	0	12
Brihaddevata (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	1	8
Brihadharma Purāna, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	14
Brihadaranyaka Upanishad (English) Fasc. 2-3 @ /6/ each	...	0	12
Chaitandya-Chandrodaya Nāṭaka, (Text) Fasc. 2-3 @ /6/ each	...	0	12
*Chaturvarga Chintamani (Text) Vols. II, 1-25; III, Part I, Fasc. 1-18. Part II, Fasc. 1-10 @ /6/ each	...	19	14
*Ohlāndogya Upanishad, (English) Fasc. 2	...	0	6
*Hindu Astronomy, (English) Fasc. 2-3 @ /6/ each	...	0	12
Kāla Mādhava, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	1	8
Kātantra, (Text) Fasc. 1-6 @ /12/ each	...	4	8
Kāthā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @ /12/ each	...	10	8
Kūrma Purana, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each	...	3	6
*Lalita-Vistara, (Text) Fasc. 3-6 @ /6/ each	...	1	8
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	...	2	4
Madana Pārijāta, (Text) Fasc. 1-11 @ /6/ each...	...	4	2
Manutikā Sangraha, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	1	2
*Mārkaṇḍeya Purāna, (Text) Fasc. 4-7 @ /6/ each	...	1	8
Mārkaṇḍeya Purāna, (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	...	2	4
Mimāṃsā Darśana, (Text) Fasc. 3-19 @ /6/ each	...	6	6
*Nārada Smṛiti, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/	...	1	2
Nyayavārtika, (Text) Fasc. 1 and 2	...	0	12
*Nirukta, (Text); Vol. III, Fasc. 1-6; Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /6/ each	...	5	4
*Nitiśāra, or The Elements of Polity, By Kāmandaki, (Sans.) Fasc. 2-5 @ /6/ each	...	1	8
Nyayabindutika, (Text)	...	0	10
Nyaya Kusumanjali Prakarana (Text) Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II, Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	3	6
Parīśiṣṭa Parva, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each...	...	1	14

Prithirāj Rāsan, (Text) Part I, Fasc. 1, Part II, Fasc. 1-5 @ /6/ each	Rs.	2	4
Ditto (English) Part II, Fasc. 1	...	0	12
Prākṛita Lakṣhanam, (Text) Fasc. 1	...	1	8
Parāsara Smṛiti, (Text) Vol. I, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1-6; Vol. III, Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	6	12
Parāsara, Institutes of (English)	...	0	12
S'trauta Sūtra of Apastamba, (Text) Fasc. 1-12 @ /6/ each	...	4	8
* Ditto Lātyāyana, (Text) Fasc. 2-9 @ /6/ each	...	3	0
Ditto S'ānkhāyana, (Text) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4, Vol. III, Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	5	4
*Sāma Veda Saṃhitā, (Text) Vols. I, Fasc. 5-10; II, 1-6; III, 1-7; IV, 1-6; V, 1-8, @ /6/ each Fasc.	...	12	6
Saṃkhyā Sūtra Vṛitti, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	1	8
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	...	2	4
*Sankara Vijaya, (Text) Fasc. 2 and 3 @ /6/ each	...	0	12
*Sānkhya Pravachana Bhāshya, Fasc. 3 (English preface only)	...	0	6
S'ri Bhāshyam, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	1	2
Sūsruta Saṃhitā, (Eng.) Fasc. 1 & 2 @ /12/ each	...	1	8
*Taittiriya Aranya, (Text) Fasc. 2-11 @ /6/ each	...	3	12
* Ditto Saṃhitā, (Text) Fasc. 9-38 @ /6/ each	...	11	4
Tāndya Brahmana, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each	...	7	2
Tattva Chintāmaṇi, (Text) Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-10, Vol. III, Fasc. 1-2, Vol. IV, Fasc. 1, Vol. V, Fasc. 1 @ /6/ each	...	8	10
Tul'ai Sat'sai, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	1	8
Uvāśgadasi, (Text and English) Fasc. 1-6 @ /12/	...	4	8
Varāha Purāna, (Text) Fasc. 1-14 @ /6/ each	...	5	4
*Vāyu Purāna, (Text) Vol. I, Fasc. 2-6; Vol. II, Fasc. 1-7, @ /6/ each	...	4	8
Vishnu Smṛiti, (Text) Fasc. 1-2 @ /6/ each	...	0	12
Vivādaratnākara, (Text) Fasc. 1-7 @ /6/ each	...	2	10
Vṛihannārādiya Purāna, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/	...	2	4
Vṛihat Svayambhu Puran, Fasc. 1 to IV	...	1	8
<i>Tibetan Series.</i>			
Pag-Sam Thi S'iñ, Fasc. 1-4 @ 1/ each	...	4	0
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-3; Vol. III, Fasc. 1, @ 1/ each	...	9	0
Rtogs brjod dpag khkri S'iñ (Tib. & Sans.) Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-4 @ 1/ each	...	9	0
<i>Arabic and Persian Series.</i>			
'Alamgir-nāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-13 @ /6/ each	...	4	14
Āin-i-Akbari, (Text) Fasc. 1-22 @ 1/ each	...	22	0
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7, Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III Fasc. 1-5, @ 1/12/ each	...	29	12
Akbarnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-37 @ 1/ each	...	37	0
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger	...	0	6
Bādshānāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each	...	7	2
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal. Fasc. 1 & 3 @ 1/ each	...	3	0
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. 1-21 @ 1/ each	...	21	0
Farhang-i-Rashīdi, (Text) Fasc. 1-14 @ 1/ each	...	14	0
Fihrih-i-Tūsi, or, Tūsi's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. 1-4 @ /12/ each	...	3	0
Futūh-ul-Shām Waqidī, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each	...	3	6
Ditto Azādī, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	1	8
Haft Asmān, History of the Persian Mansawi, (Text) Fasc. 1	...	0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. 1-6 @ /12/ each	...	4	8
Iqbāl-nāmah-i-Jahāngiri, (Text) Fasc. 1 3 @ /6/ each	...	1	2
Isabāh, with Supplement, (Text) 51 Fasc. @ /12/ each	...	38	4
Maāsir-ul-Umara, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-9; Vol. III, 1-10 Index to Vol. I Fasc. X & XI & Index to Vol. III, Fasc. XI & XII @ /6/ each	...	12	0
Maghāzi of Wāqidī, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	14

* The other Fasciculi of these works are out of stock, and complete copies cannot be supplied

Muntakhab-ul-Tawárfkh, (Text) Fasc. 1-15 @ /6/ each ...	Ra. 5	10
Muntakhab-ul-Tawárfkh, (English) Vol. II, Fasc. 1-5 @ /12/ each ...	3	12
Muntakhab-ul-Lubáb, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each ...	7	2
Mu'áfir-i-'Alamgiri, (Text), Fasc. 1-6 @ /6/ each ...	2	4
Nokhbat-ul-Fikr, (Text) Fasc. 1 ...	0	6
Nizámi's Khiradnamah-i-Iskandari, (Text) Fasc. 1 and 2 @ /12/ each ...	1	8
Riyázu-s-Salatin, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each ...	1	8
*Suyúty's Itqán, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. 7-10 @ 1/ each ...	4	0
Tabaqát-i-Násirí, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each ...	1	14
Ditto (English) Fasc. 1-14 @ /12/ each ...	10	8
Tárfkh-i-Firúz Sháhi of Zia-al-din Barni (Text) Fasc. 1-7 @ /6/ each ...	2	10
Tárfkh-i-Baihaqí, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each ...	3	6
Tárfkh-i-Firozsháhi, of Shams-i-Siráj Aif, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each ...	2	4
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1 & 2 @ 1/8/ each ...	3	0
Wis o Kámin. (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each ...	1	14
Zafarnámah, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-8 @ /6/ each ...	6	6
Tuzuk-i-Jahángirí, (Eng.) Fasc. 1 ...	0	12

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vol. VII, Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ 10/ each ... Ra. 50 0
Ditto Index to Vols. I—XVIII ... 5 0
  2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /6/ per No.; and from 1870 to date @ /8/ per No.
  3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1850 (7), 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1862 (5), 1864 (5), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), @ 1/8 per No. to Members and @ 2/ per No. to Non-Members.
- N. B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.*
4. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1883 ... 3 0
General Cunningham's Archaeological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864) ... 2 0
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868) ... 2 0
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875) ... 4 0
Introduction to the Maithili Language of North Bihár, by G. A. Grierson, Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882) ... 4 0
  5. Anis-ul-Musharrahin ... 3 0
  6. Catalogue of Fossil Vertebrata ... 3 0
  7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal ... 3 8
  8. Iqtihát-uz-Şúfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo. ... 1 0
  9. Ináyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each ... 32 0
  10. Jawámi-ul-'ilm ir-riyási, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I ... 2 0
  11. Khizánat-ul-'ilm ... 4 0
  12. Mahábháratá, Vols. III and IV, @ 20/ each ... 40 0
  13. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I-III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each ... 18 0
  14. Sharaya-ool-Islám ... 4 0
  15. Tibetan Dictionary, by Osoma de Kórös ... 10 0
  16. Ditto Grammar ... 8 0
  17. Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer ... 2 0

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1-26 @ 1/ each ... 26 0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ... 5 0

N.B.—All Cheques, Money Orders, &c., must be made payable to the "Treasurer, Asiatic Society," only.

29.11.15

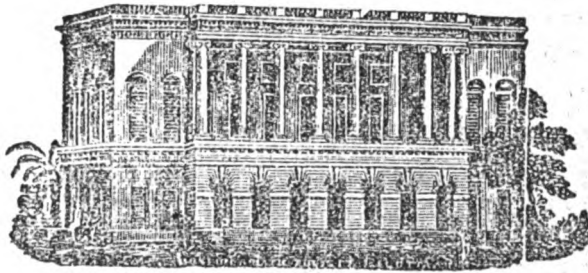
BIBLIOTHECA INDICA:

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 907.

न्यायवार्तिकम् ।

NYĀYA-VĀRTTIKAM

EDITED BY

PANDIT VINDHYEŚVARĪ PRASĀD DUBE.

LIBRARIAN, GOVT. SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

FASCICULUS IV.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET,

1897.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MESSRS. LUZAC & CO.,

46, GREAT RUSSELL STREET, LONDON, W. C., AND MR. OTTO

HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.

BIBLIOTHECA INDIOA.

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	Rs.	1	8
* Agni Purāṇa, (Text) Fasc. 4-14 @ /6/ each	...	4	2
Aitār̥ya Āraṇyaka of the R̥g Veda, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	14
Aitār̥ya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5 and Vol. II, Fasc. 1-5 Vol. III, Fasc. 1-5 Vol. IV, Fasc. 1-3 @ /6/	...	6	12
Ann Bhāṣyam, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	1	8
Aphorisms of Sāṅḍilya, (English) Fasc. 1	...	0	12
Aṣṭasāḥasrikā Prajñāpāramitā, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	2	4
Açvavaidyaka, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	14
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5 @ 1/ each	...	10	0
* Bhāmatī, (Text) Fasc. 3-3 @ /6/ each	...	2	4
Brahma Sūtra, (English) Fasc. 1	...	0	12
Bṛhaddēvatā (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	1	8
Bṛhaddharma Purāṇa, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	2	4
* Caturvarga Chintāmani (Text) Vols. II, 1-25; III, Part I, Fasc. 1-18. Part II, Fasc. 1-10 @ /6/ each	...	19	14
Cr̥auta Sūtra of Āpastamba, (Text) Fasc. 1-13 @ /6/ each	Rs.	4	14
* Ditto Lāṭyāyāna, (Text) Fasc. 2-9 @ /6/ each	...	3	0
Ditto Çāṅkhāyana, (Text) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4, Vol. III, Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	5	10
Çri Bhāṣyam, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	1	2
Kāla Mādhyama, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	1	8
Kāla Viveka, Fasc. 1 & 2...	...	0	12
Kātantra, (Text) Fasc. 1-6 @ /12/ each	...	4	8
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @ /12/ each	...	10	8
Kūrma Purāṇa, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each	...	3	6
* Lalita-Vistara, (Text) Fasc. 4-6 @ /6/ each	...	1	2
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	...	2	4
Mādana Pārijāta, (Text) Fasc. 1-11 @ /6/ each	...	4	2
Manuṭikā Saṅgraha, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	1	2
* Mārkaṇḍeya Purāṇa, (Text) Fasc. 4-7 @ /6/ each	...	1	8
Mārkaṇḍeya Purāṇa, (English) Fasc. 1-5 @ /12/ each	...	3	12
* Mimāṃsā Darçana, (Text) Fasc. 4-19 @ /6/ each	...	6	0
Nārada Smṛti, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/	...	1	2
Nyayavārtika, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/	...	1	8
* Nirukta, (Text); Vol. III, Fasc. 1-6; Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /6/ each	...	5	4

*Nīṭisāra, or The Elements of Polity, By Kāmandaki, (Sans.) Fasc. 2-5 @ /6/ each	...	...	...	1	8
Nyayabindcutikā, (Text)	...	...	...	0	10
Nyāya Kusumāñjali Prakaraṇa (Text) Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II, Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	...	...	3	6
Padumawati	...	...	...	2	0
Parīṣṭa Parvan, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	...	...	1	14
Prithivirāj Rāsa, (Text) Part I, Fasc. 1, Part II, Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	...	...	2	4
Ditto (English) Part II, Fasc. 1	...	...	...	0	12
Prākṛta Lakṣṇam, (Text) Fasc. 1	...	...	...	1	8
Parācāra Smṛti, (Text) Vol. I, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1-6; Vol. III, Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	...	...	6	12
Parācāra, Institutes of (English)	...	...	...	0	12
*Sūma Vēda Saṁhitā, (Text) Vols. I, Fasc. 5-10; II, 1-6; III, 1-7; IV, 1-6; V, 1-8, @ /6/ each Fasc.	...	...	...	12	6
Sāṅkhyā Sūtra Vṛtti, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	...	...	1	8
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	...	...	...	2	4
Sucreṇa Saṁhitā, (Eng.) Fasc. 1 & 2 @ /12/ each	...	...	...	1	8
*Taittirīya Aranyaka, (Text) Fasc. 2-11 @ /6/ each	...	...	...	3	12
* Ditto Saṁhitā, (Text) Fasc. 9-41 @ /6/ each	...	...	...	12	6
Tāṇḍya Brāhmana, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each	...	...	...	7	2
Tattva Cintāmaṇi, (Text) Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-10, Vol. III, Fasc. 1-2, Vol. IV, Fasc. 1, Vol. V, Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	...	...	10	2
Tul'si Saṁśai, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	...	...	1	14
Uvāṅgadasāo, (Text and English) Fasc. 1-6 @ /12/	...	...	...	4	8
Varāha Purāṇa, (Text) Fasc. 1-14 @ /6/ each	...	...	...	5	4
*Vāyu Purāṇa, (Text) Vol. I, Fasc. 2-6; Vol. II, Fasc. 1-7, @ /6/ each	...	...	...	4	8
Viṣṇu Smṛti, (Text) Fasc. 1-2 @ /6/ each	...	...	...	0	12
Vivādaratnākara, (Text) Fasc. 1-7 @ /6/ each	...	...	...	2	10
Vṛhannārādiya Purāṇa, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/	...	...	...	2	4
Vṛhat Svayambhū Purāṇa, Fasc. I to V	...	...	...	1	14

Tibetan Series.

Pag-Sam Ṭhi S'iā, Fasc. 1-4 @ 1/ each	...	...	...	4	0
Shor-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-3; Vol. III, Fasc. 1, @ 1/ each	...	...	...	9	0
Rtogs brjod dpag hkhri S'iā (Tib. & Sans.) Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5 @ 1/ each	...	...	...	10	0

Arabic and Persian Series.

'Alamgīrnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-13 @ /6/ each...	...	...	...	4	14
Āin-i-Akbari, (Text) Fasc. 1-22 @ 1/ each	...	...	...	22	0
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7, Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III Fasc. 1-5, @ 1/12/ each	...	...	...	29	12
Akbarnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-37 @ 1/ each	...	...	...	37	0
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger	...	...	...	0	6
Bādshāhnāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each	...	...	...	7	2
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal. Fasc. 1-3 @ 1/ each	...	...	...	3	0
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. 1-21 @ 1/ each	...	...	...	21	0
Farhang-i-Rashidi, (Text) Fasc. 1-14 @ 1/ each	...	...	...	14	0
Fihrist-i-Ṭūsi, or, Ṭūsi's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. 1-4 @ /12/ each	...	...	Rs.	3	0
Futūh-ush-Shām of Waqidi, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each	...	...	...	3	6
Ditto of Azādi, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	...	...	1	8
Haft Āsmān, History of the Persian Masuawi, (Text) Fasc. 1	...	...	...	0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. 1-6 @ /12/ each	...	...	...	4	8
Iqbāl-nāmah-i-Jahāngiri, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	...	...	1	2
Iṣbāh, with Supplement, (Text) 51 Fasc. @ /12/ each	...	...	...	38	4
Maāshir-ul-Umarā, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-9; Vol III, 1-10	...	...	...		
Index to Vol. I Fasc. X & XI & Index to Vol. III, Fasc. XI & XII	...	...	...		
Index to Vol. II, Fasc. X, XI & XII @ /6/ each	...	...	...	13	2

* The other Fasciculi of these works are out of stock, and complete copies cannot be supplied.

Maghāzi of Wāqidi, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	...	1	14
Muntakhab-ut-Tawārikh, (Text) Fasc. 1-15 @ /6/ each	...	...	5	10
Muntakhab-ut-Tawārikh, (English) Vol. I, Fasc. 1-4; Vol. II, Fasc. 1-5 @ /12/ each	...	...	6	12
Muntakhab-ul-Lubāb, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each	...	...	7	2
Ma'āsir-i-'Ālamgiri, (Text), Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	...	2	4
Nukhbat-ul-Fikr, (Text) Fasc. 1	...	...	0	6
Nizāmī's Khiradnāmah-i-lakandari, (Text) Fasc. 1 and 2 @ /12/ each	...	...	1	8
Riyāzu-s-Salātin, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	...	1	8
*Suyūṭī's Itqān, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. 7-10 @ 1/ each	...	...	4	0
Ṭabaqāt-i-Nāṣiri, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	...	1	14
Ditto (English) Fasc. 1-14 @ /12/ each	...	...	10	8
Ditto Index	...	...	1	0
Tārikh-i-Firūz Shāhi of Ziyān-d-dīn Barni (Text) Fasc. 1-7 @ /6/ each...	...	...	2	10
Tārikh-i-Firūzshāhi, of Shams-i-Sirāj Aif, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each...	...	...	2	4
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1 & 2 @ 1/8/ each	...	...	8	0
Wis o Rūmin, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	...	1	14
Zafarnāmah, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-8 @ /6/ each	...	...	6	6
Tusuk-i-Jahāngiri, (Eng.) Fasc. 1	...	...	0	12

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vol. VII, Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ 10/ each	...	...	Rs. 50	0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /6/ per No.; and from 1870 to date @ /8/ per No.	...	...		
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8) 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882, (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), @ 1/8 per No. to Members and @ 2/ per No. to Non-Members.	...	...		
<i>N. B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.</i>				
4. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1883	...	...	8	0
General Cunningham's Archaeological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864)	...	...	2	0
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868)	...	...	2	0
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875)	...	...	4	0
Introduction to the Maithili Language of North Bihār, by G. A. Grierson, Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882)	...	...	4	0
5. Anis-ul-Musharrahin	...	...	3	0
6. Catalogue of Fossil Vertebrata	...	...	8	0
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal, by W. A. Bion	...	...	3	8
8. Iṭṭilāhāt-uṣ-Ṣūfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo.	...	...	1	0
9. Ināyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 18/ each	...	...	32	0
10. Jawāmi-ul-'ilm ir-riyāzi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I	...	...	2	0
11. Khizānat-ul-'ilm	...	...	4	0
12. Mahābāhṛata, Vols. III and IV, @ 20/ each	...	...	40	0
13. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I-III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each	...	...	18	0
14. Sharaya-ool-Islām	...	...	4	0
15. Tibetan Dictionary, by Csoma de Kőrös	...	...	10	0
16. Ditto Grammar	...	...	8	0
17. Kaḡmirāḡabdūrta, Part I	...	...	1	8
Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1-26 @ 1/ each	...	...	26	0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. E. L. Mitra	...	...	5	0
<i>N.B.—All Cheques, Money Orders, &c., must be made payable to the "Treasurer, Asiatic Society," only.</i>				

10-7-97.

Books are supplied in V-P. P.

40.115-

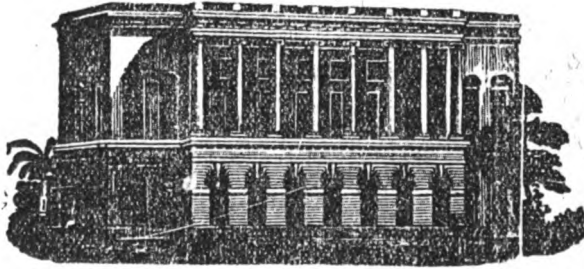
BIBLIOTHECA INDICA:

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 1008.

न्यायवार्तिकम् ।

NYĀYA-VĀRTTIKAM

EDITED BY

PAN̄DIT VINDHYEÇVARĪ PRASĀD DUBE.

LIBRARIAN, GOVT. SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

FASCICULUS V.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET,

1902.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,
AND OBTAINABLE FROM
THE SOCIETY'S AGENTS, MESSRS. LUZAC & CO.,
46, GREAT RUSSELL STREET, LONDON, W.C., AND MR. OTTO
HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some
of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	Rs. 1	8
Advaitachinta Kaustubhe, Fasc. 1	0	6
*Agni Purāna, (Text) Fasc. 4-14 @ /6/ each	4	2
Aitarīya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5 and Vol. II, Fasc. 1-5 Vol. III, Fasc. 1-5 Vol. IV, Fasc. 1-5 @ /6/	7	8
Anu Bhāṣyam, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	1	14
Aphorisms of Śāṅḍilya, (English) Fasc. 1	0	12
Aṣṭasāhaśrikā Prajñāpāramitā, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	2	4
Aṅgavaidyaka, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	1	14
Avadāna Kalpalatī, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5 @ 1/ each	10	0
*Bhāmātī, (Text) Fasc. 4-8 @ /6/ each	1	14
Bhāṭṭa Dipikā Vol. I, Fasc. 1-3	1	2
Bṛhaddēvatā (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	1	8
Bṛhaddharma Purāna, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	2	4
Bodhicaryavatara of Candidevi, Fasc. 1	0	6
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-3 @ 2/ each	6	0
Caṭapatha Brāhmaṇa, Fasc. 1-5	1	14
*Caturvarga Chintāmaṇi (Text) Vols. II, 1-25; III, Part I, Fasc. 1-18. Part II, Fasc. 1-10 @ /6/ each	19	14
Catasāhaśrika-prajna-parimita Part I Fasc. I & II @ /6/	0	12
Olokavartika, (English) Fasc. 1-2	1	8
*Granta Sūtra of Āpastamba, (Text) Fasc. 4-16 @ /6/ each	4	14
Ditto Cāṅkhīyana, (Text) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4, Vol. III, Fasc. 1-4 @ /6/ each	5	10
Ḡri Bhāṣyam, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	1	2
Gadadhara Paddhati Kīlasāra Vol I. Fasc. 1-3	1	2
Kāla Mādhava, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	1	8
Kāla Viveka, Fasc. 1-4	1	8
Kātantra, (Text) Fasc. 1-6 @ /12/ each	4	8
Kāthā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @ /12/ each	10	8
Kūrma Purāna, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each	3	6
Lalita-Vistara, (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	2	4
Madana Pārijāta, (Text) Fasc. 1-11 @ /6/ each...	4	2
Mahā-bhāṣya-pradīpōdyōta, (Text) Fasc. 1-9 & Vol. II, Fasc. 1-3 @ /6/ each	4	8
Manutikā Saṅgraha, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	1	2
Mārkaṇḍeya Purāna, (English) Fasc. 1-6 @ /12/ each	4	8
*Mīmāṃsā Darṣana, (Text) Fasc. 7-19 @ /6/ each	4	14
Nārada Smṛti, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/	1	2
Nyāyavārtika, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/	1	14
*Nirukta, (Text) Vol. III, Fasc. 1-6; Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /6/ each	5	4
Nityacarapaddhati Fasc. 1-4 (Text) @ /6/	1	8
Nyayabandutikā, (Text) ...	0	10
Nyāya Kusumāñjali Prakaraṇa (Text) Vol. I, Fasc. 1-6/ Vol. II, Fasc. 1-3 @ /6/ each	3	6
Padmawati Fasc. 1-3 @ 2/	6	0

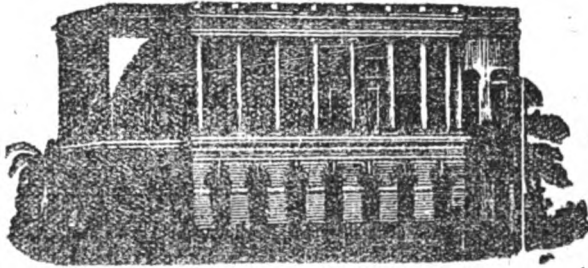
70.113

OCT 17 1904

MASS.

BIBLIOTHECA INDICA:
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 1074.

न्यायवार्तिकम् ।

NYĀYA-VĀRTTIKAM

EDITED BY
PANDIT VINDHYESVARI PRASĀD DUBE.
LIBRARIAN, GOVT. SANSKRIT COLLEGE, BENARÉS.
FASCICULUS VI.

CALCUTTA :

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET,
1904.

LIST OF BOOKS FOR SALE
AT THE LIBRARY OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,
AND OBTAINABLE FROM
THE SOCIETY'S AGENTS, MESSRS. LUZAC & CO.,
46 GREAT RUSSELL STREET, LONDON, W.C., AND MR. OTTO
HARRASSOWI, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some
of the Fasciculi being out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	Rs.	1	8
Advaitachinta Kaustubhe, Fasc. 1	...	...	0	6
*Agni Purāṇa, (Text) Fasc. 4-14 @ /6/ each	...	...	4	2
Aitarīya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5 and Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-5 @ /6/	...	...	7	8
Aṅu Bhāṣyam, (Text) Fasc. 2-5 @ /6/ each	...	...	1	8
Aphorisms of Sāṅkhya, (English) Fasc. 1	...	...	0	12
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	...	2	4
Açvatsidyaka, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	...	1	14
Avadāna Kalpalatā, (Sansk. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5 @ 1/ each	...	...	10	0
Bāla Bhāṭṭi, Vol. I, Fasc. 1	...	...	0	6
Baudhāyana Sautra Sūtram, Fasc. 1-2 @ /6/ each	...	...	0	12
*Bhāmati, (Text) Fasc. 4-8 @ /6/ each	...	...	1	14
Bhāṭṭa Dipikā Vol. I, Fasc. 1-4	...	...	1	8
Bṛhaddēvatā (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	...	1	8
Bṛhaddharma Purāṇa, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	...	2	4
Bodhicaryavatara of Candidevi, Fasc. 1-2	...	...	0	12
Ātadāsani, Fasc. 1	...	...	0	6
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/ each	...	...	8	0
Ātapatya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-2	...	...	8	6
Ātasaahasrika-projñāpāramitā, Part I, Fasc. 1-2 @ /6/ each	...	...	0	12
*Ānturvarga Chintāmani (Text) Vols. II, 1-25; III, Part I, Fasc. 1-16. Part II, Fasc. 1-10 @ /6/ each	...	...	19	14
Ālokavartika, (English) Fasc. 1-4	...	...	3	0
*Āraṇa Sūtra of Āpastamba, (Text) Fasc. 4-17 @ /6/ each	...	...	5	4
Ditto Āṅkhāyana, (Text) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4; Vol. III, Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	...	5	10
Āri Bhāṣyam, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	...	1	2
Dan Kriya Kaumudi, Fasc. 1-2	...	...	0	12
Gadadhara Paddhati Kālasāra, Vol. I, Fasc. 1-6...	...	...	2	4
Kāla Mādava, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	...	1	8
Kāla Viveka, Fasc. 1-6	...	...	2	4
Kātantra, (Text) Fasc. 1-6 @ /12/ each	...	...	4	8
Kāthā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @ /12/ each	...	...	10	8
Kūrma Purāṇa, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each	...	...	3	6
Lalita-Vistara, (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	...	...	2	4
Madana Parijāta, (Text) Fasc. 1-11 @ /6/ each...	...	...	4	2
Mahā-bhāṣya-pradīpodyōta, (Text) Fasc. 1-9 & Vol. II, Fasc. 1-10 @ /6/ each	...	...	7	2
Manuikā Saugraha, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	...	1	2
Mārkaṅḍeya Purāṇa, (English) Fasc. 1-7 @ /12/ each	...	...	5	4
*Mīmāṃsā Darśana, (Text) Fasc. 7-19 @ /6/ each	...	...	4	14
Nyāyavārtika, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/	...	...	2	4
*Nirukta, (Text) Vol. III, Fasc. 1-6; Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /6/ each	...	...	5	4
Nityacarapaddhati Fasc. 1-7 (Text) @ /6/	...	...	2	10
Nityacarapradīpi Fasc. 1-3	...	...	1	2
Nyayabindutika, (Text)	...	...	0	10
Nyāya Kusumāñjali Prakaraṇa (Text) Vol. I, Fasc. 1-6 Vol. II, Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	...	3	6

Padmawati, Fasc. 1-4 @ 2/	...	Rs. 8	0
Parīṣṭa Parvan, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	.. 1	14
Prākṛiṭa-Paṅgalam, Fasc. 1-7 @ /6/ each	...	... 2	10
Prithivirāj Rūpa, (Text) Part II, Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	... 1	14
Ditto (English) Part II, Fasc. 1	...	... 0	12
Prākṛta Lakṣaṇam, (Text) Fasc. 1	...	... 1	8
Parācāra Smṛti, (Text) Vol. I, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1-6; Vol. III, Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	... 7	8
Parācāra, Institutes of (English)	...	... 0	12
Prabandhacintāmaṇi (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	...	... 2	4
*Sāma Vēda Saṁhitā, (Text) Vols. I, Fasc. 5-10; II, 1-6; III, 1-7; IV, 1-6; V, 1-8, @ /6/ each Fasc.	...	... 12	6
Sāṅkhya Sūtra Vṛtti, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	... 1	8
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	...	... 2	4
Śraddha Kriya Kaumudī, Fasc. 1-5	...	... 1	14
Suṅṛta Saṁhitā, (Eng.) Fasc. 1 @ /12/	...	... 0	12
*Taittirya Saṁhitā, (Text) Fasc. 14-45 @ /6/ each	...	... 12	0
Tāndya Brāhmaṇa, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each	...	... 7	2
Trantra Vṛtika (English) Fasc. 1-2 @ /12/	...	... 1	8
Tatpva Cintāmaṇi, (Text) Vol. I, Fasc. 1-9. Vol. II, Fasc. 2-10, Vol. III, Fasc. 1-2, Vol. IV, Fasc. 1, Vol. V, Fasc. 1-5, Part IV, Vol. II, Fasc. 1-12 @ /6/ each	...	... 14	4
Tattvarthadhigama Sūtram, Fasc. 1	...	... 0	6
Trikāṇḍa Maṇḍanam, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/	...	... 1	2
Tul'si Sa'tsai, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	... 1	14
Upamita-bhava-prapañca-kathā (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	... 2	4
Uṛvāngadaśo. (Text and English) Fasc. 1-6 @ /12/	...	... 4	8
Vallala Caritam, Fasc. 1	...	... 0	6
Varāha Purāna, Text, Fasc. 1-14 @ /6/ each	...	... 5	4
Varaṇa Kriya Kaumudī, Fasc. 1-6 @ /6/	...	... 2	4
*Vāyu Purāna, (Text) Vol. I, Fasc. 2-6; Vol. II, Fasc. 1-7, @ /6/ each	...	... 4	8
Vidhano Parigata, Fasc. 1-4	...	... 1	8
Viṣṇu Smṛti, Text, Fasc. 1-2 @ /6/ each	...	... 0	12
Vivādaratnākara, (Text) Fasc. 1-7 @ /6/ each	...	... 2	10
Vṛṣṇuśāntīya Purāna, (Text) Fasc. 2-6 @ /6/	...	... 1	14
Vṛhat Svayambhū Purāna, Fasc. 1-6	...	... 2	4

Tibetan Series.

Pag-Sam Thi S'iā, Fasc. 1-4 @ 1/ each	...	... 4	0
Shor-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-3; Vol. III, Fasc. 1-5 @ 1/ each	...	... 13	0
Rtogs brjod dpag hkhri S'iā (Tib. & Sans.) Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5 @ 1/ each	...	... 10	0

Arabic and Persian Series.

'Ālamgir-nāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-13 @ /6/ each	...	... 4	14
Al-Muqaddasi (English) Vol. I, Fasc. 1-3 @ /12/	...	... 2	4
Āin-i-Akbari, (Text) Fasc. 1-22 @ 1/ each	...	... 22	0
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7, Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-5, @ 1/12/ each	...	... 29	12
Akbar-nāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-37 @ 1/ each	...	... 37	0
Ditto English Fasc. 1-8 @ 1/ each	...	... 8	0
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger	...	... 0	6
Bādāshāh-nāmah, with Index, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each	...	... 7	2
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts	...	... 1	0
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal. Fasc. 1-3 @ 1/ each	...	... 3	0
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. 1-21 @ 1/ each	...	... 21	0
Farhang-i-Rashidi, (Text) Fasc. 1-14 @ 1/ each	...	... 14	
Fihrist-i-Tūsi, or, Tūsi's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. 1-4 @ /12/ each	...	... 3	
Futū-ush-Shūm of Wāqidi, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each	...	... 9	
Ditto of Azādi, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	...	
Haft Āmān, History of the Persian Masnawi, (Text) Fasc. 1	...	...	
History of the Caliphs, (English) Fasc. 1-6 @ /12/ each	...	...	
Iqbāl-nāmah-i-Jahāngiri, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	...	
Isābah, with Supplement, (Text) 51 Fasc. @ /12/ each	...	...	
Mānsir-ul-Umarā, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-9; Vol. I Index to Vol. I, Fasc. 10-11; Index to Vol. II	...	...	
Index to Vol. II, Fasc. 10-12 @ /6/ each	...	...	

* The other Fasciculi of these works are only supplied.

Maghāsi of Wāqidi, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	...	1	14
Muntakhabu-t-Tawārikh, (Text) Fasc. 1-16 @ /6/ each	...	Rs.	5	10
Muntakhabu-t-Tawārikh, (English) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-5 and 3 Indexes; Vol. III, Fasc. 1 @ /12/ each	...	...	12	0
Muntakhabu-l-Lubāh, (Text) Fasc. 1-19 @ /6/ each	...	...	7	2
Ma'āmir-i-'Ālamgiri, (Text), Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	...	3	4
Nukhbatu-l-Fikr, (Text) Fasc. 1	...	...	0	6
Nizāmi's Khiradnāmah-i-Iskandari, (Text) Fasc. 1-2 @ /12/ each	...	...	1	3
Riyāz-u-Salātin, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	...	1	14
Ditto (English) Fasc. 1-4	...	...	3	0
Tabaqāt-i-Nāpiri, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	...	1	14
Ditto (English) Fasc. 1-14 @ /12/ each	...	...	10	8
Ditto Index	...	...	1	0
Tārīkh-i-Firūz Shāhi of Ziyān-d-dīn Barni (Text) Fasc. 1-7 @ /6/ each	...	...	2	10
Tārīkh-i-Firūzshāhi, of Shams-i-Sirāj Aif, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	...	2	4
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1-2 @ 1/8/ each	...	...	3	0
Wis o Rāmin, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	...	1	14
Zafarnāmah, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-8 @ /6/ each	...	...	6	6
Zunuk-i-Jahāngiri, (Eng.) Fasc. 1	...	...	0	12

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. XIX and XX @ 10/ each	...	...	50	0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /6/ per No.; and from 1870 to date @ /8/ per No.	...	...	...	...
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (6), 1847 (12), 1848 (12), 1866 (7), 1867 (9), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (6), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7) & 1901 (7), 1902 (9), @ 1/8 per No. to Members and @ 2/ per No. to Non-Members.	...	...	...	...
<i>N.B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.</i>				
4. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1883	...	...	3	0
A sketch of the Turki language as spoken in Eastern Turkistan, by R. B. Shaw (Extra No. J.A.S.B., 1878)	...	...	4	0
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J.A.S.B., 1868)	...	...	2	0
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J.A.S.B., 1876)	...	...	4	0
Introduction to the Maithili Language of North Bihār, by G. A. Grierson, Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J.A.S.B., 1882)	...	...	4	0
5. Anis-ul-Musharrahin	...	...	3	0
6. Catalogue of Fossil Vertebrata	...	...	3	0
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal, by W. A. Bion	...	...	3	8
8. Ināyah, a Commentary on the Hidāyah, Vols. II and IV, @ 16/ each	...	...	32	0
9. Jawāmlu-l-'ilm ir-riyāzi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I	...	...	2	0
10. Khizānatu-l-'ilm	...	...	4	0
11. Mahābhārata, Vols. III and IV, @ 20/ each	...	...	40	0
12. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I-III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each	...	...	18	0
13. Shāraya-ool-Islām	...	...	4	0
14. Tibetan Dictionary, by Osoma de Kōrōs	...	...	10	0
15. Ditto Grammar	...	...	8	0
Kaṣmirāqabdhāra, Parts I and II @ 1/8/	...	...	3	0
A descriptive catalogue of the paintings, statues, &c., in the rooms of the Asiatic Society of Bengal by O. K. Wilson	...	...	1	0
Memoir on maps illustrating the Ancient Geography of Kāsmir by A. Stein, Ph.D., JI. Extra No. 2 of 1899	...	...	4	0
of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1-29 @ 1/ each	...	...	29	0
Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. I. Mitra	...	...	5	0

Cheques, Money Orders, &c., must be made payable to the "Treasurer

are supplied by V.-P.P.

BIBLIOTHECA INDICA:
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
NEW SERIES, No. 1377.

न्यायवार्तिकम् ।

NYĀYA-VĀRTTIKAM,

A GLOSS ON VĀTSAYANA'S COMMENTARY OF THE
NYAYA-APHORISMS.

EDITED BY
PANDIT VINDHYESVARI PRASĀD DVIVEDIN,
Librarian, Govt. Sanskrit College, Benares.

FASCICULUS VII.

CALCUTTA :

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 1, PARK STREET.
1914.

LIST OF BOOKS FOR SALE
 AT THE LIBRARY OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

NO. 1, PARK STREET, CALCUTTA,
 AND OBTAINABLE FROM

The Society's Agents—

Mr. BRUNARD QUARITON, 11, Grafton Street, New Bond Street, London, W.
 AND Mr. OTTO HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, Leipzig, Germany.

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some
of the Fasciculi being out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Aivaitachintā Kautubha, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	Rs. 1	14
Aitarēya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-6, Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /10/ each	...	...	14 0
Aitareyaśrauta	...	...	2 0
Anurakosha, Fasc. 1-2	...	...	4 0
Anumana Dīdhiti Prasāriṇī, Fasc. 1-3 @ /10/	...	...	1 14
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	...	3 12
Ātmatattvaviveka, Fasc. I	...	...	0 10
Āṇvavidyaka, Fasc. 1-5 @ /10/ each	...	...	2 2
Avadhāna Kalpalatā, (Sams. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-11, Vol. II, Fasc. 1-11 @ /1/ each	...	...	22 0
Bālam Bhaṭṭi, Vol. I, Fasc. 1-2, Vol. II, Fasc. 1, @ /10/ each	...	...	1 14
Baudhāyana Śrauta Sūtra, Fasc. 1-3; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1, @ /10/ each	...	...	5 10
Bhasavṛitty	...	...	0 10
Bhāṭṭa Dipikā, Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II, Fasc. 1-2 @ /10/ each	...	...	5 0
Bauddhasūtrasaṅgraha	...	...	2 0
Bṛhaddevatā, Fasc. 1-4 @ /10/ each	...	...	2 8
Bṛhadharma Parāṇa, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	...	3 12
Bodhicaryāvatāra of Śāntideva, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	...	8 12
Ori Cantinatha Chhṛita, Fasc. 1-3	...	...	1 14
Qatadūyapi, Fasc. 1-2 @ /10/ each	...	...	1 4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/ each	...	...	8 0
*Qatapatha Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-7; Vol. V, Fasc. 1-4 @ /10/ each	...	...	14 6
Ditto Vol. VI, Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	...	...	3 2
Ditto Vol. VII, Fasc. 1-5 @ /10/	...	...	3 2
Ditto Vol. IX, Fasc. 1-2	...	...	1 4
Qatasāhasrikā-prajñāpāramitā, Part I, Fasc. 1-18 @ /10/ each	...	...	11 4
*Qaturvarga Chintāmapī, Vol. II, Fasc. 1-25; Vol. III, Part I, Fasc. 1-18, Part II, Fasc. 1-10; Vol. IV, Fasc. 1-6 @ /10/ each	...	...	36 14
Ditto Vol. IV, Fasc. 7, @ 1/4/ each	...	...	1 4
Ditto Vol. IV, Fasc. 8-10 @ /10/	...	...	1 14
Qlokavartika (English), Fasc. 1-7 @ 1/4/ each	...	...	8 12
*Qranta Sūtra of Qānkhyāna, Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4; Vol. III, Fasc. 1-4; Vol. 4, Fasc. 1 @ /10/ each	...	...	10 0
Ori Bhāshyam, Fasc. 1-3 @ /10/ each	...	...	1 14
Dāna Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-2 @ /10/ each	...	...	1 4
Gadadhara Paddhati Kālasāra, Vol. I, Fasc. 1-7 @ /10/ each	...	...	4 6
Ditto Ācārasāra, Vol. II, Fasc. 1-4	...	...	3 2
Gobhiliya Grhya Sūtra, Vol. I, @ /10/ each	...	...	3 2
Ditto Vol. II, Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	...	...	2 3
Ditto (Appendix) Gobhila Parisista	...	...	2 0
Gobhiliya Grhya Sūtra, Grihya Saṅgraha	...	...	0 10
Haralata	...	...	1 14
Karmapradīph, Fasc. 1	...	...	1 4
Kāla Viveka, Fasc. 1-7 @ /10/ each	...	...	4 6
Kātantra, Fasc. 1-6 @ /12/ each	...	...	4 8
Kavi Kalpa Lata, Fasc. 1	...	...	0 10
Kavindravacana Samuccayah	...	...	3 8
Kurma Purana, Fasc. 1-9 @ /10/ each	...	...	5 10
Kiranavali, Fasc. 1-3, @ /10/	...	...	1 14

Maitra, or Maitrayaniya Upanishad, Fasc. 1 ...	Rs. 0	10
Manutikī Saugraha, Fasc. 1-3 @ /10/ each ...	1	14
Mārkaṇḍeya Purāna, (English) Fasc. 1-9 @ 1/- each ...	9	0
Mugdhahodha Vyākaraṇa, Vol. I, Fasc. 1-7, @ /10/ each ...	4	6
Nirukta, (2nd edition) Vol. I, Fasc. 1-2, @ Rs. 1-4 ...	2	8
Nityācārapaddhati, Fasc. 1-7 @ /10/ each ...	4	6
Nityācārapaddhati, Vol. I, Fasc. 1-8, Vol. II, Fasc. 1-4 @ /10/ each ...	7	8
Nyāyahindutikā, Fasc. 1 @ /10/ each ...	0	10
Nyaya Vartika Tālparya Parisudhi, Fasc. 1-4 @ /10/ each ...	2	8
Nyāyasarāh ...	2	0
Padumāvatī, Fasc. 1-6 @ 2/ each ...	12	0
Prākṛita-Pāṅgalam, Fasc. 1-7 @ /10/ each ...	4	6
*Parīcāra Smṛti, Vol. I, Fasc. 2-8, Vol. II, Fasc. 1-6; Vol. III, Fasc. 1-6 @ /10/ each ...	11	14
Parācāra, Institutes of (English) @ 1/- each ...	1	0
Parikṣamukha Sūtram ...	1	0
Prabandhacintāmaṇi (English) Fasc. 1-3 @ 1/4/ each ...	3	12
Rasarnavam, Fasc. 1-3 ...	3	12
Ravisiddhanta Manjari, Fasc. 1 ...	0	10
Sādukti-kārna-mṛita, Fasc. 1-2, @ /10/ each ...	1	4
Saddarśana-Samuccaya, Fasc. 1-2 @ /10/ each ...	1	4
Samarāṅga Kāha, Fasc. 1-7, @ /10/ each ...	4	6
Sāṅkhyā Sūtra Vṛtti, Fasc. 1-4 @ /10/ each ...	2	8
Ditto (English) Fasc. 1-8 @ 1/- each ...	8	0
Six Buddhist Nyaya Tracts ...	0	10
Siva Parināhya ...	0	10
Smṛiti Prakāśha, Fasc. 1 ...	0	10
Śrāddha Kriyā Kaumudī, Fasc. 1-6 @ /10/ each ...	3	12
Sri Suriasarvam, Fasc. 1-2, @ /10/ each ...	1	4
Sūgrata Saṁhitā, (Eng.) Fasc. 1 @ 1/- each ...	1	0
Suddhi Kaumudī, Fasc. 1-4 @ /10/ each ...	2	8
Sundaranandam Kavyam ...	1	0
Surya Siddhanta, Fasc. 1-2 @ 1-4 each ...	2	8
Syārnika Sūtra ...	1	0
Tantra Vārtika (English) Fasc. 1-14 @ /1/4 ...	17	8
*Tattva Cintāmaṇi, Vol. I, Fasc. 1-9; Vol. II, Fasc. 2-10; Vol. III, Fasc. 1-2; Vol. IV, Fasc. 1; Vol. V, Fasc. 1-5; Part IV, Vol. II, Fasc. 1-12 @ /10/ each ...	23	12
Tattva Cintāmaṇi Dīdhiti Vivṛiti, Vol. I, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1-3, Vol. III, Fasc. 1, @ /10/ each ...	7	8
Tattva Cintāmaṇi Dīdhiti Prakāśha, Fasc. 1-6 @ /10/ each ...	3	12
Tirthacintāmaṇi, Fasc. 1-4, @ /10/ each ...	2	8
Trikānda-Maṅḍanam, Fasc. 1-8 @ /10/ ...	1	14
Tulsi Satsai, Fasc. 1-5 @ /10/ ...	3	2
*Upaniṣad-bhāva-prapāñcā-kāthā, Fasc. 1-2, 5-13 @ /10/ each ...	6	14
Uvāśānāsāto, (Text and English) Fasc. 1-6 @ 1/- ...	6	0
Vallāla Carita, Fasc. 1 @ /10/ ...	0	10
Vārāṇa KriyāKaumudī, Fasc. 1-6 @ /10/ ...	3	12
Vidhāna Pārijāta, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1 @ /10/ ...	6	10
Ditto Vol. II, Fasc. 2-6 @ 1/4' ...	6	4
Vishahitam, Fasc. 1 ...	0	10
Vivādaratnākara, Fasc. 1-7 @ /10/ each ...	4	6
Vṛhat Svaṅyambhū Purāṇa, Fasc. 1-6 @ /10/ ...	1	12
Yogaśāstra, Fasc. 1-3 ...	3	12

Tibetan Series.

Amarakosaḥ ...	2	0
Amārtika Kamdhānuh ...	1	0
Bauddhastotrāsaṅgraha, Vol. I ...	2	0
A Lower Ladakhi version of Kesarsaga, Fasc. 1-4, @ 1/- each ...	4	0
Nyāyahindū of Dharmakīrti, Fasc. 1-2 ...	2	0
Pag-Sam S'hi Tin, Fasc. 1-4 @ 1/- each ...	4	0
Rtogs brjod 'pag khkri S'hi (Tib. & Sans. Avadāṣa Kalpalatā) Vol. I, Fasc. 1-11, Vol. II, Fasc. 1-11 @ 1/- each ...	22	0
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-8; Vol. III, Fasc. 1-6 @ 1/ each ...	14	0
'Timed-Kan-Din ...	1	0

Arabio and Persian Series.

Amal-i-Salih, or Shah Jahau Namah ...	2	0
Al-Muqaddasi (English) Vol. I, Fasc. 1-4 @ 1/- ...	4	0
Ain-i-Akbari, Fasc. 1-22 @ 1/8/ each ...	33	0
Ditto (English) Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc. 1-5, Index to Vol. II, @ 2/- each ...	22	0
Akbarnāmah, with Index, Fasc. 1-87 @ 1/8/ each ...	51	8

Akbarnāmah, English Vol. I, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1-7; Vol. III, Fasc. 1-6, @ 1/4/ each	...	...	Rs. 28	4
Conquest of Syria, Fasc. 1-9 @ 1/0/ each	...	...	5	10
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts 1-2 @ 1/- each	...	...	2	0
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts Fasc. 1-3 @ 1/- each	...	...	3	0
Faras Nama, of Hashini	...	...	1	0
Ditto of Zabardast Khan	...	...	1	0
Farnaug-i-Rashidi, Fasc. 1-14 @ 1/8/ each	...	...	21	0
Fihrist-i-Tusi, or Tūsy's list of Shy'ah Books, Fasc. 1-4 @ 1/- each	...	...	4	0
Gulriz	...	...	2	0
Hadiqat'ul-Haqiqat, (Text & Eng.)	...	...	3	8
History of Gujarat	...	...	1	0
Haft Āsman, History of the Persian Muehawi, Fasc. 1 @ 1/2/ each	...	...	0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. 1-6 @ 1/4/ each	...	...	7	8
Iqānāmāh-i-Jahāngiri, Fasc. 1-3 @ 1/0/ each	...	...	1	14
Isbah, with Supplement, 61 Fasc. @ 1/- each	...	...	61	0
Kāghf al-Hujub wal Astār:	...	...	2	0
List of Arabic and Persian MSS. 1903-1907 and 1908-1910, @ 1/- each	...	...	2	0
Ma'sā'ir-i-Rāshim, Part I, Fasc. 1-4 @ 2/ each	...	...	8	0
Ma'sā'ir-ul-Umarā, Vol. I, Fasc. 1-9; Vol. II, Fasc. 1-9; Vol. III, 1-10; Index to Vol. I, Fasc. 10-11; Index to Vol. II, Fasc. 10-12; Index to Vol. III, Fasc. 11-12 @ 1/4/ each	...	...	35	0
Ditto (Eng.) Vol. I, Fasc. 1-6, @ 1/4/ each	...	...	7	5
Memoirs of Tahmasp	...	...	1	0
Marhamu 'L-Ilali 'L-Mu'Dila, Fasc. 1-3	...	...	3	0
Muntakhabu-t-Tawarikh, Fasc. 1-15 @ 1/0/ each	...	...	9	6
Ditto (English), Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-5 and 3 Indexes; Vol. III, Fasc. 2 @ 1/- each	...	...	17	0
Muntakhabu-l-Iubāb, Fasc. 1-19 @ 1/0/ each	...	...	11	14
Ditto Part 3, Fasc. 1-4 @ 1/- each	...	...	4	0
Persian and Turki Divans of Bayran Khan, Khan Khanan	...	...	1	0
Qawanin-u-'a-Sayyad of Khuda Yar Khan 'Abbasi, edited in the original Persian with English notes	...	...	5	0
Riyāzu-s-Salātin, Fasc. 1-6 @ 1/0/ each	...	...	3	2
Riyāzu-s-Salātin, (English) Fasc. 1-5 @ 1/-	...	...	5	0
Shah Alam Nama, Fasc. 1-2	...	...	2	0
Tadhkirat-i-Khushnavisān	...	...	1	0
Tubquāt-i-Nasiri (English), Fasc. 1-11 and Index @ 1/- each	...	...	15	0
Tārikh-i-Firūz Shāhi of Ziyān-d-din Barni, Fasc. 1-7 @ 1/0/ each	...	...	4	6
Tārikh-i-Firūzshāhi, of Shams-i-Sirāj Aif, Fasc. 1-6 @ 1/0/ each	...	...	3	12
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1-2 @ 1/8/ each	...	...	3	0
The Mahabni 'L Lughat: A Grammar of the Turki Language in Persian	...	...	1	8
Tuzuk-i-Jahāngiri (Eng.) Fasc. 1 @ 1/-	...	...	1	0
Wis o Rāmin, Fasc. 1-6 @ 1/0/ each	...	...	3	2
Zafarnāmah, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-8 @ 1/0/ each	...	...	10	10

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vol. XX @ 10/- each ... 10 6
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1875 to 1899 (1900 to 1904 are out of stock) @ 8/ per No
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7), 1901 (7), 1902 (9), 1903 (8), 1904 (16) @ 1/8 per No. to Members and @ 2/- per No. to Non-Members.
N.B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each year.
4. Journal and Proceedings, N.S., (Nos. 1-4 of 1905 are out of stock), 1905-1912 @ 1-8 per No. to Members and Rs. 2 per No. to Non-Members.
5. Memoirs, Vol. I (21), Vol. II (11), Vol. III (6), Vol. IV (1). Price varies from number to number. Discount of 25% to Members.
6. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1883 3 0
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal, 1910 ... 8 0
8. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts 1-11, with 8 coloured Plates, 4to, @ 6/- each ... 18 0
9. Kaqmiraqubdiya, Parts I and II @ 1/8/ ... 3 0
10. Persian Translation of Hajji Baba of Isfahan, by Hajji Shaikh Ahmad-i-Kirmasi, and edited with notes ... 10 0

N.B.—All Cheques, Money Orders, &c., must be made payable to the "Treasurer Asiatic Society." only.

**This book is a preservation photocopy.
It was produced on Hammermill Laser Print natural white,
a 60 # book weight acid-free archival paper
which meets the requirements of
ANSI/NISO Z39.48-1992 (permanence of paper)**

**Preservation photocopying and binding
by
Acme Bookbinding
Charlestown, Massachusetts
☐
1996**

THE BORROWER WILL BE CHARGED AN OVERDUE FEE IF THIS BOOK IS NOT RETURNED TO THE LIBRARY ON OR BEFORE THE LAST DATE STAMPED BELOW. NON-RECEIPT OF OVERDUE NOTICES DOES NOT EXEMPT THE BORROWER FROM OVERDUE FEES.

Harvard College Widener Library
Cambridge, MA 02138 (617) 495-2413

WIDENER
FEB 9 1997
A 1996
CANCELLED

WIDENER
SEP 10 1998
CANCELLED

WIDENER
WIDENER
SEP 10 1998
MAY 27 1998
BOOK DUE
CANCELLED

